संस्कृतम्
उच्चतरमाध्यमिकस्तरः
प्रथमं स्वाध्यायसोपानम्

क्रमांङ्क	विषयसूची	स्वाध्यायसोपानम्	पृष्ठ संख्या
1.	जीवन-संदेशः	पठनम् (पद्यम्)	1
2.	यदि जानासि तद् वद	पठनम् (पद्यम्)	21
3.	आरोग्यं परमं सुखम्	पठनम् (पद्यम्)	38
4.	वाचां मण्डनं सत्यम्	पठनम् (पद्यम्)	57
5.	अतिलोभः न कर्तव्यः	पठनम् (गद्यम्)	81
6.	राजते खलु कन्याकुमारी	पठनम् (गद्यम्)	99
7.	एतद् उपास्यम्	पठनम् (गद्यम्)	116
8.	परार्थे आत्मोत्सर्गः	पठनम् (गद्यम्)	134
9.	काले फलति सौभाग्यम्	पठनम् (नाटकम्)	154
10.	पतन्ति परपीडकाः	पठनम् (नाटकम्)	176
11.	अनुच्छेदलेखनम्	पठनम् (लेखनम्)	297
12.	संवादलेखनम्	पठनम् (लेखनम्)	213

1

1. जीवन-संदेशः
2. यदि जानासि तद् वद
3. आरोग्यं परमं सुखम्
4. वाचां मण्डनं सत्यम्
5. अतिलोभः न कर्तव्यः
6. राजते खलु कन्याकुमारी
7. एतद् उपास्यम्
8. परार्थे आत्मोत्सर्गः
9. काले फलति सौभाग्यम्
10. पतन्ति परपीडकाः
11. अनुच्छेदलेखनम्
12. संवादलेखनम्

2

13. वर्षर्तुवर्णनम्
14. अमृतस्य पन्थाः
15. हिमालयो नाम नगाधिराजः
16. मानो हि महतां धनम्
17. कल्पनाकीर्तिः विजयते
18. पर्यावरणस्य संरक्षणम्
19. क्रोधोऽनर्थकारकः
20. अनन्तः ज्ञानसागरः
21. शल्यचिकित्साजनकः—सुश्रुतः
22. कष्टं न्यासस्य रक्षणम्
23. हृदय परिवर्तनम्
24. पत्रं लिखामः
25. परियोजना & निर्माणम्

3

विकल्पः 'क'

26. समसामयिकं संस्कृतसाहित्यम्
27. भारतीय ज्ञानविज्ञानपरम्परा
28. संस्कृतम् अन्याः भारतीयाः भाषाः च
29. भारतीयसंस्कृतौ संस्काराः

विकल्पः 'ख'

26. संस्कृतस्य प्रयोजनमूलकता
27. जनस×चारमाध्यमः
28. संस्कृतपत्रकारिता
29. पत्रिकाःप्रारूपम्
30. मुद्रणत्रुटिशोधनम्

1

1. जीवन-संदेशः
2. यदि जानासि तद् वद
3. आरोग्यं परमं सुखम्
4. वाचां मण्डनं सत्यम्
5. अतिलोभः न कर्तव्यः
6. राजते खलु कन्याकुमारी
7. एतद् उपास्यम्
8. परार्थे आत्मोत्सर्गः
9. काले फलति सौभाग्यम्
10. पतन्ति परपीडकाः
11. अनुच्छेदलेखनम्
12. संवादलेखनम्

2

13. वर्षर्तुवर्णनम्
14. अमृतस्य पन्थाः
15. हिमालयो नाम नगाधिराजः
16. मानो हि महतां धनम्
17. कल्पनाकीर्तिः विजयते
18. पर्यावरणस्य संरक्षणम्
19. क्रोधोऽनर्थकारकः
20. अनन्तः ज्ञानसागरः
21. शल्यचिकित्साजनकः—सुश्रुतः
22. कष्टं न्यासस्य रक्षणम्
23. हृदय परिवर्तनम्
24. पत्रं लिखामः
25- i fj ; ks u k& निर्माणम्

3

विकल्प 'क'

26. समसामयिकं संस्कृतसाहित्यम्
27. भारतीय ज्ञानविज्ञानपरम्परा
28. संस्कृतम् अन्याः भारतीयाः भाषाः च
29. भारतीयसंस्कृतौ संस्काराः

विकल्प 'ख'

26. संस्कृतस्य प्रयोजनमूलकता
27. जनस×चारमाध्यमः
28. संस्कृतपत्रकारिता
29. पत्रिकाःप्रारूपम्
30. मुद्रणत्रुटिशोधनम्

1

1. जीवन-संदेशः
2. यदि जानासि तद् वद
3. आरोग्यं परमं सुखम्
4. वाचां मण्डनं सत्यम्
5. अतिलोभः न कर्तव्यः
6. राजते खलु कन्याकुमारी
7. एतद् उपास्यम्
8. परार्थे आत्मोत्सर्गः
9. काले फलति सौभाग्यम्
10. पतन्ति परपीडकाः
11. अनुच्छेदलेखनम्
12. संवादलेखनम्

2

13. वर्षर्तुवर्णनम्
14. अमृतस्य पन्थाः
15. हिमालयो नाम नगाधिराजः
16. मानो हि महतां धनम्
17. कल्पनाकीर्तिः विजयते
18. पर्यावरणस्य संरक्षणम्
19. क्रोधोऽनर्थकारकः
20. अनन्तः ज्ञानसागरः
21. शल्यचिकित्साजनकः—सुश्रुतः
22. कष्टं न्यासस्य रक्षणम्
23. हृदय परिवर्तनम्
24. पत्रं लिखामः
25- i fj ; ks u k& निर्माणम्

3

विकल्प 'क'

26. समसामयिकं संस्कृतसाहित्यम्
27. भारतीय ज्ञान & विज्ञान परम्परा
28.
29. संस्कृतं संस्कृतिश्च भारतीयसंस्काराः

विकल्प 'ख'

26. प्रयोजनमूलकं संस्कृतम् क्षेत्रेः
27. जनस × चारमाध्यमः
28. संस्कृतपत्रकारिता
29. संस्कृतस्य विविध रूपम्
30. मुद्रणत्रुटिशोधनम्

उच्चतरमाध्यमिकपाठ्यक्रम

संस्कृतम्

2

राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयी िक्षा संस्थान

ए-24-25, ैक्षणिक क्षेत्र, सेक्टर-62, नोएडा-201301 (उत्तर प्रदे ा)

उच्चतरमाध्यमिकपाठ्यक्रम

संस्कृतम्

3

राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयी िक्षा संस्थान

ए-24-25, ैक्षणिक क्षेत्र, सेक्टर-62, नोएडा-201301 (उत्तर प्रदे ा)

संस्कृतम्
उच्चतरमाध्यमिकस्तरः
द्वितीय स्वाध्यायसोपानम

क्रमांङ्क	विषयसूची	स्वाध्यायसोपानम्	पृष्ठ संख्या
13.	वर्षर्तुवर्णनम्	पठनम् (पद्यम्)	1
14.	अमृतस्य पन्थाः	पठनम् (पद्यम्)	24
15.	हिमालयो नाम नगाधिराजः	पठनम् (पद्यम्)	46
16.	मानो हि महतां धनम्	पठनम् (पद्यम्)	70
17.	कल्पनाकीर्तिः र्विजयते	पठनम् (गद्यम्)	100
18.	पर्यावरणस्य संरक्षणम्	पठनम् (गद्यम्)	120
19.	क्रोधोऽनर्थकारकः	पठनम् (गद्यम्)	141
20.	अनन्तः ज्ञानसागरः	पठनम् (गद्यम्)	160
21.	शल्यचिकित्साजनकः—सुश्रुतः	पठनम् (गद्यम्)	180
22.	कष्टं न्यासस्य रक्षणम्	पठनम् (नाटकम्)	198
23.	हृदय परिवर्तनम्	पठनम् (नाटकम्)	220
24.	पत्रं लिखामः	लेखनम्	244
25.	परियोजना & निर्माणम्	लेखनम्	259

संस्कृतम्
उच्चतरमाध्यमिकस्तरः
पुस्तकम् III

क्रमांङ्कः	विषयसूची	पृष्ठ संख्या
विकल्प 'क'		
26.	समसामयिकं संस्कृतसाहित्यम्	1
27.	भारतीय ज्ञान&विज्ञान परम्परा	11
28.		
29.	संस्कृतं संस्कृतिश्च भारतीयसंस्काराः	
विकल्प 'ख'		
26.	प्रयोजनमूलकं संस्कृतम् क्षेत्रेः	1
27.	जनस×चारमाध्यमः	11
28.	संस्कृतपत्रकारिता	24
29.	संस्कृतस्य विविध रूपम्	33
30.	मुद्रणत्रुटिशोधनम्	45

1

जीवन-संदेशः

मानवः प्राणिषु श्रेष्ठः। मानवेषु अपि ते एव धन्याः ये सदाचारेण जीवनं यापयन्ति। सत् आचारः अथवा सताम् आचारः एव सदाचारः भवति। सदाचरणस्य पालनाय विशेषः व्यवहारः अपेक्षितः भवति। सदाचारस्य नियमाः एव 'नीतिः' इति नाम्ना ज्ञायन्ते। नीतिपूर्वकम् आचरणेन अस्माकं जीवनं सुखमयं भवति। मानवस्य जीवने गुणानां महत्त्वम् अस्ति। अस्माकं भोजनं शुद्धं भवेत्। शुद्धभोजनेन मनः शुद्धं भवति, क्रोधस्य भावना शाम्यति। वयम् सुमधुरां वाणीं वदेम, अतिथेः आदरं कुर्याम, शास्त्राणाम् अध्ययनं कुर्याम, सन्तोषं धारयेम, धनं प्रति लुब्धाः भूत्वा पापं न आचरेम इत्येव अस्माकं वेदादिग्रन्थानाम् उपदेशः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- पाठगतपद्यानां सस्वरं पदच्छेदपूर्वकं च पाठं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- नीतिपद्यानाम् अन्वयं भावार्थं च लेखितुं शक्तः भविष्यति;
- पाठे प्रयुक्तानां सूक्तीनां लेखनं कर्तुं क्षमः भविष्यति;
- पाठे प्रदत्तभावानां समानान्तरपद्यानां चयनं कर्तुं शक्ष्यति;
- सन्धिसंयोगयोः मध्ये विभेदं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- पाठे विशेषणानि अवचित्य विशेष्यपदैः सह योजनं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- अकारान्त–पुल्लिङ्ग–नपुंसकलिङ्गशब्दानां रूपेषु भेदं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- पाठान्तर्गतशब्दानां पर्यायपदानि विलोमपदानि च लेखने समर्थः भविष्यति;
- दीर्घसन्धिपदानां चयनं करिष्यति।

क्रियाकलापः

अधः कानिचित् वाक्यानि लिखितानि सन्ति। तानि प्रदत्तचित्राणाम् अधः लिखत।

(क) अहं समयेन विद्यालयं गच्छामि।

(ख) रात्रौ स्वाध्यायं करोमि।

(ग) प्रातः उत्थाय पितरौ प्रणमामि।

(घ) सायंकाले अशिक्षितान् पाठयामि।

(ङ) अहं प्रातः पंचवादने उत्तिष्ठामि।

1.1 _____

1.2 _____

1.3 _____

1.4 _____

1.5 _____

1.1 मूल पाठः

जीवन–सन्देशः

प्रथमं तावद्, इमान् श्लोकान् ध्यानेन पठामः।

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्।।1।।

अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्।।2।।

तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन।।3।।

सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम्।।4।।

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानं च मध्यमाः।
उत्तमाः मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्।।5।।

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येतत् पयो दधि घृतं मधु।।6।।

यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम्।।7।।

शब्दार्थाः
पूजितं = सम्मानित, आदरपूर्वक ग्रहण किया गया, अशनं = भोजन नित्यं = सदा, बलम् = ताकत ऊर्जम् = शक्ति को, ऊर्जा को कदर्यं = कंजूस को, अनृतम् = झूठ, तृणानि = तिनके (तिनकों (कुशा) आदि से बना आसन), भूमिः = स्थान, आश्रय, उदकं = जल, सूनृता वाक् = मीठी और सच्ची वाणी, सताम् = सज्जनों के, न उच्छिद्यन्ते = समाप्त नहीं होते, सन्तोषामृततृप्तानां = सन्तोष रूपी अमृत से तृप्त हुए लोगों का, शान्तचेतसाम् = शान्त चित्त वालों का, धनलुब्धानां = धन लोभियों का, इतः च इतः च धावताम् = इधर उधर दौड़ने वालों का, महतां = महान् लोगों का, स्वाध्यायम् = सद्ग्रन्थों का अध्ययन, शुचिः = पवित्र होकर, अधीते = पढ़ता है, अब्दं = वर्ष भर, नित्यं = सदा, क्षरति = देता है, पयः = दूध, दधि = दही, घृत = घी, मधु = शहद, वाङ्मनसी = वाणी और मन, सम्यक् = अच्छी तरह से, गुप्ते = रक्षित, आप्नोति = प्राप्त करता है, वेदान्तोपगतं फलम् = वेदान्त में वर्णित फल, सर्वदा = सदा

1.2 बोधप्रश्नाः

1. भवता मूलपाठः पठितः। सम्प्रति उदाहरणम् आधृत्य 'क' स्तम्भस्य वाक्यांशान् 'ख' स्तम्भस्य वाक्यांशैः सह रेखया योजयत।

	स्तम्भः 'क'	स्तम्भः 'ख'
उदा0	(क) तृणानि भूमिरुदकं	(1) बलमूर्जं च यच्छति।
	(ख) पूजितं ह्यशनं नित्यम्	(2) वाक् चतुर्थी च सूनृता।
	(ग) एतान्यपि सतां गेहे	(3) विधिना नियतः शुचिः।

(घ) अपूजितं तु तद् भुक्तम् (4) नोच्छिद्यन्ते कदाचन।

(ङ) यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं (5) उभयं नाशयेदिदम्।

2. अधः प्रदत्तेषु प्रत्येकं पदद्वयेन युक्तं उपयुक्तं पदं पाठात् चित्वा तत्समक्षं लिखत।

(क) भूमिः + उदकम् = ... (ख) न + उच्छिद्यन्ते = ...

(ग) हि + अशनम् = ... (घ) च + अनृतम् = ...

(ङ.) मानः + हि = ... (च) पयः + दधि = ...

3. रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) एतान्यपि ..... गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन।

(ख) अधमाः धनमिच्छन्ति ..... च मध्यमाः।

(ग) यस्य वाङ्मनसी ..... सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।

(घ) पूजितं ह्यशनं नित्यं ..... ऊर्जं च यच्छति।

1.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

श्लोकः– 1

पूजितं ह्यशनं नित्यं
बलमूर्जं च यच्छति।
अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं
नाशयेदिदम्।।1।।

प्रथमं श्लोकं पुनः पठामः। अयं श्लोकः 'मनुस्मृतिः' इति ग्रन्थात् उद्धृतः।

पदच्छेदः पूजितम् हि अशनम् नित्यम् बलम् ऊर्जम् च यच्छति। अपूजितम् तु तद् भुक्तम् उभयम् नाशयेत् इदम्।

अन्वयः पूजितम् हि अशनम् नित्यम् बलम् ऊर्जम् च यच्छति।
तत् अपूजितम् भुक्तम् तु इदम् उभयम् नाशयेत्।

व्याख्या

कीदृशं भोजनं हितं भवेत्? अस्मिन् पद्ये पठामः।

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति।

नित्यं पूजितम् अशनं किं यच्छति? बलम् ऊर्जं च यच्छति।

कथम् यच्छति? यदि वयम् आदरेण, प्रसन्नमनसा रूक्षं शुष्कम् अपि भोजनम् भक्षयेम तद् भोजनम् अस्मभ्यं शक्तिं यच्छति किन्तु यदि अनादरेण स्वादिष्टं भोजनम् अपि भक्षयेम तद् भोजनं वृथा एव जायते।

अपूजितम् अशनं किं कुर्यात्? अपूजितम् अशनं बलम् ऊर्जं च नाशयेत्। अनेन भोजनेन शरीरे विकाराः जायन्ते।

भोजनम्

आहारशुद्धौ सत्त्वसंशुद्धिः

(आहार की शुद्धि होने पर ही मन पवित्र होता है)

भावार्थः

सम्मानेन भक्षितं रुक्षं रसहीनम् अपि अन्नं स्फूर्तिं शक्तिं च यच्छति किन्तु अनादरेण खादितं भोजनं शरीरस्य बलं वीर्यं च नाशयति।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र भवन्तः संयोगः कुत्र? सन्धिः च कुत्र? इति ज्ञायताम्

ह्यशनम्	=	हि	+ अशनम् (सन्धिः)
तद्भुक्तमुभयम्	=	तत्	+ भुक्तम् (सन्धिः)
		भुक्तम्	+ उभयम् (संयोगः)
बलमूर्जम्	=	बलम्	+ ऊर्जम् (संयोगः)
नाशयेदिदम्	=	नाशयेत्	+ इदम् (सन्धिः)

(संयोगे वर्णाः अन्यवर्णैः सह संयुज्यन्ते तत्र कश्चन विकारः न भवति असौ वर्णसंयोगः इति कथ्यते। किन्तु यदि पूर्वपदस्य अन्तिमवर्णः उत्तरपदस्य पूर्ववर्णेन सह मिलति तत्र किंचित् परिवर्तनं च भवति, तदा तत् 'सन्धिः' इति कथ्यते।)

शाब्दबोधः

विपरीतार्थकः शब्दः

पूजितम्	अपूजितम्
अशनम्	अनशनम्
भुक्तम्	अभुक्तम्
यच्छति	नाशयति

श्लोकः— 2

इदानीम् एव मनुना विरचितम् **द्वितीयं श्लोकम्** अवगच्छामः—

अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन
जयेत् सत्येन चानृतम्।।2।।

पदच्छेदः अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् असाधुम् साधुना जयेत्। जयेत् कदर्यम् दानेन, जयेत् सत्येन च अनृतम्।

अन्वयः क्रोधम् अक्रोधेन जयेत्, असाधुम् साधुना जयेत्,
कदर्यम् दानेन जयेत्, अनृतम् च सत्येन जयेत्।

व्याख्या

क्रोधम् अक्रोधेन जयेत्

क्रोधं कथं जयेत्? अक्रोधेन क्रोधं जयेत्। सौम्येन, सद्व्यवहारेण क्रोधं जयेत्। यदि कश्चित् भवते क्रोधं दर्शयति तस्मै क्रोधः न कर्तव्यः। शान्तव्यवहारेण तस्य क्रोधः शमयितव्यः।

कदर्यं दानेन जयेत्

कदर्यं कथं जयेत्? कदर्यं अर्थात् कृपणं दानेन जयेत्। कृपणः जनः संसारे केवलं संग्रहं करोति, न तु किंचित् कस्मैचित् ददाति। अयं तु जीवने नकारात्मकः भावः। अयम् भावः अपि शत्रुः मानवानाम्। कृपणताभावं दानं दत्त्वा दूरीकुर्यात्।

अनृतं सत्येन जयेत् च

अनृतं केन जयेत्? अनृतं सत्येन जयेत्। सत्यम् एव नित्यम्, सत्यस्य एव सदा जयः भवति। अतएव कथ्यते 'सत्यमेव जयते नानृतम्'।

सत्यस्य विषये महाभारते कथितम्– 'नास्ति सत्यात् परं दानं, नास्ति सत्यात् परं तपः।' तैत्तिरीय–उपनिषदि अपि कथितम्– 'सत्यान्न प्रमदितव्यम्।'

भावार्थः

कोपं शान्तभावनया, दुष्टं सद्भावनया, कृपणं दानेन, असत्यं च सत्येन जयेत् इत्येव नीतिः।

व्याकरणबिन्दवः

भवन्तः अत्र केषांचन पदानां परिचयम् बोधन्तु।

अक्रोधेन = न क्रोधः अक्रोधः, तेन अक्रोधेन, नञ् तत्पुरुषसमासः

साधुना = साधु शब्दः तृतीयाविभक्तिः, एकवचनम्

जयेत् = जि + विधिलिङ् + प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

चानृतम् = च + अनृतम्, अ + आ = आ (दीर्घसन्धिः)

श्लोकः– 3

तृणानि भूमिरुदकं
वाक् चतुर्थी च सूनृता।
एतान्यपि सतां गेहे
नोच्छिद्यन्ते कदाचन।।3।।

इदानीं **तृतीयं श्लोकं** पठामः जानीमः च सतां पार्श्वे किं भवति?

पदच्छेदः तृणानि भूमिः उदकम् वाक् चतुर्थी च सूनृता। एतानि अपि सताम् गेहे न उच्छिद्यन्ते।

अन्वयः तृणानि भूमिः उदकम् चतुर्थी च सनृता वाक् एतानि (चत्वारि) अपि सताम् गेहे कदाचन न उच्छिद्यन्ते।

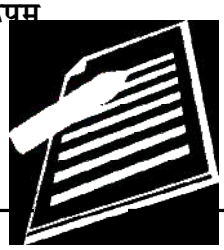

तृणानि भूमिः उदकं नोच्छिद्यन्ते कदाचन

सतां गेहे कति वस्तूनि न उच्छिद्यन्ते? (समाप्तानि भवन्ति) चत्वारि वस्तूनि।

कानि–कानि तानि? तृणानि, भूमिः, उदकम्, मधुरम् वाक् च।

कानि तृणानि? तृणानि अर्थात् कुशनिर्मितम् आसनम्। सज्जनाः आदरेण कुश–आसनं दत्त्वा अतिथीनां सम्मानं कुर्वन्ति।

पुनः किम्? भूमिः। अतिथीनां कृते सज्जनानां गृहे कदापि स्थानस्य आश्रयस्य वा अभावः न भवति।

पुनः किम्? उदकम्। जलमेव जीवनम्। सज्जनाः जलं दत्त्वा अभ्यागतानां पिपासां शमयित्वा तेषाम् आदरं कुर्वन्ति।

चतुर्थी किम्? सूनृता वाक्। प्रियं सत्यं च वचनम्। सज्जनाः अतिथीनाम् मानं प्रेम्णा उदित्वा (प्रेमवचसा) कुर्वन्ति।

भावार्थः

सतां गेहेषु धनं भवेत् न वा भवेत् किन्तु तेषां गेहेषु आसनस्य, स्थानस्य, जलस्य, मधुरवाचः च कदापि अभावः न भवति। भारतीय–संस्कृतौ 'अतिथिदेवो भव' इति मन्यते। अतः सज्जनैः अतिथिः देवतावत् पूजनीयः भवति।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र पदानां परिचयः दत्तः वर्तते, वयम् बोधामः।

तृणानि	= तृण शब्दः नपुं0,	प्रथमा वि0,	बहुवचनम्
वाक्	= वाक् शब्दः स्त्रीलिंग	प्रथमा वि0,	एकवचनम
सताम्	= सत् शब्दः	षष्ठी वि0,	बहुवचनम्
गेहेषु	= गेह शब्दः	सप्तमी वि0,	बहुवचनम्
एतानि	= एतत् शब्दः नपुं0	प्रथमा वि0,	बहुवचनम्

नोच्छिद्यन्ते = न + उच्छिद्यन्ते (अ + उ = ओ) (गुणसन्धिः)

कदाचन = अव्ययपदम्

सन्धिः

वर्णानां परस्परमेलनेन ये विकाराः भवन्ति ते सन्धिः इति उच्यन्ते। सन्धिकरणाय प्रथमशब्दस्य अन्तिमः वर्णः द्वितीयशब्दस्य प्रथमेन वर्णेन सह मेल्यते। अतः द्वयोः वर्णयोः योगः एव सन्धिः।

सन्धीनां त्रयः भेदाः–

1. स्वरसन्धिः च + अनृतम् = चानृतम्
2. व्यंजनसन्धिः प्रसीदेत् + च = प्रसीदेच्च
3. विसर्गसन्धिः भूमिः + उदकम् = भूमिरुदकम्

स्वरसन्धेः भेदाः

1. दीर्घसन्धिः 2. गुणसन्धिः 3. वृद्धिसन्धिः 4. यण्सन्धिः 5. अयादिसन्धिः

अत्र वयं दीर्घसन्धिविषये पठामः

(i) दीर्घसन्धिः – अकः सवर्णे दीर्घः

अ/आ + अ / आ = आ

च + अनृतम् = चानृतम्

विवेक + आनन्दः = विवेकानन्द :

(ii) इ/ई + ई / ई = ई

रजनी + ईशः = रजनीशः।

हरि + इच्छा = हरीच्छा

(iii) उ/ ऊ + उ / ऊ = ऊ

विष्णु + उदयः = विष्णूदय :

मधु + उर्मिः = मधूर्मिः

(iv) ऋ/ॠ + ऋ / ऋ = ॠ

होतृ + ऋकार = होतॄकारः

पितृ + ऋणम् = पितॄणम्

शाब्दबोधः

विपरीतार्थकशब्दाः

सुनृता अनृता

सताम् दुर्जनानाम्

पर्यायवाचिनः शब्दाः

भूमिः = पृथ्वी

वाक् = वाणी

गेहे = गृहे

सताम् = सज्जनानाम्

सारः

आदरभाव से खाया गया भोजन शक्तिवर्धक होता है। क्रोध को शान्तभाव से, दुष्ट को सद्भाव से, कंजूस को दान से तथा असत्य को सत्य से जीतना चाहिए। सज्जनों के

घरों में अतिथि–सत्कार के लिए कुशा का आसन, आश्रय देने के लिए भूमि, पिलाने के लिए जल तथा सम्मान देने के लिए प्रिय और सच्ची वाणी की कमी नहीं होती।

पाठगतप्रश्नाः 1.1

1. एकपदेन उत्तरत

(क) क्रोधं केन जयेत्? .....

(ख) असाधुं केन जयेत्? .....

(ग) पूजितम् अशनं किम् यच्छति? .....

(घ) कीदृशम् अशनं बलम् ऊर्जं च नाशयति? .....

2. पाठात् चित्वा अधोलिखितानां शब्दानां पर्यायवाचिपदानि दीयन्ताम्–

(क) सज्जनानाम् ..... (घ) भोजनम् .....

(ख) समाप्यन्ते ..... (ङ) कृपणम् .....

(ग) वाणी ..... (च) कोपम् .....

3. रिक्तस्थानेषु क्रियापदानि योजयत–

(क) अशनं नित्यं ..... ।

(ख) पूजितम् अशनं बलमूर्जं च ..... ।

(ग) अपूजितम् अशनम् उभयं ..... ।

(घ) अक्रोधेन क्रोधं ..... ।

(ङ) एतानि सतां गेहे न ..... ।

द्वितीयः अंशः

श्लोकः– 4

अधुनां **चतुर्थं श्लोकं** पठामः।

समाजे वयं पश्यामः यत् जनाः सदैव धनं प्राप्तुम् इच्छन्ति। किन्तु वास्तविकं सुखं शान्तिं च धनेन न प्राप्यते। सन्तोषम् एव परमं सुखम् भवति।

पदच्छेदः सन्तोषामृततृप्तानाम् यत् सुखम् शान्तचेतसाम् कुतः पदधनलुब्धानाम् इतः च इतः च धावताम्।

अन्वयः सन्तोषामृततृप्तानाम् शान्तचेतसाम् यत् सुखम् (भवति) तत् (सुखं) इतः च इतः च धावताम् धनसुब्धानां कुतः?

सन्तोषामृततृप्तानां यत्
सुखं शान्तचेतसाम्।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च
धावताम्।।4।।

व्याख्या–

सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्।

सुखं कः प्राप्नोति? सः एव सुखं प्राप्नोति यस्य चित्तं शान्तम् भवति, यः च सन्तोषरूपिणा अमृतेन तृप्तः भवति। इच्छानां कदापि अन्तः न भवति। चंचलेन मनसा जनः सदा अशान्तः भवति। अतः सन्तोषः एव मनुष्यस्य परमं निधानम् कथितम्।

कुतस्तद् धनलुब्धानाम् इतश्च इतश्च धावताम्।

सुखं कः न लभते? धनलुब्ध इतः ततः धावन् जनः सुखं न लभते। धने सुखं नास्ति सुखं तु सन्तोषी जनः एव प्राप्नोति।

कथितम् एव ''सन्तोष एव पुरुषस्य परमनिधानम्।'' ''संतोषः परमं सुखम्।''

भावार्थः

सन्तोषरूपिणा अमृतेन ये तृप्ताः ते एव सुखं प्राप्नुवन्ति। इतः इतः धावतां धनलुब्धानां कृते तु सुखं नास्ति।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं सन्धियुक्तपदानां समस्तपदानां च बोधं कुर्मः।

सन्तोषामृततृप्तानाम्	=	सन्तोष + अमृततृप्तानाम् (अ + अ = आ – दीर्घसन्धिः)
कुतस्तद्धनलुब्धानाम्	=	कुतः + तत् + धनलुब्धानाम्, विसर्गसन्धिः, व्यंजनसन्धिः
इतश्चेतश्च	=	इतः + च + इतः + च, विसर्गसन्धिः, गुणसन्धिः, विसर्गसन्धिः
धनलुब्धानाम्	=	धनेन लुब्धानाम् (तृतीया तत्पुरुषः)
शान्तचेतसाम्	=	शान्तं चेतः येषां ते शान्तचेतसः; तेषाम् (बहुव्रीहिः)
सन्तोषामृततृप्तानाम्	=	सन्तोषः एव अमृतम्, तेन तृप्ताः ये, तेषाम् (बहुव्रीहिः)
यत्	=	यत् शब्दः नपुंसकलिंगं, प्रथमा विभक्तिः एकवचनम्

श्लोकः– 5

अधमा धनमिच्छन्ति
धनमानं च मध्यमाः।
उत्तमाः मानमिच्छन्ति
मानो हि महतां धनम्।।5।।

भवन्तः किं जानन्ति यत् धन मानं वा के इच्छन्ति? एतदर्थं **पंचमं श्लोकं** पठामः।

पदच्छेदः अधमाः धनम् इच्छन्ति, धनमानम् च मध्यमाः। उत्तमाः मानम् इच्छन्ति मानः हि महताम् धनम्।

अन्वयः अधमाः धनम् इच्छन्ति, मध्यमाः धनम् मानम् च इच्छन्ति, उत्तमाः मानम् इच्छन्ति। महताम् मानः हि धनम् (भवति)

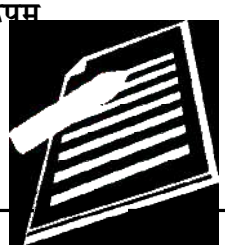

व्याख्या

अधमाः धनमिच्छन्ति धनमानं च मध्यमाः।

के धनम् इच्छन्ति? अधमाः।

कथम्? अधमाः येन केन प्रकारेण केवलं धनं वा छन्ति। तेषां मते जीवनमूल्यानां किमपि महत्त्वं न वर्तते। ते तु केवलं धनम् इच्छन्ति।

मध्यमाः किम् वा छन्ति? मध्यमाः धनं च मानं च उभे वा छन्ति। ते धनं तु वा छन्ति किन्तु उचितेन प्रकारेण परिश्रमेण एव।

उत्तमाः मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्।

महताम् धनं किम्? महतां धनं तु केवलं सम्मानः भवति। धनं तु नश्वरं भवति। धनम् आगच्छति गच्छति च किन्तु जीवनमूल्यानि, सद्गुणाः, सद्भावनाः च शाश्वताः गुणाः सन्ति। उत्तमाः जनाः तु केवलं मानं वा छन्ति।

भावार्थः

अधमाः केवलं धनम् इच्छन्ति, मध्यमाः धनं मानं च उभे वा छन्ति किन्तु उत्तमजनानां कृते तु मानम् एव धनम् वर्तते। अतः तेषां कृते मानम् एव अमूल्यं धनम् अस्ति।

व्याकरणबिन्दवः

भवद्भिः अत्र विसर्गसन्धेः उदाहरणम्, पदपरिचयः च ज्ञायताम्

मानो हि = मानः + हि (विसर्गसन्धिः), अत्र विसर्गस्थाने 'उ' भवतिः ततः 'ओ' गुणः

महताम् = महत् शब्दः षष्ठी विभक्तिः बहुवचनम्

इच्छन्ति = 'इष्' धातुः + लट् लकारः प्र. पु. बहुवचनम्

श्लोकः– 6

अधुना **षष्ठं श्लोकं** पुनः पठामः बोधामः च स्वाध्यायः कथं कर्तव्य।

पदच्छेदः– यः स्वाध्यायात् अधीते अब्दम् विधिना नियतः शुचिः। तस्य नित्यम् क्षरति एषः पयः दधिघृतम् मधु।

अन्वयः– यः नियतः शुचिः विधिना अब्दम् स्वाध्यायम् अधीते तस्य एव कृते एषः स्वाध्यायः नित्यम् पयः, दधि घृतम्, मधु (च) क्षरति।

व्याख्या–

भवतः विचारे स्वाध्यायं कथं कुर्यात्? स्वाध्यायं पवित्रं भूत्वा नियमपूर्वकम् वर्षपर्यन्तम् स्थिरः भूत्वा कुर्यात्।

अत्र एषः कस्मै प्रयुक्तः? एषः इति पदं स्वाध्याय इति कृते प्रयुक्तम्।

तस्मै किं किं क्षरति? यः स्वाध्यायं करोति तस्मै स्वाध्यायः दुग्धं दधि, घृतं मधु च सदा क्षरति अर्थात् ददाति। तस्य गृहे स्वास्थ्यवर्धकानां पदार्थानाम् कदापि अभावः न जायते।

यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं
विधिना नियतः शुचिः।
तस्य नित्यं क्षरत्येष
पयो दधि घृतं मधु।।6।।

स्वाध्यायविषये अन्यत्र अपि वर्णितम्

1. विद्यया स्फीयते ज्ञानं ज्ञानात् तत्त्वनिदर्शनम्
   दृष्टतत्त्वो विनीतात्मा सर्वार्थस्य च भाजनम्।
2. स्वाध्यायात् मा प्रमदः। (तैत्तिरीय–उपनिषद्)

भावार्थः

यः नियमपूर्वकं पवित्रं भूत्वा सद्ग्रन्थानाम् अध्ययनं करोति तस्य कृते स्वास्थ्यवर्धकानां पदार्थानां सदा उपलब्धिः जायते।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पद्यगतपदानां सन्धिविच्छेदं कुर्मः

अधीतेऽब्दम्	= अधीते + अब्दम्	ए + अ = एऽ	(पूर्वरूपसन्धिः)
क्षरत्येषः	= क्षरति + एषः	इ + ए = य् + ए =	ये (यण्सन्धिः)
पयो दधि	= पयः + दधि	यः + द = य +उ+द =	(विसर्जनीयस्थाने उत्वम्)

शाब्दबोधः

समानार्थकशब्दाः

अधीते = पठति

शुचिः = पवित्रः

अब्दं = वर्षम्

श्लोकः– 7

यस्य वाङ्.मनसी शुद्धे
सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति
वेदान्तोपगतं फलम्।।7।।

इदानीं वाचः मनसः च शुद्धतायाः विषये **सप्तमं श्लोकं** पठामः।

पदच्छेदः यस्यवाङ्मनसी शुद्धे, सम्यक् गुप्ते च सर्वदा। स वै सर्वम् अवाप्नोति वेदान्तोपगतम् फलम्।

अन्वयः– यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सर्वदा च सम्यक् गुप्ते स वै सर्वम् वेदान्तोपगतम् फलम् अवाप्नोति।

<u>यस्य वाङ्.मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।</u>

वाङ्मनसी कथं भवेताम्? वाङ्मनसी शुद्धे सम्यक् गुप्ते च भवेताम्।

वाङ्मनसी शुद्धे इत्यस्य कः अभिप्रायः? वाक् तपः तु सर्वोत्तमं तपः कथ्यते। जनः सदा प्रियं सत्यं वदेत् मितभाषी च भवेत्। तस्य मनः च शुद्धं भवेत्।

सम्यक् गुप्ते इत्यस्य कः अभिप्रायः? वाक् मनः च सुनियन्त्रितं कुर्यात्।

शुद्धवाङ्मनोयुक्तः जनः किम् आप्नोति? सः धर्म–अर्थ–काम–मोक्षरूपं सर्वं फलम् आप्नोति।

जीवन-संदेशः

भावार्थः

यस्य वाक् मनः च शुद्धे नियन्त्रिते च, सः वेदान्तशास्त्रे वर्णितं फलम् आप्नोति।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र पदानां सन्धिच्छेदं द्वन्द्वसमासस्यैकम् उदाहरणं च पश्यामः।

वाङ्मनसी = वाक् च मनः च = वाङ्मनसी (द्वन्द्वसमासः)

सम्यग्गुप्ते = सम्यक् + गुप्ते क् + ग् = ग्ग् (व्यंजनसन्धिः)

वेदान्तोपगतम् = वेद + अन्त + उपगतम् (दीर्घसन्धिः, गुणसन्धिः)

शाब्दबोधः

विपरीतार्थकाः शब्दाः

शुद्धम् = अशुद्धम्

सर्वदा = यदा कदा

गुप्तम् = अगुप्तम्

आप्नोति = ददाति

सारः

सन्तोषी व्यक्ति सुख पाता है धनलोभी नहीं। निम्न श्रेणी के लोग केवल धन चाहते हैं, मध्यम धन एवं मान दोनों की कामना करते हैं किन्तु महान् लोगों का धन तो मान ही है। सद्ग्रन्थों का सतत अध्ययन करने वालों के लिए तो सभी स्वास्थ्य वर्धक पदार्थ सहज ही उपलब्ध रहते हैं। शुद्ध मन और वाणी वाले को वेदान्तशास्त्र में वर्णित फल मिलता है।

पाठगतप्रश्नाः 1.2

1. विपरीतार्थान् मेलयत–

(क) नित्यम्	(i) उत्तमाः
(ख) अधमाः	(ii) यच्छति
(ग) तृप्तानाम्	(iii) सताम्
(घ) दुष्टानाम्	(iv) यदा–कदा
(ङ) आप्नोति	(v) प्रकटे
(च) गुप्ते	(vi) लुब्धानाम्

2. रिक्तस्थानेषु कर्मपदानि पाठात् चित्वा योजयत

(क) यः ..... अधीते।

(ख) सः वै ..... अवाप्नोति।

(ग) सन्तोषामृततृप्ताः शान्तचेतसः ..... आप्नुवन्ति।

(घ) अधमाः ..... इच्छन्ति।

(ङ) उत्तमाः ..... इच्छन्ति।

(च) वाचा मनसा च शुद्धः नरः वेदान्तोपगतं ..... आप्नोति।

3. निम्नलिखितेषु कथनेषु शुद्धं कथनं (✓) इति चिह्नेन अशुद्धं च (×) इति चिह्नेन चिह्नितं कुरुत–

(क) अधमाः मानम् इच्छन्ति।

(ख) कुत्सितमनसा युक्तः जनः वेदान्तोपगतं फलम् अवाप्नोति।

(ग) मानो हि महतां धनम्।

(ङ) शान्तचेताः जनः सुखम् आप्नोति।

(घ) उत्तमाः धनं मानं च इच्छन्ति।

(च) उत्तमाः मानम् इच्छन्ति।

1.4 किम् अधिगतम्

1. भोजनस्य सदा सम्मानः कर्तव्यः।
2. पूजितम् अशनं बलम् ऊर्जं च यच्छति।
3. सज्जनाः अतिथीनाम् आदरं कुर्वन्ति।
4. सत्येन असत्यम् जयेत्।
5. स्वाध्यायः कर्तव्यः।
6. वाङ्मनोभ्यां शुद्धः जनः सर्वम् आप्नोति।
7. सन्तोषी जनः सुखम् अवाप्नोति।
8. मानो हि महताम् धनम्।

9. सन्धि –संयोगयोः मध्ये विभेदः भवति।

10. अकारान्तपुल्लिंग–अकारान्त नपुंसकलिंगशब्दानां रूपेषु भेदः भवति।

11. दीर्घसन्धिः स्वरसन्धेः भेदः अस्ति।

1.5 योग्यताविस्तारः

(क) सन्दर्भग्रन्थपरिचयः

1. **मनुस्मृतिः** मनुना निर्मितं मानवसमाजस्य प्रथमं संविधानम्। धर्मशास्त्रेषु प्राचीनतमः अयं ग्रन्थः। मनुस्मृतौ द्वादश (12) अध्यायाः, 2685 श्लोकाः च वर्तन्ते। प्रस्तुतपाठे श्लोकसंख्या 1, 2, 7, 8 मनुस्मृत्याः संकलिताः।
2. **विदुरनीतिः** महाभारतस्य उद्योगपर्वणि विदुरनीतिः वर्णिता। अस्मिन् ग्रन्थे मन्त्री विदुरः धृतराष्ट्राय नीतेः उपदेशं यच्छति। अस्मिन् ग्रन्थे अष्ट (8) अध्यायाः सन्ति। (संकलितश्लोकसंख्या – 3, 4)
3. **चाणक्यनीतिः** चाणक्यः चन्द्रगुप्तस्य महामन्त्री आसीत्। तेन प्रणीतः ग्रन्थः चाणक्यनीतिः अतीव महत्त्वपूर्णः, सम्पूर्णमानवजातेः लाभाय च वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे 17 अध्यायाः 340 श्लोकाः च सन्ति। अयं ग्रन्थः ज्ञानसागरः एव। (संकलितश्लोकसंख्या – 5, 6)

(ख) भावविस्तारः

1. पूजितं ह्यशनम्– अन्नं सदा सम्माननीयम्। 'अन्नं वै ब्रह्म' इति उक्तम्। अन्नस्य उत्पादने, निष्पादने, प्रदाने च सर्वथा शुद्धिः भवेत्। श्रीकृष्णः दुर्योधनस्य व्यंजनानि विहाय विदुरस्य शाकम् अखादत्। यथा अन्नं तथा मनः। उक्तं च 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः'। दत्तम् अन्नं सदा सत्कृत्य एव भोक्तव्यम्।
2. सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं– 'सन्तोषः' ईदृशः धनम् अस्ति येन जनः परमं सुखं लभेत्। सन्तोषः परमं सुखम्। धनस्य तृष्णा विशाला चेत् तर्हि कुतः सुखम्। उक्तं च भर्तृहरिणा–

   स तु भवति दरिद्रः यस्य तृष्णा विशाला।

   मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः।।
3. स्वाध्यायम्–स्वाध्यायस्य महत्त्वं पुरातनकालादेव प्रसिद्धम्। आचार्यः शिष्यम् उपदिशति स्म स्वाध्यायान्मा प्रमदः। 'तपःस्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्' इति। स्वाध्यायम् अस्माकं जीवनस्य प्रथमम् अङ्गम् आसीत्। स्वाध्यायेन एव ज्ञानवृद्धिः भवति।

(ग) भाषा विस्तारः

संस्कृते त्रीणि लिंगानि सन्ति

(1) पुल्लिंगम् (2) स्त्रीलिंगम् (3) नपुंसकलिंगम्।

अत्र पाठे प्रयुक्तानाम् अकारान्तपुल्लिंगशब्दानाम्, अकारान्तनपुंसकलिंगशब्दानां रूपाणि दीयन्ते।

शब्दसूची

अकारान्तपुंल्लिङ्गशब्दाः

ऊर्जः – शक्ति
अक्रोधः – शान्ति
क्रोधः – गुस्सा
कदर्यः – कंजूस
सन्तोषः – सन्तोष
तृप्तः – तृप्त
धनलुब्धः – धन का लोभी
अधमः – नीच
मध्यमः – मध्यम
उत्तमः – उत्तम
मानः – सम्मान
स्वाध्यायः – वेदादि सद्ग्रन्थों का अध्ययन

अकारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः

अशनम् – भोजनम्
बलम् – ताकत
दानम् – दान
सत्यम् – सत्य
अनृतम् – झूठ
धृतम् – घी
फलम् – फल
धनम् – धन
गेहम् – घर

अकारान्तपुंल्लिङ्गशब्दाः (देववत्)

'देव' शब्दः

	एकवचनम्	**द्विवनचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम वि.	देवः	देवौ	देवाः
द्वितीया वि.	देवम्	देवौ	देवान्

बालक शब्दः

	एकवचनम्	**द्विवनचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम वि.	बालकः	बालकौ	बालकाः
द्वितीया वि.	बालकम्	बालकौ	बालकान्

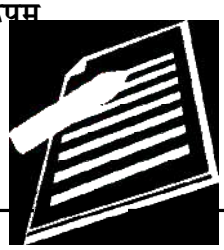

(विभिन्नानाम् अकारान्तपुल्लिंगशब्दानां रूपाणि)

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा विभक्तिः	क्रोधः	क्रोधौ	अधमाः
	(एक क्रोध ने)	(दो क्रोध/क्रोधों ने)	(बहुत से अधम)
द्वितीया विभक्तिः	अधमम्	मध्यमौ	मध्यमान्
	(एक नीच को)	(दो मध्यमों को)	(सभी मध्यमों को)
तृतीया विभक्तिः	ऊर्जेन	ऊर्जाभ्याम्	अक्रोधैः
	(शक्ति के द्वारा)	(दो शक्तियों के द्वारा)	(शान्तियों के द्वारा)
चतुर्थी विभक्तिः	अक्रोधाय	कदर्याभ्याम्	कदर्येभ्यः
	(शान्ति के लिए)	(दो कंजूसों के लिए)	(सब कंजूसों के लिए)
पंचमी विभक्तिः	सन्तोषात्	सन्तोषाभ्याम्	तृप्तेभ्यः
	(सन्तोष से)	(दो सन्तोषों से)	(सभी तृप्त मनुष्यों से)
षष्ठी विभक्तिः	तृप्तस्य	उत्तमयोः	उत्तमानाम्
	(तृप्त मनुष्य का)	(दो उत्तम मनुष्यों का)	(सभी उत्तम मनुष्यों का)
सप्तमी विभक्तिः	माने	धनमानयोः	स्वाध्यायेषु
	(सम्मान में)	(धन और मान में)	(वेदादि ग्रन्थों में)
सम्बोधनम्	हे धनलुब्ध	हे धनलुब्धौ	हे उत्तमाः
	(हे धन के लोभी)	(हे धन के लोभी दो पुरुषो)	(हे उत्तम व्यक्तियो)

अकारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दानाम् रूपाणि (फलवत्)

फल शब्द

	एकवचनम्	**द्विवनचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा वि.	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया वि.	फलम्	फले	फलानि

अशन शब्द

	एकवचनम्	**द्विवनचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा वि.	अशनम्	अशने	अशनानि
द्वितीया वि.	अशनम्	अशने	अशनानि

विशेषः— एवमेव दान—घृत पुष्पादिशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

1.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. पूर्णवाक्येन उत्तरत
   (क) उत्तमाः किम् इच्छन्ति?
   (ख) सन्तोषी जनः किं प्राप्नोति?
   (ग) धनमानं के इच्छन्ति?
   (घ) यः विधिना अब्दपर्यन्तं स्वाध्यायं करोति तस्य कृते किं किं क्षरति?
   (ङ) असाधुं कथं जयेत्?
   (च) दानेन कम् जयेत्?
2. अधोलिखितयोः वाक्यांशयोः उचितं भावार्थं चिनुत–
   (क) पूजितं ह्यशनम्–
      (i) धूपदीपादिभिः पूजितम् भोजनम्
      (ii) सम्मानितं भोजनम्
      (iii) सुस्वादु भोजनम्
   (ख) सन्तोषामृततृप्तानाम्–
      (i) सन्तोषेण अमृतेन च तृप्तानाम्
      (ii) अमृतपानेन सन्तुष्टानाम्
      (iii) सन्तोषरूपिणा अमृतेन तृप्तानाम्
3. अधः प्रदत्तपङ्क्तीनाम् आशयं स्पष्टीकुरुत–
   (क) एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन।
   (ख) सन्तोषामृततृप्तानां यत् सुखं शान्तचेतसाम्।
   (ग) मानो हि महतां धनम्।
   (घ) यस्य वाङ्मनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
4. 'जीवनसन्देशः' पाठमाधृत्य कानिचित् प च जीवनमूल्यानि प चवाक्येषु लिखत।
5. अधोलिखिते उदाहरणे अनुसृत्य कोष्ठके सन्धिः अस्ति अथवा संयोगः इति चिह्नीकुरुत–

   यथा–(i) नोच्छिद्यन्ते, न + उच्छिद्यन्ते न् + अ + उ = नो (सन्धिः)
   (ii) सतामेतानि, सताम् + एतानि म् + ए = मे (संयोगः)

   (i) ह्यशनम् = हि + अशनम् इ + अ = य (सन्धिः/संयोगः)
   (ii) नाशयेदिदम् = नाशयेत् + इदम् त् + इ = दि (सन्धिः/संयोगः)

(iii) बलमूर्जम् = बलम् + ऊर्जम् म् + ऊ = मू (सन्धिः/संयोगः)

(iv) पूजयेदशनम् = पूजयेत् + अशनम् त् + अ = द (सन्धिः/संयोगः)

(v) मानमिच्छन्ति = मानम् + इच्छन्ति म् + इ = मि (सन्धिः/संयोगः)

(vi) धनमिच्छन्ति = धनम् + इच्छन्ति म् + इ = मि (सन्धिः/संयोगः)

6. अधः अकारान्तशब्दाः प्रदत्ताः सन्ति। तेषु पुल्लिंङ्ग–नपुसंकलिङ्गशब्दान् पृथक्कृत्य लिखत–

क्रोध, बल, दान, सन्तोष, ऊर्ज, धन, गेह, उत्तम

7. अधोलिखितपदानां संन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनाम अपि लिखत–

चानृतम्, नोच्छिद्यन्ते, ह्यशनम्, वेदान्तोपगतम्

8. पद–परिचयः देयः–

(क) महताम्, (ख) तृणानि, (ग) इच्छन्ति

1.7 उत्तराणि

1.3 बोधप्रश्नानाम् उत्तराणि

1. (क) 2, (ख) 1, (ग) 4, (घ) 5, (ङ) 3

2. (क) भूमिरुदकं (ख) नोच्छिद्यन्ते (ग) ह्यशनम्
   (घ) चानृतम् (ङ) मानो हि (च) पयो दधि

3. क. सतां, ख. धनमानं ग. शुद्धे घ. बलम्

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

1.1

1. (क) अक्रोधेन (ख) साधुना (ग) बलमूर्जम्
   (घ) अपूजितम्
2. (क) सताम् (ख) उच्छिद्यन्ते (ग) वाक्
   (घ) अशनम् (ङ) कदर्यम् (च) क्रोधम्
3. (क) पूजयेत् (ख) यच्छति (ग) नाशयेत्
   (घ) जयेत् (ङ) उच्छिद्यन्ते

1.2

1. (क) 4 (ख) 1 (ग) 6 (घ) 3 (ङ) 2 (च) 5
2. (क) स्वाध्यायम् (ख) सर्वम् (ग) सुखम्
   (घ) धनम् (ड.) मानम् (च) फलम्

3. (क) × (ख) × (ग) ✓
(घ) × (ङ.) ✓ (च) ✓

1.6 पाठान्तप्रश्नानाम् उत्तराणि

1. (क) उत्तमाः मानम् इच्छन्ति।
(ख) सन्तोषी जनः सुखं शान्तिं च प्राप्नोति।
(ग) मध्यमाः धनमानं इच्छन्ति।
(घ) यः विधिना अब्दपर्यन्तं स्वाध्यायं करोति तस्य गृहे पयः, दधि, घृतं मधु च क्षरन्ति।
(ङ) असाधुं साधुना जयेत्।
(च) दानेन कदर्यं जयेत्।
2. क–(ii), ख–(iii)
3. तत्रैव पद्यानां व्याख्याप्रसङ्गे पठित्वा लेखनीयानि।
4. स्वयमेव पाठानुसारं प च वाक्यानि रचयत।
5. (i) सन्धिः (ii) सन्धिः (iii) संयोगः
(iv) सन्धिः (v) संयोगः (vi) संयोगः
6. पुं. क्रोध, सन्तोष, ऊर्ज, उत्तम
नपुं. बल, दान, धन, गेह
7. च + अनृतम् (दीर्घ)
न + उच्छिद्यन्ते (गुण)
हि + अशनम् (यण्)
वेद + अन्त + उपगतम् (दीर्घ–गुण)
8. (क) महत्, पुं. ष. वि. ब. व.
(ख) तृण, नपुं. प्र. द्वि. ब. व
(ग) इष्, धातु, लङ्, लट् प्र. पु. ब. व.

2

यदि जानासि तद् वद

अस्ति काचित् मधुरस्मृतिः बाल्यावस्थायाः, यदा शयनकाले भवतः पितामही/मातामही कथाः कथयति स्म, प्रश्नान् प्रहेलिकाः च पृच्छति स्म? नूनम् कथाभिः प्रश्नैः, प्रहेलिकाभिः च अस्माकं ज्ञानं वर्धते, बुद्धिः तीव्रा भवति, मनोरंजनम् अपि जायते। इमाः प्रहेलिकाः विश्वस्य सर्वासु भाषासु येन केन अपि रूपेण उपलभ्यन्ते। संस्कृतभाषायाः साहित्यम् अतिसमृद्धं वर्तते। संस्कृतसाहित्ये अनेकाः प्रहेलिकाः संकलिताः सन्ति। अस्मिन् पाठे वयं काश्चन प्रहेलिकाः प्रक्ष्यामः उत्तरं ज्ञातुं च प्रयत्नं कुर्मः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्–

- प्रहेलिकाः बोद्धुं समर्थः भविष्यति;
- प्रहेलिकानां गूढार्थं ज्ञात्वा उत्तराणि दातुं क्षमः भविष्यति
- श्लिष्टपदानाम् अर्थबाहुल्यं स्पष्टीकर्तुं योग्यः भविष्यति;
- किम्, यत्, तत्, एतत्, युष्मद्, अस्मद् सर्वनामशब्दानां रूपाणि चेष्यति;
- विभिन्नसंज्ञापदानां पर्यायवाचिनः लेखितुं प्रभविष्यति;
- इन् प्रत्ययान्तपदानां, त्रिषु लिंगेषु रूपभेदं परिचेष्यति;
- कर्तृपदैः सह क्रियापदानि मेलयितुं शक्तः भविष्यति।
- आकारान्तस्त्रीलिङ्गः ईकारान्तस्त्रीलिङ्गपदानां प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

द्वे		षट्
	पञ्च	एकम्
चत्वारि	त्रीणि	

उपर्युक्ततालिकायां त्रिषु कोष्ठकेषु रिक्तस्थानानि सन्ति। तत्र प्रत्येकं कोष्ठकेषु एतादृशी संख्या लेखनीया येन एतेषाम् अंकानां योगः उपरिष्टात् अधः (↓) अधस्तात् उपरि (↑), वामतः दक्षिणम् (→), दक्षिणतः वामम् (←) तिर्यक्रूपेण (×) सर्वत्र 15 पञ्चदश भवेत्।

2.1 मूलपाठः

यदि जानासि तद् वद

शोभनः अयं बुद्धिविलासः। अस्मिन् पाठे वयम् बौद्धिकविलासाय प्रहेलिकाः पठिष्यामः

कस्तूरी जायते कस्मात्, को हन्ति करिणां कुलम्,
किं कुर्यात् कातरो युद्धे, मृगात् सिंहः पलायनम्।।1।।

युधिष्ठिरः कस्य पुत्रो, गंगा वहति कीदृशी
हंसस्य शोभा का वास्ति, धर्मस्य त्वरिता गतिः ।।2।।

वृक्षाग्रे फलं दृष्टं, फलाग्रे वृक्ष एव च,
अकारादिसकारान्तं, जानाति स पण्डितः ।।3।।

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः, कान्तः कमललोचने,
शोऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र संशयः।।4।।

शब्दार्थाः
कस्मात् = किससे
हन्ति = मारता है,
करिणां = हाथियों के,
कातरः = कायर,
त्वरिता = तेज़,
वृक्षाग्रे = वृक्ष के आगे
फलाग्रे = फल के आगे
अकारादि = 'अ' से प्रारम्भ
सकारान्तम् = 'स' अन्त में है जिसके
अपूर्वः = 'अ' शुरू में
कान्तः = 'का' अन्त में
शोऽन्तरं = 'शो' बीच में,

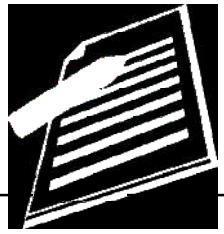

टिप्पणी

नित्यं रथेन गच्छामि, अश्वा वहन्ति मे रथम्,
सम्राडस्मि नरो नास्मि, नासुरोऽस्मि निशाचरः ।।5।।

सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता,
नितान्तरक्ताऽपि सितैव नित्यम्,
यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती,
का नाम कान्तेति निवेदयाशु।।6।।

अनेकसुशिरं वाद्यं कान्तं च ऋषिसंज्ञितम्,
चक्रिणा च सदाराध्यं, यो जानाति, स पण्डितः।।7।।

न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति, यदि जानासि, तद्वद।।8।।

सम्राट् = विशेष चमकदार
असुरः = प्राणदाता
निशाचरः = राक्षस
रिमध्या = 'रि' बीच में
नितान्तरक्ता = अति अनुरक्त
रक्ता = अनुरक्ता
सिता = सफेद
यथोक्तवादिनी = जैसा कहा गया वैसा ही बोलने वाली,
कान्ता = 'क' है अन्त में जिसके
आशु = शीघ्र
अनेकसुशिरं = अनेक सुन्दर शिखरों वाला
वाद्यम् = 'व' है शुरू में, जिसके
कान्त = 'क' है अन्त में, जिसके
आराध्यम् = पूजने योग्य
'न' तस्यादिः = न उसके आदि में,
तस्यान्ते = न उसके अन्त में
मध्ये यः = मध्य में य,
तव = तुम्हारे
मम = मेरे

2.2 बोधप्रश्नाः

1. पाठं पठित्वा सम्बद्धान् पद्यांशान् मेलयत–

'क' स्तम्भः	'ख' स्तम्भः
यथा (अ) कस्तूरी जायते कस्मात्	(i) अश्वाः वहन्ति मे रथम्।
(आ) अनेकसुशिरं वाद्यम्	(ii) मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
(इ) नित्यं रथेन गच्छामि	(iii) को हन्ति करिणां कुलम्
(ई) न तस्यादिर्न तस्यान्तः	(iv) कान्तः कमललोचने,
(उ) वृक्षाग्रे फलं दृष्टम्	(v) कान्तं च ऋषिसंज्ञितम्
(ऊ) अपूर्वोऽयं मया दृष्टः	(vi) फलाग्रे वृक्ष एव च

2. क्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत

(क) किं ––––––कातरो युद्धे?

(ख) गंगा –––– कीदृशी?

(ग) का नाम कान्तेति ––– आशु।

टिप्पणी

(घ) यो———— स पण्डितः।

(ङ) सम्राट् ———— नरः न ——।

(च) मध्ये यः तस्य ————।

3. उपयुक्तम् उत्तरम् चिह्नीकुरुत–

प्रश्नाः	उत्तराणि
यथा – कस्तूरी कस्मात् जायते?	सिंहात्/मृगात्
(क) हंसस्य शोभा का?	गतिः/मतिः
(ख) युधिष्ठिरः कस्य पुत्रः?	सूर्यस्य/धर्मस्य
(ग) करिणां कुलं कः हन्ति?	सिंहः/व्याघ्रः
(घ) कातरः युद्धे किं कुर्यात्?	युद्धं/पलायनम्
(ङ) गंगा कीदृशी वहति?	मन्दा/त्वरिता

2.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

श्लोक–1

कस्तूरी जायते कस्मात्,
को हन्ति करिणां कुलम्,
किं कुर्यात् कातरो युद्धे,
मृगात् सिंहः पलायनम्।।1।।

प्रथमं श्लोकं पुनः पठामः। प्रहेलिकायाम् एव प्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति।

पदच्छेदः कस्तूरी जायते कस्मात्, कः हन्ति करिणाम् कुलम्।
किं कुर्यात् कातरः युद्धे, मृगात् सिंहः पलायनम्।।

अन्वयः– कस्तूरी कस्मात् जायते? मृगात्। कः करिणाम् कुलम् हन्ति? सिंहः। कातरः युद्धे किम् कुर्यात्? पलायनम्।

व्याख्या

(i) अस्याम् प्रहेलिकायां त्रयः प्रश्नाः सन्ति। कस्तूरी कस्मात् उत्पन्ना भवति? इति प्रथमः प्रश्नः। अस्य उत्तरम् अन्तिमे चरणे अस्ति–मृगात्, हरिणात् अर्थात् कस्तूरी हरिणात् जायते।

(ii) कः करिणां कुलं हन्ति? = इति द्वितीयः प्रश्नः अत्र हन्ति इति क्रियापदम्

कः हन्ति?	सिंहः
कं हन्ति?	करिणाम् कुलम्

(iii) कातरः युद्धे किं कुर्यात्? इति तृतीयः प्रश्नः। पलायनम्, धावनम् कुर्यात्।

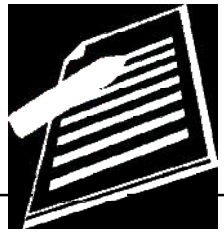

टिप्पणी

यः भीरुः अस्ति, युद्धं कर्तुं भीतः भवति सः तु युद्धक्षेत्रात् पलायनम् करोति। अर्थात् भीरुः जनः कदापि युद्धं कर्तुम् उद्यतः न भवति।

अन्तिमे पादे किम् वैचित्र्यम्? 'मृगात् सिंहः पलायनम् (कुर्यात्)' अर्थात् सिंहः हरिणं दृष्ट्वा धावति इत्यर्थः अत्र प्रतीयते। परन्तु वस्तुतः एतानि पदानि त्रयाणां प्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति।

श्लोक–2

अधुना **द्वितीयं श्लोकं** पुनः पठामः। प्रहेलिकायाम् एव प्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति इति बोधामः।

युधिष्ठिरः कस्य पुत्रो,
गंगा वहति कीदृशी;
हंसस्य शोभा का वास्ति,
धर्मस्य त्वरिता गतिः ।।2।।

पदच्छेदः युधिष्ठिरः कस्य पुत्रः, गंगा वहति कीदृशी।
हंसस्य शोभा का वा अस्ति, धर्मस्य त्वरिता गतिः।।

अन्वयः युधिष्ठिरः वै कस्य पुत्रः–धर्मस्य, गंगा कीदृशी वहति– त्वरिता, वा हंसस्य शोभा का अस्ति = गतिः।।

व्याख्या– अत्रापि त्रयः प्रश्नाः, तेषाम् उत्तराणि अन्तिमे चरणे दत्तानि। एवं प्रतीयते यत् हंसस्य शोभा का इति प्रश्नस्य उत्तरम् अस्ति– धर्मस्य त्वरिता गतिः परन्तु एवं नास्ति। एतानि त्रीणि पदानि त्रयाणां प्रश्नानाम् उत्तराणि एव। अर्थात्

(i) धर्मराजस्य पुत्रः युधिष्ठिरः,

(ii) गंगा तीव्रगत्या वहति,

(iii) हंसस्य शोभा तस्य गतिः एव अस्ति, यतः हंसस्य गतिः प्रसिद्धा वर्तते।

अत्र एकः अन्यः अपि भावः प्रतीयते– धर्मस्य त्वरिता गतिः, अर्थात् धर्मपरायणजनस्य शीघ्रं कल्याणं भवति। वस्तुतः एतानि त्रीणि पदानि पृष्टानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एव सन्ति।

श्लोक–3

वृक्षाग्रे फलं दृष्टं,
फलाग्रे वृक्ष एव च,
अकारादिसकारान्तं,
जानाति स पण्डितः ।।3।।

अधुना **तृतीयां** प्रहेलिकां पठामः।

पदच्छेदः वृक्षाग्रे फलम् दृष्टम्, फलाग्रे वृक्षः एव च।
अकारादिसकारान्तम्, जानाति सः पण्डितः।

अन्वयः वृक्षाग्रे फलम् दृष्टम्, फलाग्रे वृक्षः एव च। अकारादिसकारान्तम्, (यः) जानाति सः पण्डितः।।

व्याख्या

एतत् किं फलं यस्य नाम्नः आदौ अकारः, अन्ते सकारः भवति? तत् फलं वृक्षे लगति। तस्य फलस्य अग्रे पुनः वृक्षवत् पत्राणि भवन्ति। एतत् तु 'अनानास' इति फलम् एव।

टिप्पणी

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः
कान्तः कमललोचने।
शोऽन्तरं यो विजानाति
स विद्वान्नात्र संशयः।।4।।

श्लोक–4

सम्प्रति प्रहेलिकायां **चतुर्थं पद्यं** पठामः।

पदच्छेदः अपूर्वः अयम् मया दृष्टः कान्तः कमललोचने।
शो अन्तरम् यः विजानाति सः विद्वान् न अत्र संशयः।।

अन्वयः (हे) कमललोचने मया अयम् अपूर्वः कान्तः दृष्टः। यः शोऽन्तरम् (इमं) विजानाति स विद्वान् (अस्ति) अत्र संशयः न (अस्ति)।

व्याख्या– कमललोचने– कमलम् इव लोचने यस्याः सा (बहुव्रीहिःसमासः) सम्बोधने एकवचने रूपम् अर्थात् हे कमलनेत्रे।

अपूर्वः – अकारः पूर्वे यस्य सः/ अद्भुतः

कान्तः– ककारः अन्ते यस्य सः/ प्रियः, सुन्दरः

अन्तरम् किम्? मध्यम्

शोऽन्तरम् – शो मध्ये यस्य सः शोऽन्तरः तम्, संशयः– संदेहः

हे कमललोचने–सुलोचने! मया अयं वृक्षः दृष्टः यस्य आदौ अकारः वर्तते अन्ते ककारः वर्तते मध्ये च 'शो' इति वर्तते। जानासि किम्, सः कः वृक्षः? सः 'अशोकः' इति वृक्षः यः एवं जानाति स विद्वान् कथ्यते। अस्मिन् विषये संदेहः नास्ति।

अत्र अपूर्वः कान्तः इत्येतौ शब्दौ अद्भुतः प्रियः इत्येताभ्याम् अर्थाभ्यां तु भ्रमम् उत्पादयतः। अतः एतौ अर्थौ अत्र न विचारणीयौ स्तः। अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरम् अशोकः इति नाम वृक्षः।

भावार्थः

अशोकः वृक्षः अद्भुतः, सुन्दरः च भवति। अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरम् 'अशोकः' इति यः जानति स विद्वान् अस्ति; अस्मिन् विषये संदेहः नास्ति।

सारः

प्रथम अंश में चार पहेलियाँ हैं। इन्हीं पहेलियों में उत्तर भी समाविष्ट हैं जैसे कस्तूरी किससे पैदा होती है? हरिण से। हाथियों के कुल को कौन मार सकता है? सिंह। कायर युद्ध में पलायन करता है। इसी प्रकार दूसरी पहेली में बताया गया है कि युधिष्ठिर धर्म के पुत्र हैं, गंगा तीव्र गति से बहती है, हंस की शोभा चाल से है। तीसरी पहेली अनानास का वर्णन करती है। वृक्ष के आगे फल है और फल के आगे फिर वृक्ष ही है। उस शब्द का 'अ' से प्रारम्भ होता है और 'स' से अन्त। इसी प्रकार चौथी पहेली 'अशोक' शब्द को लेकर बनाई गई है। इसके प्रारम्भ में 'अ' है, 'शो' मध्यम में है तथा 'क' अन्त में है। पदों के दो–दो अर्थों से चमत्कार पैदा हुआ है।

व्याकरणबिन्दवः

किम् प्रश्नवाचकं सर्वनामपदम्। अस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु चलन्ति, पुल्लिङ्गे, स्त्रीलिङ्गे, नपुंसकलिङ्गे च कानिचित् सर्वनामशब्दानां रूपाणि जानीमः।

	'किम्' पुंल्लिङ्गम्			'किम्' स्त्रीलिङ्गम्			'किम्' नपुंसकलिङ्गम्		
विभक्तिः	**एक व.**	**द्वि.व.**	**बहु व.**	**एक व.**	**द्वि.व.**	**बहु व.**	**एक व.**	**द्वि.व.**	**बहु व.**
प्रथमा	कः	कौ	के	का	के	काः	किम्	के	कानि
द्वितीया	कम्	कौ	कान्	काम्	के	काः	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः	कया	काभ्याम्	काभिः	शेषरूपाणि पुल्लिङ्गवत्		
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः			
पंचमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः			
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्	कस्याः	कयोः	कासाम्			
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु	कस्याम्	कयोः	कासु			

एवम् एव यत्, तत्, एतत् सर्वनामशब्दानाम् रूपाणि चलन्ति।

		पुल्लिङ्गे			**स्त्रीलिङ्गे**		
सर्वनाम	विभक्तिः	एक व0	द्वि व0	बहु व0	एक व0	द्वि व0	बहु व0
यत्	प्रथमा	यः	यौ	ये	या	ये	याः
तत्	प्रथमा	सः	तौ	ते	सा	ते	ताः
एतत्	प्रथमा	एषः	एतौ	एते	एषा	एते	एताः
यत्	द्वितीया	यम्	यौ	यान्	याम्	ये	याः
तत्	द्वितीया	तम्	तौ	तान्	ताम्	ते	ताः
एतत्	द्वितीया	एतम्	एतौ	एतान्	एताम्	एते	एताः
यत्	तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः	यया	याभ्याम्	याभिः
तत्	तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः	तया	ताभ्याम्	ताभिः
एतत्	तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः	एतया	एताभ्याम्	एताभिः
यत्	चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
तत्	चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
एतत्	चतुर्थी	एतस्मै	एतभ्याम्	एतेभ्यः	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
यत्	पंचमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
तत्	पंचमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
एतत्	पंचमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः

यत्	षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्	यस्याः	ययोः	यासाम्
तत्	षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्
एतत्	षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्	एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
यत्	सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु	यस्याम्	ययोः	यासु
तत्	सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु	तस्याम्	तयोः	तासु
एतत्	सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु	एतस्याम्	एतयोः	एतासु

नपुंसकलिङ्गे

	विभक्तिः	एक व0	द्वि व0	बहु व0
यत्	प्रथमा	यत्	ये	यानि
तत्	प्रथमा	तत्	ते	तानि
एतत्	प्रथमा	एतत्	एते	एतानि
यत्	द्वितीया	यत्	ये	यानि
तत्	द्वितीया	तत्	ते	तानि
एतत्	द्वितीया	एतत्	एते	एतानि

शेष रूपाणि पुल्लिंङ्गवत्

	अस्मद् शब्दः			युष्मद् शब्दः		
विभक्तिः	एक व.	द्वि व.	बहु व,	एक व.	द्वि व.	बहु व,
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	मह्यम् (में)	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्	तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
पंचमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	मम (में)	आवयोः	अस्माकम्	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

पाठगतप्रश्नाः 2.1

1. एकपदेन उत्तरत

(क) कस्तूरी कस्मात् जायते? ——————————

(ख) युधिष्ठिरः कस्य पुत्रः ——————————

(ग) अनानासशब्दे आदौ कः वर्णः? ——————————

(घ) 'अशोकः' इति पदे अन्ते कः वर्ण भवति? ——————————

(ङ) कस्य फलस्य अग्रे पर्णानि भवन्ति? ——————————

2. विग्रहान् योजयित्वा समस्तपदं रचयत

(क) फलस्य अग्रे = ——————————

(ख) वृक्षस्य अग्रे = ——————————

(ग) 'अ' पूर्वे यस्य सः = ——————————

(घ) शो मध्ये यस्य सः = ——————————

(ङ) युधि स्थिरः = ——————————

(च) 'क' अन्ते यस्य सः = ——————————

3. अन्वयं पूरयत

(क) हे कमललोचने! मया अयम् (i)———— कान्तः (ii)———— यः (iii)———— विजानाति, सः (iv)——— अस्ति, अत्र (v)——— न (अस्ति)

(ख) वृक्षाग्रे (i)——— दृष्टम् (ii)————— वृक्षः एव च। अकारादि सकारान्तम् (iii)———— जानाति (iv)——— पण्डितः ।।

द्वितीयः अंशः

श्लोक–5

इदानीं **पञ्चमं श्लोकं** पुनः पठामः बोधामः च।

पदच्छेदः नित्यम् रथेन गच्छामि, अश्वाः वहन्ति मे रथम्।
सम्राट् अस्मि नरः न अस्मि न असुरः अस्मि निशाचरः।।

नित्यं रथेन गच्छामि,
अश्वाः वहन्ति मे रथम्।
सम्राडस्मि नरो नास्मि,
नासुरोऽस्मि निशाचरः।।5।।

अन्वयः नित्यम् रथेन गच्छामि, अश्वाः मे रथम् वहन्ति। सम्राट् अस्मि नरः न अस्मि असुरः अस्मि निशाचरः न।।

व्याख्याः अत्र कश्चित् कथयति अहं राजावत् रथेन गच्छामि, अश्वाः मम रथं कर्षन्ति। यद्यपि सम्राट्, सम्यक् शोभायमानः अस्मि परन्तु अहं नरः न, अहम् असुरः अस्मि परन्तु निशाचरः न।

एषः रथः आकाशे गच्छति। सप्तवर्णीयाः किरणाः अस्य रथं चालयन्ति।

सम्राट् (i) सम्यक् राजते इति सम्राट्– (ii) नृपः

असुरः (i) प्राणदाता (ii) राक्षसः

टिप्पणी

निशाचरः (i) निशायां चरति इति (ii) राक्षसः

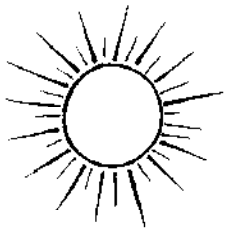

अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरम् अस्ति सूर्यः। सः नृपवत् आकाशे रथेन संचरति। सप्त–अश्वाः अस्य रथं नयन्ति। अयम् अत्यधिकं भासते। अतः सम्राट् वर्तते। सः असून् प्राणान् ददाति इति वयं सर्वे जानीमः यत् सूर्यः एव जगतः उत्पादकः। असुरस्य अन्यः अर्थः अस्ति राक्षसः– निशाचरः। एषः प्राणदाता अस्ति न तु राक्षसः। अयं तु रात्रौ न चरति अपितु दिवा चरति।

श्लोक–6

सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता
नितान्तरक्तापि सितैव नित्यम्।
यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती
का नाम कान्तेति
निवेदयाशु।।6।।

अस्याः प्रहेलिकायाः अधुना **षष्ठं श्लोकं** पुनः पठामः।

पदच्छेदः–सदा अरिमध्या अपि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ता अपि सिता एव नित्यम्।
यथा उक्तवादिनी अपि न एव दूती का नाम कान्ता इति निवेदय आशु।।

अन्वयः – सदारिमध्यापि वैरियुक्ता न, नितान्तरक्तापि नित्यम् सितैव। यथोक्तवादिनी अपि दूती न एव। का नाम कान्ता इति आशु निवेदय।

व्याख्या–

नितान्तरक्तापि– नितान्तं रक्ता, अत्र रक्ता रक्तवर्णयुता, अथवा अनुरक्ता इत्यर्थद्वयं प्रतिभासते।

रक्तवर्णयुता सिता (श्वेतवर्णा) कथं स्यात् अतः अत्र अनुरक्ता अपि सिता इति अयम् अर्थः ग्रहीतव्यः।

यथोक्तवादिन्यपि– यथा + उक्तवादिनी + अपि

कान्ता– का अन्ते यस्याः सा।

भावार्थः– प्रहेलिकायाः आपातपठनेन सर्वत्र विरोधाभासः प्रतिभाति। सदा अरिमध्या अपि वैरियुक्ता न अस्ति नितान्तं रक्ता अपि नित्यं सिता। यथोक्तवादिनी अपि दूती न अस्ति। ध्यानपूर्वकं पठनेन भिन्न. अर्थः भासते। सारिका पदस्य मध्ये 'रि' अस्ति। अन्ते का अस्ति। दूती इव यत् श्रृणोति तत् वदति। अतः उत्तरम् अस्ति सारिका।

श्लोक–7

सम्प्रति, **सप्तमं श्लोकं** पुनः पठामः। अत्रापि प्रहेलिकायाम् एव प्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति।

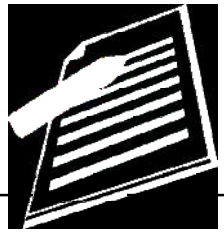

टिप्पणी

पदच्छेदः अनेकसुशिरम् वाद्यम् कान्तम् च ऋषिसंज्ञितम्।
चक्रिणा सदा आराध्यम् यः जानाति सः पण्डितः।।

अन्वयः अनेकसुशिरम् वाद्यम् कान्तम् ऋषिसंज्ञितम् चक्रिणा च सदा आराध्यम् यः जानाति स पण्डितः।

व्याख्या

अनेकसुशिरं– शोभनं शिरः सुशिरः (कर्मधारयसमासः) अनेकानि सुशिरांसि यस्मिन् तत् द्वितीयाविभक्तिः एकवचनम्

वाद्यम्– (1) वकारः आदौ यस्य तत्,
(2) वादनसाधनम्

कान्तम्– ककारः अन्ते यस्य तत्, सुन्दरम्

ऋषिसंज्ञितम्– ऋषेः संज्ञया– नाम्ना युक्तम्।

चक्रिणा– सर्पेण/विष्णुना

सदाराध्यम्– सदा आराध्यं सेवनीयम्। अत्र वाद्यं, कान्तं चक्रिणा इत्येषां शब्दानां वादनसाधनम् सुन्दरं विष्णुना इत्येतैः पदैः अर्थे भ्रमः भवति। अतः एते अर्थाः अत्र न विचारणीयाः। यस्य आदौ वकारः अस्ति यस्य अन्ते च ककारः अस्ति असौ शब्दः स्यात् व.....क। एतस्मिन् अनेकानि छिद्राणि भवेयुः, ऋषिनामवत् तस्य नाम स्यात्, सर्पः च तत् इच्छेत्। तत् किं स्यात्? अहो! एतत् तु वल्मीकम्।

भावार्थः– वल्मीके अनेकानि छिद्राणि भवन्ति। ऋषेः वाल्मीकस्य नाम्ना सदृशं तस्य नाम। वल्मीके सर्पः निवसति। अतः प्रहेलिकायाः उत्तरं वल्मीकम् इति बुद्धिमान् जानाति।

**अनेकसुशिरं वाद्यं
कान्तं च ऋषिसंज्ञितम्।
चक्रिणा सदाराध्यं यो
जानाति स पण्डितः।।7।।**

श्लोक–8

अधुना **अष्टमं श्लोकं** पुनः पठामः।

पदच्छेदः न तस्य आदिः न तस्य अन्तः मध्ये यः तस्य तिष्ठति।
तव अपि अस्ति मम अपि अस्ति यदि जानासि तद् वद्।।

अन्वयः न तस्यादिः (अस्ति), न तस्य अन्तः (अस्ति), तस्य मध्ये यः तिष्ठति। तव अपि अस्ति यदि जानासि, तद् वद।

व्याख्या– प्रहेलिकायाः पठनकाले कश्चिद् भ्रमः जायते। न तस्यादिः न तस्यान्तः इत्थं प्रतिभाति यत् उत्तरे यद् वस्तु अस्ति तत् अनादि अनन्तं च वर्तते। ध्यानेन पठनानन्तरं

**न तस्यादिर्न तस्यान्तो
मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति
यदि जानासि तद् वद।।8।।**

ज्ञायते यद् वस्तुतः उत्तरं स्यात् तस्य आदौ न इति वर्णः वर्तते, तस्य अन्ते न इति वर्णः वर्तते।

न तस्यादिः – न तस्य आदिः, तस्य आदिवर्णः 'न' अस्ति।

न तस्यान्तः– न तस्य अन्तः, तस्य अन्तवर्णः न अस्ति इत्थं स्थितिः इयम् अस्ति न..... ....न

यस्तस्य– यः तस्य। तस्य पदस्य मध्ये यः तिष्ठति। अतः स्थितिः इयं संजाता–न य न

तवाप्यस्ति– तव+ अपि+ अस्ति

ममाप्यस्ति– मम+ अपि+ अस्ति इयं सूचना अस्ति उत्तरं ज्ञातुम्।

''नयन'' सर्वेषां भवति। अतः प्रहेलिकायाः उत्तरम् अस्ति 'नयन' इति

भावार्थः प्रहेलिकायाः भ्रमोत्पादकानि पदानि न विचारणीयानि। 'आदौ न' 'मध्ये य' 'अन्ते न'। 'नयन' इति प्रहेलिकायाः उत्तरम्। नयने सर्वेषां भवतः।

व्याकरण–बिन्दवः

(i) स्त्रीलिंगपदानां रूपाणि (आकारान्तानि), ईकादान्तानि च

	गंगा			कस्तूरी		
विभक्तिः	**ए.व.**	**द्व.व.**	**बहुव.**	**ए.व.**	**द्वि.व.**	**वहु.व.**
प्रथमा	गंगा	गंगे	गंगाः	कस्तूरी	कस्तूर्यौ	कस्तूर्यः
द्वितीया	गंगाम्	गंगे	गंगाः	कस्तूरीम्	,,,,,	कस्तूरीः
तृतीया	गंगया	गंगाभ्याम्	गंगाभिः	कस्तूर्या	कस्तूरीभ्याम्	कस्तूरीभिः
चतुर्थी	गंगायै	,,	गंगाभ्यः	कस्तूर्यै	,,	कस्तूरीभ्यः
पंचमी	गंगायाः	,,	,,	कस्तूर्याः	,,	कस्तूरीभ्यः
षष्ठी	,,	,,	गंगानाम्	,,	कस्तूर्योः	कस्तूरीणाम्
सप्तमी	गंगायाम्	गंगयोः	गंगासु	कस्तूर्याम्	,,	कस्तूरीषु
सम्वोधनम्	हे गंगे	हे गंगे	हे गंगाः	हे कस्तूरि	हे कस्तूर्यौ	हे कस्तूर्यः
एवमेव रमा, लता, कला आदीनां शब्दानां रूपाणि भविष्यन्ति।				एवमेव नारी, नदी, देवी आदीनां शब्दानां रूपाणि भविष्यन्ति		

'इन्' प्रत्ययान्तशब्दाः

	करिन्			चक्रिन्		
विभक्ति	ए.व.	द्व.व.	बहुव.	ए.व.	द्वि.व.	बहु.व.
प्रथमा	करी	करिणौ	करिणः	चक्री	चक्रिणौ	चक्रिणः
द्वितीया	करिणम्	,,	,,	चक्रिणम्	,,	,,
तृतीया	करिणा	करिभ्याम्	करिभिः	चक्रिण	चक्रिभ्याम्	चक्रिभिः
चतुर्थी	करिणे	,,	करिभ्यः	चक्रिणे	,,	चक्रिभ्यः
प×चमी	करिणः	,,	,,	चक्रिणः	,,	,,
षष्ठी	,,	करिणोः	करिणाम्	चक्रिणः	चक्रिणोः	चक्रिणाम्
सप्तमी	करिणि	,,	करिषु	चक्रिणि	,,	चक्रिषु
सम्बोधन्	हे करिन्	हे करिणौ	हे करिणः	हे चक्रिन्	हे चक्रिणौ	हे चक्रिणः

सारः

इस अंश में भी चार पहेलियाँ हैं। पांचवीं पहेली का आधार सूर्य है जो राजा नहीं पर रथ से यात्रा करता है, घोड़े (किरणें) उसके रथ को खींचते हैं, वह सम्राट् है पर मनुष्य नहीं, प्राण दाता है पर निशाचर नहीं। छठी पहेली का उत्तर है सारिका। इसके मध्य में 'रि' है, अरिमध्य नहीं है, अनुरक्ता होते हुए भी श्वेत वर्णा है, जैसे का तैसा वर्णन करते हुए भी दूती नहीं है, सुन्दर है 'का' वर्ण अन्त में है। प्रत्येक शब्द के दो दो अर्थ हैं। सातवीं पहेली का उत्तर वल्मीक है, वल्मीक में अनेक छिद्र होते हैं और इसमें सांप का निवास होता है। अतः बुद्धिमान् ही इसको पहचान सकता है। अन्तिम पहेली का उत्तर नयन है जिसके प्रारम्भ और अन्त में 'न' है और मध्यम में 'य' है। यह सभी के पास विद्यमान है। ऐसी ही पहेलियों का संकलन करके आप अपने ज्ञान का विस्तार कर सकते हैं

पाठगतप्रश्नाः 2.2

1. सन्धिं कृत्वा लिखत

(क) सम्राट् + अस्मि = ——————————

(ख) न + असुरः + अस्मि = ——————————

(ग) सदा + अरि = ——————————

(घ) सिता + एव = ——————————

(ङ) वादिनी + अपि = ——————————

(च) कान्ता + इति = ——————————

(छ) सदा + आराध्यम् = ——————————

2. अर्थद्वयं लिखत

(क) सदारिमध्या = (i) ——————————
(ii) ——————————

(ख) चक्रिणा = (i) ——————————
(ii) ——————————

(ग) न तस्यादिः = (i) ——————————
(ii) ——————————

(घ) न तस्यान्तः = (i) ——————————
(ii) ——————————

(ङ) असुरः = (i) ——————————
(ii) ——————————

(च) वाद्यम् = (i) ——————————
(ii) ——————————

3. तां प्रहेलिकां लिखत यस्याः उत्तरं सूर्यः अस्ति

——————————————————————————————

4. द्वितीयांशस्य प्रहेलिकानाम् उत्तराणि लिखत।

2.4 किम् अधिगतम्

- प्रहेलिकाभिः ज्ञानमपि वर्धते, मनोरंजनम् अपि भवति।
- शब्दानाम् अर्थद्वयेन चमत्कारः उत्पद्यते।
- प्रथमप्रहेलिकायाः तात्पर्यम् अस्ति– कस्तूरी मृगात् जायते। सिंहः करिणां कुलं हन्ति। कातरः युद्धे पलायनं कुर्यात् इति।
- द्वितीयप्रहेलिकायाः तात्पर्यम् अस्ति – युधिष्ठिरः धर्मस्य पुत्रः, गंगा त्वरिता वहति, हंसस्य शोभा गतिः अस्ति।
- तृतीयप्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति– 'अनानास' इति। यतः अनानासवृक्षस्य उपरि फलम् भवति, पुनः तस्य उपरि वृक्षः (पत्राणि) भवति।

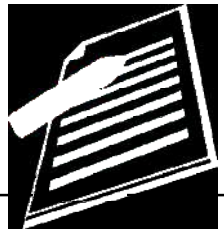

- चतुर्थप्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति 'अशोकः'। यतः यस्य (शब्दस्य) पूर्वे 'अकारः' वर्तते, मध्ये 'शो' वर्णः अन्ते च 'क' वर्णः विद्यते।
- पंचमप्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति 'सूर्यः'। यः नित्यं रथेन गच्छति। तस्य किरणाः एव अश्वाः। देदीप्यमानः सम्राट् अस्ति। सः संसारस्य कृते असुरः प्राणदायकः अपि अस्ति।
- षष्ठप्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति 'सारिका'। यतः सा दूती इव वदति। अयमेव शब्दः यस्य मध्ये 'रि' वर्णः भवति, अन्ते च 'का' वर्णः भवति।
- सप्तम प्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति 'वल्मीकम्' इति। यतः यस्य शब्दस्य आदौ 'व' अस्ति अन्ते च ककारः अस्ति। एतस्मिन् अनेकानि छिद्राणि भवन्ति, सर्पः च तत् इच्छेत्। तस्य नाम ऋषिनामवत् एव।
- अष्टम प्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति– 'नयन' इति। यस्य आदौ 'न' वर्णः, अन्तेऽपि 'न' वर्णः, मध्ये च 'य' वर्णः भवति, यत् च सर्वेषाम् अङ्गं भवति। अस्य अर्थः 'नेत्रम्' इति।
- किम् यत् तत्, एतत् इत्येतेषां सर्वनामशब्दानां त्रिषु लिंगेषु रूपाणि भवन्ति। अस्मद्, युष्मद् सर्वनामशब्दयोः रूपाणि पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च समानानि भवन्ति।

2.5 योग्यताविस्तारः

(क) ग्रंथपरिचयः

एताः प्रहेलिकाः अधिकांशतः सुभाषितरत्नभाण्डागारतः संकलिताः। सुभाषितत्नभाण्डागारे विविधानां पद्यानां सूक्तीनां च संग्रहः अस्ति।

प्रहेलिकाः तर्कशक्तिं मननक्षमतां च वर्धयन्ति।

(ख) भावविस्तारः

काश्चन अन्याः प्रहेलिकाः

(क) मुखे हस्तद्वयं धत्ते, सर्वथा जागरूका सा।
प्रतिक्षणं वदन्तीव, प्राणाः पिंजिताः सदा।। (घटिका)

(ख) आदिस्वरेण ब्रह्माऽहं तापयामि निरन्तरम्।
नाहं भीमस्य जामाता,कोऽस्मि शीघ्रं ब्रवीतु मे।। (अनलः)

(ग) आदौ भा शोभते नित्यम्, रतम् पश्चाद् विराजते।
देवतानां प्रियं धाम, तवाप्यस्ति ममापि च ।। (भारतम्)

(घ) अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः।
अमुखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः।। (पत्रम्)

2.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. प्रथमान्तं पदं रेखांकितं कुरुत–

   यथा कः करिणां कुलं हन्ति? कः

   (क) हंसस्य शोभा का अस्ति? .....

   (ख) वृक्षाग्रे फलं दृष्टम्। .....

   (ग) अपूर्वः अयम् मया दृष्टः। .....

   (घ) त्वम् आशु निवेदय। .....

   (ङ) यः तस्य मध्ये तिष्ठति। .....

   (च) अश्वाः मे रथं वहन्ति। .....

2. पाठे सम्बोधनपदं किम्?
3. अधोलिखितेषु पदेषु क्रियापदानि पृथक् कृत्वा लिखत–

   करिणाम्, हन्ति, जानाति, कान्तेति, वैरियुक्ता, दूती, वद, निवेदय, कान्तः, पण्डितः।
4. स्त्रीलिङ्गपदानि रेखांकितानि कुरुत–

   कस्तूरी, वृक्षः, वैरियुक्ता, वाक्यम्, चक्रिणा, निशाचरः, गंगा, कीदृशी, कान्ता, चक्रिणा।
5. एतत् पदम् अव्ययम् नास्ति–

   ताः, एव, च, अत्र, न, नाम, इति, आशु, आदिः,अपि, नित्यम्, कीदृशी, का।

2.7 उत्तराणि

2.2 बोधप्रश्नाः

1 (iii), (v), (i), (ii), (vi), (iv),

2. (क) कुर्यात्, (ख) वहति, (ग) निवेदय, (घ) जानाति,

   (ङ) अस्मि, अस्मि, (च) तिष्ठति।

3. (क) गतिः, (ख) धर्मस्य (ग) सिंहः (घ) पलायनम् (ङ) त्वरिता

पाठगतप्रश्नाः

2.1 1. (क) मृगात्, (ख) धर्मस्य, (ग) अ वर्णः, (घ) कः, (ङ) अनानासफलस्य,

2. (क) फलाग्रे, (ख) वृक्षाग्रे, (ग) अपूर्वः (घ) शोमध्यः (ङ) युधिष्ठिरः (च) कान्तः

3. (क) (i) अपूर्वः (ii) दृष्टः (iii) शोऽन्तरं, (iv) विद्वान् (v) संशयः

(ख) (i) फलम्, (ii) फलाग्रे (iii) यः, (iv) सः

2.2 1. (क) सम्राडस्मि, (ख) नासुरोऽस्मि, (ग) सदारि (घ) सितैव

(ङ) वादिन्यपि (च) कान्तेति, (छ) सदाराध्यम्।

2. (क) (i) सदा अरिमध्या, सदा शत्रूणां मध्ये स्थिता

(ii) सदा 'रि' मध्या, यस्य पदस्य मध्ये 'रि' वर्णः विद्यते

(ख) (i) विष्णुना, (ii) सर्पेण

(ग) (i) तस्य आदिवर्णः 'न' (ii) तस्य प्रारम्भः नास्ति।

(घ) (i) तस्य अन्ते 'न' वर्णः (ii) तस्य अन्तः नास्ति।

(ङ) (i) यः सुरः नास्ति, राक्षसः।। (ii) यः असून् प्राणान् ददाति।

(च) (i) वादयते यत् वाद्ययन्त्रम् (ii) 'व' आद्यम्, 'व' प्रथमाक्षरः यस्य तम्।

3. नित्यं रथेन गच्छामि, अश्वाः वहन्ति मे रथम्।

सम्राडस्मि, नरो नास्मि, नासुरोऽस्मि निशाचरः।।

4. (1) मृगात्, सिंहः, पलायनम्, (2) धर्मस्य, त्वरिता, गतिः

(3) अनानासफलम्, (4) अशोकः,

(5) सूर्यः (6) सारिका

(7) वल्मीकम्, (8) नयनम्,

2.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) शोभा, का (ख) फलम्, दृष्टम् (ग) अपूर्वः, अयम्, दृष्टः

(घ) त्वम्, (ङ) यः, (च) अश्वाः

2. कमललोचने

3. क्रियापदानि– हन्ति, जानाति, वद, निवेदय,

4. कस्तूरी, वैरियुक्ता, गंगा, कीदृशी, कान्ता

5. ताः, आदिः, कीदृशी, का

3

आरोग्यं परमं सुखम्

भवतां गृहे अनेकानि वस्तूनि दृश्यन्ते यथा गैसचुल्लः, सीवनयन्त्रं, तालकं नलम् इति। एतेषां सम्यक् चालनाय तैलप्रदानम् अनिवार्यं भवति। एतेषां सन्धिस्थलेषु यदि तैलं न दीयते तदा एतानि सम्यक् कार्यं न कुर्वन्ति कुण्ठितानि च भवन्ति। अस्माकं शरीरम् अपि एकं यन्त्रम् इव। कालिदासेन सत्यमुक्तम्– ''शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।'' शरीरस्य इन्द्रियाणि– नासिका, कर्णः, त्वक्, नेत्रे, हस्तौ पादौ च सुदृढानि भवेयुः तदर्थं तैलमर्दनम् आवश्यकम्। नूनं तैलमर्दनेन स्वास्थ्यं वर्धते। स्वास्थ्यम् एव परमं प्रथमं सुखम्। आयुर्वेदे तैलमर्दनस्य महत्त्वं सुस्पष्टं वर्तते। चरकः आर्युवेदस्य सर्वश्रेष्ठः विद्वान् अभवत्। प्रस्तुतः पाठः चरकसंहितायाः एव संकलितः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- तैलाभ्यङ्गस्य लाभान् लेखितुं समर्थः भविष्यति;
- तैलमर्दनस्य उपचर्यया अपसारितानां रोगानां नामानि लेखिष्यति;
- वाक्येषु कर्तृपदैः सम्बद्धक्रियापदानां चयनं कर्तुं शक्ष्यति;
- मतुप्प्रत्ययान्तशब्दानां प्रयोगं कर्तुं शक्ष्यति;
- स्व, नित्यं, न, एव, च, उच्चैः इति अव्ययपदानां वाक्येषु प्रयोगं करिष्यति;
- यण्–गुण–पूर्वरूपसन्धियुक्तानां पदानां चयनं करिष्यति।

क्रियाकलापः

अधः केषाञ्चित् वस्तूनां चित्राणि तेषां नामानि च दत्तानि सन्ति। तेषु यत्कृते तैलम् आवश्यकं तत्समक्षम् 'आम्', यत्कृते च तैलम् अनावश्यकम् तत्समक्षं 'नैव' लिखत।

यथा–

आम् / नैव

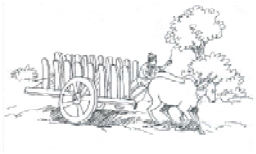

3.1 शकटः .....

3.2 दण्डदीपः .....

3.2 द्विचक्रिका .....

3.4 तालकः .....

3.5 रथः .....

3.6 संगणकम् .....

3.7 नौका .....

3.8 कारयानम् .....

3.9 नलम् .....

3.10 सीवनयन्त्रम्.....

3.1 मूलपाठः

आरोग्यं परमं सुखम्

अत्र भवद्भिः ज्ञातं यत्– एतेषु कानिचित् यन्त्राणि तैलं विना कार्यं न कुर्वन्ति एवमेव शरीरम् अपि तैलं विना सम्यक् कार्यं न करोति। इदानीं वयम् 'आयुर्वेदे तैलमर्दनस्य महत्त्वं ज्ञातुं मूलपाठं पठामः।

नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः शिरः शूलं न जायते।
न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च।।1।।

बलं शिरः कपालानां विशेषेणाभिवर्धते।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशाः भवन्ति च।।2।।

न चास्यं कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम्।
न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूलाः भवन्ति च।।3।।

इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननम्।
निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात्।।4।।

सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः।
भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजरः एव च।।5।

जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः।
दृष्टिः प्रसादं लभते मरुतश्चोपशाम्यति।।6।।

शब्दार्थाः
नित्यं = प्रतिदिन
स्नेहार्द्रशिरसः = सिर में तेल डालने से
शिरःशूलं = सिरदर्द
खालित्यं = गंजापन
पालित्यं = बालों का सफेद होना
प्रपतन्ति = गिरते हैं
शिरः कपालानां = सिर की हड्डियों की, अभिवर्धते = बढ़ता है
दृढमूलाः = मजबूत जड़ों वाले
कृष्णा = काले, कण्ठशोषः = गला सूखना
ओष्ठयोः = होठों के
स्फुटनाद्भयम् = फटने का डर
न क्षयं यान्ति = नष्ट नहीं होते
प्रसीदन्ति = प्रसन्न होती हैं
सुत्वक् = कान्तियुक्त त्वचा
निद्रालाभः = अच्छी नींद आना
मूर्ध्नि = सिर में
सुस्पर्शोपचिताङ्गः = शरीर सुस्पर्शी (नरम, मुलायम) हो जाता है।
अभ्यङ्गः = तेलमालिश
अल्पजरः = बुढ़ापा धीरे धीरे आता है
सौकुमार्यम् = कोमलता
प्रसादं लभते = तेज हो जाती है
मरुतः = वायु से होने वाला विकार
उपशाम्यति = शान्त हो जाता है

3.2 बोधप्रश्नाः

1. उपयुक्तम् उत्तरं (√) चिह्नीकुरुत–

(क) शिरसि तैलमर्दनेन केशाः न भवन्ति–

(i) कृष्णाः (ii) दीर्घाः

(iii) श्वेताः (iv) दृढमूलाः

(ख) नरः अल्पजरः केन भवति–

(i) औषधीनां प्रभावेन (ii) निद्रालाभेन

(iii) स्नानेन (iv) तैलाभ्यङ्गेन

(ग) एतेषां श्लोकानां लेखकः कः?

(i) कालिदासः (ii) चरकः

(iii) भासः (iv) सुश्रुतः

2. 'क' स्तम्भस्य श्लोकांशानां 'ख' स्तम्भस्य श्लोकांशैः सह मेलनं कुरुत–

'क' स्तम्भः	**'ख' स्तम्भः**
(क) नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः	(i) क्षयं यान्ति।
(ख) न च दन्ताः	(ii) मूर्ध्नि तैलनिषेवणात्।
(ग) निद्रालाभः सुखं च स्यात्	(iii) शिरः शूलं न जायते।
घ) दृष्टिः प्रसादं लभते	(iv) न केशाः प्रपतन्ति च।
(ङ) न खालित्यं न पालित्यं	(v) मरुतश्चोपशाम्यति।

3. पाठं पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) ..... शिरः कपालानां विशेषेणाभिवर्धते।

(ख) सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च ..... प्रियदर्शनः।

(ग) दृढमूलाश्च दीर्घाश्च ..... केशाः भवन्ति च।

(घ) नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः ..... न जायते।

(ङ) जायते सौकुमार्यं च बलं ..... च पादयोः।

3.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

भवद्भिः दृष्टमेव यत् माता स्वशिशोः शिरः प्रभृति पादपर्यन्तम् नित्यं तैलं मर्दयति। किमर्थम्? शरीरस्य पुष्टार्थम्। आम्, सत्यमेव। मल्लाः अपि नित्यं तैलं मर्दयन्ति। अतः तैलमर्दनेन अस्माकं शरीरस्य अंगानि कथं स्वास्थ्ययुक्तानि भवन्ति इति अत्र वयम् बोधामः।

श्लोकः– 1

अस्तु **प्रथमं श्लोकं** पठामः।

नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः
शिरः शूलं न जायते।
न खालित्यं न पालित्यं
न केशाः प्रपतन्ति च।।1।।

3.11

पदच्छेदः नित्यम् स्नेहार्द्रशिरसः शिरः शूलम् न जायते।
न खालित्यम् न पालित्यम्, न केशाः प्रपतन्ति च।

अन्वयः यः नित्यं शिरसि तैलमर्दनम् करोति तस्य स्नेहार्द्रशिरसः शिरः शूलम् न जायते। तस्य न खालित्यम् न पालित्यम्, न च तस्य केशाः प्रपतन्ति। इदानीं श्लोकम् अवगच्छामः।

3.12

व्याख्या–

शिरः शूलम् इति किम्? शिरसि पीडा।

कस्य शिरःशूलं न जायते? स्नेहेन तैलेन आर्द्रं शिरः यस्य तस्य। अर्थात् यस्य शिरः नित्यं तैलेन मर्दितं भवति, तस्य शिरःपीड़ा न जायते।

तैलार्द्रतया च पुनः किं किं न भवति?

(क) खालित्यं, केशराहित्यम् (गंजापन इति) शिरः केशरहितं न भवति।

(ख) पालित्यम्, केशानां श्वेतवर्णे परिवर्तनम् अर्थात् केशाः श्वेताः न भवन्ति।

(ग) केशानां पतनं च न भवति।

भावः

यः मनुष्यः शिरसि तैलाभिसेचनं नित्यं करोति तस्य शिरसि पीडा न भवति। तस्य केशानां वर्णः कृष्णः एव वर्तते, श्वेतः न जायते। तस्य केशानां पतनमपि न जायते। अतः अस्माभिः नित्यं शिरसि तैलाभ्यङ्गः करणीयः।

**बलं शिरः कपालानां
विशेषेणाभिवर्धते।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च
कृष्णाः केशाः भवन्ति च।।2।।**

श्लोकः– 2

अधुना **द्वितीयं श्लोकं** पठामः

पदच्छेदः बलम् शिरः कपालानाम् विशेषेण अभिवर्धते।
दृढमूलाः च दीर्घाः च कृष्णाः केशाः भवन्ति।।

अन्वयः शिरसि तैलमर्दनेन शिरःकपालानाम् विशेषेण बलम् अभिवर्धते। केशाः दृढमूलाः दीर्घाः कृष्णाः च भवन्ति।

व्याख्या–

शिरःकपालाः के? शिरसः अस्थीनि।

शिरसि तैलाभ्यङ्गेन किं वर्धते? शिरसः अस्थ्नां शक्तिः नूनं तैलाभ्यङ्गेन वर्धते।

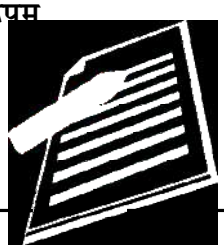

टिप्पणी

के दृढमूलाः भवन्ति? केशाः। केशानां मूलानि तैलेन दृढानि भवन्ति।

एवं हि तैलाभ्यङ्गेन केशाः कीदृशाः भवन्ति? दीर्घाः कृष्णाः श्यामवर्णाः दृढमूलाश्च भवन्ति।

भावः

शिरसि तैलप्रयोगेण शिरसः अस्थ्नां शक्तिः वर्धते अर्थात् मस्तिष्कः अधिकः क्रियाशीलः भवति। केशानां मूलानि सुदृढानि भवन्ति। तेन केशाः दीर्घाः श्यामवर्णाः च जायन्ते। अतः शिरसि तैलप्रयोगः अवश्यमेव कर्तव्यः। सुन्दरैः केशैः मानवः चिरं शोभते।

श्लोकः– 3

अधुना **तृतीयं पद्यं** पठामः। बोधामः च अन्येः लाभाः के भवन्ति तैलाभ्यङ्गेन।

पदच्छेदः न च अस्य कण्ठशोषः स्यात् न ओष्ठयोः स्फुटनात् भयम्।
न च दन्ताः क्षयम् यान्ति। दृढमूलाः भवन्ति च।।

न चास्यं कण्ठशोषः
स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम्।
न च दन्ताः क्षयं यान्ति
दृढमूलाः भवन्ति च।।3।।

अन्वयः अस्य (नरस्य) न च कण्ठशोषः स्यात् न ओष्ठयोः स्फुटनात् भयम्। (अस्य) दन्ताः च क्षयम् न यान्ति दृढमूलाः च भवन्ति।

नरस्य कण्ठः केन न शुष्यति? तैलाभ्यङ्गेन।

तैलाभ्यङ्गेन कस्मात् भयं नास्ति? ओष्ठयोः स्फुटनात्।

तैलमर्दनेन के क्षयं (नाशं) न यान्ति (गच्छन्ति)? दन्ताः।

अर्थात! – दन्तेषु ओष्ठयोः कण्ठे च तैलमर्दनं करणीयम्।

भावः

मुखे तैलमर्दनेन कण्ठः न परिशुष्यति। ओष्ठयोः स्फुटनात् भीतिः न भवति। तैलप्रयोगेण च दन्तानां मूलानि दृढानि भवन्ति। ते च बाल्यकाले एव न विनश्यन्ति। अतः मुखे दन्तेषु च सर्षपतैलाभ्याङ्गः नित्यमेव करणीयः। दन्तैः मानवस्य न केवलं शोभा भवति अपि तु भोजने तु तेषामुपयोगः प्रशंसनीयः एव।

व्याकरणबिन्दवः

वयम् अत्र पदानां सन्धिविच्छेदं, विग्रहं, क्रियापद–परिचयं च बोधामः।

सन्धिविच्छेदाः

स्नेहार्द्रः = स्नेह + आर्द्रः = अ + आ = आ दीर्घसन्धिः

चास्य = च + अस्य = अ + अ = आ दीर्घसन्धिः

विशेषेणाभिवर्धते	= विशेषेण + अभिवर्धते	= अ + अ = आ	
नौष्ठयोः	= न + ओष्ठयोः	= अ + ओ = औ	
खालित्यं न	= खालित्यम् + न	= म् + (व्यंजनम्) =	अनुस्वारः (ं)
क्षयं यान्ति	= क्षयम् + यान्ति	= म् + व्यंजनम् =	अनुस्वारः
दृढमूलाश्च	= दृढमूलाः + च	= : + च = श्च (: – श्)	
दीर्घश्च	= दीर्घः + च		
स्फुटनाद्भयम्	= स्फुटनात् + भयम्	= त् + भ = द्भ (त् → द्)	
स्याच्च	= स्यात् + च	= त् + च = च्च (त् → च्)	

(चवर्गयोगे तवर्गः तु चवर्गः जायते)

समासाः

समस्तपदानि	विग्रहः	समासनाम
शिरः शूलम्	शिरसि शूलम्	सप्तमीतत्पुरुषः
शिरः कपालानाम्	शिरसः कपालानाम्	षष्ठीतत्पुरुषः
कण्ठशोषः	कण्ठस्य शोषः	षष्ठीतत्पुरुषः
स्नेहार्द्रशिरसः	स्नेहेन आर्द्रं शिरः यस्य सः तस्य	बहुव्रीहिः
दृढमूलाः	दृढं मूलं येषां ते	बहुव्रीहिः

क्रियापदानिः

पदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
जायते	जन्	लट्	प्रथमः	एकवचनम्
अभिवर्धते	अभि + वृध्	लट्	प्रथमः	एकवचनम्
प्रपतन्ति	प्र + पत्	लट्	प्रथमः	बहुवचनम्
भवन्ति	भू	लट्	प्रथमः	बहुवचनम्
यान्ति	या	लट्	प्रथमः	बहुवचनम्
स्यात्	अस्	विधिलिङ्	प्रथमः	एकवचनम्

सारः

नित्यं तैलमर्दनेन शिरोवेदना न जायते। केशाः कृष्णाः भवन्ति। केशानां मूलानि दृढानि भवन्ति। तैलमर्दनेन कण्ठः न शुष्यति, ओष्ठयोः स्फुटनाद् भयं दूरीभवति, दन्ताः च दृढमूलाः भवन्ति।

नित्य सिर पर तेल लगाने से सिरदर्द नहीं होता और न ही बाल सफेद होते हैं। सिर की हड्डियों की शक्ति बढ़ती है। बालों की जड़ें मजबूत होती हैं। इसी तरह मुँह में तेल का कुल्ला करने से व्यक्ति का गला नहीं सूखता, होंठ नहीं फटते और दांत नहीं टूटते।

पाठगतप्रश्नाः 3.1

1. अधोलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत–

   (क) स्नेहार्द्रः = ... + ...

   (ख) क्षयं यान्ति = ... + ...

   (ग) दीर्घश्च = ... + ...

   (घ) स्याच्च = ... + ...

   (ङ) स्फुटनाद्भयम् = ... + ...

2. अधोलिखितानां क्रियापदानाम् अर्थैः सह मेलनं क्रियताम्

क्रियापदानि	**अर्थाः**
(क) जायते	(i) वृद्धिम् आप्नोति
(ख) अभिवर्धते	(ii) पतन्ति
(ग) प्रपतन्ति	(iii) गच्छन्ति
(घ) यान्ति	(iv) भूयात्
(ङ) स्यात्	(v) उत्पद्यते

3. रेखाचित्रे स्नेहार्द्रशिरसः अष्टगुणान् अधः पुनः रिक्तस्थलेषु पद्ये प्रदत्त क्रमेण लिखत–

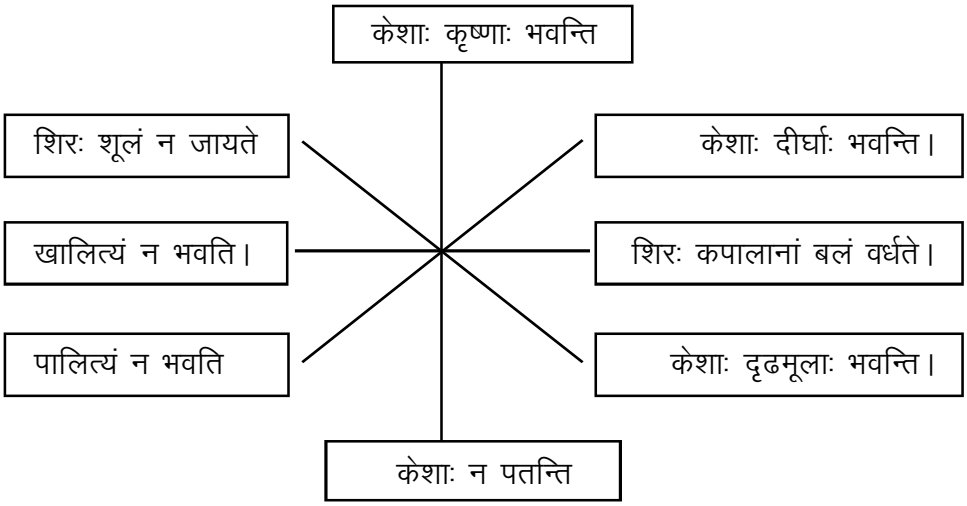

(i) ..... (v) .....

(ii) ..... (vi) .....

(iii) ..... (vii) .....

(iv) ..... (viii) .....

4. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य उदाहरणानुसारं प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

उदाहरणम्– केशाः न प्रपतन्ति

प्रश्नः– के न प्रपतन्ति?

(क) शिरसः कपालानां बलं तैलमर्दनेन अभिवर्धते।

(ख) केशाः दीर्घाः भवन्ति।

(ग) दन्ताः क्षयं न यान्ति।

(घ) स्नेहार्द्रस्य शिरसः शूलं न जायते।

द्वितीयः अंशः

इदानीम् पुनः तैलाभ्यङ्गस्य अन्येषां लाभानां विषये द्वितीयम् अंशं बोधामः।

श्लोकः– 4

**इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चाननम्।
निद्रालाभः सुखं च स्यान मूर्ध्नि तैलनिषेवणात्।।4।।**

पदच्छेदः इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वक् भवति च आननम्।
निद्रालाभः सुखम् च स्यात् मूर्ध्नि तैलनिषेवणात्।

अन्वयः मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति आननम् च सुत्वक् भवति सुखम् निद्रालाभः च स्यात्।

व्याख्या–

3.13

अस्तु, अस्य पद्यस्य भावार्थं विस्तरेण बोधामः। किं भवन्तः जानन्ति–

तैलनिषेवणात् इन्द्रियाणि कीदृशानि भवन्ति? तैलनिषेवणात् इन्द्रियाणि प्रसन्नानि सक्रियाणि दृढानि च भवन्ति।

आननं कीदृशं भवति? आननस्य त्वक् कोमलं कान्तियुक्तं च भवति।

शिरसि तैलमर्दनेन अन्य कः लाभः? निद्रायाः प्राप्तिः भवति। सुखम् अर्थात् सरलतया शीघ्रतया एव निद्रा आयाति।

भावः

शिरसि तैलाभ्यङ्गेन इन्द्रियाणि प्रसन्नानि सक्रियाणि च भवन्ति। आननस्य कान्तिः वर्धते। कृत्रिम–उपकरणानां च आवश्यकता एव न भवति। सुखपूर्वकं निद्रा भवति।

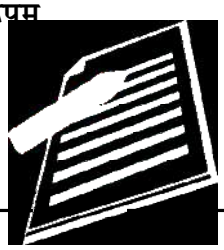

टिप्पणी

अधुना वयं **प चमं श्लोकं** पठामः तैलमर्दनस्य अन्यान् लाभान् च बोधामः।

श्लोकः– 5

पदच्छेदः सुस्पर्शोपचिताङ्गः (सुस्पर्श + उपचित + अङ्गः) च बलवान् प्रियदर्शनः। भवति अभ्यङ्गनित्यत्वात् नरः अल्पजरः एव च।

अन्वयः अभ्यङ्गनित्यत्वात् नरः सुस्पर्शोपचिताङ्गः बलवान् प्रियदर्शनः अल्पजरः एव च भवति।

'सुस्पर्शोपचिताङ्गः' पदस्य कोऽर्थः? (सुस्पर्श + उपचिताङ्गः) सुखेन स्पृश्यानि = कोमलानि उपचितानि = दृढानि अङ्गानि यस्य सः।

सुस्पर्शोपचिताङ्गः कः भवति? यः नित्यं तैलाभ्यङ्गं करोति। नित्यं तैलमर्दनेन अङ्गानि कोमलानि भवन्ति। त्वक् च सुस्पर्शयोग्या भवति। सः नरः बलवान् कान्तिमान् च भवति।

'प्रियदर्शनः' पदस्य कोऽर्थः? 'प्रियं दर्शनं यस्य सः' अर्थात् सुन्दरः

'अल्पजरः' पदस्य कोऽभिप्रायः? अल्पा जरा यस्य सः अर्थात् अल्पवृद्धः = अर्थात् यः नरः नित्यं तैलमर्दनं करोति। सः सुन्दरः। दर्शनीयः भवति, सः शीघ्रं वृद्धः न भवति, चिरं युवा भवति इति।

भावः

यः नरः प्रतिदिनं तैलाभ्यङ्गं करोति तस्य शरीरं कोमलं पुष्टं च भवति। सः बलवान् सुन्दरशरीरः च जायते। सः विलम्बेन एव वृद्धः भवति।

अधुना एकम् अन्यं श्लोकं पठामः यस्मिन् पादयोः तैलमर्दनस्य लाभाः वर्णिताः।

**सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान्
प्रियदर्शनः।
भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजरः
एव च।।5।**

श्लोकः– 6

पदच्छेदः जायते सौकुमार्यम् च बलम् स्थैर्यम् च पादयोः।
दृष्टिः प्रसादम् लभते मरुतः च उपशाम्यति।

अन्वयः पादयोः (तैलाभ्यङ्गात्) सौकुमार्यम् बलम् स्थैर्यम् च जायते। दृष्टिः प्रसादम् लभते मरुतः च उपशाम्यति।

व्याख्या–

पादयोः तैलाभ्यङ्गात् किं भवति? पादयोः सौकुमार्यं कोमलता भवति। बलं शक्तिः स्थैर्यं स्थिरता च भवति। यथा वृक्षमूले जलसेचनेन समग्रः वृक्षः पत्रशाखादिभिः सह ऊर्जां लभते तथैव पादमूले तैलप्रयोगेन सर्वे स्नायवः पोषणं प्राप्नुवन्ति।

अन्यः को लाभः? पादयोः तैलनिषेवणात् दृष्टिः अपि निर्मला प्रसन्ना भवति। वायुजनित–रोगाः अपि उपशाम्यन्ति शान्ताः भवन्ति।

**जायते सौकुमार्यं न बलं
स्थैर्यं च पादयोः।
दृष्टिः प्रसादं लभते
मरुतश्चोपशाम्यति।।6।।**

भावः

पादयोः तैलमर्दनेन पादौ कोमलौ बलयुक्तौ दृढौ च भवतः। नेत्रज्योतिः वर्धते। वातविकाराणां च उपशमः (नाशः) जायते। अतः तैलमर्दनं तु नित्यं कुर्यात्।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पाठगतविविधव्याकरणबिन्दून् (सन्धिविच्छेदसमासमतुप्प्रत्ययादीन्) बोधामः।

सन्धिच्छेदः

चाननम् = च + आननम् = अ + आ = आ	दीर्घसन्धिः
सुस्पर्शोपचिताङ्गः = सुस्पर्श + उपचिताङ्गः = अ + उ = ओ	गुणसंन्धिः
भवत्यभ्यङ्गः = भवति + अभ्यङ्गः = इ + अ = य्	यणसन्धिः
सुत्वग्भवति = सुत्वक् + भवति = क् + भ = ग्भ	जश्त्वम्
स्यान्मूर्ध्नि = स्यात् + मूर्ध्नि = त् + म = न्म	त् – म्
नित्यत्वान्नरः = नित्यत्वात् + नरः = त् + न = न्न	त् – न्
नरोऽल्पजरः = नरः + अल्पजरः = अः + अ = ो ऽ	पूर्वरूपम्
मरुतश्च = मरुतः + च = : + च = श्च	विसर्गसन्धिः

1. यण्सन्धिः– यण् = य् व् र् ल् एते चत्वारः वर्णाः यण् कथ्यन्ते।

पूर्व वर्ण		उत्तर वर्ण		यण्	उदाहरणम्
1. इ/ई	+	असमानस्वरः	=	य्	(i) प्रति + एकम् = प्रत्येकम्
					(ii) भवति + अभ्यङ्गनित्यत्वात्= भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वात्
					(iii) यदि + अपि = यद्यपि
2. उ/ऊ	+	असमानस्वरः	=	व्	(i) सु + आगतम् = स्वागतम्
					(ii) मधु + अरिः = मध्वरिः
3. ऋ/ॠ	+	असमानस्वरः	=	र्	(i) पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा
					(ii) धातृ + अंशः = धात्रंशः
4. लृ	+	असमानस्वरः	=	ल्	लृ + आकृतिः = लाकृतिः

2. गुणसन्धिः– अ (अर् अल्) ए, ओ

अ/आ + इ/ई = 'ए' भवति।

उदाहरणः– (i) देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः

(ii) महा + ईशः = महेशः

अ/आ + उ/ऊ = ओ

उदाहरणः– (i) सूर्य + उदयः = सूर्योदयः

(ii) महा + ऊर्मिः = महोर्मिः

अ/आ + ऋ/ॠ = अर्

उदाहरणः– (i) देव + ऋषिः = देवर्षिः

(ii) महा + ऋषिः = महर्षिः

अ/आ + ऌ = अल्

उदाहरणः– तव + ऌकारः = तवल्कारः

3. पूर्वरूपसन्धिः–

यदि पदान्ते ए/ओ वर्णः भवेत् पश्चात् 'अ' ह्रस्व अकारः भवेत् तर्हि पूर्व–परयोः स्थाने ए + ऊ = 'ए', ओ + ऊ = ओ इति पूर्वरूपः एकादेशः भवति। अकारस्थाने च 'ऽ' चिह्नम् प्रयुज्यते।

उदाहरणः अन्ते + अपि = अन्तेऽपि

प्रभो + अत्र = प्रभोऽत्र

समस्तपदानां विग्रहः

समस्तपदानि	विग्रहः	समासनाम
निद्रालाभः	निद्रायाः लाभः	षष्ठीतत्पुरुषः
तैलनिषेवणात्	तैलस्य निषेवणात्	षष्ठीतत्पुरुषः
प्रियदर्शनः	प्रियं दर्शनं यस्य सः	बहुव्रीहिः
अल्पजरः	अल्पा जरा यस्य सः	बहुव्रीहिः
सुस्पर्शोपचिताङ्गः	सुस्पर्शानि उपचितानि अङ्गानि यस्य सः	बहुव्रीहिः

प्रत्ययप्रयोगः

बलवान्	बल + मतुप् प्रत्ययः	पु0 प्रथमाविभक्ति :	एकवचनम्

मतुप् प्रत्ययः

हिन्दीभाषायां 'वाला' इति अर्थे मतुप् प्रत्ययः प्रयुज्यते। 'मतुप्' इति प्रत्ययस्य 'मत्' इति शेषः भवति। यदि शब्दस्य अन्ते अ/आ भवति तर्हि मत् इति स्थाने 'वत्' भवति–

बल + मतुप् = बलवत्। बलवत् पदस्य रूपाणि पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च द्रष्टव्यानि–

	पु.	स्त्री.	नपुं.
बल + मतुप् = बलवत्	बलवान्	बलवती	बलवत्
धन + मतुप् = धनवत्	धनवान्	धनवती	धनवत्
श्री + मतुप् = श्रीमत्	श्रीमान्	श्रीमती	श्रीमत्
हनु + मतुप् = हनुमत्	हनुमान्	हनुमती	हनुमत्

क्रियापदानि

प्रसीदन्ति	प्र + सद् = प्रसीद् धातुः	लट्लकारः	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्
स्यात्	अस् धातुः	विधिलिङ्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
उपशाम्यति	उप + शम्	लट्लकारः	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
जायते	जन् (आत्मनेपद)	लट्लकारः	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
लभते	लभ् (आत्मनेपद)	लट्लकारः	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्

सारः

शिरसि तैलनिषेवणात् इन्द्रियाणि प्रसन्नानि भवन्ति। निद्रा सरलतया आयाति। नित्यम् अभ्यङ्गात् नरः बलवान् प्रियदर्शनः च भवति। पादयोः तैलमर्दनेन पादौ दृढौ भवतः, दृष्टिः तीव्रा जायते, वायुजनितः रोगः च न भवति।

सिर पर नित्य तेल की मालिश करने से इन्द्रियाँ प्रसन्न होती हैं। चैन की नींद आती है। प्रतिदिन तेलमालिश से मनुष्य बलवान् और सुन्दर होता है। पैरों में तेल मलने से टांगें मजबूत होती हैं। नेत्रज्योति बढ़ती है तथा वायुजनित रोग नहीं होते।

पाठगतप्रश्नाः 3.2

1. अधोलिखितेषु अन्वयेषु रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्–

   (क) अभ्यङ्गनित्यत्वात् (i) ..... सुस्पर्शोपचिताङ्गः (ii) ..... प्रियदर्शनः (iii) ..... एव (iv) ..... भवति।

   (ख) पादयोः (तैलाभ्यङ्गात्) (i) ..... बलम् (ii) ..... च जायते। (iii) ..... प्रसादं लभते (iv) ..... च उपशाम्यति।

2. उपयुक्तम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानेषु लिखत–

(क) ..... प्रसादं लभते। (भक्तिः/मुक्तिः/दृष्टिः)

(ख) पादयोः तैलाभ्यङ्गात् ..... उपशाम्यति। (बलम्/मरुतः/स्थैर्यम्)

(ग) मूर्ध्निंतैलनिषेवणात् ..... स्यात्। (निद्रालाभः/विद्यालाभः/धनलाभः)

(घ) अभ्यङ्गनित्यत्वात् नरः ..... स्यात्। (कृशकायः/स्थूलः/बलवान्)

3. समस्तपदानि रचयत–

(क) निद्रायाः लाभः .....

(ख) प्रियं दर्शनं यस्य सः .....

(ग) अल्पा जरा यस्य सः .....

(घ) तैलस्य निषेवणात् .....

3.4 किम् अधिगतम्

- तैलाभ्यङ्गेन शरीराङ्गानि दृढानि भवन्ति। अतः तैलमर्दनं नित्यं कर्तव्यम्।
- शिरसि तैलनिषेवणात् शिरः शूलम् न जायते। केशाः च दृढमूलाः भवन्ति।
- पादयोः तैलमर्दनेन सौकुमार्यं, बलं स्थैर्यं च जायते।
- तैलाभ्यङ्गेन ओष्ठयोः स्फुटनं न भवति दन्ताश्च दृढमूलाः भवन्ति।
- 'मतुप्' (मत्) तद्धितप्रत्ययः अस्ति। 'अस्ति अस्य' इति विग्रहे 'मतुप्' भवति।

3.5 योग्यताविस्तारः

(क) कविपरिचयः

चरकः आयुर्वेस्य प्राचीनविद्वत्सु चरकः अन्यतमः अस्ति। सः राज्ञः कनिष्कस्य शासने राजवैद्यरूपेण उषितवान्। मूलतः तु अयं गान्धारवासी आसीत्। अस्य कालः ईसापूर्वं प्रथमशताब्दी इति मन्यते। चरकस्य यशः भारतात् बहिः अपि प्रसृतम्। कविराजचरकस्य विषये सत्यमुक्तम् – 'चरकस्तु चिकित्सते।'

ग्रन्थपरिचयः

चरकसंहिता चरकस्य आयुर्वेदीयः ग्रन्थः अस्ति। अयं सर्वप्रथमः सर्वश्रेष्ठः च कायचिकित्सायाः ग्रन्थः वर्तते। सहस्रवर्षेभ्यः आयुर्विज्ञानस्य मूलं स्रोतः चरकसंहिता एव

अस्ति। अयं ग्रन्थः अष्टभागेषु त्रिंशत्सु अध्यायेषु च विभक्तः। ग्रन्थे गद्यस्य पद्यस्य च उभयोः प्रयोगः कृतः। आयुर्वेदक्षेत्रे तु अयं ग्रन्थः ईदृशः लोकप्रियः जातः यत् अष्टभ्यां शताब्द्याम् एव अस्य अनुवादः अरबीभाषायां जातः। फारसीभाषायाम् अपि अनुवादः उपलभ्यते। पाठेऽस्मिन् प्रस्तुतः अंशः सूत्रस्थानस्य पंचम–अध्यायात् संकलितः।

भावविस्तारः

तैलमर्दनम्– न कर्णरोगाः वातोत्थाः नमन्याहनुसंग्रहः।
नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात्।।

पादाभ्यङ्गः– खरत्वं स्तब्धता रौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः।
सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात्।।
न च स्याद् गृध्रसीवातः पादयोः स्फुटनं न च।
न शिरास्नायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः।

(ख) भाषा विस्तारः

धातुरूपाणि

√लभ्–लट् लकारः (आत्मनेपदे)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	लभते	लभेते	लभन्ते
मध्यमः पुरुषः	लभसे	लभेथे	लभध्वे
उत्तमः पुरुषः	लभे	लभावहे	लभामहे

अस् = लट् लकारः (परस्मैपदे)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यमः पुरुषः	असि	स्थः	स्थ
उत्तमः पुरुषः	अस्मि	स्वः	स्मः

अस् = विधिलिङ् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	स्यात्	स्याताम्	स्युः
मध्यमः पुरुषः	स्याः	स्यातम्	स्यात
उत्तमः पुरुषः	स्याम्	स्याव	स्याम

अस् = लृट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमः पुरुषः	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तमः पुरुषः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

अस् = लोट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
मध्यमः पुरुषः	एधि	स्तम्	स्त
उत्तमः पुरुषः	असानि	असाव	असाम

अस् = लङ् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
मध्यमः पुरुषः	आसीः	आस्तम्	आस्त
उत्तमः पुरुषः	आसम्	आस्व	आस्म

शब्दानां रूपाणि

हलन्तनपुंसकलिङ्गम् (सकारान्त)

मूलशब्दः	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
शिरस्	प्रथमा	शिरः	शिरसी	शिरांसि
मनस्	द्वितीया	मनः	मनसी	मनांसि
नभस्	तृतीया	नभसा	नभोभ्याम्	नभोभिः
तपस्	चतुर्थी	तपसे	तपोभ्याम्	तपोभ्यः
यशस्	पंचमी	यशसः	यशोभ्याम्	यशोभ्यः
तेजस्	षष्ठी	तेजसः	तेजसोः	तेजसाम्
शिरस्	सप्तमी	शिरसि	शिरसोः	शिरस्सु
शिरस्	सम्बोधन	हे शिरः!	हे शिरसी!	हे शिरांसि!

नकारान्तपुल्लिंगशब्दानां रूपाणि

मूलशब्दः	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मूर्धन्	प्रथमा	मूर्धा	मूर्धानौ	मूर्धानः
मूर्धन्	द्वितीया	मूर्धानम्	मूर्धानौ	मूर्ध्नः
महिमन्	तृतीया	महिम्ना	महिमभ्याम्	महिमभिः
लघिमन्	चतुर्थी	लघिम्ने	लघिमभ्याम्	लघिमभ्यः
गरिमन्	पंचमी	गरिम्नः	गरिमभ्याम्	गरिमभ्यः
अश्वत्थामन्	षष्ठी	अश्वत्थाम्नः	अश्वत्थाम्नोः	अश्वत्थाम्नाम्
मूर्धन्	सप्तमी	मूर्ध्नि	मूर्ध्नोः	मूर्धसु
मूर्धन्	सम्बोधन	हे मूर्धन्!	हे मूर्धानौ!	हे मूर्धानः!

अनुरूपशब्दाः महिमन्, लघिमन्, गरिमन्, अश्वत्थामन्।

3.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. क्रियापदानि चिनुत–
   (क) तैलप्रयोगेन पादयोः बलं जायते। .....
   (ख) दृष्टिः प्रसादं लभते। .....
   (ग) भवति अभ्यङ्गनित्यत्वात् नरः अल्पजरः। .....
   (घ) मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् निद्रालाभः स्यात्। .....
   (ङ) मरुतश्चोपशाम्यति। .....
2. म जूषायां दत्तानां शब्दानां सहायतया तैलाभ्यङ्गस्य लाभान् षड्वाक्येषु वर्णयत–

शिरसि, केशाः, मूर्ध्नि, इन्द्रियाणि, सुत्वक्, आननम्, नरः, बलवान्, पादयोः, स्थैर्यं, दृष्टिः, प्रसादम्, शिरःशूलं, प्रसीदन्ति, जायते, अभ्यङ्गेन, निद्रा, कृष्णाः, भवन्ति।

3. अधोलिखितेषु रिक्तस्थानेषु कोष्ठकात् चित्वा अव्ययपदानि लिखत–
   (न, च, नित्यं, एव, उच्चैः)
   (क) वृद्ध ..... शृणोति।
   (ख) ..... तैलाभ्यङ्गात् नरः अल्पजरः भवति।
   (ग) शिरसि तैलनिषेवणात् केशाः कृष्णाः दीर्घाः ..... भवन्ति।
   (घ) ईश्वरः ..... अस्माकं माता, पिता, बन्धुः सखा च अस्ति।

4. सन्धिं/सन्धिच्छेदं वा कुरुत–
   (क) भवति + अभ्यङ्गः .....
   (ख) दृढमूलाः + च .....
   (ग) च + उपशाम्यति .....
   (घ) ..... + ... स्नेहार्द्रः
   (ङ) ..... + ... चास्य
   (च) ..... + ... नरोऽल्पजरः
5. समस्तपदानां विग्रहं कृत्वा समासनाम अपि लिखत–
   (क) स्नेहाद्रशिरसः (ख) प्रियदर्शनः (ग) सुस्पर्शोपचिताङ्गः (घ) कण्ठशोषः
6. प्रदत्त–प्रकृति–प्रत्यययोगेन वाक्यपूर्तिं कुरुत–
   (क) (बल + मतुप्) ..... नरः शोभते।
   (ख) सा नारी (रूप + मतुप्) ..... अस्ति।
   (ग) (दान + मतुप्) ..... लक्ष्मीः धन्या।
   (घ) अत्र अयं (श्री + मतुप्) ..... कः आगतः?

3.7 उत्तराणि

बोधप्रश्नाः

1. (क) iii, (ख) iv, (ग) ii,
2. (क) iii, (ख) i, (ग) ii, (घ) v, (ङ) iv
3. (क) बलं, (ख) बलवान्, (ग) कृष्णा, (घ) शिरःशूलं, (ङ) स्थैर्यं।

पाठगतप्रश्नाः

3.1
1. (क) स्नेह + आर्द्रः, (ख) क्षयम् + यान्ति, (ग) दीर्घः + च,
   (घ) स्यात् + च (ङ) स्फुटनात् + भयम्
2. (क) v, (ख) i, (ग) ii, (घ) iii, (ङ) iv,
3. (i) शिरः शूलं न जायते (v) शिरः कपालानां बलं बर्धते।
   (ii) खालित्यं न भवति। (vi) केशाः दृढमूलाः भवन्ति।
   (iii) पालित्यं न भवति। (vii) केशाः दीर्घाः भवन्ति।
   (iv) केशाः न प्रपतन्ति (viii) केशाः कृष्णाः भवन्ति।
4. (क) शिरसः कपालानां बलं केन अभिवर्धते?
   (ख) केशाः कीदृशाः भवन्ति?

(ग) के क्षयं न यान्ति?

(घ) स्नेहार्द्रस्य शिरसः किं न जायते?

3.2 1. (क) i. नरः, ii. बलवान्, iii. अल्पजरः iv. च

(ख) i. सौकुमार्यं, ii. स्थैर्यं, iii. दृष्टिः iv. मरुतः

2. (क) दृष्टिः, (ख) मरुतः, (ग) निद्रालाभः, (घ) बलवान्

3. (क) निद्रालाभः, (ख) प्रियदर्शनः, (ग) अल्पजरः (घ) तैलनिषेवणात्

3.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) जायते, (ख) लभते, (ग) भवति, (घ) स्यात्, (ङ) उपशाम्यति
2. (i) शिरसि तैलाभ्यङ्गेन शिरःशूलं न जायते।

   (ii) केशाः दृढमूलाः, दीर्घाः कृष्णाः च भवन्ति।

   (iii). मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति, आननं सुत्वक् भवति निद्रा च सरलतया आगच्छति।

   (iv) नित्यम् अभ्यङ्गेन नरः बलवान् भवति।

   (v) अभ्यङ्गेन पादयोः बलं वर्धते।

   (vi). अनेन दृष्टिः प्रसादं लभते।
3. (क) उच्चैः, (ख) नित्यं, (ग) च, (घ) एव
4. (क) भवत्यभ्यङ्गः (ख) दृढमूलाश्च (ग) चोपशाम्यति (घ) स्नेह + आर्द्रः

   (ङ) च + अस्य (च) नरः + अल्पजरः।
5. (क) स्नेहेन आर्द्रं शिरः यस्य सः (बहुव्रीहिः)

   (ख) प्रियं दर्शनं यस्य सः (बहुव्रीहिः)

   (ग) सुखेन स्पृश्यानि उपचितानि अङ्गानि यस्य सः (बहुव्रीहिः)

   (घ) कण्ठस्य शोषः (षष्ठी त.)
6. (क) बलवान् (ख) रूपवती (ग) दानवती (घ) श्रीमान्

4

वाचां मण्डनं सत्यम्

भवान् जानाति एव यत् संसारे ज्ञानस्य प्राप्तिः प्रश्नमाध्यमेनैव भवति। यदा कोऽपि प्रश्नः मनसि समायाति तदा वयं तस्य प्रश्नस्य उत्तरं ज्ञातुमिच्छामः। यदा उत्तरं प्राप्यते तदा तस्य उपरि चिन्तनं भवति। ''वादे वादे जायते तत्त्वबोधः'' इत्यपि कथ्यते। यथा यथा वयं चिन्तनं कुर्मः तथा तथा अस्माकं ज्ञाने वृद्धिः भवति। उपनिषत्सु अपि प्रश्नमाध्यमेन ज्ञानं प्रदत्तम् अस्ति। भगवता आदिशंकराचार्येण अपि, स्वकीये ग्रन्थे 'प्रश्नोत्तरमालिकायाम्' अस्मभ्यं सुन्दरं ज्ञानं दत्तम्। तस्मात् ग्रन्थात् एव केचन प्रश्नाः तेषाम् उत्तराणि च अस्मिन् पाठे संकलितानि।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- जीवने अपेक्षितानां मूल्यानां वर्णनं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- सज्जनानां गुणान् लेखितुं क्षमः भविष्यति;
- उत्तराणि अधिकृत्य सम्बद्धप्रश्नान् लेखितुं शक्तः भविष्यति;
- 'मोऽनुस्वारः' इति नियमस्य उदाहरणानि चेष्यति;
- विशेषणपदानां विलोमपदानि लेखितुं सक्षमः भविष्यति;
- वाक्येषु प्रयुक्तानि तत्पुरुष, कर्मधारय–बहुव्रीहिसमस्तपदानि चेष्यतिं;
- जश्त्व–श्चुत्वसन्धिं कर्तुं शक्ष्यति;
- विसर्गस्थाने उत्वं, रत्वं, सत्वं च कर्तुं शक्ष्यति;
- त्व–तल् भाववाचकप्रत्यययोः प्रयोगं करिष्यति;
- स्पृह् धातुयोगे चतुर्थी–उपपदविभक्तेः प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

भवन्तः जानन्ति एव यत् ईश्वरः तस्य एव सहायकः यः उद्यमशीलः भवति। एवमेव सदा सज्जनानां सङ्गतिः करणीया। गुरुजनः सदा सम्माननीयः। ईदृशाः विषयाः एव अत्र प्रश्नोत्तररूपेण प्रदत्ताः सन्ति। तेषां सम्यक् मेलनं कुर्वन्तु–

क (प्रश्नाः)	ख (उत्तराणि)
यथा	
(क) अस्माभिः प्रातः कदा उत्थातव्यम्?	(i) गुरुजनानाम्
(ख) कस्मै भोजनं दातव्यम्?	(ii) ब्राह्ममुहूर्ते
(ग) विद्यालयं कदा गन्तव्यम्?	(iii) संस्कृतिः
(घ) कैः सह संगतिः करणीया?	(iv) यथासमयम्
(ङ) ईश्वरः कस्य सहायकः?	(v) सज्जनैः
(च) केषां सम्मानः करणीयः?	(vi) उद्यमशीलस्य
(छ) स्वर्गादपि गरीयसी का?	(vii) वृक्षाणाम्
(ज) भारतस्य प्रतिष्ठा का?	(viii) बुभुक्षिताय
(झ) केषां संरक्षणं करणीयम्?	(ix) माता

4.1 मूलपाठः

वाचां मण्डनं सत्यम्

सम्प्रति पाठं पठामः

पातुं कर्णाञ्जलिभिः किममृतमिह युज्यते सदुपदेशः
किं गुरुताया मूलं यदेतदप्रार्थनं नाम।।1।।

किं मरणं मूर्खत्वं कि चानर्घं यदवसरे दत्तम्।
आमरणात्किं शल्यं प्रच्छन्नं यत्कृतं पापम् ।।2।।

दानं प्रियवाक्यसहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम्।
वित्तं त्यागसमेतं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ।।3।।

किं शोच्यं कार्पण्यं सति विभवे किं प्रशस्तमौदार्यम्।
कः पूज्यो विद्वद्भिः स्वभावतः सर्वदा विनीतो यः।।4।।

शब्दार्थाः

पातुम् = पीने के लिए
कर्णाञ्जलिभिः = कर्णरूपी अञ्जलियों से,
इह = इस संसार में,
युज्यते = उचित है, ठीक है
सदुपदेशः = सज्जनों का उपदेश,
गुरुतायाः = बड़प्पन का,
अप्रार्थनम् = न मांगना,
अनर्घम् = अमूल्य,
आमरणात् = मरणपर्यन्त,
प्रच्छन्नम् = गुप्त रूप से,
शल्यम = काँटा,
पुंसा = मनुष्य के द्वारा,
अगर्वम्=गर्वरहित,
चतुर् = चार

कः कुलकमलदिनेशः सति गुणविभवेऽपि यो नम्रः।
कस्य वशे जगदेतत्प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।।5।।

कस्मै स्पृहयति कमला त्वनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय।
त्यजति च कं सहसा द्विजगुरुसुरनिन्दाकरं च सालस्यम्।।6।।

कि सम्पाद्यं मनुजैर्विद्या वित्तं बलं यशः पुण्यम्।
किं सर्वगुणविनाशी लोभः शत्रुश्च कः कामः।।7।।

को वर्धते विनीतः को वा क्षीयेत यो दृप्तः।
को न प्रत्येतव्यो ब्रूते यश्चानृतं शश्वत् ।।8।।

किं दानमनाकाक्षं किं मित्रं यो निवारयति पापम्।
कोऽलङ्कारः शीलं किं वाचां मण्डनं सत्यम्।।9।।

भद्रम् = कल्याणकारी
सति विभवे = ऐश्वर्य होने पर
गुणविभवे सति = गुणों की सम्पत्ति होने पर भी,
स्पृहयति = इच्छा करती है,
नीतिवृत्ताय = सदाचारी के लिए,
सम्पाद्यम् = करना चाहिए,
मनुजैः = मनुष्यों के द्वारा,
वर्धते = उन्नति करता है,
हीयेत = घटे, क्षीण होवे,
दृप्तः = अभिमानी,
प्रत्येतव्यः = विश्वास के योग्य,
शश्वत् = सदैव,
अनाकांक्षं = बदले में कुछ इच्छा किये बिना
निवारयति = दूर करता है,
वाचाम् = वाणियों की,
मण्डनम् = शोभा

4.2 बोधप्रश्नाः

भवद्भिः मूलपाठः पठितः। अत्र पाठम् आधृत्य बोधप्रश्नाः दत्ताः सन्ति।

1. पाठात् चित्वा प्रश्नान् उत्तरत–

यथा किं मरणम्?	मूर्खत्वम्
(क) किं शोच्यम्?	————————
(ख) कः कुलकमलदिनेशः?	————————
(ग) किं सम्पाद्यं मनुजैः?	————————
(घ) कः वर्धते?	————————
(ङ) कः सर्वगुणविनाशी?	————————

2. श्लोकांशान् रेखया योजयत

(क) कः पूज्यो विद्वद्भिः?	(i) ब्रूते यश्चानृतं शश्वत्
(ख) कस्मै स्पृहयति कमला	(ii) दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम्।
(ग) को न प्रत्येतव्यो	(iii) ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम्।

(घ) दानं प्रियवाक्यसहितं (iv) प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।

(ङ) कस्य वशे जगदेतत् (v) स्वभावतः सर्वदा विनीतो यः।

(च) वित्तं त्यागसमेतम् (vi) किं वाचां मण्डनं सत्यम्।

(छ) किं मरणं मूर्खत्वम् (vii) किं चानर्धं यदवसरे दत्तम्

(ज) कोऽलंकारः शीलम् (viii) त्वनलसचिताय नीतिवृत्ताय

3. विलोमपदानि मेलयत (विपरीतार्थकः शब्दः एव विलोमशब्दः कथ्यते)

यथा सुखम्	दुःखम्
(क) विनीतः	(i) औदार्यम्
(ख) कार्पण्यम्	(ii) पापम्
(ग) पुण्यम्	(iii) त्यागः
(घ) अप्रार्थनम्	(iv) शत्रुः
(ङ) मित्रम्	(v) दृप्तः
(च) लोभः	(vi) प्रार्थनम्

4.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

श्लोकः— 1

पातुं कर्णाञ्जलिभिः
किममृतमिह युज्यते सदुपदेशः
किं गुरुताया मूलं
यदेतदप्रार्थनं नाम।।1।।

पदच्छेदः पातुम् कर्णाञ्जलिभिः किम् अमृतम् इह युज्यते सदुपदेशः किम् गुरुतायाः मूलम् यत् एतत् अप्रार्थनम् नाम।

अन्वयः इह कर्णाञ्जलिभिः पातुम् किम् अमृतम् युज्यते? सदुपदेशः। गुरुतायाः मूलम् किम्? यत् एतत् अप्रार्थनम् नाम।

भवन्तः मातापित्रोः गुरोः च मुखात् यदा कदा सदुपदेशं श्रुतवन्तः। अत्रापि विविध जीवनमूल्यानां संकेतः कृतः। अस्मिन् पद्ये प्रश्नद्वयम् वर्तते। एवं हि प्रथमः प्रश्नः कः? अंजलिसदृशैः कर्णैः अस्मिन् संसारे किम् अमृतं पातुं युज्यते?

तस्य किम् उत्तरम्? सदुपदेशः, सताम् सज्जनानाम् उपदेशः। यतः सज्जनानाम् उपदेशः जीवनाय कल्याणकारी भवति।

द्वितीयः प्रश्नः कः? गुरुतायाः मूलं किम्?

'गुरुता' पदस्य कः अर्थः? उच्चता, महत्ता, व्यक्तेः गौरवम् इति।

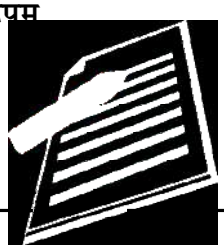

टिप्पणी

किम् उत्तरम् दत्तम्? तत् अप्रार्थनम् नाम।

अप्रार्थनम् इति किम्? न प्रार्थना, न याचना, कम् अपि का अपि याचना न करणीया।

भावार्थः— अस्माकं कर्णाः सन्ति। ते कर्णाः अञ्जलिवत् सन्ति। यथा वयम् अञ्जलिभिः जलं पिबामः तथैव कर्णैः सज्जनानाम् उपदेशाः श्रोतव्याः। एवमेव यदा कश्चिद् याचनां करोति, तदा तस्य महत्त्वं क्षीयते। अतएव हीनः भूत्वा याचना न करणीया।

श्लोकः— 2

इदानीं **द्वितीयं श्लोकं** बोधामः।

पदच्छेदः— किम् मरणम् मूर्खत्वम् किम् च अनर्घम् यत् अवसरे दत्तम्। आमरणात् किम् शल्यम् प्रच्छन्नम् यत् कृतम् पापम्।

अन्वयः— मरणम् किम्? मूर्खत्वम्। किम् च अनर्घम्, यत् अवसरे दत्तम्। आमरणात् किम् शल्यम्, यत् प्रच्छन्नम् कृतम् पापम्।

अस्मिन् पद्यांशे त्रयः प्रश्नाः सन्ति। मरणं किम्? मूर्खत्वम् एव मरणम्, मृत्युतुल्यम्। अज्ञानं मनुष्याय मृत्युवत् वर्तते।

अमूल्यं किम्? यत् किमपि अवसरे दत्तम् अर्थात् यत् किमपि यथासमयम् आवश्यकतानुसारं दीयते तदेव अमूल्यम्। यदा कृषिः शुष्का जाता तदा वृष्टेः कः लाभः?

'आमरणात् शल्यं किम्?' अर्थात् मृत्युपर्यन्तं किं रूपं शल्यम् (कण्टकम्) वेदनाप्रदं भवति? एतस्य उत्तरम् अस्ति ''यत् पापं प्रच्छन्नं कृतम्'' अर्थात् यत् पापं गुप्तरूपेण कृतं तत् पापं मृत्युपर्यन्तं वेदनां जनयति।

भावार्थः— यस्य समीपे ज्ञानं नास्ति, यः मूर्खः अस्ति तस्य जीवनं व्यर्थं भवति, सः संसारे किमपि कर्तुं न शक्नोति। अमूल्यं वस्तु तदेव भवति यत् समयेन दीयते। यदि कश्चिद् पिपासार्तः तस्मै जलप्रदानस्य महत्त्वं वर्तते परन्तु यस्य पिपासा शान्ता जाता तस्मै जलप्रदानेन को लाभः। एवमेव मृत्युपर्यन्तं कष्टकरं किं भवति, यत् किमपि पापं गुप्तरूपेण कृतम्। यदि कश्चित् अन्यस्य हत्यां करोति केनापि दृष्टमपि न स्यात् तत्पापं तस्य कृते शल्यवत्, कण्टकवत् वेदनां जनयति।

किं मरणं मूर्खत्वं
कि चानर्घं यदवसरे दत्तम्।
आमरणात् किं शल्यं
प्रच्छन्नं यत्कृतं पापम्।।2।।

श्लोकः— 3

इदानीं **तृतीयं श्लोकं** बोधामः

पदच्छेदः— दानम् प्रियवाक्यसहितम् ज्ञानम् अगर्वम् क्षमान्वितम् शौर्यम्। वित्तम् त्यागसमेतम् दुर्लभम् एतत् चतुर्भद्रम्।

अन्वयः— एतत् चतुर्भद्रं दुर्लभम्— प्रियवाक्यसहितम् दानम्, अगर्वम् ज्ञानम्, क्षमान्वितम् शौर्यम्, त्यागसमेतम् वित्तम्।

दानं प्रियवाक्यसहितं
ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम्।
वित्तं त्यागसमेतं
दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम्।।3।।

भवन्तः अपि जानन्ति यत् 'दानम्, ज्ञानम्, शौर्यम् धनं च' एते चत्वारः विशिष्टाः गुणाः सर्वत्र दुर्लभाः। प्रथमः गुणः कः? दानम्। कीदृशम् दानम्? प्रियवाक्यसहितं, प्रेम्णा दत्तं दानम्, श्रद्धया दत्तं दानम्। द्वितीयः गुणः कः? ज्ञानम्। कीदृशं ज्ञानम्? अगर्वम्, गर्वरहितम्। तृतीयः दुर्लभः गुणः कः? शौर्यम्। कीदृशं शौर्यम्? क्षमायुक्तम्। चतुर्थः गुणः कः? धनम्, यत् दानयुक्तं स्यात्।

भावार्थः मानवेषु एते चत्वारः गुणाः दुर्लभाः सन्ति। जनाः दानं कुर्वन्ति किन्तु अंहकारपूर्वकम् आत्मानं 'दानी' इति मत्वा दानं कुर्वन्ति। अतः प्रथमः गुणः अस्ति प्रियवाक्यैः मधुरवाक्यैः दानम्। द्वितीयः गुणः वर्तते नम्रतायुक्तं ज्ञानम्। प्रायः येषां समीपे किंचिन्मात्रं ज्ञानं भवति ते आत्मानं सर्वज्ञाः इति मन्यन्ते अतः अभिमानरहितं ज्ञानं द्वितीयः गुणः अस्ति। तृतीयः गुणः अस्ति क्षमासहिता वीरता। प्रायः ये वीराः भवन्ति ते क्रूराः अत्याचारिणः भवन्ति परन्तु वीरता क्षमया युक्ता भवेत्। 'क्षमा शक्तस्य भूषणम्' इत्यपि उच्यते। ये जनाः धनिनः भवन्ति ते दानं न कुर्वन्ति परन्तु धनस्य उपयोगः तु दाने एव अस्ति।

व्याकरणबिन्दवः

भवन्तः व्य×जनसन्धेः विषये पूर्वकक्षासु पठितवन्तः एव। अत्र पुनः जशत्व–श्चुत्व सन्धेः उदाहरणानि पश्यामः।

व्यंजनसन्धेः उदाहरणानि

जश्त्वसन्धिः – तृतीयाक्षरस्य नियमः स्वरपरे वर्गस्य प्रथमाक्षरस्य स्थाने तृतीयः वर्णः भवति। (झलां जशोऽन्ते)

यथा–सत्+उपदेशः	= सदुपदेशः	त् + उ	= दु
यत्+एतत्	= यदेतत्	त् + ए	= दे
यदेतत्+अप्रार्थनम्	= यदेतदप्रार्थनम्	त् + अ	= द
यत् + अवसरे	= यदवसरे	त् + अ	= द
एतत्+चतुर्भद्रम्	= एतच्चतुर्भद्रम्	त्+च	= च्च

श्चुत्वसन्धिः – चकारयोगे त् वर्णस्य च् वर्णः भवति। (स्तोः श्चुनाश्चुः)

यथा– तत् + चित्रम् = तच्चित्रम्

समस्तपदानां विग्रहाः

कर्मधारयः– विशेषण–विशेष्यपदयोः समासः। उपमान–उपमेयपदयोः समासः।

यथा– सत्यम् वाक्यम् = सत्यवाक्यम्
बालः मृगः = बालमृगः

उपमान–उपमेयपदे

घन इव श्यामः = घनश्यामः

पुरुषः सिंहः इव = पुरुषसिंहः

अत्र उपमाने एव– घनः, सिंहः च, उपमेयौ च श्यामः, पुरुषः इति।

कर्णः अंजलिः इव	= कर्णाञ्जलिः ताभिः	कर्मधारयः
प्रियं वाक्यम्	= प्रियवाक्यम्	कर्मधारयः
न प्रार्थनम् इति	= अप्रार्थनम्	नञ्तत्पुरुषः
न अर्घम् इति	= अनर्घम्	नञ्तत्पुरुषः
सताम् उपदेशः इति	= सदुपदेशः	षष्ठीतत्पुरुषः
प्रियवाक्येन सहितम्	= प्रियवाक्यसहितम्	तृतीयातत्पुरुषः
सत्येन अन्वितम्	= सत्यान्वितम्	तृतीयातत्पुरुषः
क्षमया अन्वितम्	= क्षमान्वितम्	तृतीयातत्पुरुषः
त्यागेन समेतम्	= त्यागसमेतम्	तृतीयातत्पुरुषः

तत्पुरुषः – उत्तरपदप्रधानः भवति। द्वितीयाविभक्तितः सप्तमीविभक्तिपर्यन्तं भवति।

यथा–	ग्रामम् गतः	= ग्रामगतः	(द्वि. त.)
	मुनिना रचितम्	= मुनिरचितम्	(तृ. त.)
	पाकाय शाला	= पाकशाला	(च. त.)
	सिंहात् भयम्	= सिंहभयम्	(पं. त.)
	रामस्य चरितम्	= रामचरितम्	(ष. त.)
	क्रीडायां निपुणः	= क्रीडानिपुणः	(स.त.)

नञ् तत्पुरुषः – नञ् (न) पदेन सह समासः 'नञतत्परुषः' कथ्यते।

यथा–	न धर्मः	=	अधर्मः
	न उत्तीर्णः	=	अनुत्तीर्णः

तद्धितप्रत्ययप्रयोगः– त्व, तल् प्रत्ययौ भाववाचकप्रत्ययौ। 'त्व' प्रत्ययान्तशब्दः सदा नपुंसकलिङ्गः, तल् प्रत्ययान्तशब्दः स्त्रीलिङ्गः भवति।

यथा–गुरुता	गुरु+तल्, गुरुत्वम्	(गुरु + त्व)	
लघुता	लघु+तल्, लघुता	(लघु + त्व)	

कृत्प्रतयय–प्रयोगः–

पातुम्	पा+तुमुन्	पातुम्	अव्ययम्
दत्तम्	दा+क्त	नपुं. प्र. ए. व.	
कृतम्	कृ+क्त	नपुं. प्र. ए. व.	

प्रच्छन्नम्	प्र+छद्+क्त	नपुं. प्र. ए. व.
जितम्	जि+क्त	नपुं. प्र. एक व.

विभक्तिप्रयोगः

द्वितीयान्तपदानि

कम्	'किम्'	द्वितीया	एकवचनम्
अधमम्	'अधम'	द्वितीया	एकवचनम्
पापम्	'पाप'	द्वितीया	एकवचनम्

तृतीयान्तपदानि

शब्दः	**मूलशब्दः**	**विभक्तिः**	**वचनम्**
कर्णाञ्जलिभिः	कर्णांजलि	तृतीया	बहुवचनम्
पुंसा	पुंस्	तृतीया	एकवचनम्

षष्ठ्यन्तपदानि

गुरुतायाः	गुरुता	षष्ठी	एकवचनम्

सप्तम्यन्तपदानि

अवसरे	अवसर	सप्तमी	एकवचनम्

भावार्थः

कानों से हमें सज्जनों के उपदेश सुनने चाहिए, किसी से मांगने में अपनी प्रतिष्ठा की हानि होती है। ज्ञान ही जीवन है। मूर्खता मृत्यु के समान है। अमूल्य वस्तु वही है जो समय पर दी जाए। यदि हम छिप कर कोई पाप करते हैं तो वह पाप मृत्युपर्यन्त दुःखदायी होता हैं। संसार में चार गुण बहुत ही दुर्लभ हैं 'प्रिय वचनों सहित दान, अभिमान रहित ज्ञान, क्षमा से युक्त वीरता और त्याग से युक्त धन।'

पाठगतप्रश्नाः 4.1

1. विशेषणानि विशेष्यैः सह योजयत

'अ'	'ब'
विशेषणानि	**विशेष्याणि**
(क) प्रच्छन्नम्	(i) शौर्यम्
(ख) अगर्वम्	(ii) पापम्
(ग) क्षमान्वितम्	(iii) ज्ञानम्

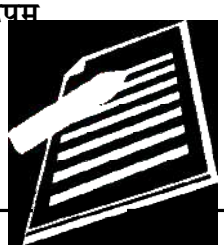

2. प्रश्नान् उत्तरत

(क) अनर्थं किम्?

(ख) दानम् किम्?

(ग) किं पातुं युज्यते?

(घ) कीदृशं वित्तं दुलर्भम्?

(ङ) शल्यवत् किं पीडयति?

3. विग्रहान् योजयित्वा समस्तपदानि रचयत

(क) प्रियं वाक्यम् ——————————

(ख) त्यागेन समेतम् ——————————

(ग) क्षमया अन्वितम् ——————————

(घ) अंजलिः इव कर्णः ——————————

(ङ) न प्रार्थनम् इति ——————————

द्वितीयः अंशः

श्लोकः – 4

किं शोच्यं कार्पण्यं सति
विभवे किं प्रशस्तमौदार्यम्।
कः पूज्यो विद्वद्भिः स्वभावतः
सर्वदा विनीतो यः।।4।।

पदच्छेदः— किम् शोच्यम् कार्पण्यम्, सति विभवे किं प्रशस्तम् औदार्यम्। कः पूज्यः विद्वद्भिः, स्वभावतः सर्वदा विनीतः यः।

अन्वयः— शोच्यम् किम्? कार्पण्यम्। विभवे सति किं प्रशस्तम्? औदार्यम्। विद्वद्भिः कः पूज्यः? यः सर्वदा स्वभावतः विनीतः।

जीवने शोच्यं किम्? कार्पण्यं, कृपणता, उदारतायाः अभावः। तदेव शोचनीयम्।

विभवे सति किं प्रशस्तम्? औदार्यम्, उदारता। उदारता एव प्रशंसनीया।

कदा औदार्यं प्रशस्तम्? विभवे सति ऐश्वर्ये सति

कः पूज्यः? यः विनीतः (विनम्रः) सः विद्वद्भिः पण्डितैः, विद्वज्जनैः पूज्यः भवति।

अर्थात् यः सर्वदा = सर्वासु अवस्थासु स्वभावतः = प्रकृत्या एव नम्रतायुक्तः भवेत् सः विद्वद्भिः प्रशंसनीयः सम्माननीयः भवति।

भावार्थः— प्रायः जनाः धनिकाः भूत्वा अपि ऐश्वर्यशालिनः भूत्वा अपि कस्मैचित् दानं न कुर्वन्ति न च सहायतां कुर्वन्ति। अतः कृपणता निन्द्या भवति उदारता च स्तुतियोग्या । विद्वज्जनाः कं पूजयन्ति इति प्रश्नस्य उत्तरे कथितम् यत् यः मनुष्यः सर्वदा एव स्वभावतः एव विनम्रः भवति स एव विद्वज्जनैः पूज्यः। ''भवन्ति नम्राः तरवः फलोद्गमैः।''

कः कुलकमलदिनेशः सति
गुणविभवेऽपि यो नम्रः।
कस्य वशे जगदेतत्
प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।।5।।

श्लोकः— 5

पदच्छेदः— कः कुलकमलदिनेशः सति गुणविभवे अपि यः नम्रः। कस्य वशे जगत् एतत् प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।

अन्वयः— कुलकमलदिनेशः कः? गुणविभवे अपि सति यः नम्रः। एतत् जगत् कस्य वशे? प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य।

अस्मिन् पद्यांशे प्रश्नद्वयम् अस्ति।

कुलकमलदिनेशः कः? यः नम्रः। गुणविभवे सति अपि। गुणानां बाहुल्ये अपि। नम्रजनेन एव कुलस्य कमलं विकसति।

एतत् जगत् कस्य वशे अस्ति? यस्य वचनानि प्रियाणि हितकराणि च भवन्ति। सः प्रियहितवचनः नरः धर्मे निरतः भवेत्।

भावार्थः— कुले अनेके जनाः सन्ति। सूर्यः कमलानि विकासयति। तथैव यः गुणैः सम्पन्नः अपि अस्ति, विनीतः स नरः परिवारस्य सर्वेषां सदस्यानां विकासं करोति। स एव पूज्यः। वाणी एव मनुष्यस्य सर्वोत्तमं भूषणम्। यः नरः प्रियं हितकरं च वचनं ब्रवीति, धर्मे च निरतः सः एव संसारस्य उपरि राज्यं करोति।

कस्मै स्पृहयति कमला
त्वनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय।
त्यजति च कं सहसा
द्विजगुरुसुरनिन्दाकरं च
सालस्यम्।।6।।

श्लोकः — 6

इदानीं **षष्ठं श्लोकं** बोधामः

पदच्छेदः— कस्मै स्पृहयति कमला तु अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय। त्यजति च कम् सहसा द्विजगुरुसुरनिन्दाकरम् च सालस्यम्।

अन्वयः— कमला तु कस्मै स्पृहयति, अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय। कम् च सहसा त्यजति, द्विजगुरुसुरनिन्दाकरं सालस्यम् (च)।

अस्मिन् पद्यांशे अपि प्रश्नद्वयम् एव।

कमला इति का? कमला इति लक्ष्मीः

सा कस्मै स्पृहयति? अनलसचित्ताय, आलस्यरहिताय मनुष्याय। नीतिवृत्ताय, नीतिपूर्णम् आचरणं यस्य तस्मै।

कमला कं त्यजति? द्विजगुरुसुरनिन्दाकरम् अर्थात् विदुषां गुरूणां देवतानां च निन्दाकारकम्।

अन्यं कं त्यजति? आलस्येन सह विद्यमानः यः तम् आलस्ययुक्तं जनम्।

भावार्थः— कः लक्ष्मीं प्राप्नोति इति प्रश्ने कृते यः आलस्यं न करोति, नीतेः पालनं करोति, धर्माचरणं करोति। लक्ष्मीः कं सहसा त्यजति इति प्रश्नस्य उत्तरे शंकराचार्यः वदति यः मनुष्यः विद्वज्जनानां गुरूणां देवतानां निन्दां करोति, आलस्यं च करोति लक्ष्मीः तस्य परित्यागं करोति। परनिन्दा न करणीया। उक्तं च ''उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः''

व्याकरणबिन्दवः

विभक्तिप्रयोगः

विभवे सति भावे सप्तमी विभक्तिः, यदा विभवः भवति तदा।

गुणविभवे सति भावे सप्तमी विभक्तिः, गुणानां विभवः यदा भवति तदा।

स्पृह् धातोः योगे चतुर्थीविभक्तिः भवति।

(i) कमला कस्मै स्पृहयति?

(ii) कमला अनलसाय स्पृहयति।

(iii) कमला नीतिवृत्ताय स्पृहयति।

सन्धिप्रयोगः

(क) संयोगः अनुस्वारप्रयोगः च

प्रशस्तम् औदार्यम् = प्रशस्तमौदार्यम् (अत्र मकारस्य अनुस्वारः न जातः) यतः अत्र वर्णानां संयोगः एव न तु सन्धिः।

कम् सहसा = कं सहसा

(यदा परपदे स्वरः भवति तदा मकारस्य अनुस्वारः न भवति किन्तु यदि व्यंजनं भवति तदा मकारस्य स्थाने अनुस्वारः भवति।)

समस्तपदानां विग्रहाः प्रथमं हि बहुव्रीहि–समासविषये सम्यक् पठामः।

बहुव्रीहिः अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः कथ्यते।

यथा– दश आननानि यस्य सः।

पाठगतसमस्त पदानां विग्रहाः

दिनानाम् ईशः	= दिनेशः	षष्ठीतत्पुरुषः
कुलस्य कमलानां दिनेशः	= कुलकमलदिनेशः	षष्ठीतत्पुरुषः
प्रियं च हितं च	= प्रियहितम्	द्वन्द्वः
प्रियहितं वचनम्	= प्रियहितवचनम्	कर्मधारयः
प्रियहितवचनं यस्य तस्य	= प्रियहितवचनस्य	बहुव्रीहिः
अनलसचित्तं यस्य तस्मै	= अनलसचित्ताय	,,
धर्मे निरतः	= धर्मनिरतः	सप्तमीतत्पुरुषः
द्विजः च गुरवः च सुराः च	= द्विजगुरुसुराः	द्वन्द्वः
द्विजगुरुसुराणां निन्दा	= द्विजगुरुसुरनिन्दा	षष्ठीतत्पुरुषः
द्विजगुरुसुरनिन्दां करोति इति	= द्विजगुरुसुरनिन्दाकरः तम्।	उपपदतत्पुरुषः
आलस्येन सह विद्यमानः तम्	= सालस्यम्	सहपूर्वपदबहुव्रीहिः

भावार्थः— संसार में विनम्रता बहुत बड़ा गुण है। ऐश्वर्ययुक्त होने के साथ–साथ मनुष्य को उदार भी होना चाहिए। मधुर और हितकारी वचन बोलने वाला तथा धर्म में लगा व्यक्ति संसार को भी वश में कर लेता है। आलस्य और परनिन्दा बहुत बड़े दुर्गुण हैं।

पाठगतप्रश्नाः 4.2

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखत
   - (क) शोच्यं किम्? ——————————
   - (ख) प्रशस्तं किम्? ——————————
   - (ग) पूज्यः कः? ——————————
   - (घ) कः कुलकमलदिनेशः? ——————————
   - (ङ) एतत् जगत् कस्य वशे अस्ति? ——————————
   - (च) कमला कं त्यजति? ——————————
2. विलोमपदानि मेलयत

(क) शोच्यम्	(i) औदार्यम्
(ख) कार्पण्यम्	(ii) द्विजगुरुसुरप्रशंसाकरम्
(ग) अलसचित्ताय	(iii) प्रशस्यम्
(घ) निरालस्यम्	(iv) निरलसचित्ताय
(ङ) द्विजगुरुसुरनिन्दाकरम्	(v) त्यजति
(च) स्पृहयति	(vi) सालस्यम्

3. समस्तपदानि रचयत
   - (क) (i) प्रियं च हितं च = ——————————
     - (ii) प्रियं च हितं च वचनम् = ——————————
     - (iii) प्रियहितवचनं यस्य तस्य = ——————————
   - (ख) (i) धर्मे निरतः = ——————————
   - (ग) (i) न अलसम् = ——————————
     - (ii) आलस्येन सह विद्यमानः तम् = ——————————
     - (iii) अनलसं चित्तं यस्य तस्मै = ——————————
   - (घ) (i) द्विजः च गुरुः च सुराः च ——————————
     - (ii) द्विजगुरुसुराणां निन्दा = ——————————
   - (ङ) (i) नीतिः एव वृत्तम् = ——————————
     - (ii) नीतिः एव वृत्तं यस्य तस्मै = ——————————

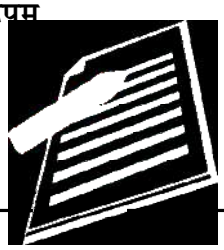

टिप्पणी

तृतीयः अंशः

श्लोकः – 7

अधुना, **सप्तमं श्लोकं** पठामः।

पदच्छेदः– किम् सम्पाद्यम् मनुजैः विद्या वित्तम् बलम् यशः पुण्यम्। कः सर्वगुणविनाशी लोभः शत्रुः च कः कामः।

अन्वयः– मनुजैः किं सम्पाद्यम्? विद्या, वित्तम्, बलम् यशः पुण्यम्। सर्वगुणविनाशी कः? लोभः। शत्रुः च कः? कामः।

अस्मिन् पद्ये त्रयः प्रश्नाः सन्ति।

सम्पाद्यम् किम्? सम्पाद्यम् प्राप्तव्यम्, अर्जितव्यम् इति। मनुजैः किं किं सम्पाद्यम्? विद्या, वित्तम् (धनम्) बलं (शक्तिः) यशः, पुण्यम् च।

सर्वगुणविनाशी कः? अर्थात् सर्वेषां गुणानां नाशकः कः? लोभः। यदा लोभः आगच्छति, सर्वे गुणाः नश्यन्ति।

कः च शत्रुः? कामः, इच्छा, वासना।

भावार्थः– जीवने प च गुणाः अपेक्षिताः विद्या, धनं, शक्तिः, सत्कर्मभिः अर्जितं यशः, पुण्यम् च। एतेषां गुणानां नाशः भवति यदि वयं लोभं कुर्मः। वासना, अधिकाधिकप्राप्तेः इच्छा तु सर्वेषाम् एव शत्रुः, सर्वेषां रोगाणां मूलम् एव। गीतायाम् अपि कथितम्– इच्छानाम् उपभोगेन आसक्तिः उत्पद्यते, आसक्तेः कामः, कामात् क्रोधः, क्रोधात् सम्मोहः, सम्मोहात् च स्मृतिविभ्रमः, ततश्च मनुष्यस्य पूर्णविनाशः भवति।

किं सम्पाद्यं मनुजैर्विद्या
वित्तं बलं यशः पुण्यम्।
कः सर्वगुणविनाशी लोभः
शत्रुश्च कः कामः।।7।।

इदानीम् **अष्टमं श्लोकं** बोधामः

पदच्छेदः– कः वर्धते? विनीतः, कः वा हीयेत यः दृप्तः। कः न प्रत्येतव्यः ब्रूते यः च अनृतम् शश्वत्।

अन्वयः– कः वर्धते? विनीतः, क वा हीयेत यः दृप्तः। कः च न प्रत्येतव्यः? यः च शश्वत् अनृतं ब्रूते।

अस्मिन् पद्यांशे अपि त्रयः प्रश्नाः।

प्रथमः प्रश्नः– कः वर्धते?	विनीतः / विनम्रः
द्वितीय प्रश्नः– कः वा हीयेत	यः दृप्तः / अभिमानी
तृतीयः प्रश्नः– कः न प्रत्येतव्यः?	यः च शश्वत् अनृतं ब्रूते, यः सदा असत्यं वदति।

भावार्थः– अस्मिन् पद्ये नम्रतायाः वैशिष्ट्यं वर्णितम्। संसारे कः सदा उन्नतिं करोति, यः विनयशीलः विनम्रः भवति। कस्य च सदा क्षयः भवति? निश्चयेन यः अभिमानी भवति सः

को वर्धते? विनीतः,
को वा हीयेत यो दृप्तः।
को न प्रत्येतव्यो
ब्रूते यश्चानृतं शश्वत्।।8।।

किं दानमनाकाक्षं किं मित्रं
यो निवारयति पापम्।
कोऽलङ्कारः शीलं
किं वाचां मण्डनं सत्यम्।।9।।

सदा नीचैः एव गच्छति, तस्य पतनं भवति। कस्य विश्वासः न कर्तव्यः इति प्रश्नस्य उत्तरे कथितम् यः सदा अनृतं मिथ्याप्रलापं करोति तस्मिन् विश्वासः न करणीयः।

श्लोकः – 8

इदानीं **नवमं श्लोकं** बोधामः।

पदच्छेदः किम् दानम् अनाकांक्षम्, किम् मित्रम् यः निवारयति पापम्। कः अलंकारः शीलम्, किम् वाचाम् मण्डनम्, सत्यम्।

अन्वयः किम् दानम्? अनाकांक्षम्। किं मित्रम्? यः पापं निवारयति। कः अलंकारः? शीलम्। वाचाम् मण्डनम् किम्? सत्यम्।

व्याख्या–

अत्र चत्वारः प्रश्नाः दत्ताः।

दानं किम्? अनाकांक्षम्, न आकांक्षा यस्मिन् तत्। आकांक्षारहितम्, प्रतिदानस्य इच्छारहितम्। मित्रं किम्? यः पापं निवारयति, यः पापात् रक्षति, यः हितं करोति। कः अलंकारः? शीलम्, सदाचरणम्, सद्व्यवहारः एव मनुष्यस्य परमं भूषणम्। वाचां मण्डनं किम्? सत्यम्, सत्येन एव वाणी भूषिता भवति, असत्येन वाणी अपवित्रा जायते।

भावार्थः– वास्तविकं दानं तदेव यत्र प्रतिदानम् अर्थात् कस्यचित् वस्तुनः आकांक्षा न क्रियते। दीयते इति कृत्वा यत् दानं दीयते तदेव दानं सात्त्विकम्। तदेव मित्रम् यद् अस्मान् पापेभ्यः रक्षति, हिताय योजयते। मनुष्यस्य भूषणं तस्य सद्व्यवहारः एव। अस्माकं वाणी सत्यभाषणेन पवित्रा जायते। अस्माकं राष्ट्रस्य लक्ष्यमपि तदेव अस्ति– 'सत्यमेव जयते'।

संसार में मनुष्य को विद्या, धन, शक्ति और यश प्राप्त करने के लिए प्रयत्न करना चाहिए। लालच सब गुणों को नष्ट करने वाला है, वासना सब रोगों की जड़ है। विनम्र व्यक्ति ही संसार में उन्नति करता है। अहंकारी का सिर अन्त में नीचा ही होता है। झूठ बोलने वाला अपना विश्वास खो बैठता है। दान देने पर प्रतिदान की इच्छा नहीं करनी चाहिए। वही सच्चा मित्र है जो पाप करने से रोके। मनुष्य का सच्चा आभूषण उसका सद्व्यवहार है। सत्य से परिपूर्ण वाणी से ही मनुष्य सुशोभित होता है।

व्याकरणबिन्दवः

विसर्गसन्धिः		**विसर्गस्थाने**
मनुजैः+विद्या	= मनुजैर्विद्या	(ः → र्)
कः+वर्धते	= को वर्धते	(ः → उ)
कः + वा	= को वा	(ः → उ)

कः + न	= को न	(: → उ)
प्रत्येतव्यः + ब्रूते	= प्रत्येतव्यो ब्रूते	(: → उ)
यः + निवारयति	= यो निवारयति	(: → उ)
कः + अलंकारः	= कोऽलंकारः	(: → उ)

समस्तपदानां विग्रहः

सर्वः गुणः	= सर्वगुणः	कर्मधारयः
सर्वगुणानां विनाशी	= सर्वगुणविनाशी	षष्ठी तत्पुरुषः
अनाकांक्षम्	= न आकांक्षा यस्मिन् तत् (दानम्)	नञ्पूर्वपदबहुव्रीहिः

रूपपरिचयः

सम्पाद्यम्	= सम् + पद् + णिच्+ यत् नपुं. प्रथमा एक व.
प्रत्येतव्यः	= प्रति + इ + तव्यत्+ पु. प्रथमा एक व.
हीयेत	= हा + विधिलिङ् प्रथम पु. (नश्येत्)
वाचाम्	= वाच् + षष्ठी बहुवचनम् (वाणीनाम्)

पाठगतप्रश्नाः 4.3

1. प्रश्नान् उत्तरैः सह मेलयत

प्रश्नाः	**उत्तराणि**
(क) सर्वगुणविनाशी कः?	(i) अनाकांक्षम्
(ख) कः न प्रत्येतव्यः?	(ii) सत्यम्
(ग) किं दानम् ?	(iii) लोभः
(घ) कः अलंकारः?	(iv) दृप्तः
(ङ) वाचां मण्डनं किम्?	(v) शीलम्
(च) कः हीयेत ?	(vi) यः शश्वत् अनृतं ब्रूते

2. विलोमपदानि योजयत

पदम्	**विलोमपदम्**
(क) विनीतः	(i) पुण्यम्
(ख) शत्रुः	(ii) अनृतम्
(ग) वर्धते	(iii) मित्रम्

(घ) ऋतम् (iv) हीयते

(ङ) पापम् (v) दृप्तः

3. अधोलिखितेषु अकारान्तनपुंसकलिंङ्गपदानि चित्वा लिखत

वित्तम्, लोभः, पुण्यम्, मित्रम्, शीलम्, यशः, मण्डनम्, वाचाम्, बलम्।

यथा– वित्तम् .....

4.4 किम् अधिगतम्

- प्रश्नमाध्यमेन ज्ञानं वर्धते;
- सदाचरणेन, नम्रतया, दानेन, उद्यमेन, सत्येन जनः पूज्यः भवति।
- तत्पुरुषसमासे उत्तरपदप्रधानम् भवति, बहुव्रीहिसमासे च अन्यपदार्थं प्रधानं भवति।
- विशेषण–विशेष्यपदयोः उपमान–उपमेयपदयोः वा कर्मधारयसमासः भवति।
- म् व्यंजनस्य स्थाने परे व्यंजने सति अनुस्वारः (ं) भवति, स्वरात् पूर्वं 'म्' व्यंजनं तस्मिन् स्वरे एव मिश्रितं भवति।
- जश्त्व संधौ वर्गीयप्रथमवर्णस्य स्थाने तृतीयः वर्णः भवति।
- श्चुत्वसंधौ सकार–तवर्गयोः शकार–चवर्गौ भवतः।
- त्व–तल् भाववाचक प्रत्ययौ।
- विसर्ग स्थाने र्, उ्, स् भवति।
- स्पृह् धातुयोगे चतुर्थी विभक्तिः भवति।

4.5 योग्यताविस्तारः

(क) लेखकपरिचयः

आदिशंकराचार्यः

विश्वविख्यातस्य आदिशंकराचार्यस्य जन्म 788 तमे वर्षे केरलप्रदेशस्य 'कालडी' इति नाम्नि ग्रामे अभवत्। शंकराचार्यस्य पितुः नाम शिवगुरुः मातुश्च नाम सती आसीत्। अष्टवर्षीयः एव सः संन्यासं स्वीकृत्य गुरुगोविन्दपादस्य आज्ञया धर्मविजयम् आरभत। मण्डममिश्रादीन् विदुषः शास्त्रार्थे पराजित्य वेदान्तस्य प्रचारम् कुर्वन् उत्तरे ज्योतिर्मठम्, दक्षिणे श्रृंगेरीमठं, पूर्वे गोवर्धनपीठम्, पश्चिमे च शारदापीठम् स्थापितम्। तेन अनेके ग्रन्थाः रचिताः येषु ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, गीताभाष्यम्, विवेकचूडामणिः प्रश्नोत्तरमालिका इत्यादयः प्रमुखाः सन्ति। द्वात्रिंशत्वर्षीयः एव हिमालयपर्वतस्य केदारनाथस्थले महासमाधौ लीनः अभवत्।

प्रश्नोत्तरमालिकायां 167 पद्यानि सन्ति येषु प्रश्नोत्तराणि दत्तानि।

(ख) भावविस्तारः

कामः

सर्वस्य विद्यते प्रान्तो न वांछायाः कदाचन (स्कन्दपुराणे)

आत्मा संयमितो येन तं यमः किं करिष्यति (आश्वालयनस्मृतिः)

कामात् क्रोधोऽभिजायते। (गीता)

परोपकारः

उत्तमानां स्वभावोऽपि परदुःखसहिष्णुता (स्कन्द पुराणे 9.1)

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् (मेघ.53)

अपयशः

अपमानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितम्।

अविवेकः

अविवेकः परमापदां पदम्। (किरात 2.30)

उद्यमः

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैवरिपुरात्मनः। (गीता 6.5)

वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया। (उद्योग 88.52)

इन्द्रियनिग्रहः

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता। (गीता 2.51)

क्रोधः

क्रोधाभिभूतः कुरुते हिंसां प्राणविघातिनीम्। क्षमा जयति न क्रोधः। (गरुड पु0 2.34.3)

देहोत्पन्नस्तथा क्रोधो देहं दहति दारुणः। (देवीभागवत पु. 4.7.12.)

उत्साहः

सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिद्पि दुर्लभम्। (वा.रा. 4.1.122)

उत्साहवतां शत्रवोऽपि वशीभवन्ति। (चा. नी. 3.16)

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः। (पंच. 2.137)

दानम्

गतिरेकैव वित्तस्य दानम् अन्याः विपत्तयः। (गरुड पु. 2.26.63)

शीलम्

क्षीणोऽपि न त्यजति शीलगुणान् कुलीनः। (चा. मी. 377)

मित्रम्– आपत्सु मित्रं जानीयात्। (गरुड पु. 10.9.8)

धैर्यम्– धीराः कष्टमनुप्राप्य न भवन्ति विषादिनः। (बृहस्पतिनी 4.24)

निसर्गः स हि धीराणां यदापद्यधिकं दृढाः। (कथासरित् 3.6.31)

सत्यम् – सत्यस्य वचनं श्रेयः (शक्ति 329.13)

मनः सत्येन शुध्यति। (मनु. 5.109)

सत्यं कण्ठस्य भूषणम् (सुभा. 9.59)

लोभः

लोभः पापस्य कारणम्। (हितो. 1. 17)

क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः। (हि. 1.26)

अकीर्तिं लोभं हित्वा सुखी भवेत्। (वनपर्व. 31 3. 78)

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते। (वनप. 300 32)

आलस्यम्

कर्मैव हि कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः (महा अ. प. 10 26)

उद्यमः

दुर्लभान्यपि कार्याणि सिध्यन्ति प्रोद्यमेन वै। (बुद्धचरितम् 26, 63)

उद्यमो मित्रवद् ग्राह्यः। उत्तिष्ठत, मा स्वपत। प्रमादं शत्रुवत् त्यजेत्।

दर्पः

अतिदर्पाद्धता लंका, अभिमाने च कौरवाः। (चाणक्यशतक..30)

(दानं सत्यं दया चेति साारमेतज्जगत्त्रये। (गरुड पु. 2.28.37)

अहंकारजयं कृत्वा सर्वदा सुखभाग् भवेत्। (देवीभाग.पु. 6.13.50)

विवेकं हन्त्यंहकारः। (नारदपु. 1.7.30)

(ग) भाषा विस्तारः

सर्वनामपदानां रूपाणि पश्यत वैशिष्ट्यम्

- एतेषां रूपाणि त्रिषु लिंगेषु चलन्ति।
- एतेषां सम्बोधनपदं न भवति।
- एतानि विशेषणवत् अपि प्रयुज्यन्ते।

4.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् अतिलघूनि उत्तराणि प्रदेयानि–
   (क) गुरुतायाः मूलं किम्?
   (ख) 'ज्ञानमगर्वम्' अत्र ज्ञानं कीदृशं प्रोक्तम्?
   (ग) किं शोच्यं भवति?
   (घ) कमला का कथ्यते?
   (ङ) सर्वगुणविनाशी कः?
   (च) वाचां मण्डनं किम्?
2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् अतिलघूनि उत्तराणि प्रदेयानि–
   (क) कर्णा जलिभिः किं पातुं युज्यते?
   (ख) आमरणात् किं शल्यं भवति?
   (ग) विद्वद्भिः कः पूज्यः भवति?
   (घ) इदं जगत् कस्य वशे भवेत्?
   (ङ) कमला कस्मै स्पृहयति?
   (च) मनुजैः किं किं सम्पाद्यम्?
   (छ) कः न प्रत्येतव्यः?
3. चतुर्भद्रं दुर्लभं किम्? चतुर्षु वाक्येषु लिखत।
4. अधोलिखितानि उत्तराणि अधिकृत्य पाठानुसारं प्रश्नान् चित्वा लिखत–

उत्तराणि	**प्रश्नाः**
यथा (क) मूर्खत्वम्	(i) किं मरणम्?
(ख) कार्पण्यम्	(ii) ————————————

(ग) अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय (iii) ——————————

(घ) विनीतः (iv) ——————————

(ङ) लोभः (v) ——————————

(च) कामः (vi) ——————————

(छ) औदार्यम् (vii) ——————————

5. अधोलिखितेषु प्रश्नेषु 'किम्' शब्दस्य उचितरूपप्रयोगं कुरुत

यथा कः साधुः?

(i) ——— जितम् एतत् जगत्?

(ii) ——— पूज्यः?

(iii) ——— वशे जगदेतत्?

(iv) ——— स्पृहयति कमला?

(v) ——— न प्रत्येतव्यः?

(vi) ——— मित्रम्?

(vii) ——— अलङ्कारः?

(viii) ——— शोच्यम्?

(ix) ——— सर्वगुणविनाशी?

6. एतेषां समस्तपदानि रचयत (एतेषु नञ्तत्पुरुष–तत्पुरुष–कर्मधारय, बहुव्रीहि समासानाम् उदाहरणानि सन्ति)

यथा सताम् उपदेशः	सदुपदेशः
(i) न प्रार्थनम्	————————
(ii) प्रियं हितं वचनं यस्य तस्य	————————
(iii) धर्मे निरतस्य	————————
(iv) अलसेन सह विद्यमानः तम्	————————
(v) अनलसं चित्तं यस्य तस्मै	————————
(vi) प्रियम् वाक्यम्	————————
(vii) सर्वेषां गुणानां विनाशी	————————
(viii) न आकांक्षा यस्मिन् तत्	————————
(ix) त्यागेन समेतम्	————————

7. एतेषु मान्तं पदं किम्, किम् अनुस्वारयुक्तं भविष्यति?

(क) किम् + अमृतम् (ख) किम् + मित्रम्

(ग) रामम् + पश्यति (घ) गृहम् + आगतः

(ङ) पुत्रम् + वदति (च) दिनानाम् + ईशः

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

(क) यदवसरे ------ + ------

(ख) जगदेतत् ------ + ------

(ग) सदुपदेशः ------ + ------

(घ) एतच्च ------ + ------

(ङ) कोऽलंकारः ------ + ------

(च) दिनेशः ------ + ------

9. सन्धिं कृत्वा लिखत–

(क) शत्रुः + च = ----------

(ख) पूज्यः + विद्वान् = ----------

(ग) कः + वर्धते = ----------

(घ) मनुजैः + विद्या = ----------

10. प्रकृति–प्रत्यययोगेन निष्पन्नं रूपम् लिखत–

(क) गुरु + तल् = ----------

(ख) महत् + त्व = ----------

(ग) कृ + क्त = ----------

(घ) सि + क्त = ----------

(ङ) दा + क्त = ----------

11. विलोमपदानि मेलयत–

(क) पापम् (i) औदार्यम्

(ख) शोच्यम् (ii) दृप्तः

(ग) कार्पण्यम् (iii) अनृतम्

(घ) ऋतम् (iv) प्रशस्यम्

(ङ) विनीतः (v) पुण्यम्

4.7 उत्तराणि

बोध प्रश्नाः

1. (क) कार्पण्यम् (ख) गुणविभवेऽपि नम्रः
   (ग) विद्या वित्तं बलम् यशः पुण्यम् (घ) विनीतः (ङ) लोभः
2. (क) v (ख) viii (ग) i (घ) iii
   (ङ) iv (च) ii (छ) vii (ज) vi
3. (क) v (ख) i (ग) ii
   (घ) vi (ङ) iv (च) iii

पाठगत प्रश्नाः

4.1 1. (क) ii (ख) iii (ग) i

2. (क) यद् अवसरे दत्तम्, (ख) प्रियवाक्यसहितं (ग) उपदेशामृतम्
   (घ) त्यागसमेतम् (ङ) प्रच्छन्नं यत् कृतं पापम्।
3. (क) प्रियवाक्यम् (ख) त्यागसमेतम् (ग) क्षमान्वितम्
   (घ) कर्णांजलिः (ङ) अप्रार्थनम्

4.2 1. (क) कार्पण्यम् (ख) औदार्यम् (ग) विनीतः
   (घ) गुणविभवेऽपि यः नम्रः (ङ) प्रियहितवचनस्य (च) द्विजगुरुसुरनिन्दाकरम्
2. (क) iii (ख) i (ग) iv,
   (घ) vi (ङ) ii (च) v
3. (क) प्रियहितम्, (ii) प्रियहितवचनम्, (iii) प्रियहितवचनस्य
   (ख) (i) धर्मनिरतः (ग) (i) अनलसम्, (ii) अनलसचित्तम्, (iii) अनलसचित्ताय
   (घ) (i) द्विजगुरुसुराः, (ii) द्विजगुरुसुरनिन्दा
   (ङ) (i) नीतिवृत्तम् (ii) नीतिवृत्ताय

4.3 1. (क) iii (ख) vi (ग) i
   (घ) v (ङ) ii (च) iv

2. (क) v (ख) iii (ग) iv
(घ) ii (ङ) i

3. पुण्यम्, बलम्, मित्रम्, शीलम्, मण्डनम्

4.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) अप्रार्थनम् (ख) अगर्वम् (ग) कार्पण्यम्
(घ) लक्ष्मीः (ङ) लोभः (च) सत्यम्

2. (क) अमृतरूपः सदुपदेशः
(ख) प्रच्छन्नं कृतं पापम्
(ग) स्वभावतः सर्वदा विनीतः
(घ) प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य च
(ङ) अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय
(च) विद्या वित्तं बलं यशः पुण्यं च
(छ) शश्वत् असत्यवादी

3. (क) मधुरवाक्यैः दानं प्रथमः दुर्लभः गुणः अस्ति।
(ख) नम्रतायुक्तं ज्ञानम् द्वितीयः गुणः वर्तते।
(ग) क्षमासहिता वीरता तृतीयः गुणः भवति।
(घ) त्यागसमेतं धनं चतुर्थः गुणः अस्ति।

4. (क) किम् मरणम् (ख) किं शोच्यम् (ग) कस्मै स्पृहयते कमला
(घ) को वर्धते, (ङ) कः सर्वगुणविनाशी (च) कः शत्रुः
(छ) विभवे सति किं प्रशस्तम्

5. (क) केन (ख) कः (ग) कस्य (घ) कस्मै (ङ) कः
(च) किम् (छ) कः (ज) किम् (झ) कः

6. (क) अप्रार्थनम्, (ख) प्रियहितवचनस्य, (ग) धर्मनिरतस्य (घ) सालस्यम्
(ङ) अनलसचित्ताय, (च) प्रियवाक्यम् (छ) सर्वगुणविनाशी
(ज) अनाकांक्षम् (झ) त्यागसमेतम्

7. (ख) किं मित्रम् (ग) रामं पश्यति (ङ) पुत्रं वदति

8. (क) यत् + अवसरे (ख) जगत् + एतत्
(ग) सत् + उपदेशः (घ) एतत् + च
(ङ) कः + अलंकारः (च) दिन + ईशः

9. (क) शत्रुश्च (ख) पूज्यो विद्वान्
(ग) को वर्धते (घ) मनुजैर्विद्या

10. (क) गुरुता (ख) महत्त्वम् (ग) कृत(म्)
(घ) जितम् (ङ) दत्त(म्)

11. (क) v (ख) iv (ग) i
(घ) iii (ङ) ii

5

अतिलोभः न कर्तव्यः

भवान् जानाति एव ''लोभो मूलमनर्थानाम्''। यद्यपि लोभवशात् जनाः कार्यशीलाः भवन्ति परंतु यदा अतिलोभः भवति तदा जनाः दुष्टानि कर्माणि कुर्वन्ति, चौर्यं कुर्वन्ति, हत्यां कुर्वन्ति। अतिलोभस्य सीमा नास्ति। मृगतृष्णावत् अतिलोभः अधिकाधिकं वर्धते। अन्ते मनुष्यः पूर्णतया नष्टः भवति। अस्याम् कथायाम् अपि वयम् एतादृशस्य एव मनुष्यस्य विषये पठामः यः अतिलोभवशात् लोभचक्रं मस्तके धारयित्वा रुधिरप्लावितः भवति अन्ते च नश्यति। अतः अतिलोभः विनाशकारकः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- प्रदत्तायाः कथायाः घटनाक्रमानुसारं संक्षेपेण सारं लेखितुं समर्थः भविष्यति;
- लोभाविष्टानां जनानां चारित्रिकलक्षणानि वर्णयितुं शक्तः भविष्यति;
- लोभनिन्दाम् अधिकृत्य अन्यानि समानान्तरपद्यानि सूक्तीः च लेखितुं क्षमः भविष्यति;
- संख्यावाचकशब्दानां संख्यावाचकविशेषणानां च प्रयोगं करिष्यति;
- क्त्वा, ल्यप्, तुमुन् प्रत्ययानां प्रयोगं स्ववाक्येषु कर्तुं शक्ष्यति;
- अव्ययानां प्रयोगं स्ववाक्येषु कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- कर्तृपदानुसारम् एव क्रियाप्रयोगं कर्तुं योग्यः भविष्यति।

क्रियाकलापः

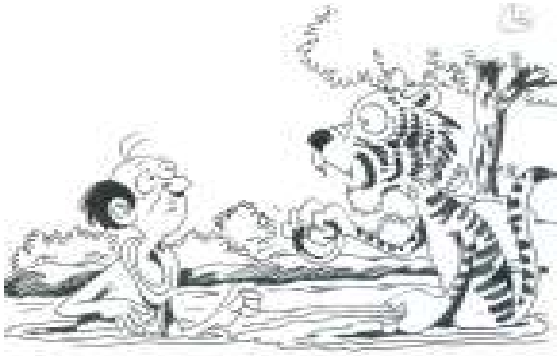

5.1

5.2

अधोलिखितानां प्रश्नानां समक्षं सम्बद्धचित्रसंख्यां (✓) इति चिह्नेन दर्शयत–

1. कस्मिन् चित्रे वृद्धव्याघ्रः पथिकं कंकणं दर्शयति? (प्रथमे/द्वितीये)

   .....

2. कस्मिन् चित्रे व्याघ्रः पथिकस्य उपरि आक्रमणं करोति? (प्रथमे/द्वितीये)

   .....

3. कस्मिन् चित्रे लोभाविष्टः पथिकः व्याघ्रम् उपसरति? (प्रथमे/द्वितीये)

   .....

4. कस्मिन् चित्रे व्याघ्रस्य हस्ते स्वर्णकंकणम् अस्ति? (प्रथमे/द्वितीये)

   .....

5. कस्मिन् चित्रे पथिकः दुःखी भूत्वा रोदिति? (प्रथमे/द्वितीये)

   .....

5.1 मूलपाठः

अतिलोभः न कर्त्तव्यः

एवं पथिकः लोभेन मृत्युं प्राप्नोति। एतादृशीम् एव इदानीम् अन्यां कथां वयम् पठामः।

कस्मिंश्चित् ग्रामे चत्वारि मित्राणि अवसन्। दारिद्र्योपहताः ते अचिन्तयन् यत् धनहीनजीवनात् तु वनवासः एव वरम्। अतः देशान्तरं गच्छामः धनोपार्जनाय इति विचार्य ते चत्वारः बन्धुजनाः उज्जयिनीनगरीं प्राप्तवन्तः। तत्र एकः भैरवानन्दः नाम योगी निवसति स्म। ते तस्य मठम् अगच्छन्। योगी तान् अपृच्छत् ''भवन्तः कुतः समायाताः? कुत्र गच्छन्ति? किं च प्रयोजनम्?'' ते उक्तवन्तः – "वयं दारिद्र्यपीडिताः धनम् इच्छामः। अतिसाहसिकाः वयम्। कृपया अस्माकं मार्गदर्शनं कुर्वन्तु भवन्तः।

योगी भैरवानन्दः तेभ्यः चतस्रः सिद्ध–वर्तिकाः दत्त्वा अवदत्– ''एताः वर्त्तिकाः स्वीकुर्वन्तु। इतः हिमालयं प्रति गच्छन्तु। यत्र यत्र वर्त्तिका पतिष्यति तत्र तत्र नूनं धनं भविष्यति। तत् स्थानं खनित्वा यथेष्टं धनं स्वीकुरुत परन्तु सावधानाः भवत, अतिलोभः न कर्तव्यः।" इति।

शब्दार्थाः
कस्मिंश्चित् गामे = किसी गांव में
उपहताः = मारे हुए, सताए गए
धनोपार्जनाय = धन कमाने के लिए
विचार्य = सोचकर
प्राप्तवन्तः = पहुंचे
प्रयोजनम् = काम, उद्देश्य
उक्तवन्तः = बोले
अतिसाहसिकाः = बहुत साहसी
अस्माकम् = हमारा
चतस्रः = चार (स्त्री0)
सिद्धवर्तिकाः = मन्त्र से सिद्ध बत्तियाँ
पतिष्यति = गिरेगी
यथेष्टम् = इच्छानुसार
चत्वारः = चार (पुं0)
गृहीत्वां = लेकर
निस्सरति = निकलता है
गृह्यताम् = ले लिया जाए
उत्तिष्ठ = उठो
ताम्रम् = तांबा
प्रस्थितवन्तः = चल पड़े

5.3

ते चत्वारः सखायः वर्त्तिकाः गृहीत्वा हिमालयं प्रति अगच्छन्। तदा एकस्य जनस्य हस्तात् वर्त्तिका अपतत्। तदनु यावत् स भूमिं खनति तावत् ताम्रं निस्सरति। अहो! गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम् स उच्चैः अवदत्। अन्ये अवदन्– भो मूढ! किम् अनेन ताम्रेण? उत्तिष्ठ, अग्रे गच्छामः। सोऽवदत् मम वर्त्तिका तु पतिता, अहं ताम्रमेव गृहीत्वा गृहं गच्छामि।"

इदानीं त्रयः सुहृदः अग्रे प्रस्थितवन्तः।

अथ किंचिद् दूरं गतेषु तेषु एकस्य अन्यस्य वर्त्तिका अपतत्। सः अपि खनितुम् आरभत, रूप्यमयीं भूमिम् अलभत। अहो! यथेच्छं रूप्यं स्वीकुरुत। नाग्रे गन्तव्यम्। "तौ उक्तवन्तौ – भोः! पूर्वं ताम्रम् पुनः रूप्यं, नूनं अग्रे स्वर्णं भविष्यति। अतः आवाम् तु अग्रे गच्छावः। द्वौ अग्रे गतवन्तौ। द्वितीयः बन्धुः तु यथाशक्ति रूप्यम् आदाय ग्रामं प्रतिनिवृत्तः।

अथ पुनः अग्रे एकस्य हस्तात् वर्तिका अपतत्। सोऽपि प्रहर्षितः यावत् खनति तावत् सुवर्णमयीं भूमिं दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनः उवाच – भोः गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम्। किमतिलोभेन। अस्माकं कृते एतत् धनं पर्याप्तम्।"

खनितुम् = खोदना
रूप्यमयीं = चांदी की
अलभत = पाया
उक्तवन्तौ = बोले
यथाशक्ति = शक्ति के अनुसार
स्वेच्छया = अपनी इच्छा से
उक्त्वा = कहकर
पिपासाकुलः = प्यास से व्याकुल
रुधिरप्लावितं = खून से सने हुए (मनुष्य को)
उपसृत्य = पास जाकर
अवतीर्य = उतर कर
आगत्य = आकर
भ्रमितुं = घूमना
आरभत = शुरू कर दिया

5.4

चतुर्थः अवदत् –'भो मूढ! त्वमेव ग्रामं गच्छ। अहं तु एकाकी एव अग्रे गमिष्यामि। नूनम् इतः परं रत्नानि भविष्यन्ति। "एवमुक्त्वा सः भीषणग्रीष्मर्तौ पिपासाकुलः यत्र तत्र अभ्रमत्।

अथ भ्रमन् असौ एकं रुधिरप्लावितं जनम् अपश्यत्। तस्य मस्तके चक्रं भ्रमति स्म। चक्रस्य भ्रमणात् रुधिरं वहति स्म। वर्तिकायुक्तः जनः तम् उपसृत्य अपृच्छत् ''अहो! तव मस्तके चक्रं कथं भ्रमति? किम् अत्र कुत्रापि जलम् अस्ति? अहम् अतीव पिपासाकुलः इति।'' अहो आश्चर्यम्! तस्मिन् एव क्षणे तत् चक्रं चक्रधरस्य मस्तकात् अवतीर्य वर्त्तिकायुक्तस्य जनस्य मस्तके आगत्य भ्रमितुम् आरभत। रुधिरधारा अवहत्। भयग्रस्तः भयंकरवेदनया पीडितः सन् सः अपृच्छत् –"अये! किमेतत्?" भूतपूर्वः चक्रधरः सुखम् अनुभवन् अवदत् – "एष एव परिणामः अतिलोभस्य। एतत् चक्रं तावत् भ्रमिष्यति यावत् अन्यः अतिलोभाविष्टः त्वां न मिलति।"

अतः उच्यते– **अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके।**

5.2 बोधप्रश्नाः

1. कथां पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

   (क) कस्मिंश्चित् ग्रामे ..... मित्राणि अवसन्।

   (ख) ते ..... बन्धुजनाः उज्जयिनीनगरीं प्राप्तवन्तः।

   (ग) योगी भैरवानन्दः तेभ्यः ..... वर्त्तिकाः अयच्छत्।

   (घ) एकं विहाय .....सुहृदः अग्रे प्रस्थितवन्तः।

   (ङ) तदा ..... अग्रे गतवन्तौ।

   (च) अहम् तु ..... एव अग्रे गमिष्यामि।

2. अधः प्रदत्तेषु प्रत्येकं पदद्वयेन युक्तं पदं पाठात् चित्वा तत् समक्षं लिखत–

   (क) दारिद्र्य + उपहताः = ...

   (ख) हिम + आलयः = ...

   (ग) स्व + इच्छया = ...

   (घ) यथा + इष्टम् = ...

   (ङ) वर्त्तिका + अपतत् = ...

   (च) न + अग्रे = ...

3. अधोलिखितवाक्येषु क्रियापदानि योजयत

   (क) नूनम् अग्रे स्वर्णं .....

(ख) ते तस्य मठम् .....

(ग) कृपया अस्माकं मार्गदर्शनं .....

(घ) इतः हिमालयं प्रति .....

(ङ) तदनु यावत् भूमिं ..... तावत् ताम्रं .....

5.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

कस्मिंश्चिद् ग्रामे ..... ताम्रं गृहीत्वा गृहं गच्छामि।

सम्प्रति कथां सम्यक् अवगन्तुं प्रयत्नं कुर्मः।

मित्राणि केन उपहताः आसन्? दरिद्रतया, निर्धनतया। दरिद्रतां दूरीकर्तुं ते कुत्र गन्तुं निश्चयम् अकुर्वन्? देशान्तरम्। ते उज्जयिन्यां कस्य मठम् प्रति अगच्छन्? योगिभैरवानन्दस्य। भैरवानन्दः योगी तेभ्यः किम् अयच्छत्? चतस्रः सिद्धवर्त्तिकाः। वर्त्तिकानां किं वैशिष्ट्यम् आसीत्? यत्र यत्र वर्त्तिका पतिष्यति तत्र धनं भविष्यति। प्रथमस्य मित्रस्य वर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र कीदृशी भूमिः आसीत्? ताम्रमयी। किं ते चत्वारः एव ताम्रं गृहीत्वा गृहं प्रति निवृत्ताः? नहि, केवलम् एकः एव ताम्रम् गृहीत्वा गृहं प्रत्यागतः।

अनेन स्पष्टं भवति यत्– निर्धनतया पीडिताः चत्वारि मित्राणि स्वदरिद्रतां दूरीकर्तुं देशान्तरं गन्तुं प्रवृत्ताः अभवन्। ते योगिभैरवानन्दस्य मठं गत्वा तं मार्गदर्शनाय न्यवेदयन्। ते अकथयन् यत् ते स्वनिर्धनतायाः निराकरणाय कष्टानि सोढ्वा अपि यत् किमपि कर्तुं कृतनिश्चयाः आसन्। तेषां वचनैः प्रभावितः सन् योगी तेभ्यः सिद्धवर्तिकाः अयच्छत्। वर्त्तिकानां वैशिष्ट्यम् आसीत् यत् यत्र यत्र वर्त्तिका पतिष्यति तत्र तत्र धनप्राप्तिः भविष्यति। अग्रे गत्वा प्रथमस्य मित्रस्य वर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र ताम्रमयी भूमिः आसीत्। सः ताम्रं गृहीत्वां गृहं प्रत्यागतः। अत्र अवलोकनीयः यत् यद्यपि ताम्रः बहुमूल्यं धातुः न वर्तते परम् एषः जनः यत् किमपि प्राप्तं तेन सन्तुष्टः भूत्वा प्रत्यावर्तत। तस्य मनसि ततः अधिकस्य लालसा न अभवत्। अर्थात् सः अत्यधिकं लोभाविष्टः न आसीत्।

अतिसाहसिकाः– अत्यधिकं साहसयुक्ताः (अतिसाहस + ठञ्)

संख्यावाचकविशेषणानां प्रयोगार्थं संख्यावचकशब्दानां ज्ञानम् अनिवार्यम्। अतः अत्र एकतः शतपर्यन्तं संख्यावाचकशब्दाः प्रदत्ताः–

संख्या

पूरणी संख्या

1.	एक	प्रथमः मम्–मा	15.	प×चदशन् (प×चदश)	"
2.	द्वि	द्वितीयः– यम्–या	16.	षोडषन् (षोडश)	"
3.	त्रि	तृतीयः– यम्–या	17.	सप्तदशन् (सप्तदश)	"
4.	चतुर्	चतुर्थः– र्थम्–र्थी	18.	अष्टादशन् (अष्टादश)	"
5.	प×चन् (प×च)	प×चमः प×चमी	19.	नवदशन (नवदश) अथवा एकानविंशतिः अथवा उनविंशतिः	
6.	षष् (षट्)	षष्ठः षष्ठी	20.	विंशतिः	विंश विंशी
7.	सप्तन् (सप्त)	सप्तमः सप्तमी	30.	त्रिंशत!	त्रिंश
8.	अष्टन् (अष्ट)	अष्टमः अष्टमी	40.	चत्वारिंशत	
9.	नवन् (नव)	नवमः नवमी	50.	प×चाशत्	
10.	दशन् (दश)	दशमः दशमी	60.	षष्टिः	
11.	एकादशन् (एकादश)	एकादशः एकादशी	70.	सप्ततिः	
12.	द्वादशन् (द्वादश)	एवमेव	80.	अशीतिः	
13.	त्रयोदशन् (त्रयोदश)	"	90.	नवतिः	
14.	चतुर्दशन् (चतुर्दश)	"	100.	शतम्	

संख्यावाचकशब्दानां रूपाणि

यदि 'एक' शब्दस्य अर्थः संख्यावाचकः 'एक' इति भवति तर्हि तस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु केवलम् एकवचने भवन्ति।

'द्वि' शब्दस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भिन्नानि केवलं द्विवचने भवन्ति।

	एक			द्वि		
	पुल्लिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	पुल्लिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्
प्र0 वि0	एकः	एकम्	एका	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वि0 वि0	एकम्	एकम्	एकाम्	द्वौ	द्वे	द्वे
तृ0 वि0	एकेन	एकेन	एकया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
च0 वि0	एकस्मै	एकस्मै	एकस्यै	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पं0 वि0	एकस्मात्	एकस्मात्	एकस्याः	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
ष0 वि0	एकस्य	एकस्य	एकस्याः	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
स0 वि0	एकस्मिन्	एकस्मिन्	एकस्याम्	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

'त्रि' 'चतुर' शब्दयोः रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भिन्नानि केवलं बहुवचने भवन्ति–

	त्रि			चतुर		
	पुल्लिङ्गम्	**नपुंसकलिङ्गम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**	**पुल्लिङ्गम्**	**नपुंसकलिङ्गम्**	**स्त्रीलिङ्गम्**
प्र0 वि0	त्रयः	त्रीणि	तिस्त्रः	चत्वारः	चत्वारि	चतस्रः
द्वि0 वि0	त्रीन्	त्रीणि	तिस्त्रः	चतुरः	चत्वारि	चतस्रः
तृ0 वि0	त्रिभिः	त्रिभिः	तिसृभिः	चतुर्भिः	चतुर्भिः	चतसृभ्यः
च0 वि0	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
पं0 वि0	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
ष0 वि0	त्रयाणाम्	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	चतुर्णाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्
स0 वि0	त्रिषु	त्रिषु	तिसृषु	चतुर्षु	चतुर्षु	चतसृषु

प×चन्, षष्, सप्तन्, आदिसंख्यावाचकशब्दानां रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि केवलं बहुवचने भवन्ति।

	प×चन्	**षष्**	**सप्तन्**	**अष्टेन्**	**नवन्**	**दशन्**
प्र0 वि0	प×च	षट्	सप्त	अष्टौ, अष्ट	नव	दश
द्वि0 वि0	प×च	षट्	सप्त	अष्टौ, अष्ट	नव	दश
तृ0 वि0	प×चभिः	षड्भिः	सप्तभिः	अष्टाभिः, अष्टभिः	नवभिः	दशभिः
च0 वि0	प×चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
पं0 वि0	प×चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टाभ्यः, अष्टभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः
ष0 वि0	प×चानाम्	षण्णाम्	सप्तनाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	दशानाम्
स0 वि0	प×चसु	षट्सु	सप्तसु	अष्टासु, अष्टसु	नवसु	दशसु

संख्यावाचक विशेषणपदानां प्रयोगः

विशेषणस्य लिङ्गं विशेष्यवत् भवति यथा

चत्वारि मित्राणि	चतस्रः वर्त्तिकाः	चत्वारः सखायः
चत्वारः बन्धुजनाः	एकस्य जनस्य	त्रयः सुहृदः
एवमेव– प्रथमम् मित्रम्	प्रथमः जनः	प्रथमा वर्तिका
द्वितीयं मित्रम्	द्वितीयः बन्धुः	द्वितीया सखी

क्त्वा/ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगः

पूवकालिक क्रियार्थे धातोः परं क्त्वा (त्वा) प्रत्ययः भवति। यथा छात्रः पाठं पठ् + क्त्वा = पठित्वा खेलति।

ग्रह् + क्त्वा = गृहीत्वा (ग्रहण करके)

दा + क्त्वा = दत्त्वा (देकर)

वि + चर् + णिच् + ल्यप् = विचार्य (विचार करके)

यदा धातोः पूर्वम् उपसर्गः भवति तदा 'क्त्वा' स्थाने 'ल्यप्' प्रत्ययः भवति।

क्तवतु प्रत्ययस्य प्रयोगः

उक्तवन्तः – ब्रू + वच् + क्तवतु, पुं प्रथमा बहुवचनम्

प्रस्थितवन्तः – प्र + स्था + क्तवतु, पुं प्रथमा बहुवचनम्

समानार्थकशब्दाः

मित्रम्, सखा, सुहृद्, बन्धुजनः

कथासारः

चत्वारि मित्राणि निर्धनाः आसन्। एकः योगी तेभ्यः सिद्धवर्त्तिकाः अयच्छत्। अकथयत् च वर्त्तिकायाः पतनस्थाने धनं भविष्यति। यदा प्रथमा वर्त्तिका अपतत् तत्र ताम्रमयी भूमिः आसीत्। तेषु एकः ताम्रं गृहीत्वा सन्तुष्टः भूत्वा गृहं प्रति अगच्छत्।

चार मित्र, निर्धन होने के कारण, धन कमाने के लिए चल पड़ते हैं। उज्जयिनी पहुंच कर एक योगी उन्हें सिद्ध बत्तियाँ देता है। बत्तियों के गिरने के स्थान पर धन होगा–ऐसा वह योगी बताता है। पहले मित्र की बत्ती जहाँ गिरती है वहाँ तांबा होता है और वह तांबा लेकर सन्तुष्ट होकर घर लौट जाता है। शेष तीन आगे चल पड़ते हैं।

पाठगतप्रश्नाः 5.1

1. अधोलिखितेषु रिक्तस्थानानि समुचितविशेषणैः अथवा विशेष्यैः पूरयत–

	विशेषणानि	विशेष्याणि
(क)	.....	ग्रामे
(ख)	चत्वारि	.....
(ग)	.....	सिद्धवर्त्तिकाः
(घ)	यथेष्टं	.....
(ङ)	चत्वारः	.....
(च)	.....	सुहृदः

2. अधोलिखितवाक्येषु क्रियापदानि पूरयत–

(क) अतः देशान्तरं ..... धनोपार्जनाय।

(ख) वयं दारिद्र्यपीडिताः धनम् ..... ।

(ग) यत्र तत्र वर्त्तिका .....तत्र तत्र नूनं धनम्..... ।

(घ) ते चत्वारः हिमालयं प्रति ..... ।

(ङ) एकस्य जनस्य हस्तात् वर्त्तिका ..... ।

(च) सः ..... नहि, नहि, अहं तु ताम्रं गृहीत्वा गृहं ..... ।

3. अधोलिखितवाक्येषु अव्ययपदानि पूरयत–

(क) भवन्तः ..... समायाताः?

(ख) भवन्तः ..... गच्छन्ति?

(ग) वर्त्तिकाः गृहीत्वा हिमालयं ..... गच्छन्तु।

(घ) ..... वर्त्तिका पतिष्यति ..... धनं भविष्यति।

(ङ) तदनु ..... भूमिं खनन्ति ..... ताम्रमयीं भूमिं पश्यन्ति।

द्वितीयः अंशः

द्वितीयांशं पुनः पठामः

अथ किंचिद् दूरं ..... चक्रं भ्रमति मस्तके।

अधोलिखितानि पाठस्य अवबोधने भवतां साहाय्यं करिष्यन्ति।

द्वितीयस्य वर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र कीदृशी भूमिः आसीत्? रूप्यमयी अर्थात् रजतमयी।

द्वितीयः बन्धुः किम् आदाय गृहं गतवान्? रजतम्। अन्यौ द्वौ कुत्र गतौ? अन्यौ द्वौ अग्रे गतौ। तौ किम् चिन्तितवन्तौ? अग्रे स्वर्णमयी भूमिः भविष्यति। किम् ताभ्याम् स्वर्णं लब्धम्? आम्, तृतीयवर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र स्वर्णम् आसीत्। किम् तौ उभौ एव स्वर्णं गृहीत्वा गृहं गतौ? नहि केवलम् एकः एव गृहं गतवान्। एकः अग्रे गतवान्। अग्रे सः कीदृशस्य धनस्य आशाम् अकरोत्? रत्नानाम्। किम् तेन रत्नानि प्राप्तानि? नहि। सः कीदृशं जनम् अपश्यत्? रुधिरप्लावितम्, तस्य मस्तके चक्रम् भ्रमति स्म।

वर्त्तिकायुक्तः जनः तम् चक्रधरं किम् अपृच्छत्? 1. किम् अत्र जलमस्ति? 2. तव मस्तके चक्रं कथं भ्रमति?

किं वर्त्तिकायुक्तः जनः जलं लब्धवान्? नहि। किम् आश्चर्यम् वर्त्तिकायुक्तेन जनेन अनुभूतम्? चक्रम् अवतीर्य तस्य मस्तकम् आगच्छत्। भूतपूर्वः चक्रधरः कस्य अनुभवम् अकरोत्? सुखस्य चक्रं कस्य परिणामः अभवत्? अतिलोभस्य चक्रम् कदा मस्तकात् अवतरति? यदा कोऽपि अन्यः लोभाविष्टः मिलति। चक्रम् कस्य मस्तके भ्रमति? अतिलोभाभिभूतस्य।

अत्र द्वितीयांशे वर्णितमस्ति यत् द्वितीय मित्रस्य वर्तिका रजतयुक्तानां भूमौ न्यपतत्। सः अपि रजतेन सन्तुष्टः गृहं प्रति गतः। लोभाकृष्टौ अन्यौ स्वर्णलिप्सया अग्रे गतवन्तौ। तृतीयस्य वर्त्तिका स्वर्णयुतायां भूमौ अपतत्। सः स्वर्णलाभेन परमं सन्तोषमनुभवन् ततः प्रत्यावर्तत। परन्तु चतुर्थः तु रत्नप्राप्तेः आशया अग्रे अग्रे गतवान्। तत्र तेन एकः रक्तप्लावितः जनः दृष्टः। तस्य मस्तके चक्रं भ्रमति स्म। वर्त्तिकायुक्तः जनः तम् अपृच्छत्– ''किम् अत्र जलम् अस्ति? तव मस्तके चक्रं कथं भ्रमति?'' तदनन्तरं चक्रं तस्य मस्तकात् अवतीर्य वर्त्तिकायुक्तस्य जनस्य मस्तकम् आगच्छत्। अत्यधिकं भयाक्रान्तः

सः असह्यपीडामनुभूतवान्। सः सुखमनुभूयमानं तं पूर्वचक्रधरं चक्रागमनस्य कारणम् अपृच्छत्। सः अवदत् यत् अतिलोभस्य कारणात् एवं चक्राक्रमणं भवति। अर्थात् अतिलोभी जनः सदैव भयंकरं कष्टमनुभवति। अतः अतिलोभः न कर्तव्यः।

कथासारः

प्रथमः जनः ताम्रम् आदाय गच्छति। अवशिष्टेषु द्वितीयः जनः रजतम् आप्नोति, सः अपि तत् आदाय गच्छति। एवं तृतीयः स्वर्णम् आदाय प्रतिनिवर्तते। परन्तु चतुर्थः तदापि न सन्तुष्टः। सः अग्रे गच्छति। सः एकं चक्रधरं जनं पश्यति। तं च जलविषये पृच्छति। तस्मिन्नेव क्षणे चक्रम् अवतीर्य तस्य मस्तकम् आरोहति। यः अतिलोभम् करोति तस्य मस्तके चक्रम् एव भ्रमति। वस्तुतः अति लोभात् विनाशः भवति।

चारों मित्रों में से पहला मित्र तांबा लेकर चला जाता है। इसी प्रकार दूसरा और तीसरा चांदी और सोना अपने अपने भाग्य के अनुसार पाकर लौट जाते हैं। चौथा फिर भी लालच नहीं छोड़ता और आगे चला जाता है। प्यास से व्याकुल वह एक चक्रधारी को देखता है जिसके माथे पर चक्र घूम रहा है और खून बह रहा है। चौथे व्यक्ति के मिलने पर वह चक्र उतर कर उसके मस्तक पर आ जाता है। पहला चक्रधर मुक्त हो जाता है। वह कहता है कि चक्र तभी उतरेगा जब कोई और लोभी मनुष्य आकर तुमसे इसी प्रकार मिलेगा। वस्तुतः लालच का परिणाम विनाश ही होता है।

व्याकरणबिन्दवः

लङ्लकारस्य प्रयोगः भूतकाले भवति। पश्यत–

परस्मैपदम्, प्र.पु.एकवचनम्	**आत्मनेपदम् प्र. पु. एकवचनम्**
अपतत् (गिर गई)	आरभत (प्रारम्भ हो गई)
अवदत् (बोला)	अलभत (प्राप्त किया)
अभ्रमत् (घूमा, घूमता रहा)	(अत्र अन्ते अकारः अस्ति अतः हलन्तप्रयोगः नास्ति)
अपश्यत् (देखा)	
अपृच्छत् (पूछा)	

भावे सप्तमी प्रयोगः

दूरं गतेषु तेषु उनके दूर जाने पर

क्त्वा/ल्यप् प्रयोगः धातोः पूर्वं यदि उपसर्गः भवति तदा क्त्वा स्थाने ल्यप् भवति।

उक्त्वा	ब्रू – वच् क्त्वा	(कहकर)
दृष्ट्वा	दृश् क्त्वा	(देखकर)
उपसृत्य	उप सृ ल्यप्	(पास जाकर)

अवतीर्य	अव तृ ल्यप्	(उतर कर)
आदाय	आ दा ल्यप्	(लेकर)

तुमुन् प्रयोगः— निमित्तार्थक क्रियायोगे धातोः परं तुमुन् (तुम्) प्रत्ययः भवति। यथा बालः पठितुम् (पठ् + तुमुन्) विद्यालयं गच्छति।

खनितुम्	खन्	तुमुन्	खोदने के लिए
भ्रमितुम्	भ्रम्	तुमुन्	घूमने के लिए

शतृप्रत्ययस्य प्रयोगः

भ्रमन्	भ्रम् शतृ पुं0 प्रथमा एकवचनम्	घूमते हुए
सन्	अस् शतृ पुं0 प्रथमा एकवचनम्	होते हुए
अनुभवन्	अनु भू शतृ पुं0 प्रथमा एकवचनम्	अनुभव करते हुए

क्तवतु प्रत्ययस्य द्विवचनान्तप्रयोगौ

उक्तवन्तौ (पु.) ब्रू – वच् क्तवतु, प्रथम पुरुषः, द्विवचनम् (वे दो) बोले।

गतवन्तौ (पु.) गम्, क्तवतु, प्रथम पुरुषः, द्विवचनम् (वे दो) गये।

अव्ययपदानि

अग्रे (आगे), नूनम् (निश्चयपूर्वक), अथ (इसके बाद), पुनः (फिर), अपि (भी), यावत्–तावत् (जब तक–तब तक, ज्योंही–त्योंही), कृते –(लिए), एव (ही), तु (तो), इतः परम् (इससे आगे), एवम् (इस प्रकार), यत्र तत्र (जहाँ तहाँ), कथम् (क्यों/ किसलिए)।

कर्ता–क्रिया अन्वितिः

कर्तृपदानुसारम् एव क्रियाप्रयोगः भवति। यदि कर्त्ता प्रथमपुरुषः अस्ति तर्हि क्रिया अपि प्रथमपुरुषस्य एव भवति। यदा कर्ता मध्यमपुरुषः भवति तदा क्रिया मध्यमपुरुषस्य भवति। यदि कर्ता उत्तमपुरुषः अस्ति तदा क्रिया अपि उत्तमपुरुषस्य भवति।

प्रथमपुरुषस्य कर्तृक्रिययोः प्रयोगः

एकवचने

पुं	बालकः/सः/एषः/कः/भवान्
स्त्री0	बालिका/सा/एषा/का/भवती
नपुं	मित्रम्/तत्/एतत्/किम्

1. गच्छति	लट्लकारः
2. अगच्छत्	लङ्लकारः
3. गच्छतु	लोट्लकारः
4. गच्छेत्	विधिलिङ्लकारः
5. गमिष्यति	लृट्लकारः

द्विवचने

पुं	बालकौ/तौ/एतौ/कौ/भवन्तौ
स्त्री0	बालिके/ते/एते/के/भवत्यौ
नपुं	मित्रे/ते/एते/के

1. गच्छतः
2. अगच्छताम्
3. गच्छताम्
4. गच्छेताम्
5. गमिष्यतः

बहुवचने

पुं	बालकाः / ते / एते / के / भवन्तः	1. गच्छन्ति
स्त्री0	बालिकाः / ताः / एताः / काः / भवत्यः	2. अगच्छन्
नपुं	मित्राणि / तानि / एतानि / कानि	3. गच्छन्तु
		4. गच्छेयुः
		5. गमिष्यन्ति

	मध्यमपुरुषस्य कर्तृक्रिययोः प्रयोगः।			उत्तमपुरुषस्य कर्तृक्रिययोः प्रयोगः।		
	त्वम्	**युवाम्**	**यूयम्**	**अहम्**	**आवाम्**	**वयम्**
लट् 1.	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः
लङ् 2.	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम
लोट् 3.	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम
विधि 4.	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम
लृट् 5.	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

पाठगतप्रश्नाः 5.2

1. एकपदेन उत्तरत–
   (क) द्वितीयः जनः किम् आदाय गृहं गतवान्?
   (ख) तृतीयः जनः किम् आदाय गृहं गतवान्?
   (ग) चतुर्थः जनः कीदृशं पुरुषम् अपश्यत्?
   (घ) अतिलोभाविष्टस्य मस्तके किं भ्रमति?
   (ङ) चक्रधरस्य मस्तकात् किम् अवहत्?
   (च) अतिलोभस्य कः परिणामः?
2. उचितपदेन रिक्तस्थानानि पूरयत–
   (क) यथेच्छं रूप्यं स्वीकृत्य ..... न गन्तव्यम्। (अग्रे / ग्रामे)
   (ख) भोः गृह्यतां स्वेच्छया ..... इति तृतीयः अवदत्। (रजतम् / स्वर्णम्)
   (ग) नूनम् इतः परं रत्नानि भविष्यन्ति इति .....वदति। (तृतीयः / चतुर्थः)
   (घ) चक्रधरस्य मस्तकात् चक्रम् ..... वर्तिकायुक्तस्य मस्तकम् अगच्छत्। (आरुह्य / अवतीर्य)
   (ङ) अतिलोभाभिभूतस्य ..... भ्रमति मस्तके। (रुधिरम् / चक्रम्)
3. अधोलिखितानां विग्रहाणां समक्षं समस्तपदानि लिखत–
   (क) लोभेन आविष्टः = ...
   (ख) चक्रं धारयति इति = ...

(ग) पिपासया आकुलितः = ...

(घ) भयेन ग्रस्तः = ...

(ङ) मस्तकस्य उपरि = ...

(च) रुधिरेण आप्लावितम् = ...

4. विशेषणानि विशेष्यैः सह योजयत

विशेषणानि	विशेष्याणि
(क) रूप्यमयीम्	(i) जनम्
(ख) द्वितीयः	(ii) क्षणे
(ग) रुधिरप्लावितम्	(iii) भूमिम्
(घ) वर्त्तिकायुक्तः	(iv) चक्रधरः
(ङ) तस्मिन्	(v) बन्धुः
(च) भूतपूर्वः	(vi) जनः

5.4 किम् अधिगतम्

- अस्माभिः कदापि लोभः न कर्तव्यः।
- अतिलोभः अनर्थकारकः भवति। अतिलोभस्य परिणामः विनाशः एव।
- सन्तोषः एव पुरुषस्य परमं निधानम्।
- धातोः पूर्वम् यदि उपसर्गः भवति तदा क्त्वा स्थाने ल्यप् भवति।
- तत्पुरुषसमासे द्वितीयं पदं प्रधानं भवति।
- विशेषणानां प्रयोगः विशेष्यवत् भवति।
- संख्यापदानि अपि विशेषणानि भवन्ति।
- भूतकाले कर्तृवाच्ये लङ्लकारस्य स्थाने क्तवतु प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

5.5 योग्यताविस्तारः

(क) लेखकपरिचयः

एषा कथा पंचतन्त्रात् संकलिता। पंचतन्त्रस्य रचयिता पं0 विष्णुशर्मा अस्ति। सः विष्णुशर्मा राज्ञः पुत्राणां बोधाय एताः कथाः अश्रावयत्। एताः कथाः श्रुत्वा राजपुत्राः राजनीतिकुशलाः व्यवहारचतुराः च अभवन्। अस्मिन् ग्रंथे प×च भागाः सन्ति– 1. मित्रभेदः, 2. मित्रसम्प्राप्तिः, 3. काकोलूकीयम्, 4. लब्धप्रणाशः, 5. अपरीक्षितकारकं च। अस्य ग्रन्थस्य अरबी–फारसीभाषयोः अनुवादः कृतः अस्ति। आंग्लभाषायाम् 'एरेबियन् नाइट्स' इति अस्य एव अनुवादः।

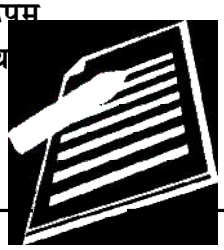

(ख) भावविस्तारः

समानार्थकसूक्तयः

(i) लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारणम्। (भोजप्रबधः)

(ii) लोभश्चेदगुणेन किम्? (भर्तृहरिः)

(iii) लोभेन बुद्धिश्चलति, लोभो जनयते तृषाम्।
तृषार्तो दुःखमाप्नोति, परत्रेह च मानवः।। (हितोपदेशः/मित्रलाभः/140)

(iv) धने लोभे जन्तोः स्थितिमुपगते कस्य सुगतिः। (दशावतारचरितम् 6.20)

(v) कासां हि नापदां हेतुरतिलोभान्धबुद्धिता। (कथासरित्सागरम् 5.1.20)

(vi) प्रभूतलोभलुब्धानां मूलस्यापि परिक्षयः। (समयमातृका, 78)

(vii) लोभविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम्।
दुग्धं पश्यति मार्जारो, न तथा लगुडाहतिम्।। (सुभाषितरत्नभाण्डागारम्)

(ग) भाषाविस्तारः

संस्कृतभाषायां त्रीणि लिङ्गानि भवन्ति। दश लकाराः त्रयः पुरुषाः, त्रीणि वचनानि च। दशलकारेषु वयम् केवल प×चलकाराणाम् एव अत्र अभ्यासं कुर्मः।

(i) लट् लकारे

गच्छामः	गम्	उत्तमपुरुषः	बहुवचनम्	(हम सब जाते हैं)
इच्छामः	इष्	उत्तमपुरुषः	बहुवचनम्	(हम सब चाहते हैं)
निस्सरति	निस्+सृ	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(निकलता है)
गच्छामि	गम्	उत्तमपुरुषः	एकवचनम्	(मैं जाता हूँ)
खनति	खन्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(खोदता है)
भ्रमति	भ्रम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(घूमता है)

(ii) लोट् लकारे

कुर्वन्तु	कृ	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(करें)
स्वीकुर्वन्तु	स्वी + कृ	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(स्वीकार करें)
गच्छन्तु	गम्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(जायें)
स्वीकुरुत	स्वी + कृ	मध्यमपुरुषः	बहुवचनम्	(स्वीकार करो)

(iii) लङ्लकारे

अवसन्	वस्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(रहते थे)
अचिन्तयन्	चिन्त्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(सोचा)
अगच्छन्	गम्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(गये)

अपृच्छत्	प्रच्छ् (पृच्छ्)	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(उसने पूछा)
अवदत्	वद्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(बाला)
अपतत्	पत्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(गिर गई)
अभ्रमत्	भ्रम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(घूमा)
अपश्यत्	दृश्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(देखा)
आरभत	आ+रभ् (आ0)	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(प्रारम्भ किया)
अलभत	लभ् (आ0)	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(पाया)

(iv) लृट् (भविष्यत्)

भ्रमिष्यति	भ्रम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(घूमेगा/घूमेगी)
पतिष्यति	पत्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(गिरेगा/गिरेगी)
भविष्यति	भू	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(होगा/होगी)
गमिष्यामि	गम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(जाऊँगा/जाऊँगी)

(v) विधिलिङ् (प्रार्थना/इच्छा)

अगच्छेत्	आ + गम्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(आये)
भवेत्	भू	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्	(होवे)
पठेयुः	पठ्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्	(पढ़ें)

5.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. अधोलिखितवाक्यानि कथाक्रमेण लिखत–

(क) ते चत्वारः सखायः उज्जयिन्याम् योगिनः मठम् प्रति अगच्छन्।

(ख) चतुर्थः जनः रत्नानि अग्रे भविष्यन्ति इति मत्वा अतिलोभेन अग्रे अगच्छत्।

(ग) एकदा चत्वारि मित्राणि धनाभावेन दुःखिताः देशान्तरं प्रति प्रस्थितवन्तः।

(घ) द्वितीयजनस्य वर्त्तिका यत्र अपतत् तत्र रजतमयी भूमिः आसीत्। सोऽपि रजतं गृहीत्वा प्रतिनिवृत्तः।

(ङ) प्रथमः सखा वर्त्तिकापतनानुसारं ताम्रम् आदाय गृहम् अगच्छत्।

(च) तृतीयः जनः अपि स्वर्णं प्राप्य गृहं प्रति निवृत्तः।

(छ) योगी भैरवानन्दः तेभ्यः चतस्रः सिद्धवर्त्तिकाः अयच्छत्।

(ज) अन्ते चतुर्थः जनः रक्तरंजितम् एकं चक्रधरं पुरुषम् अपश्यत्।

(झ) योगी अवदत् ''यत्र यत्र वर्त्तिका पतिष्यति तत्र तत्र धनं भविष्यति''।

(ञ) चक्रं चक्रधरमस्तकात् अवतीर्य वर्त्तिकायुक्तनरस्य मस्तके आगच्छत्।

2. प्रश्नान् उत्तरत

(क) लोभाविष्टाः जनाः भूमिं खनित्वा किम् किम् अलभन्त?

(ख) चतुर्थः जनः किम् उक्त्वा अग्रे गतवान्?

(ग) चतुर्थः जनः अग्रे गत्वा कम् अपश्यत्?

(घ) वर्त्तिकाः कीदृश्यः आसन्?

(ङ) कः वर्त्तिकाः दत्तवान्?

3. अधोलिखितेषु अव्ययपदानि रेखांकितानि कुरुत–

अग्रे, अधः, अहम्, कथम्, अतः, गच्छतः, प्रति, प्रीतिः, तत्र, कुतः, वयम्, तु, ते, एवम्।

4. संख्यापदानि विशेषणानि योजयत

(क) ..... मित्रम्। (प्रथमः/प्रथमम्)

(ख) ..... वर्त्तिकाः। (चत्वारः/चतस्रः)

(ग) ..... बन्धुः। (द्वितीयः/द्वौ)

(घ) ..... जनाः। (तृतीया/त्रयः)

(ङ) ..... जनौ। (द्वे/द्वौ)

(च) ..... चक्रम्। (एकः/एकम्)

5.7 उत्तराणि

बोधप्रश्नाः

1. (क) चत्वारि, (ख) चत्वारः, (ग) चतस्रः,
   (घ) त्रयः, (ङ) द्वौ, (च) एकाकी
2. (क) दारिद्र्योपहताः, (ख) हिमालयः, (ग) स्वेच्छया,
   (घ) यथेष्टम्, (ङ) वर्त्तिकापतत्, (च) नाग्रे
3. (क) भविष्यति, (ख) प्राप्तवन्तः, (ग) कुर्वन्तु,
   (घ) गच्छन्तु, (ङ) खनति, (च) निस्सरति

पाठगतप्रश्नाः

5.1

1. (क) कस्मिंश्चिद्, (ख) मित्राणि, (ग) चतस्रः,
   (घ) धनम्, (ङ) सखायः, (च) त्रयः
2. (क) गच्छामः, (ख) इच्छामः, (ग) पतति–भविष्यति,
   (घ) अगच्छन्, (ङ) अपतत्, (च) अवदत्, गच्छामि
3. (क) कुतः, (ख) कुत्र, (ग) प्रति,
   (घ) यत्र, तत्र, (ङ) यावत्, तावत्

5.2

1. (क) रजतम्, (ख) स्वर्णम्, (ग) रक्तरंजितं चक्रधरम्,
   (घ) चक्रम्, (ङ) रक्तम्, (च) विनाशः
2. (क) अग्रे, (ख) स्वर्णम्, (ग) चतुर्थः,
   (घ) अवतीर्य, (ङ) चक्रम्
3. (क) लोभाविष्टः, (ख) चक्रधरः, (ग) पिपासाकुलितः,
   (घ) भयग्रस्तः, (ङ) मस्तकोपरि, (च) रुधिराप्लावितम्
4. (क) + (iii), (ख + (v), (ग)+ (i),
   (घ) + (vi), (ङ) + (ii), (च + (iv),

पाठान्तप्रश्नाः

1. ग, क, छ, झ, ङ, घ, च, ख, ज, ञ
2. (क) ताम्रम्, रजतम्, स्वर्णम्
   (ख) अग्रे रत्नानि भविष्यन्ति
   (ग) रुधिरप्लावितं चक्रधरम्
   (घ) सिद्धाः
   (ङ) योगीभैरवानन्दः
3. अग्रे, अधः, कथम्, अतः, प्रति, तत्र, कुतः तु, एवम्
4. (क) प्रथमम्, (ख) चतस्रः, (ग) द्वितीयः,
   (घ) त्रयः, (ङ) द्वौ, (च) एकम्

6

राजते खलु कन्याकुमारी

अहं जानामि ननु भारतं नाम देवभूमिः। भारतस्य उत्तरे मुकुटशिरोमणिः हिमालयो नाम नगाधिराजः विराजते। दक्षिणे त्रयः समुद्राः भारतभूमेः पादप्रक्षालनं कुर्वन्ति। तत्र सागराणां सङ्गमस्थले एव कन्याकुमारी नाम क्षेत्रम् अस्ति। अस्य दिव्यस्थानस्य दर्शनेन स्वामिविवेकानन्दः अपि प्रभावितः जातः। अतः सः समुद्रं तीर्त्वा एव एतत् द्वीपम् उपागच्छत्। अस्य स्थानस्य ऐतिहासिकं भौगोलिकं सामाजिकं च गौरवं वर्तते। प्रकृतेः सौन्दर्यं तु अवर्णनीयम्। प्रस्तुतं पाठं पठित्वा तु वयम् अस्य क्षेत्रस्य विषये अधिकं ज्ञास्यामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- कन्याकुमारी इति सन्दर्भे प्रचलिताः कथाः स्वशब्दैः लेखितुं समर्थः भविष्यति;
- विवेकानन्दस्मारकस्य वर्णनं कर्तुं शक्ष्यति;
- पाठे विशेषणानि अवचित्य विशेष्यपदैः सह योजनं कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- पदानां पर्यायपदानि विलोमपदानि च लेखितुं सक्षमः भविष्यति;
- इकारान्तपुल्लिङ्ग–इकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपरचनायाः तुलनां कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- तत्पुरुषसमस्तपदानां विग्रहं कर्तुं योग्यः भविष्यति;
- क्त–क्तवतु प्रत्ययानां वाक्येषु प्रयोगं कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- टाप्–ङीप् प्रत्ययान्तपदानां चयनं करिष्यति;
- परितः, पुरतः, उपरि, पार्श्वे पदानां योगे उपपदविभक्तेः प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

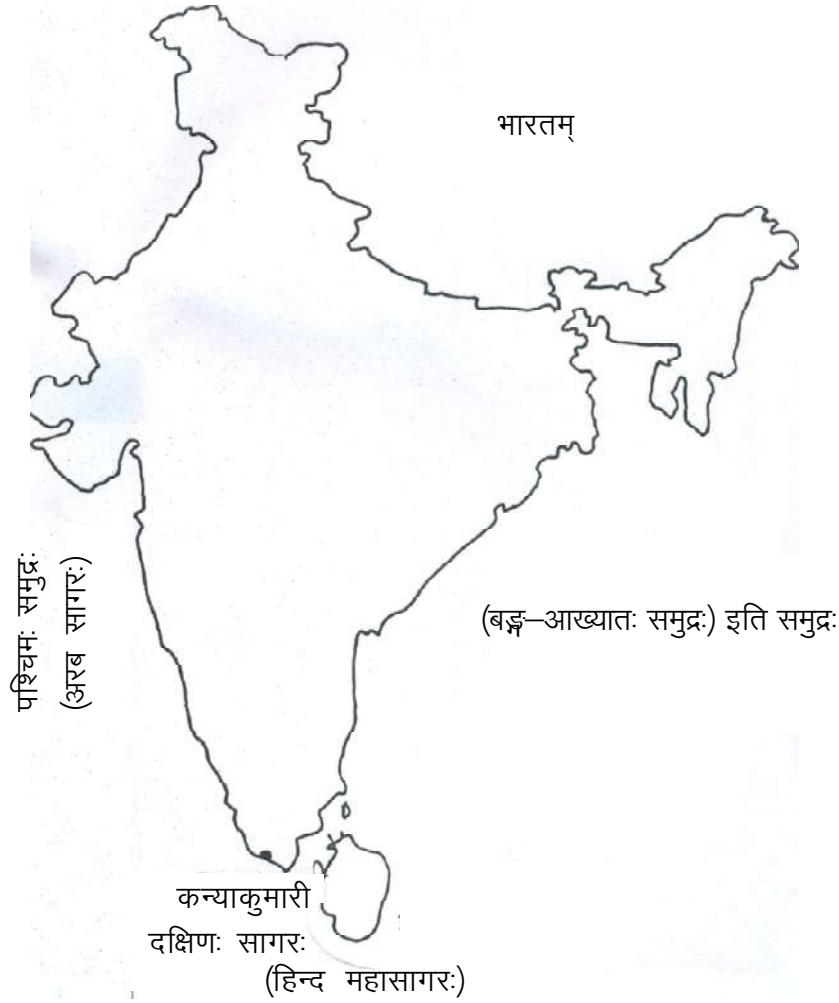

6.1

मानचित्रं दृष्ट्वा निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

1. दक्षिणभारतस्य प्रदेशानां नामानि लिखत ....

2. त्रयाणां सागराणां नामानि लिखत (क).....

(ख).....

(ग).....

3. सागराणां सङ्गमस्थले दक्षिणकोणे बिन्दुना प्रदर्शितस्थानस्य नाम लिखत

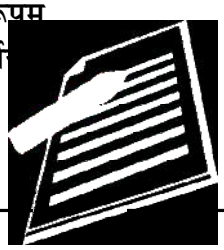

6.1 मूलपाठः

राजते खलु कन्याकुमारी

आम् सः बिन्दुः अस्ति कन्याकुमारी। इदानीं तस्य विषये अधिकं जानीमः।

सम्प्रति वयं मूलपाठं पठामः।

कन्याकुमारी नामकम् अद्वितीयं क्षेत्रं पूर्वसमुद्रस्य पश्चिमसमुद्रस्य दक्षिणसमुद्रस्य च सङ्गमे स्थितम्। त्रयः समुद्राः कन्याकुमार्याः पदतलं निरन्तरं प्रक्षालयन्ति। भारतस्य मानचित्रे तमिलनाडुप्रदेशे दक्षिणकोणस्य अन्ते बिन्दुरूपेण दृश्यते एषा कन्याकुमारी।

कन्याकुमारीविषये नानाविधाः कथाः श्रूयन्ते। प्रजापतेः पुत्रः बाणासुरः शिवात् वरं प्राप्य मदोन्मत्तः जातः। सः विविधान् अत्याचारान् कृत्वा जनान् पीडयति स्म। जनाः देवं विष्णुं प्रार्थितवन्तः। देवः अवदत्– अस्य वधः पराशक्त्या कुमार्या करिष्यते। तपः कृत्वा पराशक्तिः बाणासुरस्य वधम् अस्मिन् एव क्षेत्रे अकरोत्। मरणसमये बाणासुरः देव्यै निवेदितवान् ''देवि! क्षमां कुरु। मह्यं सद्गतिं प्रददातु भवती। इदं स्थलं तीर्थं भवेत्। अत्र ये स्नास्यन्ति ते गङ्गास्नानफलं प्राप्नुयुः इति।'' देवी 'तथैवास्तु' इति उक्त्वा तम् अनुगृहीतवती। बाणतीर्थनामके अस्मिन् स्थाने स्नानं महत् पुण्यदायकम् इति मन्यते। श्रूयते यत् कुमार्या कन्यया सः असुरः हतः इति एतत् क्षेत्रं कन्याकुमारी इति नाम्ना प्रसिद्धं जातम्।

अपरा च कथा एवं श्रूयते यत् पूर्वं भरतः नाम नृपः आसीत्। तस्य अष्ट पुत्राः एका पुत्री च आसीत्। भरतः स्वदेशं नवधा विभज्य दत्तवान्। दक्षिणदेशः कुमारीनाम्न्यै पुत्र्यै दत्तः। अतः सः देशः कुमारीक्षेत्रम् इत्येव प्रसिद्धः अभवत्।

अस्मिन् स्थाने एकं मन्दिरम् अस्ति। तत्र देवी जपमालां गृहीत्वा तपः आचरन्ती इव दृश्यते। विजयादशमीदिने तु बाणासुरस्य वधार्थमेव प्रस्थितायाः धनुर्बाणादिभूषितायाः देव्याः कन्याकुमार्याः शोभायात्रा भवति। नवरात्रदिनेषु मन्दिरे विशेषपूजाः प्रचलन्ति। विशाखानक्षत्रे जलयात्रा–उत्सवः आयोज्यते। एतेषु सर्वेषु उत्सवेषु असंख्याः भक्ताः तत्र सम्मिलन्ति।

शब्दार्थाः

अद्वितीयं = अद्भुत
सङ्गमे = मिलने के स्थान पर
पदतलं = चरणों को
प्रक्षालयन्ति = धोते हैं
नानाविधाः = अनेक प्रकार की
मदोन्मत्तः = घमण्ड के नशे में चूर
प्रार्थितवन्तः = प्रार्थना की।
स्नास्यन्ति = स्नान करेंगे
तथैवास्तु = ऐसा ही हो
अपरा = दूसरी

नवधा = नौ भागों में
विभज्य = बाँटकर
वधार्थं = वध के लिए
विशाखा नक्षत्रे = विशाखा नक्षत्र में
तपः आचरन्ती = तपस्या करती हुई
वैशिष्ट्यम् = विशेषता
शिलामये द्वीपे = शिला से निर्मित द्वीप पर
प्रकोष्ठे = कमरे में

धनुर्बाणादिभूषितायाः = धनुष–बाणादि से सुशोभित

6.2 विवेकानंद स्मारक

शब्दार्थाः
बृहत् = बड़ी
भविष्यविषये = भारत के भविष्य के विषय में
रम्या = सुन्दर
पुरतः = सामने
परितः = चारों ओर
नीलजलधेः = नीले सागर की
अरुणवर्णं = लालरंग के
भास्करं = सूर्य को
कनकमयमिव = स्वर्णमय जैसा
असंख्यशुक्तिमालाः = असंख्य सीपियों की मालाएँ
भारतभूम्यै = भारत भूमि के लिए
समर्पयन्ति = समर्पित करती हैं

मन्दिरस्य नातिदूरे एव दक्षिणसमुद्रे स्थिते शिलामये द्वीपे बृहत् विवेकानन्दशिलास्मारकम् निर्मितम् अस्ति। विवेकानन्दः 1892 तमे वर्षे कन्याकुमारीक्षेत्रम् आगतः। शिलामयं द्वीपं दृष्ट्वा सः बाहुबले एव विश्वासं कृत्वा समुद्रं तीर्त्वा तत्र प्राप्तवान्। तत्र च ध्यानमग्नः सन् भारतस्य भविष्यविषये चिन्तनं कृतवान्। अतः श्री एकनाथ रानाडे महाभागः 1970 तमे वर्षे महता प्रयत्नेन विवेकानन्दशिलास्मारकस्य निर्माणम् अकारयत्। स्मारकस्य मध्ये विवेकानन्दस्य रम्या प्रतिमा दृष्टिगोचरा भवति। अत्र विशिष्टं ध्यानमन्दिरम् अस्ति। स्मारकस्य अन्धकारमये प्रकोष्ठे पुरतः 'ऊँ' इत्यस्य चित्रं दृश्यते। अत्र सर्वे मौनं तिष्ठन्ति। शिलास्मारकस्य विशाले परिसरे देशविदेशेभ्यः पर्यटकाः आगत्य अस्य सुन्दरतां पश्यन्ति साधनां च कुर्वन्ति। ध्यानयोगादिमाध्यमेन चिकित्सामपि प्राप्नुवन्ति। स्मारकस्य पार्श्वे एव तिरुवल्लुवर कवेः प्रतिमा अपि विराजते। अयं 'तिरुक्कुरल' इति नामकस्य ग्रन्थस्य प्रणेता।

एतस्य भवनस्य पुरतः अस्ति श्रीपादशिला। भगवती कन्याकुमारी तत्रैव एकपादेन स्थित्वा तपः आचरितवती। तत्र शिलायां दक्षिणपादस्य चिह्नं स्पष्टतया दृश्यते। अतएव सा शिला श्रीपादशिला इति प्रसिद्धा जाता।

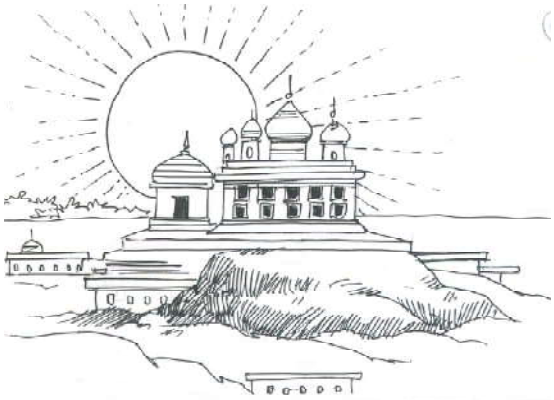

6.3 विवेकानंद शिला

द्वीपं परितः सागराणां शोभा अवर्णनीया एव। नीलजलधेः उपरि आगच्छन्तम् अरुणवर्णं भगवन्तं भास्करं दृष्ट्वा कस्य मनः न प्रसीदति। सम्पूर्णं समुद्रजलं कनकमयम् इव प्रतिभाति। एतत् एव तत् स्थलं यत्र सूर्योदयः तथा च सूर्यास्तः एकस्मात् एव स्थानात् द्रष्टुं शक्यते। प्रतिक्षणं सागरतरङ्गाः असंख्यशुक्तिमालाः शंखमालाः च भारतभूम्यै समर्पयन्ति। अहो! 'राजते खलु कन्याकुमारी।'

6.2 बोधप्रश्नाः

1. सम्बद्धान् वाक्यांशान् योजयत–

(क) तमिलनाडुप्रदेशे दक्षिणकोणस्य अन्ते	(i) नानाविधाः कथाः श्रूयन्ते।
(ख) कन्याकुमारीविषये	(ii) एका पुत्री च आसीत्।
(ग) तस्य अष्ट पुत्राः	(iii) बिन्दुरूपेण दृश्यते एषा कन्याकुमारी।
(घ) स्मारकस्य मध्ये विवेकानन्दस्य	(iv) शोभा अवर्णनीया एव।
(ङ) द्वीपं परितः सागराणां	(v) रम्या प्रतिमा दृष्टिगोचरा भवति।
(च) सम्पूर्णं समुद्रजलं	(vi) कनकमयम् इव प्रतिभाति।

2. रिक्तस्थानेषु क्रियापदानि लिखत–
   (क) त्रयः समुद्राः कन्याकुमार्याः पदतलं निरन्तरं .....।
   (ख) देवि! क्षमां कुरु। मह्यं सद्गतिं ..... भवती।
   (ग) दक्षिणदेशः 'कुमारी' नाम्न्यै पुत्र्यै .....।
   (घ) अत्र सर्वे मौनं .....।
   (ङ) एतस्य भवनस्य पुरतः ..... श्रीपादशिला।
   (च) सम्पूर्णं समुद्रजलं कनकमयम् इव .....।
3. मूलपाठात् उचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–
   (क) प्रजापतेः पुत्रः ..... शिवात् वरं प्राप्य मदोन्मत्तः जातः।
   (ख) अत्र ..... स्नास्यन्ति .....गङ्गास्नानफलं प्राप्नुयुः।
   (ग) बाणतीर्थनामके अस्मिन् स्थाने ..... महत् पुण्यदायकम्।
   (घ) ..... देवं विष्णुं प्रार्थितवन्तः।
   (ङ) ..... तथैवास्तु इति कथयित्वा तम् अनुगृहीतवती।
   (च) ..... 1892 तमे वर्षे कन्याकुमारीक्षेत्रम् आगतः।

6.3 अधुना अवगच्छामः

'कन्याकुमारी' इति प्रदेशस्य विषये पुनः पठामः। इदं स्थानं, बाणासुरस्य वधकारणात् पुण्यस्थलं जातम्। अस्य स्थलस्य महत्त्वं वयम् ज्ञास्यामः।

प्रथमः अंशः

कन्याकुमारी ..... सम्मिलन्ति।

(क) त्रयः समुद्राः कन्याकुमार्याः पदतलं निरन्तरं प्रक्षालयन्ति।

के एते त्रयः समुद्राः? पूर्वः समुद्रः = बङ्ग–आख्यातः समुद्रः

पश्चिमः समुद्रः = अरबसागरः

दक्षिणः समुद्रः = हिन्दमहासागरः

एते समुद्राः किं कुर्वन्ति? कन्याकुमार्याः पदतलं प्रक्षालयन्ति।

कन्याकुमारी का? कन्याकुमारी एका देवी अस्ति। तस्याः नाम्ना तमिलनाडुप्रदेशे दक्षिणकोणस्य अन्ते बिन्दुरूपेण दृश्यते एकं क्षेत्रम्।त्रयः समुद्राः तस्याः कन्याकुमार्याः चरणौ प्रक्षालयन्ति। वस्तुतः अत्र त्रयाणां समुद्राणां सङ्गमः वर्तते। कन्याकुमार्याः नाम्ना इदं स्थलं कन्याकुमारीक्षेत्रं कथ्यते।

(ख) प्रजापतेः पुत्रः बाणासुरः शिवात् वरं प्राप्य मदोन्मत्तः अभवत्।

बाणासुरः कः? प्रजापतेः पुत्रः।

तेन कस्मात् वरः प्राप्तः? शिवात्। कथम्? प्रचण्डेन तपसा सः शिवं प्रसन्नम् अकरोत्। प्रसन्नो भूत्वा शिवः तस्मै वरम् अयच्छत्। एवं तस्य उपरि शिवस्य महती कृपा जाता।

कृपां प्राप्य सः कीदृशः अभवत्? कृपां प्राप्य सः मदोन्मत्तः जातः। उन्मत्तः स जनान् पीडयति स्म।

(ग) बाणतीर्थनामके अस्मिन् स्थाने स्नानं महत् पुण्यदायकम् इति मन्यते

कस्मिन् स्थाने स्नानं पुण्यदायकम्? बाणतीर्थनामके स्थाने।

स्थानस्य नाम बाणतीर्थं कथम् जातम्? बाणासुरस्य वधकारणात्। वस्तुतः मदोन्मत्तः बाणासुरः पराशक्त्या देव्या हतः। तत् वधस्थलं सः तीर्थस्थलं कर्तुं प्रार्थितवान्।

प्रार्थना कथं सफला जाता? बाणासुरस्य प्रार्थनया भगवती तत् स्थानं तीर्थस्थलम् अकरोत्। 'ये तत्र स्नास्यन्ति ते गङ्गास्नानफलं प्राप्स्यन्ति' इति वरम् भगवती अददात्। अतः देव्याः आशीर्वादैः तत्र स्नानं पुण्यदायकं भवति इति मन्यते।

सारः

तमिलनाडुराज्ये भारतस्य दक्षिणे कोणे कन्याकुमारी नामकं प्रसिद्धं तीर्थम् अस्ति। अत्र त्रयः समुद्राः मिलन्ति। 'कन्याकुमारी' इति नामविषये अनेकाः कथाः सन्ति। बाणासुरवधः, भरतस्य राज्यप्रदानम् इति प्रमुखे कथे। अस्मिन् मन्दिरे नवरात्रपूजनं, शोभायात्रायाः आयोजनं भव्यं भवति।

तमिलनाडु राज्य में भारत के दक्षिणी छोर पर तीन ओर समुद्र से घिरे एक स्थान का नाम कन्याकुमारी है। इस स्थल का नाम कन्याकुमारी कैसे पड़ा इस संदर्भ में अनेक दन्त कथाएँ हैं जिनमें बाणासुर तथा राजा भरत की कथाएँ प्रमुख हैं। कन्याकुमारी देवी

के मन्दिर में नवरात्र के दिनों में विशेष पूजा तथा शोभायात्रा का आयोजन किया जाता है।

व्याकरणबिन्दवः

या विभक्तिः यत् लिङ्गं च विशेष्यपदे भवति तदुनसारम् एव विशेषणपदं वर्तते यथा– एकम् मन्दिरम्, असंख्याः भक्ताः, अस्मिन् स्थाने।

सन्धयः

बाणासुरः =	बाण + असुरः	अ + अ = आ (दीर्घसन्धिः)
मदोन्मत्तः =	मद + उन्मत्तः	अ + उ = ओ (गुणसन्धिः)
तथैव =	तथा + एव	आ + ए = ऐ (वृद्धिसन्धिः)
तथैवास्तु =	तथैव + अस्तु	अ + अ = आ (दीर्घसन्धिः)
इत्येव =	इति + एव	इ + ए = य (यण्सन्धिः)

समासाः

अद्वितीयम् =	न द्वितीयम्	नञ् तत्पुरुषसमासः
मदोन्मत्तः =	मदेन उन्मत्तः	तृतीयातत्पुरुषः
मरणसमये =	मरणस्य समये	षष्ठीतत्पुरुषः
गङ्गास्नानफलम् =	गङ्गास्नानस्य फलम्	षष्ठीतत्पुरुषः
समुद्रतीरे =	समुद्रस्य तीरे	षष्ठीतत्पुरुषः

क्त–क्तवतुः– क्त (त), क्तवतु (तवत्) प्रत्ययौ भूतकालिक प्रत्ययौ। 'क्त' प्रत्ययस्य प्रयोगः प्रायः कर्मवाच्ये, भाववाच्ये च भवति, क्तवतु प्रत्ययस्य प्रयोगः कर्तृवाच्ये भवति। विशेषणरूपे अपि अनयोः प्रयोगः भवति अतः त्रिषु लिङ्गेषु एतयोः प्रयोगः भवति।

यथा– क्त (1) तेल फलं खादितम्।

(2) मया बाला दृष्टा।

(3) गुरुणा बालः पृष्टः।

क्तवतु (1) गृहं गतवान् बालः। (पु.)

(2) गृहं गतवती बाला। (स्त्री.)

पदपरिचयः (प्रकृति–प्रत्ययविभागः)

पदानि	प्रकृतिः	प्रत्ययः	लिङ्गम्	विभक्तिः/ पुरुषः	वचनम्
हतः	हन्	क्त	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
स्थितम्	स्था	क्त	नपुं0	प्रथमा	एकवचनम्
दत्तः	दा	क्त	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
प्रार्थितवन्तः	प्र+अर्थ	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	बहुवचनम्
निवेदितवान्	नि+विद् णिच्	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
अनुगृहीतवती	अनु+ग्रह्	क्तवतु	स्त्री0	प्रथमा	एकवचनम्
दत्तवान्	दा	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
आचरन्ती	आ+चर्	शतृ	स्त्री0	प्रथमा	एकवचनम्
गृहीत्वा	ग्रह्	क्त्वा			अव्ययम्
प्राप्य प्र+आप्	ल्यप्			अव्ययम्	
विभज्य	वि+भज्	ल्यप्			अव्ययम्
अस्मिन्	इदम्		पुं0	सप्तमी	एकवचनम्
पराशक्त्या	पराशक्तिः		स्त्री0	तृतीया	एकवचनम्
कुमारीनाम्न्यै	कुमारीनाम्नी		स्त्री0	चतुर्थी	एकवचनम्
कन्याकुमार्याः	कन्याकुमारी		स्त्री0	षष्ठी	एकवचनम्
प्रजापतेः	प्रजापति		पुं0	षष्ठी	एकवचनम्

क्रियापदपरिचयः

	धातुः	वाच्यम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
दृश्यते	दृश्	कर्मवाच्ये	लट्	प्रथमपुरुषे	एकवचनम्
श्रूयन्ते	श्रू	कर्मवाच्ये	लट्	प्रथमपुरुषे	बहुवचनम्
आयोज्यते	आ युज् णिच्	कर्मवाच्ये	लट्	प्रथमपुरुषे	एकवचनम्
पीडयति	पीड्	कर्तृवाच्ये	लट्	प्रथमपुरुषे,	एकवचनम्
करिष्यति	कृ	”	लृट्	प्रथमपुरुषे	एकवचनम्
स्नास्यन्ति	स्ना	”	लृट्	प्रथमपुरुषे	बहुवचनम्
सम्मिलन्ति	सम् + मिल्	”	लट्	प्रथमपुरुषे	बहुवचनम्
प्रक्षालयन्ति	प्र + क्षाल्	”	लट्	प्रथमपुरुषे	बहुवचनम्

पाठगतप्रश्नाः 6.1

1. अधोलिखितपदेभ्यः पूर्वम् उपयुक्तविशेषणपदानि कोष्ठकात् चित्वा योज्यन्ताम्
(नानाविधाः, कुमार्याः, विविधान्, त्रयः, कुमारीनाम्न्यै, अपरा)
(क) ..... समुद्राः

(ख) ..... कथा

(ग) ..... अत्याचारान्

(घ) ..... कन्यया

(ङ) ..... कथाः

(च) ..... पुत्र्यै

2. अधोलिखतवाक्येषु यत् सत्यं तत् (✓) इति चिह्नेन असत्यं च (×) इति चिह्नेन चिह्नितं कुरुत

(क) कन्याकुमार्याः पूर्वे, पश्चिमे, दक्षिणे च समुद्राः सन्ति ( )

(ख) बाणासुरः जनान् रक्षति। ( )

(ग) भरतेन स्वदेशः अष्टधा विभज्य दत्तः ( )

(घ) मन्दिरे दीपावलि–उत्सवे विशेषपूजाः शोभायात्राः च आयोज्यन्ते। ( )

(ङ) बाणासुरः कन्याकुमार्या हतः। ( )

(च) तत्र देवी कन्याकुमारी जपमालां गृहीत्वा तपः आचरन्ती इव दृश्यते।( )

3. एकपदेन उत्तरत–

(क) बाणासुरः कस्य पुत्रः आसीत्? .....

(ख) बाणासुरः देवीं कदा निवेदितवान्? .....

(ग) कस्मिन् स्थाने स्नानं पुण्यदायकम्?

(घ) भरतेन दक्षिणदेशः कस्मै दत्तः? .....

(ङ) मन्दिरे विशेषपूजाः कदा प्रचलन्ति? .....

(च) कन्याकुमार्या कः हतः? .....

द्वितीयः अंशः

अधुना द्वितीयम् अंशं बोधामः।

मन्दिरस्य नातिदूरे ..... राजते खलु कन्याकुमारी।

(क) मन्दिरस्य नातिदूरे दक्षिणसमुद्रे स्थिते शिलामये द्वीपे बृहत् विवेकानन्दस्मारकं निर्मितम्

दक्षिणसमुद्रे किं निर्मितम्? एकं बृहत् स्मारकम् निर्मितम्। स्मारकं कस्य अस्ति? स्वामिविवेकानन्दस्य इदं स्मारकम्। द्वीपः कीदृशः? अयं शिलामयः द्वीपः। 1892तमे वर्षे विवेकानन्दः तीर्त्वा तत्र अगच्छत्। तत्रैव सः ध्यानमग्नः भूत्वा भारतस्य भविष्यविषये चिन्तनम् अकरोत्। स्मारकं केन निर्मितम्? श्री एकनाथरानाडे महाभागेन 1970 तमे वर्षे

निर्मितम्। किम् इदं केवलं शिलास्मारकम्? नहि, इदं तु तीर्थस्थलम् अपि अस्ति। अत्र विवेकानन्दस्य प्रेरणादायिनी रम्या मूर्तिः दृश्यते। अत्र किंचित् वैशिष्ट्यम् अपि वर्तते? अत्र एकं ध्यानमन्दिरं वर्तते यस्मिन् अन्धकारमये प्रकोष्ठे प्रकाशमानं 'ऊँ' इत्यस्य चित्रं दृश्यते। ध्यानमन्दिरे जनाः किं कुर्वन्ति? जनाः मौनं भूत्वा साधनां कुर्वन्ति।

(ख) समस्तं समुद्रजलं कनकमयमिव दृश्यते

समुद्रजलं कथम् इव दृश्यते? समुद्रजलं स्वर्णमयम् इव दृश्यते। केन कारणेन जलं कनकमयं भाति? प्रभाते सूर्यस्य वर्णः अरुणः भवति। यदा अस्य अरुणिमा समुद्रतले पतति तदा समस्तं जलं कनकमयं प्रतीयते।

सारः

दक्षिणसमुद्रे एकस्मिन् द्वीपे विवेकानन्दस्मारकः अस्ति। अत्र ध्यानप्रकोष्ठे ऊँ इति चित्रम् अस्ति। अत्र जनाः ध्यानं कुर्वन्ति। अत्रैव तिरुक्कुरलप्रणेतुः तिरुवल्लुवरस्य अपि प्रतिमा अस्ति। एकेन पदेन तिष्ठन्ती कन्याकुमारीप्रतिमा अपि अत्र विराजते। समुद्रस्य जलं सूर्योदये स्वर्णमयं भवति। सागराः शंखमालाः शक्तिमालाः च समर्पयन्ति।

दक्षिण समुद्र के एक शिलामय द्वीप पर सन् 1970 में श्री एकनाथ रानाडे द्वारा स्थापित विवेकानन्द स्मारक है। यहाँ एक ध्यान मन्दिर है जिसके अँधेरे कमरे में 'ऊँ' का देदीप्यमान चित्र दिखाई देता है। देश विदेश से आए सैंकड़ों दर्शनार्थी यहाँ मौन साधना करते हैं। स्मारक के समीप तिरुक्कुरल नामक ग्रन्थ के प्रणेता तिरुवल्लुवर की प्रतिमा भी है। एक पैर से खड़े होकर तपस्या करती हुई कन्याकुमारी की मूर्ति भी यहाँ दिखाई देती है। प्रातः कालीन सूर्य की किरणें जब समुद्र पर पड़ती हैं तो समुद्र का जल स्वर्ण जैसा प्रतीत होता है। सागर प्रतिपल असंख्य सीपमालाएं और शंखमालाएं भारतभूमि को समर्पित करता रहता है।

व्याकरणबिन्दवः

सन्धयः

नातिदूरे =	न + अतिदूरे	अ + अ = आ	(दीर्घसन्धिः)
किञ्चित् =	किम् + चित्	म् + च = च	(व्यंजनसन्धिः)
शताधिकाः =	शत + अधिकाः	अ + अ = आ	(दीर्घसन्धिः)
इत्यस्य =	इति + अस्य	इ + अ = य्	(यण्सन्धिः)
तत्रैव =	तत्र + एव	अ + ए = ऐ	(वृद्धिसन्धिः)

समासः

नीलजलधेः–	नीलः चासौ जलधिः, तस्य	कर्मधारयसमासः
अरुणवर्णम्–	अरुणं वर्णम्	कर्मधारयसमासः

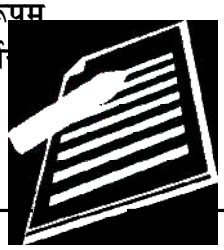

पद–परिचयः

पदानि	प्रकृतिः	प्रत्ययः	लिङ्गम्	विभक्तिः / पुरुषः	वचनम्
निर्मितम्	निर् + मा	क्त	नपुं0	प्रथमा	एकवचनम्
आगतः	आ + गम्	क्त	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
जाता	जन्	क्त	स्त्री0	प्रथमा	एकवचनम्
अवर्णनीया	अ + वर्ण	अनीयर्	स्त्री0	प्रथमा	एकवचनम्
दृष्ट्वा	दृश्	क्त्वा	अव्ययम्		
प्राप्तवान्	प्र + आप्	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
कृतवान्	कृ	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
द्रष्टुम्	दृश्	तुमुन्	अव्ययम्		
शिलायाम्	शिला शब्दः		स्त्री0	सप्तमी	एकवचनम्
भारतभूम्यै	'भारतभूमि' शब्दः		स्त्री0	चतुर्थी	एकवचनम्

क्रियापद–परिचयः

पदानि	प्रकृतिः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
सिध्यति	सिध्	लट्	प्रथम	एक0
विराजते	वि + राज्	लट्	प्रथम	एक0
प्रसीदति	प्र + सद्	लट्	प्रथम	एक0
शक्यते	शक् कर्मवाच्यम्	लट्	प्रथम	एक0
समर्पयन्ति	सम् + अर्प	लट्	प्रथम	एक0

उपपदविभक्तिः

परितः– अस्य पदस्य योगे द्वितीया विभक्तिः भवति। यथा– द्वीपं परितः सागराणां शोभा अवर्णनीया

पुरतः– एतेषां पदानां योगे षष्ठी विभक्तिः भवति।

उपरि– यथा वृक्षस्य पुरतः मयूरः।

गृहस्य उपरि वानरः।

पार्श्वे– विद्यालयस्य पार्श्वे वाटिका

टाप् ङीप् – टाप् (आ), ङीप् (ई) प्रत्ययौ स्त्रीलिङ्गे-वाचक शब्द– निर्माणाय प्रयुज्येते।

यथा– अज + टाप् = अजा देव + ङीप् = देवी
बाल + टाप् = बाला पुत्र + ङीप् = पुत्री
श्वेत + टाप् = श्वेता भवत् + ङीप् = भवती
कुमार + ङीप् = कुमारी

पाठगतप्रश्नाः 6.2

1. विशेषणं विशेष्यं च पृथक् कृत्वा लिखत

	विशेषणम्	विशेष्यम्
(क) बृहत् स्मारकम्		
(ख) द्वीपं शिलामयम्		
(ग) प्रकाशमानं चित्रम्		
(घ) अरुणवर्णं भगवन्तम्		
(ङ) महता प्रयत्नेन		
(च) अन्धकारमये प्रकोष्ठे		

2. कोष्ठकेषु दत्तानां पदानां समानार्थकपदानि मूलपाठात् चित्वा लिखत
   (क) मन्दिरस्य ..... (समीपे) विवेकानन्दस्मारकं दृश्यते।
   (ख) मध्यभागे विवेकानन्दस्य रम्या ..... (मूर्तिः) दृष्टिगोचरा भवति।
   (ग) स्मारकस्य ..... (निकटे) एव तिरुवल्लुवरप्रतिमा अपि विराजते।
   (घ) भगवन्तं ..... (सूर्य) दृष्ट्वा कस्य मनः न प्रसीदति।
   (ङ) सम्पूर्णं समुद्रजलं ..... (स्वर्णमयम्) इव दृश्यते।
   (च) द्वीपं ..... (सर्वतः)सागराणां शोभा अवर्णनीया।
3. प्रश्ननिर्माणं कुरुत
   (क) शिलामयं द्वीपं दृष्ट्वा सः तीर्त्वा तत्र प्राप्तवान्।
   (ख) स्मारकस्य मध्ये विवेकानन्दस्य रम्या प्रतिमा दृष्टिगोचरा भवति।
   (ग) भगवती कन्याकुमारी तत्रैव एकपदेन स्थित्वा तपः आचरितवती।
   (घ) तत्र शिलायां दक्षिणपादस्य चिह्नं स्पष्टतया दृश्यते।
   (ङ) द्वीपं परितः सागराणां शोभा अवर्णनीया एव।
   (च) सागरतरङ्गाः असंख्यशुक्तिमालाः शंखमालाः च भारतभूम्यै समर्पयन्ति।

6.4 किम् अधिगतम्

1. भारतस्य दक्षिणे भागे 'कन्याकुमारी' नाम्नः स्थलस्य विषये अनेकाः कथाः प्रचलिताः।
2. कन्याकुमार्याः मन्दिरे नवरात्रदिनेषु विशेषपूजाः शोभायात्राः च आयोज्यन्ते।
3. दक्षिणसमुद्रे शिलामयद्वीपे विवेकानन्दस्य स्मारकं वर्तते।
4. 'तिरुवल्लुवरप्रतिमा', 'श्रीपादशिला' च अपि प्रसिद्धे।
5. एकस्मात् स्थानात् एव सूर्योदयः सूर्यास्तः च द्रष्टुं शक्येते।
6. क्त, क्तवतु भूतकालिक कृत् प्रत्ययौ।

7. तत्पुरुषसमासे उत्तरपदं प्रधानं भवति। समासे विग्रहस्य अवस्थायां पूर्वपदस्य विभक्तेः लोपः भवति।
8. क्त्वा, ल्यप्, तुमुन्, –प्रत्ययानां योगेन अव्ययपदानि भवन्ति।
9. ईकारान्तस्त्रीलिङ्ग इकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दरचनयोः भेदः ज्ञातः।
10. परितः योगे द्वितीया, पुरतः, उपरि, पार्श्वे योगे च षष्ठी उपपदविभक्तिः भवति।
11. टाप् (आ) ङीप् (ई) स्त्रीवाचकप्रत्ययौ।

6.5 योग्यताविस्तारः

(क) कन्याकुमारीक्षेत्रस्य विशिष्टपरिचयः

- कन्याकुमारी इति तीर्थस्थानं जगत्प्रसिद्धम् अस्ति। अत्र प्रमुखदर्शनीयस्थानम् अस्ति 'विवेकानन्दस्मारकम्' यत् 1970 तमे वर्षे स्थापितम् अभवत्।
- कन्याकुमारीतः यन्त्रचालितया नौकया स्मारकं प्रति गन्तुं शक्यते।
- तिरुक्कुरल् नामकः ग्रन्थः तमिलुवेदः अपि कथ्यते। तिरुवल्लुरस्य प्रतिमायाः पदतलं प्राप्य नमस्कृत्य ततः पुनः नौका स्मारकं प्रति गच्छति।
- स्मारकस्य एकस्मिन् भागे विवेकानन्दसाहित्यस्य वेदान्तसाहित्यस्य विक्रयव्यवस्था अपि अस्ति।
- स्मारके यदा कदाचित् विशाला प्रदर्शनी अपि आयोज्यते।
- तत्र संस्कृतनाटकादीनां मंचनम् अपि भवति।

(ख) भाषाविस्तारः

पाठे अधोलिखितानाम् अकारान्तपुंल्लिङ्गशब्दानां रूपाणां प्रयोगः अस्ति। प्रथमे पाठे द्वादशशब्दानां रूपाणि दर्शितानि। तथैव एतेषां शब्दानां रूपाणि अपि भवन्ति।

अकारान्तपुल्लिंगशब्दाः (रामवत्)

समुद्रः, संगमः, कोणः, पुत्रः, बाणासुरः, शिवः, वरः, अत्याचारः, जनः, देवः, वधः, समयः, भरतः, नृपः, पुत्रः, देशः, उत्सवः, भक्तः, विवेकानन्दः, विश्वासः, प्रयत्नः, पर्यटकः, परिसरः, विदेशः, योगः, ग्रन्थः, पादः, सागरः, भास्करः, सूर्योदयः, सूर्यास्तः, तरङ्गः।

अकारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः (फलवत्)

जलम्, भारतम्, क्षेत्रम्, बिन्दुरूपम्, मानचित्रम्, पदतलम्, स्थलम्, तीर्थम्, फलम्, स्थानम्, मन्दिरम्, दिनम्, नक्षत्रम्, द्वीपम्, स्मारकम्, बलम्, निर्माणम्, प्रकोष्ठम्, ध्यानम्, भवनम्।

आकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः (मालावत्)

माला, कथा, कन्या, शोभा, जपमाला, शिला, क्षमा, प्रतिमा, सुन्दरता, अपरा, शोभायात्रा, चिकित्सा, भूषिता, साधना, पूजा, रम्या, प्रस्थिता, इच्छा, प्रचलिता।

इकारान्तपुल्लिङ्गशब्दः (प्रजापति) स्त्रीलिङ्गश्च (भूमिः) तयोः तुलनात्मकरूपाणि

विभक्तिः	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमा	प्रजापतिः (पुं.)	प्रजापती	प्रजापतयः
	भूमिः (स्त्री.)	भूमी	भूमयः
द्वितीया	प्रजापतिम्	प्रजापती	प्रजापतीन्
	भूमिम्	भूमी	भूमीः
तृतीया	प्रजापतिना	प्रजापतिभ्याम्	प्रजापतिभिः
	भूम्या	भूमिभ्याम्	भूमिभिः
चतुर्थी	प्रजापतये	प्रजापतिभ्याम्	प्रजापतिभ्यः
	भूमये/भूम्यै	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
पंचमी	प्रजापतेः	प्रजापतिभ्याम्	प्रजापतिभ्यः
	भूमेः/भूम्याः	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
षष्ठी	प्रजापतेः	प्रजापत्योः	प्रजापतीनाम्
	भूमेः/भूम्याः	भूम्योः	भूमीनाम्
सप्तमी	प्रजापतौ	प्रजापत्योः	प्रजापतिषु
	भूमौ/भूम्याम्	भूम्योः	भूमिषु
सम्बोधन	हे प्रजापते	हे प्रजापती	हे प्रजापतयः
	हे भूमे	हे भूमी	हे भूमयः

इकारान्तस्त्रीलिङ्ग (गतिः) – ईकारान्तस्त्रीलिङ्ग (देवी) रूपेषु भेदं पश्यत

विभक्तिः	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमा	गतिः	गती	गतयः
	देवी	देव्यौ	देव्यः
द्वितीया	गतिम्	गती	गतीः
	देवीम्	देव्यौ	देवीः
तृतीया	गत्या	गतिभ्याम्	गतिभिः
	देव्या	देवीभ्याम्	देवीभिः
चतुर्थी	गतये/गत्यै	गतिभ्याम्	गतिभ्यः
	देव्यै	देवीभ्याम्	देवीभ्यः
पंचमी	गतेः/गत्याः	गतिभ्याम्	गतिभ्यः
	देव्याः	देवीभ्याम्	देवीभ्यः
षष्ठी	गतेः/गत्याः	गत्योः	गतीनाम्
	देव्याः	देव्योः	देवीनाम्
सप्तमी	गतौ/गत्याम्	गत्योः	गतिषु
	देव्याम्	देव्योः	देवीषु
सम्बोधन	हे गते!	हे गती!	हे गतयः!
	हे देवि!	हे देव्यौ!	हे देव्यः!

ध्यातव्यः केवलम् प्रथमा विभक्त्यां सर्वेषु वचनेषु, द्वितीयाविभक्त्याम् द्विवचने, सम्बोधने च एकवचने एव भेदः भवति।

क्त्वाप्रत्ययान्तशब्दाः अव्ययपदानि भवन्ति। दृष्ट्वा, गृहीत्वा, पठित्वा, कृत्वा, तीर्त्वा, स्थित्वा।

धातोः पूर्वं यदि उपसर्गः योज्यते तथा 'क्त्वा' प्रत्ययस्य स्थाने 'ल्यप्' प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति, तत्पदम् अपि अव्ययं भवति।

यथा आदाय, प्राप्य, विभज्य, आगत्य।

6.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. रेखाङ्कितपदानां विलोमपदं पाठात् चित्वा रिक्तस्थानेषु लिखत–

(क) जन्मसमये तुलसीदासेन 'राम' इति शब्दः उच्चारितः इति मन्यते।	(1) ..... बाणासुरः देव्यै निवेदितवान्, "देवि! क्षमां कुरु।"
(ख) मम गृहस्य पृष्ठतः एकम् उद्यानं वर्तते।	(2) एतस्य भवनस्य .....अस्ति श्रीपादशिला।
(ग) भूलोकस्य नीचैः पाताललोकः अस्ति।	(3) नीलजलधेः ..... आगच्छन्तम् अरुणवर्णं भास्करं दृष्ट्वा कस्य मनः न प्रसीदति।
(घ) पिपासिताय जलं दत्त्वा अहं प्रसन्ना जाता।	(4) तत्र देवी कन्याकुमारी जपमालाम्..... तपः आचरन्ती इव दृश्यते।
(ङ) प्रकाशमये स्थाने वयं सर्वं द्रष्टुं शक्नुमः।	(5) स्मारकस्य ..... प्रकोष्ठे पुरतः प्रकाशमानम् 'ऊँ' इत्यस्य चित्रं दृश्यते।

2. समस्तपदस्य निर्माणं कृत्वा लिखत–
   (क) न द्वितीयम् .....
   (ख) गङ्गायां स्नानस्य फलम् .....
   (ग) समुद्रस्य तीरे .....
   (घ) मरणस्य समये .....
   (ङ) सद्गत्याः दानेन .....
   (च) तीर्थस्य क्षेत्रम् .....
3. कन्याकुमारी नामके स्थाने 'श्रीपादशिला वर्तते। अस्याः विषये त्रीणि वाक्यानि लिखत।
4. निर्दिष्टधातुभिः सह क्त प्रत्ययप्रयोगेन वाक्यपूर्तिं कुरुत–
   (क) प्रजापतेः पुत्रः बाणासुरः शिवात् वरं प्राप्य मदोन्मत्तः ..... । (जन् + क्त)

(ख) श्रूयते यत् कुमार्या कन्यया सः असुरः .....। (हन् + क्त)
(ग) एतत् नगरं कन्याकुमारी नाम्ना प्रसिद्धं .....। (जन् + क्त)
(घ) दक्षिणदेशः कुमारीनाम्न्यै पुत्र्यै .....। (दा + क्त)
(ङ) विवेकानन्दः 1892 तमे वर्षे कन्याकुमारीक्षेत्रम् .....। (आ + गम् + क्त)
(च) अतएव सा शिला 'श्रीपादशिला' इति प्रसिद्धा .....। (जन् + क्त)

5. विवकानन्दशिलास्मारकस्य वर्णनं प×चवाक्येषु कुरुत।

6. पूर्णवाक्येन उत्तरत–
(क) कन्याकुमारीक्षेत्रे कति समुद्राणां सङ्गमः अस्ति?
(ख) का बाणासुरस्य वधम् अकरोत्?
(ग) 'जलयात्रा–उत्सवः' कदा आयोज्यते?
(घ) स्मारकस्य अन्धकारमये प्रकोष्ठे किं दृश्यते?
(ङ) भगवती कन्याकुमारी कथं तपः आचरितवती?
(च) प्रतिक्षणं सागरतरङ्गाः भारतभूम्यै काः काः समर्पयन्ति?

7. अधोलिखितेषु शब्देषु अकारान्त पुल्लिंगशब्दान्, अकारान्त नपुंसकलिंगशब्दान्, आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दान् च पृथक् पृथक् कृत्वा लिखत–

सङ्गमः, कन्याः, परिसरः, क्षेत्रम्, कथा, ध्यानम्, पर्यटकः, स्मारकम्, सूर्योदयः, प्रतिमा, मन्दिरम्, पूजाः, नक्षत्रम्।

6.7 उत्तराणि

बोध प्रश्नाः

1. (क) + (iii), (ख) + (i), (ग) + (ii), (घ) + (v), (ङ) + (iv), (च) + (vi)
2. (क) प्रक्षालयन्ति, (ख) प्रददातु, (ग) दत्तः, (घ) तिष्ठन्ति, (ङ) अस्ति, (च) प्रतिभाति।
3. (क) बाणासुरः, (ख) ये ....ते, (ग) स्नानम्, (घ) जनाः, (ङ) देवी, (च) विवेकानन्दः

पाठगतप्रश्नाः 6.1

1. (क) त्रयः (ख) अपरा, (ग) विविधान् (घ) कुमार्या, (ङ) नानाविधाः, (च) कुमारीनाम्न्यै
2. (क) (✓), (ख) (×), (ग) (✓), (घ) (×), (ङ) (✓), (च) (✓)
3. (क) प्रजापतेः, (ख) मरणसमये, (ग) बाणतीर्थे,
(घ) कुमार्यै, (ङ) विजयादशमीदिने, (च) बाणासुरः

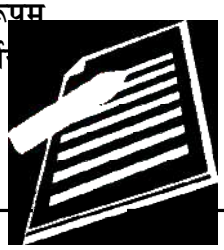

6.2

1.

विशेषणम्	**विशेष्यम्**	**विशेषणम्**	**विशेष्यम्**
(क) बृहत्	स्मारकम्	(घ) अरुणवर्णम्	भगवन्तम्
(ख) शिलामयम्	द्वीपम्	(ङ) महता	प्रयत्नेन
(ग) प्रकाशमानम्	चित्रम्	(च) अन्धकारमये	प्रकोष्ठे

2. (क) नातिदूरे, (ख) प्रतिमा, (ग) पार्श्वे,
(घ) भास्करम्, (ङ) कनकमयम्, (च) परितः

3. (क) कम्, (ख) कस्य, (ग) केन,
(घ) कस्याम्, (ङ) कम्, (च) कस्यै

6.5 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) मरणसमये, (ख) पुरतः, (ग) उपरि,
(घ) आदाय, (ङ) अन्धकारमये,

2. (क) अद्वितीयम्, (ख) गङ्गास्नानफलम्, (ग) समुद्रतीरे,
(घ) मरणसमये, (ङ) सद्गतिदानेन, (च) तीर्थक्षेत्रम्

3. 1. भवनस्य पुरतः श्रीपादशिला वर्तते।
2. तत्र भगवती कन्याकुमारी एकपदेन स्थित्वा तपः आचरितवती।
3. शिलायां दक्षिणपादस्य चिह्नं दृश्यते।

4. (क) जातः, (ख) हतः, (ग) जातम्,
(घ) दत्तः, (ङ) आगतः, (च) जाता

5. द्वीपं परितः सागराणां शोभा अद्वितीया अस्ति। नीलसागरे आगच्छन्तम् अरुणवर्णं भगवन्तं सूर्यं दृष्ट्वा मनः प्रसीदति। समुद्रजलं स्वर्णमयं प्रतीयते। अत्र सूर्योदयः सूर्यास्तः च एकस्मात् एव स्थानात् द्रष्टुं शक्यते। प्रतिक्षणं सागरतरङ्गाः असंख्यशुक्तिमालाः शंखमाला च भारतभूम्यै समर्पयन्ति।

6. (क) कन्याकुमारीक्षेत्रे त्रयाणाम् समुद्राणां सङ्गमः अस्ति।
(ख) पराशक्तिः कन्याकुमारी बाणासुरस्य वधम् अकरोत्।
(ग) विशाखानक्षत्रे जलयात्रा उत्सवः आयोज्यते।
(घ) स्मारकस्य अन्धकारमये प्रकोष्ठे ऊँ दृश्यते।
(ङ) एकपादेन स्थित्वा कन्याकुमारी तपः आचरितवती।
(च) प्रतिक्षणं सागरतरङ्गाः भारतभूम्यै असंख्यशुक्तिमालाः, शंखमालाः च समर्पयन्ति।

7.

अकारान्तपुल्लिङ्गशब्दाः	**अकारान्त नपुंसकलिङ्गशब्दाः**	**आकारान्त स्त्रीलिंङ्गशब्दाः**
सङ्गमः	क्षेत्रम्	कन्याः
परिसरः	ध्यानम्	कथा
पर्यटकः	स्मारकम्	पूजाः
सूर्योदयः	मन्दिरम्	प्रतिमाः
	नक्षत्रम्	

7

एतद् उपास्यम्

प्राचीनकाले भारतीयसंस्कृतौ मानवानां कृते चत्वारः आश्रमाः स्वीकृताः। ते च ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–संन्यासाः इति। ब्रह्मचर्याश्रमे छात्राः गुरुकुले स्थित्वा विद्याग्रहणं कुर्वन्ति स्म। वेद–वेदांगानि पाठयित्वा आचार्यः अध्ययनस्य समाप्तौ शिष्यान् उपदिशति स्म। ते एव उपदेशाः अद्यत्वे अपि दीक्षान्तभाषणरूपेण प्रसिद्धाः सन्ति। वेदानां रहस्यं साररूपेण उपनिषत्सु उपलभ्यते। वस्तुतः वैदिकसाहित्यस्य अन्तिमं स्वरूपम् उपनिषद्रूपेण सुरक्षितम्। यत् ज्ञानं शिष्यः गुरोः समीपम् उपविश्य प्राप्नोति तत् एव उपनिषद्। तैत्तिरीयोपनिषदि गुरुणा उपदिष्टाः उपदेशाः अस्मिन् पाठे संकलिताः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- सदाचारविषये उपदेशवाक्यानि सम्यक् अवबोद्धुं समर्थः भविष्यति;
- पाठानुसारं करणीयानां कर्मणां निषिद्धकर्मणां च सूचीं निर्मातुं शक्तः भविष्यति;
- कर्मणः आचारस्य वा विषये संदेहे सति किं करणीयम् इति लेखितुं शक्ष्यति;
- लोट् लकारस्य विधिलिङ्. लकारस्य च प्रयोगं वाक्येषु कर्तुं सक्षमः भविष्यति;
- नञ्तत्पुरुषसमासस्य प्रयोगं कर्तुं योग्यः भविष्यति;
- तव्यत्, अनीयर्, यत्, प्रत्ययानां प्रयोगं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- युग्म–अव्ययानां वाक्येषु प्रयोगं करिष्यति;
- पदानां वर्णविश्लेषणं करिष्यति।

क्रियाकलापः

अधः चित्रद्वयं प्रदत्तम् अस्ति। एकस्मिन् चित्रे गुरुः छात्रान् पाठयति। द्वितीये चित्रे छात्रजीवनं समाप्य गृहं प्रस्थितान् छात्रान् आचार्यः सम्बोधयति। उभयचित्रसम्बद्धानि अत्र कानिचित् वाक्यानि लिखितानि। तेषु वाक्येषु यानि वाक्यानि अध्ययनरत–छात्रेभ्यः सन्ति 'क' स्तम्भे, यानि च छात्रजीवनं समाप्य गृहं गच्छतः छात्रान् प्रति सन्ति तानि 'ख' स्तम्भे लिखत।

7.1

7.2

वाक्यानि–

1. अस्माभिः सुचरितानि एव पालनीयानि।
2. पुष्पाणि चित्वा आनयत।
3. दानं श्रद्धया यच्छेत्।
4. आजीवनं स्वाध्यायं प्रवचनं च न त्यजेत्।
5. स्वपाठं ध्यानेन पठत।
6. सदा धर्मस्य पालनं कुर्यात्।
7. यज्ञाय समिधम् आनयत।
8. त्वया सदा परोपकारः कर्तव्यः।
9. वनात् अर्जुनवृक्षस्य त्वचम् आनय।
10. इमान् मन्त्रान् सस्वरं पठत।

'क' स्तम्भः (अध्ययनरत छात्रेभ्यः)	**'ख' स्तम्भः (गृहं गमनोत्सुकेभ्यः)**
1	1
2	2
3	3
4	4
5	5

7.1 मूलपाठः

एतद् उपास्यम्

इदानीं वयम् मूलपाठं ध्यानेन पठामः।

वेदम् अनूच्य आचार्योऽन्तेवासिनम् अनुशास्ति। सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां च न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्।

मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि। नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः तेषां त्वया ऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्।

श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षाः धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः। एषः आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम् एवमुपासितव्यम्। एवम् चैतदुपास्यम्।

शब्दार्थाः

अनूच्य = पढ़ाकर, अन्तेवासिनम् = शिष्य को, अनुशास्ति = उपदेश देता है।, स्वाध्यायात् = पढ़ने से, मा प्रमदः = आलस्य मत करो, आहृत्य = लाकर, प्रजातन्तुम् = सृष्टि (सन्तान) के क्रम को, मा व्यवच्छेत्सीः = मत तोड़ो, धर्मात् न प्रमदितव्यम् = कर्तव्य से विमुख मत होवो।, कुशलात् = आत्मरक्षा के लिए किए जाने वाले कर्म से, न प्रमदितव्यम् = आलस्य नहीं करना चाहिए।, भूत्यै = विभूति–ऐश्वर्य देने वाले मांगलिक कार्यों के प्रति, स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम् = अध्ययन और अध्यापन से।, देवपितृकार्याभ्याम् = पूजा यज्ञ आदि, देवकार्य और श्राद्ध तर्पण आदि, पितृ कार्य से, मातृदेवो भव = माता को देवता समझने वाला बनो, यानि अनवद्यानि = जो भी निन्दा रहित, सेवितव्यानि = आचरण करना चाहिए, नो इतराणि = इनसे विपरीत का नहीं। यानि अस्माकं सुचरितानि = हम आचार्य लोगों के भी सुचरित (शुभ चरित) अर्थात् शास्त्र के अनुकूल कर्म हैं, उपास्यानि = उन्हीं की तुझे उपासना करनी चाहिए।, नो इतराणि = दूसरे इनसे विपरीत की नहीं।, अस्मच्छ्रेयांसः = जो हमसे श्रेष्ठ विद्वान् हैं। आसनेन = आसन आदि देकर, प्रश्वसितव्यम् = उनकी थकान दूर करनी चाहिए।, श्रद्धया देयम् = श्रद्धा से दान देना चाहिए, श्रिया देयम् = सम्मानपूर्वक देना चाहिए, ह्रिया देयम् = लज्जापूर्वक देना चाहिए, भिया देयम् = भय मानते हुए देना चाहिए। संविदा = मैत्री भाव, सद्भाव से, अथ यदि = फिर इस प्रकार व्यवहार करते हुए, कर्मविचिकित्सा = कर्म के विषय में संशय अर्थात् कार्य–अकार्य का निर्णय न कर सकना, वृत्तविचिकित्सा = आचरण के विषय में संशय, ये तत्र ब्राह्मणाः = वहाँ उस देश काल में जो विद्वान्, सम्मर्शिनः = विचारशील, विवेकी, युक्ताः = कर्म में नियुक्त, ज्ञान–विज्ञान में निपुण, आयुक्ता = स्वेच्छा से कर्मपरायण (आजकल कमिश्नर के लिए आयुक्त शब्द का प्रयोग किया जाता है), अलूक्षाः = कोमल, सरल, बुद्धि वाले, धर्मकामाः स्युः = धर्माभिलाषी, विद्वान् हों, यथा ते वर्तेरन् = जैसा वे व्यवहार करें, तथा तत्र वर्तेथाः = वैसा ही तुम भी वहाँ करना, अभ्याख्यातेषु = दोषारोपित लोगों पर, संशययुक्तों पर, आदेशः = आज्ञा, विधि, वेदोपनिषत् = वेदों का रहस्य, अनुशासनम् = नियमानुकूल आचरण, उपासितव्यम् = उपासना करनी चाहिए। उपास्यम् = उपासना के योग्य है।

7.2 बोधप्रश्नाः

1. मूल पाठम् आधृत्य सम्बद्धान् वाक्यांशान् योजयत

'क' स्तम्भः	'ख' स्तम्भः
(क) आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य	(1) वेदोपनिषत्
(ख) स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां च	(2) प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः
(ग) यान्यनवद्यानि कर्माणि	(3) अदेयम्
(घ) अश्रद्धया	(4) न प्रमदितव्यम्
(ङ) यथा ते वर्तेरन्	(5) तानि सेवितव्यानि
(च) एषा	(6) तथा तेषु वर्तेथाः

उपयुक्तम् उत्तरं चिह्नीकुरुत

2. आचार्यः कम् अनुशास्ति?

(क) शिष्यम् (ख) गृहस्थं (ग) संन्यासिनं (घ) आचार्यं

3. गुरुजनानां कथंविधानि चरितानि उपास्यानि?

(क) सुचरितानि (ख) दुश्चरितानि (ग) इतराणि (घ) गृहस्य कर्माणि

4. दानं कथं न देयम्?

(क) श्रिया (ख) ह्रिया (ग) श्रद्धया (घ) अश्रद्धया

5. पाठम् आधृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत

(क) स्वाध्यायात् ..... प्रमदः।

(ख) यान्यस्माकं सुचरितानि ..... त्वया उपास्यानि।

(ग) भिया .....।

(घ) ..... आदेशः।

(ङ) देवपितृकार्याभ्यां न .....।

(च) ..... इतराणि।

7.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

वेदम् अनूच्य ..... प्रश्वसितव्यम्।

अत्र प्रश्नोत्तरमाध्यमेन प्रथमम् अंशं बोधामः।

(क) वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनम् अनुशास्ति

कः अनुशास्ति? आचार्यः अनुशास्ति = उपदिशति। कम् उपदिशति? अन्तेवासिनम् अर्थात् शिष्यम्।

किम् अनूच्य? वेदम् अनूच्य–वेदं पाठयित्वा अर्थात् गुरुवर्यः अध्ययनात् परं शिष्याय जीवने हितकरान् उपदेशान् प्रयच्छति।

(ख) आचार्याय प्रियधनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः

कीदृशं धनम् आचार्याय यच्छेत्? आचार्याय विद्यानिष्पादनार्थं प्रियम्–इष्टं धनम् आहृत्य (आनीय) यच्छेत्। आचार्यस्य प्रियं धनं किम्? आचार्यस्य प्रियं धनं छात्रः।

कं मा व्यवच्छेत्सीः? प्रजातन्तुं सन्तानक्रमं मा व्यवच्छेत्सीः छिन्धि अर्थात् आचार्येण अनुज्ञातः त्वम् अनुरूपया कन्यया सह विवाहं कृत्वा सन्तानपरम्परां पालय। कस्मात् न प्रमदितव्यम्? कुशलान्न प्रमदितव्यम्, कुशलात् अर्थात् आत्मरक्षार्थं कर्मणः न प्रमदितव्यम्

मातृदेवो भव– मातृदेवो = मातरं देवताम् इव मन्यस्व। (मातृदेवो = माता देवता यस्य सः) अर्थात् त्वया माता देवतावत् उपास्या। एवमेव पिता, गुरुः, अतिथिः, अपि देवता वत् उपासनीयाः = पूज्याः।

(ग) यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि

कीदृशानि कर्माणि सेवितव्यानि? अनवद्यानि अवद्यं निन्द्यं न अवद्यम् इति अनिंद्यम् अर्थात् निन्दारहितानि कर्माणि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि कर्तव्यानि।

(घ) ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्

ब्राह्मणः कः भवति? ब्रह्म इति अक्षरम्। तत् अक्षरम् पठति = आचरति इति ब्राह्मणः अर्थात् विद्वान् एव ब्राह्मणः। के विद्वांसः प्रश्वसितव्याः? न सर्वे विद्वांसः, अपितु अस्मच्छ्रेयांसो ये अस्मत् श्रेयांसः अर्थात् आचार्यत्वादिधर्मैः अस्मत् श्रेयांसः प्रशस्यतराः, ते विद्वांसः एव त्वया प्रश्वसितव्याः। प्रश्वसितव्यम् इत्यस्य कोऽर्थः? प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमापनयः। तेषां श्रमः त्वया अपनेतव्यः। केन प्रकारेण? आसनं दत्त्वा तेषां श्रमः दूरीकर्तव्यः।

भावार्थः

वेदान् पाठयित्वा आचार्यः अन्तेवासिने शिष्याय जीवने हितकरान् उपदेशान् प्रयच्छति। जीवने सदा धर्मस्य मार्गे चलितव्यम्। आचार्याय तस्य प्रियं धनम् (सत्कर्मणा उपार्जितम्)/शिष्यं वा आहृत्य सन्तानपरम्परा पालनीया। धनार्जनात् अध्ययनात्, अध्यापनात्, देवपितृकार्याभ्याम् च आलस्यं न कर्तव्यम्। मातरं पितरम् आचार्यम् अतिथिं च देवता इव मन्यस्व। अस्माकं सदाचरणानि एव अनुसरणीयानि। समाजे अस्मदपि श्रेष्ठाः ये विद्वांसः सन्ति ते आसनादिप्रदानेन सदा सम्माननीयाः।

वेदों का अध्ययन कराने के बाद आचार्य अन्तेवासी शिष्य को जीवन के लिए उपयोगी एवं हितकारी उपदेश देता है, "सदा सत्य एवं धर्म के मार्ग पर चलो। आचार्य के लिए उसका अभीष्ट धन रूपी शिष्य लाना तथा सन्तानपरम्परा का निर्वाह करो। धनसम्पत्ति अर्जन करने में, अध्ययन और अध्यापन में तथा देवताओं और पितरों के कार्यों से आलस्य मत करो। माता, पिता, आचार्य एवं अतिथि को देवतुल्य मानो। हमारे केवल सद्गुणों को अपनाओ। समाज में हमसे भी अधिक जो सम्मानयोग्य विद्वान् हैं, उन्हें आसनादि देकर सम्मानित करो।

व्याकरण–बिन्दवः

पदपरिचयः

अन्तेवासिनम् =	अन्तेवासिन् शब्दः	द्वितीया विभक्तिः	एकवचनम्
भूत्यै =	"भूति" शब्दः	चतुर्थी विभक्तिः	एकवचनम्
श्रेयांसः =	'श्रेयस्' शब्दस्य	प्रथमा विभक्तिः	बहुवचनम्
इतराणि =	'इतर' शब्दः	नपुंसकलिंगम् प्रथमा विभक्तिः	बहुवचनम्
अनुशास्ति =	अनु + शास् +	लट् लकारः, प्रथमः पुरुषः	एकवचनम्
व्यवच्छेत्सीः =	वि + अव + छिद् +	विधिलिङ्, मध्यम पुरुषः	एकवचनम्
भव =	भू धातुः +	लोट् लकारः, मध्यमः पुरुषः	एकवचनम्

कृत्प्रत्ययानां प्रयोगः

अनूच्य = अनु + ब्रू (→ वच् → उच्) + क्त्वा (ल्यप्)

(धातोः पूर्वम् उपसर्गकारणात् क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति।)

आहृत्य = आ + हृ + ल्यप् (अव्ययम्)

प्रमदितव्यम् = प्र + मद् + तव्यत् + नपुंसकलिङ्गम्, एकवचनम्

(प्र + मद् योगे पंचमी विभक्तिः प्रयुज्यते यथा सत्यात् न प्रमदितव्यम्, धर्मात् न प्रमदितव्यम्। कुशलात् न प्रमदितव्यम्।)

उपास्यानि = उप + आस् + यत् प्रत्ययः, नपुंसकलिङ्गम् बहुवचनम्

सन्धिच्छेदाः

आचार्योऽन्तेवासिनम्	= आचार्यः	+ अन्तेवासिनम्	
स्वाध्यायान्न	= स्वाध्यायात्	+ न	
यान्यनवद्यानि	= यानि	+ अनवद्यानि	
चास्मच्छ्रेयांसः	= च	+ अस्मत्	+ श्रेयांसः

समासाः

मातृदेवः = माता देवः यस्य सः	बहुव्रीहिसमासः
स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम् = स्वाध्यायः प्रवचनम् च स्वाध्यायप्रवचने, ताभ्याम्	द्वन्द्वसमासः
प्रजातन्तुम् = प्रजानां तन्तुम्,	षष्ठीतत्पुरुषः
अनवद्यानि = न अवद्यानि	नञ्तत्पुरुषसमासः

वर्ण विश्लेषणम् (क) आचार्यः = आ + च् + आ + र् + य् + अः

(ख) प्रियम् = प् + र् + इ + य् + अ + म्

(ग) धर्मम् = ध् + अ + र् + म् + अ + म्

पाठगतप्रश्नाः 7.1

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत–

प्रश्नाः	उत्तराणि
(क) वेदम् अनूच्य आचार्यः कम् अनुशास्ति?	.....
(ख) आचार्याणां कीदृशानि कर्माणि शिष्येन उपास्यानि?	.....
(ग) श्रेयांसः विद्वांसः केन प्रश्वसितव्याः?	.....
(घ) कानि कर्माणि शिष्येन सेवितव्यानि?	.....

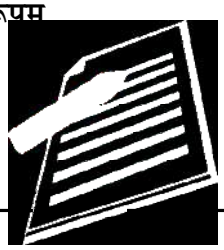

(ङ) आचार्यः कम् न छेत्तुं कथयति? .....

(च) कस्यै न प्रमदितव्यम्? .....

2. पाठात् चित्वा क्रियापदानि रिक्तस्थानेषु पूरयत–

(क) सत्यात् न .....

(ख) आचार्याय प्रियं धनम् आहृत्य प्रजातन्तुं मा .....

(ग) अतिथिदेवो .....

(घ) तानि त्वया .....

(ङ) तेषां त्वया आसनेन .....

(च) धर्मं .....

3. उपयुक्तेन पदेन रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) ..... अनूच्य आचार्यः अन्तेवासिनम् अनुशास्ति। (वेदम्/पुराणम्/रघुवशंम्)

(ख) शिष्येण आचार्याणां ..... उपास्यानि। (अवद्यानि/सुचरितानि/सर्वाणि चरितानि)

(ग) आचार्यः ..... न छेत्तुं कथयति। (प्रजातन्तुं/काष्ठं/रज्जुं)

(घ) श्रेयांसः विद्वांसः ..... प्रश्वसितव्याः। (धनेन/जलेन/आसनेन)

(ङ) .....न प्रमदितव्यम्। अकुशलात्/सत्यात्/अधर्मात्)

4. निर्दिष्टधातुभिः तव्यत् प्रत्ययप्रयोगेन वाक्यपूर्तिं कुरुत–

(क) कुशलात् न .....। (प्र + मद् + तव्यत्)

(ख) अनवद्यानि कर्माणि .....। (सेव् + तव्यत्)

(ग) आचार्यः सदा .....। (उप + आस् + तव्यत्)

(घ) मातृसेवा श्रद्धया .....। (कृ + तव्यत्)

(ङ) पिता देवतावत् .....। (पूज् + तव्यत्)

(च) श्रेयांसः ब्राह्मणाः .....। (प्र + श्वस् + तव्यत्)

द्वितीयः अंशः

श्रद्धया देयम् ..... चैतदुपास्यम्।

अत्र पुनः द्वितीयम् अंशम् पठित्वा गुरुणा प्रदत्तान् उपदेशान् बोधामः।

(क) अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्

अत्र 'अथ' इति शब्दस्य कोऽर्थः? अथ = एवं वर्तमानस्य अर्थात् अनेन प्रकारेण व्यवहारं कुर्वतः (ते)

कस्मिन् विचिकित्सा स्यात्? कदाचित् तव कर्मविचिकित्सा अर्थात् कार्ये अकार्ये उचिते, अनुचिते च कर्मणि विचिकित्सा, संशयः स्यात्।

वृत्ते विचिकित्सा इत्यस्य कोऽर्थः? वृत्ते = आचारविषये संशयः स्यात् चेत् तदा ....

(ख) ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ताः आयुक्ताः अलूक्षाः धर्मकामाः स्युः

तत्र इत्यस्य कोऽर्थः? तस्मिन् देशे काले वा

कीदृशाः ब्राह्मणाः स्युः? सम्मर्शिनः—विचारशीलाः विवेकिनः, सहनशीलाः च ब्राह्मणाः स्युः, युक्ताः = कर्मणि वृत्ते वा पूर्णतः तत्पराः च स्युः। आयुक्ताः = अपरप्रयुक्ताः स्वेच्छया प्रवृत्ताः। अलूक्षाः = अरूक्षाः= अक्रूरमतयः= सरलहृदययुक्ताः विद्वांसः स्युः। अर्थात् यदा कर्मणि व्यवहारे वा कोऽपि संदेहः भवेत् तदा ईदृशाः एव ब्राह्मणाः अनुसरणीयाः।

(ग) एषा वेदोपनिषत्

किं वेदोपनिषत्? एतत् सर्वं यत् वर्णितं तत् वेदानां रहस्यम् अस्ति अर्थात् अयं वेदार्थः एव।

भावार्थः

दानविषये आचार्यः शिष्यं शिक्षयति यत् दानं सदा श्रद्धया, सम्मानेन, भयेन, लज्जया, सद्भावनया च देयम्। यदि कर्मणि आचरणविषये वा संशयः स्यात् तदा विवेकशीलानां विदुषाम् आचरणम् अनुकरणीयम्। एतत् एव वेदानां रहस्यम्। एतदेव अनुशासनम्।

दान के विषय में बताते हुए आचार्य कहते हैं कि श्रद्धा, सम्मान, लज्जा, डर तथा सद्भावना से दान दो। जीवन में यदि कभी कर्म अथवा आचरण के विषय में संशय हो तो उस देश काल में जो विवेकशील, विचारवान् तथा सरल हृदय वाले विद्वान् हों, वे जैसा व्यवहार करें, तुम भी वैसा ही करो। यह आदेश है। यही वेदों का रहस्य है। यही अनुशासन है, यही आचरण करने योग्य है। इसी प्रकार आचरण करना चाहिए।

व्याकरणबिन्दवः

नञ्तत्पुरुषसमासः—भवता 'राजते कन्याकुमारी' इति पाठे तत्पुरुषसमासः पठितः। इदानीम् एकम् अन्यं अस्य समासस्य भेदं नञ्तत्पुरुषसमासम् पठामः।

अभावस्य अर्थे नञ् तत्पुरुषस्य प्रयोगः क्रियते। अस्मिन् पाठे नञ्तत्पुरुषस्य प्रयोगः द्रष्टव्यः–

अनवद्यानि – न अवद्यानि

अश्रद्धया – न श्रद्धया

अलूक्षाः – न लूक्षाः

(1) अत्र वयं पश्यामः यत् यदि उत्तरपदे पदारम्भे व्यञ्जनं वर्तते तदा 'न' स्थाने अ वर्णस्य किन्तु यदि उत्तरपदे पदारम्भे स्वरः वर्तते तदा अन् शब्दस्य प्रयोगः क्रियते यथा

न आगतम् – अनागतम्

न उद्वेगकरम् – अनुद्वेगकरम्

न उपस्थितः – अनुपस्थितः

न ऋतम् – अनृतम्

न विद्या – अविद्या

न सत् – असत्

न ध्रुवम् – अध्रुवम्

न ब्राह्मणः – अब्राह्मणः

(2) हिन्दीभाषायां 'चाहिए– इत्यर्थे संस्कृतभाषायां धातुना सह 'तव्यत्' 'यत्' 'अनीयर्' प्रत्ययानां प्रयोगः क्रियते यथा प्र + मद् + तव्यत् = प्रमदितव्यम्, सेव् + तव्यत् = सेवितव्यम्, प्र + श्वस् + तव्यत् = प्रश्वसितव्यम्। उप + अस् + यत् = उपास्यम्, दा + यत् = देयम्, अ + वद् + यत् = अवद्यम्। पठ् + अनीयर् = पठनीयम्, दृश् + अनीयर् = दर्शनीयम्, कृ + अनीयर् = करणीयम्। एतेषां प्रत्ययानां प्रयोगः सदा कर्मवाच्ये भाववाच्ये वा क्रियते। कर्तरि तृतीया कर्मणि प्रथमा क्रिया च कर्मानुसारं भवति यथा मया पुस्तकं पठितव्यम्। त्वया पाठः पठितव्यः। तेन कथा कथयितव्या। भाववाच्ये क्रिया नपुंसकलिङ्गे एकवचने एव भवति यथा मया चलितव्यम्। तैः हसितव्यम्।

(3) संस्कृतव्याकरणे 22 उपसर्गाः सन्ति। उपसर्गाः धातोः प्रारम्भे प्रयुक्ताः तस्य अर्थे परिवर्तनं कुर्वन्ति तथा अस्मिन् पाठे प्र + श्वस् → प्रश्वासः = श्रमापनयः, उप + आस् = उपास् – पूजार्थकं भवति। प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अध अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप–एते प्रादयः।

''उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहार–संहार–विहार–परिहारवत्।।''

पृथक् पृथक् उपसर्गेण सह मूलधातोः अर्थः भिन्नः भवति यथा

उपसर्गः	धातुः	रूपः	अर्थः
प्र	हा	प्रहारः	आघातः
आङ्	हा	आहारः	भोजनम्
सम्	हा	संहारः	नाशनम्
वि	हा	विहारः	भ्रमणम्
परि	हा	परिहारः	समाधानम्, त्यागः

केषांचित् अव्ययानां प्रयोगः युग्मरूपेण भवति। यथा

(4) यत्र–तत्र, यदा–तदा, यावत्–तावत्, यथा–तथा

उदाहरणानि

(i) यत्र धूमः तत्र अग्निः।

(ii) यत्र श्रीकृष्णः तत्र जयः।

(iii) यत्र देवालयः तत्र भक्ताः।

(iv) यथा ते वर्तेरन् तथा वर्तेथाः।

(v) यथा राजा तथा प्रजा।

(vi) यथा कर्म तथा फलम्।

(viii) यदा सूर्यः उदेति तदा अन्धकारः नश्यति।

(ix) यदा गुरुः प्रविशति तदा छात्राः उत्तिष्ठन्ति।

(x) यावत् दीयते तावत् धनस्य सदुपयोगः भवति।

(vii) यदा वसन्तागमनं भवति तदा कोकिलः कूजति।

(xi) यावत् स्थास्यन्ति गिरयः तावत् रामायणकथा प्रचरिष्यति।

(xii) यावत् शरीरं तावत् परोपकारः करणीयः।

पदपरिचयः

(क) श्रद्धया = 'श्रद्धा' शब्दः स्त्रीलिंगे तृतीयाविभक्तिः एकवचनम्
श्रिया = 'श्री' शब्दः तृतीयाविभक्तिः एकवचनम्
संविदा = 'संविद्' शब्दः तृतीयाविभक्तिः एकवचनम्
सम्मर्शिनः = 'सम्मर्शिन्' शब्दः प्रथमाविभक्तिः बहुवचनम्
अभ्याख्यातेषु = अभि + आख्यात + सप्तमी विभक्तिः बहुवचनम्

(ख) स्यात् = अस् + विधिलिङ् + प्रथमपुरुषः एकवचनम्
स्युः = अस् + विधिलिङ् + प्रथमपुरुषः बहुवचनम्
वर्तेरन् = वृत् + विधिलिङ् + प्रथमपुरुषः बहुवचनम्
वर्तेथाः = वृत् + विधिलिङ् + मध्यमपुरुषः एकवचनम्

एतानि क्रियापदानि विधिलिङ्प्रयुक्तानि। लोट् लकारे एतेषां रूपाणि एवं भविष्यन्ति–

विधिलिङ्	**लोट्लकारे**
स्यात्	अस्तु
स्युः	सन्तु

वर्तेरन्	वर्तन्ताम्
वर्तेथाः	वर्तस्व

कृत्प्रत्ययप्रयोगाः

देयम् = दा + यत् प्रत्ययः, नपुंसकलिंगम्

आयुक्ताः = आ + युज् + क्त, पुल्लिंगम्, प्रथमाविभक्तिः बहुवचनम्

उपास्यम् = उप + आस् + यत्, नपुंसकलिंगम्

सन्धिच्छेदाः

अश्रद्धयाऽदेयम् = अश्रद्धया + अदेयम्

अथाभ्याख्यातेषु = अथ + अभ्याख्यातेषु

वेदोपनिषत् = वेद + उपनिषत्

एवमु = एवम् + उ

चैतदुपास्यम् = च + एतत् + उपास्यम्

समासः

अश्रद्धया = न श्रद्धया नञ् तत्पुरुषसमासः

वर्ण–विश्लेषणम्–

(क) श्रद्धया – श् + र् + अ + द् + ध् + अ + य् + आ

(ख) ह्रिया – ह् + र् + इ + य् + आ

(ग) अलूक्षाः – अ + ल् + ऊ + क् + ष् + आः

पाठगतप्रश्नाः 7.2

1. कोष्ठकेषु दत्तानां समानार्थद्योतकपदानि मूलपाठात् चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत–

   यथा (क) संविदा (सद्भावनया) देयम्।

   (ख) ये तत्र ब्राह्मणाः ..... (विचारशीलाः) स्युः।

   (ग) एषा ..... (वेदानां रहस्यम्)।

   (घ) ये ..... (अरूक्षाः) धर्मकामाः स्युः।

   (ङ) यदि ते ..... (कार्ये–अकार्ये संशयः) स्यात्।

   (च) ..... (लज्जया) देयम्।

2. विशेषणं निर्दिशत–

	विशेषणम्
(क) श्रेयांसः ब्राह्मणाः	(क) .....
(ख) ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः	(ख) .....
(ग) विद्वांसः धर्मकामाः	(ग) .....
(घ) कर्माणि अनवद्यानि	(घ) .....
(ङ) प्रियं धनम्	(ङ) .....
(च) अलूक्षाः ब्राह्मणाः	(च) .....

3. लोट् लकारे विधिलिङ् लकारे च प्रयुक्तानि क्रियापदानि पृथक्–पृथक् कृत्वा लिखत

	लोट् लकारे	विधिलिङ् लकारे
(क) सत्यं वद।	.....	.....
(ख) प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः।	.....	.....
(ग) यथा ते वर्तेरन्।	.....	.....
(घ) मातृदेवो भव।	.....	.....
(ङ) ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः स्युः।	.....	.....
(च) आचार्यदेवो भव।	.....	.....

7.4 किम् अधिगतम्

अध्ययनस्य समाप्तौः छात्रः जीवनोपयोगिनम् उपदेशं गृह्णाति यथा–

1. सत्यमेव जीवनस्य आधारशिला।
2. धर्मात्, कुशलात्, भूत्यै, स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्।
3. माता, पिता, आचार्यः, अतिथिः च देवतुल्याः सन्ति।
4. श्रेयांसः विद्वांसः एव सम्माननीयाः।
5. यदि कर्मणि आचरणे वा संशयः स्यात् तर्हि सम्मर्शिणां विदुषां समीपे गन्तव्यम्।
6. आचार्यस्य उपदेशाः उपासितव्याः।
7. अभावस्य योगे नञ् तत्पुरुषस्य प्रयोगः भवति।
8. तव्यत्, यत्, ल्यप् प्रत्ययानां धातुषु प्रयोगः।

9. यत्र–तत्र, यदा–तदा यथा–तथा, यावत्–तावत् युग्म–अव्ययानां वाक्येषु प्रयोगः भवति।

10. पदेषु वर्णानां विश्लेषणं क्रियते।

7.5 योग्यताविस्तारः

(क) ग्रन्थपरिचयः

प्रसिद्धेषु उपनिषद्ग्रन्थेषु तैत्तिरीयोपनिषद् एका प्रसिद्धा उपनिषद् अस्ति।

'उपनिषद्' इति शब्दस्य व्युत्पत्तिः एवम् अस्ति– 'उप+ नि+ सद् – गत्यवसानेषु'। अर्थात् सा विद्या या सांसारिकप्रपंचान् नाशयति यस्याः माध्यमेन ज्ञानस्य उपलब्धिः भवति सा विद्या एव उपनिषत्सु वर्तते। सद् धातोः अर्थः स्था – तिष्ठ् अपि भवति। अतः यदा शिष्यः गुरोः समीपं विनयीभूत्वा श्रद्धया तिष्ठति तदा गुरुः ब्रह्मविषये यत्किंचित् उपदिशति तत् ज्ञानं रहस्यं वा उपनिषद् कथ्यते।

शंकराचार्येण कथितम् यत् इमां ब्रह्मविद्याम् उपनयन्ति आत्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरस्सरं सन्तः इति उपनिषद्।

उपनिषदां संख्या असीमिता किन्तु ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक, श्वेताश्वतर इति एकादश– उपनिषदां एव विशिष्टं महत्त्वं वर्तते।

भारतीयतत्त्वज्ञानस्य धर्मसिद्धान्तस्य च मूलाधाररूपेण उपनिषद्ग्रंथाः एव वर्तन्ते। भारतीयसंस्कृत्याः उपनिषदां च परस्परम् घनिष्ठः सम्बन्धः अस्ति। विदेशेषु अपि उपनिषदां प्रशंसकाः सन्ति। सप्तदशे शतके दाराशिकोहमहोदयेन, नवदशे शतके जर्मनस्य शोपेनहावरमहोदयेन महाकविगेटे–महोदयेन च उपनिषदां महती प्रशंसा कृता।

(ख) भावविस्तारः

समानभावपरकाः सूक्तयः

1. यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम्।
   न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि।
2. माता गुरुतरा भूमेः खात् पितोच्चतरस्तथा।
3. अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्।
   अश्वमेधसहस्राद् हि सत्यमेव विशिष्यते।।
4. सत्येव जयते नानृतम्।
5. अध्येतव्या त्रयी नित्यं, भवितव्यं विपश्चिता।

6. आतिथेयं परं तीर्थम्।
7. धर्मो रक्षति रक्षितः।
8. यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस्सिद्धिः स धर्मः।
9. किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्रमोहिताः।

(ग) भाषाविस्तारः

आज्ञार्थे लोट्लकारस्य प्रयोगः क्रियते विधिलिङ्लकारस्य च प्रयोगः इच्छा–निमन्त्रण–प्रार्थनार्थे क्रियते। तत्र भेदं पश्यत।

धातुरूपाणि

		लोट् लकारः			विधिलिङ् लकारः		
धातु	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वद् (बोलना)	प्रथमः	वदतु	वदताम्	वदन्तु	वदेत्	वदेताम्	वदेयुः
अस् (होना)	प्रथमः	अस्तु	स्ताम्	सन्तु	स्यात्	स्याताम्	स्युः
चर् (आचरण करना)	प्रथमः	चरतु	चरताम्	चरन्तु	चरेत्	चरेताम्	चरेयुः
भू (होना)	प्रथमः	भवतु	भवताम्	भवन्तु	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
वृत् (होना)	प्रथमः	वर्तताम्	वर्तेताम्	वर्तन्ताम्	वर्तेत	वर्तेयाताम्	वर्तेरन्
वद्	मध्यमः	वद	वदतम्	वदत	वदेः	वदेतम्	वदेत
अस्	मध्यमः	एधि	स्तम्	स्त	स्याः	स्यातम्	स्यात्
भू	मध्यमः	भव	भवतम्	भवत	भवेः	भवेतम्	भवेत
वृत्	मध्यमः	वर्तस्व	वर्तेथाम्	वर्तध्वम्	वर्तेथाः	वर्तेयाथाम्	वर्तेध्वम्
वद्	उत्तमः	वदानि	वदाव	वदाम	वदेयम्	वदेव	वदेम
अस्	उत्तमः	असानि	असाव	असाम	स्याम्	स्याव	स्याम
चर्	उत्तमः	चराणि	चराव	चराम	चरेयम्	चरेव	चरेम
भू	उत्तमः	भवानि	भवाव	भवाम	भवेयम्	भवेव	भवेम
वृत्	उत्तमः	वर्तै	वर्तावहै	वर्तामहै	वर्तेय	वर्तेवहि	वर्तेमहि

उदाहरणानि

लोट्लकारः

सत्यं वद।
अतिथिदेवो भव।
सर्वे छात्राः तिष्ठन्तु।
आचार्याय जलम् आनय।
यूयम् फलानि खादत।

विधिलिङ् लकारः

आचार्याः अलूक्षा स्युः।
यथा ते वर्तेरन् तथा वर्तेथाः।
ईश्वरः तव रक्षकः भवेत्।
सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्।
भवन्तः उत्तीर्णाः भवेयुः।

7.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. रेखांकितपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

   (क) वेदम् अनूच्य आचार्यः अन्तेवासिनम् अनुशास्ति।

   (ख) आचार्यः प्रजातन्तुं न छेत्तुं कथयति।

   (ग) धर्मात् न प्रमदितव्यम्।

   (घ) श्रेयांसः विद्वांसः आसनेन प्रश्वसितव्याः।

   (ङ) भूत्यै न प्रमदितव्यम्।

2. रेखांकितेषु पदेषु सर्वनामपदानि केभ्यः प्रयुक्तानि–

   (क) त्वया कुशलात् न प्रमदितव्यम्।

   (ख) ये अस्मत् श्रेयांसः ब्राह्मणाः तेषां त्वया आसनेन प्रश्वसितव्यम्।

   (ग) यानि अस्माकं सुचरितानि तानि उपास्यानि।

3. समस्तपदानि रचयत–

   (क) न लूक्षाः इति ——————————————

   (ख) न श्रद्धया इति ——————————————

   (ग) न अवद्यानि इति ——————————————

   (घ) स्वाध्यायात् प्रवचनात् च ताभ्याम् ——————————————

   (ङ) माता देवः यस्य सः ——————————————

   (च) प्रजायाः तन्तुम् ——————————————

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखांकितपदं विलोमपदे परिवर्त्य लिखत

   (क) असत्यात् प्रमदितव्यम् (1) ..... प्रमदितव्यम्।

   (ख) अश्रद्धया न देयम् (2) ..... देयम्।

   (ग) यानि अवद्यानि कर्माणि तानि न सेवितव्यानि। (3) यानि ..... कर्माणि तानि सेवितव्यानि।

   (घ) यानि अस्माकं कुचरितानि तानि त्वया न उपास्यानि। (4) यानि अस्माकं ..... तानि त्वया उपास्यानि।

   (ङ) आचार्याः लूक्षाः न स्युः (5) आचार्याः ..... स्युः।

   (च) अधर्मं मा चर (6) ..... चर।

5. संक्षेपेण उत्तरत–

(क) ''एतद् उपास्यम्'' इति पाठे उपदेशाः केन कस्मै प्रदत्ताः?

(ख) दानं कथं देयम् कथं च न देयम्?

(ग) यदि कदाचित् कर्मणि आचरणे च सन्देहः भवति तदा किं कुर्यात्?

(घ) गुरुजनानां कानि चरितानि अनुकरणीयानि?

6. उचितम् अव्ययं चित्वा अधोलिखितानि वाक्यानि पूर्यन्ताम्

मा, न, च, अथ, यदि, वा, यथा, तथा, तत्र

(क) चिन्ता ..... कार्या, बालकः पित्रा सह बहिर्गतः।

(ख) असत्यं ..... वद।

(ग) रमा सीता ..... विद्यालयं गच्छतः।

(घ) ..... महाभारतकथा प्रारभ्यते।

(ङ) ..... ते वर्तेरन् ..... वर्तेथाः।

(च) भवान् चायं पास्यति दुग्धं .....।

(छ) विद्यालये एकं क्रीडास्थलं वर्तते, छात्राः ..... क्रीडन्ति।

(ज) ..... पठिष्यसि तर्हि उत्तीर्णः भविष्यसि।

7. पदानां वर्णविश्लेषणं कुरुत

(क) धर्मम् (ख) प्रमदः (ग) श्रिया (घ) युक्ताः

7.7 उत्तराणि

7.3 बोध प्रश्नाः

1. (क) + 2, (ख) + 4, (ग) + 5,
(घ) + 3, (ङ) + 6, (च) + 1

2. शिष्यम् 3. सुचरितानि 4. अश्रद्धया

5. (क) मा (ख) तानि (ग) देयम् (घ) एषः (ङ) प्रमदितव्यम् (च) नो

पाठगतप्रश्नाः

7.1 1. (क) अन्तेवासिनम् (ख) सुचरितानि (ग) आसनेन (घ) अनवद्यानि (ङ) प्रजातन्तुम् (च) भूत्यै

2. (क) प्रमदितव्यम् (ख) व्यवच्छेत्सीः (ग) भव (घ) उपास्यानि (ङ) प्रश्वसितव्यम् (च) चर

3. (क) वेदम् (ख) सुचरितानि (ग) प्रजातन्तुं (घ) आसनेन (ङ) सत्यात्

4. (क) प्रमदितव्यम् (ख) सेवितव्यानि (ग) उपासितव्यः (घ) कर्तव्या (ङ) पूजयितव्यः (च) प्रश्वसितव्याः

7.2 1. (क) संविदा (ख) सम्मर्शिनः (ग) वेदोपनिषत्
(घ) अलूक्षाः (ङ) कर्मविचिकित्सा (च) ह्रिया

2. (क) श्रेयांसः (ख) सम्मर्शिनः (ग) धर्मकामाः
(घ) अनवद्यानि (ङ) प्रियं (च) अलूक्षाः

3.

लोट् लकारे क्रियापदानि	**विधिलिङ् लकारे क्रियापदानि**
सत्यं वद	प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः
मातृदेवो भव	यथा ते वर्तेरन्
आचार्यदेवो भव	ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः स्युः

7.6 पाठान्तप्रश्नाः

(क) कः, (ख) किम्/कम् (ग) कस्मात् (घ) केन (ङ) कस्यै

2. (क) अन्तेवासिने (ख) श्रेयोभ्यः ब्राह्मणेभ्यः (ग) गुरुवर्येभ्यः

3. (क) अलूक्षाः (ख) अश्रद्धया (ग) अनवद्यानि (घ) स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम्
(ङ) मातृदेवः (च) प्रजातन्तुम्

4. (क) सत्यात् (ख) श्रद्धया (ग) अनवद्यानि (घ) सुचरितानि (ङ) अलूक्षाः (च) धर्मम्

5. (क) 'एतद् उपास्यम्' इति पाठे उपदेशाः आचार्येण शिष्याम दत्ताः।
(ख) दानं श्रद्धया देयम् अश्रद्धया च न देयम्।
(ग) कर्मणि आचरणे च सन्देहे सति ब्राह्मणा सम्मर्शिनः स्युः।
(घ) गुरुजनानां सुचरितानि अनुकरणीयानि।

6. (क) न (ख) मा (ग) च (घ) अथ (ङ) यथा, तथा (च) वा (छ) तत्र (ज) यदि

7. (क) ध् + अ + र् + म् + अ + म्
(ख) प् + र् + अ + म् + अ + द् + अः
(ग) श् + र् + इ + य् + आ
(घ) य् + उ + क् + त् + आः

8

परार्थे आत्मोत्सर्गः

मार्गे यदि भवान् कमपि जनं जीवं वा संकटे पश्यति तर्हि भवतः मनः करुणया द्रवितं जायते। अपि च यदि भवान् कारुणिकः अस्ति तर्हि तु तस्य सहायतामपि करोति। वस्तुतः परोपकाराय सतां विभूतयः। मानवजीवने परोपकारस्य अतिमहत्वमस्ति। अयं गुणः मानवान् पशुभ्यः पृथक् करोति। प्रस्तुतपाठे विक्रमादित्यस्य परोपकारभावनायाः विषये उल्लेखः अस्ति। एकदा राज्ये भ्रमन् विक्रमादित्यः एकेन पक्षिमाध्यमेन कस्यचिद् राक्षसस्य नृशंसतां ब्राह्मणस्य विवशतां च अशृणोत्। सः तस्य कष्टानि वारणार्थम् आत्मोत्सर्गं कृत्वा प्रजानां कल्याणम् अकरोत्। जीवने विषमपरिस्थितिषु 'किं करणीयम् किं च न करणीयम् इति विषये अस्याम् कथायाम् वयम् पठामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- कथासारं लेखितुं समर्थः भविष्यति;
- विक्रमादित्यस्य चरित्र–चित्रणं स्वशब्दैः कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- भिन्नक्रमेण दत्तानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं योजयिष्यति;
- आत्मोत्सर्गस्य महत्त्वं वर्णयितुं शक्ष्यति;
- मानवीयमूल्यानां विषयमधिकृत्य सम्बद्धसूक्तीनाम् संचयनं कर्तुं सक्षमः भविष्यति;
- नकारान्तपुल्लिंगशब्दानां रूपाणि चेतुं शक्तः भविष्यति;
- वाच्यपरिवर्तनं कृत्वा भावं प्रेषयितुम् समर्थः भविष्यति;
- वृद्धिसन्धियुक्तानां पदानां सन्धिच्छेदं करिष्यति;
- वर्ण–संश्लेषणेन पदनिर्माणं करिष्यति;
- प्रातिपदिक–शब्दानां चयनं करिष्यति।

क्रियाकलापः

एतानि चित्राणि ध्यानेन पश्यत–

8.1

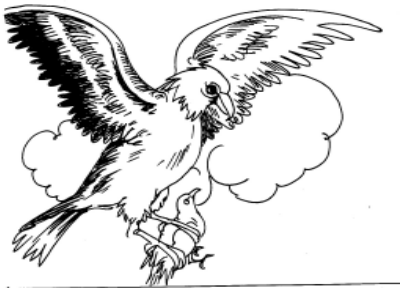

8.2

8.3

चित्राणि दृष्ट्वा प्रदत्तशब्दानां साहाय्येन कथापूर्तिः कर्त्तव्याः (परोपकारार्थं, शिविः, स्वमांसं, कपोतं, शरणम्)

1. पुरा ———————— नाम राजा बभूव।
2. एकदा एकः बुभुक्षितः श्येनः ———————— हन्तुम् उद्यतः आसीत्।
3. भीतः कपोतः राज्ञः ———————— आगतः।
4. राजा शिविः कपोतप्राणरक्षार्थं ————————श्येनाय अयच्छत्।
5. शिविना ————————स्वशरीरं समर्पितम्।

8.1 मूलपाठः

परार्थे आत्मोत्सर्गः

इदानीम् वयम् एतादृशीम् एव कथां ध्यानेन पठामः।

अथ भोजे सिंहासनम् आरोढुम् प्रवृत्ते सति अन्या पुत्तलिका कथयति–भो राजन् श्रूयताम्–विक्रमस्य राज्ये कोऽपि जनः पिशुनः तस्करः पापकर्मनिरतः च नासीत्। एकदा स राज्यभारं मन्त्रिषु निधाय स्वयं योगिवेशेन देशान्तरं निर्गतः। एवं पर्यटन् स एकस्मिन् दिवसे यदा महारण्यमध्ये प्राविशत् तदा सूर्यः अस्तंगतः। स राजा एकस्य वृक्षस्य मूलम् आश्रित्य रात्रौ स्थितः। तस्य वृक्षस्योपरि एकः चिरंजीवी नामकः खगः अन्यैः पक्षिभिः सह संलापं करोति स्म। राजाऽपि वृक्षमूले स्थितः तं संलापं शृणोति। भो पुत्राः! युष्माभिः नानादेशान् पर्यटद्भिः किं विचित्रम् दृष्टम्? तत्र एकेन पक्षिणा भणितम्– मया यत् दृष्टम् तमवलोक्य मम चेतसि महद्दुःखम् भवति। चिरंजीविना उक्तम् तत्कथय किं निमित्तं दुःखम्? तेनोक्तम्–केवलं कथनेन किं भवति। वृद्धेनोक्तम्–''भो पुत्र! यो दुःखी, स सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति।''

तस्य वाक्यं श्रुत्वा स पक्षी दुःखकारणं कथयति– भो तात! श्रूयताम्। अस्ति उत्तरदेशे शैवालघोषो नाम पर्वतः। तस्य पर्वतस्य निकटे पलाशनगरमस्ति। तस्मिन् पर्वते स्थितः कश्चिद् राक्षसः प्रतिदिनं नगरमागत्य सम्मुखायातं यं कंचन मानुषं स्त्रियं वा बालकादिकं वा पर्वतं नीत्वा भक्षयति। एकदा स नगरवासिभिर्जनैरुक्तः– भो वकासुर! त्वं यथेच्छं सम्मुखपतितं यं कमेव मा भक्षय। वयं तुभ्यं प्रतिदिनमाहारार्थमेकं मानवं दास्यामः। तद्वचः तेनांगीकृतम्।

तदनन्तरं तत्रत्यो जनः प्रतिदिनं गृहक्रमेणैकैकं मानुषं तस्मै प्रयच्छति। एवं महान् कालो गतः। अद्य पूर्वजन्मनि स×जातसौहार्दस्य मम मित्रस्य कस्यचिद् ब्राह्मणस्य वारः समायातः। तस्यैकः एव पुत्रः। पुत्रं ददाति चेत् सन्ततिच्छेदो भवति। आत्मानं प्रयच्छति चेत् भार्या विधवा भविष्यति। वैधव्यं पुनर्महादुःखम् पत्नीं दास्यति चेत् आश्रमभ्रंशो भवति। तेषां दुःखेनाहं महादुःखी इति मम महद्दुःखकारणम्।

शब्दार्थाः
अथ = मंगल, प्रारम्भ इसके बाद
आरोढुम् = चढने के लिए
प्रवृत्ते सति = लगे होने पर
पुत्तलिका = पुतली, गुड़िया
पिशुनः = चुगलखोर
तस्करः = चोर डाकू
निरतः = संलग्न
निधाय = रखकर
निर्गतः = चला गया
देशान्तरं = दूसरे देश में
महारण्यमध्ये = विशाल जंगल में
संलापम् = वार्तालाप को
भणितम् = कहा
निमित्तं = कारण से
सुहृदि = मित्र पर
निवेद्य = कहकर, निवेदन कर,
शैवालघोषः = शैवालघोष नामक पर्वत
पलाशनगरम् = पलाशनगर नामक नगर
कश्चिद् = कोई
आयातं = आते हुए को
कंचन = किसी को
मानुषं = मनुष्य को
नीत्वा = लाकर
वकासुरः = वकासुर नामक राक्षस
सम्मुखपतितं = सामने पड़े/गिरे हुए को
अंगीकृतम् = स्वीकार कर लिया गया
तदनन्तरम् = उसके बाद
तत्रत्यः = वहाँ रहने वाले
सन्ततिच्छेदः = वंशनाश
आश्रमभ्रंशः = गृहस्थाश्रम का नाश
तत्रस्थैः = वहाँ के
प्रयच्छति = देता है,
आत्मनं = स्वयं को
वारः = क्रम
समायातः = आया
चेत् = यदि
भार्या = पत्नी

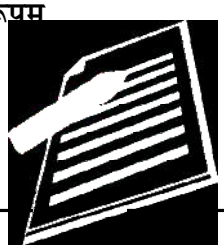

तस्य वचनं श्रुत्वा तत्रस्थैः पक्षिभिर्भणितम्– अहो, अयमेव सुहृत्, य सुहृदो दुःखेन स्वयं दुःखी भवति। एतदेव मित्रत्वम्, उक्तंच–

सुखिते सुखी सुहृदि यो दुःखिते दुःखी स च बन्धुर्भवति।

पक्षिणो वचः श्रुत्वा राजा तत्र नगरे वध्यशिला–समीपे गतः। तत्र ब्राह्मणं निरीक्ष्य, अभयं दत्वा, स्वगृहं सम्प्रेष्य च, तत्समीपस्थे सरोवरे स्नात्वा वध्यशिलायामुपविष्टः।

तस्मिन् समये राक्षसः समागत्य प्रसन्नवदनं पुरूषं दृष्ट्वा विस्मितस्तं वदति– भो महासत्व! अत्र शिलायां प्रतिदिनं य उपविशति, स मदागमनात्पूर्वमेव म्रियते। त्वं पुनः महाधैर्यसम्पन्नः प्रसन्नवदनः दृश्यसे। यस्य मरणकालः समायाति, तस्येन्द्रियाणि ग्लानिं प्राप्नुवन्ति। त्वं पुनरधिकां कान्तिं प्राप्य प्रहससि! तर्हि कथय को भवान्? राजा भणति– मया परार्थमेतच्छरीरं दीयते स्वेच्छया, अतो न मे कापि ग्लानिः। यद् भवतु। किमनेन विचारेण तव? त्वमात्मनः मनोरथं पूरय।

तदा राक्षसेन स्वमनसि विचारितम्– अहो साधुरयं यः आत्मनः सुखभोगेच्छां विहाय परदुःखेन दुःखी भूत्वा अत्र आगतः। उक्तं च–

त्यक्त्वात्मसुखदुःखेच्छां सर्वसत्वसुखैषिणः।

भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिनः।।

एवं विचार्य स राजानमब्रवीत् भो महापुरूष! त्वं सर्वस्यार्तिहरो गुरूः, यतस्त्वं विश्वस्यार्तिं परिहरसि। परार्थं शरीरं प्रयच्छतस्तवैव एतच्छरीरं श्लाध्यम्। भो महाभाग। अनेनैव परोपकारेण त्वं सर्वाः सम्पदः प्राप्नोषि। यदुक्तम्–

परोपकारव्यापारः पुरूषो यः प्रजायते।

सम्पदः स समाप्नोति परत्रापि परं पदम्।।

एवं भणित्वा पुनरपि राजानमब्रवीत्–भो महासत्व! तवाहं तुष्टोऽस्मि। वरं वृणीष्व। राज्ञोक्तम्–भो राक्षस! त्वं यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तर्हि अद्य प्रभृति मनुष्यभक्षणं परित्यज। यथा मनुष्यस्य आत्मनः प्राणाः प्रियाः तथैव सर्वेषाम् जीवानां प्राणाः प्रियाः भवन्ति। अतः सर्वेषाम् प्राणिनां रक्षा करणीया। तदाप्रभृति राक्षसः जीवहिंसां त्यक्तवान्। राजा च स्वनगरीम् अगच्छत्।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजं प्रति अब्रवीत्– 'त्वयि एवं परोपकारादयः गुणाः विद्यन्ते चेत् तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश'। राजा तूष्णीमासीत्।

सुखिते = सुखी होने पर
दुःखिते = दुःखी होने पर
निरीक्ष्य = देखकर
अभयं = भय से मुक्ति को
सम्प्रेष्य = भेजकर
सरोवरे = तालाब में
उपविष्टः = बैठ गए
समागत्य = आकर
विस्मितः = आश्चर्यचकित
म्रियते = मर जाता है।
वदनः = मुख
कान्तिं = आभा को
प्रहससि = जोरसे हँसते हो
ग्लानिं = मलिनता को, दुःख को
समायाति = आ जाता है।
मनसि = मन में
साधु = सज्जन
विहाय = छोड़कर
भूत्वा = होकर
सुखैषिणः = सुख चाहने वाले
सर्वास्यर्तिहरः = सभी के दुःखो को हरने वाले।
विश्वास्यार्तिं = संसार के दुःखों को
परिहरसि = दूर करते हो
प्रयच्छ = दो
श्लाध्याम् = प्रशंसनीय
परोपकारव्यापारः = परोपकारी
समाप्नोति = प्राप्तकरता है।
परत्रापि = परलोक में भी
परं पदम् = श्रेष्ठ स्थान को
वरं = वरदान को
वृणीष्व = चुनो
अद्यप्रभृति = आज से
परित्यज = छोड़ दो
तदाप्रभृति = तब से
समुपविश = बैठो।

8.2 बोधप्रश्नाः

1. पाठं पठित्वा अधोदत्तान् प्रश्नान् एकशब्देन उत्तरत–
   (क) राजा रात्रौ कुत्र स्थितः?
   (ख) सिंहासनम् आरोढुं कः प्रवृत्तः?
   (ग) सम्मुखम् आयातं जनं कः भक्षयति स्म?
   (घ) सर्वां कथां का श्रावयति?
2. अधोलिखितं केन उक्तम्? तस्य नाम चिनुत।
   (क) भो पुत्र! यो दुःखी, स सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति। (पक्षी/ वृद्धः)
   (ख) अयमेव सुहृत् य सुहृदो भूत्वा दुःखेन स्वयं दुःखी भवति। (पक्षिणः/जनाः)
   (ग) कथय, को भवान्? (राजा/राक्षसः)
   (घ) त्वम् आत्मनः मनोरथं पूरय। (ब्राह्मणः/राजा)
   (ङ) सर्वेषां प्राणिनां रक्षा करणीया। (राजा/पुत्तलिका)
3. अर्थमेलनं कुरुत

खण्डः 'क'	**खण्डः 'ख'**
(क) भणित्वा	(i) आयातम्
(ख) अवदत्	(ii) भोजनाय
(ग) आगतम्	(iii) उक्त्वा
(घ) खगः	(iv) सुहृत्
(ङ) आहारार्थम्	(v) पक्षी
(च) मित्रम्	(vi) अब्रवीत्

8.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

अथ भोजे सिंहासनम् ..... दुःखं निवेद्य सुखी भवति।

पुत्तलिकया राजानं प्रति श्रावितां कथां पुनः पठामः बोधामः च यत् दुःखी जनः अपि मित्रं प्रति निजं दुःखं कथयित्वा सुखी भवति।

कः सिंहासनम् आरोढुम् प्रवर्तते? राजा भोजः।

का कथाम् श्रावयति? पुत्तलिका।

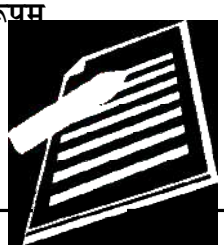

विक्रमादित्यस्य राज्ये जनाः कीदृशाः न आसन्? पिशुनाः, तस्कराः, पापकर्मनिरताः च।

राजा कीदृशं वेशं धृत्वा देशान्तरं निर्गतः? योगिवेशम् धृत्वा।

राजा कदा वृक्षस्यमूलम् आश्रयत्? रात्रौ।

कः पक्षिभिः सह संलापं करोति स्म?चिरंजीवी नामकः खगः।

राजा रात्रौ किम् अश्रृणोत्? संलापम् अश्रृणोत्।

खगः संलापे किम् कथयति? संलापे विचित्रता–विषये कथयति।

दुःखस्य कारणम् कः पृच्छति? चिरंजीवी नामकः खगः।

दुःखी जनः कथं सुखी भवति? मित्रे दुःखम् निवेद्य जनः सुखी भवति। यथोक्तं च अभिज्ञानशाकुन्तले–''संविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति।

सारः

एकदा राजा भोजः विक्रमादित्यस्य सिंहासने उपविशति। तदा सिंहासने संलग्ना पुत्तलिका कथाम् श्रावयन्ती कथयति यत् एकदा राजा विक्रमः वनं गच्छति। तस्मिन् वने सः खगानां वार्तालापं श्रृणोति। दिने खगः यत् आश्चर्यम् पश्यति तद् दृष्ट्वा दुःखी भवति। खगानां पिता, चिरंजीवी, दुःखनिदानस्य उपायं कथयति– ''दुःखी जनः सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति।''

(राजा भोज विक्रमादित्य के सिंहासन पर चढ़ने को प्रवृत्त होते हैं। तभी सिंहासन में लगी पुत्तलिका एक कथा सुनाती है कि एक बार राजा विक्रमादित्य घूमते हुए जंगल गए। वहाँ पक्षियों का वार्तालाप सुना जिसमें एक पक्षी अपने पिता से एक आश्चर्य के विषय में बताकर दुःखी होता है। उसके पिता चिरंजीवी दुःख निवारण का उपाय बताते हैं कि मनुष्य मित्रों के साथ यदि दुःख बांटे तो उसका दुख कम हो जाता है और वह सुखी हो सकता है।)

व्याकरण बिन्दवः

1. नकारान्त पुल्लिङ्गशब्दयोः रूपाणि

	राजन् शब्द			आत्मन् शब्द		
	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा वि.	राजा	राजानौ	राजानः	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वितीया वि.	राजानम्	राजानौ	राज्ञः	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृतीया वि.	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	आत्मना	अत्मभ्याम्	आत्मभिः
चतुर्थी वि.	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
प×चमी वि.	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
षष्ठी वि.	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
सप्तमी वि.	राज्ञि	राज्ञोः	राजसु	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सम्बोधनम्	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः

2. वर्णसंश्लेषणम्

वर्णानाम् संश्लेषणेन पदनिर्माणं भवति। वर्ण–विश्लेषेणस्य विषये भवन्तः सप्तमे पाठे पठितवन्तः एव। अत्र वयं वर्ण–संश्लेषणेन पदनिर्माणं कुर्मः।

(क) प् + अ + र् + आ + र् + थ् + ए = परार्थे

(ख) प् + र् + अ + व् + ऋ + त् + त् + ए = प्रवृत्ते

(ग) श् + र् + ऊ + य् + अ + त् + आ + म् = श्रूयताम्

(घ) स् + ऊ + र् + य् + अः = सूर्यः

(ङ) व् + ऋ + क् + ष् + अ + स् + य् + अ = वृक्षस्य

(च) द् + ऋ + ष् + ट् + अ + म् = दृष्टम्

(छ) भ् + अ + व् + अ + त् + इ = भवति

3. प्रातिपदिकम्– धातुं प्रत्ययं च वर्जयित्वा कोऽपि अर्थवान् शब्दः 'प्रतिपादिकम्' कथ्यते। यदा प्रातिपदिकम् विभक्तियुक्तं भवति तदा तस्य वाक्ये प्रयोगः क्रियते। राम–वृक्ष–पुष्प, सिंह, वानर, नर, छात्र, ग्रन्थ दिल्ली, गङ्गा आदयः शब्दाः प्रातिप्रदिकानि एव।

वाक्येषुप्रयोगः

(क) रामः मातरं नमति।
(ख) वृक्षे फलानि सन्ति।
(ग) पुष्पेषु कमलं प्रसिद्धम्।
(घ) सिंहः गर्जति।
(ङ) गङ्गायाः जलम् अमृतम्।

पाठगतप्रश्नाः 8.1

1. एकपदेन उत्तरत

(क) भोजे सिंहासनम् आरोढुं प्रवृत्ते सति का कथां कथयति?

(ख) कस्य राज्ये कोऽपि जनः पापकर्मनिरतः नासीत्?

(ग) राजा भोजः केषु राज्यभारं निधाय देशान्तरं निर्गतः?

(घ) अन्यैः खगैः सह कः संलापं करोति स्म?

(ङ) खगानां संलापं कः श्रृणोति स्म?

2. सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) वृक्षस्य + उपरि = ————————

(ख) चिरंजीविना + ———————— = चिरंजीविनोक्तम्

(ग) —————— + एकेन = तत्रैकेन

(घ) सूर्यः + अस्तंगतः = ————————

(ङ) ———————— + तम् = स्थितस्तम्

3. धातुभिः रिक्तस्थानानि पूरयत

(क) गतः = गम् + क्त

(ख स्थितः = —————— + क्त

(ग) दृष्टम् = ———————— + क्त

(घ) भणितम् = —————— + क्त

(ङ) उक्तम् = —————— + क्त

द्वितीयः अंशः

सम्प्रति कथायाः द्वितीयांशं अवगन्तुम् अधोलिखितानि प्रश्नोत्तराणि पठामः।

तस्य वाक्यं श्रुत्वा ..... त्वमात्मनः मनोरथं पूरय।

कः दुःखस्य कारणम् कथयति? पक्षी।

शैवालघोषो नाम पर्वतः कुत्र अस्ति? उत्तरदेशे।

तत्पर्वतनिकटे किम् नाम नगरम् अस्ति? पलाशनगरम्।

पर्वते कः निवसति? एकः वकासुरः नाम राक्षसः।

राक्षसः कीदृशं अत्याचारं करोति? राक्षसः नगरमागत्य मानुषं स्त्रियं वा गृहीत्वा पर्वतं नीत्वा भक्षयति।

अत्याचारनिवारणार्थम् जनाः राक्षसं किम् कथयन्ति? वयं तुभ्यं प्रतिदिनमाहारार्थमेकं मानवं दास्यामः। राक्षसेन तेषां वाक्यं स्वीकृतम् न वा? स्वीकृतम्। कालान्तरम् कस्य वारः समायातः? एकस्य ब्राह्मणस्य।

ब्राह्मणस्य कति पुत्रा आसन्? तस्य एकः पुत्रः आसीत्।

खगस्य दुःखस्य कारणं किम् अस्ति? खगस्य दुःखस्य कारणम् ब्राह्मणस्य दुःखम् अस्ति।

वन्धुः कः भवति? यः मित्रे सुखिते सुखी तस्मिन् दुःखिते वा दुःखी भवति।

खगस्य वचनम् श्रुत्वा कः वध्यशिलासमीपे गतः? राजा विक्रमः

राक्षसः किं दृष्ट्वा विस्मितः भवति? एकं प्रसन्नवदनं पुरुषम्।

राजा राक्षसं प्रति किं भणति? राजा राक्षसं प्रति भणति यत् मया स्वेच्छया परार्थमेतत् शरीरं दीयते अतः न मे ग्लानिः।

नृपस्य वचनं श्रुत्वा राक्षसः किं करोति? राक्षसः प्रसन्नः भूत्वा अभयदानं ददाति।

सारः

खगः कथां श्रावयति। शैवालघोषपर्वते पलाशनगरे वकासुरः नामकः राक्षसः प्रतिदिनं एकं मानवं भक्षयति। संत्रस्ताः जनाः तस्मै प्रतिदिनं गृहक्रमेण एकम् मानुषं दातुम् वचनं यच्छन्ति। अनेन प्रकारेण बहुकालः व्यतीतः। क्रमेण एकस्य ब्राह्मणस्य वारः आगतः। सः ब्राह्मणः पूर्वजन्मनि खगस्य मित्रम् आसीत्। तं दृष्ट्वा सः खगः अपि दुःखी भवति। एतत् श्रुत्वा पक्षिणः कथयन्ति यत् वस्तुतः तद् एव मित्रम् यत् मित्रस्य दुःखे दुःखी सुखे च प्रसन्नः भवति। खगानां वचनानि श्रुत्वा राजा विक्रमादित्यः ब्राह्मणाय अभयं दत्वा स्वयमेव वध्यशिलायाम् उपविशति। प्रसन्नमुखं राजानं दृष्ट्वा विस्मितः राक्षसः तस्य प्रसन्नतायाः कारणं पृच्छति। राजा कथयति यत् परार्थे एव स्वेच्छया सः प्राणान् दातुम् उद्यतः अस्ति। अतः सः प्रसन्नः अस्ति। राक्षसः आत्मनः मनोरथं पूरयतु।

(पक्षी अपने दुःख का कारण बताते हुए एक कथा सुनाता है कि शैवालघोष पर्वत पर पलाशनगर में वकासुर नामक राक्षस प्रतिदिन किसी भी मनुष्य को खा जाता है। भयभीत नगरवासी उसे प्रतिदिन एक मनुष्य भेजने का वचन देते हैं। इस प्रकार बहुत सा समय बीत जाता है। क्रमानुसार एक ब्राह्मण की बारी आती है जो पूर्वजन्म में एक पक्षी का मित्र था। मित्र को दुःखी देखकर वह पक्षी भी दुःखी हो जाता है। यह सुनकर अन्य पक्षी कहते हैं कि वास्तव में वही मित्र है जो अपने मित्र के दुःख में दुःखी और सुख में प्रसन्न होता है। पक्षियों के वचन सुनकर राजा विक्रमादित्य ब्राह्मण को अभयदान देकर स्वयं राक्षस के भोजनार्थ वध्यशिला पर बैठता है। राजा को प्रसन्न देखकर आश्चर्यचकित राक्षस राजा की प्रसन्नता का कारण पूछता है। राजा कहता है कि मैं दूसरों की रक्षा के लिए अपने प्राण देने के लिए तैयार हूँ। यही कारण है कि मैं प्रसन्न हूँ। आप अपनी इच्छा की पूर्ति करो।

व्याकारणबिन्दवः

वृद्धि सन्धिः अ/आ एताभ्यां वर्णाभ्यां परे ए/ऐ वर्णौ भवतः चेत् तर्हि पूर्वपरयोः स्थाने 'ऐ' वर्णः भवति। यदि अ/आ वर्णाभ्यां परे ओ/औ वर्णौ भवतः तदा 'औ' भवति।

यथा – (i) एक + एकः = एकैकः

(ii) तस्य + एकः = तस्यैकः

(iii) महा + ऐश्वर्यम् = महैश्वर्यम्

(iv) नव + ओदनम् = नवौदनम्

(v) मम + औषधम् = ममौषधम्

पाठगतप्रश्नाः 8.2

1. कोष्ठकात् समुचितपदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत–

   (क) अस्ति.....शैवालघोषो नाम पर्वतः। (मध्यदेशे / उत्तरदेशे)

   (ख) राक्षसः मानुषं स्त्रियं वा .....नीत्वा भक्षयति। (ग्रामं / पर्वतं)

   (ग) एकदा कस्यचिद् .....वारः समायातः। (ब्राह्मणस्य / शशकस्य)

   (घ) राजा .....स्नात्वा वध्यशिलायां उपविष्टः। (नद्यां / सरोवरे)

   (ङ) यस्य.....समायाति तस्य इन्द्रियाणि ग्लानिं प्राप्नुवन्ति (जन्मकालः / मरणकालः)

2. रेखांकितपदानि अधिकृत्य उदाहरणानुसारं प्रश्नान् लिखत

   उदाहरणम् शैवालघोषपर्वतस्य समीपे पलाशनगरम् अस्ति।

   प्रश्नः कस्य समीपे पलाशनगरम् अस्ति?

   (क) वकासुरः प्रतिदिनं **जनान्** भक्षयति।

   (ख) **नगरवासिभिः** उक्तम् 'वयं तुभ्यं प्रतिदिनं आहारार्थमेकं मानवं दास्यामः।

   (ग) ब्राह्मणस्य दुःखेन **खगः** दुःखी भवति।

   (घ) त्वं पुनरधिकां **कान्तिं** प्राप्य प्रहससि।

3. रेखांकितपदानि संशोध्य वाक्यानि / पुनः लिखत

   (क) तस्य एकम् एव पुत्रः आसीत्।——————————

   (ख) त्वं महाधैर्यसम्पन्नं पुरूषः दृश्यसे। ————————

   (ग) न मे कः अपि ग्लानिः? ————————

   (घ) त्वम् अधिकः कान्तिं प्राप्य प्रहससि।————————

   (ङ) किम् अनया विचारेण तव? ————————

तृतीयः अंशः

कथायाः तृतीयम् अंशं पुनः पठामः। वयम् ज्ञास्यामः यत् कथं राक्षसः राज्ञः वचांसि श्रुत्वा जीवहत्यां त्यजति।

तदा राक्षसेन स्वमनसि ..... राजा तूष्णीमासीत्।

केन स्वमनसि विचारितम्? राक्षसेन। कथायां 'साधुः' पदम् कस्मै प्रयुक्तः? राजाविक्रमादित्याय। साधुः कां विहाय आगतः? आत्मनः सुखभोगेच्छाम्। साधुः कस्य दुःखेन दुःखी भूत्वा आगतः? ब्राह्मणस्य। साधवः कीदृशाः भवन्ति? ते सर्वप्राणिनां सुखम् इच्छन्ति। साधवः केन दुःखिनः भवन्ति? परेषां दुःखेन। राक्षसः कम् प्रति स्वविचारं प्रकटयति? राजानं प्रति। राक्षसः किम् विचारयति? राजा भोजः सर्वस्य दुःखहरः अस्ति।

किम् श्लाध्यम्? परार्थे प्रदत्तं शरीरम्। राजा विक्रमादित्यः केन सर्वाः सम्पदः प्राप्नोति? परोपकारव्यापारेण। राक्षसः कथं संतुष्टः अभवत्? राज्ञः त्यागभावनया। संतुष्टः राक्षसः राज्ञे किम् दातुम् उद्यतः अभवत्? वरं दातुम्। राजा वरे किम् अयाचत? मनुष्यभक्षणं त्यज इति। प्राणिनां रक्षा किमर्थं करणीया? सर्वेषां प्राणिनाम् एव प्राणाः प्रियाः भवन्ति। कः जीवहिसां त्यक्तवान्? राक्षसः। राजा कुत्र अगच्छत्? स्वनगरीम्। पुत्तलिका भोजं प्रति किम् अब्रवीत्? राजन् यदि त्वम् परोपकारादि गुणयुक्तः असि तर्हि सिंहासने समुपविश।

पुत्तलिकायाः वचनं श्रुत्वा राजा किम् अकरोत्?राजा तूष्णीम् अतिष्ठत्।

श्लोकानाम् अन्वयः

1. त्यक्त्वात्मसुखदुःखेच्छां सर्वसत्वसुखैषिणः।
   भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिनः।।

   अन्वयः सर्वसत्वसुखैषिणः साधवः आत्मसुखदुःखेच्छां त्यक्त्वा परदुःखेन अत्यन्त दुःखिनः भवन्ति

2. परोपकारव्यापारः पुरुषो यः प्रजायते।
   सम्पदः स समाप्नोति परत्रापि परं पदम्।।

   अन्वयः यः पुरुषः परोपकारव्यापारः प्रजायते सः (इह) सम्पदः आप्नोति) परत्र अपि परं पदम् समाप्नोति।

सारः

राक्षसः महाराजविक्रमादित्यस्य परार्थे शरीरत्यागस्य गुणं दृष्ट्वा तं 'साधुः' इति कथयति। सः राजानं कथयति यत् भवान् सर्वेषां प्राणिनां दुःखानि निवारयसि अतः त्वं धनसम्पदः प्राप्नोषि। तव परोपकारभावनया अहम् अतीव प्रसन्नः अस्मि। तदनन्तरम् वरदानाय आग्रहं करोति। 'राजा तु ''भवान् जीवहिंसां त्यजतु'' इति वरं याचते। राक्षसः जीवहिंसां त्यजति। पुत्तलिका पुनः राजानं भोजं सिंहासने उपवेष्टुम् प्रेरयति।

राक्षस विक्रमादित्य के परहित में शरीर त्याग के गुण से अत्यन्त प्रसन्न होकर उन्हें साधु के रूप में कहते हुए एक वरदान लेने के लिए कहता है। राजा राक्षस से जीवहिंसा त्यागने का वर माँगता है। राक्षस जीवहत्या त्याग देता है। यह कथा सुनाकर पुत्तलिका पुनः राजाभोज को सिंहासन पर बैठने के लिए प्रेरित करती है कि हे राजन्! यदि तुममें राजा विक्रमादित्य जैसे इस प्रकार के गुण हैं तो इस सिंहासन पर बैठ सकते हो।

पाठगतप्रश्नाः 8.3

1. एकपदेन उत्तरत–

   (क) परदुःखेन के दुःखिनः भवन्ति?

   (ख) राक्षसः किं व्यक्तवान्?

   (ग) सर्वेषां के प्रियाः?

   (घ) सर्वेषां जीवानां का करणीया?

2. उदाहरणं दृष्ट्वा वाच्यपरिवर्तनं कुरुत

   कर्तृवाच्यम्– एकदा नगरवासिनः तम् अकथयन्।

   कर्मवाच्यम्– एकदा नगरवासिभिः सः कथितः।

   (क) कर्तृवाच्यम्– अहं परार्थे एतत् शरीरं ददामि।

   कर्मवाच्यम्–

   (ख) कर्तृवाव्यम्– राजा भणति।

   भाव/कर्मवाच्यम्–

   (ग) कर्तृवाच्यम्– राक्षसः जीवहिंसा त्यजति।

   कर्मवाच्यम्–

   (घ) कर्तृवाच्यम्– पुत्तलिका कथां कथयति।

   कर्मवाच्यम्–

3. अधोलिखितं कथनं कः कं प्रति कथयति–

कथनम्	**कः**	**कम् प्रति**
(क) अहं संतुष्टोऽस्मि।	------	--------
(ख) जीवहिंसां त्यजतु	------	--------
(ग) सिंहासने समुपविश।	------	--------
(घ) साधवः परदुःखेन दुःखिनः भवन्ति।	------	--------

4. कोष्ठकात् अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–
(यथा, तदाप्रभृति, यदि, तथा, तर्हि, एवं)
(क) ——— विचार्य सः राजानम् अब्रवीत्।
(ख) ——— मनुष्यस्य आत्मनः प्राणाः प्रियाः ——— सर्वेषां प्राणिनाम्।
(ग) त्वं ——— मम प्रसन्नः असि,——— जीवहिंसां त्यज।
(घ) ———राक्षसः जीवहिंसां त्यक्तवान्।

व्याकरणबिन्दवः

क्त प्रत्ययस्य प्रयोगः

निर्गतः निर्+ गम्+ क्त – (चले गए) पुं. प्रथमा एकवचनम्

स्थितः– स्था+ क्त (रूके) पुं.

दृष्टम्– दृश् + क्त – नपंसकलिंगम् प्रथमा एकवचनम्

भणितम्– भण्+ क्त– नपुंसकलिंगम् प्रथमा एकवचनम्

उक्तम्– वच्+ क्त– नपुसकलिंगम् प्रथमा एकवचनम्

भाववाच्ये 'क्त' प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

सकर्मक कृ धातुना सह कर्मवाच्ये अपि प्रयोगः भवति।

ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगः

निधाय– नि+ धा+ ल्यप् – (रखकर)

आश्रित्य– आ+ श्रि+ ल्यप्– (आश्रित होकर, सहारा लेकर)

अवलोक्य– अव+ लोक्+ ल्यप्– देखकर

निवेद्य– नि+ विद्+ ल्यप्– निवेदित करके

(भवान् जानाति एव यत् यदा धातोः पूर्वम् उपसर्गः भवति तदा क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति।)

पदपरिचयः

चेतसि– 'चेतस्', सप्तमी एकवचनम्

श्रूयताम्– 'श्रु' धातुः (कर्मवाच्ये) लोट्लकारः, प्रथमपुरूषः एकवचनम्

कत्वा/ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगः

श्रु + क्त्वा – श्रुत्वा

नी + क्त्वा – नीत्वा

स्ना + क्त्वा – स्नात्वा

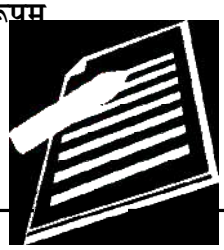

दा + क्त्वा – दत्त्वा

दृश् + क्त्वा – दृष्ट्वा

आ + गम् + ल्यप्– आगत्य

निर् + ईक्ष् + ल्यप्– निरीक्ष्य

प्र + आप् + ल्यप्– प्राप्य

सम् + प्रेष् + ल्यप्– सम्प्रेष्य

समासप्रयोगः

दिनं दिनं प्रति– प्रतिदिनम्, अव्ययीभावसमासः

दुःखस्य कारणम्– दुःखकारणम्, षष्ठीतत्पुरूष समासः

सम्मुखपतितम्– सम्मुखे पतितं – सप्तमीतत्पुरूष समासः

महत् च तत् दुःखम् महादुःखम्– कर्मधारय समासः

अधोलिखितानि वाक्यानि ध्यानेन पठत

(क) युष्माभिः किं दृष्टम्?

(ख) पक्षिणा भणितम्।

(ग) चिरजीविना उक्तम्।

(घ) तेन उक्तम्।

(ङ) वृद्धेन उक्तम्।

एतेषु सर्वेषु वाक्येषु कर्ता तृतीयाविभक्त्याम् अस्ति क्रिया च प्रथमा–एकवचने एव। इदं भाववाच्यं कथ्यते। वाच्यम् इति कथनस्य प्रकारः क्रियायाः प्रयोगः वा। अस्य त्रयः भेदाः भवन्ति। (1) कर्तृवाच्यम् (2) कर्मवाच्यम् (3) भाववाच्यम्। कर्तृवाच्ये क्रियाकर्तृपदानुसारं विद्यते। कर्मवाच्ये कर्मानुसारं, भाव वाच्ये तु प्रथम पुरुषे एकवचने एव।

विसर्गसन्धिप्रयोगः

(विसर्गस्य उत्वम्– : + अ = ो ऽ)

साधवोऽत्यन्तदुःखिनः– साधवः+ अत्यन्त दुःखिनः

(स्+आ+ध्+व्+अ+ः+अत्यन्तदुःखिनः)= अत्र विसर्गस्य स्थाने 'उ' भवति

(अ+उ+अ) = ओ ऽ

तुष्टोऽस्मि – तुष्टः+ अस्मि

प्रसन्नोऽसि– प्रसन्नः + असि

पदपरिचयः

वृणीष्व– 'वृ' धातु (आत्मनेपदी) लोट्लकारः, मध्यमपुरूषः एकवचनम्

आत्मनः– आत्मन् पुं. पंचमी / षष्ठी एकवचनम्

समुपविश– सम्+उप+विश् लोट् लकारः, मध्यमपुरूषः, एकवचनम्

म्रियते – मृ 'धातुः' (आत्मनेपदी) लट्लकारः, प्रथम पुरुषः, एकवचनम्

8.4 किम् अधिगतम्

- 'परार्थे आत्मोत्सर्गः' इति पाठः 'सिंहासनद्वात्रिंशिका' ग्रन्थात् उद्धृतः।
- महाराजविक्रमादित्यः दयालुः, परोपकारी, प्रतापी च नृपः आसीत्।
- सर्वेषां जीवानां प्राणाः प्रियाः। अतः अस्माभिः जीवरक्षा करणीया।
- साधवः स्वयं कष्टं सोढ्वा सर्वसत्त्वहितैषिणः भवन्ति।
- अव्ययानां रूपपरिवर्तनं न भवति।
- धातुना सह 'क्त' प्रत्ययं संयोज्य भूतकालिक–अर्थः जायते।
- यदा धातोः पूर्वम् उपसर्गः आयाति तदा क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति, तत्पदं च अव्ययं भवति।
- वाच्यं त्रिविधं भवति– कर्तृवाच्यम्, कर्मवाच्यम्, भाववाच्यम् च।
- वर्ण–संश्लेषणेन पदनिर्माणं भवति।

8.5 योग्यताविस्तारः

(क) ग्रन्थपरिचयः

'सिंहासनद्वात्रिंशिका' नाम ग्रन्थः एकः मनोरंजकः शिक्षाप्रदश्च कथासंग्रहः अस्ति। अयं ग्रन्थः 'द्वात्रिंशत्पुत्तलिका' एवं च 'विक्रमचरितम्' नामभ्यामपि प्रसिद्धः। यदा महाराजः भोजः विक्रमादित्यस्य सिहासनं अरोढुम् प्रयतते तदा सिंहासनजटिताः पुत्तलिकाः भोजस्य योग्यतां परीक्षितुम् एकैकशः द्वात्रिशंत् पुत्तलिकाः विक्रमादित्यस्य शौर्यकथाः श्रावयन्ति। अस्याः कथायाः द्विविधं संस्करणं प्राप्यते– एकम् उत्तरभारतीयम् द्वितीयं दक्षिणभारतीयम् च। दक्षिणभारतीयं संस्करणं 'विक्रमचरितम्' इति कथ्यते। लेखकविषये पूर्णज्ञानं नोपलभ्यते।

(ख) भावविस्तारः

परोषाम् उपकारः परोपकारः इति कथ्यते। अस्मिन् संसारे सत्पुरुषाः परोपकाराय जीवनं धारयन्ति। ते आत्मसुखं दुःखं वा अविचिन्त्य अहर्निशं समाजस्य देशस्य च कल्याणाय एव प्रयासरताः भवन्ति। अस्माकं देशे परोपकारस्य अत्यधिकं महत्त्वं वर्तते। परोपकारविषये व्यासेन उक्तम्–

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।।

परोपकारिणः पुरुषाः स्वभावेन एव विनम्राः भवन्ति। तेषां हृदयानि सागराणाम् इव विस्तृतानि भवन्ति।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धता सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।।

अपि च– श्रोत्रं श्रुतनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्नतु कंकणेन।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न तु चन्दनेन।।

ये जनाः उदारहृदयाः भवन्ति तेषां कृते सम्पूर्णं जगत् परिवार इव भवति–

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्।। (हितोपदेशः)

न केवलं मानवाः अपितु प्रकृतिः अपि सर्वदा परोपकारे संलग्ना भवति–

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः,
परोपराय वहन्ति नद्यः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः,
परोपकारार्थमिदं शरीरम्।।

एवमेव– पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाभ्भः,
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः,
परोपकाराय सतां विभूतयः।।

अस्याः कथायाः विषये क्षेमेन्द्रस्य वृहत्कथामंजरीनामके पुस्तके, सोमदेवस्य कथासरित्सागर नामके पुस्तके च संक्षिप्तरूपेण विवरणं प्राप्यते।

राजा भोजः विक्रमादित्य इव परोपकारी, सदाचारी, विद्वद्जनानां प्रेमी आसीत्। भोजस्य पितुः नाम सिन्धुलः, नगर्याः नाम च धारा आसीत्। सः सप्तपंचाशत्वर्षाणि राज्यमकरोत्। तस्य राज्ये जनाः सदाचारिणः सन्तुष्टाः, धार्मिकाः च आसन्। भोजस्य राज्ये चतुर्दिक्षु सुव्यवस्था आसीत्। तस्य राजभवने नवरत्नाः आसन्। कलाकौशलादीनां विकासः सुष्ठुरूपेण च अभवत्।

विक्रमादित्यस्य राज्ये जनाः सदाचारिणः आसन्। कोऽपि जनः कस्यचिद् जनस्य निन्दां न अकरोत्। कोऽपि जनः चौरकर्मे प्रवृत्तः न आसीत्। तस्य राज्यम् पापशून्यम् आसीत्। सर्वाः व्यवस्थाः सुचारुरूपेण प्रचलन्ति स्म। जनाः स्व–स्व कार्येषु संलग्नाः आसन्। सर्वे जनाः धर्मयुक्ताः भूत्वा सुखेन, संतोषेण च जीवनं यापयन्ति स्म।

(ग) भाषाविस्तारः

वाच्यम्

वाच्यम् कथनस्य प्रकारम्।

यथा– 1. रामः पाठान् पठति। 2. रामेण पाठाः पठ्यन्ते। 3. रामेण पठ्यते।

प्रथमे वाक्ये 'रामः' कर्तृपदे प्रथमा विभक्तौ अस्ति। क्रियापदम् कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारेण भवति। अतः अस्य कथनस्य प्रकारः कर्तृवाच्यम्।

द्वितीये वाक्ये 'रामेण' कर्तृपदम् अप्रधानम् (गौणम्) भूत्वा तृतीया विभक्तौ अस्ति। 'पाठाः' कर्मपदं प्रधानं भूत्वा प्रथमा विभक्तौ अस्ति। 'पठ्यन्ते' क्रियापदम् प्रधान कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारेण अस्ति। अत्र कर्मपदं प्रधानम् अस्ति। अतः अस्य कथनस्य प्रकारः कर्मवाच्यम्। कर्मवाच्ये धातु + य + आत्मनेपदम्। कर्मवाच्ये पठ् धातोः रूपाणि पश्यतु–

पठ् (कर्मवाच्ये) लट्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुषः	पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
मध्यम पुरुषः	पठ्यसे	पठ्येथे	पठ्यध्वे
उत्तम पुरुषः	पठ्ये	पठ्यावहे	पठ्यामहे

अन्यानि उदाहरणानि

तेन पुस्तकं पठ्यते, तेन पुस्तके पठ्येते, तेन पुस्तकानि पठ्यन्ते

तेन त्वम् दृश्यते, तेन युवाम् दृश्येथे, तेन युयम् दृश्यध्वे

तेन अहम् कथ्ये, तेन आवाम् कथ्यावहे, तेन वयं कथ्यामहे

तृतीये वाक्ये

'रामेण' कर्त्ता अप्रधानम् भूत्वा तृतीयाविभक्तौ अस्ति।

अत्र कर्मपदस्य अभावः अस्ति। भाववाच्ये क्रिया प्रधानम् अस्ति। भावपदस्य अर्थः क्रिया अस्ति। भाववाच्ये बहुवचने अपि क्रियापदं सदा प्रथमपुरुषस्य एकवचने एव भवति। यथा तेन सुप्यते, ताभ्यां सुप्यते, तैः सुप्यते, त्वया गम्यते, युवाभ्यां गम्यते, युष्माभिः गम्यते, मया पठ्यते, आवाभ्यां पठ्यते, अस्माभिः पठ्यते।

8.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. राज्ञः विक्रमादित्यस्य चारित्रिकगुणाः चतुर्वाक्येषु लिखत।
2. अस्मात् पाठात् चित्वा तिस्रः सूक्तीः लिखत।
3. निम्नलिखितप्रश्नान् उत्तरत–
   (क) विक्रमस्य राज्ये कीदृशाः जनाः न आसन्?
   (ख) वृक्षस्य उपरि चिरंजीवी नामकः खगः किं करोति स्म?
   (ग) वृद्धेन पक्षिणा किम् उक्तम्?
   (घ) राक्षसः पर्वते किं करोति स्म?
   (ङ) पक्षिणः वचः श्रुत्वा राजा किम् अकरोत्।
4. यथानिर्दिष्टं पदपरिचयं लिखत

पदानि	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
मन्त्रिषु	.....	.....	.....
चिरजीविना	.....	.....	.....
चेतसि	.....	.....	.....
तुभ्यम्	.....	.....	.....
सम्पदः	.....	.....	.....

5. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमेण लिखत–
   (क) वृक्षस्योपरि चिरंजीवी आसीत्।
   (ख) एकदा विक्रमः योगिवेशेन देशान्तरं गतः।
   (ग) सरोवरे स्नात्वा राजा वध्यशिलायाम् उपविष्टः।
   (घ) महारण्यमध्ये राजा रात्रौ वृक्षमूलमाश्रित्य स्थितः अभवत्।
   (ङ) पक्षिणः वचः श्रुत्वा राजा वध्यशिलासमीपे गतः।
   (च) तदाप्रभृति राक्षसः जीवमारणं त्यक्तवान्।
   (छ) उत्तरदेशे शैवालघोषो नाम पर्वतः आसीत्।
   (ज) कश्चित् राक्षसः प्रतिदिनं मानुषं स्त्रियं वा भक्षयति।
6. रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरूत–
   (क) वृक्षमूले स्थितः राजा तद्वचः शृणोति।
   (ख) पर्वतनिकटे पलाशनगरम् अस्ति।
   (ग) क्रमेण एकदा ब्राह्मणस्य वारः समायातः।
   (घ) कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजं प्रति अब्रवीत्।
   (ङ) तदा राक्षसेन मनसि विचारितम्।

7. रेखांकितपदानाम् अशुद्धिं संशोध्य पुनः तानि लिखत–
   (क) तस्मात् मृत्युभयेन तेऽपि गताः।
   (ख) एवं भणित्वा पुनरपि राजम् अब्रवीत्।
   (ग) स मदागमने पूर्वमेव म्रियत।
   (घ) पुत्तलिका भोजराजेन प्रति अब्रवीत्।
   (ङ) नृपम् नमः।
8. वर्ण–संश्लेषणं कुरुत
   (क) र् + आ + क् + ष् + अ + स् + अः =
   (ख) र् + आ + ज् + ञ् + आ =
   (ग) प् + उ + त् + त् + अ + ल् + इ + क् + आ =

8.7 उत्तराणि

8.3 बोधप्रश्नाः

1. (क) वृक्षमूले, (ख) भोजः, (ग) राक्षसः, (घ) पुत्तलिका
2. (क) वृद्धः, (ख) पक्षिणिः, (ग) राक्षसः, (घ) राजा (ङ) राजा
3. क. iii, ख. vi, ग. i, घ. v, ङ ii, च. iv

पाठगतप्रश्नाः

8.1 1. (क) पुत्तलिका, (ख) विक्रमस्य, (ग) मन्त्रिषु (घ) चिरंजीवी ङ राजा
2. (क) वृक्षस्योपरि, (ख) उक्तम्, (ग) तत्र, (घ) सूर्योऽस्तंगतः, (ङ) स्थितः
3. (क) गम्, (ख) स्था, (ग) दृश्, (घ) भण्, (ङ) वच्।

8.2 1. (क) उत्तरदेशे, (ख) पर्वतं (ग) ब्राह्मणस्य, (घ) सरोवरे, (ङ) मरणकालः।
2. (क) कस्य (ख) कान् (ग) कैः (घ) कः (ङ) काम्
3. (क) एकः, (ख) महाधैर्यसम्पन्नः, (ग) का, (घ) अधिकां, (ङ) अनेन।

8.3 1. (क) साधवः, (ख) जीवहिसाम्, (ग) प्राणाः, (घ) रक्षा।
2. (क) मया परार्थे एतत् शरीरं दीयते। (ख) राज्ञा भणितम्।
(ग) राक्षसेन जीवहिंसा त्यज्यते। (घ) पुत्तलिकया कथा कथ्यते।
3. (क) राक्षसः राजान प्रति (ख) राजा–राक्षसम्
(घ) पुत्तलिका–राजानम् (घ) राक्षसः–राजानम्
4. क. एवं, ख. यथा–तथा, ग. यदि–तर्हि, घ. तदाप्रभृति

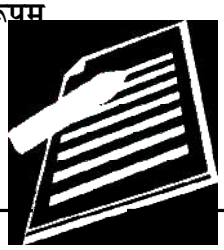

8.6 पाठान्त प्रश्नाः

1. (i) राजा विक्रमादित्यः धैर्यसम्पन्नः प्रसन्नवदनः च आसीत्।
   (ii) सः वेशपरिवर्तनं कृत्वा राज्यस्य सर्वं वृत्तान्तं ज्ञातुं प्रयतते स्म।
   (iii) राजा स्वबलिदानेन अपि प्रजायै अभयदानम् अकरोत्।
   (iv) राज्ञः व्यवहारेण प्रेरितः राक्षसः अपि जीवहिंसां त्यजति स्म।
2. स्वयं कुरुत।
3. (क) विक्रमस्य राज्ये पिशुनः तस्कराः, पापकर्मनिरताः जनाः न आसन्।
   (ख) वृक्षस्य उपरि चिरंजीवी नामकः खगः अन्यैः पक्षिभिः सह संलापं करोति स्म।
   (ग) वृद्धेन पक्षिणा उक्तम्– ''भो पुत्र! यो दुःखी स सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति''।
   (घ) राक्षसः प्रतिदिनं नगरमागत्य मानुषं स्त्रियं बालं वा पर्वते नीत्वा भक्षयति स्म।
   (ङ) पक्षिणः वचः श्रुत्वा राजा वध्यशिलासमीपे गतः। तत्र ब्राह्मणं दृष्ट्वा तस्मै अभयं दत्त्वा स्वगृहं च सम्प्रेष्य, सरोवरे स्नात्वा वध्यशिलायाम् उपविष्टः।
4. मन्त्रिन्, सप्तमी, बहुवचनम्
   चिंरजीविन्, तृतीया, एकवचनम्
   चेतस्, सप्तमी, एकवचनम्
   युष्मद्, चतुर्थी, एकवचनम्
   सम्पत्, प्रथमा, एकवचनम्
5. (ख) (घ) (क) (छ) (ज) (ङ) (ग) (च)
6. (क) कुत्र, (ख) किम् (ग) किं नाम नगरम्, (ग) कस्य (घ) काम्, (ङ) केन।
7. (क) मृत्युभयात्, (ख) राजानम्, (ग) मदागमनात्, (घ) भोजराजम्, (ङ) नृपाय।
8. (क) राक्षसः (ख) राज्ञा (ग) पुत्तलिका

9

काले फलति सौभाग्यम्

को न जानाति खलु काले एव वृक्षाः फलन्ति। काले एव वृष्टिः जायते। काले एव भवनस्य निर्माणं भवति। प्रथमे कुद्दालाघाते एव भूतलात् जलं न निस्सरति। क्षेत्रेषु धान्यम् अपि समये एव प्ररोहति। अतः अस्माभिः धैर्येण कार्यं करणीयम्। निराशः भूत्वा मध्यमार्गे एव प्रयत्नः न त्यक्तव्यः। कथम् एकः निर्धनः जनः धैर्यम् अवलम्ब्य धनवान् भवति इति पठामः वयम् अस्मिन् हास्यनाटके।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- नाट्यांशस्य सारांशं लेखितुं शक्ष्यति;
- पाठे प्रयुक्तानां पात्राणां चरित्रचित्रणं कर्तुं शक्ष्यति;
- इन् प्रत्ययान्तपदानां रूपाणि ज्ञात्वा वाक्यप्रयोगं कर्तुं शक्ष्यति;
- पूर्वरूपसन्धियुक्तपदानां सन्धिच्छेदं करिष्यति;
- तत्पुरुषसमस्तपदानि चित्वा विग्रहं करिष्यति;
- क्त्वा प्रत्ययस्य स्थाने ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगं कर्तुं क्षमः भविष्यति;
- क्तवतु प्रत्ययस्य स्थाने लङ् लकारस्य क्रियापदानि लेखिष्यति;
- भू, शक्, क्री धातूनां लटादि–प×च लकारेषु रूपाणां प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

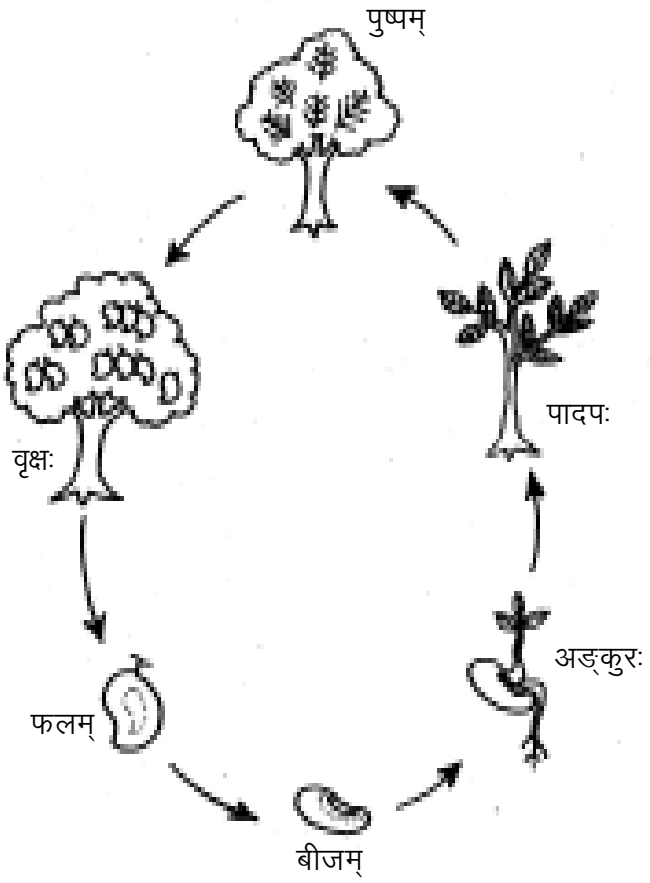

9.1: **बीजचक्रं**

उपर्युक्तचित्रे बीजचक्रं प्रदर्शितम्। चित्रं दृष्ट्वा अधोलिखितवाक्यानि पूरयन्तु

(क)	बीजात्	अङ्कुरः	प्रजायते
(ख)	.....	पादपः	.....
(ग)	.....	.....	प्रजायते
(घ)	वृक्षात्	.....	.....
(ङ)	.....	फलम्	.....
(च)	फलात्	.....	.....

9.1 मूलपाठः

काले फलति सौभाग्यम्

यथा बीजं तस्मिन्नेव क्षणे फलं न उत्पादयति तथैव पुण्यकर्मणां फलमपि तत्क्षणमेव न भवति। पठामः तावत् अतिमनोर×जकम् एतत् नाटकम्।

(राजसभायाः दृश्यम्। सिंहासने उपविष्टः राजा पार्श्वे मन्त्री च)

प्रतीहारी – (प्रविश्य) जयतु महाराजः। प्रभो! कश्चन जीर्णवस्त्रधारी निर्धनः भवद्दर्शनाभिलाषी द्वारे तिष्ठति।

राजा – सादरं तम् अन्तः प्रवेशय।

प्रतीहारी – यथाज्ञापयति महाराजः। (प्रतीहारी गच्छति)

राजा – (स्वगतम्) कथं मम राज्ये जीर्णवस्त्रधारी निर्धनः?

प्रतीहारी – (लब्धदत्तेन सह प्रविश्य) जयतु महाराजः।

लब्धदत्तः – जयतु महाराजः।

राजा – भोः कथं मम राज्ये निर्धनः, दीपस्य अधः अन्धकारः।

लब्धदत्तः – महाराज! किं करोमि, मम भाग्यम् एव विपरीतम्।

मन्त्री – महाराज! किं न अभिजानाति, एषः एव एकदा वने महाराजस्य प्राणान् रक्षितवान्।

लब्धदत्तः – मातृभूमेः महाराजस्य च ऋणं प्रत्यर्पयितुं मया प्रयासः एव कृतः।

राजा – आम् स्मरामि। तदा अपि भवान् न किमपि याचितवान्। भवतः विनम्रतया प्रसन्नः अस्मि। वदतु किम् इच्छति?

लब्धदत्तः – भवतां दर्शनार्थम् एव आगतवान्।

राजा – (पार्श्वं दृष्ट्वा) प्रतीहारिन्। मम शयनागारे एकं बीजपूरफलम् अस्ति। शीघ्रं तत् आनय।

प्रतीहारी – यथाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य, प्रविश्य च)

प्रतीहारी – जयतु महाराजः। एतद् बीजपूरफलम्।

राजा – (स्वीकृत्य) भोः लब्धदत्त। स्वीकरोतु एतत् फलम्। इतः परं बहुमूल्यं वस्त्रं परिधाय एव राजसभायाम् आगच्छतु भवान्।

शब्दार्थाः

राजसभायाः = राजदरबार का
प्रतीहारी = द्वारपाल
प्रविश्य = पहनकर
जीर्णवस्त्रधारी = फटे पुराने कपड़े पहने
प्रवेशय = प्रवेश कराओ
स्वगतम् = एक ओर बोली जाने वाली बात जो अन्य पात्रों को सुनाई न दे।
अभिजानन्ति = पहचानता है
प्रत्यर्पयितुम् = वापस करने के लिए, चुकाने के लिए
शयनागारे = सोने के कक्ष में
बीजपूरफलम् = बीजों से भरा फल
परिधाय = पहन कर
ज्ञास्यसि = जान जाओगे

लब्धदत्तः – (किञ्चिद् नैराश्यम् अनुभवन्) धन्यः अस्मि। (फलं गृहीत्वा गच्छति।)

मन्त्री – महाराज। किम् एकेन फलेन तस्य दारिद्र्यं दूरीभविष्यति?

राजा – समयेन ज्ञास्यसि, हे मन्त्रिन्!

प्रतीहारी – जयतु महाराजः। महाराज! एकः साधुः राजदर्शनाकांक्षी द्वारे तिष्ठति।

राजा – सम्मानपूर्वकम् आनय तम्।
(ततः साधुः प्रविशति।)

साधुः – जयतु महाराजः। एकम् अपूर्वं फलं भवते अर्पयितुम् आगतोऽहम्। कृपया स्वीकरोतु।

राजा – (गृहीत्वा साश्चर्यम्) अहो एतत् तु तदेव फलम्। भोः साधो! कुतः प्राप्तम् एतत् फलम्?

साधुः – राजन्! मार्गे एकः अतीव निर्धनः जनः एतत् फलं विक्रीणाति स्म। दिव्यं प्रकाशमानम् एतत् फलं दृष्ट्वा अहम् एकं रूप्यकं दत्त्वा क्रीतवान् अत्र च आनीतवान्।

राजा – अतिशोभनम्। भवान् मम अतिथिगृहे विश्रान्तिम् अनुभवतु।

साधुः – कृतज्ञोऽस्मि, राजन्। (गच्छति)

राजा – प्रतीहारिन्! पुनः तं जीर्णवस्त्रधारिणम् लब्धदत्तम् आह्वयतु।

प्रतीहारी – यथा आज्ञापयति महाराजः। (गच्छति, लब्धदत्तेन सह प्रविश्य) एषः लब्धदत्तः।

लब्धदत्तः – जयतु महाराजः। क्षम्यताम्। बुभुक्षया पीडितोऽहं तत्फलम् एकेन रूप्यकेण विक्रीतवान्।

राजा – चिन्ता मा अस्तु। पुनः स्वीकरोतु तदेव फलम्। (लब्धदत्तः फलं स्वीकृत्य निर्गच्छति।)

प्रतीहारी – (प्रविश्य) जयतु महाराजः। कोऽपि राजदर्शनार्थी द्वारे तिष्ठति।

राजा – तम् अन्तः प्रवेशय।

प्रतीहारी – यथाज्ञापयति महाराजः। (गच्छति, पुनः व्यापारिणा सह प्रविशति।)

व्यापारी – जयतु महाराजः। महाराज, भवते एकं दिव्यं फलम् उपहाररूपेण अर्पयामि। कृपया स्वीकरोतु।

राजदर्शनाकांक्षी = राजा का दर्शन चाहने वाला
अपूर्वम् = अनोखा
अर्पयितुम् = देने के लिए
विक्रीणाति स्म = बेचता था
प्रकाशमानम् = चमकता हुआ
आनीतवान् = ले आया
विश्रान्तिम् = आराम, विश्राम
आह्वयतु = बुलाइए
आज्ञापयति = आज्ञा देता है
बुभुक्षया = भूख से
मा अस्तु = मत हो
समर्पणीयम् = देना है, सौंपना है
मन्ये = मानता हूँ
प्रकाशम् = जोर से, सबको सुनाई देने लायक शब्दों से

राजा – (साश्चर्यम्, स्वगतम्) अरे, पुनः तदेव फलम्। मन्ये सः मूर्खः पुनः एतत् फलम् एकेन रूप्यकेण विक्रीतवान्। (प्रकाशम्) भो व्यापारिन्, कुतः प्राप्तम् एतत् फलम्।

व्यापारी – महाराज! एकः जीर्णवस्त्रधारी एतत् फलं विक्रीणाति स्म। बहुमूल्यम् अद्भुतम् इति च मत्वा तस्मै वस्त्रयुगलं दत्त्वा अत्र आनीतवान्।

राजा – प्रीतोऽस्मि भवतः राजभक्त्या। मन्त्रिन्। एनं यथोचितं सत्कृत्य प्रेषयतु। तं लब्धदत्तं च पुनः आह्वयतु।

मन्त्री – यथा आदिशति भवान्।

राजा – (स्वगतम्) कथं मूर्खः सः लब्धदत्तः न अभिजानाति फलस्य दिव्यताम्। (व्यापारी गच्छति, लब्धदत्तः पुनः प्रविशति)

लब्धदत्तः – जयतु महाराजः। पश्यतु भगवन्। भवतां कृपया अद्य नूतनं वस्त्रयुगलं धारयामि। महान् आनन्दः वर्तते।

राजा – भवान् अल्पसन्तुष्टः लोभरहितः इति दृष्ट्वा प्रसन्नः अस्मि। पुनः एतत् फलं स्वीकरोतु। भवतः सर्वे मनोरथाः पूर्णाः भविष्यन्ति।

लब्धदत्तः – अनुगृहीतोऽस्मि। (फलं गृहीत्वा गच्छति)

(ततः प्रविशति एका नर्तकी)

नर्तकी – जयतु महाराजः। महाराज! अहम् एकं दिव्यं फलं भवते उपहारार्थम् आनीतवती।

राजा – (स्वगतम्) अहो! पुनरपि तदेव फलम्। सर्वे अस्य दिव्यतां परिज्ञाय एतत् अत्र आनयन्ति। सः तावत् अल्पमूल्यार्थम् एतत् विक्रीणाति। (प्रकाशम्) गच्छतु भवती अद्य। (नर्तकी गच्छति)

राजा – प्रतीहारिन्! पुनरपि सः लब्धदत्तः आनीयताम्।

लब्धदत्तः – (प्रविश्य, भीत्या) क्षम्यताम्। महाराज! प्रतिदिनम् उदरभरणम् माम् एतत् फलं विक्रेतुं बाध्यं करोति। इतः परं तथा न करिष्यामि। मम दोषः नास्ति।

राजा – अलं भयेन। भवतः सत्यवचनेन अहं सन्तुष्टः। भवान् विनम्रः, सरलः, अभिमानरहितः, लोभरहितः च। अतः पुनः एतत् फलं स्वीकरोतु। (लब्धदत्तः गृह्णाति)

प्राप्तम् = मिला
वस्त्रयुगलम् = वस्त्रों का एक जोड़ा
दत्त्वा = देकर
प्रीतोऽस्मि = खुश हूँ, प्रसन्न हूँ
सत्कृत्य = सम्मान देकर
प्रेषयतु = भेजें
आदिशति = आदेश देता है
उपहारार्थम् = उपहार के लिए, भेंट के लिए
परिज्ञाय = जानकर
आनयन्ति = लाते हैं
आनीयताम् = ले आइए
भीत्या = डर से
विक्रेतुम् = बेचने के लिए
बाध्यम् = विवश, मजबूर
इतः परम् = इसके बाद

राजा – इदानीं सर्वेषां पुरतः एतत् फलं खण्डयतु। (लब्धदत्तः फलं खण्डयति। तस्मात् रत्नानि अधः पतन्ति। सर्वत्र तेषां ज्योतिः प्रसरति।)

लब्धदत्तः – (आश्चर्येण) अहो रत्नमयम् आसीत् एतत् फलम्। अत एव भासते स्म।

मन्त्री – (स्वगतम्) एवम् दिव्यम् आसीत् फलम्! (प्रकाशम्) भो लब्धदत्त। पश्य, त्रिवारम् एतत् फलं भवते प्रदत्तम्। भवान् सम्प्राप्तां लक्ष्मीं पुनः पुनः तिरस्कृतवान्।

लब्धदत्तः – (नैराश्येन) महाराज! मम भाग्ये लक्ष्मीः नासीत् अतएव अहम् एतत् फलं न परिज्ञातवान्। (राज्ञः चरणयोः पतति)।

राजा – (लब्धदत्तम् उत्थापयन्) उत्तिष्ठ! सत्कर्मणः सद्विचाराणां च फलं कदापि न नश्यति। भवद्भिः मम प्राणरक्षा कृता। त्रिवारं मया विविधाः जनाः भवतः परीक्षार्थं प्रेषिताः। भवान् लोभं न कृत्वा अल्पेनैव मूल्येन एतत् फलं विक्रीतवान्। सर्वदा सत्यमेव उक्तम्। अतः इदानीम् एतानि सर्वाणि रत्नानि भवते दास्यामि। स्वीकरोतु।

लब्धदत्तः – जयतु महाराजः! अनुगृहीतोऽस्मि। चिरं जीवतु भवान् सर्वदा प्रजाहितचिन्तकः। नूनं भवतां राज्ये कोऽपि निर्धनः भवितुं न शक्नोति।

मन्त्री – धन्यः अस्ति अस्माकं महाराजः– **नूनम् सत्यमेव उक्तम्–काले फलति सौभाग्यम्।**

(पटाक्षेपः)

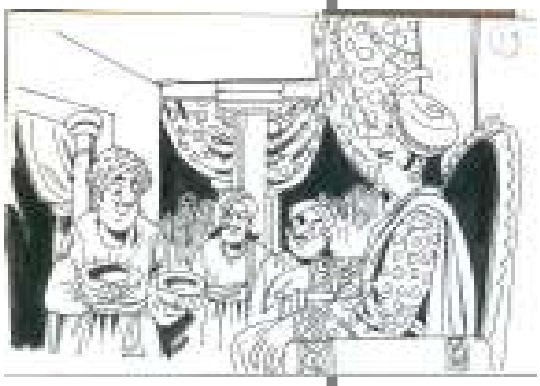

खण्डयतु = तोड़िए– फोड़िए
भासते स्म = चमक रहा था
सम्प्राप्ताम् = पाई हुई
तिरस्कृतवान् = अपमान कर दिया
नैराश्येन = निराशा से
परिज्ञातवान् = पहचाना, जाना
उत्थापयन् = उठाता हुआ
परीक्षार्थं = जाँच के लिए
नूनम् = अवश्य
पटाक्षेपः = पर्दे का गिरना

9.2 बोधप्रश्नाः

1. भवद्भिः मूलपाठः पठितः। तदनुसारमेव उत्तरं ददतु। कः कं प्रति कथयति?

	कः	कम्
यथा– भोः। कथं मम राज्ये निर्धनः?	राजा	लब्धदत्तम्
(क) जयतु महाराजः। एतद् बीजपूरफलम् ।	.....	.....
(ख) किम् एकेन फलेन तस्य दारिद्र्यं दूरीभविष्यति?	.....	.....
(ग) बहुमूल्यम् अद्भुतम् इति मत्वा तस्मै वस्त्रयुगलं दत्त्वा अत्र आनीतवान्	.....	.....

(घ) अहम् एकं रूप्यकं दत्त्वा क्रीतवान् ....

(ङ) भवते उपहारार्थं दिव्यं फलम् आनीतवती ....

2. अधोलिखिते संवादे रिक्तस्थानानि पूरयत

लब्धदत्तः (प्रविश्य) (i)..... महाराजः। प्रतिदिनं (ii)..... माम् एतत् फलं (iii).....बाध्यं करोति। इतः (iv).....न करिष्यामि। मम (v)..... नास्ति।

राजा अलं (vi).....। (vii)..... सत्यवचनेन अहं सन्तुष्टः। भवान् (viii)..... सरलः (ix)..... लोभरहितः च। अतः पुनः (x)..... फलं स्वीकुरु।

3. क्रियापदानि योजयन्तु

(क) कश्चन निर्धनः भवद्दर्शनम् .....।

(ख) किं..... मम भाग्यम् एव विपरीतम्।

(ग) भो लब्धदत्त। ..... एतत् फलम्।

(घ) महाराज। भवते एकं दिव्यं फलम् उपहाररूपेण.....।

(ङ) इदानीं सर्वेषां पुरतः एतत् फलं.....।

9.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

राजसभायाः दृश्यम् ..... समयेन ज्ञास्यसि हे मन्त्रिन्।

व्याख्या–

भवन्तः जानन्ति एव यत् अद्यापि समाजे नाटकानाम् अभिनयः प्रचलति। दूरदर्शने अपि वयं नाटकम् पश्यामः। नाटकम् अभिनयप्रधानं भवति। अस्य उद्देश्यम् न केवलं मनोर जनम् अपितु प्रेरणाप्रदानम् अपि भवति। वयम् अत्रापि नाटके कथम् एकः जीर्णवस्त्रः निर्धनः राजदर्शनम् इच्छति राजा च तस्य समस्यां कथं दूरीं करोति इति प्रथमांशे पठामः।

(क) दीपस्य अधः अन्धकारः– राजसभां गतं निर्धनं जीर्णवस्त्रधारिणं लब्धदत्तं दृष्ट्वा राजा चकितः सन् इदम् उक्तवान् ''कथं दीपस्य अधः अन्धकारः– अर्थात् दानिनः राज्ञः शासनेऽपि कथम् एतादृशः निर्धनः? कथं दानेन वञ्चितः सः? एषा वार्ता तु राज्ञः कृते अपयशस्करी।

(ख) ऋणं प्रत्यर्पयितुं मया प्रयासः कृतः– आत्मनः प्रशंसां प्रति उदासीनः लब्धदत्तः तु कथयति, ''मया तु कर्त्तव्यस्य निर्वाहः एव कृतः। अहम् अस्य देशस्य नागरिकः। अत्र एव स्वजीवननिर्वाहं करोमि। अतः राज्ञः रक्षाम् मातृभूमेः च रक्षणं अहं कृतवान्।''

(ग) समयेन ज्ञास्यसि– उचितसमये एव कस्यापि कर्मणः फलं प्राप्यते। परं कर्म तु कर्त्तव्यमेव।

प्रथमांशसारः

एकः राजा अतीव बुद्धिमान् प्रजावत्सलः च आसीत्। सः स्वराज्ये कमपि जनं निर्धनं द्रष्टुं न वा×छति स्म। तस्य सभायाम् एकः लब्धदत्तः नाम जीर्णवस्त्रधारी निर्धनः प्रविशति। तेन एकवारं राज्ञः प्राणरक्षा अपि कृता आसीत्। लब्धदत्तः विनम्रः आसीत् अतः किमपि न अयाचत्। राजा तस्मै एकं बीजपूरं फलं प्रयच्छति। 'किमर्थम्' इति मन्त्री अपि न जानाति स्म। अन्ते तस्य रहस्यम् उद्घाटितम् भवति।

एक राजा बहुत परोपकारी तथा प्रजा का हित चाहने वाला था। उसकी सभा में एक फटेहाल निर्धन प्रवेश करता है। उसने पहले कभी एक बार राजा की प्राणरक्षा भी की थी किन्तु विनम्रता के कारण वह स्वयं कुछ नहीं मांगता। राजा उसे एक बीजों से भरा फल देता है। क्यों? इस बात को मन्त्री भी नहीं समझ पाता। इसका उत्तर अन्त में मिलता है।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयम् अधः उपपदविभक्तिप्रयोगं, इन् (तद्धित प्रत्ययं) क्त्वा–ल्यप्–क्तवतु (कृत्) प्रत्ययप्रयोगं च पश्यामः।

प्रतीहारी	(प्रतीहार + इन्) प्रतीहारिन् शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम्
मन्त्री	(मन्त्र + इन्) मन्त्रिन् शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम् मन्त्रं परामर्शं ददाति इति। सम्बोधने मन्त्रिन् भवति।
महाराजः	महान् चासौ राजा। महाराज शब्दः, प्रथमाविभक्तिः, एकवचनम्। सम्बोधने–महाराज! इति भवति।
दीपस्य अधः	अत्र अधः इति योगे षष्ठी, किन्तु 'अधोऽधः' इति योगे द्वितीया भवति।

ल्यप् प्रत्यय प्रयोगः

प्रविश्य	प्र + विश् + ल्यप्	प्रवेशं कृत्वा
निष्क्रम्य	निस् + क्रम् + ल्यप्	निष्क्रमणं कृत्वा, बहिर्गत्वा
परिधाय	परि + धा + ल्यप्	धारणं कृत्वा, धारयित्वा
स्वीकृत्य	स्वी + कृ + ल्यप्	स्वीकारं कृत्वा

कत्वा प्रत्ययान्तभाब्दाः

दृष्ट्वा	दृश्+क्त्वा (अव्यय)	दृष्टिपातं कृत्वा
गृहीत्वा	ग्रह्+क्त्वा (अव्यय)	ग्रहणं कृत्वा

क्तवतुप्रत्ययप्रयोगः

'क्तवतु' (तवत्) प्रत्ययः भूतकालिककृत्प्रत्ययः। अयं धातोः परं योज्यते। क्तवतुप्रत्ययान्तपदं न केवलं भूतकालिकक्रियायाः अर्थं व्यक्तं करोति। अस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति। यथा– छात्रः गृहं गतवान् (गम् + क्तवतु) = भूतकालिक क्रियापदम् – अगच्छत् 'इति अर्थः।

रक्षितवान्	रक्ष् + क्तवतु, पु0 प्रथमा विभक्तिः, एकवचनम्, अरक्षत्–रक्षणम् अकरोत्।
आगतवान्	आ+गम् क्तवतु, पु0, प्रथमा वि., एकवचनम्।
याचितवान्	याच् क्तवतु, पुं0, प्रथमा वि0, एकवचनम्, अयाचत–याचनाम् अकरोत्।

पाठगतप्रश्नाः 9.1

1. सम्बोधनं प्रथमान्तं पदं वा लिख्यताम्

प्रथमान्तं पदम्	**सम्बोधनम्**
यथा प्रतीहारी	हे प्रतीहारिन्
(क) मन्त्री	.....
(ख)	हे राजन्
(ग) महाराजः	.....
(घ)	हे दर्शनाभिलाषिन्

2. स्त्रीलिङ्गरूपस्य स्थाने पुल्लिंगरूपं लिखन्तु

यथा सा रक्षितवती	सः रक्षितवान् ।
(क) सा आगतवती	सः ..... ।
(ख) सा याचितवती	सः ..... ।
(ग) सा स्वीकृतवती	सः ..... ।
(घ) सा गृहीतवती	सः ..... ।

3. अनया पंक्त्या कः चारित्रिकः गुणः प्रकटितः भवति?

(क) राजा– कथं मम राज्ये निर्धनः?	दानवीरता / कृपणता
(ख) मन्त्री –एतेन एकदा राज्ञः प्राणरक्षा कृता।	तीक्ष्णा स्मृतिः / मन्दबुद्धिः
(ग) लब्धदत्तः– भवतां दर्शनार्थम् अत्र आगतवान्।	कुटिलता / विनम्रता
(घ) राजा–समयेन ज्ञास्यसि।	अज्ञानम् / चातुर्यम्
(5) मन्त्री– महाराज! किम् एकेन फलेन तस्य दारिद्र्यं दूरीभविष्यति।	परहितचिन्ता / उदारता

द्वितीयः अंशः

प्रतीहारी–जयतु महाराजः ..... फलं गृहीत्वाग गच्छति।

सम्प्रति वयम् द्वितीयांशम् प्रश्नोत्तरशैल्या बोधामः–

द्वारे कः उपस्थितः? एकः साधुः। साधुः राज्ञे किम् अर्पयति? अपूर्वं फलम्। साधुः तत् अपूर्वं फलं कुतः प्राप्तवान्? साधुः तत् अपूर्वं फलं तस्माद् एव लब्धदत्तात् क्रीत्वा आनीतवान्। साधुः लब्धदत्ताय फलस्य किं मूल्यं दत्तवान्। एकं रूप्यकम्। राजा साधवे किं पारितोषिकं ददाति? राजा साधवे अतिथिगृहे भोजनस्य व्यवस्थां कारयति। एतेन साधुं प्रति राज्ञः सम्मानभावना प्रकटीभवति। लब्धदत्तः किमर्थं फलं विक्रीतवान्? लब्धदत्तः बुभुक्षया पीडितः आसीत्। किं राजा तं दण्डयति? नहि। राजा तं न दण्डयति। अपितु पुनः तस्मै तदेव फलं ददाति। कालान्तरे कः अन्यः प्रविशति? एकः व्यापारी। व्यापारी पुनः राज्ञे किम् अर्पयति? व्यापारी पुनः राज्ञे तदेव फलम् अर्पयति। व्यापारी कुतः तत् फलम् आनीतवान्? लब्धदत्तात् व्यापारी लब्धदत्ताय वस्त्रयुगलं दत्त्वा फलं क्रीतवान्। राज्ञा आहूतः लब्धदत्तः किं धारयित्वा आनन्दं प्रकटयति? लब्धदत्तः व्यापारिणा दत्तं वस्त्रयुगलं धारयित्वा आनन्दं प्रकटयति। किं राजा तस्मै कुप्यति? नैव। राजा तु तम् अल्पसन्तुष्टं लोभरहितं मत्वा प्रसन्नः भवति। राजा किं कथयित्वा पुनः तस्मै तदेव फलं ददाति? ''तव सर्वे मनोरथाः पूर्णाः भविष्यन्ति।'' इति लब्धदत्तः राजानं प्रति किं कथयित्वा गच्छति? ''अनुगृहीतः अस्मि'' इति कथयित्वा गच्छति।

द्वितीयांशसारः

लब्धदत्तः राज्ञा प्रदत्तं फलं गृहीत्वा गच्छति। एकः साधुः लब्धदत्तात् एकेन रूप्यकेण फलं क्रीत्वा राज्ञे समर्पयति। राजा पुनः तत् फलं लब्धदत्ताय प्रयच्छति। पुनः एकः व्यापारी तत् फलं लब्धदत्तात् क्रीणाति, तस्मै एकं वस्त्रयुगलं ददाति पुनः च राज्ञे ददाति। राजा द्वितीयं वारमपि लब्धदत्ताय तत् फलं प्रयच्छति।

लब्धदत्त राजा के दिये फल को लेकर चला जाता है। एक साधु उसे एक रुपया देकर फल खरीदकर पुनः राजा को दे देता है। राजा फिर से उसे लब्धदत्त को ही दे देता है। कुछ समय बाद एक व्यापारी लब्धदत्त को वस्त्रों का जोड़ा देकर फल ले लेता है और फल पुनः राजा को लाकर देता है। राजा दूसरी बार भी फल लेकर लब्धदत्त को देता है।

1. **'स्वगतम्'** नाटके यदा किमपि पात्रम् स्वमनोभावम् एवं वदति, येन म×चे समक्षं स्थितं पात्रं न शृणोति इव, परं दर्शकाः शृण्वन्ति– एवम्भूतं कथनं 'स्वगतम्' उच्यते। यथा हि ''अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतम् मतम्'' इति।
2. **'प्रकाशम्'** एतद्विपरीतं यत् सर्वश्राव्यं कथनं भवति तत्कृते 'प्रकाशम्' इति प्रयुज्यते।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पदानां विग्रहं, सम्बोधनरूपं, क्त्वा–ल्यप्–क्तवतुप्रत्ययान्तरूपं च बोधामः

समस्तपदानि	**विग्रहाः**
राजदर्शनम्	राज्ञः दर्शनम्
राजदर्शनाकांक्षी	राजदर्शनस्य आकांक्षी
अतिथिगृहे	अतिथीनां गृहम्, अतिथिगृहं तस्मिन् इति अतिथिगृहे।
जीर्णवस्त्रम्	जीर्णं वस्त्रम्
वस्त्रयुगलम्	वस्त्रस्य युगलम्
राजभक्त्या	राज्ञः भक्तिः राजभक्तिः तया इति राजभक्त्या
अल्पसन्तुष्टः	अल्पेन सन्तुष्टः
लोभरहितः	लोभेन रहितः

त्त्वा / ल्यप् प्रत्ययबोधः

गृहीत्वा	ग्रह् + क्त्वा
दृष्ट्वा	दृश् + क्त्वा
दत्त्वा	दा + क्त्वा
मत्वा	मन् + क्त्वा
स्वीकृत्य	स्वी + कृ + ल्यप्
सत्कृत्य	सत् + कृ + ल्यप्

क्तवतुप्रत्ययान्तशब्दाः

क्रीतवान्	क्री + क्तवतु प्रत्ययः, प्रथमा एकवचनम् (पु.)
आनीतवान्	आ + नी + क्तवतु प्रत्ययः, प्रथमा एकवचनम् (पु.)
विक्रीतवान्	वि + क्री + क्तवतु प्रत्ययः, प्रथमा एकवचनम् (पु.)

सम्बोधनपदानि	**प्रथमान्तपदानि**
महाराज!	महाराजः
साधो!	साधुः
राजन्	राजा
प्रतीहारिन्	प्रतीहारी
व्यापारिन्	व्यापारी
मन्त्रिन्	मन्त्री
भगवन्	भगवान्

पाठगतप्रश्नाः 9.2

1. (क) कौ द्वौ जनौ पुनः तत् दिव्यं फलं क्रीत्वा आनीतवन्तौ?
   (ख) साधुः लब्धदत्ताय किं दत्त्वा फलं प्राप्तवान्?
   (ग) व्यापारी लब्धदत्ताय किम् अयच्छत्?
   (घ) राजा तत्फलं प्राप्य पुनः कस्मै दत्तवान्?
2. अधोलिखितविग्रहान् पठित्वा समस्तपदानि रचयत।
   (क) अल्पेन सन्तुष्टः
   (ख) लोभात् विरहितः
   (ग) अतिथये गृहम्
   (घ) जीर्णं वस्त्रम्
   (ङ) राज्ञः भक्त्या
3. अधोलिखितवाक्येषु पाठानुसारं क्रियापदानि योजयत
   (क) भवान् मम अतिथिगृहे भोजनादिकं स्वीकृत्य.....
   (ख) पुनः तं जीर्णवस्त्रधारिणम् लब्धदत्तम् .....
   (ग) मन्त्रिन्। एनं यथोचितं सत्कृत्य .....
   (घ) राजा– भवान् पुनः तदेव फलं .....
   (ङ) राजा– लब्धदत्तं च पुनः .....
4. अधोलिखितवाक्येषु विशेषणपदं रेखांकितं कुरुत
   (क) एकः साधुः द्वारे तिष्ठति।
   (ख) पुनः तं जीर्णवस्त्रधारिणं लब्धदत्तम् आह्वयतु।
   (ग) अहं तत् फलं रूप्यकेण क्रीतवान्।
   (घ) भवतां कृपया अद्य नूतनं वस्त्रयुगलं धारयामि।
   (ङ) महान् आनन्दः वर्तते।

तृतीयः अंशः

ततः प्रविशति एका नर्तकी ..... पटाक्षेपः।

इदानीम् वयं तृतीयम् अंशं बोधामः–

फलं विक्रेतुं लब्धदत्तः किमर्थं बाध्यः आसीत्? क्षुधापूर्त्यै अथवा उदरंभरणाय। पुनः तत् फलं राज्ञे का आनीतवती? नर्तकी। राजा नर्तक्यै किं ददाति? न किमपि, अपितु सः तां

गन्तुं कथयति। राजा पुनः कस्य आह्वानाय आदेशं ददाति? लब्धदत्तस्य। राज्ञा कति जनाः लब्धदत्तस्य परीक्षायै प्रेषिताः आसन्? के च ते? त्रयः, साधुः, व्यापारी, नर्तकी च। ते जनाः कथं लब्धदत्तं परीक्षितवन्तः? ते तस्मात् फलं क्रीत्वा पुनः राज्ञे समर्पितवन्तः। लब्धदत्ते के के गुणाः आसन्? लब्धदत्तः विनम्रः, लोभरहितः, अल्पसन्तुष्टः अभिमानरहितः च आसीत्। राज्ञा तत् फलं लब्धदत्ताय कति वारं दत्तम्? त्रिवारम्। किं लब्धदत्तः सत्यं वदति स्म अथवा असत्यम्? सः राज्ञः पुरतः आगम्य सर्वदा सत्यमेव उक्तवान्। अन्ते राजा किं करोति? राजा अन्ते तानि रत्नानि लब्धदत्ताय एव दत्तवान्। सत्कर्मणां फलं कीदृशं भवति शुभम् अशुभं वा? सत्कर्मणां फलं शुभं भवति। फले किम् आसीत्? फले रत्नानि आसन्।

तृतीयांशसारः

पूर्ववत् एव पुनः एका नर्तकी लब्धदत्तात् फलं स्वीकृत्य राज्ञे ददाति। राजा लब्धदत्तम् आह्वयति, फलं च खण्डयितुम् आदिशति। खण्डितात् फलात् रत्नानि अधः पतन्ति। लब्धदत्तः विस्मितः तानि पश्यति। राजा लब्धदत्तस्य सत्यभाषणेन, विनम्रतया, सन्तोषवृत्त्या च प्रसीदति तस्मै च सर्वाणि रत्नानि प्रयच्छति। वस्तुतः साधुः, व्यापारी, नर्तकी सर्वे एव राज्ञा लब्धदत्तस्य परीक्षायै प्रेषिताः आसन्। लब्धदत्तः परीक्षायां सफलः भवति। पुण्यकर्मणां फलम् अवश्यं प्राप्यते परन्तु कालेन एव। अतः नरः धैर्येण पुण्यकर्माणि कुर्वन् जीवेत्।

पूर्व की भांति एक नर्तकी लब्धदत्त से फल लेकर पुनः राजा को देती है। राजा उसी प्रकार लब्धदत्त को बुलाता है और फल तोड़ने के लिए कहता है। टूटे हुए फल से रत्न पृथ्वी पर गिर पड़ते हैं। राजा लब्धदत्त की सरलता, सन्तोषवृत्ति, सत्यभाषिता से प्रसन्न होकर सारे रत्न उसे दे देता है। वास्तव में साधु, व्यापारी तथा नर्तकी राजा के द्वारा ही लब्धदत्त की परीक्षा के लिये भेजे जाते हैं जिसमें लब्धदत्त खरा उतरता है। पुण्यकर्मों का फल अवश्य मिलता है लेकिन समय आने पर ही। अतः मनुष्य धैर्यपूर्वक पुण्यकर्म करते हुए ही जीवन यापन करे।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पुनः अर्थशब्दयुक्त–पदानां विग्रहं, भवत् शब्दरूपाणि, क्तवतु प्रत्ययप्रयोगं, अव्ययपदानि, उपपदविभक्ति प्रयोगं च बोधामः

(क)	उपहारार्थम्	उपहाराय	इदम्
	अल्पमूल्यार्थम्	अल्पमूल्याय	इदम्
	परीक्षार्थम्	परीक्षायै	इदम्
(ख)	भवते	भवत् चतुर्थी एकवचनम्	(आपके लिये)
	भवतः	भवत् षष्ठी एकवचनम्	(आपका)
	भवान्	भवत् पु. प्रथमा एकवचनम्	(आप)

	भवद्भिः	भवत् पु. तृतीया बहुवचनम्	(आप के द्वारा)	
	भवताम्	भवत् पु. षष्ठी बहुवचनम्	(आप सबका)	
(ग)	परिज्ञाय	परि ज्ञा ल्यप्	अभिज्ञानं कृत्वा	(पहचान करके)
	विक्रेतुम्	वि क्री तुमुन्	विक्रयं कर्तुम्	(बेचने के लिये)

क्तवतु प्रययान्तशब्दाः

आनीतवती — आ नी + क्तवतु, स्त्री., प्रथमा एकवचनम्, पुंल्लिंगे आनीतवान्।

तिरस्कृतवान् — तिरस्कृ + क्तवतु, पु., प्रथमा एकवचनम्, स्त्रीलिंगे, तिरस्कृतवती।

विक्रीतवान् — वि क्री + क्तवतु, पु, प्रथमा एकवचनम्, स्त्रीलिंगे विक्रीतवती।

अव्ययपदानि

पुनः (फिर), एव (वही), अत्र (यहां), तावत् (तो, तब तक) अद्य (आज), इतः परम् (इसके बाद), तथा (वैसा) अलम् (बस करो, मत करो), च (और), अतः (इसलिये) पुरतः (सामने, आगे) अधः (नीचे), सर्वत्र (सब जगह), अतएव (इसीलिये), एवम् (इस प्रकार), कदापि (कभी भी), त्रिवारम् (तीन बार), चिरम् (बहुत दिन तक), नूनम् (निश्चय पूर्वक), न (नहीं),

उपपदविभक्तिप्रयोगः

(i) विना योगे द्वितीया तृतीया पंचमी अपि भवति। (ii) अलम् योगे तृतीया–अलम् भयेन।

(iii) 'दा' योगे चतुर्थी–भवते प्रदत्तम्। पर्याप्त्यर्थे अलम् योगे तु चतुर्थी भवति। यथा मल्लः मल्लाय अलम्।

धातुरूपाणि

√शक् लट् लकारः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमपुरुषः	शक्नोति	शक्नुतः	शक्नुवन्ति
मध्यमपुरुषः	शक्नोषि	शक्नुथः	शक्नुथ
उत्तमपुरुषः	शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुमः

लोट् लकारः

प्रथमपुरुषः	शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु
मध्यमपुरुषः	शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत
उत्तमपुरुषः	शक्नुवानि	शक्नुवाव	शक्नुवाम

लृट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	शक्ष्यति	शक्ष्यतः	शक्ष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	शक्ष्यसि	शक्ष्यथः	शक्ष्यथ
उत्तमपुरुषः	शक्ष्यामि	शक्ष्यावः	शक्ष्यामः

लङ् लकारः

प्रथमपुरुषः	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
मध्यमपुरुषः	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
उत्तमपुरुषः	अशक्नुवम्	अशक्नुव	अशक्नुव

विधिलिङ्

प्रथमपुरुषः	शक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयुः
मध्यमपुरुषः	शक्नुयाः	शक्नुयातम्	शक्नुयात
उत्तमपुरुषः	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुवाम

विशेषः– एवमेव 'आप्' धातोः रूपाणि भविष्यन्ति। यथा– आप्नोति (लटि) आप्नोतु (लोटि), आप्स्यति (लृटि), आप्नोत् (लङ्), आप्नुयात् (विधिलिङि)

क्री (खरीदना)

लट् लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति
मध्यमपुरुषः	क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ
उत्तमपुरुषः	क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः

लोट् लकारः

प्रथमपुरुषः	क्रीणातु	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु

लङ् लकारः

प्रथमपुरुषः	अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्

लृट् लकारः

प्रथमपुरुषः	क्रेष्यति	क्रेष्यतः	क्रेष्यन्ति

विधिलिङ्

प्रथमपुरुषः	क्रीणीयात्	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयुः

पाठगतप्रश्नाः 9.3

1. अधोलिखितपंक्तिषु सम्बोधनपदं योजयन्तु
   (क) .....! पुनरपि स लब्धदत्तः आनीयताम्।
   (ख) .....! अहम् एकं दिव्यं फलं भवते उपहारार्थम् आनीतवती।
   (ग) .....! पश्य, त्रिवारम् एतत् फलं भवते दत्तम्।
   (घ) .....! प्रतिदिनम् उदरपूर्तिः माम् एतत् फलं विक्रेतुं बाध्यं करोति।
   (ङ) .....! मम भाग्ये लक्ष्मीः नासीत्।
2. कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा वाक्यानि पूरयन्तु
   (क) एतानि सर्वाणि रत्नानि ..... दास्यामि। (भवते/भवतः)
   (ख) नूनं ..... राज्ये कोऽपि निर्धनः भवितुं न शक्नोति। (भवता/भवताम्)
   (ग) ..... विनम्रः सरलः लोभरहितः च। (भवतः/भवान्)
   (घ) ..... सत्यवचनेन अहं सन्तुष्टः। (भवतः/भवद्भिः)
   (ङ) ..... मम प्राणरक्षा कृता। (भवद्भिः/भवद्भ्यः)
3. सन्धिरहितानि पदानि सन्धियुक्तानि कुरुत
   (क) अनुगृहीतः + अस्मि .....
   (ख) कः + अपि .....
   (ग) न + अस्ति .....
   (घ) अल्पेन + एव .....
   (ङ) उपहार + अर्थम् .....
4. निर्दिष्टशब्देषु उचितम् उपपद–विभक्तिः प्रयुज्यताम्
   (क) (मित्र) ..... विना सुखं नास्ति।
   (ख) धनी (निर्धन) ..... धनं ददाति।
   (ग) अलं ..... (कोलाहल)।
   (घ) सिंहः (गज) ..... अलम्।

9.4 किम् अधिगतम्

- लब्धदत्तः सत्यवक्ता, अल्पसंतोषी, निर्लोभः, विनम्रः च आसीत्।
- सर्वदा सत्यम् एव जयते।

- धैर्येण कार्यं करणीयम्।
- सत्कर्मणां फलं सदैव शुभं भवति।
- 'अर्थम्' 'के लिये' इति अर्थे विग्रहे पूर्वपदे चतुर्थी भवति।
- अलम् योगे निषेधार्थे तृतीयाविभक्तिः प्रयुज्यते, पर्याप्त्यर्थे च चतुर्थी।
- भूतकालस्य अर्थे 'क्तवतु' प्रत्ययस्य प्रयोगः अपि भवति।
- उपसर्गपूर्वकं धातोः परं क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति।
- प्रतीहारी मन्त्री, व्यापारी शब्दाः इन् प्रत्ययान्ताः सन्ति।
- भू, शक्, आप्, क्री धातूनां रूपाणि।

9.5 योग्यताविस्तारः

(क) लेखक–ग्रन्थ–परिचयः

प्रस्तुतनाटकस्य कथा संस्कृतवाङ्मयस्य ''कथासरित्सागरः'' इति प्रसिद्धकथाग्रन्थात् उद्धृता अस्ति। तामेव कथामाधृत्य लिखितं ''काले वर्षति पर्जन्यः'' इति नामकं नाटकं ''सम्भाषण सन्देशः'' इति संस्कृतपत्रिकायाः 1999 वर्षस्य नवम्बर मासस्य अंके प्रकाशितम् वर्तते। नाटकस्य लेखकः श्री नी. ना. मध्यस्थः अस्ति। ''काले वर्षति पर्जन्यः'' इति प्रकाशितस्य मूलशीर्षकस्य परिवर्तनं कृत्वा अत्र ''काले फलति सौभाग्यम्'' इति नाटकस्य नाम प्रदत्तम् अस्ति। अल्पेन सन्तुष्टः, लोभरहितः, सत्यवादी, निर्धनः लब्धदत्तः स्व् सत्कर्मणां रत्नरूपाणि फलानि समये आगते अलभत।

प्रमुखनाट्यतत्त्वानि

नाटकम् नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पंचसंधिसमन्वितम्।
विलासार्घ्यादिगुणवद्युक्तं नानाविभूतिभिः।।
सुखदुःखसमुद्भूतिं नानारसनिरन्तरम्।।
पंचादिका दशपरास्तत्रांकाः परिकीर्त्तिताः।
नायकः त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही।
दक्षोऽनुरक्तलोकः तेजोवैदग्ध्यशीलमन्नेता।।

नाटकम् रूपकस्य एकः भेदः। तस्य आख्यानं प्रसिद्धम् ऐतिहासिकं पौराणिंक वा भवति। तत्र एकः प्रख्यातनायकः भवति। नाटके वीरशृंगारकरुणेषु एकः प्रधानः रसः भवति।

नान्दी नाटकस्य प्रारम्भे विघ्नविनाशाय क्रियमाणा स्तुतिः नान्दीति कथ्यते।

सूत्रधारः नाटके मंचसंचालनस्य सर्वम् उत्तरदायित्वं यः निर्वहति सः सूत्रधारः कथ्यते।

प्रतीहारी राजानम् उपगम्य बहिः आगन्तुकस्य वृत्तं यः कथयति स द्वारपालः एव प्रतीहारी कथ्यते।

कंचुकी वयसा वृद्धः गुणी विप्रः, यः अन्तःपुरचरोऽपि भवति सर्वकार्येषु कुशलश्च भवति, स राजभवननिवासी कंचुकी इत्यभिधीयते।

विदूषक 'कुसुम', 'वसन्त' इत्यादिनाम्ना अभिधीयमानः वेशभावादिभिः हास्यकरः, कलह–प्रेम प्रवीणः, मंचे वर्तमानः विदूषकः इति कथ्यते।

आकाशभाषितम् आकाशे लक्ष्यं कृत्वा यद् उच्यते तत् आकाशभाषितम् इति।

भरतवाक्यम् नाटकसमाप्तौ सामाजिकेभ्यः यदाशीःदीयते शुभकामना वा क्रियते तत् भरतवाक्यमिति कथ्यते।

नेपथ्यम् रंगमंचस्य पृष्ठतः वेश–परिधान–परिवर्तनाय नाटकीयपात्राणां निर्धारितं स्थानं गृहं वा नेपथ्यम् इत्युच्यते।

(ख) भाषाविस्तारः

इन् प्रत्ययान्तशब्दाः

प्रतीहारिन्, जीर्णवस्त्रधारिन्, दर्शनाभिलाषिन्, राजदर्शनाकांक्षिन्, व्यापारिन् एतेषां रूपाणि अधोलिखितवत् भवन्ति। भवता द्वितीये पाठे इन् प्रत्ययान्तशब्दाः करिन्, चक्रिन् आदयः पठिताः। अस्मिन् पाठे अपि अनेके इन प्रत्ययान्तशब्दाः सन्ति। यथा–

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	प्रतीहारी	प्रतीहारिणौ	प्रतीहारिणः
द्वितीया	जीर्णवस्त्रधारिणम्	जीर्णवस्त्रधारिणौ	जीर्णवस्त्रधारिणः
तृतीया	दर्शनाभिलाषिणा	दर्शनाभिलाषिभ्याम्	दर्शनाभिलाषिभिः
चतुर्थी	दर्शनाकांक्षिणे	दर्शनाकांक्षिभ्याम्	दर्शनाकांक्षिभ्यः
पंचमी	व्यापारिणः	व्यापारिभ्याम्	व्यापारिभ्यः
षष्ठी	प्रतीहारिणः	प्रतीहारिणोः	प्रतीहारिणाम्
सप्तमी	जीर्णवस्त्रधारिणि	जीर्णवस्त्रधारिणोः	जीर्णवस्त्रधारिषु
सम्बोधन	हे दर्शनाभिलाषिन्	हे दर्शनाभिलाषिणौ	हे दर्शनाभिलाषिणः

एवमेव तपस्विन्, मनस्विन्, धनिन्, गुणिन्, सुखिन्, पापिन्, रोगिन्, तेजस्विन्, स्वामिन् इत्यादिशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

क्तवतुप्रत्ययान्तपदानि

धातुः	**नपुंसकलिंगे**	**पुल्लिंगे प्रथमा एकवचने**	**स्त्रीलिंगे प्रथमा एकवचने**
गम्	गतवत्	गतवान्	गतवती
पठ्	पठित	पठितवान्	पठितवती

पत्	पतितवत्	पतितवान्	पतितवती
क्रीड्	क्रीडितवत्	क्रीडितवान्	क्रीडितवती
पा–(पिब्)	पीतवत्	पीतवान्	पीतवती
नी–(नय्)	नीतवत्	नीतवान्	नीतवती
दृश् (पश्य्)	दृष्टवत्	दृष्टवान्	दृष्टवती
त्यज्	त्यक्तवत्	त्यक्तवान्	त्यक्तवती
ज्ञा	ज्ञातवत्	ज्ञातवान्	ज्ञातवती
हन्	हतवत्	हतवान्	हतवती
दा	दत्तवत्	दत्तवान्	दत्तवती
स्था	स्थितवत्	स्थितवान्	स्थितवती
श्रु	श्रुतवत्	श्रुतवान्	श्रुतवती
लभ्	लब्धवत्	लब्धवान्	लब्धवती
कृ	कृतवत्	कृतवान्	कृतवती
स्मृ	स्मृतवत्	स्मृतवान्	स्मृतवती
चुर्	चोरितवत्	चोरितवान्	चोरितवती
प्रच्छ्	पृष्टवत्	पृष्टवान्	पृष्टवती
मिल्	मिलितवत्	मिलितवान्	मिलितवती
अस् भू	भूतवत्	भूतवान्	भूतवती

एकवचने **भूतकाले प्रयोगः**

पुं0	बालकः / सः / एषः / कः / भवान् / अहम् / त्वम्	गतवान्
स्त्री0	बालिका / रमा / एषा / का / भवती / अहम् / त्वम्	गतवती
नपु0	वाहनम् / तत् / एतत् / किम्	गतवत्

9.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) एकदा वने महाराजस्य प्राणान् कः रक्षितवान्?

   (ख) राजा बीजपूरफलदानसमये लब्धदत्तं कीदृशं वस्त्रं परिधाय राजसभाम् आगन्तुम् अकथयत्?

   (ग) साधुः किं दत्त्वा लब्धदत्तात् दिव्यं फलं क्रीतवान्?

   (घ) वस्त्रयुगलं दत्त्वा लब्धदत्तात् दिव्यं फलं कः क्रीतवान्?

   (ङ) राजा लब्धदत्ताय कतिवारं बीजपूरफलं दत्तवान्?

   (च) लब्धदत्तः किमर्थं पुनः पुनः बीजपूरफलं विक्रीतवान्?

   (छ) लब्धदत्तः फले खण्डिते सति किम् अपश्यत्?

2. (क) राज्ञः द्वौ गुणौ लिखत।
   (ख) लब्धदत्तस्य त्रयः गुणाः के?
   (ग) मन्त्रिणः एकं गुणं लिखत।
3. लब्धदत्तस्य चरित्रं पंचवाक्येषु वर्णयत।
4. राज्ञः वैशिष्ट्यं चतुर्वाक्येषु लिखत।
5. 'काले फलति सौभाग्यम्' अस्य सारांशं प×च/षट् वाक्येषु लिखत।
6. अधोलिखितवाक्येषु उचित–अव्ययपदानि योजयत
   (एव, सह, कुतः, एकदा, अत्र)
   (क) एष एव ..... महाराजस्य प्राणान् रक्षितवान्।
   (ख) इतः परं बहुमूल्यं वस्त्रं धारयित्वा..... राजभवने आगन्तव्यम्।
   (ग) प्रतीहारी लब्धदत्तेन ..... प्रविशति।
   (घ) भो व्यापारिन्! ..... प्राप्तम् एतत् फलम्?
   (ङ) तस्मै वस्त्रयुगलं दत्त्वा फलम् ..... आनीतवान्।
7. अधोलिखितवाक्येषु लङ्लकारस्य स्थाने 'क्तवतु' प्रत्ययस्य प्रयोगं कृत्वा लिखत
   (क) अहम् एतत् फलम् अत्र आनयम्।
   (ख) तदा अपि लब्धदत्तः राजानम् किमपि न अयाचत।
   (ग) लब्धदत्तः राज्ञः सभायाम् आगच्छत्।
   (घ) नर्तकी दिव्यं फलं राज्ञे आनयत्।
   (ङ) भवान् अल्पेनैव मूल्येन एतत् फलं व्यक्रीणात्।
8. रेखाङ्कितपदानां विग्रहः कार्यः।
   (क) लब्धदत्तः अल्पसंतुष्टः लोभरहितः आसीत्।
   (ख) सः राजदर्शनम् इच्छति।
   (ग) त्वं पीतवस्त्रं कथं धारयसि।
   (घ) एतत् उपहारार्थम् एव।
9. क्त्वा/ल्यप् प्रत्यययोगेन वाक्यपूर्तिः क्रियन्ताम्
   (क) साधुः तस्मै एकरूप्यकं (दा + क्त्वा) ..... फलं क्रीतवान्।
   (ख) मन्त्री लब्धदत्तं (परि + ज्ञा + ल्यप्) ..... अवदत्।
   (ग) लब्धदत्तः रत्नानि (दृश् + क्त्वा)..... चकितः जातः।
   (घ) मन्त्रिन्! राष्ट्रभक्तं यथोचितं (सत् + कृ + ल्यप्) प्रेषयतु।

10. उचित धातुरूपेण वाक्यपूर्तिः क्रियन्ताम्

(क) वयम् शिक्षिताः ..... (भवामि / भवामः)

(ख) त्वम् चित्रम् द्रष्टुं ..... (शक्ष्यति / शक्ष्यसि)

(ग) छात्रः पुस्तकं ..... (क्रीणातु / क्रीणीहि)

(घ) सायम् मम जन्मोत्सवः ..... (भू + लङ्)

(ङ) सः पुरस्कारम् ..... (आप् + लट्)

9.7 उत्तराणि

9.2 बोधप्रश्नाः

1. (क) प्रतीहारी – राजानम् (ख) मन्त्री – राजानम्
   (ग) व्यापारी – राजानम् (घ) साधुः – राजानम्
   (ङ) नर्तकी – राजानम्

2. (i) जयतु (ii) उदरपूर्तिः (iii) विक्रेतुम् (iv) परम्
   (v) दोषः (vi) भयेन (vii) भवतः (viii) विनम्रः
   (ix) अभिमानरहितः (x) एतत्

3. (क) इच्छति (ख) करोमि (ग) स्वीकरोतु (घ) अर्पयामि
   (ङ) खण्डयतु

पाठगतप्रश्नाः

9.1 1. (क) हे मन्त्रिन् (ख) राजा (ग) हे महाराज (घ) दर्शनाभिलाषी

2. (क) आगतवान् (ख) याचितवान् (ग) स्वीकृतवान् (घ) गृहीतवान्

3. (क) दानवीरता (ख) तीक्ष्णा स्मृतिः (ग) विनम्रता (घ) चातुर्यम्
   (ङ) परहितचिन्ता

9.2 1. (क) साधुः नर्तकी च तत् दिव्यं फलं क्रीत्वा आनीतवन्तौ।

(ख) साधुः लब्धदत्ताय एकं रूप्यकं दत्त्वा फलं प्राप्तवान्।

(ग) व्यापारी लब्धदत्ताय फलार्थम् वस्त्रयुगलम् अयच्छत्।

(घ) राजा तत्फलं प्राप्य पुनः लब्धदत्ताय दतवान्।

2. (क) अल्पसन्तुष्टः (ख) लोभविरहितः (ग) अतिथिगृहम् (घ) जीर्णवस्त्रम्
   (ङ) राजभक्त्या

3. (क) गच्छतु (ख) आह्वयतु (ग) प्रेषयतु
   (घ) स्वीकुरु (ङ) आह्वयतु

4. (क) एकः (ख) जीर्णवस्त्रधारिणं (ग) तत्
(घ) नूतनं (ङ) महान्

9.3 1. (क) प्रतीहारिन् (ख) महाराज (ग) लब्धदत्त
(घ) महाराज (ङ) महाराज

2. (क) भवते (ख) भवतां (ग) भवान्
(घ) भवतः (ङ) भवद्भिः

3. (क) अनुगृहीतोऽस्मि (ख) कोऽपि (ग) नास्ति
(घ) अल्पेनैव (ङ) उपहारार्थम्

4. (क) मित्रम्/मित्रेण/मित्रात् (ख) निर्धनाय
(ग) कोलहलेन (घ) गजाय

9.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) लब्धदत्तः (ख) बहुमूल्यं (ग) एकं रूप्यकम् (घ) व्यापारी
(ङ) त्रिवारं (च) बुभुक्षाशमनार्थम् (छ) पतितानि दिव्यरत्नानि
2. (क) राजा बुद्धिमान् प्रजावत्सलः च आसीत्।
(ख) लब्धदत्तः लोभरहितः, अल्पसन्तुष्टः, विनम्रः च असीत्।
(ग) मन्त्री उदारः आसीत्।
3. स्वेच्छया प×चवाक्यानि रचयत।
4. स्वेच्छया चतुर्वाक्यानि रचयत।
5. स्वेच्छया पंच/षट् वाक्येषु सारांशं लिखत।
6. (क) एकदा (ख) एव (ग) सह (घ) कुतः (ङ) अत्र
7. (क) आनीतवान् (ख) याचितवान् (ग) आगतवान् (घ) आनीतवती (ङ) विक्रीतवान्
8. (क) अल्पेन संतुष्टः, लोभात् रहितः (ख) राज्ञः दर्शनम् (ग) जीर्णम् वस्त्रम्
(घ) उपहाराय इदम्
9. (क) दत्त्वा (ख) परिज्ञाय (ग) दृष्ट्वा (घ) सत्कृत्य
10. (क) भवामः (ख) शक्ष्यसि (ग) क्रीणातु (घ) अभवत्
(ङ) आप्नोति

10

पतन्ति परपीडकाः

कृष्णस्य बालचरितविषये तु भवन्तः पठितवन्तः श्रुतवन्तः च। लोकप्रियं सुखदम् अद्भुतं च कृष्णस्य बालचरितम् इति वयं जानीमः एव। कृष्णः वसुदेवस्य पुत्रः आसीत्। देवकी च तस्य जननी अभवत्। मथुराधिपः कंसः अतीव प्रजापीडकः आसीत्। कृष्णः बाल्यकाले एव तं दुष्टं कंसं हतवान्। पाठेऽस्मिन् कृष्णस्य तदद्भुतं बालचरितं नाट्यशैल्यां प्रस्तुतं वर्तते। तद्विषये ज्ञातुं वयम् इमं पाठं पठामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- भासकवेः परिचयं लेखितुं शक्तः भविष्यति;
- कृष्णस्य चरित्रचित्रणं कर्तुं समर्थः भविष्यति;
- पाठस्य सारं स्वशब्दैः लेखितुं शक्ष्यति;
- पद्यांशानां वाक्यांशानां च भावार्थं चेष्यति;
- संवादकौशलपूर्वकम् अभिनयं कर्तुं क्षमः भविष्यति;
- 'लोट्' लकारे प्रयुक्तानि वाक्यानि लट्लकारे परिवर्तयिष्यति;
- परसवर्णसन्धिं कर्तुं शक्ष्यति;
- अव्ययीभाव– द्वन्द्व–द्विगु–समासानाम् उदाहरणानि चित्वा समासविग्रहं करिष्यति;
- शतृ–शानच् प्रत्ययान्तपदानि चेष्यति।

क्रियाकलापः

अधः चित्रं पश्यतु

10.1

उपर्युक्तं चित्रं दृष्ट्वा कोष्ठके प्रदत्तपदानां च सहायतया इमानि वाक्यानि पूरयत (मथुरां, देवकी, कृष्णः, दुष्टः, अत्याचारी, उग्रसेनस्य, वसुदेवेन)

(क) कंसः ———— पुत्रः अभवत्।

(ख) सः अतीव————— आसीत्।

(ग) ————————कंसस्य भगिनी आसीत्।

(घ) देवक्याः विवाहः ———— सह अभवत्।

(ङ.) ————— वसुदेव–देवक्योः पुत्रः आसीत्।

(च) बलरामः कृष्णः च ————— गतवन्तौ।

(छ) आश्चर्यम् ———— कंसः तु बालकृष्णेन हतः।

8.1 मूल पाठः

पतन्ति परपीडकाः

अयं नाट्यांशः महाकवेः भासस्य 'बालचरितम्' नाम नाटकात् संगृहीतः। प्रथमं वयं अत्रत्यानां पात्राणां विषये जानीमः पश्चात् च पाठं पठिष्यामः।

पात्र–परिचयः

राजा	–	मथुराधिपतिः कंसः
भटः	–	ध्रुवसेनः नाम राजसेवकः
चाणूरः/मुष्टिकः	–	द्वौ मल्लौ (दो पहलवान)

दामोदरः – वसुदेवस्य पुत्रः श्रीकृष्णः, नन्दपुत्रः अपि कथ्यते

बलरामः – श्रीकृष्णस्य अग्रजः

प्रतीहारी – मधुरिका नाम सेविका द्वारं रक्षति

कुब्जिका – मदनिका नाम सेविका

राजा (आत्मगतम्) नूनम् अद्य बलरामेण सह दामोदरं रङ्गगतं मल्लेन घातयामि। (प्रकाशम्) ध्रुवसेन! ध्रुवसेन!

भटः (प्रविश्य) जयतु महाराजः।

राजा ध्रुवसेन! किमागतो नन्दपुत्रः?

भटः श्रोतुमर्हति महाराजः। नन्दपुत्रः आगतः इति श्रुत्वा महामात्येन 'उत्पलापीडो, नाम गन्धहस्ती तम् अभिघातयितुं प्रेषितः। दामोदरः आयान्तं तम् अद्रिनिभं गजेन्द्रं वीक्ष्य दन्तं समाकृष्य जघान।

राजा कथं जघानेति। गच्छ भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः।

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः। एष इदानीं नन्दगोपपुत्रः राजमार्गं प्रविश्य राजद्वारे गन्धद्रव्ययुक्तहस्तां मदनिकानाम्नीं कुब्जिकां दृष्ट्वा तस्याः हस्ताद् गन्धमादाय स्वगात्रम् अनुलिप्य तेनैव हस्तेन कुब्जरहितां पूर्णस्वस्थां तां कृत्वा धनुःशालाभिमुखो गतः।

राजा किन्नु खलु तेन व्यवसितम्? तेन हि शीघ्रं गच्छ। भूयो ज्ञायतां वृत्तान्तः।

शब्दार्थाः
नूनम्= निश्चित ही
र गतम् = मल्लशाला में,
मल्लेन = पहलवान के द्वारा
घातयामि = मरवा देता हूँ
दामोदरं = कृष्ण को
श्रोतुमर्हति = सुन सकते हैं,
प्रविशन् = प्रवेश करते हुए
महामात्येन = महामंत्री के द्वारा
गंधहस्ती = मस्ती में आया हुआ हाथी
अभिधातयितुं = मारने के लिए
आयान्तं = आते हुए
अद्रिनिभं = पर्वत के समान विशाल
वीक्ष्य = देखकर
समाकृष्य = खींचकर
जधान = मार डाला
निष्क्रम्य = निकल कर
इदानीं = इस समय
गन्धद्रव्ययुक्तहस्तां = सुगन्धित द्रव्यों को हाथ में लिये हुए
स्वगात्रम् = अपने शरीर पर
अनुलिप्य = चुपड़कर
कुब्ज = कूबड़
कुब्जिकां = कुबड़ी को
धनुःशालामिमुखः = धनुःशाला की ओर
व्यवसितम् = किया गया

10.2

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः। धनुःशालारक्षकेण सिंहबलेन वार्यमाणः तं कर्णमूले प्रहारं कृत्वा धनुः समादाय द्विखण्डं कृत्वा साम्प्रतं सभामण्डपं प्रति गतः।

राजा सावेगमिव मे हृदयम्। गच्छ यथानिर्दिष्टौ चाणूरमुष्टिकौ प्रवेशय।

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रान्तः)

राजा यावदहमपि प्रासादमारुह्य चाणूरमुष्टिकयोर्युद्धं पश्यामि। (आरुह्य) मधुरिके! विघाट्यतां द्वारम्।

प्रतिहारी यद् भर्ता आज्ञापयति।

(राजा प्रविश्योपविशति)

(ततः प्रविशतः चाणूरमुष्टिकौ)

भटः एष महाराजः। उपसर्पेतां भवन्तौ।

उभौ (उपेत्य) जयतु भर्ता।

राजा चाणूरमुष्टिकौ! सर्वप्रयत्नेन युवाभ्यामानृण्यं कर्तव्यम्।

उभौ शृणोतु भर्ता। करणसन्धाबन्धप्रहारैः युद्धविशेषैः सिद्धिं गच्छामः।

राजा बाढमेवं क्रियताम्। ध्रुवसेन। प्रवेशय गोपदारकौ।

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशतः दामोदरबलरामौ ध्रुवसेनेन सह)

भटः एष महाराजः। उपसर्पेतां भवन्तौ।

उभौ आः कस्य महाराजः!

भटः सर्वस्य, जगतोऽस्माकं च।

दामोदरः अद्यप्रभृति न भविष्यति।

भटः जयतु महाराजः। एतौ तौ।

राजा (विलोक्य) अयं स दामोदरः। अयं नु ललितगम्भीराकृतिः पूर्वजः। ध्रुवसेन! प्रवर्ततां युद्धम्।

भटः यदाज्ञापयति महाराजः। (मालां क्षिपति)

वार्यमाणः = रोके जाते हुए
साम्प्रतं = इस समय
सावेगम् = आवेश सहित
विघाट्यतां = खोल दो
उपसर्पेतां = पास आएँ
उपेत्य = पास जाकर
आनृण्यं = ऋण मुक्त
करणसन्धाबन्धप्रहारैः = करणसन्ध और आबन्ध प्रहारों से
सिद्धिं = सफलता को
बाढम् = अच्छा
प्रवेशय = प्रवेश करायें
अद्यप्रभृति = आज से
अ घो = अरे
ललित = सुन्दर
पूर्वजः = बड़ा भाई
रामः = बलराम
प्रवर्ततां = शुरू करो

मल्लौ अङ्घो! वादयत वादयत सङ्.ख्यपटहान्।

चाणूरः एहि दामोदर! अद्य मे भुजबलेन सिद्धिं गच्छ।

दामोदरः प्राप्तोऽस्मि, तिष्ठ, मम वेगमिमं सहस्व।

मुष्टिकः ए ए राम! अद्य मे मुष्टिप्रहारैः गलितरुधिरगात्रः जीवितमुज्झसि।

बलरामः त्वामद्य मुष्टिक! यमाय निवेदयामि।
(सर्वे युद्धं कुर्वन्ति)

दामोदरः (चाणूरं निहत्य) भग्नास्थिरेष निहतः।

बलरामः निहतो मयापि।

वादयत= बजाओ
सङ्.ख्यपटहान् = युद्ध के बाजों को।
सहस्व = सहो
गलितरुधिरगात्रः = खून से भीगे शरीरवाला
उज्झसि = छोड़ दोगे
निहतः = मार दिया गया
निगृह्य = पकड़कर
विस्तीर्णलोहितमुखः = मुख से बहते हुए रक्त वाला
परिवृत्तनेत्रः घूम गए हैं नेत्र जिसके
अंस = कंधे
पतिता गद = भुजा का भूषण गिर गया है
लम्बसूत्रः = यज्ञोपवीत
वज्रप्रभग्नशिखरः = वज्र से टूटे शिखर वाले
अक्षयविजयिनौ = तुम दोनो सदा विजयी हो

10.3

दामोदरः कंसासुरं च यमलोकमहं नयामि।
(प्रासादमारुह्य कंसं शिरसि निगृह्य पातयित्वा)
एष एव दुरात्मा कंसः!
विस्तीर्णलोहितमुखः परिवृत्तनेत्रो
भग्नांसकण्ठकटिजानुकरोरूजङ्घः।
विच्छिन्नहारपतिताङ्गदलम्बसूत्रो
वज्रप्रभग्नशिखरः पतितो यथाद्रिः।।
(नेपथ्ये)
हा हा महाराजः!

10.4

(ततः प्रविशति वसुदेवः)

बलरामः (विलोक्य) अये तात! बलरामोऽहम् अभिवादये।

दामोदरः तात! दामोदरोऽहम् अभिवादये।

वसुदेवः (सस्नेहं विलोक्य) अक्षयविजयिनौ भवेतां भवन्तौ। सत्पुत्रजन्मफलमद्य प्राप्तवानस्मि।

उभौ अनुगृहीतौ स्वः।

10.2 बोधप्रश्नाः

उपयुक्तम् उत्तरं (✓) चिह्नीकुर्वन्तु

1. बलरामेण सह दामोदरं कः हन्तुम् इच्छति?
   (क) राजा कंसः (ख) भटः ध्रुवसेनः (ग) मदनिका नाम दासी
2. कुब्जिकां कुब्जरहितां पूर्णस्वस्थां च कः अकरोत्?
   (क) बलरामः (ख) श्रीकृष्णः (ग) कंसः
3. चाणूरः मुष्टिकः च किमर्थम् आहूतौ?
   (क) मेलनाय (ख) खेलनाय (ग) दामोदरं बलरामं च मारणाय
4. मूलपाठं पठित्वा रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्
   (क) दामोदरः अद्रिनिभं गजेन्द्रं ..... समाकृष्य हतवान्।
   (ख) दामोदरः धनुः समादाय ..... कृत्वा साम्प्रतं सभामण्डपं गतः।
   (ग) वादयत वादयत ..... ।
   (घ) वज्रप्रभग्नशिखरः ..... यथाद्रिः।
5. एतेषां कथनानां कः कः वक्ता? प्रत्येकं सम्मुखं लिखन्तु
   (क) दामोदरं रङ्गगतं मल्लेन घातयामि। ....
   (ख) एष महाराजः। उपसर्पेतां भवन्तौ। ....
   (ग) युवाभ्यामानृण्यं कर्त्तव्यम्। ....
   (घ) तिष्ठ, मम वेगमिमं सहस्व। ....
   (ङ.) अक्षयविजयिनौ भवेतां भवन्तौ। ....

10.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

राजा आत्मगतम् ..... प्रविश्योपविशति।

इदानीं पुनः पठामः यत् कथं कंसः विविधैः षड्यन्त्रैः कृष्णं बलरामं च हन्तुं प्रयासं करोति।

व्याख्या

कः बलरामेण सह दामोदरं घातयितुं चिन्तयति? राजा कंसः। राजा कंसः दामोदरं कुत्र केन च घातयितुं विचारयति? रङ्गशालायाम्, मल्लेन।

दामोदरं दण्डयितुं महामात्येन किं कृतम्? महामात्येन दामोदरं मारयितुं उत्पलापीडः नाम गन्धहस्ती प्रेषितः। गजेन्द्रः केन समः आसीत्? गजेन्द्रः अद्रिनिभः (पर्वतेन सदृशः विशालः) आसीत्। दामोदरः आयान्तं पर्वतसदृशं गजेन्द्रं वीक्ष्य किम् किम् अकरोत्? दामोदरः तु आयान्तं तं पर्वतसदृशं विशालं गजेन्द्रं वीक्ष्य तस्य दन्तम् आकृष्य हतवान्। मदनिका का आसीत्? सा 'कुब्जिका' इति कथम् कथ्यते? मदनिका राजसेविका आसीत्। तस्याः पृष्ठं कुब्जम् आसीत्। एतस्मात् कारणात् सा कुब्जिका इति कथ्यते। मदनिकायाः हस्ते किम् आसीत्? गन्धद्रव्याणि। गन्धद्रव्याणि दृष्ट्वा दामोदरः किम् अकरोत्? दामोदरः तस्याः हस्ताद् गन्धद्रव्याणि गृहीत्वा स्वशरीरे अनुलिम्पति। दामोदरः मदनिकायाः गन्धद्रव्याणि स्वशरीरे अनुलिप्य तां कुब्जिकां किम् अकरोत्? दामोदरः तां कुब्जिकां कुब्जरहिताम् अकरोत्। कृष्णः कुब्जिकां पूर्णस्वस्थां कृत्वा कुत्र गतः? कृष्णः कुब्जिकां पूर्णस्वस्थां कृत्वा धनुःशालां गतः। कृष्णः धनुःशालां प्राप्य किम् अकरोत्? कृष्णः तत्र. स्थापितं धनुः द्विखण्डं कृतवान्। ''धनुः समादाय द्विखण्डं कृत्वा साम्प्रतं सभामण्डपं गतः'' इति वार्तां कः कं प्रति ज्ञापयति? भटः महाराजं प्रति। 'सावेगमिव मे हृदयम्' इति कः अनुभवति? कथम् च? राजा कंसः, यतः उत्पलापीडहस्तिनः हनने, कुब्जिकास्वस्थकरणे, धनुर्भङ्गकरणे च कृष्णस्य अतुलः पराक्रमः दृश्यते। चाणूरमुष्टिकौ कौ? कंसस्य विशिष्टौ मल्लौ।

प्रथमांशसारः

कंसः विविधैः षड्यन्त्रैः कृष्णं बलरामं च घातयितुमिच्छति। कृष्णः बलरामः च मथुरानगरं प्रविशतः। मन्त्रिणा पीडितः मदोन्मत्तः उत्पलापीडनामकः हस्ती अपि हतः। राजद्वारे स्थितायाः मदनिका नाम कुब्जायाः कुब्जत्वं दूरीकृतम्। ततश्च धनुःशालां प्राप्य धनुर्भङ्गः कृतः। कंसः अतीव उद्विग्नः सन् चाणूर–मुष्टिकौ मल्लौ आह्वयति येन तौ तु युद्ध्वा कृष्णबलरामौ हन्येताम्। एतैः कृत्यैः कृष्णस्य अद्भुतं पराक्रमकौशलं सिद्ध्यति।

राजा कंस मल्लशाला में दामोदर और बलराम को बुलाकर मरवाना चाहता है। इधर भट राजा को सूचना देता है कि दामोदर (कृष्ण) ने बलराम के साथ नगर में प्रवेश कर मन्त्री द्वारा प्रेषित मतवाले उत्पलापीड नामक हाथी को भी मार डाला। राजद्वार में खड़ी मदनिका कुब्जा के कुबड़ेपन को दूर कर दिया। उसके बाद धनुःशाला में धनुष के दो टुकड़े कर दिये। राजा कंस यह सुनकर दुःखी होता है और चाणूर व मुष्टिक नामक दो पहलवानों को, उन दोनों को युद्ध में मरवाने के लिए बुलाता है।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पदानां विविधं स्वरूपं पश्यामः।

सन्धिविच्छेदः

यदाज्ञापयति	= यत्	+ आज्ञापयति
धनुःशालाभिमुखः	= धनुःशाला	+ अभिमुखः
प्रविश्योपविशति	= प्रविश्य	+ उपविशति

प्रकृतिप्रत्ययोगः

(i) आदिश्य = आ+दिश्+ल्यप्

(ii) आच्छिद्य = आ+छिद्+ल्यप्

(iii) प्रविशन् = प्र+विश्+शतृ, पुं. प्र. ए.

(iv) गृहीतवान् = ग्रह+क्तवतु, पु. प्रथमा एकवचनम्

(v) आयान्तम् = आ+या+शतृ, पुं. द्वि.ए.

(vi) समाकृष्य = सम्+आ+कृष्+ ल्यप्

(vii) आदाय = आ+ दा+ल्यप्

(viii) प्रहृत्य = प्र+हृ+ल्यप्

(ix) वार्यमाणः = वृ+णिच्+शानच्

(x) निष्क्रान्तः = निस्+क्रम्+क्त, पुं., प्र. ए.

क्रियापदपरिचयः

जयतु = जि, लोट्, प्र.पु., ए.

प्रवेशय = प्र+विश्+णिच्, लोट्, म.पु.ए.

गच्छ = गम्, लोट् म.पु.ए.

समस्तपदविग्रहाः

नन्दगोपपुत्रः = नन्दगोपस्य पुत्रः (ष. त.)

सभामण्डपम् = सभायाः मण्डपम् (ष.त.)

सावेगम् = आवेगेन सह (अव्ययी.)

शतृ–शानचौ

शतृ (अत्) शानच् (आन/मान) वर्तमानकालिक–कृत्प्रत्ययौ। शतृ–शानच् प्रत्ययान्तशब्दौ विशेषणरूपे भवतः। अतः एतयोः त्रिषु लिङ्गेषु रूपाणि भवन्ति।

यथा– (i) बालः चित्रं पश्यन् (दृश् + शतृ) खादति।

(ii) क्रीडन्तं (क्रीड् + शतृ) शिशुं पश्य।

(iii) मोदमानः (मुद् + शानच्) छात्रः आगच्छति।

(iv) उपहारं लभमाना (लभ् + शानच्) बालिका मोदते।

(v) अत्र भ्रमत् (भ्रम् + शतृ) चक्रं वर्तते।

एवं शतृ (अत्) प्रत्ययः परस्मैपदिधातुभ्यः, शानच् (आन/मान) प्रत्ययः आत्मनेपदि धातुभ्यः लगति।

पाठगतप्रश्नाः 10.1

1. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत

(क) रङ्गगतं दामोदरं कः मल्लेन घातयितुम् इच्छति?

(ख) रजकेभ्यः वस्त्राणि आच्छिद्य कः गृहीतवान्?

(ग) महामात्येन दामोदरम् अभिघातयितुं कः प्रेषितः?

(घ) मदनिका का आसीत्? सा कुत्र स्थिता आसीत्?

(ङ.) धनुःशालां गत्वा दामोदरः किम् अकरोत्?

(च) चाणूर–मुष्टिकौ कौ आस्ताम्?

2. विशेषण–विशेष्यमेलनं क्रियताम्

क	ख
(क) रङ्गगतम्	(i) गजेन्द्रम्
(ख) अद्रिनिभम्	(ii) दामोदरम्
(ग) सावेगम्	(iii) कुब्जिकाम्
(घ) गन्धद्रव्ययुक्तहस्तां	(iv) हृदयम्

3. प्रकृतिप्रत्यययोः योगः क्रियताम्

यकथा प्र+विश्+ल्यप् = प्रविश्य

(क) सम्+आ+कृष्+ल्यप् = ——————————

(ख) अनु+लिप्+ल्यप् = ——————————

(ग) प्र+हृ+ल्यप् = ——————————

(घ) प्र+विश्+शतृ = ——————————

(ङ) गम्+क्त = ——————————

(च) श्रु+तुमुन् = ——————————

(छ) हन्+क्त्वा = ——————————

7. सन्धिः क्रियताम्

(क) गज+इन्द्रम् = ——————————

(ख) यत्+आज्ञापयति = ——————————

(ग) तेन+ एव = ——————————

(घ) शीघ्रम्+गच्छ = ——————————

द्वितीयः अंशः

ततः प्रविशति चाणूर ..... सर्वे युद्धं कुर्वन्ति।

अधुना पुनः पठामः यत् भयाकुलः कंसः मल्लयुद्धे निपुणौ चाणूरमुष्टिकौ कथं प्रेरयति–

व्याख्या

'सर्वप्रयत्नेन युवाम्यामानृण्यं कर्तव्यम्'' इति कः कौ प्रति कथयति। राजा कंसः चाणूरमुष्टिकौ प्रति आनृण्यं कं प्रति? कंसं प्रति। आनृण्यं कथं स्यात्? युद्धे कृष्णबलरामौ हत्वा एव राज्यभोगभुक्तानां निस्तारः स्यात्। चाणूर–मुष्टिकौ कस्मिन् युद्धविशेषे कुशलौ अस्ताम्? करणसन्ध–आबन्धयुद्धप्रहारेषु कुशलौ आस्ताम्। 'ललितगम्भीराकृतिः पूर्वजः' अत्र 'पूर्वजः' कः कथितः? बलरामः। 'अद्य मे भुजबलेन सिद्धिं गच्छ' इति कथनं कस्य कम्प्रति? चाणूरस्य दामोदरं प्रति। ''अद्य मे मुष्टिप्रहारैः गलितरुधिरगात्रः जीवितमुज्झसि'' इति कथनं कस्य कम्प्रति? मुष्टिकस्य बलरामं प्रति। 'गलितरुधिरगात्रः जीवितमुज्झसि' अस्य कः भावः? मम मुष्टिप्रहारैः तवशरीरात् रक्तधाराः प्रवाहिताः स्युः अतः रक्तशून्यं तव जीवनमपि गतं स्यात्।

द्वितीयांशसारः

कृष्णस्य अद्भुतकृत्यैः भीतः राजा कंसः विशिष्टमल्लौ चाणूरमुष्टिकौ प्रेरयति येन तौ मल्लयुद्धे कृष्णबलरामौ हत्वा तस्य ऋणमुक्तौ भवेताम्। ततः चाणूर–कृष्णयोः, मुष्टिक–बलरामयोः च परस्परं घोरं मल्लयुद्धं भवति। सर्वे पश्यन्ति।

कृष्ण के अद्भुतकार्यों से डरा हुआ कंस कुश्ती में निपुण चाणूर और मुष्टिक से कृष्ण और बलराम को मारकर राजा के प्रति ऋण से मुक्त होने के लिए कहता है। दोनों उसे कृष्ण और बलराम को मारने का पूर्ण विश्वास दिलाते हैं। युद्ध के लिए नगाड़े बजते हैं। दामोदर का चाणूर के साथ तथा बलराम का मुष्टिक के साथ युद्ध होता है।

व्याकरणबिन्दवः

अत्रापि वयं पद–परिचयादीन् व्याकरणबिन्दून् बोधामः।

(क) सन्धिविच्छेदः

जगतोऽस्माकम् = जगतः + अस्माकम् (पूर्वरूपम्)

पूर्वजोऽस्य = पूर्वजः + अस्य (पूर्वरूपम्)

प्राप्तोऽस्य = प्राप्तः + अस्मि (पूर्वरूपम्)

(ख) पदपरिचयः

उपसर्पेताम् – उप+सृप् विधिलिङ्, प्र. पु. द्वि.

प्रवेश्येताम् – प्र+ विश्+यक्, लोट, प्र. पु. द्वि.

एहि	–	इण्,	लोट्,	म. पु. ए.
तिष्ठ	–	स्था,	लोट्,	म. पु. ए.
सहस्व	–	सह्,	लोट्	म. पु. ए.
शृणोतु	–	श्रु,	लोट्,	प्र. पु. ए.
गच्छ	–	गम्,	लोट्,	म. पु. ए.

(ग) विग्रहः

चाणूरमुष्टिकौ	–	चाणूरः च मुष्टिकः च	(द्वन्द्वः)
महाराजः	–	महान् च असौ राजा	(कर्मधारयः)
सर्वप्रयत्नेन	–	सर्वः प्रयत्नः तेन	(कर्मधारयः)
गोपदारकौ	–	गोपस्य दारकौ	(षष्ठी तत्पुरुषः)
दामोदर बलरामौ	–	दामोदरः च बलरामः च	(द्वन्द्वः)
गलितरुधिरगात्रः	–	गलितं रुधिरं गात्रेभ्यः यस्य सः	(ब.व्री.)
ललितगम्भीराकृतिः	–	ललिता गम्भीरा च आकृतिः यस्य सः	(ब. व्री.)
मुष्टिप्रहारैः	–	मुष्टेः प्रहाराः तैः	(षष्ठी तत्पुरुषः)

पाठगतप्रश्नाः 10.2

1. प्रश्नान् उत्तरत

   (क) 'युवाभ्यामानृण्यं कर्तव्यम्' इति कंसः कौ प्रति कथयति?

   (ख) चाणूरमुष्टिकौ कस्मिन् युद्धविशेषे दक्षौ आस्ताम्?

   (ग) बलरामः स्वरूपेण कीदृशः आसीत्?

   (घ) 'तिष्ठ, मम वेगमिमं सहस्व' इति कः कं प्रति उक्तवान्?

2. इमानि वाक्यानि लोट्लकारे परिवर्तयत

   यथा– बालः अतिथिं नमति। (लट् लकारे) = बालः अतिथिं नमतु।

   (क) उमा कथां शृणोति = ——————————

   (ख) त्वम् अपि तत्र तिष्ठसि = ——————————

   (ग) आचार्यः उपदिशति = ——————————

   (घ) त्वम् तत्र गच्छसि = ——————————

   (ङ) यूयम् ढक्कां वादयथ = ——————————

3. रेखांङ्कितपदेषु समस्तपदानि रचयन्तु

(क) अत्र कौ गोपस्य दारकौ?

(ख) एषः महान् च असौ राजा तिष्ठति।

(ग) ललिता गम्भीरा आकृतिः यस्य सः बलरामः अस्ति।

(ध) दामोदरः च बलरामः च धनुःशालां गच्छतः।

तृतीयः अंशः

दामोदरः ..... अनुगृहीतौ स्वः।

नाटकस्य अन्तिमं चरणं पुनः पठामः यत्र कृष्णः चाणूरं बलरामः च मुष्टिकं मारयतः। ततः कंसस्य वधम् अपि भवति।

व्याख्या

मल्लयुद्धे चाणूरं कः हतवान्? मुष्टिकं च कः? चाणूरं दामोदरः मुष्टिकं च बलरामः।

दामोदरः कंसं कथम् अमारयत्? दामोदरः प्रासादम् आरुह्य कंसं च शिरसि गृहीत्वा भूमौ नीचैः अपातयत्। ततः कंसस्य शरीरस्य कीदृशी दशा अभवत्? 1. कंसस्य मुखात् रक्तम् अवहत्। 2. नेत्रे तु परिवृत्ते। 3. स्कन्धौ, कण्ठः, कटिः, जानुः बाहू, उरू, जङ्घे च छिन्नाः जाताः।

कंसस्य आभूषणानां का स्थितिः जाता? कंसस्य हारः त्रुटितः केयूरौ पतितौ, यज्ञोपवीतः अपि शरीरात् बहिः पतितः। तदा कंसस्य शरीरं किमिव पतितं जातम्? वज्रेण खण्डितशिखरः पर्वत इव कंसस्य शरीरं पतितं तिष्ठति।

ततः वसुदेवेन स्वपुत्राभ्यां कृते कीदृशः आशीर्वादः प्रदत्तः? ''अक्षयविजयिनौ भवेताम् भवन्तौ'' इति। कृष्णस्य सामर्थ्यं कीदृशम् आसीत्? कृष्णः संसारस्य सर्वान् क्षत्रियान् पराजेतुं समर्थः आसीत्।

तृतीयांशसारः

युद्धे कृष्णः चाणूरं बलरामः च मुष्टिकं हन्ति। ततः परं कृष्णः प्रासादम् आरुह्य मल्लयुद्धं पश्यन्तं दुरात्मानं कंसं, शिरसि शिखां गृहीत्वा, तं भूमौ पातयति। तेन सः रक्तमुखः भग्नाङ्गशरीरः प×चत्वं गतः। ततः तत्र तयोः पिता वसुदेवः आगत्य स्वपुत्रौ कृष्णं बलरामं च स्नेहं कृत्वा आशीर्वादं यच्छति। सः अद्य ''सत्पुत्रजन्मनः फलं प्राप्तम्'' इति सहर्षम् अनुभवति।

दामोदर चाणूर को तथा बलराम मुष्टिक को युद्ध में मार देते हैं। इसके बाद कृष्ण महल में बैठे, युद्ध देखते हुए कंस को, शिर की चोटी पकड़कर, उसे नीचे गिरा कर मार देते हैं। उसके बाद उनके पिता वसुदेव आते हैं और अपने दोनों पुत्रों को आशीर्वाद देते हैं। उन्हें सत्पुत्रों का पिता होने की सुखद अनुभूति होती है।

व्याकरणबिन्दवः

अत्र वयं पुनः पदानां सन्धिच्छेदं पदपरिचयं, विग्रहं च बोधामः।

सन्धिच्छेदाः

भग्नास्थिरेषः = भग्न + अस्थिः + एषः
मयापि = मया + अपि
कंसासुरम् = कंस + असुरम्
करोरुजङ्घः = कर + ऊरुजङ्घः
यथाद्रिः = यथा + अद्रिः
बलरामोऽहम् = बलरामः + अहम्

पद–परिचयः

(क) शिरसि = शिरस् शब्दः सप्तमी, ए.व0।
मया = अस्मद्, तृतीया ए.व.।
भवन्तः = भवत्, प्रथमा ब.व.।
(ख) नयामि = नी, लट्, उत्तमपुरुषः, ए. व.।
शृण्वन्तु = श्रु, लोट्, प्रथमपुरुषः, ब.व.।
भवेताम् = भू, विधिलिङ्., प्र.पु. द्वि.व.।
(ग) निहतः = नि+ हन्+क्त (पुं. प्र. वि.ए.)
निहत्य = नि+ हन्+ल्यप्
निगृह्य = नि+ग्रह्+ल्यप्
पातयित्वा = पत्+णिच्+क्त्वा
प्राप्तवान् = प्र + आप्+ क्तवतु (पुं. प्र. वि. ए.)
विलोक्य = वि+ लोक्+ल्यप्

विग्रहः

भग्नास्थिः – भग्नम् अस्थि यस्य सः (बहुव्रीहिः)
कंसासुरम् – कंसः एव असुरः तम् (कर्म)
दुरात्मा – दुष्टः आत्मा यस्य सः (ब.व्री.)
विस्तीर्णलोहितमुखः – विस्तीर्णं लोहितं मुखात् यस्य सः (ब. व्री.)
परिवृत्तनेत्रः – परिवृत्ते नेत्रे यस्य सः (ब.व्री)
वज्रप्रभग्नशिखरः – वज्रेण प्रभग्नं शिखरं यस्य सः (ब. व्री.)
सस्नेहम् – स्नेहेन सह (अव्ययी.)
सत्पुत्रजन्मफलम् – सत्पुत्रस्य जन्म (ष.त.) सत्पुत्रजन्मनः फलम् (ष.त.)

पाठगतप्रश्नाः 10.3

1. प्रश्नान् उत्तरन्तु
   (क) चाणूरं कः हतवान्?
   (ख) दामोदरः कंसं कथम् अमारयत्?
   (ग) ''अक्षयविजयिनौ भवेतां भवन्तौ'' इति वचनं कः कौ प्रति वदति?
   (घ) सत्पुत्रजन्मफलं कः प्राप्तवान्?
2. विशेषण–विशेष्यमेलनं क्रियताम्

क	ख
(क) दुरात्मा	(i) भवन्तौ
(ख) विच्छिन्नः	(ii) हारः
(ग) अक्षयविजयिनौ	(iii) कंसः

3. विग्रहवाक्यानां समस्तपदानि रचयन्तु
   (क) दुष्टः आत्मा यस्य सः ———
   (ख) परिवृत्ते नेत्रे यस्य सः ————
   (ग) पतितं लम्बसूत्रं यस्य सः ————
   (घ) वज्रेण प्रभग्नं शिखरं यस्य सः ——————

व्याकरणबोधः

(क) अनुस्वारः – 'म्' स्थाने अनुस्वारः (ं) इति नियमः। कदा?

यदा ''पदस्य अन्ते 'म्' भवेत् पश्चात् च व्यंजनवर्णः भवेत् तदा 'म्' स्थानेऽनुस्वारः भवति। यथा– ग्रामम् प्रति गच्छ = ग्रामं प्रति गच्छ।

हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे, मधुरम् हसति, = मधुरं हसति

(ख) परसवर्णः 'अनुस्वार' स्थाने परसवर्णः भवति।

यदि अनुस्वारात् (–ं–) परं व्यंजनवर्णः भवेत्, तदा अनुस्वारः वर्गस्य पंचमाक्षरे परिवर्तते।

यथा– सम् + गमः = सङ्गमः

मृत्युम् + जयः = मृत्यु जयः

शुभम् + करः = शुभङ्करः

अव्ययीभावः

पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययीभावः। अव्ययपदेन सह समासः भवति। अव्ययीभावसमासः षोडशप्रकारेण भवति। अन्यप्रमुखानि उदाहरणानि प्रस्तुतानि सन्ति।

अव्ययम्	समस्तपदम्	विग्रहः
1. यथा	(i) यथाशक्ति	शक्तिम् अनतिक्रम्य
	(ii) यथाकालम्	कालम् अनतिक्रम्य
2. प्रति–	(i) प्रत्येकम्	एकम् एकम् प्रति (वीप्सा–अर्थे)
	(ii) प्रतिदिनम्	दिनम् दिनम् प्रति
3. उप (समीपार्थे)	उपवनम्	वनस्य समीपम्
4. अनु (योग्यार्थे)	अनुरूपम्	रूपस्य योग्यम्
5. सह (सहितार्थे)	सस्नेहम्	स्नेहेन सह
6. निर् (अभावार्थे)	निर्जनम्	जनानाम् अभावः
7. आङ्. (मर्यादा/अभिविधि)	आजन्म	जन्मनः आरभ्य
	आजीवनम्	जीवन पर्यन्तम्

द्वन्द्वः 'चार्थे द्वन्द्वः'। 'च' अर्थे वर्तमानयोः द्वयोः शब्दयोः तदधिकशब्दानां वा द्वन्द्वः समासः भवति। द्वन्द्वः मुख्यतः द्विधा– इतरेतरः समाहारश्च।

इतरेतरः– द्वयोः पदयोः भवति, बहूनां पदानाम् अपि भवति। पदयोः पदानाम् वा एकस्मिन् क्रियापदे अन्वयः।

यथा– हरिः च हरः च = हरिहरौ
शिवः च केशवः च = शिवकेशवौ
माता च पिता च = मातापितरौ/पितरौ
चाणूरः मुष्टिकः च = चाणूरमुष्टिकौ
हेमन्तः च शिशिरः च वसन्तः च = हेमन्तशिशिरवसन्ताः

समाहारद्वन्द्वः– समाहारः = समूहः। विग्रहे 'समाहार' शब्दस्य प्रयोगः भवति।

यथा– पाणी च पादौ च एतेषां समाहारः = पाणिपादम्
अहिः च नकुलः च तयोः समाहारः= अहिनकुलम्

द्विगुः– सङ्ख्यावाचकपदस्य अन्यपदेन सह समासः भवति। विग्रहे 'समाहार' शब्दस्य प्रयोगः क्रियते। समासान्ते स्त्रीलि ं नपुंसकलि ं वा भवति।

यथा– त्रयाणाम् भवनानाम् समाहारः = त्रिभुवनम्
चतुर्णां युगानां समाहारः = चतुर्युगम्
त्रयणां लोकानां समाहारः = त्रिलोकी
प चानां वटानां समाहारः = प चवटी
नवानां रात्रीणां समाहारः = नवरात्रम्

10.4 किम् अधिगतम्

- दामोदरस्य बालचरितम् अत्यदभुतम् अस्ति।
- उग्रसेनस्य पुत्रः कंसः अतीव दुष्टः आसीत्।
- मधुराधिपः कंसः दामोदरं मारयितुं नैकान् यत्नान् अकरोत्।
- दामोदरः गजेन्द्रं हत्वा मदनिकां कुब्जिकां कुब्जरहिताम् अकरोत्
- दामोदरः धनुःशालायाम् धनुः द्विखण्डं कृत्वा चाणूरं हतवान्, मुष्टिकं च बलरामः हतवान्।
- दामोदरः प्रासादे स्थितं कंसं शिरसि निगृह्य पातयित्वा च अमारयत्।
- परसवर्णः तु वर्गीयपंचमाक्षरस्य नियमः।
- अव्ययीभावः पूर्वपदप्रधानः द्वन्द्वः उभयपदप्रधानः, द्विगुः च पूर्वपदसंख्याप्रधानः भवति।
- शतृ–शानच्प्रत्ययौ वर्तमानकालिककृत्प्रत्ययौ।

10.5 योग्यताविस्तारः

(क) कविपरिचयः महाकविः भासः कालिदासात् अपि पूर्ववर्ती कविः अस्ति। अस्य कालः ईसातः पूर्वं पंचमी षष्ठी वा शताब्दी इति डॉ. गणपतिः घोषयति। महाकवेः भासस्य त्रयोदश नाटकानि प्रसिद्धानि। सर्वप्रथमं टी. गणपतिः शास्त्री एव एतेषां पाण्डुलिपिं लब्धवान्। एतानि नाटकानि सन्ति–

1. स्वप्नवासवदत्तम् 2. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् 3. अविमारकम् 4. चारुदत्तम् 5. प्रतिमा 6. अभिषेकम् 7. पंचरात्रम् 8. दूतवाक्यम् 9. मध्यमव्यायोगः 10. दूतघटोत्कचम् 11. कर्णभारम् 12 ऊरुभङ्गम् 13. बालचरितम्

(ख) ग्रन्थपरिचयः 'बालचरितम्' पंचाङ्कमितं सुन्दरं नाटकम्। प्रस्तुतः पाठः अस्मादेव नाट्यग्रन्थात् उद्धृतः। अस्य कथानकः महाभारतम् आधृतः वर्तते। अस्मिन् नाटके श्रीकृष्णस्य जन्मनः आरभ्य कंसवधपर्यन्तम् कथावस्तु सरसं सुललितं च सुबद्धम् अस्ति।

(ग) भावविस्तारः

राजा

(क) प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।
नात्मप्रियं प्रियं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं प्रियम्'' । (कौटिल्यः)

(ख) नृपस्य प्रियं प्रभो धर्मः प्रजानां परिपालनम्
दुष्टनिग्रहणं नित्यं न नीत्यान्तौ विना ह्युभे।। (शुक्रनीतिः)

(ग) रंजिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते। (महाभारते शान्तिपर्व)

(घ) मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं य कर्षयत्यनवेक्षया।
सोऽचिराद् भ्रश्यते राजा जीविताच्च सबान्धवः।। (मनुस्मृतिः)

(ड.) आपत्त्यात्मनि प्रायो दोषोऽन्यस्य चिकीर्षतः। (कथासरित्सागरम्)

(च) विद्या विवादाय धनं मदाय
शक्तिः परेषां परिपीडनाय
खलस्य साधोः विपरीतमेतत्
ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय।।

(छ) अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।।

(घ) भाषाविस्तारः

'लोट्' लकारे प्रयुक्तानां वाक्यानां लट् लकारे परिवर्तनम्

'लट्' लकारे क्रियापदानि (वर्तमानकालिके)

उदाहरणार्थ – 'गम्' धातुः

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथम पुरुषः	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यम पुरुषः	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तम पुरुषः	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

'लोट्' लकारे क्रियापदानि (आज्ञार्थके)

प्रथम पुरुषः	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यम पुरुषः	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तम पुरुषः	गच्छति	गच्छाव	गच्छाम

विशेषः कर्तृपदानुसारम् एव क्रियापदं प्रयुज्यते। कर्तृपदं प्रथमपुरुषः भवति, अथवा मध्यमपुरुषः भवति अथवा उत्तमपुरुषः भवति तर्हि क्रियापदम् अपि तमेव पुरुषं वचनं च अनुसरति। अत्र वयम् पश्यामः।

आज्ञा–पालनम्

'लोट्' लकारे प्रयुक्तवाक्यानि	लट् लकारे प्रयुक्तवाक्यानि
1. बालकः विद्यालयं गच्छतु।	बालकः विद्यालयं गच्छति।
2. बालकौ विद्यालयं गच्छताम्।	बालकौ विद्यालयं गच्छतः।
3. बालकाः गृहं गच्छन्तु।	बालकाः गृहं गच्छन्ति।
4. त्वम् उद्यानम् गच्छ।	त्वम् उद्यानं गच्छसि।

5. युवाम् नदीम् गच्छताम्।	युवाम् नदीम् गच्छथः।
6. यूयम् तडागम् गच्छत।	यूयम् तडागं गच्छथ।
7. अहम् वाटिकां गच्छानि।	अहम् वाटिकां गच्छामि।
8. आवाम् विपणिं गच्छाव।	आवाम् विपणिं गच्छावः।
9. वयम् देवालयं गच्छाम।	वयम् देवालयं गच्छामः।

एवमेव

लोट् (आज्ञा)	**लट् (वर्तमानकालः)**
1. सूर्यः उदेतु।	सूर्यः उदेति।
2. सर्वे सुखिनः भवन्तु।	सर्वे सुखिनः भवन्ति।
3. छात्राः सत्यं वदन्तु।	छात्राः सत्यं वदन्ति।
4. श्रुतिः प्रीतिः च गीतं गायताम्।	श्रुतिः प्रीतिः च गीतं गायतः।
5. मेघाः जलं वर्षन्तु।	मेघाः जलं वर्षन्ति।
6. त्वम् दुग्धं पिब।	त्वम् दुग्धं पिबसि।
7. युवाम् प्रश्नं पृच्छतम्।	युवाम् प्रश्नं पृच्छथः।
8. यूयम् स्वकर्त्तव्यम् पालयत।	यूयम् स्वकर्त्तव्यम् पालयथ।
9. किं भोः, अहम् अन्तः प्रविशानि?	अहम् अन्तः प्रविशामि।
10. किम् आवाम् नाटकं पश्याव?	अस्तु, आवां नाटकं पश्यावः।
11. किम् वयम् स्वघटनां कथयाम?	आम्, वयम् स्वघटनां कथयामः।

वयं पश्यामः यत् उपर्युक्तवाक्येषु प्रतिवाक्यं क्रियापदं कर्तृपदानुसारमेव पुरुषं वचनं च अनुसरति। लोट् लकारस्य वाक्यानां लट् लकारे परिवर्तनं तु तात्पर्यतः 'आज्ञायाः परिपालनमेव' भवति।

10.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. एकेन वाक्येन उत्तरं दीयताम्

   (क) राजा कंसः रङ्गगतं कम् घातयितुम् इच्छति?

   (ख) दामोदरः कस्याः कुब्जं दूरीकृतवान्?

   (ग) चाणूर–मुष्टिकौ कौ आस्ताम्?

   (घ) वज्रप्रभग्नशिखरः पर्वत इव कः पतितः केन च पातितः?

   (ङ) वसुदेवः कः आसीत्? सः स्वपुत्राभ्याम् किम् आशीर्वादम् अयच्छत्?

   (च) अयं पाठः कस्माद् ग्रन्थात् उद्धृतः कश्च तस्य लेखकः?

2. कोष्ठकाद् उचितपदमादाय रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत।

   (क) ––––––महामात्येन प्रेषितं गजेन्द्रं हतवान्। (बलरामः / दामोदरः)

(ख) मदनिका ––––स्थिता आसीत्। (राजकुलद्वारे / अन्तःपुरे)

(ग) ––––––––मुष्टिकं हतवान्। (दामोदरः / बलरामः)

3. त्रिषु चतुर्षु वा वाक्येषु उत्तरं लिखत–

(i) कंसः कः आसीत्? स चाणूर–मुष्टिकौ किमर्थम् आह्वयत्?

(ii) मदनिकायाः नाम 'कुब्जिका' इति कथम् अभवत्?

(iii) श्रीकृष्णस्य चरित्रम् वर्णयन्तु।

4. आशयं स्पष्टीकुर्वन्तु

(i) सत्पुत्र–जन्मफलमद्य प्राप्तवानस्मि

(ii) त्वामद्य यमाय निवेदयामि

5. प्रकृति–प्रत्यययोगेन वाक्यपूर्तिं कुरुत

(क) दामोदरः रङ्गशालां (प्र+विश्+शतृ) ––– एव गजेन्द्रं हतवान्।

(ख) नन्दगोपपुत्रः कुब्जिकां (दृश्+क्त्वा) ––– तस्याः हस्ताद् गन्धं गृह्णाति।

(ग) भटः निष्क्रम्य (प्र+विश्+ल्यप्) –––– च ज्ञापयति।

(घ) कंसः प्रासादम् (आ+रुह्+ल्यप्) ––– युद्धं पश्यति।

(ङ) एषः कंसः दामोदरेण (नि+ हन्+क्त) ––तिष्ठति।

6. रेखांकितपदानां विग्रहं प्रदर्शयत

(क) राजमार्गम् गच्छति गजेन्द्रः।

(ख) अमात्यः राज्ञः कर्णमूले किमपि कथितवान्।

(ग) दामोदर–बलरामौ वसुदेवं प्रणमतः।

(घ) जनकः पुत्रं सस्नेहं पश्यति।

(ङ) ललितगम्भीराकृतिः रामः।

(च) प×चवटी तु रम्या।

7. लट्लकारे प्रयुक्तक्रियापदानि लोट्लकारे परिवर्तयत

यथा– दामोदरः बलरामेण सह गच्छति। (लटि)

दामोदरः बलरामेण सह गच्छतु। (लोटि)

(क) भटः प्रविशति। (ख) सः धनुःशालां पश्यति।

(ग) त्वम् प्रासादे तिष्ठसि। (घ) सर्वे युद्धं कुर्वन्ति।

8. सन्धिविच्छेदः कार्यः

(क) यदाज्ञापयति (ख) भग्नास्थिः

(ग) दामोदरोऽहम् (घ) ज्ञायतां वृत्तान्तः

9. निर्दिष्टधातुभिः सह शतृ/शानच् प्रत्यययोगेन वाक्यपूर्तिं कुर्वन्तु

(क) गृहं ..... छात्रः गुरुं नमति। (गम् + शतृ)

(ख) फलानि ..... ते गच्छन्ति। (खाद् + शतृ)

(ग) वृद्धं ..... बालः धन्यः। (सेव् + शानच्)

(घ) ताः ..... भ्रमन्ति। (मुद् + शानच्)

10.7 उत्तराणि

10.2 बोधप्रश्नाः

1. 1. (क) 2. (ख) 3. (ग)

4. (क) दन्तं (ख) द्विखण्डं (ग) सङ्ख्यपटहान् (घ) पतितो

5. (क) राजा (ख) भटः (ग) राजा (कंसः) (घ) दामोदरः (ङ.) वसुदेवः

पाठगतप्रश्नाः

10.1 1. (क) राजा (कंस) (ख) दामोदरः (ग) उत्पलापीडो नाम गन्धहस्ती

(घ) कुब्जिका,, राजकुलद्वारे (ङ) धनुः समादाय द्विखण्डम् अकरोत्

(च) कंसस्य विशिष्टौ मल्लौ

2. (क) + ii (ख) + i (ग) + iv (ङ) + iii

3. (क) समाकृष्य (ख) अनुलिप्य (ग) प्रहृत्य (घ) प्रविशत् (पुं–प्रविशन्)

(ङ) गत (च) श्रोतुम् (छ) हत्वा

4. (क) गजेन्द्रम् (ख) यदाज्ञापयति (ग) तेनैव (घ) शीघ्रं गच्छ

10.2 1. (क) चाणूरमुष्टिकौ प्रति (ख) करणसन्ध–आबन्धयुद्धप्रहारेषु

(ग) ललितगम्भीराकृतिः (घ) दामोदरः चाणूरं प्रति

2. (क) श्रृणोतु (ख) तिष्ठ (ग) उपदिशतु (घ) गच्छ (ङ.) वादयत

3. (क) गोपदारकौ (ख) महाराजः (ग) ललितगम्भीराकृतिः (घ) दामोदरबलरामौ

10.3 1. (क) दामोदरः (ख) दामोदरः प्रासादम् आरुह्य कंसं च शिरसि गृहीत्वा नीचैः अपातयत्। (ग) वसुदेवः, दामोदरबलरामौ प्रति (घ) वसुदेवः

2. (क) कंसः (ख) हारः (ग) भवन्तौ

3. (क) दुरात्मा (ख) परिवृत्तनेत्रः (ग) पतितलम्बसूत्रः (घ) वज्रप्रभग्नशिखरः

10.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) दामोदरम्

   (ख) मदनिकायाः

   (ग) कंसस्य विशिष्टौ मल्लौ

   (घ) कंसः, दामोदरेण

   (ङ) वसुदेवः, दामोदर–बलरामयोः पिता आसीत्। सः स्वपुत्राभ्यां अक्षयविजयिनौ भवेताम् इति आशीर्वादम् अयच्छत्।

   (च) 'बालचरितम्' इति ग्रन्थात्, महाकविः भासः

2. (क) दामोदरः (ख) राजकुलद्वारे (ग) बलरामः

3. स्वयमेव लिखन्तु

4. स्वयमेव लिखन्तु

5. (क) प्रविशन् (ख) दृष्ट्वा (ग) प्रविश्य (घ) आरुह्य (ड.) निहतः

6. (क) राज्ञः मार्गम् (ख) कर्णयोः मूले (ग) दामोदरः बलरामः च (घ) स्नेहेन सहितम् (ड.) ललिता गम्भीरा आकृतिः यस्य सः (च) प×चानां वटानां समाहारः

7. (क) प्रविशतु (ख) पश्यतु (ग) तिष्ठ (घ) कुर्वन्तु

8. (क) यत्+आज्ञापयति (ख) भग्न+अस्थिः (ग) दामोदरः+अहम्

   (घ) ज्ञायताम् वृत्तान्तः

9. (क) गच्छन् (ख) खादन्तः (ग) सेवमानः (घ) मोदमानाः

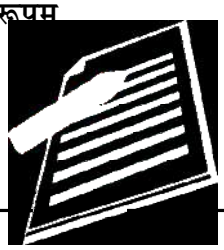

11

अनुच्छेदलेखनम्

भाषा एव मानवजीवनस्य वैशिष्ट्यम्। पशूनामपि भाषा भवति परन्तु सा तु केवलं सांकेतिकरूपेण विद्यते। वयं मानवाः चिन्तयितुं किंचिद् नवीनं विचारयितुं कल्पयितुं च शक्नुमः। अस्माकं विचाराणाम् अभिव्यक्तिः द्विधा भवति भाषणेन लेखनेन वा। लेखने अपि अनेके विधयः भवन्ति—गद्यमयं, पद्यमयं नाट्यमयं च। 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति कथनानुसारं गद्यलेखनं सुकरं न भवति। गद्यरचनायां कथानिबन्धानुच्छेदादयः अनेकाः विधाः सन्ति। अस्मिन् पाठे वयं केवलम् अनुच्छेदलेखनविषयकं चिन्तनं कुर्मः। अनुच्छेदे वयं शीर्षकविषयकम् एकं बिन्दुम् एव आधारीकृत्य संक्षेपेण विचाराणाम् अभिव्यक्तिं कुर्मः। एवम् अनुच्छेदे कस्यापि एकस्य विचारस्य चिन्तनस्य भावादेश्च संक्षेपेण प्रवाहयुक्तं वर्णनं भवति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- अनुच्छेदस्य उपांगानि वर्णयितुं समर्थः भविष्यति;
- शब्दानां वर्णविश्लेषणं कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- पदैः वाक्यानि उपवाक्यानि च निर्मास्यति;
- अनुच्छेदस्य रूपरेखानिर्माणं कर्तुं योग्यतां प्राप्स्यति;
- अनुच्छेदान्तर्गतवाक्यानाम् अन्तःसम्बन्धं सम्यक् ज्ञातुं शक्तः भविष्यति;
- अनुच्छेदस्य समापनवाक्यं योजयितुं योग्यः भविष्यति;
- लघुनिबन्धम् आधारीकृत्य शीर्षकं लेखितुं सक्षमः भविष्यति।

क्रियाकलापः

अत्र वाक्येषु केचन संकेताः दर्शिताः। तेषु यः संकेतः भाषया सम्बद्धः, तस्य अग्रे (✓) इति चिह्नेन चिह्नीकुर्वन्तु

वाक्यम्	उत्तरम्
1. गौः वत्सं जिघ्रति।	भाषा / भावः
2. काकः कॉव कॉव इति करोति।	भाषा / संकेतः
3. नेता भाषणं करोति।	भाषा / संकेतः
4. बालकः वंशीं वादयति।	भाषा / स्वरः
5. कारचालकः नादं करोति।	भाषा / ध्वनिः
6. बालिका गीतं गायति।	भाषा / स्वरमात्रम्
7. बालिका नृत्यति।	भाषा / भावाभिव्यक्तिः
8. राजा आदेशं ददाति।	भाषा / ध्वनिः

11.1 अधुना अवगच्छामः

अनुच्छेद–लेखनम्

अस्माभिः दृष्टं यत् भाषया वयं विचाराणाम् अभिव्यक्तिं कुर्मः। भाषायाः कति उपांगानि भवन्ति इति अधुना विचारयामः।

अनुच्छेदस्य उपांगानि

अधोलिखितं चित्रं पश्यन्तु

- वर्णः
- प्रातिपदिकम्
- पदम्
- वाक्यम्
- अनुच्छेदः

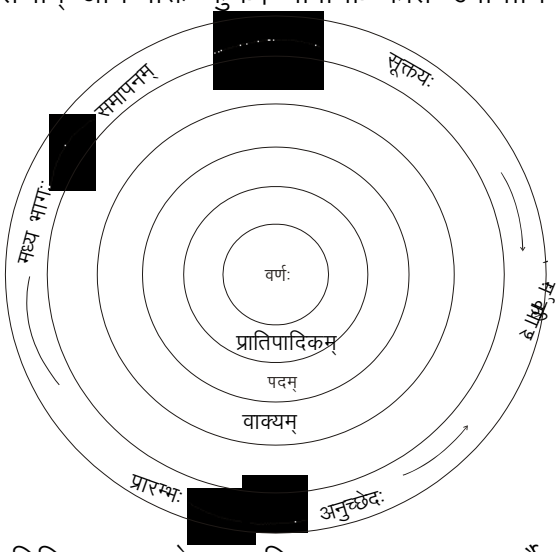

प्रारम्भः मध्यः समापनम् शीर्षकम् इति मिलित्वा अनुच्छेदः भवति। भाषायाः प्रारम्भः वर्णैः भवति। स्वरव्यंजनादयः वर्णाः।

वयम् पश्यामः यत् वर्णैः प्रातिपदिकानां रचना भवति यथा र+आ+म्+ अ = इति मिलित्वा 'राम' प्रातिपदिकं भवति। परन्तु प्+अ+ठ् = पठ् इति धातुः प्रातिपदिकम् न उच्यते। प्रत्येकं पदे मूलरूपेण यद् विराजते तत् प्रातिपदिकम्। प्रातिपदिकैः सह सुप् विभक्तीनां योगेन सुबन्तपदानां निर्माणं भवति, धातुभिः सहः तिङ् प्रत्ययानां योगेन तिङन्तपदानि जायन्ते। कथ्यते च 'सुप्तिङन्तं पदम्'। अत्र मञ्जूषायां केचन वर्णाः, कानिचित् प्रातिपदिकानि, कानिचित् च सुबन्तपदानि अन्यानि च तिङन्तपदानि मिश्रितानि सन्ति। वयम् एतानि पृथक् पृथक् चित्वा विभिन्नस्तम्भेषु लिखामः।

मंजूषा

हरि, तु, गम्, वयम्, गच्छामः, हस्, पठामः य्, सीता, राम, लतायै, अस्मभ्यम्, लिख्, सीते!, च्, च, युष्मद्, म्, मा, वद्, पठ, त्, विचरन्ति, पठ्, न्, न, फलानि, प्रातः

स्तम्भेषु वर्गीकरणम्

क्रमांकः	वर्णः	प्रातिपदिकम्	धातुः	सुबन्तानि	तिङन्तानि	अव्ययानि
1.	य्	हरि	गम्	वयम्	गच्छामः	च
				लतायै	पठामः	मा
2.	च्	सीता		अस्मभ्यम्		
3.	म्	राम	लिख्		विचरन्ति	न
4.	त्	युष्मद्	वद्	सीते	हस्	तु
5.	न्		पठ्	फलानि	पठ्	प्रातः

ध्यातव्यं यत् वर्णैः प्रातिपदिकानां, पदानां च रचना भवति। अतः वर्णानां मेलनं शब्दनिर्माणे प्रथमं सोपानं भवति।

वर्णों से मिलकर शब्द बनते हैं। शब्दों में सुबन्त प्रत्यय लगाकर विभिन्न विभक्तियों में रूप चलते हैं। धातुओं में तिङन्त प्रत्यय जोड़कर विभिन्न क्रियापद बनाए जाते हैं। 'य्' वर्ण है, यत् सर्वनाम शब्द है, यः सर्वनाम है, 'या' धातु है, याति 'जाता है' क्रिया है।

पाठगतप्रश्नाः 11.1

1. अधोलिखितमञ्जूषायां दत्तानि पदानि, वर्णाः, सुबन्तानि, तिङन्तानि, अव्ययपदानि च पृथक् स्तम्भेषु लिखत

   बालिके, नदी, च, य्, यः, पठत, सवितुः भ्रातृ, सूर्याय, वद, वद्, स्, सः, तद्, क्, रोचते, अद्य, ह्यः, गौः, गो, बहिः, गच्छ, गच्छ्, जिघ्रति, ज्, परश्वः, घ्रा, भू, नम्, अ, उ, यत्, किम्, लिख्, नम, श्वः,

क्रमांकः	वर्णः	प्रतिपादिकम्	धातुः	सुबन्तानि	तिङन्तानि	अव्ययानि
1	––	––	––	––	––	––
2	––	––	––	––	––	––
3.	––	––	––	––	––	––
4.	––	––	––	––	––	––
5.	––	––	––	––	––	––
6.	––	––	––	––	––	––

11.2 पदैः वाक्यनिर्माणम्

प्रथमे एकांशे अस्माभिः पठितं यत् वर्णैः प्रातिपदिकानां धातूनां च रचना भवति। वाक्ये प्रायः सुबन्तानि तथा तिङन्तानि पदानि भवन्ति। संज्ञासर्वनामविशेषणादीनां कृते सुबन्तानि पदानि प्रयुज्यन्ते। क्रियापदानां कृते तिङन्तानां पदानां प्रयोगः भवति। अव्ययपदानि अपि सुबन्तानि एव भवन्ति परन्तु तेषां विभक्तिलोपः जायते, तेषां रूपे किमपि परिवर्तनं न भवति। अधोलिखिते गतिविधौ वयम् सुबन्ततिङ्न्तपदयोगेन वाक्यरचनां करिष्यामः। क्रियापदानि पञ्चलकारेषु एव दत्तानि, तेषाम् अर्थसंगतिं दृष्ट्वा एव प्रयोगः करणीयः।

	कर्तृपदानि		क्रियापदानि
(क)	वयम्	(i)	गच्छन्तु
(ख)	बालकाः	(ii)	पठिष्यथः
(ग)	भवन्तः	(iii)	पठेः
(घ)	यूयम्	(iv)	अक्रीडन्
(ङ)	तौ पुरुषौ	(v)	नमामि
(च)	ते बालिके	(vi)	हसावः
(छ)	आवाम्	(vii)	तरतः
(ज)	युवाम्	(viii)	अलिखाम
(झ)	त्वम्	(ix)	गच्छत
(ट)	अहम्	(x)	धावतः

ध्यानेन पश्यन्तु। वाक्ये क्रियापदं कर्तृपदानुसारम् एव भवति। कर्तृपदस्य पुरुषानुसारं, वचनानुसारम् एव क्रियापदं प्रयुज्यते। अनुच्छेदे वाक्यैः सह उपवाक्यानाम् अपि प्रयोगः भवति। मुख्यवाक्ये आश्रितानि वाक्यानि उपवाक्यानि उच्यन्ते। अनुच्छेदे परस्परं वाक्यानि सम्बद्धानि भवन्ति। अत्र क्रियाकलापे दश वाक्यानि समाहितानि। एतानि एवं सन्ति–

वयम् अलिखाम। बालकाः अक्रीडन्। भवन्तः गच्छन्तु। यूयम् गच्छत। तौ पुरुषौ तरतः। ते बालिके धावतः। आवाम् हसावः। युवाम् पठिष्यथः। त्वं पठेः। अहं नमामि।

एतानि वाक्यानि तु सार्थकानि परन्तु अनुच्छेदकृते परस्परं सम्बद्धानि न सन्ति। किं वयम् एतानि वाक्यानि मेलयित्वा अयम् अनुच्छेदः इति कथयितुं शक्नुमः? नैव। एतानि वाक्यानि तु असम्बद्धानि। एतानि वाक्यानि मिलित्वा किमपि स्पष्टीकर्तुं न शक्नुवन्ति। अतः अनुच्छेदे सर्वाणि वाक्यानि परस्परं सम्बद्धानि भवन्ति। अधोलिखितानि वाक्यानि पश्यत–

क्रियाकलापः–2

वयं प्रातः उत्तिष्ठामः। स्नानं कुर्मः। ध्यानं कुर्मः, विद्यालयं गच्छामः। पाठान् पठामः। क्रीडाक्षेत्रे क्रीडामः। गीतानि गायामः। मध्याह्ने गृहम् आगच्छामः। भोजनं कुर्मः। विश्रामं कुर्मः। सायंकाले उद्याने भ्रमामः। ततः आगच्छामः। गृहकार्यं कुर्मः। पठितान् पाठान् पुनः पठामः। रात्रौ दशवादने शयनं कुर्मः।
उपरिलिखितेषु वाक्येषु मूलबिन्दुः कः?

सुष्ठु चिन्तितम्– एषा केषाञ्चन छात्राणां दिनचर्या। अत्र किं शीर्षकं भवितुं शक्नोति? सम्भवतः ''अस्माकं दिनचर्या'' इति।

सारांशतः

- अनुच्छेदे वाक्यानि भवन्ति।
- वाक्येषु क्रियापदं कर्त्रनुसारं भवति। क्रियापदं विना वाक्यं पूर्णं न भवति।
- वाक्यानि परस्परं सम्बद्धानि सन्ति।
- वाक्यानाम् आधारबिन्दुः एक एव, तद् एव शीर्षकम्।

अनुच्छेद वाक्यों से बनता है। वाक्यों में क्रियापद कर्ता के अनुसार होते हैं। वाक्यों के परस्पर जुड़े हुए होने से ही अनुच्छेद बनता है।

क्रियाकलापः–3

अधोलिखितानां वाक्यानाम् आधारबिन्दुः कः?

प्रातःकालः अस्ति। आकाशे सूर्यः उदितः। खगाः कलरवं कुर्वन्ति। जनाः भ्रमणं कुर्वन्ति। बालकाः विद्यालयं गच्छन्ति। मार्गेषु यानानि धावन्ति। केचन यानस्थानकं प्रति गच्छन्ति। सर्वत्र व्यस्तता अस्ति। केचन वृद्धाः मन्दिरं गच्छन्ति। नूनम् ये उद्यमं कुर्वन्ति ते स्वस्थाः भवन्ति। अलसाः किमपि न प्राप्नुवन्ति। उक्तं हि, ''उद्यमेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः''।

अत्र अनुच्छेदस्य आधारबिन्दुः कः? नूनम् उद्यमः। कथं ज्ञायते? प्रातःकाले उत्थाय सर्वे जनाः उद्यमे संलग्नाः। वस्तुतः उद्यमशीलाः एव ऐश्वर्यं लभन्ते। अलसाः तु किमपि न प्राप्नुवन्ति। अन्ते दत्ता सूक्तिः अपि इदम् एव तात्पर्यं सूचयति। अतः प्रायः अनुच्छेदस्य समाप्तौ काचित् सूक्तिः, सुभाषितं वा योज्यते।

क्रमबद्धता

अनुच्छेदे क्रमः अपि अत्यन्तम् आवश्यकः। यदि अनुच्छेदे क्रमबद्धता, तारतम्यता नास्ति तर्हि भावस्य अभिव्यक्तिः सम्यक् न भवति। अतः अस्माभिः ध्यातव्यं यत् अनुच्छेदे सार्थकता भवेत्, क्रमिकता भवेत्, अपि च वाक्यानि शुद्धानि भवेयुः। अन्ते च काचित् सूक्तिः सुभाषितं वा भवेत्।

अनुच्छेद में सम्बद्धता, क्रमबद्धता, तारतम्यता होनी आवश्यक है।

पाठगतप्रश्नाः 11.2

1. अधोलिखिते अनुच्छेदे असम्बद्धवाक्यानि चित्वा लिखन्तु–

   सर्वेषाम् एव अहंकारः भवति। कस्यचित् स्वल्पः कस्यचित् मध्यमः। अहंकारः मानवम् अन्धं करोति। सः कथयति अहं तु सर्वेम्यः महान्। सः चिन्तयति– अहं सर्वेभ्यः दीनः इति। सर्वे तस्य अहंकारं पश्यन्ति परन्तु सः कथयति अहं तु सर्वेभ्यः महान्। कोऽपि मया सदृशः विद्वान् नास्ति। सः सर्वदा सर्वेषां सेवां कर्तुं तत्परः भवति। अहंकारी निन्दां न शृणोति। सः सर्वदा प्रशंसाम् एव इच्छति। अन्ते स रावणवत् विनश्यति।

2. उपर्युक्ते अनुच्छेदे कः मुख्यबिन्दुः?
3. एतस्य अनुच्छेदस्य कृते शीर्षकं लिखन्तु।
4. अधोलिखितासु सूक्तिषु का सूक्तिः अन्ते योजयितुं शक्यते?

   (i) शरीराणि विनाशीनि न शरीरी विनश्यति। (अग्निपुराण– 14 / 2)

   (ii) उद्यमो मित्रवद् ग्राह्यः, प्रमादं शत्रुवत् त्यजेत्। (बुद्धचरितम् 26–73)

   (iii) हन्ति मानः महद् यशः (महाभारतम् अनुशासनपर्व 69.19)

   (iv) त्यक्त्वाऽभिमानं पुरुषो जानाति परमेश्वरम् (शिवपुराणम् 3.8.58)

   (v) क्रोधो हन्ता मनुष्याणां, क्रोधो भावयिता पुनः (महाभारतवनपर्व 29.1)

11.3 रूपरेखाम् अधिकृत्य अनुच्छेदलेखनम्

अनुच्छेदलेखनात् पूर्वं विषयमधिकृत्य रूपरेखानिर्माणम् अत्यधिकम् आवश्यकम्। कांश्चन विषयान् अधिकृत्य रूपरेखानिर्माणं कुर्मः।

वसन्तः (रूपरेखा)

षड् ऋतवः, ऋतुराजः, वृक्षाः, पुष्पाणि, भ्रमराः, लताः सौरभप्रसारः, जलाशयाः, कमलानि, नवीनानि पत्राणि, कोकिलाः, आम्रमञ्जर्यः, आकाशः निर्मलः भवति।

एतां रूपरेखाम् अनुसृत्य वयं लघुनिबन्धं लिखामः

ऋतुराजः वसन्तः

भारते षड् ऋतवः भवन्ति। वसन्तः, ग्रीष्मः, वर्षा, हेमन्तः, शरत्, शिशिरः। वसन्तः ऋतूनां राजा कथ्यते। वृक्षाः कुसुमैः पूर्णाः। पुष्पेपु भ्रमराः गुञ्जन्ति। लतासु नवीनानि पत्राणि आगच्छन्ति। सर्वत्र सुगन्धः प्रसरति। जलाशयेषु कमलानि विकसन्ति। आम्रवृक्षेषु मंजर्यः प्रस्फुटन्ति। कोकिलाः पंचमस्वरेण गायन्ति। आकाशः अपि निर्मलः। वयम् अपि आकाशवत् उदारमनाः स्वस्थचित्ताः भवेम, स्वकर्मणां शुभां कीर्तिं प्रसारयामः। तदैव वसन्तवत् अस्माकं जीवनमपि धन्यं भवेत्।

चित्राधारितम् अनुच्छेदलेखनम्

चित्रम् आधारीकृत्य अपि अनुच्छेदलेखनं भवति। अत्र प्रदत्त चित्रं पश्चत–

प्रातःकोल पतिः पत्नी वार्तालापं कुरुतः। तयोः हस्तयोः चषकौ स्तः। पश्चात् दूरदर्शनम् अपि अस्ति । तौ समाचांर श्रृणुतः। हास्यप्रदां कामपि घटनां श्रुत्वा हसतः। आनन्दमयं वातावरणम्। पारिवारिकशान्तेः उदाहरणम्। वेदेषु उक्तम् समानमस्तु वो मनः।

पाठगतप्रश्नाः 11.3

1. (क) एवमेव अधोलिखितान् विषयान् अधिकृत्य अनुच्छेदं लेखितुं रूपरचनायाः निर्माणं कुर्वन्तु

परिश्रमः

परिश्रमेण सुखप्राप्तिः, ...

(ख) उक्तरूपरेखां पठित्वा अनुच्छेदं लिखन्तु

2. 'अस्माकं भारतम्' इति विश्यमधिकृत्य अनुच्छेदं लिखत।

3. चित्राधारितम् अनुच्छेदलेखनम्

अत्र प्रदत्तशब्दानां सहायतया अनुच्छेदं लिखत–

शीतः ऋतुः, द्वौ जनौ, पर्वतवासिनौ, शीतार्तौ, मध्ये अङ्गारिका (अंगीठी), हस्तौ तापयतः, अग्नेः ज्वालाः उष्णीषम् (पगड़ी) धारयतः।

3. अस्माकं देशः भारतम्

जन्मभूमिः, उत्तरे हिमालयः, तिसृषु दिशासु सागराः, अनेकाः नद्यः, मध्ये विन्ध्याचलः, महती संस्कृतिः, महान्तः कवयः, महान्तः ग्रन्थाः, विपुलं साहित्यम्, वीराङ्गनाः देशभक्ताः, सूक्तिः—जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

11.4 सौन्दर्यविधायकानि तत्त्वानि अनुच्छेदं लिखत

वाक्ये पदानां शुद्धता, उपयुक्तपदानां चयनं, तेषां सम्यक्संयोजनं च अनुच्छेदस्य सौन्दर्यविधायकानि तत्त्वानि। यदि कुत्रचिदपि अशुद्धिः वर्तते तर्हि निश्चप्रचं सौन्दर्यं नश्यति। अतः भाषायाः शुद्धता अपरिहार्या। प्रायः संयुक्तव्यंजनानां मेलने प्रातिपदिकानां शब्दानां वा लेखने वर्तनी गताःअशुद्धयः भवन्ति।

उदाहरणार्थं वयं कानिचित् वर्तनीगताशुद्धियुक्तानि वाक्यानि पठामः—

1. भवान् विवाहोत्सवे वरवधूभ्याम् आर्शिवादप्रदानाय गच्छति।
2. मया कालीदासस्य अभिग्यानशाकुन्तलं नाटकं पठितम्।
3. अद्य तस्याः मौनवृतम् अस्ति।
4. नारी ग्रहलक्ष्मी कथ्यते।
5. अहं नित्यं विष्णुसहस्त्रनामस्त्रोत्रस्य पाठं करोमि।
6. शिवेः करूणाभावः अनुकरणीयः।

सम्प्रति तासाम् अशुद्धीनां शोधनं कृत्वा लिखामः—

1. आशीर्वादप्रदानाय
2. कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम्।
3. मौनव्रतम्
4. गृहलक्ष्मीः
5. विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य
6. करुणाभावः

भाषायाः शुद्धतायाः तात्पर्यं यत् भाषा व्याकरणसम्मता भवेत्। वाक्ये कारकक्रिया लिङ्गवचनादीनां समुचितः अन्वयः अनिवार्यः। द्वितीयांशे अस्माभिः पठितं यत् वाक्ये क्रियापदं कर्तृपदानुसारम् एव भवति। यथा मौनव्रतम् अस्ति। अहं करोमि। अत्र एतदपि स्मर्तव्यं यत् कर्मवाच्ये क्रिया कर्मपदानुसारं भवति। यथा—मया गीता पठ्यते। भाववाच्ये च क्रिया एकवचने एव भवति। यथा बालकैः सुप्यते। विशेषणस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिश्च विशेष्यानुसारम् एव भवन्ति। यथा— खेलते बालकाय। गच्छत् यानम्.....। वाक्ये अशुद्धिपरिहाराय एते नियमाः सावधानेन पालनीयाः।

अनुच्छेदलेखने पदचयने अपि उपयुक्तानाम् एव पदानां चयनं करणीयम्। संस्कृतं सर्वाधिकं समृद्धम्। अत्र एकस्य अर्थस्य द्योतकाः बहवः शब्दाः वर्तन्ते। परन्तु प्रत्येकं शब्दे काचित् विशेषता विद्यते। यदि कश्चित् कथयति– ''पात्रे सलिलम् अस्ति।'' अत्र 'सलिलम्' इति पदस्य प्रयोगः अनुपयुक्तः। यतः पात्रे स्थितं जलं 'सलिलं' न भवति। सलिलं (लीलया सहितम्) तु नदीनां निर्झराणाम् एव जलं भवति।

अनुच्छेदलेखने प्रयत्नः विधेयः यत् शुद्धानाम् उपयुक्तानां च शब्दानाम् एव प्रयोगः क्रियते। यथा– 'शुष्कः वृक्षः तिष्ठति अग्रे'' इत्यस्य स्थाने 'नीरसः तरुः पुरतः भाति' अधिकं रोचते।

अधुना वयम् एकं सुन्दरम् अनुच्छेदं पठामः।

मित्राणि शत्रवस्तथा

मानवजीवने मातापित्रोरनन्तरं सखा एव उल्लासप्रदः क्लेशपरिहारकश्च भवति। बाल्यादारभ्य एव मानवः मित्रसङ्ग्रहं करोति। समानस्वभावाः, विद्याभ्यासे क्रीडासु च सहकारिणः कार्यक्षेत्रे सहोद्योगिनश्च मित्राणि भवन्ति। गृहपरिसरे वर्तमानाः प्रतिवेशिनोऽपि मित्राणि भवन्ति। जीवननिर्वाहावसरे केचन रिपवः अपि जायन्ते। बाल्ये एव स्वभावभेदात् स्वार्थप्रसङ्गात् च केचन रिपवः भवन्ति। कार्यक्षेत्रे अपि स्पर्धाप्रसङ्गात् आसक्तिभेदात् केचन रिपवः जायन्ते। एतौ मित्रशत्रुभावौ समाजजीविनः मानवस्य अविभाज्यौ अङ्गौ। तथापि मित्रत्वस्य वर्धने शत्रुत्वस्य परिहारे निरन्तरं प्रयत्नः विधेयः। अतः सुष्ठूक्तं केनचित् कविना–

''न कश्चित् कस्यचिन् मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः।

व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि शत्रवस्तदा।।''

1. अस्मिन् अनुच्छेदे मित्रताभावः शत्रुताभावश्च केन्द्रीभूतविचाररूपेण वर्तेते।
2. सर्वेषु वाक्येषु तारतम्यता विराजते।
3. अस्मिन् अनुच्छेदे कुत्रचिदपि वर्तनीगता अशुद्धिः न दृश्यते।
4. अत्र सर्वत्र क्रियापदं कर्तृपदानुसारम् एव। यथा– मानवः ..... करोति। मित्राणि भवन्ति।
5. विशेषणपदानां लिङ्गवचनविभक्त्यादयः विशेष्यानुसारमेव। यथा– सखा एव उल्लासप्रदः क्लेशापहारकश्च। वर्तमानाः प्रतिवेशिनः।
6. सर्वाणि वाक्यानि परस्परसम्बद्धानि सन्ति।
7. अस्मिन् उपयुक्तानां पदानां प्रयोगः कृतः यथा 'सखा' इत्यस्य विशेषणरूपेण 'उल्लासप्रदः क्लेशापहारकः इति। अत्र उपयुक्तानां मधुराणां पदानां प्रयोगः दर्शनीयः।
8. अन्ते एका सम्बद्धा सूक्तिः प्रदत्ता।

पाठगतप्रश्नाः 11.4

1. प्रदत्तानां पदानां वर्णविश्लेषणं कृत्वा लिखन्तु–

   यथा– मूर्तः – म् + ऊ + र् + त् + त् + अः

   (क) अर्थः –

   (ख) चक्रम् –

   (ग) प्रकाशः –

   (घ) विश्रामः –

   (ङ) ब्रह्मविद्या –

   (च) चिह्नम् –

   (छ) किंचित् –

   (ज) उद्धारः –

   (झ) शृंखला –

2. उपयुक्तेन पदेन रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

   (क) बालकाः गृहं ..... । (गच्छति / गच्छन्ति)

   (ख) मया रामायणं ..... । (पठ्यते / पठ्येते)

   (ग) ..... हस्यते । (बालिकया / बालिका)

   (घ) खेलतीभ्यां ..... । (बालकाभ्याम् / बालिकाभ्याम्)

   (ङ) पतत् ..... । (फलम् / फलानि)

11.5 किम् अधिगतम्

- वर्णानां योगेन प्रातिपदिकानि भवन्ति।
- प्रातिपादिकैः पदनिर्माणं क्रियते।
- पदानि मिलित्वा वाक्यं रचयन्ति।
- परस्परसम्बद्धानि वाक्यानि एव मिलित्वा अनुच्छेदं रचयन्ति।
- अनुच्छेदे केन्द्रीभूतः विचारः भवेत्।
- वाक्येषु तारतम्यता भवेत्।
- अनुच्छेदस्य अन्ते काचित् सूक्तिः भवेत्।
- अनुच्छेदस्य मुख्यबिन्दुम् अधिकृत्य शीर्षकं लिख्यते।

11.5 योग्यताविस्तारः

(क) विशेषण विशेष्य– अन्वितिः।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिः विशेष्यस्य।

तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिः विशेषणस्य।।

विशेषणस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिः च विशेष्यानुसारं भवति यथा

(i) खेलते बालकाय, खेलद्भ्याम् बालकाभ्याम्।

(ii) खेलत्यै बालिकायै, खेलतीभ्याम् बालिकाभ्याम्।

(iii) गच्छत् यानम्, गच्छती याने।

(ख) लिङ्गानुशासनम्

केचन शब्दाः पुंल्लिङ्गे, भवन्ति यथा

(i) पाकः, त्यागः, भोगः,करः, हस्तः, विस्मयः इत्यादयः।

(ii) यज्ञः, विघ्नः, प्रश्नः इत्यादयः।

(iii) आधिः, व्याधिः, विधिः, जलधिः इत्यादयः।

(iv) विष्णुः, गुरुः, इक्षुः, भानुः, साधुः, मनुः, ऋतुः इत्यादयः।

(v) भ्रातृ, पितृ, देवृ, दातृ इत्यादयः।

(vi) स्तबकः, पाषाणः, फेनः, दीपः, वृक्षः, समयः, इत्यादयः।

(vii) अमरः, विबुधः, सुरः, आदित्यः, गीर्वाणः।

(viii) मनुष्यः, मनुजः, मानवः, नरः, दैत्यः, दानवः।

(ix) भूधरः, अद्रिः, पर्वतः, गिरिः, अचलः।

(x) अब्धिः, समुद्रः, सागरः, जलधिः, अर्णवः, रत्नाकरः इत्यादयः।

(घ) स्त्रीलिङ्गे

(i) अवनिः, भूमिः, ग्लानिः, गतिः, मतिः, स्मृतिः, लक्ष्मीः,

(ii) ऊनविंशतितः (19) प्रारभ्य नवनवतिपर्यन्तं सर्वे संख्यावाचकाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गे एकवचने प्रयुज्यन्ते– विंशतिः बालिकाः (20 लड़कियाँ)

(iii) लघुता, महत्ता, गुरुता, मृदुता इत्यादयः

(iv) भूमिः, लता, नदी,वनिता इत्यादीनां पर्यायाः यथा

(क) भूमिः, अचला, वसुधा, वसुन्धरा, पृथ्वी, अवनिः

(ख) लता, वल्ली, वल्लरी, वीरुद्,

(ग) नदी, सरित्, तरंगिणी, तरिणी, आपगा,

(घ) वनिता, योषित्, योषा, नारी, महिला, वामा

(v) रुचिः, वीचिः, छविः, रात्रिः, कृषिः, ओषधिः,
अंगुलिः, आपद्, विपद्, शरत्, परिषद्,

(vi) तारा, ज्योत्स्ना, शलाका, नौः, धारा

नित्यं स्त्रीलिङ्गे बहुवचने

अप्, सुमनस्, समा, सिकता, वर्षा, अप्सरस् एते शब्दाः नित्यं स्त्रीलिंगे बहुवचने प्रयुज्यन्ते।

(ङ) नपुंसकलिंङ्गे

(i) गमनम्, भवनम्, तरणम्, स्मरणम्, गीतम्

(ii) गुरुत्वम्, महत्त्वम्, सख्यम्, कार्ष्ण्यम्, धावल्यम्

(iii) कर्मन्, चर्मन्, वर्त्मन्, यशस्, पयस्, मनस्, तपस्

(iv) पत्रम्, छत्रम्, मित्रम्

(v) शतात् आरभ्य सर्वे संख्यावाचकाः शब्दाः– शतम्, सहस्रम्, लक्षम्, अयुतम्, नियुतम्।

(vi) फलानि– आम्राणि, आमलकानि,

(vii) जलवाचिनः– वारि, सलिलम्, पयस्, उदकम्, तोयम्, नीरम्, अम्बु

(viii) अङ्गानां नामानि– मुखम्, वदनम्, आननम्, नयनम्, चक्षुः, वक्त्रम्,

(ix) वनम् धनम्, द्रव्यम्, वित्तम्, हिरण्यम्, स्वर्णम्,

(x) कुसुमम्, पुष्पम्, प्रसूनम्

(xi) वियत् जगत्, नवनीतम्, अनृतम्, अमृतम्,
वित्तम्, रजतम्, पीठम्, अङ्गम्, बीजम्, धान्यम्, अपत्यम्, मूल्यम्

- केचन शब्दाः पुल्लिङ्गे, स्त्रीलिङ्गे उभयोः एव प्रयुज्यन्ते यथा मणिः, मसिः, मरीचिः सिन्धुः, रज्जुः,
- केचन शब्दाः पुल्लिङ्गे, नपुंसकलिङ्गे च भवन्ति– घृत, शृंग, उद्यम, कवच, औषध, दण्ड, खण्ड, द्वीप, विमान, इत्यादयः

11.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. अधोलिखितानां शब्दानां वर्णविश्लेषणं कुर्वन्तु
   (i) समाहर्तुम् = ——————————
   (ii) प्रवृत्तः = ——————————
   (iii) क्रीडाक्षेत्रे = ——————————
   (iv) दुर्व्यवहारः = ——————————
   (v) यादृशम् = ——————————
2. सुबन्तानि तिङन्तानि अव्ययपदानि च पृथक् कृत्वा लिखन्तु
   किन्तु, धर्मगुरुभिः, राष्ट्रम्, संजायते, सन्ति, राजानः, प्रजापतिः, इति, अपि, काले, गुरुः, शास्त्राणि, न, अशान्तिः, अहो, भवति, उत्पादयन्ति,
3. अधोलिखितानि पदानि मेलयित्वा वाक्यानि रचयन्तु
   (i) राष्ट्रे च समाजे च, दुष्टैः भवति अशान्तिः।
   (ii) दुष्टानां, कृते, जनानाम्, अपि, नास्ति, भयम्, यमस्य।
   (iii) प्रधानमन्त्री, अस्माकं, निपुणः, अतीव।
   (iv) शिक्षिका, मम, पाठयति, व्याकरणं, विद्यालये।
   (v) बहूनि, सन्ति, उद्याने, पुष्पाणि, भ्रमराः गु×जन्ति, येषाम्, उपरि।
4. अधोलिखितान् विषयान् अधिकृत्य अनुच्छेदानां रूपरेखां रचयन्तु
   मम विद्यालयः, मम शिक्षिका, वर्षर्तुः
5. अधोलिखितरूपरेखायाः कः विषयः?
   जलम् एव जीवनम्, जलस्य स्रोतांसि–निर्झराः, नद्यः, कूपाः, तडागाः। उपयोगः–पानार्थम्, कृषिकृते, तद्विना जीवनमेव असम्भवम्। संरक्षणम् आवश्यकम्।
6. अधोलिखितानि दश वाक्यानि अनुच्छेदक्रमे न सन्ति तानि क्रमेण लिखित्वा अनुच्छेदं रचयन्तु।
   (क) दिसम्बरमासे समुद्रे महान् भूकम्पः जातः।
   (ख) यथा–यथा तरंगाः अग्रे गच्छन्ति तथा तथा तेषां वेगः वर्धते स्म।
   (ग) सर्वे जनाः मुक्तहस्तेन इदानीं सहायतां कुर्वन्ति।
   (घ) आश्चर्यम् मृतेषु कश्चिदपि पशुः न आसीत्।
   (ङ) पूर्वदिने रविवासरः आसीत्।
   (च) केचन प्रातः भ्रमणाय तत्र गताः आसन्।
   (छ) समुद्रतरङ्गैः संहारताण्डवम् आरब्धम्।

(ज) लक्षाधिकाः मानवाः समुद्रेण नीताः।

(झ) दक्षिणप्रदेशानां तीरेषु तरंगाणाम् आक्रमणम् अभवत्।

(ट) तीरवासिनः जनाः आनन्देन सुप्ताः आसन्।

7. उपर्युक्त–अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखन्तु।

8. उपर्युक्त–अनुच्छेदस्य कृते समुचितां सूक्तिं चित्वा योजयन्तु

(i) श्वः कार्यम् अद्य कुर्वीत। (अग्नि पु. 159.8)

(ii) व्ययाधिकं न कुर्वीत। (अग्नि पु. 65.5)

(iii) विवेकं हन्ति अहंकारः। (नारद पु 1. 7.30)

(iv) दया न जायते यस्य स रक्षः (राक्षसः) इति मे मतिः। (स्कन्दपुराणम् 7 338.20)

(v) अर्थवान् इह यो लोके परस्यार्थं प्रयच्छति। (शिवपुराणम् 1 95.17)

9. चित्रं दृष्ट्वा अनुच्छदं लिखत।

11.8 उत्तराणि

पाठगतप्रश्ना

11.1 1. वर्णाः – य्, स्, क्, ज्, अ, उ,

प्रातिपदिकानि – (शब्दाः)– नदी, भ्रातृ, तद्..., गो, यत्, किम्,

धातवः – वद्, गच्छ्, घ्रा, भू, नम्, लिख्

सुबन्तानि – बालिके, यः, सवितुः, सूर्याय, सः, गौः

तिङन्तानि – पठत, वद, रोचते, गच्छ, जिघ्रति, नम

अव्ययानि – च, अद्य, ह्यः, बहिः, परश्वः, श्वः

11.2 1. असम्बद्धवाक्यानि

(i) सः चिन्तयति अहं सर्वेभ्यः दीनः इति।

(ii) सः सर्वदा सर्वेषां सेवां कर्तुं तत्परः भवति।

2. अहंकारः विनाशकः

3. ज्ञानविघ्नः अहंकारः

4. (i) हन्ति मानः महद् यशः (महाभारतम्)
   (ii) त्यक्त्वा अभिमानं पुरुषो जानाति परमेश्वरम् (शिवपुराणम्)

11.3 1.क) परिश्रमेण सुखप्राप्तिः, अलसाः कष्टम् अनुभवन्ति, महापुरुषाः– रामः, कृष्णः, सर्वे परिश्रमशीलाः, सुप्तस्य सिंहस्य मुखे भोजनं न गच्छति। उद्यमविषयकसूक्तयः।

1.ख) स्वयं लिखत।

2. भारतम् अस्माकं जन्मभूमिः। अस्य उत्तरदिशायां हिमालयपर्वतः विराजते। तिसृषु दिशासु सागराः अस्य पदप्रक्षालनं कुर्वन्ति। अनेका नद्यः अत्र जनानां तृषां शाम्यन्ति। मध्ये विन्ध्याचलः विराजते। अस्य पुरातना दिव्या महती संस्कृतिः। अस्मिन् देशे महान्तः ऋषयः, कवयः अभवन्। वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, काव्यानि शोभन्ते। अस्य देशस्य वीरांगनाः देशभक्ताः स्वतन्त्रतायुद्धे भागं गृहीत्वा देशं स्वतन्त्रम् अकारयन्। अस्माकं देशः महान् अस्ति। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

3. स्वयं लिखत।

11.4 1. (ii) अ + र् + थ् + अः
   (iii) च् + अ + क् + र् + अ + म्
   (iv) प् + र् + अ + क् + आ + श् + अः
   (v) व + इ + श् + र् + आ + म् + अः
   (vi) ब् + र् + अ + ह् + म् + अ + व् + इ + द् + य् + आ
   (vii) च् + इ + ह् + न् + अ + म्
   (viii) क् + इ + ञ् + च् + इ + त्
   (ix) उ + द् + ध् + आ + र् + अः
   (x) श् + ऋ + ङ् + ख् + अ + ल् + आ

2. (i) गच्छन्ति (ii) पठ्यते (iii) बालिकया (iv) बालिकाभ्याम् (v) फलम्

11.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. (i) स् अ म् आ ह् अ र्, त्, उ, म्
   (ii) प् र् अ व् ऋ त् त् अः
   (iii) क् र् ई ड् आ, क् ष् ए त् र् ए
   (iv) द् उ र् व् य् अ व् अ ह् आ र अः
   (v) य् आ द् ऋ श् म्

2.

सुबन्तानि	तिङन्तानि	अव्ययपदानि
धर्मगुरुभिः	संजायते	किन्तु
राष्ट्रम्	सन्ति	

राजानः	भवति	न
प्रजापतिः	उत्पादयन्ति	इति
काले		अपि
गुरुः		अहो
शास्त्राणि		
अशान्तिः		

3. (i) राष्ट्रे समाजे च दुष्टैः अशान्तिः भवति।
   (ii) दुष्टानां जनानां कृते यमस्य भयम् अपि नास्ति।
   (iii) अस्माकं प्रधानमन्त्री अतीव निपुणः।
   (iv) मम शिक्षिका विद्यालये व्याकरणं पाठयति।
   (v) उद्याने बहूनि पुष्पाणि सन्ति येषाम् उपरि भ्रमराः गुंजन्ति।
4. (i) विद्यालयः, भवनम्, प्राङ्गणम्, वाटिका, क्रीडाक्षेत्रम्, अध्यापकवर्गः, कक्षाः, छात्रसंख्याः, प्रयोगशालाः विशिष्टाः, गतिविधयः।
   (ii) शिक्षिका, विषयः, व्यक्तित्वम्, छात्रैः सह व्यवहारः, विशिष्टानि संस्मरणानि।
   (iii) षड् ऋतवः, ग्रीष्मर्तुः, वर्षर्तुः, मासाः, प्राकृतिकं वर्णनम्, स्वकीयाः अनुभवाः।
5. जलस्य उपयोगित्वम्/आपः सर्वस्य भेषजम्/जलस्य संरक्षणं किमर्थम्?
6. (क) दिसम्बरमासे समुद्रे महान् भूकम्पः जातः।
   (झ) दक्षिणप्रदेशानां तीरेषु तरंगाणाम् आक्रमणम् अभवत्।
   (ख) यथा यथा तरंगाः अग्रे गच्छन्ति, तथा तथा तेषां वेगः वर्धते स्म।
   (ङ) पूर्वदिने रविवारः आसीत्।
   (ट) तीरवासिनः जनाः आनन्देन सुप्ताः आसन्।
   (च) केचन प्रातः भ्रमणाय तत्र गताः आसन्।
   (छ) समुद्रतरंगैः संहारताण्डवम् आरब्धम्।
   (ज) लक्षाधिकाः मानवाः समुद्रेण नीताः।
   (घ) आश्चर्यं मृतेषु कश्चिदपि पशुः न आसीत्।
   (ग) सर्वे जनाः मुक्तहस्तेन सहायतां कुर्वन्ति।
7. समुद्रतरङ्गाणाम् आक्रमणम्, समुद्रे भूकम्पः, तरङ्गाणां वेगः
8. दया न जायते यस्य सः रक्षः इति स्मृतः।
9. स्यं चित्रं दृष्ट्वा लिखत।

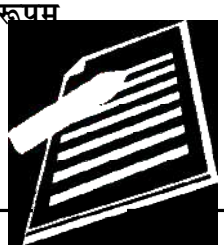

12

संवादलेखनम्

चिन्तयत, वयं भाषायाः प्रयोगं कदा कुर्मः? नूनं यदा वयं किमपि वक्तुम् इच्छामः। वचनार्थम् अन्यस्य जनस्य आवश्यकता भवति अपि च सन्दर्भस्य अपि अपेक्षा जायते। यद्यपि वयं चिन्तने अपि भाषायाः प्रयोगं कुर्मः परन्तु संवादे तु अन्यः जनः अपेक्षितः भवति। वयं येन सह वार्तालापं कुर्मः तस्य आवश्यकतानुसारं परिस्थित्यनुसारं च भाषायां परिवर्तनं भवति। यदि अस्माकं गृहे कश्चित् महात्मा आगच्छति तदा अस्माकं व्यवहारः विनम्रः भवति। विराज्यताम्, आसनं स्वीकुरुत इत्यादि। परन्तु यदि कश्चिद् भिक्षुकः आगच्छति वयं किमपि द्वारे दत्त्वा गृहे प्रविशामः। केचन तु भिक्षुकं दृष्ट्वा अपशब्दान् अपि वदन्ति। अतः सन्दर्भानुसारं भाषायां परिवर्तनं भवति। अस्मिन् पाठे वयं संस्कृतभाषायां समुचितसंवादलेखनस्य अभ्यासं करिष्यामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- संवादलेखनस्य कृते अपेक्षिततत्त्वानां परिचयं प्राप्स्यति;
- संवादे एकपक्षं पठित्वा द्वितीयं पक्षं पूरयितुं समर्थः भविष्यति;
- चित्रं दृष्ट्वा कल्पनया संवादलेखनं कर्तुं शक्ष्यति;
- संवादलेखने व्याकरणदृष्ट्या शुद्धभाषाप्रयोगं कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- विभिन्नप्रदत्तसन्दर्भेषु संवादान् लेखितुं शक्तः भविष्यति।

क्रियाकलापः

अधोलिखितं चित्रं पश्यतु। अत्र एकः फलविक्रेता फलानि विक्रीणाति।

12.1

भवान् फलानि क्रेतुं फलविक्रेतुः आपणं गच्छति। नूनं तत्र कश्चित् संवादः भविष्यति एव। अधोलिखिते संवादे वाक्यद्वयं समीचीनं नास्ति। तत् चित्वा तस्य समक्षम् असमीचीनम् (×) इति चिह्नेन प्रदर्शयत।

संवादः असमीचीनम्

1. अयि भोः! एककिलोमितम् आम्राणि ददातु।
2. जम्बुफलानि कथं दीयन्ते?
3. आलुकानि तु समीचीनानि न सन्ति।
4. द्वे नारिकेलफले अपि ददातु।
5. प्रतिनारिकेलफलं पंचदशरूप्यकाणि ददातु भवान्।
6. सर्वमाहत्य कतिरूप्यकाणि ददामि?
7. केवलं सप्ततिः रूप्यकाणि ददातु।
8. एतानि शतं रूप्यकाणि स्वीकरोतु।
9. अवशिष्टां राशिं च प्रत्यर्पयतु।
10. किमपि अन्यत् फलं स्वीकरोतु।
11. फलापणे विविधानि फलानि सन्ति।

पठितानि एतानि वाक्यानि, किं ज्ञायते किं वाक्यद्वयम् असमीचीनम् अस्ति। शोभनम्। तृतीयं वाक्यम् असमीचीनम् यतः फलविक्रेतुः आपणे प्रायः आलुकानि न भवन्ति। अपि च एकादशं वाक्यम् अपि संवादार्थम् उपयुक्तम् नास्ति। कथम्? वयम् अत्र वर्णनं न कुर्मः, अतः परिस्थित्यनुसारम् एतत् वाक्यम् असमीचीनम् एव।

तर्हि, पश्यामः तावत् संवादलेखने केषांचित् तत्त्वानाम् अवधानम् विशेषतया अपेक्षितम्।

12.1 प्रथमः अंशः

संवादार्थम् अपेक्षितानि आवश्यकतत्त्वानि

(i) सन्दर्भः

(ii) पात्राणि

(iii) विषयवस्तु

(iv) परिवेशः/वातावरणम्

(v) पात्रानुसारं भाषासङ्गतिः

(vi) उपयुक्तसूक्तीनां/पद्यानां/उद्धरणानां ज्ञानम्

(i) सन्दर्भः

भवन्तः जानन्ति एवं संवादार्थं सन्दर्भः महत्त्वपूर्णः वर्तते यथा रुग्णस्य चिकित्सकस्य मध्ये, आपणे ग्राहकस्य विक्रेतुः मध्ये, पत्रालये, चिकित्सालये, किशोरावस्थाम् अधिकृत्य छात्रयोः मध्ये इत्यादयः बहवः सन्दर्भाः भवितुं शक्नुवन्ति। सन्दर्भानुसारम् एव भाषायाः प्रयोगे वाक्यचयनं पदचयनं च करणीयम्।

(ii) पात्राणि

ननु संवादः तु द्वयोः पात्रयोः मध्ये एव प्रवृत्तः भविष्यति। अतः छात्रैः/छात्राभिः सह शिक्षिकायाः अपि वार्तालापः भवितुं शक्नोति, अथवा त्रिषु जनेषु अपि कामपि समस्याम् अधिकृत्य संवादः भवितुं शक्नोति। गुरु–शिष्ययोर्मध्ये, पिता–पुत्रयोः मध्ये, भ्राता–भगिन्योः मध्ये अपि अथवा अपिरिचितेषु, मार्गेऽपि केनापि सह संवादः भवितुं शक्नोति। पात्रानुसारं भाषायाः प्रयोगः अपेक्षितः।

(iii) विषय–वस्तु

पात्राणां संवादस्य विषयः कः इत्यापि विचारणीयः। केचन विषयाः एवं भवितुं शक्नुवन्ति– व्यायामस्य लाभाः, प्रातः भ्रमणस्य लाभः, अतिथेः सम्मानम्, परीक्षा, ऐतिहासिकयात्रा, शाकाहारः, गङ्गायाः प्रदूषणम् इत्यादयः।

(iv) संवादः कस्मिन् वातावरणे प्रचलति इत्यपि आवश्यकम्। युद्धे श्रीकृष्ण–अर्जुनयोः संवादः, अथवा प्रातः काले समुद्रतटे अथवा उद्याने अथवा गिरिशिखरे विवाहसमारोहे, विद्यालय–कक्ष्यायाम् प्रवृत्तेषु संवादेषु भिन्नता भविष्यत्येव।

(v) भाषावैविध्यम्–संवादे भाषा पात्रानुसारं परिवर्तते। संस्कृतनाटकेषु स्त्रीजनाः अथवा अशिक्षिताः प्राकृतभाषायाः प्रयोगमेव कुर्वन्ति। संवादे प्रयुक्तया भाषया शब्दावल्या च पात्रस्य चारित्रिकं वैशिष्ट्यं सिद्धं भवति।

(vi) सुभाषितानां/सूक्तीनां/पद्यानां प्रयोगः

संवादे यदा पात्राणि स्वाभिप्रायं सिद्धं कर्तुं किमपि सुभाषितं श्लोकं पद्यं वा उदाहरणस्वरूपेण उच्चारयन्ति तदा तस्य पात्रस्य वाक्कौशलं वैदुष्यं स्मृतिः च स्पष्टीभवति।

(क) इदानीं वयम् उदाहरणरूपेण एकं संवादं पठामः।

सारिका — देविके! पश्य, मम नूतनं परिधानमपि लघु जातम्।

देविका — आम्, सारिके! मया सह अपि एषा समस्या वर्तते। षण्मासान्तरे एव मम वस्त्राणि लघूनि जायन्ते।

लतिका — पश्यत, पश्यत! मम तु पादरक्षेऽपि लघुनी जाते।

(आचार्या प्रविशति, छात्राः उत्तिष्ठन्ति)

सर्वाः छात्राः — आचार्ये! वयं नमामः।

आचार्या — चिरं जीवत। उपविशत। कस्मिन् विषये चिन्ता वर्तते?

छात्रा — आम् आचार्ये! अस्माकं परिधानं शीघ्रं लघुतरं जायते। चिन्तयामि कथम् एतत्?

आचार्या — किशोरावस्थायाम् एषा स्वाभाविकी एव प्रक्रिया। बालकानां शरीरेषु रोमाणि जायन्ते। शरीरं वर्धते। शरीराङ्गेषु परिवर्तनं जायते। स्वभावः परिवर्तते। नूतनाः अभिलाषाः भवन्ति। अतः चिन्ता न कार्या।

चित्र 12.2

पश्यन्तु अत्र कः सन्दर्भः? किशोरावस्थायां शरीरे भवितव्यानि परिवर्तनानि।

कति पात्राणि? तिस्रः छात्राः।

किं विषयवस्तु? यत् विषयम् अधिकृत्य (शरीरपरिवर्तनं, स्वरूपम् आदि) लिख्यते।

किं वातावरणम्? कक्षायाः

किं भाषावैविध्यम्? छात्राणां व्यवहारः उत्तिष्ठन्ति, प्रणमन्ति, सम्बोधनानां प्रयोगः।

(ख) एकम् अन्यत् उदाहरणं पश्यामः

युवकः अयि सुमुखि! किमर्थं पदातिः गच्छसि? मया सह 'बाइकयानस्य उपरि उपविश। त्वां यथेष्टं नेष्यामि।

स्मिता अरे! त्वम् पूर्वं स्वहस्तम् अपसारय। माम् प्रति ईदृशी सहानुभूतिः कथम्? न जानामि त्वाम्।

युवकः स्मिते! त्वम् अतीव सुन्दरी असि। हृदयेन त्वां वा×छामि। त्वदर्थे अहं किमपि कर्तुं शक्नोमि।

स्मिता एषः तव मनोविकारः। तव विवेकः गतः। कयापि बालिकया सह किम् उचितः एषः व्यवहारः?

(तदैव कश्चन युवकः सोमेशः आगच्छति)

चित्र 12.3

सोमेशः का वार्ता विद्यते? अनेन किं कृतम्?

स्मिता एषः प्रतिदिनं माम् प्रति किमपि–किमपि कथयति। अद्यापि ....

सोमेशः अरे! दुष्ट! त्वं कथं न लज्जसे? किं तव भगिनी नास्ति? तव मातापितरौ धन्यौ ईदृशेण पुत्रेण।

युवकः न, न, न .... अहं तु किमपि न कथयामि। अहं तु केवलम् एतस्याः साहाय्यं करोमि।

सोमेशः असत्यम्! पुलिसजनम् आह्वयामि। (चलदूरवाणीं कर्णे ददाति।)

युवकः अ अ अ क्षमस्व माम् क्षमस्व। पुनः कदापि एतां प्रति दृष्टिपातमपि न करिष्यामि।

सोमेशः स्मिते! त्वम् अपि ईदृशं दुष्टं प्रति दृढ़तया अधिक्षिपतु। मनोबलेन तस्य दुराग्रहं निराकरोतु। त्वम् अद्य सबला असि। 'कण्टकं कण्टकेनैव' इति सिद्धन्तः पालनीयः।

स्मिता सत्यम्, प्रतिरोद्धुं यतिष्ये। धन्यवादः तव। अरे! प्रेमरोगिन्। अभद्रम् आचरणं त्यज। अध्ययने परिश्रमे च तत्परः भव। अलम् कदाचारेण शिष्टः भव। **यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः** इति। गम्यताम्

युवकः धन्यवादः। भवत्या मम ज्ञाननेत्रे उन्मीलिते।

अत्र उपर्युक्त–संवादे भवद्भिः अन्यः एकः सन्दर्भः दृष्टः? आम्, सत्यम् अपरिचितयुवकेन महिलां प्रति अभद्रव्यवहारः।

अत्र भाषावैविध्यमपि दृश्यते। अमर्यादितव्यवहारात् परं स युवकः स्तब्धः भयभीतः च भवति। तदा स व्याकुलतया 'अ अ न न' इति वदति।

पाठगतप्रश्नाः 12.1

1. संवादे अधोलिखिततत्त्वेषु किं तत्त्वं न परिगण्यते? तत् रेखाङ्कितं करोतु।
   भाषावैविध्यम्, स्वाभाविकता, पात्राणि, विस्तृतवर्णनानि, सन्दर्भः, अनुच्छेदाः, वातावरणम्
2. संवादद्वये प्रयुक्तानि पंच सम्बोधनपदानि चित्वा लिखत।
3. उपर्युक्तसंवादद्वये पात्रैः सह चारित्रिकं वैशिष्ट्यं मेलयत।

'अ'	'ब'
(क) सारिका	(i) उच्छृंखलः मर्यादाहीनः
(ख) आचार्या	(ii) उत्तरदायित्वनिर्वाहे जागरूकः
(ग) स्मिता	(iii) किं कर्तव्यविमूढता
(घ) युवकः	(iv) विदुषी, मनोविज्ञानविशेषज्ञा
(ङ) सोमेशः	(v) शारीरिकवृद्धिम् अधिकृत्य चिन्ताकुला

12.2 द्वितीयः अंशः

(1) संवादे वाक्यानां सन्दर्भं ज्ञात्वा एकपक्षस्य कृते रिक्तस्थानपूर्तिः।

अस्माभिः दृष्टं यत् संवादवाक्यानि परस्परसम्बद्धानि भवन्ति। अधोलिखितसंवादयोः एकः संवादः दिनेश–उमेशयोः मित्रयोः मध्ये अस्ति द्वितीयः– रुग्णस्य चिकित्सक्य च मध्ये प्रवर्तते। अत्र एकपक्षः प्रदत्तः। वयं द्वितीयं पक्षं पूरयितुं प्रयत्नं करिष्यामः।

क्रियाकलापः

भवतः नाम दिनेशः। भवतः जन्मोत्सवः अस्ति। भवतः मित्रम् उमेशः। एतं कार्यक्रमम् उपलक्ष्य संवादं पूरयत।

दिनेशः अद्य मम जन्मोत्सवः अस्ति। त्वया अवश्यमेव आगन्तव्यम्।

उमेशः *कुत्र कदा च* जन्मोत्सवः भविष्यति?

दिनेशः गृहे एव सायं सप्तवादने।

उमेशः *किं लतिका अपि आगमिष्यति ?*

दिनेशः आम्, लतिका अपि आगमिष्यति।

उमेशः किम् *केककर्तनम् अपि भविष्यति ?*

दिनेशः केककर्तनम् न, हवनं कीर्तनं च भविष्यति। पश्चात् प्रीतिभोजः।

उमेशः शोभनम्।

दिनेशः जन्मदिने अहं किमपि *उपहारं न स्वीकरिष्यामि*।

उमेशः अरे! भवान् उपहारं न स्वीकरिष्यति। केवलं शुभकामनाः एव। प्रशंसनीयः विचारः।

इदानीम् अधोलिखितसंवाद पठत–

रुग्ण–वैद्ययोः मध्ये संवादः

रुग्णः वैद्यमहोदय! महती उदरवेदना अस्ति। हा! किं करोमि? शीघ्रम् औषधं ददातु।

वैद्यः (i) .....

रुग्णः ह्यः रात्रौ आरब्धा।

वैद्यः (ii) .....

रुग्णः प्रातःकाले मम मित्रं किमपि पेयं दत्तवान्। तत् पीत्वा एव उदरे भयंकरज्वालाः उत्पन्नाः।

वैद्यः (iii) हुं! ज्ञातम् .....

रुग्णः एवम् किल? किं तत् मादकं द्रव्यमासीत्? इतः परं तस्य मित्रस्य संगतिमेव त्यक्ष्यामि।

वैद्यः (iv) .....

रुग्णः आम्! इतः परं सात्त्विकपदार्थान् एव स्वीकरिष्यामि। सत्यमेव– ''संसर्गजा दोषगुणाः भवन्ति।''

वैद्यः (v) .....

रुग्णः प्रतिदिनं गुलिकाद्वयं भोजनान्ते सेवनीयम् किम्? आम्, गृह्णामि।

पाठगतप्रश्नाः 12.2

भवतां सम्भावितानि उत्तराणि अधः मंजूषायां लिखितानि परन्तु तत्र क्रमः नास्ति। समुचितं वाक्यं चित्वा संवादं पूरयत।

(क) त्वया किमपि मादकं द्रव्यं पीतं स्यात्।

(ख) औषधं ददामि। भोजनान्ते उष्णजलेन गुलिकाद्वयं सेवस्व।

(ग) कदा आरब्धा वेदना?

(घ) रात्रौ किं किं भक्षितम्?

(ङ) इदानीं केवलं सात्त्विकम् आहारम् एव स्वीकुरु। ''रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः।'' इति गीतायाम् उक्तम्।

12.3 तृतीयः अंशः

चित्रं दृष्ट्वा संवादः

भवद्भिः दृष्टं यत् संवादे सन्दर्भस्य आवश्यकता भवति। एषः सन्दर्भः चित्ररूपेण अपि भवितुं शक्नोति। किमपि चित्रं वयं समाचारपत्रेषु पश्यामः। तत् दृष्ट्वा च आश्चर्यचकिताः भूत्वा वार्तालापं कुर्मः। एतस्मिन् परिवारे भ्राता भगिनी च अधः प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा परस्परं वार्तालापं कुरुतः।

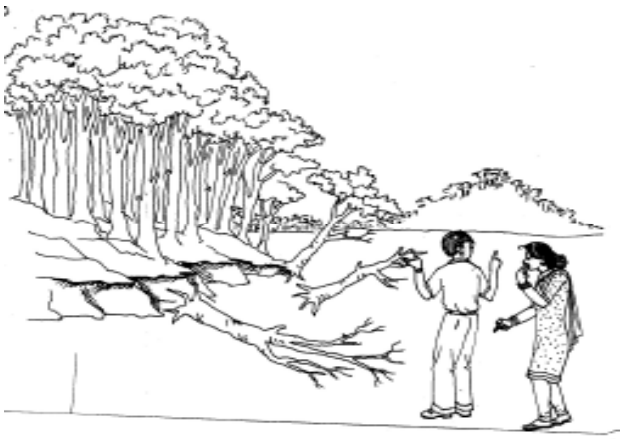

12.4

ऋषभः ऋषिके! पश्य पश्य समाचारपत्रे एतत् चित्रम्।

ऋषिकाः किं किम् अस्ति तत्र?

ऋषभः पश्य, सर्वे जानन्ति अस्माकं जीवने वृक्षाणां महत्त्वम् तथापि भवनानां निर्माणार्थं सर्वे वृक्षाः पातिताः।

ऋषिकाः अहो सत्यम्, अत्याहितम्। अयं तु महाविनाशः एव। सर्वे वृक्षाः कथं नृशंसतया पातिताः।

ऋषभः आम्! एवं प्रतीयते यत् सर्वा भूमिः शवैः पूरिता।

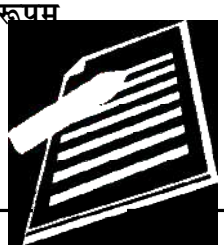

ऋषिकाः सत्यम्। यदि वयम् पर्यावरणस्य विनाशं करिष्यामः तर्हि अस्माकं जीवनमेव दुष्करं भविष्यति।

ऋषभः आम्! मया पठितम्– वृक्षा सत्पुरुषाः इव सर्वं जनेभ्यः प्रयच्छन्ति, छाया च, फलानि च, काष्ठं च। अपि च पक्षिणां तु आश्रयः एव वृक्षेषु भवति।

ऋषिकाः आम्। अस्मिन् चित्रे एकोऽपि खगः नैव दृश्यते।

ऋषभः न जाने कदा मानवः प्रकृतेः संरक्षणं स्वं परमकर्तव्यम् इति ज्ञास्यति। मया तु श्रुतं विषवृक्षोऽपि न छेद्यः।

एवमेव भवन्तः समाचारपत्रेभ्यः चित्राणि संगृह्य वार्तालापं लेखितुं शक्नुवन्ति।

क्रियाकलापः

अधोलिखितसंवादे एकपक्षं पूरयत

प्रकाशः अम्ब! मम विद्यालये छात्राः भ्रमणाय गच्छन्ति।

माता (i) .....

प्रकाशः अधिकं धनं नापेक्षितम्। एकस्य कृते 150 रूप्यकाणि।

माता (ii) .....

प्रकाशः प्रथमं विद्यालयतः पक्षिधामं गमिष्यामः। ततः अल्पाहारं कृत्वा अक्षरधामं गमिष्यामः।

माता (iii) .....

प्रकाशः मम कक्षयायाः सर्वे एव छात्राः गमिष्यन्ति।

माता (iv) .....

प्रकाशः श्वः एव सर्वे धनं दास्यन्ति।

माता (v) .....

प्रकाशः धन्यवादः। भवत्या पंचाशत् रूप्यकाणि अधिकानि एव दत्तानि।

अत्र मातापक्षस्य संवादवाक्यानि अक्रमेण दत्तानि सन्ति। तानि भवान् क्रमेण लिखतु। विचारयतु यत् भवता लिखितः क्रमः कथम् उचितः अस्ति?

(क) कदा धनं दातव्यम्?

(ख) स्वीकरोतु। एतत् द्विशतम्।

(ग) कियत् धनम् अपेक्षितम्?

(घ) कति छात्राः गमिष्यन्ति?

(ङ) कुत्र कुत्र गमिष्यथ?

पाठगत प्रश्नाः 12.3

1. अधोलिखितं चित्रं दृष्ट्वा द्वयोः मित्रयोः 'रवि–केशवयोः' संभावितं वार्तालापं प×च–षड् वाक्येषु लिखत। मंजूषायां सहायकपदानि दत्तानि

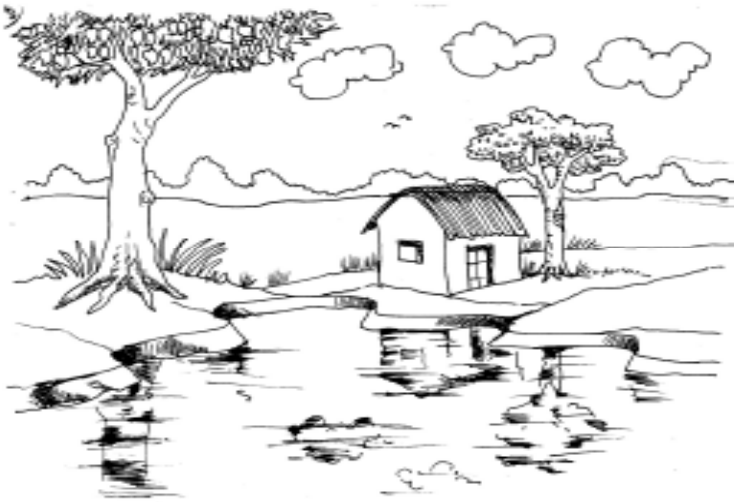

चित्र 12.5

रविः .....

केशवः .....

मंजूषा

आकाशः, मेघाः, वृक्षाः, सरोवरः, उभयतः, नीरवता, शान्तिः, जले प्रतिबिम्ब, पृष्ठे भवनम्, वृक्षे पुष्पाणि।

12.4 चतुर्थः अंशः

संवादे शुद्धभाषाप्रयोगः

अस्माभिः केचन संवादाः पठिताः, लेखनस्य अभ्यासः च कृतः परन्तु भाषाम् अधिकृत्य केचन बिन्दवः ध्यातव्याः एव।

- संवादे प्रत्येकं कथनं परस्परं सम्बद्धं, तर्कपूर्णं च भवेत्।
- भाषा शुद्धा भवेत्, क्रियापदानि कर्तृपदानुसाराणि भवेयुः।
- विशेषणेषु सा एव विभक्तिः भवेत् या विशेष्येण सह प्रयुज्यते यथा रम्यम् उद्यानम्, रम्या वाटिका, रम्यः सरोवरः इत्यादयः।
- भाषा पात्रानुसारं भवेत्।

क्रियाकलापः

अधोलिखितसंवादे काश्चन भाषागताः अशुद्धयः रेखाङ्किताः सन्ति। तासां स्थाने शुद्धभाषाप्रयोगः करणीयः।

माता पुत्र! भवान् सर्वदा एव (i) क्रीडसि, कथम् उत्तीर्णं (ii) भविष्यसि?

पुत्रः (iii) अम्बा! किमर्थम् एवं (iv) वदति? अहं सर्वदा एव न (v) क्रीडति? सायं क्रीडामि, रात्रौ पठामि।

माता दर्शय गतमासस्य परीक्षाफलम्। अहं पश्यामि तव प्रगतिः पठने (vi) कीदृशः अस्ति।

पुत्रः आम्! इदानीम् एव दर्शयिष्यामि। (आनीय) पश्यतु अहम् एव प्रथमस्थानं (vii) प्राप्तवती।

माता भवतु पुत्र! इतः परं मम चिन्ता (viii) अपगतः।

अधुना बोधामः

इदानीं पश्यामः अत्र शुद्धपदानि कानि भविष्यन्ति?

(i) क्रीडसि, क्रीडति भवान् इति शब्दस्य योगे प्रथमपुरुषस्य क्रिया प्रयुज्यते। एवमेव

(ii) भविष्यति न तु भविष्यसि।

(iii) अम्बा, अम्ब सम्बोधने 'अम्ब' शब्दस्य प्रयोगः भवति।

(iv) वदति शुद्धं भवेत् यदि कर्तृपदं 'भवती' अस्ति।

(v) क्रीडति, क्रीडामि यतः कर्तृपदं अस्ति 'अहम्'।

(vi) कीदृशः न, कीदृशी, प्रगतिपदस्य विशेषणम्।

(vii) प्राप्तवती, प्राप्तवान् यतः पुत्रः 'कर्ता' पुल्लिंगे अस्ति।

(viii) अपगतः न अपगता यतः चिन्तापदं स्त्रीलिंगे अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः 12.4

अधोलिखितसंवादे रेखांकितपदानां स्थाने शुद्धपदानि लिखत।

पुत्रः तात! अद्य प्रदर्शिनीं द्रष्टुं किं नगरं प्रति गच्छाम?

पिता प्रदर्शिनी कुत्र आयोजितः (i)?

पुत्रः 'प्रगतिमैदान' इति स्थाने खलु प्रदर्शिनी अस्ति।

पिताः शोभनम्। अहं सायंकाले शीघ्रम्, आगमिष्यति (ii) ततः गमिष्यामः।

मंजुला (iii) पिता! अहं तु नूतना (iv) परिधानं क्रेष्यामि।

माता आम्। अहमपि नवीनं (v) शाटिकां क्रेष्यामि।

पिता (vi) पुत्रः! किं प्रदर्शिनी परिधानानाम् अस्ति।

पुत्रः नहि नहि पितः! सा तु पुस्तकानाम् अस्ति। वयं नूतनं (vii) ज्ञानवर्धकानि पुस्तकानि क्रेष्यन्ति (viii)।

12.5 किम अधिगतम्

- भाषा मूलतः संवादरूपेण विकसति।
- संवादे पात्राणि भवन्ति।
- संवादः सन्दर्भानुसारं भवति।
- संवादे भाषा पात्राणां योग्यतानुसारं भवति।
- संवादे शुद्धभाषायाः प्रयोगः आवश्यकः।
- संवादे कथितानां वाक्यानां सहायतया पात्राणां चरित्रचित्रणं भवन्ति।

12.6 योग्यताविस्तारः

संवादः विचाराणाम् अभिव्यक्त्यै, भाव–प्रकाशनाय, तर्क–वितर्काभ्यां ज्ञानवर्धनाय प्रमुखः सहजः माध्यमः अस्ति। महाकाव्येषु, लोककथासु लोकजीवने, प्रत्येकं क्षेत्रे विविधं संवादं पश्यामः। अत्र लोककथाधृतम् ज्ञानवर्धकम् एव संवादम् बोधन्तु।

(मणिबल्लभः मणिपुरनगरस्य शासकः आसीत्। सः धार्मिकः नीतिमान् बुद्धिमान् चासीत् परन्तु सः महान् गर्विष्ठः। एकदा सः पार्वतीपुरं नामकं ग्रामं गतः। तत्र कश्चन मतिमान् मेषपालः मिलितः। तेन सह ज्ञानवर्धकः रोचकः च एवं संवादः जातः)

मणिवल्लभः भोः मेषपाल! जगति सर्वस्मात् कान्तियुक्तं किम्?

मेषपालः राजन्! सूर्यस्य प्रकाशः एव सर्वस्मात् कान्तियुक्तम्।

मणिवल्लभः श्रेष्ठं जलं किम्?

मेषपालः जलेषु श्रेष्ठं तु गङ्गाजलम् एव।

मणिवल्लभः सर्वेषु पुष्पेषु उत्तमं किम्?

मेषपालः कमलपुष्पम्

मणिवल्लभः कस्य निद्रा समीचीना?

मेषपालः श्रान्तस्य मनुष्यस्य निद्रा समीचीना।

राजा बाढम्। अरे! त्वं तु उच्चैः हससि? परिहासस्य किं कारणम्?

मेषपालः राजन्! मया उक्तानि सर्वाणि उत्तराणि असमीचीनानि एव।

राजा तर्हि समीचीनानि उत्तराणि वदतु।

मेषपालः हे राजन्! शृणोतु, वस्तुतः जगति नेत्रयोः कान्तिः एव सर्वस्मात् उत्तमा। तत् जलं श्रेष्ठं यत् शुष्कप्रदेशे प्राप्यते। कार्पासस्य पुष्पमेव सर्वस्मात् उत्तमम्। नीरोगस्य मनुष्यस्य निद्रा एव समीचीना।

राजा अरे! भवान् तु मत्तः अपि बुद्धिमान्। धन्यवादः।

12.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. अधोलिखितविषयकं संवादं लिखत (दशवाक्येषु एव)

   माता–पुत्रीमध्ये बालिकानां कृते निरादरस्य भावनाम् अधिकृत्य संवादः।

2. भ्रातुः भगिन्याः मध्ये ग्रीष्मावकाशे पर्वतीयप्रदेशं प्रति गन्तुम् तत्परताम् अधिकृत्य संवादः।

3. समाचारपत्रे बसदुर्घटनायाः चित्रमाधृत्य प्रभा–विभा सख्योः मध्ये जातः संवादः।

3. संवादस्य प्रमुखतत्त्वानि कानि इति स्पष्टयत।

4. भवतः मित्रं अशोकः धूम्रपानं करोति। भवान् शिवेशः, तस्य धूम्रपानं दूरीकर्तुं मित्रेण सह कीदृशं संवादं करिष्यति? इति लिखत।

12.8 उत्तराणि

पाठगतप्रश्नाः

12.1 1. विस्तृतवर्णनानि, अनुच्छेदाः

2. देविके, सारिके, आचार्ये, भ्रातः, भगिनि

3. क + (v), ख + (iv), ग + (iii), घ + (i), ङ + (ii)

12.2 (i) ग, (ii), घ, (iii), क, (iv), ङ, (v), ख

12.3 1. कल्पनया मंजूषापदसहायतया संवादलेखनम् कुरुत

12.4 1. (i) आयोजिता

(ii) आगमिष्यामि

(iii) पितः

(iv) नूतनं

(v) नवीनाम्

(vi) पुत्र

(vii) नूतनानि

(viii) क्रेष्यामः

12.7 पाठान्तप्रश्नाः

स्वकल्पनया संवादलेखनम्

उच्चतरमाध्यमिकस्तरे
संस्कृतपाठ्यक्रमः

1.0 औचित्यम्

संस्कृतं नाम विश्वस्य प्राचीनतमा भाषा। एषा भाषा अधिकांशभारतीयभाषाणाम् यूरोपीयभाषाणां च जननीरूपेण अथवा सम्पोषिकारूपेण विराजते। एषा ननु मूल ोतः एव भारतीयसंस्कृतेः, धर्मस्य, दर्शनस्य, अध्यात्मज्ञानस्य, इतिहासस्य, पुराणानाम्, भूगोलस्य, राजनीतेः अपि च विज्ञानस्य। संस्कृतभाषा नवीनशब्दानां निर्माणार्थम् अपूर्वां क्षमतां धारयति यस्याः उपयोगः अन्याभिः भारतीयभाषाभिः अपि क्रियते। राष्ट्रीयभावनात्मकैक्याय अन्ताराष्ट्रियभ्रातृत्वभावनायाः सुदृढीकरणाय अस्याः महत्त्वपूर्णं योगदानमस्ति। संस्कृतवाङ्मये मानवीयमूल्यानां संरक्षणार्थं संवर्धनार्थ सम्यग्विकासार्थञ्च अत्र अमूल्यसामग्री विद्यते। 'वसुधैव कुटुम्बकम्' 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्' इत्यादीनि आदर्शवाक्यानि आदिकालतः अद्यपर्यन्तम् विश्वस्य सम्मुखे विश्वव्यापिनः ऐक्यस्य कीर्तिमानं स्थापयन्ति। इयं भाषा एव वैश्वीकरणस्य संकल्पनां सर्वप्रथमं प्रस्तौति। संस्कृत भाषाभागीरथी प्राचीनकालतः अद्यावधि सततरूपेण प्रवहमाना वर्तते। वर्तमाने कालेऽपि बहुभिः जनैः दैनिकजीवने अस्याः भाषायाः प्रयोगः क्रियते। छात्राः संस्कृतभाषायां निहितज्ञानेन विज्ञानेन च परिचिताः भूत्वा आत्मगौरवस्य अनुभवं कुर्युः इति कारणतः उच्चतरविद्यालयीयपाठ्यक्रमे संस्कृतभाषायाः अध्ययनार्थम् अवसरः कल्प्यते।

उच्चतरमाध्यमिकस्तरे संस्कृतभाषां पठित्वा छात्राः विश्वविद्यालयस्तरे प्रवर्तमानेषु पाठ्यक्रमेषु अध्ययनार्थम् अवसरं प्राप्तुं समर्थाः भविष्यन्ति, भारतीयस्य आध्यात्मिकसाहित्यस्य पारायणे, वैज्ञानिकचिन्तने शक्ताः भविष्यन्ति। संस्कृतवाङ्मये निहितविशिष्टज्ञानसम्पदा परिचिताः भूत्वा गौरवम् अनुभविष्यन्ति। एषः पाठ्यक्रमः नैतिकादर्शानां स्थापनायाम् अपि च सम्पूर्णव्यक्तित्वविकासार्थं च साहाय्यकः भविष्यति इति आशास्यते। संस्कृताध्ययनं निस्संशयं व्यवसायप्राप्तौ अपि सहायकं भवत्येव। विशेषतः अधोलिखिताः अवसराः अपि उपलब्धाः भवन्ति–

- विधिशास्त्रे, दर्शनशास्त्रे, पुरातत्त्वशास्त्रे अपि च समानान्तरवैज्ञानिकशास्त्रेषु अध्ययनसौविध्यम्;
- जर्मनरशियनफ्रैंचादिवैदेशिकभाषासु प्रचलितपाठ्यक्रमेषु प्रवेशः;
- संस्कृतभाषायाः अध्ययनेन दूरदर्शन/आकाशवाण्यादि–सञ्चारमाध्यमेषु समाचार–सम्पादकपदे, समाचारवाचकपदे नियुक्त्यर्थं चयने वरीयता;
- संस्कृतवाङ्.मयविषयकप्रश्नानां समाधाने सौकर्यदक्षता च।

2.0 पूर्वापेक्षा

अस्मिन् पाठ्यक्रमे प्रवेशात् पूर्वं छात्रः सरलसंस्कृतवाक्यानां श्रवणे भाषणे च कृताभ्यासः अस्ति। संस्कृतसाहित्यात् सङ्कलितं सरलगद्यांशं पद्यांशं च पठित्वा अवबोधने समर्थः, सरल–संस्कृतवाक्यानां रचनार्थं च सज्जः अस्ति। आकाशवाणीतः दूरदर्शनतः च प्रायशः प्रसारिताः संस्कृतकार्यक्रमाः विशेषतः संस्कृतवार्ताः (समाचारः) चापि तेन श्रुताः अवबोधिता इत्यपि अपेक्ष्यते। विविधसन्दर्भेषु संस्कृतश्लोकाः (सुभाषितानि) च तेन श्रुताः पठिताः च, तेषाम् अर्थावबोधने अपि स सक्षमः इति आशास्यते।

3.0 उद्देश्यम्

अस्मिन् स्तरे संस्कृतभाषायाः शिक्षणस्य उद्देश्यानि सन्ति–

सामान्य–उद्देश्यानि

- संस्कृतभाषायाः संस्कृतवाङ्मयस्य च विषये रुचिवर्धनम्;
- संस्कृतसाहित्यस्य विविधविधानां परिचयः;
- संस्कृतभाषाकौशलेषु दक्षताविकासः;

- राष्ट्रियस्तरे सामाजिक–सांस्कृतिक–वैज्ञानिकाध्यात्मिकसंचेतनाविकासः;
- आचारशुद्धिमाध्यमेन छात्राणां चारित्रिकविकासः।

विशिष्ट–उद्देश्यानि

श्रवणं भाषण च

- छात्राः दैनन्दिनव्यवहारे शिष्टाचारपालने संस्कृतस्य प्रयोगं कुर्युः;
- सरलसंस्कृते प्रश्नं प्रष्टुं समर्थाः भवेयुः
- सरलसंस्कृतप्रश्नानां मौखिकरूपेण उत्तरदाने समर्थाः भवेयुः;
- वर्णानां शुद्धम् उच्चारणं कर्तुं समर्थाः भवेयुः;
- सरलसंस्कृतवाक्येषु भावप्रकाशने शक्ताः भवेयुः।

पठनम्

- प्रदत्तगद्यांशस्य, पद्यांशस्य नाट्यांशस्य च मौनवाचनं, सस्वरवाचनम् अथ च भावपूर्णवाचनम्;
- पठितांशाद् अतिरिक्तं पाठं, सरलसंस्कृतं (गद्यांशं पद्यांशं वा) पठित्वा तस्य भावावबोधनम्,
- सरलश्लोकानाम् अन्वयक्षमता;
- क्रमरहितवाक्यानि पठित्वा मौखिकरूपेण क्रमनिर्धारणम्।

लेखनम्

- युक्तिपूर्वकं वाक्यानां संयोजनम्;
- घटनाक्रमानुसारं लघुनिबन्धलेखनम् संवादलेखनम्;
- प्रदत्तपरिस्थित्यनुसारं पत्रलेखनम्;
- अभिनन्दन–निमंत्रण–वर्धापनपत्राणां लेखनम्, प्राचार्यं प्रति च प्रार्थनापत्रलेखनम्;
- प्रदत्तसंवादे रिक्तस्थानपूर्त्तिः;
- सरलसंस्कृते कथनमाधृत्य प्रश्ननिर्माणम्।

अनुप्रयुक्तव्याकरणम्

- देवनागरीलिपिज्ञानम्, संयुक्तव्यञ्जनलेखनम्, स्वरव्यञ्जनसंयोजनम्, शब्दानां वर्णविन्यासः;
- प्रातिपदिकानां सविभक्तिकप्रयोगेण वाक्यनिर्माणम्
- वर्णसंयोजनम्, वर्णविश्लेषणम्
- कर्त्तृपदेन सह समुचितक्रियाप्रयोगः
- विशेष्यानुसारं विशेषणप्रयोगः
- कृदन्त–तद्धितान्तपदैः वाक्यनिर्माणम्
- प्रदत्त–अव्ययानां शुद्धप्रयोगः
- समस्तपदानां विग्रहः
- सन्धियुक्तपदानां सन्धिविच्छेदः
- उपपद–विभक्तिप्रयोगः

4.0 पाठ्यक्रम–परिचय

राष्ट्रियमुक्तविद्यालयीयसंस्थाने प्रवेशार्थिनां रुच्यनुसारम् आवश्यकतानुसारञ्च एषः संस्कृतभाषापाठ्यक्रमः। एषः पाठ्यक्रमः द्विधा विभक्तः–केन्द्रिकपाठ्यक्रमः वैकल्पिकपाठ्यक्रमश्च। केन्द्रिक–पाठ्यक्रमः सर्वैः छात्रैः समानरूपेण पठनीयः। वैकल्पिकखण्डे विकल्पद्वयं भविष्यति। तत्र कस्यचित् एकस्य विकल्पस्य अध्ययनम् अपेक्षितं वर्तते।

I.	केन्द्रिक–पाठ्यक्रमः	85
	श्रवणम् भाषणम्	**श्रेणीबद्ध मूल्यांकनम्**
	पठनम्	50
	लेखनम्	20
	अनुप्रयुक्त व्याकरणम्	15
II.	**वैकल्पिक पाठ्यक्रमः**	**15**
	(क) संस्कृत संस्कृतिश्च	
	(ख) प्रयोजनमूलक संस्कृतम्	
	कुलयोगः	**100**

5.0 पाठ्यक्रमस्य विवरणम्

I. केन्द्रिक–पाठ्यक्रमः

केंद्रिकपाठ्यक्रमे संस्कृतभाषायाम् अभिरुचिवर्धनाय भाषाध्ययनकौशलनां विकासाय, संस्कृत– साहित्यस्य विविधताया परिचयार्थं च सामग्री भविष्यति। अस्मिन् पाठ्यक्रमे चत्वारः खण्डाः सन्ति।

प्रथमः खण्डः

श्रवणम्–भाषणम् श्रेणीबद्धमूल्यांकनम

अवधि : 30 होराः

औचित्यम्

'भाष्' धातोः निष्पन्नः एष शब्दः 'भाषा' इति। यावद् भाषायाम् न भाष्यते तावद् भाषायाः सम्यग् ज्ञानं न भविष्यति। भाषायाः सर्वप्रथमं कौशलं श्रवणम्। यावद् भाषा न श्रूयते तावद् भाषणक्षमता अपि न लभ्यते। अतः सम्पर्ककक्षासु आचार्येण सह अपि च परस्परम् छात्रैः संस्कृतभाषायां सामान्यवार्तालापः अपेक्ष्यते। आकाशवाण्याः दूरदर्शनात् प्रसारितकार्यक्रमान् श्रुत्वा दृष्ट्वा च छात्राः सम्यग्रूपेण तान् अवगच्छेयुः इति कारणादपि संस्कृतभाषायां श्रवण–भाषण–अभ्यासः अपेक्षितः।

शिक्षण–बिन्दवः

संस्कृत–भाषायाः विशिष्टध्वनीनाम् उच्चारण–अभ्यासः, प्रदत्तपरिस्थित्यनुसारं संवादाः यथा– अतिथेः स्वागतम्, चिकित्सक–रुग्णमध्ये वार्तालापः, गुरु–शिष्यमध्ये शिष्टाचारवाक्यानि, सम्पर्ककक्षासु व्यवहारोपयोगिवाक्यानि, इत्यादयः।

शिक्षण–पद्धतिः

पाठैः सह यथास्थानं श्रवणभाषणसम्बद्धसामग्री अपि सङ्कलिता अस्ति यस्य अभ्यासः ध्वनिमुद्रिकासहायतया अपेक्षितः। ताः सम्यक् श्रुत्वा भाषावबोधनं कृत्वा च दैनिकव्यवहारे यथावसरं प्रयोगः करणीयः।

द्वितीयः खण्डः

पठनम्

अङ्काः 40 अवधि : 70 होराः

औचित्यम्

पठनेन वयं ज्ञानस्य उपार्जनं कुर्मः। पठनेन भावानां परिशुद्धिः जायते चिन्तनमननक्षमता सर्जनात्मकशक्तिश्चापि वर्धते। तदनु आचरणेन अस्माकं संस्काराः दृढीभवन्ति। अस्माभिः रामादिवद् वर्तितव्यं न तु रावणादिवत्–इति विवेकः उत्पद्यते। संस्कृतवाङ्मयस्य परिचयेन आत्मगौरवानुभूतिः जायते। पठनेन जिज्ञासा वर्धते पुनः अधिकाधिका पठनप्रवृत्तिः च जायते।

शिक्षण–बिन्दवः

पाठचयनार्थं प्रस्ताविता–सामग्री प्रमुखतयाः गद्यं–पद्यं–नाटकं चेति त्रिधा भविष्यति। तत्र वेदोपनिषदाम्, रामायण–महाभारतादिमहाकाव्यानां, लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य प्रमुख–अंशानां च परिचयः प्रदीयते। संस्कृतभाषायाम् अद्यापि साहित्यरचना भवति इति अनुभावयितुम् समकालीनसंस्कृतलेखकानां कृतिभ्यः अपि पद्यांशाः प्रस्ताविताः। तत्र राष्ट्रियपाठ्यचर्यायाः केंद्रिकबिन्दूनां यथा जनसंख्याशिक्षणम्, पर्यावरणरक्षणम्, बालिका–शिक्षा, नारी सशक्तीकरणम्, जीवन–कौशलानि, राष्ट्रप्रेम, मानवमूल्यादीनां समावेशः क्रियते। एषा पाठ्यसामग्री शिक्षार्थिभ्यः मुद्रितरूपेण प्रदीयते, शुद्ध–उच्चारणशिक्षणाय, वस्तु–अवबोधनाय च सर्वेषां मूलपाठानां ध्वन्यंकनं श्रव्य–मुद्रिका (ऑडियो टेप) प्रस्तूयते। श्रवण–पठनादि कौशलानाम् अभिवृद्धये च पाठैः सह यथास्थानं अतिरिक्तपाठ्यसामग्री श्रव्यसामग्री अपि दीयते।

● गद्यपाठाः

अङ्काः 20 अवधि : 30 होराः

अस्मिन् पाठ्यक्रमे नव–गद्यपाठाः भविष्यन्ति। तेषां सङ्कलनम् अधेलिखितानुसारम् अपेक्षितम् .....

- कथापाठाः 3 (उपनिषत्कथा, जातक–कथा, नीतिकथा)
- निबन्धात्मकपाठाः 3 (उपनिषत् साहित्यात् गद्यांशः, पर्यावरणविषयकः, संस्कृतवाङ्मयस्य पस्विायकाः)
- जीवनपरिचयाः 2 (प्राचीनवैज्ञानिकः, आधुनिका कापि सुप्रसिद्धा महिला)
- आत्मकथा 1 (बाणभट्टस्य)

  –– अपठित–अवबोधनाय अतिरिक्तसामग्री

● पद्यपाठाः

अङ्काः 10

अस्मिन् पाठ्यक्रमे अष्टपाठाः अपेक्षिताः। तेषाम् सङ्कलनाधारः–

- वैदिकसाहित्यात् (वेद–उपनिषदादिभ्यः) – स्वस्तिपन्थामनुचरेम 1
- नीतिग्रन्थेभ्यः नीतिनवनीतम् 1
- स्वस्थवृत्तम् (चरकसंहितातः) 1
- पद्यात्मक कथा (महाभारतात्) 1
- ऋतुवर्णनम् वर्षा (रामायणतः) 1

  – पद्यपाठेषु––हिमालयवर्णनम् इति पाठेन सह अपठितावबोधनसामग्री प्रस्तोष्यते। प्रहेलिका इति पाठेन सह प्रहेलिकापृच्छने समाधाने च निदर्शनम्।
- प्रहेलिकाः 1
- हिमालयवर्णनम् (कुमारसम्भवात्) 1

• नाट्यांशाः

अङ्काः 10 अवधि : 20 होराः

अस्मिन् पाठ्यक्रमे – चत्वारः पाठाः योजिताः। तेषाम् सङ्कलनाधारः–

- कालिदासस्य कश्चन नाट्यांशः 1
- भासनाटकम् (कश्चन अंशः) 1
- मृच्छकटिकात् नाट्यांशः 1
- आधुनिकसन्दर्भे नाट्यांशः 1
- ऐतिहासिक–उपाख्यान–आधारितं नाट्यरूपान्तरम्

• अपठितम्

अङ्काः 10 अवधि : 30 होराः

- गद्यावबोधनम् – 5
- पद्यावबोधनम् – 5

निर्धारितां पाठ्यसामग्रीं पठित्वा पठनावबोधनकौशले एतावती दक्षता प्रजायेत यत् शिक्षार्थी कामपि अपठितां सामग्रीं (गद्यांशं पद्यांशं वा) पठित्वा तस्याः भावबोधने सक्षमः स्यात्। तस्याभ्यासः विविधैः पाठैः सह एव क्रियते, परं मूल्यांकने न तेषां प्रयोगः विधेयः। तत्र तु स्तरानुसारं अपठितांशम् एव दीयते।

शिक्षण–पद्धतिः

(गद्यं–पद्यं–नाटकमपठितञ्च)

प्रदत्तां पाठ्य–सामग्रीं गद्यं–पद्यं–नाटकम् अपठितम् मौनपाठविधिना, सस्वरपाठविधिना च स्वयं पठेत्। तदनु ध्वनिमुद्रिकां च श्रुत्वा यथावसरं स्वपठनं परिष्कुर्यात्। पुनः पुनः पठनेन पठितां सामग्रीम् अवबुध्येत्। तत्र प्रदत्तम् अभ्यासकार्यं च कुर्यात्। सम्पर्ककक्षायाः आचार्यम् उपगम्य पठितं विषयं प्रति स्वशङ्कानिराकरणं कुर्यात्।

पाठ्यपुस्तकम् अतिरिक्त विविधम् उपलब्धं पत्र पत्रिकादिकं संस्कृत साहित्यम् अपि संगृह्य पठेत्।

समुदाये ये केचन संस्कृतशिक्षकाः विद्वांसः, संस्कृतज्ञाः स्युः तेषां साहाय्यम् उच्चारणसंशोधने, पठनकौशलवर्धने, ज्ञानवर्धने, च प्राप्तुं शक्यते।

तृतीयः खण्डः

अनुप्रयुक्तं व्याकरणम्

अङ्काः 15 40 : होराः

औचित्यम्

व्याकरणं भाषाम् अन्वेति। व्याकरणस्य सिद्धान्तानाम् स्वतंत्रशास्त्ररूपेण शिक्षणम् अत्र उद्दिष्टं नास्ति। पाठ्यसामग्रीम् अधिकृत्य ये ये व्याकरणनियमाः सिद्धान्ताः वा अपेक्षिताः तेषां विवेचनं तत्र पाठे एव क्रियते। एवं हि शिक्षार्थिनः सरलतया भाषायां व्याकरणनियमानां, सिद्धान्तानां च व्यावहारिकप्रयोगं कर्त्तुम् अपि जानन्ति।

शिक्षण–बिन्दवः

सन्धिः – पाठे प्रयुक्तानाम् अधोलिखितसन्धियुक्तपदानां सन्धिच्छेदो वा, सन्धिकरणम्

(i) स्वरसन्धिः – यण्, गुण, वृद्धि, दीर्घ, पूर्वरूपम् अयादिः।

(ii) व्यंजनसन्धिः – जश्त्वम् चर्त्वम्, श्चुत्वम्, ष्टुत्वम्, अनुस्वारः, णत्वविधानम्।

(iii) विसर्गसन्धिः– सत्वम् उत्वम् रत्वम्, लोपः।

शब्दरूपाणि – पाठे प्रयुक्तानाम् अधोलिखितानाम् अपि च तत्सदृशशब्दानां रूपपरिचयः

स्वरांताः – बालक, फलम्, लता, मुनि, पति, मति, नदी, साधु, मधु, पितृ, अक्षि, गो।

व्यंजनांताः – राजन्, विद्वस्, चंद्रमस्, गच्छत्, मनस्, गुणिन्, आत्मन्, धनवत्, (मतुप् प्रत्ययांत)

सर्वनामानि – सर्व, यत्, तत्, किम्, इदम्, अदस्, (सर्वेषु लिङ्गेषु) अस्मद्, युष्मद् भवत्

संख्यावाचकाः शब्दाः 1 –100 (एकतः शतं पर्यन्तम्)

संख्यावाचक – शब्दानां रूपाणि

धातुरूपाणि –अधोलिखितधातूतां लटि, लृटि, लोटि, विधिलिङि च वाक्येषु प्रयोगाभ्यासः

भ्वादिगणतः – भू, पठ् पा (पिब्), दृश् (पश्य), नी, भज् लभ् सेव्, याच्।

अदादिगणतः – अस्, ब्रू, हन्।

जुहोत्यादिगणतः – दा, धा,।

दिवादिगणतः – नृत, नश्, त्रस्, विद्।

स्वादिगणतः – शक्, आप्।

तुदादिगणतः – इष् मुच्, प्रच्छ्, विश्।

तनादिगणतः – कृ

क्र्यादिगणतः – क्री

चुरादिगणतः – चुर, भक्ष्, कथ्, गण्।

वाच्यम्–वाच्यपरिवर्तनम् – कर्त्तृवाच्यम्, कर्मवाच्यम्, भाववाच्यम्।

उपसर्गाः–प्रादयः उपसर्गाः (पाठ्यपुस्तके प्रयुक्ताः)

प्रत्ययाः – अधोलिखितप्रत्यययुक्तशब्दानां भाषायां प्रयोगः

स्त्रीप्रत्ययाः – टाप् (आ), ङीप्/ङीष् (ई)

कृत्प्रत्ययाः – शतृ, शानच्, क्त, क्तवतु, क्त्वा, ल्यप्, तुमुन्, तव्यत्, अनीयर्, यत्, तृच्, ण्वुल्।

तद्धितप्रत्ययाः – तरप्, तमप्, इयसुन्, इन्, मतुप्, ठक् (इक्), त्व, तल्।

विभक्तयः – कारकविभक्तयः – प्रथमातः सप्तमीपर्यन्तम्

उपपदविभक्तयः – निर्धारितपाठेषु प्रयुक्तानाम् उपपदविभक्तीनां प्रयोगः

समासाः – पाठेषु यथासन्दर्भं समस्तपदानाम् अभिज्ञानं विग्रहकरणञ्च।

अव्ययीभावः, बहुव्रीहिः तत्पुरुषः, कर्मधारयः, द्विगुः, द्वन्द्वः,।

अव्ययानि – पाठ्यपुस्तके निर्धारितपाठेषु प्रयुक्तानाम् अव्ययपदानां अन्यवाक्येषु प्रयोगः यथा – पुनः, उच्चैः, नीचैः, शनैः, अधः, चिरम्, नूनम्, पुरा, खलु, मुहुः, भूयः, ह्यः, श्वः, अद्य, अधुना, तूष्णीम् कुत्र, उपरि, मा, न, च, अभितः, परितः, सह

चतुर्थः खण्डः

लेखनम्

अङ्काः 20 40 होराः

औचित्यम्

लेखनम् अभिव्यञ्जनात्मकं कौशलम्। अस्य माध्यमेन अस्माकं भावानां विचाराणां च अभिव्यक्तिः भवेत्।

लेखनेन एव शब्दानां साधुप्रयोगसामर्थ्यं संवर्धते। विविधविधासु लेखनेन सर्जनात्मकशक्तिविकासः अपि भवेत्। दैनन्दिनव्यवहारे यथापेक्षितं सन्देशप्रेषणार्थं सूचनाप्रदानार्थं च लेखनमावश्यकम्।

छात्रः सरलविषयेषु स्वविचारान् युक्तियुक्तक्रमेण प्रस्तोतुं शक्ष्यति। विरामचिह्नानां सम्यक् प्रयोगं कर्तुं शक्ष्यति।

शिक्षणबिन्दवः

प्रदत्तपदावलिमाध्यमेन कथा–अनुच्छेदादीनां लेखनम्। प्रदत्तेषु वाक्येषु रिक्तस्थानपूर्तिः, संवादपूर्तिःवा। कथासु नाटकेषु वा प्रमुखपात्राणां चरित्रचित्रणम् पठितसामग्रीमनु समानान्तरसूक्तिसंग्रहः प्रदत्तविषयेषु सरलनिबन्धलेखनम्।

- पत्रलेखनम् 5
- लघुनिबन्धलेखनम् 10
- संवादलेखनम् 5

शिक्षण–पद्धतिः

निर्देशितलेखनम्

1. चित्राणि अधिकृत्य शीर्षकलेखनम्
2. प्रदत्तविशेष्यैः सह उपयुक्तविशेषणयोजनम्
3. प्रदत्तशब्दैः अनुच्छेदलेखनम्
4. विभिन्नपरिस्थितिषु संवादलेखनम्
5. क्रमरहितवाक्यानाम् सार्थकं क्रमायोजनम्
6. अशुद्धवाक्यानां सम्पादनम्
7. प्रदत्त–उपमेयानाम् उपमानलेखनम्
8. विविधसन्दर्भेषु औपचारिक–अनौपचारिकपत्रलेखनम्
9. विभिन्नसूक्तीः अधिकृत्य भावार्थलेखनम्
10. प्रदत्त–अनुच्छेदस्य सारांशलेखनम्
11. प्रदत्तश्लोकानां गद्यांशानां च शीर्षकलेखनम्
12. कथनानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणम्।

5.2 वैकल्पिकपाठ्यक्रमः

अङ्काः 15 30 होराः

भारतीया संस्कृतिः मूलतः संस्कृताश्रिता। अस्माकं जीवनपद्धतिः, परम्पराः, जीवनदर्शनम्, आचारविचाराः, साहित्यम् च संस्कृतवाङ्मयेन प्रभावितं दृश्यते। संस्कृतभाषायां विलक्षणा शब्दनिर्माणशक्तिः। न केवलम् आधुनिकभारतीयभाषासु अपितु वैदेशिकभाषासु अपि संस्कृतस्य प्रभावः संलक्ष्यते। शिक्षार्थिभ्यः अस्य परिचयं दातुं विकल्पद्वयं प्रस्तूयते–

(i) संस्कृतं संस्कृतिश्च

(ii) प्रयोजनमूलकसंस्कृतम्

छात्राः स्वरुचिम् आवश्यकतां च अनुसृत्य कमपि विकल्पं ग्रहीतुं शक्नुवन्ति।

(i) संस्कृतं संस्कृतिश्च

औचित्यम्

भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः संस्कृतमस्ति। प्रायः सर्वाः भारतीयभाषाः यादृशीषु भिन्नासु लिपिषु लिख्यन्ते तासां मूलं संस्कृतलेखनस्य ब्राह्मीलिपिः एव वर्तते। आधुनिकलिपीनां वर्णाकृतयः स्वरव्यञ्जनानुक्रमः संस्कृतवर्णमालानुप्राणिताः सन्ति। भारतीयभाषाणां साहित्येषु अपि एवमेव संस्कृतसाहित्यप्रभावः दृश्यते। भारतीये संगीते, नृत्ये, नाट्ये चित्रकलायां शिल्पकलायां, मूर्तिकलायाम् अपि संस्कृतभाषायाः वाङ्मयस्य च प्रभावः स्पष्टरूपेण परिलक्ष्यते। अत एव मनीषिणः संस्कृतं भारतीयसंस्कृतेः आधार इति वदन्ति। इमाम् उदात्तपरम्पराम् अवबोधयितुं संस्कृतभाषाज्ञानं परमावश्यकम्।

उद्देश्यम्

- पूर्वज्ञानदृढीकरणम्
- संस्कृतस्य विविधानां विधानाम् अवबोधनम्
- आधुनिकभारतीयभाषासु तासां साहित्येषु संस्कृतावदानज्ञानम्

शिक्षणबिन्दवः

- **प्रस्तावना**
  - i) प्राचीनतमा संस्कृतिः
  - ii) प्राचीनतमा भाषा
  - iii) प्राचीनतमं साहित्यम् (वेदानाम् उपनिषदाम् च।)
  - iv) विश्वं प्रति भारतस्य अवदानम्
- **संस्कृतं तथा अन्याः भारतीयाः भाषाः**
  - i) आर्यभाषाणाम् जननी
  - ii) द्रविडभाषासु प्रभावः—शब्दावलिस्तरे, लिपिस्तरे
  - iii) समकालीनभारतीय साहित्ये प्रभावः
  - iv) संविधाने संस्कृतम्
- **भारतीयज्ञानविज्ञानपरम्परा**
  - i) गणितम् (0, दशमलवः, ग, वैदिकगणितम्, ज्यौतिषम्, रसायनम्, आयुर्वेदम्, शिल्पशास्त्रादीनि)
  - ii) संक्षिप्तपरिचयः – वराहमिहिरः, आर्यभट्टः, चरकः, सुश्रुतः,.....।
- **भारतीया मूल्यपरम्परा**
  - i) भारतीयजीवनपद्धतिः
  - ii) संस्काराः
  - iii) जीवनदर्शनम्
  - iv) 'धर्म' शब्दस्य तात्पर्यम्, दशलक्षणानि

शिक्षणपद्धतिः

वैकल्पिकपाठ्यांशस्य प्रस्तुतिः स्वनिर्देशितशिक्षण अथवा अभिक्रमिकस्वाध्यायपद्धत्यनुसारं करिष्यते।

(ii) प्रयोजनमूलकं संस्कृतम्

औचित्यम्

अद्यतनीये भारते अनेकाः पत्रपत्रिकाः बहूनि पुस्तकानि च संस्कृतभाषायां प्रकाश्यन्ते। कस्यचिदपि लेखस्य प्रकाशनात् पूर्वं मुद्रणविषयक–अशुद्धीनां निराकरणं भाषासम्पादनं च नितान्तम् आवश्यकम्। अत एव प्रकाशनविभागेषु अशुद्धिसंशोधकस्य पदं भवति। शिक्षार्थिनः तस्य कौशलं जानन्तु तदर्थं सज्जाः च भवन्तु इति अपेक्षा।

शिक्षण पद्धतिः

अभिक्रमिकस्वाध्यायपद्धत्यनुसारम् अस्य पाठ्यक्रमस्य प्रस्तुतिः भविष्यति। मुक्तशिक्षास्वाध्याय शैलीमाध्यमेन प्रस्तुतिः करिष्यते। प्रूफरीडिंग चिह्नानां परिचयः प्रायोगिककार्यरूपेण कारयिष्यते।

परियोजनाकार्यम्

संस्कृतभाषायाः अभ्यासानन्तरं तया भाषया छात्रेण किञ्च परियोजनाकार्यं करणीयम्। तेन कार्येण छात्राः अधीतायाः भाषायाः प्रयोगं कर्तुं, भाषाप्रयोगस्य आनन्दानुभूतिं कर्तुं च शक्नुयुः, अहं संस्कृतभाषया किञ्चित् कर्तुं शक्नुयाम् इति आत्मविश्वासं प्राप्नुयात्। किञ्च भाषायाः प्रयोजनेषु अन्यतमं भवति तया भाषया कार्यसम्पादनम् इति, अतः तदपि फलं साधितं भवति परियोजनाकार्येण।

परियोजनाकार्यम् इत्यनेन छात्राः स्वतन्त्रतया संस्कृतभाषया शैक्षिकम्, अध्ययनात्मकं, संग्रहात्मकं, सर्जनात्मकं वा कार्य कुर्युः इति अपेक्षा। यथा संस्कृतस्य सूक्तीनां सङ्कलनम् सुभाषितानां संग्रहः, संस्थानां मन्त्रालयानां च ध्ययेवाक्यसङ्ग्रहः, विविधसन्दर्भेषु प्रेष्यमाणानां शुभाशय–शुभकामना–वाक्यानां सङ्ग्रहः, लौकिकन्यायानां संङ्ग्रहः इत्यादयः। परियोजनाकार्यनिष्पादनार्थं मार्गदर्शकसिद्धान्ताः यथास्थानं प्रदीयन्ते।

यथावश्यकं पाठान्ते अपि परियोजनाकार्यं सूचितं भवेत्।

6.0 अध्ययनयोजना

संस्कृतस्य पाठ्यक्रमेण सह निम्नलिखितसामग्री सम्मिलिता भवेत्।

1. 3 मुद्रितानि पुस्तकानि।
2. श्रव्यसामग्री {ध्वनिमुद्रिका (कैसेट) सान्द्रमुद्रिका – (सी.डी. रोम) रूपेण} आकाशवाणीज्ञानवाणी च कार्यक्रम प्रसारण उच्चारणश्रवणयोः प्रबलनाय उपयोगिनी सामग्री भवेत्।
3. 30 सम्पर्ककक्षाः।

एनं पाठ्यक्रमं विद्यार्थी न्यूनातिन्यूनम् एकेन वर्षेण तथा च अधिकाधिकं पञ्चवर्षैः पूर्णं कर्तुं शक्नोति।

7.0 परीक्षा–योजना

1. श्रवणभाषणकौशलपरीक्षणं सम्पर्ककक्षासु आयोजितानां गतिविधीनां माध्यमेन भविष्यति।
2. अन्तिमपरीक्षायाम् एकं प्रश्नपत्रं शताङ्कानां भविष्यति। अस्मिन् प्रश्नपत्रे 85 अङ्कानाम् केन्द्रिकपाठ्यक्रमपरीक्षणं भविष्यति। 15 अङ्कानां वैकल्पिकपाठ्यक्रमे विकल्पद्वयं भविष्यति। छात्रैः केवलम् एकस्य एव अंशस्य प्रश्नानां समाधानं करणीयम्।
3. सम्पर्ककक्षासु त्रीणि शिक्षक–अंकितमूल्याङ्कनपत्राणि भविष्यन्ति। तेषु एकं परियोजनारूपेण छात्रैः अनिर्वायतया सम्पादनीयम्। परियोजनायाः अपि च श्रवणभाषणकौशलयोः मूल्याङ्कनं मौखिकपरीक्षामाध्यमेन अध्ययनकेन्द्रेषु सम्पर्ककक्षासु एव श्रेणीगत (ग्रेडिंग) प्रणाल्या भविष्यति। उपार्जिताश्रेणी अङ्कतालिकायां प्रदर्शयिष्यते।

8.0 अंकवितरण

	पाठ्यांशाः	अङ्काः	समयावधिः
I.	केन्द्रिक–पाठ्यक्रमः	**85**	210 होराः
	श्रवणम–भाषणञ्च	**श्रेणीबद्धमूल्यांकनम्**	**30**
	पठनम्	**100**	
	पठितम्	**40**	**70**
	गद्यपाठाः	20	30
	पद्यपाठाः	10	20
	नाट्यांशाः	10	20
	अपठितम्	**10**	**30**
	गद्यावबोधनम्	5	15
	पद्यावबोधनम्	5	15
	लेखनम्	**20**	**40**
	पत्रलेखनम्	05	10
	लघुनिबन्धलेखनम्	10	20
	संवादलेखनम्	05	10
अनुप्रयुक्त–व्याकरणम्		**15**	**40**
II.	**वैकल्पिक–पाठ्यक्रमः**	**15**	**30**
	घटकद्वयात् कोप्येकः		
	i) संस्कृतं संस्कृतिश्च		
	ii) प्रयोजनमूलकसंस्कृतम्		
	योगः	**100**	**240 होराः**

आदर्श–संस्कृत–प्रश्नपत्रम्

निर्देशाः

1. *अनुक्रमा : प्रश्नपत्रस्य प्रथमपृष्ठे अवश्यमेव लेखनीयः*
2. *निरीक्ष्यताम् यत् प्रश्नपत्रस्य पृष्ठसंख्या प्रश्नानां संख्या च प्रथमपृष्ठस्य शीर्षे मुद्रितसंख्यानुसारमेव अस्ति। प्रश्नाः क्रमानुसारमेव सन्ति।*
3. *वस्तुनिष्ठप्रश्नसहितं सम्पूर्णप्रश्नपत्रस्य उत्तराणि निर्धारितसमये एव लेखनीयानि।*
4. *उत्तरपुस्तिकायां परिचयचिह्नम् अथवा कुत्रापि निर्दिष्टस्थानेतरस्थलेषु अनुक्रमा लेखनं सर्वथा वर्जितम् अस्ति।*
5. *स्व–उत्तरपुस्तिकायां प्रश्नपत्रस्य कूट (कोड) संख्या अवश्यं लेखनीया।*
6. *इदं प्रश्नपत्रं त्रिषु खण्डेषु विभाजितम्– खण्डः 'क', खण्डः 'ख' तथा खण्डः 'ग'।*
7. *खण्डः 'क' अनिवार्यः।*
8. *खण्डः 'ख' अथवा खण्डः 'ग' एव समाधेयः।*
9. *सर्वेषां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतेन एव लेखनीयानि।*

खण्ड : 'क' केंद्रिकपाठ्यक्रमः

1. अधोलिखितेषु पाठेषु कस्यचिदेकस्य कथासारं लिखत। 6 × 1 6

   (क) अतिलोभः न कर्तव्यः

   (ख) परार्थे आत्मोत्सर्गः

   (ग) पर्यावरणस्य रक्षणम्

2. 'अहो! राजते खलु कन्याकुमारी' इति पाठाधारितम् अंशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत। 4 × 1 4

   स्मारकस्य पार्श्वे एव तिरुवल्लुवर–प्रतिमा अपि विराजते। अयं 'तिरुक्कुरल' इति नामकस्य ग्रन्थस्य प्रणेता। एतस्य भवनस्य पुरतः अस्ति श्रीपादशिला। भगवती कन्याकुमारी तत्रैव एकपदेन स्थित्वा तपः आचरितवती।

   (i) तिरुवल्लुवरः कस्य ग्रन्थस्य प्रणेता?

   (ii) स्मारकभवनस्य पुरतः किम् स्थानम् अस्ति?

   (iii) कन्याकुमारी कुत्र तपः आचरितवती?

   (iv) अत्र समीपार्थकम् किं पदं प्रयुक्तम्?

3. 'अनन्तः ज्ञानसागरः' इति पाठम् आधृत्य प्रश्नानाम् उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत। 4 × 1 4

   (i) आयुर्वेदस्य ज्ञानं कस्मिन् ग्रन्थेऽस्ति? (चरकसंहिता ग्रन्थे / लीलावत्याम्)

   (ii) लौहसंस्करणेन लवणनिर्माणं कस्मिन् शास्त्रे वर्णितम्? (धर्मशास्त्रे / लौहशास्त्रे)

   (iii) देहलीस्थः लौहस्तम्भः कस्याः विद्यायाः चमत्कारः? (ज्योतिष्विद्यायाः / भारतीयवास्तुविद्यायाः)

   (iv) विमानेभ्यः सौर–ऊर्जायाः प्रयोगः कस्मिन् शास्त्रे कल्पितः? (विमानशास्त्रे / वास्तुशास्त्रे)

4. अधोलिखितेषु वाक्येषु रेखाि तपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत। 4 × 1 4

(क) धर्मात् न प्रमदितव्यम् ।

(ख) वेदम् अनूच्य आचार्यः अन्तेवासिनम् अनुशास्ति।

(ग) 'नासाकेन्द्रे' कल्पनाचावलामहोदयायाः नियुक्तिः जाता।

(घ) कल्पनायाः वैमानिक्यां विशिष्टा रुचिः आसीत्।

5. यथानिर्दिष्टं प्रश्नान् उत्तरत 1/2× 4 2

(क) वत्से सरस्वति विषादं मा गाः।

इदं वाक्यं कः काम् प्रति कथयति ?

(ख) 'सखि! संहर रोषम्, असंस्कृतमतयोऽपि मुनयः माननीयाः'।

अत्र का काम् प्रति कथयति ?

6. अधोलिखितं पद्यं पठित्वा तस्य भावं स्पष्टयत 2

(क) यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः।

तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु।।

(ख) अधोलिखितश्लोकं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत 1+1 2

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति

ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति।

नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः

प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगाः।।

(i) वर्षर्तौ के नृत्यन्ति ? के नदन्ति च ?

(ii) प्रियाविहीनाः किं कुर्वन्ति ? समाश्वसन्ति च के ?

7. प्रदत्तसंदर्भानुसारम् एकपदेन उत्तरत। 1× 1 2

(क) कः पूज्यो विद्वि : स्वभावतः सर्वदा विनीतो यः।

अत्र विद्वभिः कः पूज्यः?

(ख) पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः।

अत्र पृथिव्याः मानदण्डः कः कथितः ?

8. अधोलिखितश्लोकद्वयस्य प्रदत्तान्वययोः उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत 1+1 2

(क) अन्यथा ह्युषिताः पूर्वं परद्रव्याभिहारिणः।

अशक्ताः किि चदादातुं द्रव्यं गोमायुयन्त्रिताः।।

अन्वयः— पूर्वम् अन्यथा हि (i)———————— परद्रव्याभिहारिणः,

गोमायुयन्त्रिताः किि चित् द्रव्यम् (ii) ———————— अशक्ताः।

(ख) नित्यं रथेन गच्छामि, अश्वाः वहन्ति मे रथम्।

सम्राडस्मि नरो नास्मि, नासुरोऽस्मि निशाचरः।।

अन्वयः नित्यम् रथेन गच्छामि, अश्वाः मे रथम्

वहन्ति, सम्राट् (i)———————— नरः न अस्मि,

(ii) ——————— अस्मि, निशाचरः न।

9. उपयुक्तभावस्य प्रयोगः चयनं वा क्रियताम् 1+1 2

(क) जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः।

दृष्टिः प्रसादं लभते, मरुतश्चोपशाम्यति।

अत्र रेखा ि तपदानां स्थाने उपयुक्तभावं चित्वा लिखत

(i) दूरदर्शिता शोभते (ii) सतां दृष्टिः मोदते, (iii) तैलमर्दनेन नेत्रज्योतिः वर्धते।

(ख) 'गोस्तु मात्रा न विद्यते' अस्य उचितः भावः कः ?

(i) गौः माता इव भवति (ii) गोः तुलना केनापि कर्तुं न शक्या (iii) गौः पर्याप्तं दुग्धं यच्छति।

10. 'काले फलति सौभाग्यम्' नाटके लब्धदत्तस्य चारित्रिकगुणान् अधिकृत्य षड्वाक्यानि लिखत।

अथवा

'पतन्ति परपीडकाः' इति नाटके श्रीकृष्णेन कृतानां लीलानां वर्णनम् षड्वाक्येषु कुरुत। 1 × 6 6

11. (क) निश्वासोऽस्य न श ि तः, सुविशदः तुल्यान्तरं वर्तते,

दृष्टिः गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे च चला।

गात्रं स्रस्तशरीरसन्धिशिथिलं शय्या प्रमाणाधिकम्।

दीप चापि न मर्षयेदभिमुखं स्याल्लक्षसुप्तं यदि।

इति पद्यं पठित्वा प्रगाढसुप्तस्य जनस्य चत्वारि लक्षणानि लिखत 1 × 2 2

(ख) अधोलिखितनाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नान् उत्तरत –

राजा : मन्त्रिवर! अमूनि मांसानि शोणितानि च लोकस्य हितार्थमेव धृतानि। अद्य यदि तेषाम् उपयोगः अतिथिकृते भवेत् तत् तु मम सौभाग्यम् अस्ति। अतः अहं स्वशरीरेण आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि।

मन्त्री : नार्हति देवः प्रदानहर्षातिशयात् अनुरक्तानां प्रजानां हिताहितम् अनवेक्षितुम्। अपि च प चानाम् एतेषां कृते जगत् अनर्थीकर्तव्यम् इति कोऽयं धर्ममार्गो देवस्य।

राजा : वैद्याः आहूयन्ताम् प चसिराः मोचयितुम्।

प्रश्नाः

(i) राजा केषां कृते स्वशरीरस्य मांसं दातुमिच्छति ?

(ii) मन्त्री राज्ञः मांसदाने कस्य अहितं पश्यति ? 1 × 2 2

12. (क) अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नान् उत्तरत

सर्वस्य अपि जनस्य जीवने किमपि उद्देश्यं भवेत्। जडवस्तूनाम् अपि प्रयोजनं भवति किं पुनः मनुष्यस्य। व्यजनस्य प्रयोजनं वायुदानम्, घट्याः प्रयोजनं समयदर्शनम्। एवमेव मनुष्यस्य जीवनं तदैव सार्थकं भवति यदा सः परोपकारं करोति। गृहे, कार्यालये, विद्यालये, समाजे वा मिलित्वा सहयोगेन जनसेवा देशसेवा च कर्तव्या। उत्तमकार्यम्

उत्तमपद्धत्या करणीयम्। ईश्वरः मम माध्यमेन उत्तमं कर्म कारयेत् इत्येव सर्वदा प्रार्थनीयम्।

प्रश्नाः

I. व्यजनस्य घट्याश्च किं किं प्रयोजनम्? 1

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(i) सर्वदा किं प्रार्थनीयम्? 2

(ii) कुत्र कुत्र सहयोगः अपेक्षितः? 2

(ख) विद्या विवादाय धनं मदाय,

शक्तिः परेषां परिपीडनाय।

खलस्य साधोः विपरीतमेतत्

ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय।।

प्रश्नाः

I. (i) दुष्टस्य विद्या किमर्थं भवति ?

(ii) साधोः विद्या किमर्थं भवति ? 2

II. कस्य शक्तिः अन्येषां पीडनाय एव ? 1

III. अस्मिन् पद्ये प्रयुक्तानि चत्वारि चतुर्थ्यन्तपदानि चित्वा लिखत 2

13. अधोलिखितस `तसूचीम् आधारीकृत्य किशोराणां दायित्वम् इति विषयम् अधिकृत्य संस्कृतभाषया दशवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत 1 × 10 10

सन्मित्रैः सह स तिः, कुमित्रैः सह आत्मनः सुरक्षा, मद्यपानादिदोषाणां निराकरणम्, मादकद्रव्याणां सेवनात् आत्मनः संरक्षणम्, 'एड्स' इत्यादिरोगाणां विषये चिकित्सकेभ्यः समुचितं मार्गदर्शनम्, स्वत्वविकासः, उज्ज्वलभविष्ये उत्साहः, 'क्रोधमद–ईर्ष्या–लोभ' इत्यादि दोषाणां दूरीकरणाय सद्ग्रन्थानां पठनम्, समाजसेवा, सहपाठिनां सहायता, आत्मगौरवः।

14. भवान् सौम्यः। भवतां मित्रेण एकं पुस्तकं क्रीतम्। तस्मिन् पुस्तके बहूनि पृष्ठानि मध्ये न सन्ति। पुस्तकविक्रेता पुस्तकं परिवर्तयितुं नेच्छति। तं उपभोक्तानियमानां विषये परिचितं कारयितुं पत्रं लिखत। 2 × 3 6

संकेतः उपभोक्ता–अधिकारसंरक्षणनियमानुसारं भवताम् अधिकारः, समितिं प्रति प्रार्थनापत्रं, विक्रेता पुस्तकं परिवर्तयिष्यति अथवा मूल्यं प्रदास्यति। उपभोक्तैः – जागरूकैः भवितव्यम्।

15. अधोलिखितान् प्रश्नान् उत्तरत

पर्यावरणस्य परिभाषां लिखित्वा ध्वनिप्रदूषणात् संरक्षणार्थं भवान् स्वसमुदाये किं कार्यद्वयं करिष्यति इति लिखत। 4 × 1 4

16. अधोलिखितवाक्ये रेखा ि तपदयोः सन्धिच्छेदं कृत्वा वाक्यं पुनः लिखत ½+½ 1

<u>मानो</u> हि <u>महतां</u> धनम्

17. (क) अधोलिखितपंक्तौ रेखा ि तपदे का विभक्तिः, किम् च मूलपदम् ?

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः कान्तः <u>कमललोचने</u> 2

(ख) अधोलिखितवाक्येषु क्रियापदं लट् लकारे परिवर्त्य लिखत $\frac{1}{2} \times 4 = 2$

(i) एकस्य हस्तात् वर्तिका अपतत्।

(ii) सः रूप्यमयीं भूमिम् अलभत।

(iii) भवनस्य पुरतः श्रीपादशिला आसीत्।

(iv) कन्याकुमारी तपः आचरत्। 1×4 4

18. यथानिर्देशं कुरुत –

(i) द्वीपं परितः सागराणां शोभा अवर्णनीया। (अव्ययपदं चिनुत)

(ii) अत्र विशिष्टं ध्यानमन्दिरम् अस्ति। (विग्रहं कुरुत)

(iii) अत्र सर्वे मौनं तिष्ठन्ति (वाच्यपरिवर्तनम् कुरुत)

(iv) अथ एकदा ब्राह्मणस्य वारः समयातः (उपसर्गं चित्वा लिखत)

19. कोष्ठकात् उचितपदं चित्वा कयोश्चित् द्वयोः वाक्ययोः रिक्तस्थानानि पूरयत – 1×4 4

(i) वयं ———————— प्रतिदिनम् आहारार्थम् एकं मानवं दास्यामः। (तुभ्यम/त्वाम्)

(ii) ते———————— प्रति अगच्छन्। (हिमालयस्य/हिमालयम्!)

(iii) तैः व्याकरणं————————। (पठितवान्/पठितम्)

20. (i) 'क्त्वां' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यद्वयं योजयत – 1+1 2

(क) सः भूमिं पश्यति, (ख) सः भूमि खनति।

(ii) क्तवतु प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यं पुनः लिखत –

ते अग्रे अगच्छन्। 1+1 2

वैकल्पिकपाठ्यक्रमः

खण्डः ख–संस्कृतं संस्कृतिश्च 15

21. (i) आधुनिके संस्कृतसाहित्ये नाटकद्वयस्य काव्यद्वयस्य च नामानि लिखत – 1+1 2

(ii) अधोलिखितसंख्यानां कृते संस्कृतपदानि लिखत –

10^3, 10^4, 10^9, 10^{11} $\frac{1}{2} \times 4$ 2

(iii) पुरुषार्थचतुष्टयेन किम् अभिप्रेतम् ? $\frac{1}{2} \times 4$ 2

22. (i) संस्कृतभाषायाः लिपेः नाम किम् ? तस्याः लिपेः किं वैशिष्ट्यम् ? उदाहरणद्वयं दीयताम्। $1+\frac{1}{2}+\frac{1}{2}$ 2

(ii) आंग्लभाषया तुलना क्रियताम्। 2

(iii) जातकसाहित्ये कस्य महापुरुषस्य पूर्वजन्मकथाः वर्णिताः 2

अथवा

चतुर्णां संस्काराणां नामानि लिखत

23. अधोलिखितभाषाः अधिकृत्य कालक्रमानुसारं प्रवाहचित्रं रचयत 2

पालिः, संस्कृतम्, हिंदी, वैदिकसंस्कृतम

अथवा

ग्रहचतुष्टयस्य चित्रं दर्शयत

24. अधोलिखितेषु कः वैज्ञानिकः विमानविज्ञानेन सम्बद्धः? 1

भास्कराचार्यः, बौधायनः, भोजः, सुश्रुतः, भरद्वाजः

अथवा

कस्यचित् भारतीय गणितज्ञस्य नाम लिखत।

खण्डः ग—वैकल्पिकः

प्रयोजनमूलकं संस्कृतम्

21. (क) कासाञ्चित् चतसृणां पत्रिकाणां नामानि लिखत। 2

(ख) भवान् पत्रिकां प्रकाशयितुम् इच्छति। तदर्थं प्रमुखं बिन्दुचतुष्टयं लिखत। 2

(ग) प्रायः मुद्रणे अशुद्धयः भवन्ति। कासाञ्चित् चतसृणाम् अशुद्धीनां निराकरणं भवान् कथं करिष्यति? 2

22. (क) वैदिकभाषायां लौकिकभाषायां भेदद्वयं स्पष्टीकुरुत। 2

(ख) कस्यां विधायां अधिकाधिकप्रचलितभाषायाः प्रयोगः अपेक्ष्यते ? नाटके/उपन्यासे/काव्ये वा युक्तिपूर्वकम् उदाहरणसहितं च लिखत 2

23. (क) आकाशवाणीतः दूरदर्शनात् च कदा कदा संस्कृतवार्ताः प्रसार्यन्ते ? 2

(ख) दूरदर्शने प्रसारितः कः संस्कृतकार्यक्रमः भवति श्रुतः? कस्यां प्रणाल्यां तस्य प्रसारणम् अभवत्? 2

24. संस्कृतं पठित्वा भवतां जीवने किं वैशिष्ट्यम् आगतम् इति बिंदुद्वयं लिखत। 1

प्रश्नपत्रस्य प्रारूपम्

विषयः संस्कृतम् | स्तर : उच्चतरमाध्यमिकस्तरः | होरात्रयम्

प्रश्नपत्रः एकम् | अंकाः 100

उद्देश्यानुसारम् अंकविभाजनम्

विषयाः	**अंकाः**	**प्रतिशतम् योगः**
ज्ञानम्	20	20%
बोधः	45	45%
अनुप्रयोगः / अभिव्यक्तिः	35	35%

प्रश्नप्रकारानुसारम् अ विभाजनम्

विषयाः	**प्रश्नसंख्या**	**अंक योगः**
दीर्घ–उत्तरीयप्रश्नाः	5	34
लघु–उत्तरीयप्रश्नाः	7	36
अतिलघुउत्तरीयप्रश्नाः	12	30

विषयानुरूपम् अंक विभाजनम्

अंशः / एकांशः	**अंकाः**	
केंद्रिक पाठ्यक्रमः	**85**	
गद्यम्		
सारांश लेखनम्	6	20
बोधप्रश्नाः	4	
प्रश्ननिर्माणम्	4	
भावपल्लवनम्	4	
कः कं प्रति कथयति	2	
पद्यम्		
पद्यांशस्य भावार्थः	2	10
बोधप्रश्नाः	4	
एकपदेन उत्तराणि	2	
अन्वयलेखनम्	2	
नाटयांशाः		
चरित्रचित्रणम्	6	10
बोधप्रश्नाः	2	
पंक्ति–अनुसारं चरित्रचित्रणम्	2	

लेखनम

अनुच्छेदलेखनम्		10	20
पत्रलेखनम्		6	
सृजनात्मकलेखनम्		4	

वैकल्पिकपत्राणि

(क) संस्कृतं संस्कृतिश्च

साहित्यपरिचयः		6	15
बोधप्रश्नाः	4+1	5	
सारिणीनिर्माणम् / प्रवाहचित्रम्		4	

अथवा

(ख) प्रयोजनमूलकसंस्कृतम्

प्रयोजनपरिचयः		6	15
बोधप्रश्नाः		5	
अनुभवैः सह सम्बन्धः		4	

अ योजना
गद्यपद्यभागयोः उत्तराणि
मूल्यांकनबिन्दवः

प्रश्न सं. **समयावधिः 3 होराः**

अ ाः 20

1. कथासारः/पाठसारः छात्रेण स्वयं लेखनीयः 06 (K.L.A.)

2. (i) 'तिरक्कुरल' इति ग्रन्थस्य प्रणेता। 4×1=4 (US.SA)
   (ii) 'श्रीपादशिला' नामकं स्थानम्।
   (iii) कन्याकुमारी 'श्रीपादशिला' नामके स्थाने तपः आचरितवती।
   (iv) पार्श्वे

3. 'अनन्तः ज्ञानसागरः' इति पाठम् अधिकृत्य ज्ञानसागरस्य चतुर्णां तत्त्वानां चयनं कृत्वा वाक्येषु उत्तरलेखनम्। 4×1=4 (US.S)
   (i) चरकसंहिताग्रन्थे आयुर्वेदस्य ज्ञानम् अस्ति।
   (ii) लोहशास्त्रे लोहसंस्करणेन लवणनिर्माणं वर्णितम्।
   (iii) देहलीस्थः लौहस्तम्भः भारतीयवास्तुविद्यायाः चमत्कारः अस्ति।
   (iv) विमानशास्त्रे विमानेभ्यः सौर–ऊर्जायाः प्रयोगः कल्पितः।

4. रेखा ि तपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणम् 4×1=4 (Ap.S)
   (क) कस्मात् (ख) कम् (ग) कुत्र (घ) कस्याम्

5. कः/कम्/काम् इति प्रश्नयोः उत्तराणि ½ ×4=2 (US.SA)
   (क) पितामहः– सरस्वतीम्
   (ख) सरस्वती– सावित्रीम्

6. (क) यः पवित्रः भूत्वा नित्यं स्वाध्यायं करोति, सः सदा दुग्धघृतादिसर्वैः पदार्थैः युक्तः भवति। 2 (US.S)
   (ख) (i) वर्षर्तौ शिखिनः नृत्यन्ति, मत्तगजाः च नदन्ति। ½ ×4=2 US (VA)
   (ii) प्रियाविहीनाः ध्यायन्ति, प्लव ाः च समाश्वसन्ति।

7. एकपदेन उत्तरम्–पाठगतसंदर्भानुसारम् 1+1=2 (US.VS)
   (क) सर्वदाविनीतः
   (ख) हिमालयः

8. प्रदत्तान्वययोः रिक्तस्थानपूर्तिः 1+1=2 (US.VS)
   (क) (i) उषिताः (ii) आदातुम्
   (ख) (i) अस्मि (ii) असुरः

9. उपयुक्तभावप्रयोगः/चयनं वा 1+1=2 (WS.SA)
   (क) (iii) तैलमर्दनेन नेत्रज्योतिः वर्धते।
   (ख) (ii) गोः तुलना केनापि कर्तुं न शक्या

प्रश्न सं.		अ ाः
10.	लब्धदत्तस्य चारित्रिकगुणाः सन्ति – विनम्रता, धैर्यम्, लोभराहित्यम् सत्यवादिता इत्यादयः तान् आधारीकृत्य षड्वाक्यानि।	1×6=6
	अथवा	
	चाणूरमर्दनम्, कुब्जायाः रोगहरणम् गजमर्दनम् इत्यादिलीलासु कामपि लीलाम् अधिकृत्य वर्णनम् (षड् वाक्येषु)	
11.	(क) निःशि तः, निश्वासः, तुल्यान्तरम् गाढनिमीलितादृष्टिः, अविकला, शिथिल गात्रम् दीपनिर्वापनम् इत्यादिलक्षणेषु चत्वारि लक्षणानि।	½×4=2
	(ख) (i) यक्षाणां कृते (ii) जनतायाः, प्रजायाः	1×2=2
12.	अ) I. वायुदानम्, समयदर्शनम्।	1
	II. ईश्वरः मम माध्यमेन उत्तमं कार्यं कारयेत् इति प्रार्थनीयम्।	2
	III. गृहे, कार्यालये, विद्यालये, समाजे, सर्वत्र	2
	आ) I. (i) विवादाय, (ii) ज्ञानाय	2
	II. खलस्य	1
	III. मदाय, परिपीडनाय, ज्ञानाय, दानाय, रक्षणाय, केवलं चत्वारि लेखनीयानि।	2
13.	म जूषादत्तपदानां साहाय्येन दशवाक्यनिर्माणम्	10
14.	पत्रलेखनम् औपचारिककार्यम्, विषयवस्तुलेखनम्	6
15.	अनुभवात् कार्यद्वयं लेखनीयम्	4
16.	(i) मानः, महताम्	1
17	(क) (i) तृतीया (ii) सम्बोधनम्	2
	(ख) (i) पतिष्यति (ii) लभते	4
	(iii) अस्ति (iv) आचरति	
18.	(i) परितः (ii) ध्यानस्य मन्दिरम्	4
	(iii) सर्वैः मौनं स्थीयते (iv) सम् + आ	
19.	(i) तुभ्यम् (ii) हिमालयम् (iii) पठितम्	2
20.	'क्त्वा' प्रत्ययं प्रयुज्य वाक्यद्वयं योजयत –	2
	(i) सः भूमिं दृष्ट्वा खनति, (ii) गतवन्तः	

वैकल्पिकपाठ्यक्रमः

खण्ड 'ख'

संस्कृतं संस्कृतिश्च 15

प्रश्न सं.		अ ाः
21.	(i) नाटकद्वयस्य काव्यद्वयस्य नामानि	2
	(ii) सहस्रम्, अयुतम्, समुद्रम्, अन्तम्	2

(iii) धर्म–अर्थ–काम–मोक्षः 2

22. देवनागरी, यथा लिख्यते तथा पठ्यते

(i) आंग्लभाषया तुलना 2

(ii) महात्माबुद्धस्य 2

अथवा

गर्भाधानम्, नामकरणम्, उपनयनं, विवाहः

23. वैदिकसंस्कृतम् 2

पालि

संस्कृतम्

हिंदी

अथवा

ग्रहचतुष्टयस्य चित्रम्

24. भरद्वाजः 1

खण्डः 'ग'

प्रयोजनमूलकं संस्कृतम् 15

21. (क) सूचीं दृष्ट्वा नामानि लिखत। 2

(ख) सम्पादकमण्डलनिर्माणम् धनव्यवस्था, लेखसंग्रहः विज्ञापनानि इत्यादि। 2

(ग) अशुद्धीनाम् निराकरणम् निरस्तीकरणम्। 2

22. स्वरप्रक्रिया, भाषाप्रयोगबाहुल्यम् 2

नाटके, नाटकात्, उद्धरणं दीयताम्। 2

23. समयं दृष्ट्वा लिखत। 2

24. निज–अनुभवात् लिखत। 2

25. आत्मगौरवः, वार्ताप्रसारणज्ञानम्, लेखनाभ्यासः चरित्रनिर्माणम् (किमपि) एकम्। 1

309

2

24 25 62, 201301

leUo;di{kr%

fi; fo|kfFku!

,rr f}rh;Lok/;k;lkiku Hkor% gLr lel;rA vfLeu lkiku vfi iFkelkikuor }kn'k ikBk% lfUrA loiFke i|ikBk% rnuUrj x|ikBk% rrLo ukV;}; l;kftre y[ku vfHk0;fDrdr lokny[kue vuPNny[kue bfr ikBk orrA iR;d ikB% foLrrk% 0;k[;k% vUo;k%] HkkokFkk%] :ikf.k p fof'k"V KkukFk ;kftrkfuA iR;d ikB% v'k"k foHkDr%A v'kL; vUr lkjk'k lLdrHkk"kk;k fgUnhHkk"kk;ke vfi fyf[kr ;u Hkkock/ku lk[; HkorA iR;de v'kL; mijkUr rn'k[kck/kuL; ijh{k.kkFk i'uk% nRrk%A ,r i'uk% ik;% oLrfu"BkRedk% ljyk% p lfUrA ikBL; vUr ikBkUri'uk% lEi.kikBL; vcck/kukFk nh?kRrjh;k% vfi lfUr ;u Hkork y[ku{kerk;k% fodkl% Hkor ijh{kkdr lE;d vH;lu HkorA

ikB"k 'kCn:ikf.k/kkr:ikf.k vfi ;kftrkfu ;kfu okD;fuek.k Hkork lkgk¸; dfj";fUrA rkfu :ikf.k ijh{kkdr u lfUrA y[ku dL; 'kCnL; dL;k foHkDR;k fd :i Hkfo";fr bfr lkjY;kFk inRrkfuA

iLrdL; vUr vH;klkFk i.kiLrde vf/kdR; i'ui= vfi nÙke ;u x|&i|ukVdfnikuek vo/k/ku y[kudk'kyfodklkFk inRrikBL; vH;kl% HkorA 0;kdj.kfo"k;dk% i'uk% vfi r= l;kftrk%A vifBrk'k}; x|kRed i|kRed po ikB;iLrdknfrfjRdL; x|L; i|L; vock/ku{kerk;k% fodklkFk orrA fofHkUulLdr&if=dkl inRrk% dFkk% y[kku vkfn ifBRok LoKkuo/ku djkrA

Kkuktu dnkfi lUrk"k% u dr0;% Kkuu ,o eu";% dhfr yHkrA vr% ,ru lkikuu Hkork dhfriFk% i'kLr Hkfo";fr bfr 'kHkdkekuk% inh;UrA

mfÙk"Br tkxr ikl; ojkfUuck/krA

v/;{ki{kr%

fi;fo|kfFku!

lLÑre vLekd n'kL; xkjoe vfLrA vLekd n'kL; ifr"Bk lLÑreo vkfJrkA vLekd Kku foKku ikphuree orr ;r ikphulLÑrlkfgR; l fyreA _Xon% fo'oL; lLÑrk ikphure% xUFk%A ;fn o; Lodh;lLÑR;k ,o ifjfprk% u Hkoke% rfg llkj lEekuiod LFkkr u ikj;ke%A

vr ,o }kn'kd{kk;k% ikB;Øe lLÑrfo"k;L; l;ktu ÑreA ; tuk% doy lLÑrKkuu vkReu% fodkl drfePNfUr r·fi vuu ikB;Øe.k uu ykHkkfUork% Hkfo";fUrA

HkoUr% tkufUr ,o bnkuhefi lLÑrHkk"kk;k ik;% llrfr% i=if=dk% idk';UrA ifrfnueo lkfgR;jpuklfjr vf/kdkf/kdoxu iogfrA Hkoku vfi ,RkL;k Lo;kxnku dr l{ke% Hkor bR;k'k;u ,"k% ikB;Øe% fo'k"k:i.k vk/kfudlUnHk fofo/kkuke mi;kfxrkuk n"V;k fufer%A

; p fo}kl% fon";'p vL; ikB;ØeL; fuek.kkFk ikB;lkexhfodklkFke vkReu% ;kxnku ÑroUr% rH;% loH;% jk"Vh;eäfo|ky;hf'k{kklLFkkui{kr% lk/kokn Kki;kfeA ,"k% ikB;Øe% iFkeokjeo idkf'kr%A vr% ;fn Hkork eufl fdefi vU;r Kkre bPNk Hkor rfg vo';eo lLFkku ifr LoifrfØ;k i"kf;Rok vfLeu {k= Lo;kxnku doUrA o; Hkkjrh;k% bfr xkjokLine vfLrA dnkfpnfi ghuHkkou;k =Lrk% u HkoeA rno thoue vf/kdkf/kd lxfU/kre mTToy lektdY;k.kdkjd ykHkin p Hkfo";frA

HkkjrL; iu% HkkX;kn;kFk loH;% eRi{kr% vudk% 'kHkdkeuk% vudkfu vfHkuUnukfu pA

v/;{k%

jk"Vh; eäfo|ky;h f'k{kk lLFkkue

fun'kdi{kr%

fi;fo|kfFku!

jk"Vh;eäfo|ky;hf'k{kkLFkku ifro"k Hkork lo"kk fgre vko';drk pkuHk; iLrkfor"k ikB;Øe"k of) dr rRij% HkofrA bnkuh ;kor n'ked{kki;Ur r lLÑrikB;Øe% fufer% vklhr ijUr }kn'kd{kk;k% Ñr lLÑrHkk"kk;k% ikB;ØeL; vHkko% vklhrA ,rk U;urk njhdre bnkuh lLFkkui{kr% lLÑrHkk"kk;k% uohu% vk/kfudlUnHkkudy% ikB;Øe% fodkflr%A vL; ikB;ØeL; vUrxr iLrd};e vfuok;:i.k iBuh;eA ikBk% #fpi.kk% Hko;% lelkef;dKkuu foKkuu p l;äk%] Hkkjrh;lLÑr% lE;d ifrikndk% pkfjf=dfodkl lgk;dk%] thou vkRexkjoHkkouk;k% fodkldk% p Hko;% bfr fcUn eufl fu/kk; fyf[krk% lEikfnrk'p lfUrA

rrh; iLrd }k ikB;Øek fuferk Lr% ;;k% e/; HkoUr% Lo#P;ulkj dL;fpndL; p;u ÑRok ifBr 'kDuofUrA }k ikB;Øek Lr%& 1- lLÑr po lLÑfr% 2- i;ktueyd lLÑreA iFkeodfYidi= Hkkjrh;lLÑR;k% ifjp; ink; Hkork Kku of) dfj";frA vij p i=e vk/kfud;x i=if=dk.kk idk'kukFk] lEiknukFk fo'y"k.kkFk fofHkUu"k vif{kri{k"k Hkork dkkyfodkl dfj";frA

dkfi Hkk"kk fdefi lkfgR; ok ;kor thouu lg lEc) u Hkofr] rFkk i=dkfjrk;k% {k= dk'ky ikl; mi;kfxrk y{;hÑR; vx u ljfr rkor rL; ixfr% u l tk;rA HkoUr% ,o ,rL;k% HkkxhjF;k% iokgo/kdk% lg;kxink;dk Hkkfojk"Vfuekrkj'pA vr% HkoUr% lLÑrL; lLÑr'p Kkuu vkReku lo) ÑRok n'kL; vxnrk% Hkkjrekr% lR;k% lodk% Hko;% bR;o e gkfndh eukdkeukA

vL; ikB;ØeL; fuek.k ; ; fo}kl% fon";'p vkReu% veY; lg;kx inÙkoUr% rH;% vg lLFkkui{kr% gkfndh ÑrKrk Kki;kfeA

HkoUr% vfi /kU;k% ;"kk gLr ,"k% ikB;Øe% Loy{;ir; xfe";frA vfLeu ikB;Øe ;fn Hkofö% fdefi l'kk/ku lo/ku ifjoru ok vi{;r rfg r"kk lo"kk iLrkokuke= Lokxr Hkfo";frA vr% fuLldkp HkoUr% LolEefr i"k;UrA eRi{kr% ;"ekd mTToyHkfo";k; vudk% 'kHkdkeuk%A

fun'kd%

jk"Vh; eäfo|ky;h f'k{kk lLFkkue

110054

II

1

1- thou-ln'k%
2- ;fn tkukfl rn on
3- vkjkX; ije l[ke
4- okpk e.Mu lR;e
5- vfrykHk% u drO;%
6- jktr [ky dU;kdekjh
7- ,rn mikL;e
8- ijkFk vkRekRlx%
9- dky Qyfr lkHkkX;e
10- irfUr ijihMdk%
11- vuPNny[kue
12- lokny[kue

2

13- o"kro.kue
14- verL; iUFkk%
15- fgeky;k uke uxkf/kjkt%
16- ekuk fg egrk /kue
17- dYiukdhfr% fot;r
18- i;koj.kL; lj{k.ke
19- Øk/kk·uFkdkjd%
20- vuUr%Kkulkxj%
21- 'kY;fpfdRlktud%&lJr%
22- d"VU;klL; j{k.ke
23- ân;ifjorue
24- i=fy[kke%
25- ifj;ktuk&fuek.ke

3

fodYi ^d*

26- lelkef;d lLÑrlkfgR;e
27- Hkkjrh; KkufoKkuijEijk
28- lLÑre vU;k% Hkkjrh;k% Hkk"kk% p
29- Hkkjrh;lLÑrk lLdkjk%

fodYi ^[k*

26- lLÑrL; i;ktueydrk
27- tul×pkjek/;e%
28- lLÑri=dkfjrk
29- if=dkik:ie
30- en.k=fV'kk/kue

lLÑre
mPPkrjek/;fedLrj%
f}rh;Lok/;k;lkikue

Øek	fo"k;lph	Lok/;k;lkikue	i"B l[;k
13-	o"kro.kue	iBue ¼i|e½	1
14-	verL; iUFkk%	iBue ¼i|e½	24
15-	fgeky;k uke uxkf/kjkt%	iBue ¼i|e½	46
16-	ekuk fg egrk /kue	iBue ¼i|e½	70
17-	dYiukdhfr% fot;r	iBue ¼x|e½	100
18-	i;koj.kL; lj{k.ke	iBue ¼x|e½	120
19-	Øk/kk·uFkdkjd%	iBue ¼x|e½	141
20-	vuUr%Kkulkxj%	iBue ¼x|e½	160
21-	'kY;fpfdRlktud%&lJr%	iBue ¼x|e½	180
22-	d"VU;klL; j{k.ke	iBue ¼ukVde½	198
23-	ân; ifjorue	iBue ¼ukVde½	220
24-	i=fy[kke%	y[kue	244
25-	ifj;ktuk&fuek.ke	y[kue	259

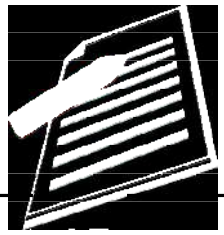

13

o"kr|o.kue

Hkofö% jkek;.kL; r uke Jr L;krA bne vkfndfouk okYehfduk fojfpr egkdk0;e vfLrA vfLeu xUFk JhjkeL; dFkk of.krkA Jhjke% v;k/;k;k% uiL; n'kjFkL; T;"B% i=% vklhrA fir% vkK;k l% y{e.ku lhr;k p lg oue vxPNrA ou JhjkeL; iRuh lhrk jko.k% vgjrA lhrk;k% fo;kx Jhjke% y{e.k% p rke vUo"V ou brLrr% vHkerkeA r;k% Hkerk% o"kk&_r% çkjHkrA mf}Xu% Jhjke% o"kk;k% o.ku y{e.k çfr djkfrA

mís';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- o"krk% o.ku Lo'kCn% dr ;kX;% Hkfo";fr(
- 'ykdku lLoj ifBr 'k{;fr(
- 'ykdkuke vUo; yf[kr leFk% Hkfo";fRk(
- i;k;okfp'kCnkuk l yu dr {ke% Hkfo";fr(
- Dr&Y;i&'kr'kkupçR;;kUrkuk inkuk p;u dr {ke% Hkfo";fr(
- fØ;kin% lg drinkfu ;ktf;";fr(
- cgohfgleLrinkuk p foxg dfj";fr(
- ur ^ik* ¼fic½ /kkrk% p :ik.kk i;kx dfj";frA

fØ;kdyki%

13-1

13-2

v/k% dkfufpr okD;kfu fyf[krkfuA r"k dkfufpr xh"erlEc)kfu dkfufpr p o"krlEc)kfu lfUrA rkfu iFkd&iFkd LrEHk fy[kUrA

¼d½ e?kku n"Vok e;jk% uR;fUrA

¼[k½ tuk% 'khri; ficfUrA

¼x½ l;L; vkri% vR;".k% vfLrA

¼?k½ ckyk% dxnukdk% ty f{kIRok çlUuk% HkofUrA

¼³½ tykxe% Hkferki uk'k;frA

¼p½ xh"e.k vkdyk% tuk% o{kk.kke v/k% fr"BfUrA

¼N½ e.Mdk% Vj&Vj bfr 'kCn dofUrA

¼t½ m".kk% ok;o% pyfUrA

¼>½ ekx"k N=;äk% tuk% pyfUrA

¼´½ rMkxkuk ty 'k";frA

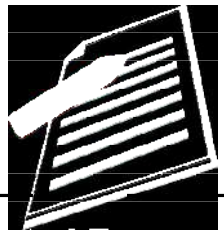

^d* LrEHk% ¼xh"er½%

1&&&&&&&&&&&

2&&&&&&&&&&&

3&&&&&&&&&&&

4&&&&&&&&&&&

5&&&&&&&&&&&

^[k* LrEHk% ¼o"kZr½%

1&&&&&&&&&&&&&&&

2&&&&&&&&&&&&&&&

3&&&&&&&&&&&&&&&

4&&&&&&&&&&&&&&&

5&&&&&&&&&&&&&&&

13-1 eyikB%

o"kr|o.kue

vLekfHk% n"V ;r o"kr% vrho eukgkjh lotufç;'p HkofrA okYehfduk vfijkek;.k o"krk% vrho&fpÙkkd"kd o.ku —reA o; rL; o.kuL; vkuUne vfLeu ikB çklue%A

lenogUr% lfyykfrHkkj
cykfduk okfj/kjk unUr%A
egRl Ükx"k egh/kjk.kk
foJE; foJE; iu% ç;kfUrAA1AA

jlkdy "kVinlfUudk'k
çHkT;r tEcQy çdkee
vudo.k iouko/kr
Hkek irR;keQy foiDoeAA2AA

ogfUr o"kfUr unfUr HkkkfUr
/;k;fUr uR;fUr lek'olfUrA
u|k ?kuk eÙkxtk oukUrk%
fç;kfoghuk% f'kf[ku% lyoxk%AA 3AA

?kukix< xxu u rkjk
u HkkLdjk n'kueH;ifrA
uotyk?k/kj.kh forlrk
rekfofylrk u fn'k% çdk'k%AA4AA

'kCnkFkk%

le}gUr% ¾ <kr g,]
cykfdu% ¾ cxyk l ;Dr]
okfj/kjk% ¾ ckny]
unUr% ¾ xtr g,]
foJE; ¾ foJke djd]
iu% ç;kfUr ¾ fQj vkx tkr g]
jlkdyk%¾ jlhy]
"kVinlfUudk'k ¾ Hkkjk tl]
çdkee ¾ th Hkj d
çHkT;r ¾ [kk;k tkrk g]
iouko/kr ¾ gok d ox l fgyk, g,]
lfyy ¾ ty]
unfUr¾ fp?kkM jg g]
HkkfUr ¾ l'kkfHkr gk jg g]
/;k;fUr ¾ /;ku djr g]
lek'olfUr ¾ l[k dh lkl yr g]
oukUrk% ¾ ouçkUr
f'kf[ku% ¾ ekj
lyoxk% ¾ cUnj]
?kukix< ¾ cknyk l vkPNkfnr]
uotyk?k% ¾ ub tyjkf'k l]
rekfofylrk ¾ v/kdkj l vkPNUu]
forlrk ¾ lUr"V]
Lou% ¾ xtuk l]

Lou?kukuk lyoxk% çc)k%A
fogk; funk fpjlfUu#)keA
vud:ik—fro.kuknk
uokEc/kkjkfHkgrk unfUrAA5AA

o"kçoxk foiyk% irfUr
çokfUr okrk% lenh.koxk%A
çu"Vdyk% çogfUr 'kh?k
u|k ty foçfriUuekxk%AA6AA

ujujUnk bo iorUnk%
ljUnnÙk% ioukiuhr%A
?kukEcdEHkjfHkf"kP;ekuk
:i fJ; Lokfeo n'k;fUrAA7AA

Dofpr çxhrk bo "kVink?k%
Dofpr çuÙkk bo uhyd.B%A
Dofpr çeÙkk bo okj.kUn%
foHkkUR;udkJf;.kk oukUrk%AA8AA

eDrklekHk lfyy irn o
lfuey i=iV"k yXue
â"Vk foo.kPNnuk fogxk%
ljUnnÙk rf"krk% ficfUrAA9AA

lyoxk% ¾ e<d]
fpjlfUu#)ke ¾ cgr le; l jkdh gb]
fogk; ¾ NkMdj
lenh.koxk% ¾ vR;Ur rhoxfrokyh]
foçfriUuekxk% ¾ ekx cny fy, g ftUgku
o ufn;k
?kukEcdEHk% ¾ e?k :ih tydy'kk l]
vfHkf"kP;ekuk% ¾ vfHkf"kä gkrh gb
"kVink?k% ¾ Hkejk d legk l]
uhyd.B% ¾ ekjk l
okj.kUn% ¾ xtjktk l
foHkkfUr ¾ l'kkfHkr gkrh g]
vudkJf;.k% ¾ vudk dk vkJ; nu okyh]
oukUrk% ¾ oukUr] ouLFky
irr ¾ fxjr g,] foºxk% ¾ iihg
eDrklekHke ¾ ekrh d leku vkHkk okyk
i=iV"k ¾ iÙkk d nkuk e]
foo.kPNnuk ¾ fofo/kjxk oky]
rf"krk% ¾ l;kl

13-2 ck/kç'uk%

1- eyikBL; 'ykdku vk/kR; 'ykdk'kku ;kt;r

^d*

¼d½ egRl Ükx"k egh/kjk.kk

¼[k½ vudo.k iouko/kr

¼x½ ?kukix< xxu u rkjk

¼?k½ ç.k"Vdyk% çogfUr 'kh?k

¼³½ Lou?kukuk lyoxk% çc)k%

^[k*

¼i½ Hkek irR;keQy foiDoeA

¼ii½ u|k ty foçfriUuekxk%A

¼iii½ foJE; foJE; iu% ç;kfUrA

¼iv½ fogk; funk fpjlfUu#)keA

¼v½ u HkkLdjk n'kueH;ifrA

2- fo'k"k.k% lg fo'k";inkfu ;kt;r

^d* LrEHk%	^[k* LrEHk%
¼d½ egRl	¼i½ xxue
¼[k½ ?kukix<e	¼ii½ lyoxk%
¼x½ çc)k%	¼iii½ fpjlfUu#)ke
¼?k½ funk	¼iv½ tyk?k%
¼³½ uo%	¼v½ Ükx"k

3- v/kkfyf[kr'kCnkuk i;k;inkfu eyikBkr fpRok fy[kr&

;Fkk& ¼d½ e;j% ¾ uhyd.B%

¼[k½ tye ¾

¼x½ l;% ¾

¼?k½ Hkej% ¾

¼³½ e?kkuk ¾

¼p½ ok;o% ¾

13-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

lEifr iFke 'ykd ck/kke%

inPNn% le}gUr% lfyykfrHkkje cykfdu% okfj/kjk% unUr%A
egRl Ükx"k egh/kjk.kke foJE;&foJE; iu% i;kfURkAA1AA

vUo;% cykfdu% okfj/kjk% lfyykfrHkkje lenogUr% unUr% egh/kjk.kke egRl Ükx"k foJE; foJE; iu% ç;kfUrA

HkkokFk%

cykdk% e?kku n"Vok çlUuk% HkRok r% lg vkdk'k mMM;UrA r xtu doUr% xPNfUrA ,rr n';e vrho l#fpj HkofrA ,o çrh;r ;r e?kk% iorkuk f'k[kj"k foJke —Rok iu% vx xPNfUrA

0;k[;k

v= d ç;kfUr\ okfj/kjk% e?kk%A

fde —Rok ç;kfUr\ foJkeeA

le}gUr% lfyykfrHkkj]
cykfduk okfj/kjk unUr%A
egRl Ükx"k egh/kjk.kk]
foJE; foJE; iu% ç;kfUrAA 1AA

d= foJE; ç;kfUr\ iorkuke egRl Ükx"k f'k[kj"kA e?kk% cykdkif{kfHk% ;Drk% l'kkfHkrk% lfUrA lfyyL; tyL; vfrHkkj le}gUr% ç;kfUrA r unUr% mPpLoj.k ukn doUr% xtu doUr% vx xPNfUrA

v/kuk **f}rh;** **'ykd** ck/kke%

jlkdy "kVinlfudk'k]
çHkT;r tEcQy çdkeeA
vudo.k iouko/kr]
Hkek irR;keQy foiDoeAA2AA

inPNn% jlkdye "kVinlfudk'ke] iHkT;r tEcQye idkeeA vudo.ke iouko/kre Hkek irfr vkeQye foiDoeAA2AA

vUo;% "kVinlfUudk'ke jlkdye tEcQye çdkee çHkT;rA iouko/kre vudo.ke foiDoe vkeQye Hkek irfrA

HkkokFk%

o"krk tEcQykfu vkeQykfu p çpjr;k HkofUrA iouL; oxu iDokfu vkeQykfu Ñ".k tEcQykfu p oxu v/k% irfUrA tuk% rkfu ;FkPN [kknfUrA ,rkfu Qykfu LokLF;n"V;k ykHkdjkf.k 'kfDro/kdkfu p HkofUrA

iLrri| o"krk tEcQy&vkeQy;k% fp=.ke vfLrA

0;k[;k

tu% fde çHkT;r\ tEcQyeA

dhnd tEcQye\ jlkdye jl;DreA tu% idke ;Fk"Ve bPNkulkje HkT;rA "kVinlfUudk'k tEcQy "kVin% Hkej% lfUudk'k ln'k —".ko.k HkofrA tEcQyL; o.k% vfi Hkej% bo —".k% HkofrA vkeQye Hkek irfr] vudo.ke] vudo.k;Dre] iDoe p vFkkr iouL; oxu vo/kr idfEire vkeQy Hkek irfrA

v/kuk **r'rh;** **'ykd** iBke%

ogfUr o"kfUr unfUr HkkfUr]
/;k;fUr uR;fUr lek'olfUr
u|k ?kuk eÙkxtk% oukUrk%]
fç;kfoghuk% f'kf[ku% lyoxk%AA3AA

inPNn% ogfUr o"kfUr unfUr HkkfUr] /;k;fUr uR;fUr lek'olfUrA u|% ?kuk% eÙkxtk% oukUrk% fi;kfoghuk% f'kf[ku% lyoxk%AA3AA

vUo;% u|% ogfUr] ?kuk% o"kfUr] eÙkxtk% unfUr] oukUrk% HkkfUr] fç;kfoghuk% /;k;fUr] f'kf[ku% uR;fUr] lyoxk% lek'olfUrA

HkkokFk%

o"krk ç—fr% lo= vrho çlUuk n';rA ouçkUrk% uoiYyo;Drk% HkRok l'kkfHkrk% HkofUrA xtk%] e;jk%] lo gf"krk% lfUr fdUr fo;kfxuk —r r o"kr% vrho n%[knk;h ,o HkofrA

0;k[;k

vfLeu i| o"krk% lUnj o.ku fo|rA dr&fØ;kin;k% vfi lUnj% leUo;%A i';r&

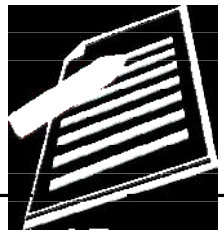

dk% ogfUr\ u|%A d o"kfUr\ ?kuk% e?kk%A d unfUr\ eÙkxtk%A eÙkk% xtk% çlUuk% HkRok unfUrA oukUrk% ouçkUrk% 'kkfHkrk% HkofUrA fç;kfoghuk% fojfg.k% tuk% /;k;fUr] Lofç;k fpUr;fUrA f'kf[ku% e;jk% e?kku n"Vok çlUuk% HkRok uR;fUrA f'k[kk vL; vfLr bfr f'kf[ku] cgopu f'kf[ku% e;jk%A d lek'olfUr\ lyoxk% okujk%A dFke\ ;r% v/kuk m".krk;k% le;% xr%A vr,o okujk% vk'oLrk% lfUrA r m".krk;k% dkj.kkr d"V u vuHkfo";fUrA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNinnk%

jlkdye ¾ jl $ vkdye

iouko/kre ¾ iou $ vo/kre

irR;keQye ¾ irfr $ vkeQye

leLrinkuk foxgk%

"kVin% ¾ "kVinkfu ;L; l% ¼"kVin½ cgohfglekl%

iouko/kre ¾ iouu vo/kre ¼vkee½ rrh;k rRi#"klekl%

fç;foghuk% ¾ fç;;k foghuk% rrh;k rRi#"k%

inifjp;%

çHkT;r	ç $	$\sqrt{Hkt}$ deokP; yV	,dopue
ogfUr		$\sqrt{og}$ yV ç- i-	cgopue
HkkfUr		$\sqrt{Hkk}$ yV ç- i-	cgopue
ç;kfUr	ç $	$\sqrt{;k}$ yV ç- i-	cgopue
egRl	egr]	llreh fo-	cgopue
Ükx"k	Ükx]	llreh fo-	cgopue
Hkek	Hkfe]	llreh fo-	cgopue
f'kf[ku%	f'kf[ku]	çFkek fo-	cgopue

ç—frçR;;ifjp;%

le}gUr%	le $ mr	$\sqrt{og}$ 'kr çR;;%	çFkek fo- cgopue
unUr%		$\sqrt{un}$ $ 'krçR;;%	çFkek fo- cgopue

foiDoe fo $ $\sqrt{ip}$ $ ä $ ui- çFkek fo- ,dopue

iFkek'klkj%

cykdkfHk% l'kkfHkrk% ty/kjk% iorf'k[kj"k foJke doUr% çrh;UrA tuk% Hkej% ln'k —".ko.k jl;Dr tEcQy ;Fk"V [knfUrA iouoxu vudo.kkfu foiDokfu vkeQykfu Hkek irfUrA vfLeu _rk ç—R;k lo= lkUn; n';r fdUr fo;kfxuk —r v;e _r% vrho n%[knk;h orrA

o"kk _r e cknyk dk lkUn; vuk[kk gh gkrk gA cd& ifä;k l l'kkfHkr ty/kj iorf'k[kjk ij cBdj foJke djr g, çrhr gkr gA iFoh ij o"kk _r d Qy vke vkj tkeuk dk n[kdj fdldk eu [kku d fy, ugh yypkrkA vr% ykx Hkejk tl dky jlhy tkeu th Hkjd [kkr gA gok d ox l id g, vud jxk oky vke iFoh ij fxjr jgr gA bl _r e ç—fr e lo= lkUn; g fdUr fo;kxh tuk d fy, ;g _r n%[knk;h gA

ikBxrç'uk% 13-1

1- drinkuk fØ;kin% lg eyu fØ;rke

¼d½ eÙkxtk%	¼i½ ogfUr
¼[k½ oukUrk%	¼ii½ o"kfUr
¼x½ ?kuk%	¼iii½ unfUr
¼?k½ fç;kfoghuk%	¼iv½ HkkfUr
¼³½ u|%	¼v½ uR;fUr
¼p½ f'kf[ku%	¼vi½ /;k;fUr

2- v/kkfyf[krinkuk i;k;okfpin ¼✓½ bfr fpàu fpàhd#r

¼d½ lyoxk%	¼exk%@okujk%½
¼[k½ okfj/kjk%	¼e?kk%@dy'kk%½
¼x½ egh/kjk.kke	¼o{kk.kke@iorkuke½
¼?k½ iou%	¼ok;%@ifo=%½
¼³½ idkee	¼tye@i;klre½
¼p½ Ükx"k	¼f'k[kj"k@ex"k½

3- i.kokD;u mÙkjr

¼d½ okfj/kjk% d= foJE; iu% ç;kfUr\

¼[k½ e?kk% fde le}gUr% xPNfUr\

¼x½ foiDoe vkeQy d= irfr\

¼?k½ o"krk d /;k;fUr\

¼³½ lyoxk% fdeFk lek'olfUr\

f}rh;% v'k%

v/kuk **prFk 'ykd** iBke%A

i|·fLeu e?kkPNUu vkdk'k tkr fd Hkofr bfr o; ck/kke%A

inPNn% ?kukix< xxu u rkjk] u HkkLdj% n'kue vfHk&mifrA
uo% tyk?k% /kj.kh forlrk] rekfofylrk u fn'k% idk'kk%AA

?kukix< xxu u rkjk]
u HkkLdjk n'kueH;ifrA
uotyk?k/kj.kh forlrk]
rekfofylrk u fn'k% çdk'kk%AA4AA

vUo;% xxue ?kukix<e] u rkjk u HkkLdj% n'kue vH;ifrA uo% tyk?k% /kj.kh forlrk ¼Hkofr½A rekfofylrk% fn'k% çdk'kk% u ¼HkofUr½A

HkkokFk%

o"krk e?k% vkPNkfnr xxu rkjkx.kL; l;L; p n'ku u HkofrA fnu l;L; vHkko jk=k p rkjkx.kL; vHkko fn'kkKku u HkofrA iFoh tyL; vkf/kD;u rlrk HkofrA lo= ,o vU/kdkj% n';rA

0;k[;k

?ku% fde mix<e\ xxueA HkkLdj% ¾ l;% u n';rA dFke\ ;r% e?kkPNkfnr xxu jk=k rkjkx.k% fnu p l;% vfi u n';rA uo% tyk?k% uotyjkf'kuk iFoh lUr"Vk tkrkA fn'k% relk vU/kdkj.k fofylrk% vkPNkfnrk% lfUrA vkdk'k% e?kkPNUu% Hkofr vr% o"krk fn'kkKku u HkofrA

lEifr **i×pe 'ykd** ck/kke%A

i|fLeu e.Mdkuk ilUurk;k% o.kue vfLrA

inPNn% Lou% ?kukuk lyoxk% ic)k% fogk; funke fpjlfUu#)keA
vud:ikÑfro.kuknk% uoEc/kkjkfHkgrk% unfUrA

Lou?kukuk lyoxk% çc)k%]
fogk; funk fpjlfUu#)ke
vud:ik—fro.kuknk]
uokEc/kkjkfHkgrk unfUrAA5AA

vUo;% lyoxk% ?kukuke Lou% fpjlfUu#)ke funke fogk; ic)k% ¼lfUr½] ¼r½ vud:ikÑfro.kuknk% uokEc/kkjkfHkgrk% unfUrA

HkkokFk%

e.Mdk% e?kkuk xtu JRok fpjdkykr vo#)k funk R;DRok tkxrk% HkofUrA r"kke vudkfu :ikf.k] iFkd&iFkd vkÑr;%] fofHkUuk% o.kk% fHkUuk% uknk% p lfUrA r o"kk/kkjkfHk% ihfMrk% çlUuk% HkofUr g"k.k p 'kCn dofUrA

0;k[;k

v= d çc)k%\ lyox% e.Mdk%A

d"kk /ofufHk% çc)k%\ e?kkuke Lou% /ofufHk%A

dke fogk; çc)k%\ funkeA fpjlfUu#)k fpjdkykr lfUu#)k lfprk funkeA oLrr% e?kkuk xtu JRok e.Mdk% fpjdkykr lf prk funk R;DRok tkxrk% HkofUrA

d unfUr\ lyox% unfUr 'kCn dofUrA r vud:ik%A r"kke vudk% vk—r;%] iFkd&iFkd o.kk% uknk% p lfUr uokEc/kkjkfHk% vfHkgrk% uotyjkf'kfHk% rkfMrk% vFkkr o"kk/kkjkfHk% ihfMrk e.Mdk% unfUr 'kCn dofUrA

bnkuh **"k"B 'ykd** iBke%A

vfLeu i| mRdViokg;Drkuk unhuk o.ku fo|rA o"krk Hkof~% vfi bn'k n'; nf"VxreoA

o"çoxk% foiyk% irfUr]
çokfUr okrk% lenh.koxk%
ç.k"Vdyk% çogfUr 'kh?k]
u|k ty foçfriUuekxk%AA6AA

inPNn% o"kioxk% foiyk% irfUr] iokfUr okrk% lenh.koxk%A
i.k"Vdyk% iogfUr 'kh?ke] u|% tye foifriUuekxk%AA

vUo;% foiyk% o"çoxk% irfUrA lenh.koxk% okrk% çokfUrA ç.k"Vdyk% foçfriUuekxk% u|% 'kh?k tye çogfUrA

HkkokFk%

o"krk rhotyiokgu unhuk rVk% u';fUrA lo= tyeo nf"Vxr HkofrA u|% Loekx ifjoR; ogfUrA ok;o% vfi rhooxu ogfUrA

0;k[;k

dhn';% o"kk% irfUr\ çoxk% iÑ"V% ox% ;klk rk%] rhoox;Drk% o"kk% irfUrA

dk% çokfUr\ okrk%] iouk%A

dFk çokfUr\ lenh.koxk% rhooxu iouk% pyfUrA

dk% çogfUr\ u|%A

dhn';% u|%\ ç.k"Vdyk% u|%] ç.k"Vk% dyk% ;klke rk% u|%A

iu% dhn';% u|%\ foçfriUuekxk%] o"kkl ty oxu ogfrA tyu unhuk ekxk% ifjofrrk% HkofUrA

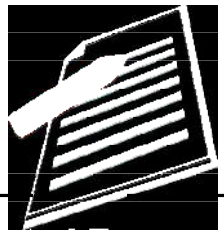

0;kdj.kfcUno%

lfU/ki;kx%

?ku	$ mix<e	¾ ?kukix<e ¼v $ m ¾ vk½ x.klfU/k%
HkkLdj%	$ n'kue	¾ HkkLdjk n'kue ¼foltuh;L; m(folxlfU/k% v $ % $ v @;] o] j] y] g] oxh; 3]4]5 o.kk%¾ vk
vfHk	$ mifr	¾ vH;ifr ¼b $ m ¾ ; m ¾ ;½ ;.k lfU/k%
uo %	$ tyk?k%$ /kj.kh	¾ uotyk?k/kj.kh ¼foltuh;L; j½ folxlfU/k%
ty	$ vk?k%	¾ tyk?k% ¼v $ vk ¾ vk½ of)lfU/k%
Lou%	$?kukuke	¾ Lou?kukuke ¼foltuh;L; j½ folxlfU/k%
uo	$ vEc/kkjk $ vfHkgrk%	¾ uokEc/kkjkfHkgrk% ¼v $ v ¾ vk½ ¼vk $ v ¾ vk½ nh?klfU/k%
u| %	$ tye	¾ u|k tye ¼foltuh;L; ^m*%½ folxlfU/k%
re%	$ fofylrk%	¾ rek fofylrk% ¼foltuh;L; ^m*%½ folxlfU/k%

lekl%

ç.k"Vdyk% ¾ ç.k"Vk% dyk% ;klk rk% ¼u|%½ cgohfglekl%

foçfriUuekxk% ¾ foçfriUuk% ekxk% ;klk rk% ¼u|%½ cgohfglekl%

inifjp;%

inkfu	ey'kCn%@/kkr%	foHkfä%@ydkj%	opue
funke	funk	f}rh;k	,dopue
?kukuke	?ku	"k"Bh	cgopue
Lou%	Lou	rrh;k	cgopue
unfUr	un	yVydkj% ç- i-	cgopue
çokfUr	ç $ ok	yVydkj% ç- i-	cgopue
çogfUr	i $ og	yVydkj% ç-i-	cgopue

ç—frçR;;k%

forlrk	¾ fo	√ri	Dr L=hfyxe	çFkek fo-	,dopue
fofylrk	¾ fo	√fyi	Dr L=hfyxe	çFkek fo-	,dopue
çc)k%	¾ ç	√c/k	Dr i-	çFkek fo-	cgopue
vfHkgrk%	¾ vfHk	√gu	Dr i-	çFkek fo-	cgopue

lfUu#)ke	¾ le	fu √#/k	Dr L=hfyxe	f}rh;k	,dopue
foçfriUuk%	¾ fo	çfr √ir	Dr i-	f}rh;k	cgopue
fogk;	¾ fo	√gk	Y;i	v0;;	

f}rh;k'klkj%

o"krk e?k% vkPNkfnr xxu rkjkx.kL; l;L; p n'ku u HkofrA vU/kdkj p fn'k% Li"Vk% u HkofUrA e?kkuk xtu JRok fpjdkykr llrk% e.Mdk% tkxrk% HkofUr uo/kkjkfHk% vkgrk% çlUuk% HkofUrA unhuk dyk% ço/kUr ekxk% p ifjofrrk% HkofUrA

o"kk _r e e?kk l f?kj vkdk'k e rkjkx.k vkj l; d n'ku ugh gkrA vU/kdkj d dkj.k fn'kkvk dk Li"V Kku ugh gk ikrkA e?kk dh xtuk ludj fpjdky l lk, g, e<d tkx tkr g vkj viu Åij o"kk dh ub ty/kkjk d fxju l çlUu gkr gA ufn;k viu ekx dk dkV dj rhoxfr l ty cgkrh g] dxkjk d dVu l jkLr #d tkr gA

ikBxrç'uk% 13-2

1- j[kkfdrkfu inkfu vf/k—R; ç'ufuek.k doUr
   ¼d½ /kj.kh uotyk?k% forlrk tkrkA
   ¼[k½ o"krk lyoxk% unfUrA
   ¼x½ u|% 'kh?k çogfUrA
   ¼?k½ funk fogk; lyoxk% çc)k% HkofUrA
   ¼³½ o"krk xxu ?kukix< HkofrA
2- fjDrLFkku"k ;Fkkfufn"V yVydkjL; fØ;kinkfu ;kt;Ur
   ¼d½ uokEc/kkjkfHkgrk% lyoxk%&&&&&& ¼un½
   ¼[k½ foiyk% o"kk% oxu&&&&& ¼ir½
   ¼x½ ç.k"Vdyk% u|% ty 'kh?k&&&& ¼ç$og½
   ¼?k½ HkkLdj% n'ku u &&&&&&& ¼vfHkmib½
   ¼³½ lenh.koxk% okrk% &&&&& ¼ç$ok½
3- ,dinu mÙkj fy[kUr
   ¼d½ o"krk rekfofylrk% dk% HkofUr\
   ¼[k½ e?kkuk Lou% d ic)k%\
   ¼x½ i.k"Vdyk% dk% ogfUr\
   ¼?k½ okrk% dFk iokfUr\

r`rh;% v'k%

bnkuh o; **llre 'ykd** iBke%A

vfLeu i| iorkuk o.ku orrA o"kkLukrk% iork% jE;k% HkofUrA

inPNn% uj% ujUnk% bo iorUnk%] ljUnnÙk% ioukiuhr%A
?kukEcdEHk% vfHkf"kP;ekuk% #iefJ;e Loke bo n'k;fUrAA

vUo;% uj% ¼vEcdEHk%½ vfHkf"kP;ekuk% ujUnk% bo ljUnnÙk% ioukiuhr% ?kkukEcdEHk%
¼vfHkf"kP;ekuk%½ iorUnk% Loke :ie fJ;e bo n'k;fUrA

HkkokFk%

;Fkk ujk% tydEHk% uik.kke vfHk"kd dofUr rFko bUn.k nÙk% iounou miuhr%
e?k:i% tydy'k% iorUnk.kke vfHk"kd% HkofrA ;Fkk uik% Loh; :i jkT;L; çxfr
'kfDre ,'o; p çn'k;fUr rFko iorUnk% LoPN /koy :i fJ; oulEink 'kkHkk
çn'k;fUrA ;Fkk ujUnk.kk tydEHkLukuu 'kkHkk o/kr rFkk iorkuk e?k tyLukuu
'kkHkk o/krA

O;k[;k

iorUnk% fd n'k;fUr\ :ie] fJ;e 'kkHkkeA dhn'kk% iorUnk%\ vfHkf"kP;ekuk%A d%
vfHkf"kP;ekuk%\ ?kukEcdEHk% ?ku:fifHk% vEcdEHk% ty/kj%A dhn'k% ?kukEcdEHk%\
ljUnnÙk% ljUn.k nÙk%A iu% dhn'k% ?kukEcdEHk%\ ioukiuhr% ok;uk vkuhr%A d%
vfHkf"kP;ekuk% ujUnk% bo\ uj% vEcdEHk% vfHkf"kP;ekuk% ujUnk% boA

lEifr **v"Ve 'ykd** iBke%A

i|·fLeu iÑr% vnHkr lkUn; fo|rA

inPNn% dofpr ixhrk% bo "kVink?k%] Dofpr iuÙkk% bo uhyd.B%A
Dofpr ieÙkk% bo okj.kUn%] foHkkfUr vudkJf;.k% oukUrk%A

vUo;% Dofpr "kVink?k% çxhrk% bo Dofpr uhyd.B% çuÙkk% bo Dofpr okj.kUn%
çeÙkk% boA ,r vudkJf;.k% oukUrk% foHkkfUrA

HkkokFk%

ou"k Dofpr Hkejk% xk;fUr ,o irh;r ouin'kk% ,o xk;fUr] Dofpr e;jk% uR;fUr]
ouLFky;% ,o uR;fUr] d=fpr xtUnk% eneÙkk% HkRok fopjfUr oLrr% oukfu ,o
eÙkkfu tkrkfuA bRFke ,r ouçkUrk% vud"kk thokuke vkJ;% HkRok 'kkHkUrA

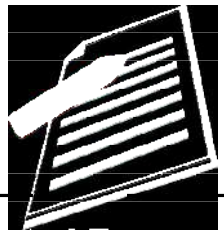

ujujUnk bo iorUnk%]
ljUnnÙk% ioukiuhr%A
?kukEcdEHkjfHkf"kP;ekuk]
:ifJ; Lokfeo n'k;fUrAA7AA

Dofpr çxhrk bo "kVink?k%]
Dofpr çuÙkk bo uhyd.B%A
Dofpr çeÙkk bo okj.kUn%]
foHkkUr;udkJf;.kk oukUrk%AA8AA

eDrklekHk lfyy irn oA
lfuey i=iV"k yXueA
â"Vk foo.kPNnuk fogxk]
ljUnnÙk rf"krk ficfUrAA9AA

0;k[;k

o"krk d foHkkfUr\ oukUrkA dhn'kk oukUrk\ vudkJf;.k vud"kke vkJf;.k vkJ;nkrkj oukUrkA oukUrk d çxhrk\ "kVink?k Hkejk.kk leg çxhrk Hkejk.kk xku;Drk vU; Hkejk oukUrkuk x.kxku dofUrA d çuÙkk\ uhyd.B e;j A d çeÙkk\ okj.kUn xtUnA

bnkuh **uoe 'ykd** ck/kke A

vfLeu 'ykd if{k.kk tyikuL; lUnj o.ku n';rA

inPNn eDrlekHke lfyye irr o] lfueye i=iV"k yXueA
â"Vk foo.kPNnuk fogxk ljUnnÙke rf"krk ficfUrAA

vUo; eäklekHke lfueye ljUnnÙke irr] o lfyye i=iV"k yXue ¼n"Vok½ foo.kPNnuk rf"krk fogxk â"Vk ¼HkRok½ ficfUrA

HkkokFk

dhn'k lUnj o.kue= nÙkeA if{k.k i="k yXu ty ficfUrA vkdk'kkr ifrr i="k lyXu ty eäkln'k çfrHkkfrA rn n"Vok fogxk çlUuk HkofUr ;rk fg r"kke b; çfrKk vfLr ;r r vkdk'kkr ifrr tye ,o ikL;fUr u r HkekA if{k.kk i{kk vfi fofHkUuo.kkuk 'kkHkk /kkj;fUrA

0;k[;k

fogxk fde ficfUr\ lfyye] tyeA dhn'k lfyye\ eäklekHk eäk bo vkHkk ;L; rr tyeA lfuey LoPN p lfyyeA iu dhn'ke tye\ irr lfyyeA vkdk'kkr irr tyeA ty d= lyXue vfLr\ i=iV"k]] i=k.kk iV"k ik="k yXu lDr tyeA du nÙk lfyye\ bUn.k nÙkeA fogxk dhn'kk lfUr\ foo.kPNnuk] fofo/ko.kk Nnuk i{kk ;"kk lfUr rkn'kk fogxkA r fogxk rf"krk fiikflrk vfi lfUrA fogxk tyikuu dhn'kk tkrk\ â"Vk çlUuk tkrkA fdeFk çlUuk fogxk\ fogxkuke pkrdkuk i.k vfLr ;r r doy o"kk;k ty ikL;fUr vr r çlUuk HkofUrA

0;kdj.kfcUno

lfU/kPNn

?ku $ vEc ¾ ?kukEc

ior $ bUnk ¾ iorUnk

iou $ miuhr ¾ ioukiuhr

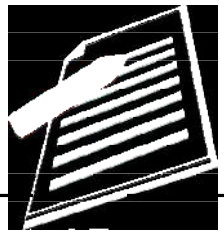

uj% $ ujUnk% ¾ ujujUnk%

dEHk%$ vfHkf"kP;ekuk% ¾ dEHkjfHkf"kP;ekuk%

NRo fu;e% foo.k $ Nnuk ¾ foo.kPNnukA ^N* dkj.kkr ^p* o.kL; vkxe%A gLoLoj $ N ¾ gLoLoj $ p $ NA ;fn âLoLojkr ij N o.k% Hkofr rnk p o.kL; vkxe% Hkofr ;Fkk Lo $ Ne ¾ LoPNe] vu $ Nn% ¾ vuPNn%A

lekl k%

uhyd.B% ¾ uhy% d.B% ;L; l% uhyd.B% r% cgohfg lekl %

eDrklekHke ¾ eDr;k lee vkHkk ;L; rr ¼tye½ cgchfg lekl %

"kVink/k% ¾ "kVinkuke vk?k% ¼r%½ "k"BhrRi :"k%

okj.kUn% ¾ okj.kkuke bUn% okj.kUn% ¼r%½ "k"BhrRi#"k%

i=iV"k ¾ i=k.kk iV"k "k"BhrRi :"k%

ljUnnÙke ¾ ljUn.k nÙke rrh;krRi#"k%

inifjp;%

n'k;fUr	¾		n'k $ f.kp	yV	ç- i-	cgopue
foHkkfUr	¾	fo	Hkk $	yV	ç- i-	cgopue
ficfUr	¾		ik	yV	ç-i-	cgopue

ç—frçR;;k%

nÙk%	¾ nk	ä i-	rrh;k fo-	cgopue
miuhr%	¾ mi $ √uh	ä i-	rrh;k fo-	cgopue
çxhrk%	¾ ç $ √x	ä i-	çFkek fo-	cgopue
çuÙkk%	¾ ç $ √ur	ä i-	çFkek fo-	cgopue
çeÙkk%	¾ ç $ √en	ä i-	çFkek fo-	cgopue
â"Vk%	¾ √â"k	ä i-	çFkek fo-	cgopue
rf"krk%	¾ √r"k	ä i-	çFkek fo-	cgopue
vfHkf"kP;ekuk%	¾ vfHk $ √flp $; ¼deokP;½	'kkup i-	çFkek fo-	cgopue
irr	¾ √ir	'kr ui-	çFkek fo-	,dopue

'kr'kkup iR;;k

yV% 'kr'kkupkA fgUnhHkk"kk;k ^dk; djr g,* bfr vFk 'kr'kkupiR;;;k% i;kx% fØ;rA ijLeifn/kkrfHk% lg 'kriR;;L; i;kx% Hkofr vkReuifn/kkrfHk% p lg 'kkup-iR;;L; i;kx% HkofrA 'kr'kkupiR;;kUrinkuk i;kx% fo'k"k.k:i.k HkofrA vr% fo'k"k.kL; fyxfoHkfDropukfu fo'k";inkulkj HkofUrA

'kr iR;;%

/kkr%	i0	L=h0	u0
xe	xPNu	xPNUrh	xPNr
iB	iBu	iBUrh	iBr
ue	ueu	ueUrh	uer
ip	ipu	ipUrh	ipr
dFk	dFk;u	dFk;Urh	dFk;r
/kko	/kkou	/kkoUrh	/kkor
on	onu	onUrh	onr
gl	glu	glUrh	glr
py	pyu	pyUrh	pyr
f'k{k	f'k{k;u	f'k{k;Urh	f'k{k;r

,"kk :ikf.k Øe'k% xPNror] unhor] txror HkofUrA

'kkup&iR;;%

/kkr%	i0	L=h0	u0
lo	loeku%	loekuk	loekue
yHk	yHkeku%	yHkekuk	yHkekue
lg	lgeku%	lgekuk	lgekue
o/k	o/keku%	o/kekuk	o/kekue
en	eknekeku%	eknekuk	eknekue
;r	;reku%	;rekuk	;rekue
dEi	dEieku%	dEiekuk	dEiekue
;kp	;kpeku%	;kpekuk	;kpekue
lg	lgeku%	lgekuk	lgekue
;/k	;/;eku%	;/;ekuk	;/;ekue

,"kk :ikf.k Øe'k% noor] yrkor] Qyor HkofUrA

/kkr:ikf.k

ur ¼ukpuk½

	yV ¼orekudky½			ykV ¼vkKk½		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
iFkei #"k%	uR;fr	uR;r%	uR;fUr	uR;r	uR;rke	uR;Ur
e/;ei #"k%	uR;fl	uR;Fk%	uR;Fk	uR;	uR;re	uR;r
mÙkei #"k%	uR;kfe	uR;ko%	uR;ke%	uR;kfu	uR;ko	uR;ke
	y³ ¼Hkrdky½			yV ¼Hkfo";rdky½		
iFkei #"k%	vuR;r	vuR;rke	vuR;u	ufr";fr	ufr";r%	ufr";fUr
e/;ei #"k%	vuR;%	vuR;re	vuR;r	ufr";fl	ufr";Fk%	ufr";Fk
mÙkei #"k%	vuR;e	vuR;ko	vuR;ke	ufr";kfe	ufr";ko%	ufr";ke%

fof/kfy³ ¼ikFkuk] bPNk½

iFkei #"k%	uR;r	uR;rke	uR;;%
e/;ei #"k%	uR;%	uR;re	uR;r
mÙkei #"k%	uR;;e	uR;o	uR;e

ficfr ¼yV½ ficr ¼ykV½] vficr ¼y³½] ikL;fr ¼yV½] ficr ¼fcf/kfy³½ Lo; fy[krA

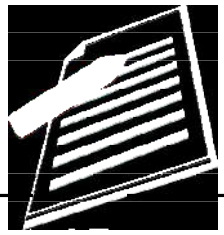

r`rh;k'klkj%

vfHk"kdkRij ;Fkk jktku% LoL; jkT;L; çxfr 'kfDre ,'o; çn'k;fUr rFko e?k% vfHkf"kDrk% iorUnk% Lo :i fJ; p n'k;fUrA ou"k Dofpr Hkejk% xk;fUr] Dofpr e;jk% uR;fUr d=fpr p xtUnk% eneÙkk% HkRok fopjfUrA bRFk ,r ouçkUrk% vud"kk Hkkokuke vkJ;k% HkRok 'kkHkUrA fofo/ko.kk% fiikflrk% fogxk% vkdk'kkr ifrr i="k lyXu ty çlUur;k ficfUrA

vfHk"kd d ckn ftl çdkj jktk viu jkT; dh çxfr] 'kfDr] ,'o; vkfn dk çn'ku djr g mlh çdkj e?k :ih tydy'kk }kjk vfHk"kd gku ij ekuk ; iorjkt viu fuey :i vkj 'kkHkk lEifÙk dk n'ku lk djk jg gA dgh Hkej xk jg g] dgh ekj uR; dj jg g rk dgh xtjkt eLr gkdj fopj.k dj jg g ekuk mud ek/;e l ouin'k gh xk jg g vkj ukp jg gA bl çdkj ; ouçkUr vud Hkkok d vkJ; cu dj l'kkfHkr gk jg gA fofo/k jxk oky l;kl iihg vkdk'k l fxjr g,] iÙkk d nkuk e lfpr] ty dk [k'kh l ihr gA

ikBxrç'uk% 13-3

1- v/kkfyf[krinkuk ;ktuu leLrinkfu jp;Ur

¼d½ ujk.kke bUnk%-¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼[k½ iouu miuhr% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼x½ uhy% d.B% ;L; l% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼?k½ i=k.kk iV"k ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼³½ "kVinkuke vk?k% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼p½ okj.kkuke $ bUn% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

2- lfU/k doUr

¼d½ uj% $ ujUnk% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼[k½ dEHk% $ vfHkf"kP;ekuk% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼x½ foHkkfUr $ vudkJf;.k% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼?k½ foo.k $ Nnuk% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼³½ ior $ bUnk%¾ &&&&&&&&&&&&&&&

¼p½ "kVin $ vk?k% ¾ &&&&&&&&&&&&&&&

3- çnÙkkUo;;k% fjDrLFkkuifr doUr

¼d½ cykfdu% ¼i½ &&&&&& lfyykfrHkkje lenogUr% ¼ii½ &&& egh/kjk.kke ¼iii½ &&&&& Ükx"k foJE; foJE; ¼iv½ &&&& ç;kfUrA

¼[k½ ?kukuke Lou% ¼i½ &&&&&&funke fogk; ¼ii½ &&&&& vud:ik—& fro.kuknk% ¼iii½ &&&&&&&& lyoxk% ¼iv½ &&&&&A

4- ikBkr i p äiR;;kUr'kCnku fpurA

13-4 fde vf/kxre

- o"krk /kj.kh rlrk tk;rA
- ç—R;k lo= çlUurk n';r e.Mdk% unfUr] Hkejk% xk;fUr] e;jk% uR;fUr] xtk% p eÙkk% HkofUrA
  iÑr% lkUn;e vnHkre HkofrA
- ä& äor çR;;;k% ç;kx% Hkrdkykfk fØ;rA fo'k"k.k:i.k vfi vu;k% i;kx% HkofrA
- ä& äorçR;;kUr'kCnkuk :ikf.k f="k fyx"k foHkfä"k p fo'k";kulkj HkofUrA
- 'kr çR;;L; ç;kx% ijLeifn/kkr"k 'kkup çR;;L; p i;kx% vkReuifn/kkr"k fØ;rA
- cgohfglekl vU;in ç/kku HkofrA
- ur ik /kkr};L; :ikf.kA

13-5 ;kX;rkfoLrkj%

¼d½ **dk0;ifjp;%** vkfndo% okYehd% jkek;.ke Hkkjrl; vkfndk0;eA /kkfedufrde;knkuk r v; dk'k% ,o orrA HkkjrL; ikphu;xL; ijEijk.kk] /kkj.kkuke] vkn'kkuk p vfLeu egkdk0; fo'kn o.ku fo|rA xUFkL; uk;d% e;knki#"kkÙke% Jh jke% vfLrA vk/kfuddky·fi rL; pfj=e vudj.kh; eU;rA jkek;.ke ,de mith0; dk0;eA vud"kk egkdk0;kuk ukVdkuk p eylkr% jkek;.ke ,o vfLrA vk/kfudlkfgR;e vfi vuu xUFku vuikf.kreA fo'oL; vudkl Hkk"kkl vL; vuokn% tkr%A

¼[k½ **dfoifjp;%** egf"k% okYehfd% ,o vkfndfo% dF;rA l% riLoh lk/kd%] onkuk Kkrk] lkekftdiFkkuk ekU;rkuk p lLFkkid%] /keL; LrEHk%] ykdkujtuL; leFkd% vklhrA

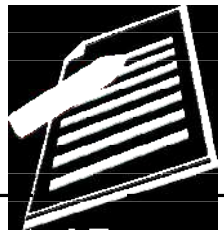

¼x½ HkkofoLrkj%

- ***lekuHkkOkkFkZdk% 'ykdk%***

1- ^^r"kkdy'pkrdif{k.kk dy% i;kfprkLrk;Hkjkoyfecu%A
i;kfUr eUn cg/kkjof"k.kk cykgdk% Jk=eukgjLouk%AA**

&^_ rlgkje] f}rh;% lx%] 'ykdl[;k 3*

¼l;kl l ihfMr pkrd if{k;k l ikfFkr] tyk d Hkkj dk /kkj.k dju oky] vfr o"kk dju oky] d.ke/kj 'kCn dju oky e?k /khj&/khj vkdk'k e eMjk jg gA½

2- ^^ioÙkuR; dye| cfg.kke**

^_ rlgkje] f}rh;%lx% 'ykdl[;k 6*

¼uR; e ioÙk e;jdy vc 'kkHkk n jgk gA½

3- ^^efnr bo dnEctkri"i% leUrkr ioupfyr'kk[k% f'kf[kfHkuR;rhoA
gflrfeo fo/kÙk lfpfHk% drdhuk uolfyykfHk"kdfPNUurkik oukUrk%AA**

&^_ rlgkje] f}rh;%lx% 'ykdl[;k 24*

¼uohu ty d lou l ftudk rki u"V gk x;k g] ,lk ;g ou in'k mRiUu g, dnEc i"ik l ilUu gvk lk Kkr gkrk gA pkjk vkj iou l ipfyr iM dh Mkfy;k l ukprk gvk lk yxrk g rFkk drdh dh dfy;k l glrk gvk lk nh[krk gA½

4- ^^igf"krk% drfdi"ixU/kek?kk; eÙkk oufu>j"kA
iikr'kCnkdfyrk xtUnk% lk/k e;j% lenk unfUrAA**

&^jkek;.ke

¼ou d >juk d lehi ØhMk l mYyflr g, eno"kh xtjkt doM d Qy dh lxU/k dk l?kdj eroky gk mB gA >ju d ty d fxju l tk 'kCn gkrk g] mll vkdy gk ; ekjk d ckyu d lkFk-lkFk Lo; Hkh xtuk djr gA½

¼?k½ Hkk"kkfoLrkj%

- **cgohfg lekl%**

vU;ini/kkuk cgohfg%

"kVin%	"kVinkfu ;L; l%	¼Hkej½
i.k"Vdyk%	i.k"Vk% dyk% ;klk rk%	¼u|½
foifriUuekxk%	foifriUuk% ekxk% ;klk rk%	¼u|½
uhyd.B%	uhy% d.B% ;L; l%	¼e;j%] f'ko½

[kMxikf.k%	[kMx% ik.kk ;L; l%	¼lfud%½
ihrkEcj%	ihre vEcje ;L; l%	¼fo".k%½
foe</kh%	foe<k /kh% ;L; l%	¼i#"k%½
uhykRiye	uhye mRiy ;fLeu rr	¼lj%½
ihrnX/kk	ihr nX/k ;;k lk	¼ckfydk½
n'kkuu%	n'k vkuukfu ;L; l%	¼jko.k%½

v= o; i';ke% ;r leLrinkfu vU;inkFk ifr fo'k"k.k:i.k i;DrkfuA ;nk leLrinkfu vU;"kk fo'k"k.k:i.k i;Drkfu HkofUr rnk cgohfg% lekl% HkofrA

13-6 ikBkUrç'uk%

1- 'krçR;; 'kkupçR;; ok ç;T; okD;ifr doUr

¼d½ lfyykfrHkkj &&&&&&& ¼lemnog$'kr½ okfj/kjk% ç;kfUrA

¼[k½ ?kukEcdEHk% iorUnk% &&&&& ¼vfHkflpdeokP;$ 'kkup½ Lok fJ; n'k;fUrA

¼x½ vkdk'k &&&& ¼un$'kr½ ty/kjk% xPNfUrA

¼?k½ uHkl% &&&&& ¼ir $ 'kr½ ty n"Vok fogxk% çlUuk% HkofUrA

¼³½ &&&&&&& ¼;/k $ 'kkup½ lfudk% n'k j{kfUrA

¼p½ ekrj&&&&& ¼lo $ 'kkup½ i=% eknrA

2- j[kkfdrinkuk foykeinkfu ç;T; fjäLFkkukfu ij;r

¼d½ tuk% fon'kkr Lon'ke vk;kfUrA okfj/kjk% iorkuk Ükx"k iu%&&&&

¼[k½ ykfHku% tuk% lnk vrlrk% HkofUrA uotyk?k% /kj.kh &&& tkrkA

¼x½ ØhMud çkl; f'k'k% çlUu% HkofrA funk &&& lyoxk% unfUrA

¼?k½ iou% eUn pyfrA o"krk u|% &&&&& çogfUr

¼³½ viDo Qy foe</kh% Hk³DrA &&&&&vkeQy Hkek irfr

3- äçR;;ç;kxu okD;ifr d#r

¼d½ uo% tyk?k% /kj.kh &&&& ¼fo$ ri $ Dr ½ tkrkA

¼[k½ ?kukuk Lou% lyoxk% &&&&A ¼ç $ c/k $ ä½

¼x½ &&& ¼ç $ u'k$ ä½ dyk% u|% çogfUrA

¼?k½ uokEc/kkjkfHk% &&&&&& ¼vfHk $ gu $ ä½ lyoxk% irfUrA

¼³½ Hkek &&&&& ¼fo $ ip $ ä½ vkeQy irfrA

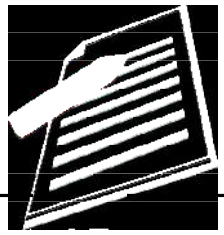

4- o"kr% o.ku ipokD;"k doUr

5- v/k% ^d* LrEHk i'kif{k.kk ukekfu lfUr ^[k* LrEHk p r"kk dk;kf.k fyf[krkfuA lefpreyu fØ;rke

^d* LrEHk%	^[k* LrEHk%
¼d½ lyoxk%	¼i½ ifDrc)k% vkdk'k mMM;UrA
¼[k½ lyoxk%	¼ii½ e?kku n"Vok uR;fUrA
¼x½ fogxk%	¼iii½ uokEc/kkjkfHkgrk unfUrA
¼?k½ "kVink%	¼iv½ o"kk;k% ty ficfUrA
¼³½ cykdk%	¼v½ i"i"k HkefUrA
¼p½ f'kf[ku%	¼vi½ o{kkr o{k"k dnfUrA

6- v/kkfyf[krkuk i'ukuke mÙkjkf.k fy[kUr

¼d½ egh/kjk.kk Ükx"k foJE; d i;kfUr\

¼[k½ o"krk d d o"kfUr unfUr uR;fUr p\

¼x½ e?k% vkPNkfnr uHkfl dklk Kku u Hkofr\

¼?k½ o"kk;k% oxu i.k"Vdyk% dk% iokfUr\

¼³½ iorUnk% du nÙk% tYk% vfHkf"kP;Ur\

¼p½ oukUrk% du du foHkkfUr\

¼p½ o"krk fogxk% dhn'k ty ihRok â"Vk% HkofUr\

7- fufn"V ?kkr:i% okD;kfu ij;Ur

¼d½ ckfydk% lekjkg ----------A	¼ur&yV½
¼[k½ mek g;% ----------A	¼ur&y³½
¼x½ [kxk% ty ----------A	¼ik&yV½
¼?k½ vge nX/ke ----------A	¼ik&yV½
¼³½ Ro Qykuk jl ----------A	¼ik&ykV½

13-7 mÙkjkf.k

13-3 ck/ki'uk%

1- ¼d½ iii] ¼[k½ i] ¼x½ v] ¼?k½ ii] ¼³½ iv

2- ¼d½ v] ¼[k½ i] ¼x½ ii] ¼?k½ iii] ¼³½ iv

3- ¼[k½ lfyye] ¼x½ HkkLdj%] ¼?k½ "kVin%] ¼³½ ?kukuk] ¼p½ okrk%

ikBxri'uk%

13-1 1- ¼d½ iii] ¼[k½ iv] ¼x½ ii] ¼?k½ vi]
¼³½ i] ¼p½ v

2- ¼d½ okujk%] ¼[k½ e?kk%] ¼x½ iorkuke] ¼?k½ ok;%]
¼³½ i;klre] ¼p½ f'k[kj"k

3- ¼d½ okfj/kjk% egh/kjk.kk Ükx"k foJE; ç;kfUrA
¼[k½ e?kk% lfyykfrHkkj le}gUr% xPNfUrA
¼x½ foiDoe vkeQy Hkek irfrA
¼?k½ o"krk fç;kfoghuk% /;k;fUrA
¼³½ lyoxk% lek'olfUr ;rk fg xh"erk xr r m".krk;k% dkj.kkr d"V u vuHkfo";fUrA

13-2 1- ¼d½ /kj.kh d% forlrk tkrk\ ¼[k½ o"krk d unfUr\
¼x½ dk% 'kh?k çogfUr\ ¼?k½ dke fogk; lyoxk% çc)k% HkofUr\
¼³½ o"krk fde ?kukix< Hkofr\

2- ¼d½ unfUr ¼[k½ irfUr ¼x½ çogfUr ¼?k½ vH;ifr ¼³½ çokfUr

3- ¼d½ fn'k% ¼[k½ e.Mdk% ¼x½ u|% ¼?k½ lenh.koxk%

13-3 1- ¼d½ ujUnk% ¼[k½ ioukiuhr% ¼x½ uhyd.B% ¼?k½ i=iV"k ¼³½ "kVink?k%
¼p½ okj.kUn%A

2- ¼d½ ujujUnk% ¼[k½ dEHkjfHkf"kP;ekuk% ¼x½ foHkkUR;udkJf;.k%
¼?k½ foo.kPNnuk% ¼³½ iorUnk% ¼p½ "kVink?k%

3- ¼d½ ¼i½ okfj/kjk% ¼ii½ unUr% ¼iii½ egRl ¼iv½ iu%
¼[k½ ¼i½ fpjlfu#)k ¼ii½ çc)k ¼iii½ uokEc/kkjkfHkgrk% ¼iv½ unfUrA

4- ¼1½ ic)k% ¼2½ forlrk% ¼3½ miuhr% ¼4½ ixhrk% ¼5½ ieÙkk%

13-6 ikBkUri'uk%

1- ¼d½ le}gUr% ¼[k½ vfHkf"kP;ekuk% ¼x½ unUr% ¼?k½ irr ¼³½ ;/;ekuk%
¼p½ loeku%

2- ¼d½ ç;kfUr ¼[k½ rlrk ¼x½ fogk; ¼?k½ 'kh?k ¼³½ iDoe

3- ¼d½ forlrk ¼[k½ çc)k% ¼x½ ç.k"Vk% ¼?k½ vfHkgrk ¼³½ foiDoe

4- ¼d½ o"kk r _ruk jkKh dF;rA
¼[k½ xh"ekriu 0;kdyk% tuk% o"kk;k% vfHkuUnu dofUrA

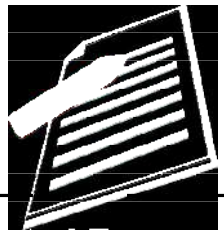

¼x½ e?kk% mPp% xtfUr o"kfUr pA

¼?k½ ç—fr% çQfYyrk tk;rA

¼³½ e?kku n"Vok fogxk% â"Vk% HkofUrA

5- ¼d½ vi] ¼[k½ iii] ¼x½ iv] ¼?k½ v]

¼³½ i] ¼p½ ii

6- ¼d½ okfj/kjk% ¼[k½ e?kk%] eÙkxtk%] e;jk% ¼x½ fn'kke

¼?k½ u|% ¼³½ ljUn.k ¼p½ HkkHkj% e;j% xtUn%

¼N½ o"krk fogxk% eDrkle] lfueye i=iV"k yXu ty ihRok â"Vk% HkofUrA

7- ¼d½ UkR;fUr ¼[k½ vuR;r ¼x½ ficfUr

¼?k½ ikL;kfe ¼³½ fic

14

ve`rL; iUFkk%

Hkour% tkufur ,o ;r ftKklk ekuoL; lgtk çofÙk%A o; fdefi oLr fo"k; 0;fDr ok n"Vok r ifr ftKklk de%A v|Ro r ;Fkk ;Fkk ckydk% ckfydk% p o;lk of) çkluofur rFkk rFkk Loi;koj.kL; fo"k; r"kk rklk p tkx:drk ço/krA vr% fofo/kku i'uku iPNfurA ,r"kk ç'ukuke mÙkjkf.k T;"Bk% J"Bk% p tuk% Loc);ulkj onfurA vLekd iot% _f"kfHk% ,rkn'kkuk cguk ç'ukuke mÙkjkf.k mDÙkkfuA rkfu vLekd le) lkfgR; miyH;UrA onk% mifu"kn% p lL—rok³e;L; e/kU;k% xFkk%A r= ftKklkuk 'keuiod lefpr:i.k thou;kiuL; ekx% inf'kr%A l% ekx% ,o verL; iUFkk% vfLrA vfLeu ikB o;e verL; ekxL; lEcU/k iBke%A

mí';kfu

be ikB ifBrok Hkoku

- ikBxrkuk eU=k.kk 'k) lLoje mPpkj.k dr {ke% Hkfo";fRk(
- r"kk eU=k.kk lnHk yf[kr 'kDr% Hkfo";fr(
- r"kk eU=k.kk Hkko oDr yf[kr p 'k{;fr(
- l;L;] lenL;] ifFk0;k% xk% p egÙo yf[kr leFk% Hkfo";fr(
- ikfjokfjd0;ogkjL; Lo:i o.kf;r {ke% Hkfo";fr(
- eU="k fufgrthoueY;kfu vf/kdR; lDrhuk p;u dr 'k{;fr(
- mie;% lg miekukuk eyu dfj";fr(
- b;lu] b"Bu iR;;k% i;kx dr 'k{;fr(
- T;kfr"k] vkReu] jktu] ifr] eul] pUnel 'kCn:ik.kk p;u dfj";fr(

fØ;kdyki%

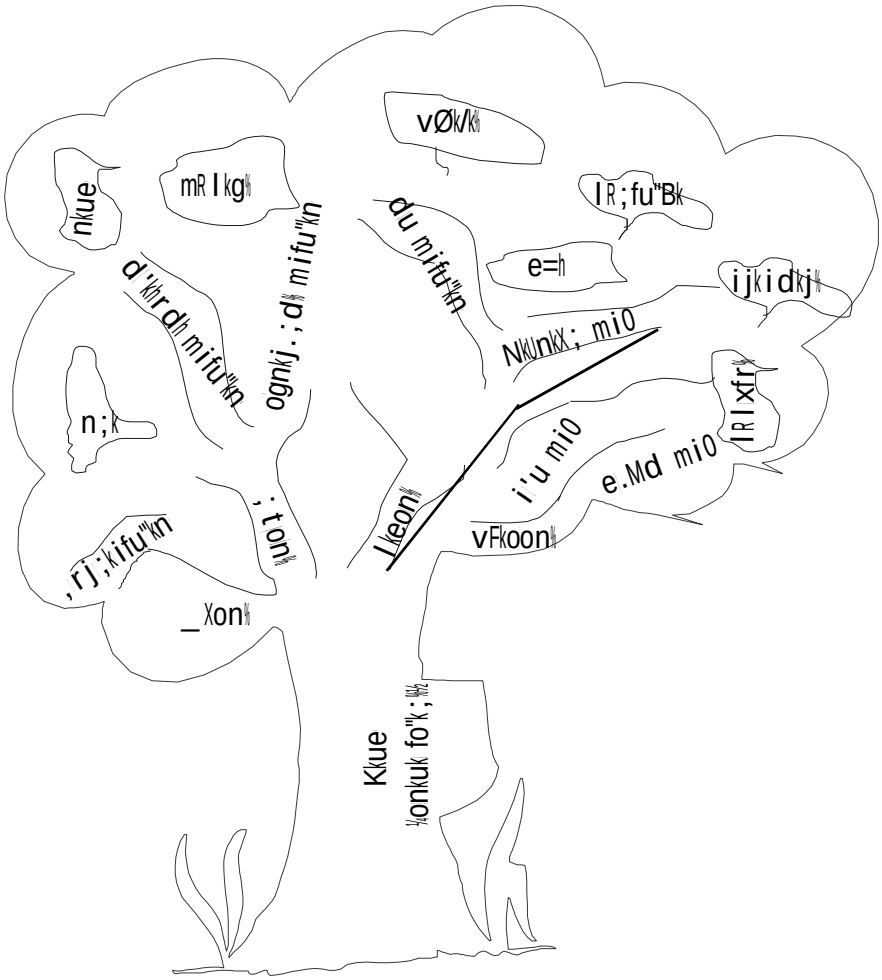

fp= n"Vok v/kkfyf[kri'ukuke mÙkj nnr

1- onkuk fo"k;% ---------- vfLrA

2- onk% dfr lfUr ----------=;% pRokj% ok\

3- onkuk ukekfu fy[kr ---------- ---------- ---------- ----------

4- ---------- _XonL; mifu"knA

5- i'ukifu"kn ---------- onL; mifu"knA

6- on"k mifu"kRl ifrikfnrkuk d"kkf pr i×pthoueY;kuk ukekfu fy[kUrA

---------- ---------- ----------

---------- ----------

14-1 eyikB%

ve`rL; iUFkk%

bnkuh onH;% mifu"knH;% p l fyrku eU=ku iBke%A

fdfLoRl;le T;kfr%] fd lenle lj%A
fdfLoRifFk0; o"kh;ku] dL; ek=k u fo|rAA1AA

cã l;le T;kfr|k% lenle lj%A
bUn% ifFk0; o"kh;ku xkLr ek=k u fo|rAA2AA

l u% ioLo 'k xo] 'k tuk; 'keorA
'k jktUuk"k/khH;%AA3AA

fo'o:i gfj.k tkronl] ijk;.k T;kfrjd riUreA
lgljf'e% 'kr/kk orekuk] ik.k% i tkuken;R;"k l;%AA4AA

vkReku jfFku fof) 'kjhj jFkeo r
cf) r lkjfFk fof) eu% ixgeo pAA5AA

fry"k ry n/kuho lfijki% ókr%Loj.kh"k pkfXu%A
,oekRek·Refu xg;r·lk lR;uu rilk ;k·ui';frAA6AA

vuor% fir% i=% ek=k Hkor leuk%
tk;k iR; e/kerh okp onr 'kkfUrokeAA7AA

ek Hkkrk Hkkrj f}{ku
ek LolkjeRk LolkA
lE;p% lork HkRok
okp onr Hkn;kAA8AA

'kCnkFkk%

fdfLor ¾ fd fLor ¾ D;k
l;le ¾ l; d leku
lj% ¾ rMkx%] rkykc
o"kh;% ¾ vf/kd o"k okyk] vf/kd
vk; dk] ek=k ¾ lekurk] miek
cã ¾ ije'kfDr :i b'oj
|k% ¾ | ykd] xk% ¾ xk;
tkronle ¾ ftll foKku
mRiUu gkr g ,l l; dk
lgljf'e% ¾ gtkj fdj.kk okyk
'kr/kk ¾ ldMk idkj l
gkrk ¾ vkºoku dju okyk] cyku
okyk] ioLo ¾ 'k) gk
'k ¾ dY;k.k] 'kkfUr
vor ¾ ?kkM d fy,
vkRekue ¾ vkRek dk
jfFkue ¾ jFk dk Lokeh
fof) ¾ tkuk
lkjfFke ¾ jFk pyku oky dk
ixge ¾ ?kkM dh yxke
n/kuho ¾ n/kfu $ bo ¾ tl
ngh e] lfijki% ¾ lfi% $
vki%] lfi% ¾ ?kh] vki% ¾ ty
lkr%Loj.kh"k ¾ L=kr%l $ vj.kh"k
L=kr%l ¾ lkrk e] mnxe LFkyk
e] vuor% ¾ vudy dke dju
okyk] ek=k ¾ ekrk l] d lkFk
leuk% ¾ vPN eu okyk
tk;k ¾ iRuh
e/kerh ¾ ehBh ok.kh dk
'kkfUroke ¾ 'kkfUr l ;ä
f}{ku ek ¾ f}{kr $ ek
f}{kr ¾ }"k dj
ek ¾ er] ugh
lE;p% ¾ leku or oky] leku
de oky
Hkn;k ¾ mfpr jhfr l

14-2 ck/ki'uk%

1- eyikB n"Vok fjDrLFkku ij;Ur

¼d½ fd ---------- T;kfr%A

¼[k½ xkLr ---------- u fo|rA

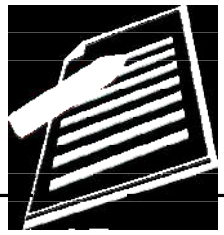

¼x½ vkReku ---------- fof)A

¼?k½ ----------firr i=kA

¼³½ okp onr ----------A

2- ^v* LrEHk fyf[krkuk i'ukuk ^c* LrEHk fyf[krr mÙkj lgj[k;k eyu doUr

^v* i'uk

¼d½ fd lenle lj\

¼[k½ eu dhn'ke fof)\

¼x½ vki d= HkofUr\

¼?k½ tk;k iR; dhn'kh okp onr\

¼³½ d;k okp onr\

***c* mÙkjkf.k**

¼i½ vki lkr l HkofUrA

¼ii½ Hkn;k okp onrA

¼iii½ |kh lenle ljA

¼iv½ eu ixgeo fof)A

¼v½ tk;k iR; e/kerh okp onrA

14-3 v/kuk voxPNke

iFke v'k

eU=&1

inPNn fde fLor l;lee T;kfr] fde lenlee ljA
fde fLor ifFk0; o"kh;ku] dL; ek=k u fo|rAA

fdfLoRl;le T;kfr]
fd lenle ljA
fdfLoRifFk0; o"kh;ku]
dL; ek=k u fo|rAA1AA

vUo; l;le T;kfr fdfLor\ lenle lj fde\ ifFk0; o"kh; fdfLor\ dL; ek=k u fo|r\

0;k[;k

v= ;tonL; iFkeeU= _f"k lf"VlEcU/k prj i'uku iPNfr&

v= d iFke i'u\ fdfLon T;kfr ¼vfLr½\ du lee\ l;lee vFkkr loT;kfr"k l;L; T;kfr J"BeA fd l;L; T;kfr"kk ln'ke vfi vU;r fdefi T;kfr\

f}rh; i'u d\ fd lj vfLr\ du lee\ lenlee vFkkr len.k ln'kh tyk'k;kA

rrh; i'u d\ fdfLon o"kh; vfLr\ dL; o"kh;ku\ ifFk0; o"kh;ku vFkkr ifFk0;k io d jfpr\A

prFkh i'u d\ dL; ek=k u fo|r\ dL; ryuk u fo|rA

fVli.kh

fdfLor l;le T;kfr%& llkj cgfu T;krhf"k HkofUr] ;Fkk nhiT;kfr%] vfXuT;kfr%] pUnT;kfr%A ,r"k T;kfr"k l;T;kfr% ie[k eU;rA v=% i'u% Hkofr ;r l;le T;kfr% fde vfLr\

fdl lenle lj%& ljkfl vudfo/kkfu HkofUrA xke lj% ;= tuk% LukfUr] ty Loxge vku;fUr] ou lj% Hkofr ;= i'ko% if{k.k% p ty ficfUr] uxj lj% Hkofr ;r% lodkj% ;U=}kjk ty ukxfjdk.kk xg"k iki;frA lj% ¾ rMkx% ¾ iYoy%A _f"k% eur ;r len% vfi egr lj%A v= i'u% Hkofr ;r lenle lj% fde vfLr\

fdfLor ifFk0;s o"kh;ku& ifFkoh vudH;% o"kH;% io jfprkA vr% ifFkoh o)kA ifFk0;k% vi{k;k o)rj% d%\ ifFk0;k% io d% jfpr% vklhr v;e vfLr v= i'u%\ ifFk0; o"kh;ku fdfLor\

dL; ek=k u fo|r& llkj ik;% lo"kk oLruk eku fo|r ?kuhHkroLruk rkyu dRok eku Kk;rA rjykuk n0;k.kk ik=.k eku fØ;rA oL=kfndL; vfi eku Kk;rA v= i'u% vfLr&dL; eku u vfLr\ dL; rY;rk] ryuh;rk u Hkofr\

;gk ofnd _f"k pkj i'u iNrk g&

1- l; d leku T;kfr dku lh g\

2- len d leku yEck pkMk rkykc dku lk g\

3- ifFkoh l vf/kd ijkuk dku g\

4- fdl dh ryuk fdlh nljh oLr l ugh dh tk ldrh\

eU=%&2

cã l;le T;kfr&
|k%lenle lj%A
bUn% ifFk0; o"kh;ku
xkLr ek=k u fo|rAA2AA

inPNn% c°e l;lee T;kfr% |k% lenlee lj%A
bUn% ifFk0; o"kh;ku xk% r ek=k u fo|rAA

vUo;% l;le T;kfr% cã ¼vfLr½ lenle lj% |k% ¼vfLr½A ifFk0; o"kh;ku bUn% ¼vfLr½ xk% r ek=k u fo|rA

0;k[;k

vfLeu e= ioi'ukuk pRokfj mÙkjkf.k v= inÙkkfu lfUrA Lo;efi fopkj;Ur ;fn fdefi vU;r vfi mÙkje prrfg fy[kUrA

l;.k le T;kfr% fdfLor\ l;.k le T;kfr% cã ¼vfLr½A

lenle lj% fdfLor\ |k% lenlee lj% ¼vfLr½A

ifFk0; o"kh;ku d%\ bUn% ifFk0; o"kh;kuA

dL;k% ek=k u vfLr\ xk% r ek=k u vfLrA

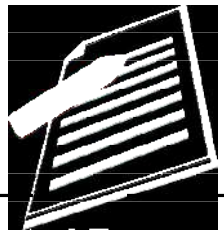

cã l;le T;kfr%& ;Fkk l;T;kfr% vf/kd rtke; Hkofr rFkk ,o cã vfi vf/kd rtke; HkofrA cã ije'kfDreku ijekRek vfLrA rL; rt% icy HkofrA

|k% lenle lj%& |ykd% rFkk foLrr% xEHkhj% p orr ;Fkk len% foLrr% xEHkhj% p HkofrA ifFk0;k% v/k% ikrkyykd%] ifFk0;k% mifj vUrfj{ke vUrfj{kL; mifj |ykd%A |ykd% vfr foLrr% HkofrA

bUn% ifFk0;k o"kh;ku& o"kh;ku&vu;k% o);k% e/; vfr'k;u v; o)% bfr o"kh;kuA o)L; o"k bfr vkn'k%A bUn% nokuk jktkA bUn% o"V% ¼o"kk;k%½ drkA bUn% ifFk0;k% io jfpr%A vr% bUn% ifFk0;k% o)rj% vfLrA

xkLr ek=k u fo|r& xk% r ek=k u fo|rA xk% ryuk du vfi dr u 'kD;rA xk% Hkkjrh;lLdrk iT;k vfLrA xk% ek=k ln'kh HkofrA vlk uh#t nX/k nnkfrA rL;k i=k% cyhonk% df"kde dofUrA vr% xk% vryuh;k HkofrA

¼iFke eU= e iN x, i'uk dk mÙkj f}rh; eU= e fn;k x;k gA iFke eU= e pkj i'u iN x, Fk mu pkjk dk mÙkj bl nlj eU= e fn;k x;k g&

1- l; d leku idk'koku rtke; cã gA cã lo'kfDreku ijefirk ijekRek dk dgr gA
2- len d leku yEck] pkMk vkj xgjk |ykd g& ifFkohA ifFkoh d uhp ikrky ykd] ifFkoh d Åij vUrfj{k g vkj vUrfj{k l Åij |ykdA
3- ifFkoh l igy bUn dh lf"V gb FkhA blfy, bUn ifFkoh l cMh vk; okyk gA bUn ifFkoh l Hkh ijkuk gA
4- xk dh cjkcjh fdlh l ugh dh tk ldrhA xk vryuh; gA xk gekj fy, iT; gA

eU=%&3

inPNn% l% u% ioLo 'ke xo] 'ke tuk; 'ke vorA
'ke jktu u% vk"kf/kH;%AA

l u% ioLo 'k xo] 'k tuk; 'keorA
'k jktUuk"k/khH;%AA3AA

vUo;% jktu l ¼Ro½ u% xo 'k ¼d#½] ¼u%½ tuk; 'k ¼d#½] ¼u%½ vor 'k ¼d#½ vk"k/khH;% 'k ¼d#½] ioLoA

0;k[;k

lkeonL; vfLeu rrh; e= _f"k% lke fd ikFk;fr bfr ck/kke%A

jktu l% Ro fd d#\ 1- u% xo 'ke ¼d#½A 2- tuk; 'ke ¼d#½A 3- ¼u%½ vor 'ke ¼d#½A 4- ¼u%½ vk"k/khH;% 'ke d#A 5-ioLoA

v; eU=% lkeonL; vfLrA lke% vk"kf/ke;% jl% HkofrA l% norkor ikfFkr%A

l u% ioLo 'k xo& u% ¾ vLekd xo ¾ i'koA

v= ,dopu tkR;Fk i;Dr%A vr% xkH;% ¾ i'kH;%] v;e vFk% xghr0;%A 'k Hkor ¾ dY;k.k] l[k 'kkfUr% HkorA g lke! Ro Lo; ioLo iuhr% ifo=% HkoA

'k tuk; & 'k ¾ dY;k.k] exy] 'kkfUr%] ¼Hkor½ tuk; ¾ vLekd cU/koA v=kfi tkR;Fk ,dopu i;DreA tuH;% ¾ cU/kH;% v;eFk% xghr0;%A

'ke vor & vor] vÜok;A vLekd v'oH;% dY;k.k Hkor ioLo & g lke Ro oL=kfn}kjk fo'k)% HkoA

rhlj eU= e _f"k lke l ikFkuk djrk g fd g lke! re gekj i'kvk dk dY;k.k djk] gekj cU/k ckU/kok dk dY;k.k djk vkj gekjh vk"kf/k;k dk dY;k.kdkjh cukvkA g lke re Lo; oL= vkfn e Nku tk dj 'k) gk ft l l rEg ihdj ykx LoLFk gkA

0;kdj.kfcUno%

fdfLor ¾ fde $ fLor ¼v0;;%½

l;lee ¾ l;.k lee ¼rrh;krRi#"klekl%½

lenlee ¾ len.k lee ¼rrh;krRi#"klekl%½

o"kh;ku ¾ o) $ b;lu ¼iR;;%½ o)L; ^o"k* bR;kn'k%

jktUuk"k/khH;% ¾ jktu $ vk"k/khH;% ¼0;tulfU/k%½ Lojij lfr ^u* o.kL; f}Ro HkofrA

i;k;okfpu%

len% & lkxj%] mnf/k%] okfjf/k%] uhjfuf/k%] tyf/k%A

l;%& fnokdj%] fnuef.k%] lgljf'e%] lgldj%] lglfdj.k%] lglnhf/kfr%] lglejhfp%] lgl/kke] lglikn] lglk'k%] lglkfp%] frXenhf/kfr%A

ikBxrç'uk% 14-1

1- nÙkkuke mÙkjk.kk i'uku fy[kUr

¼d½ xk% ek=k u fo|rA ----------

¼[k½ lenle lj% |k% vfLrA ----------

¼x½ bUn% ifFk0; o"kh;kuA ----------

¼?k½ l;le T;kfr% cã vfLrA ----------

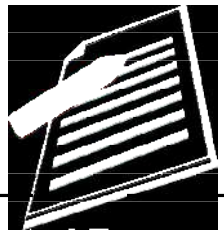

2- mÙkjkf.k lLdru fy[kr

¼d½ cãfon% l;: dhn'k KkroUr%\ ----------

¼[k½ vor bfr 'kCnL; d% vFk%\ ----------

¼x½ lke% dLe dLe dY;k.k djkfr\----------

¼?k½ ifFk0; o"kh;ku d%\ ----------

¼³½ vLekde bfr dL; inL; vFk%\----------

3- b;lu] b"Bu iR;;;k% i;kx dRok fjDrLFkku fy[kr

idfr% ¼vkn'k½	b;lu	b"Bu
¼d½ fi;% ¼i½	----------	i"B%
¼[k½ i'kL;% ¼J½	J;ku	----------
¼x½ oj%	----------	ofj"B%
¼?k½ vfUrde ¼un½	unh;ku	----------
¼³½ vYi% ¼du½	duh;ku	----------

f}rh;% v'k%

eU=%&4

i'ukifu"kn% vfLeu e= l;L; Lo:i ck/kke%A

inPNn% fo'o:ie gfj.ke tkronle] ijk;.ke T;kfr% ,de riUreA lgljf'e% 'kr/kk oreku%] ik.k% itkuke mn;fr ,"k% l;%AA

vUo;% fo'o:ie] gfj.ke] tkronle] ijk;.ke] T;kfr%],oe] riUre ¼l;: cãfon% fo}kl% KkroUr%½A ¼l½ lgljf'e% 'kr/kk oreku% itkuke ik.k% l;% mn;fr ,oA

[k.MkUo;%

cãfon% fo}kl% fd KkroUr%\ l;: KkroUr%A dhn'k l;e\ fo'o:ieA iu% dhn'ke\ gfj.keA iu% dhn'ke\ tkronleA iu% dhn'ke\ T;kfr%A iu% dhn'ke\ ,deA iu% dhn'ke\ riUreA d% mn;fr\ l;% mn;fr ,oA dhn'k% l;% mn;fr\ lgljf'e%] 'kr/kk oreku%] ik.k%A d"kk ik.k%\ itkuk ik.k%A

0;k[;k

v= HkonfHk% l;L; Lo:ifo"k; ifBreA HkoUr% vfi LoeR;k dk'pu prl% fo'k"krk% fy[kUrA

fo'o:i gfj.k tkronl]
ijk;.k T;kfrjd riUreA
lgljf'e% 'kr/kk oreku%]
ik.k% itkuken;R;"k l;%AA4AA

fVli.kh

filiyknL; _"k f'k";k re vudku i'uku viPNuA r= dkR;k;u l"V fo"k; viPNrA rL; i'uL; mÙkj dFk;u filiykn _f"k l;L; mRifÙkfo"k; Lo:ifo"k; p vonrA

fo'o:ie& lo:ieA fo'o"kk tukuk :i l;%A loku tuku Loidk'ku n'k;fr] rH;% :i nnkfrA vU/kdkj dL; vfi :i n"V u HkofrA idk'k ,o :i nf"Vxkpj HkofrA vr% l;% lo"kk :ie vfLrA

gfj.ke& gjfr bfr gfj.kA l;% loe vU/kdkj gjfr] jkxku gjfr] ty ok"i:i.k gjfr ;u o"kk o"kfUrA vr% l;% gfj.k r gfj.keA

tkronle& tkrkfu ofÙk bfr tkron r tkronleA loku mRiUuku l;% tkukfrA vFkok tkrkfu onkfl foKkukfu ;Lekr l tkronA l; ,o lo"kk foKkukuk dkj.ke vr% vlk tkron r tkronleA

ijk;.ke& ij $ v;ueA ij"kke v;ue vkJ;Hkre l;eA

T;kfr% & T;kfrLo:ie] rtke;eA

,de& ,dkfdue] ,dy] l;% ,dkdh ,o vkdk'k HkefrA l dL; vfi lkgk¸; u vi{krA

riUre& rki doUreA l;% egku vfXuxkyd%] rL; rki% ,o Åtk;k% ókr%A l;% l"V egku LrEHk%A l;% pr u L;kr lf"V% u';rA

,rkn'k l; cãfon% foKkroUr%A

lgljf'e%& lgl j'e;% ;L; l%] vudfdj.koku l;%A

'kr/kk orleku%& vud% idkj% fo|eku%A lo"k ikf.k"k] o{k"k] oLr"k p l;L; m"ek fo|rA vr% l;% r"kk :i.k fo|eku% HkofrA

itkuk ik.k%& l;% ;fn u L;kr rnk tuk% fe;juA vr ,o mäe & itkuk ik.kHkr% thouL; vk/kkj%] thouL; j{kd%A

eU=%&5

vfLeu e= o;e jFkLo:i 'kjhj ck/kke%A

vkReku jfFku fof) 'kjhj jFkeo r cf) r lkjfFk fof) eu% ixgeo pAA5AA

inPNm% vkRekue jfFkue fof) 'kjhje jFke ,o rA
cf)e r lkjfFke fof) eu% ixge ,o pAA

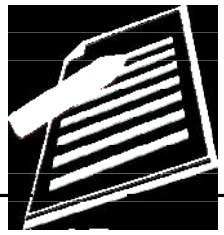

vUo;% vkRekue jfFkue fof)] 'kjhje r jFke ,o p cf)e r lkjfFke fof)] eu% p ixge ,o ¼fof)½A

0;k[;k%

_f"k% ftKklk 'kkE;fr&

vkReku fd fof)\ vkReku jfFkue] 'kjhj r jFke ,o] cf) r lkjfFk] eu% p ixge ,o tkuhfgA

vkReku jfFku ---------- bfr eU=% dBkifu"kn% orrA

vkReku jfFku fof)] 'kjhj jFke ,o r& ;Fkk jFk% Hkofr rFkk 'kjhj tkuhfgA 'kjhj jFkln'k%A jFkL; Lokeh jFkh dF;rA 'kjhjL; Lokeh vkRek vfLrA

cf) r lkjfFk fof)& jFkL; pkyd% lkjfFk% dF;rA lkjfFk% d'ky% Hkofr pr jFk lE;d pky;fr] vd'ky% Hkofr pr jFk lE;d u pky;frA jFkL; pkyd% lkjfFk%] 'kjhjL; pkfydk cf)%A cf)% fu.k; djkfr 'kjhj dFk pkyf;r0;eA

eu% ixge p& jFkL; d"k.ke v'ok% dofUr ,oe bfUn;kf.k 'kjhje br% rr% vkd"kfUrA v'okuk ixgk% rku fu;U=;fUrA ,oe ,o eu% 'kjhjL; ixg%A eu% bfUn;kf.kA rn}kjk 'kjhj lUekx LFkki;frA vkRek eul% fu;U=.ku 'kjhj lE;d pky;frA

eU=%&6

vfLeu eU= o; vkReu% Kku dFk Hkor bfr ck/kke%A

inPNn% fry"k rye n/kfu bo lfi% vki% lkr%l vj.kh"k p vfXu% ,oe vkRek vkRefu xg;r vlk lR;u ,ue rilk ;% vui';frAA

vUo;% ;% vlk lR;u rilk ,ue ¼vkRekue½ vui';fr ru vkRefu vkRek ¼rFkk½ xº;r ¼;Fkk½ fry"k rye ¼xº;r½ n/kfu lfi% ¼xº;r½ lkr%l vki% ¼xº;r½ vj.kh"k p vfXu% xº;rA

0;k[;k

;% de vui';fr\ vkRek ,oe ¼vkRekue½ vui';frA

,ue dFke vui';fr\ lR;u rilkA ru vkRek vkRefu xº;rA

dFk xº;r\ ;Fkk& 1- fry"k ry HkofrA 2- n/kfu lfi% boA 3- lkr%l vki% boA 4- vj.kh"k vfXu% boA

v; eU=% ÜorkÜorjkifu"kn% xghr%A

fry"k ry n/kuho lfijki%
ókr%Loj.kh"k pkfXu%A
,oekRek·Refu xg;r·lk
lR;uurilk ;k·ui';frAA6AA

fry"k ry ---------- pkfXu%A ;Fkk fry"k ry Hkofr] cfg% u n';r] ;Fkk n/kfu lfi%& ?kre vUrfufgr Hkofr] ;Fkk vki%&ty Lkkr%l& mRl"k fo|eku Hkofr] ;Fkk vj.kh"k vfXu% & ;Kle; vXu% mRiknuk; dk"Bfo'k"kL; mi;kx% fØ;r rL; dk"BL; uke vj.kh bfr HkofrA ;KkjEHk };k% vj.;k% ?k"k.ku vfXu% mRi|rA vlk vfXu% vj.;k% ,o Hkofr cfgLr% u n';rA ije ,r"kk ry&?kr&tykuk iki.k vj.khH;% vXu% mRiknu tuu Je% dj.kh;% HkofrA

,oekRekfu ---------- ;k·ui';frA

;Fkk frykfn"k rykfnd iklr Je% dr0;% Hkofr rFkk ,o vlk vkRek vkRefu ,o xg;r&ikl;rA du xg;r\ ;% ,ue vkReku lR;u rilk p vui';fr ;% tu% lnk lR; onfr rilk&ifjJe.k p 0;ogjfr l ,o vkRefu vkReku tkukfrA

l; gh lkj fo'o dk :i gA l; gh lcdk vkJ; gA ;g 'kjhj ,d jFk d leku gA jFk :ih 'kjhj dk Lokeh vkRek gA cf) lkjFkh gA bfUn;k jFk dk [khpu oky ?kkM gA eu yxke gA bl idkj eu d fu;U=.k l 'kjhj Hkyh Hkkfr py ikrk gA tk 0;fDr bl vkRek dk lR; vkj ri l n[kr g o gh vkRek dk tku ldr gA

0;kdj.kfcUno%

inifjp;%

vkRekue	& vkReu]	f}rh;k	,dopue
jfFkue	& jFk% vL; vfLr bfr jfFku]	f}rh;k	,dopue
n/kfu	& nf/k]	llreh]	,dopue
lkr%l	& lkrl]	llreh]	cgopue
vkRefu	& vkReu	llreh	,dopue
rilk	& ril]	rrh;k]	,dopue

fØ;kinifjp;%

fof)	& fon]	ykV]	e/;ei#"k%	,dopue
xg;r	& xg deokP;	yV]	iFkei#"k%]	,dopue
vui';fr	& vu $ n'k ¼i';½	yV]	iFkei#"k%]	,dopue

iR;;%

jfFku & jFk $ bfu ¼rf)riR;;½

lU/k;%

n/kuho	& n/kfu $ bo	¼nh?klfU/k½
lfijki%	& lfi% $ vki%	¼folxlfU/k½
L=kr%Loj.kh"k	& Lkkr%l $ vj.kh"k	¼;.klfU/k½

vkRek··Refu & vkRek $ vkRefu ¼nh?kl fU/k½
lR;uue & lR;u $,ue ¼of) lfU/k½
;k·ui';fr & ;% $ vui';fr ¼folxlfU/k½

ikBxrç'uk% 14-2

1- mHk;k% LrEHk;k% nÙkkuke mie;&miekukuke mfpr eyu doUr

d LrEHk%	[k LrEHk%
¼d½ 'kjhje	(i) cf)%
¼[k½ ixge	(ii) vkRek
¼x½ lkjfFk%	(iii) jFk%
¼?k½ jFkh	(iv) eu%

2- mfprin fpRok fjDrLFkku ij;Ur
vfXu%] lfi%] rye] vkRefu] lkr%l
¼d½ fry"k ----------
¼[k½ ---------- vkRek
¼x½ vj.kh"k ----------
¼?k½ ---------- vki%
¼³½ n/kfu ----------

3- lLdrHkk"k;k mÙkj fy[kUr
¼d½ 'kjhj:fi.k% jFkL; ixg% fde\
¼[k½ vkRefu vkRek du xg;r\
¼x½ vj.kh"k vfXu% dFke mRik|r\
¼?k½ fry"k fd Hkofr\
¼³½ uj% lR;u d i';fr\

r'rh;% v'k%

eU=%& 7

vFkoonL; eU=·fLeu ifjokj LugoÙk% fodklk; ikFkuk fØ;rA

inPNn%& vuor% fir% i=% ek=k Hkor leuk%A
tk;k iR; e/kerhe okpe onr 'kkfUrokeAA

vuor% fir% i=%
ek=k Hkor leuk%
tk;k iR; e/kerh
okp onr 'kkfUrokeAA7AA

fVli.kh

vUo;% i=% fir% vuor% Hkor] ek=k leuk% HkorA tk;k iR; e/kerh 'kkfUroke okpe onrA

0;k[;k&

i=% fd Hkor\ fir% vuor% HkorA vU;r fd Hkor\ ekrk leuk%

tk;k dhn'khe okpe onr\ e/kerheA iu% dhn'khe\ 'kkfUrokeA dLe\ iR;A

v;s eU=% vFkoZonL; vfLrA

vuor% fir% i=% & i=% fir% vuor%& vudy% L;kr] fir% opu iky;r] fir% vkKkdkjh L;krA

ek=k Hkor leuk%& ek=k lekueuLd% HkorA ;Fkk ekrk fpUr;fr rFkk djkrA i=% ekr% bPNk;k% vogyuk u d;krA

tk;k iR;s ----------'kkfUroke

tk;k&iRuh] iR; &Hk=] e/kerh&e/kjk] 'kkfUroke&'kkfUr;Drk] 'khryk okp ok.kh onrA

v= ifjokj pRokj% tuk% of.krk%&firk] ekrk] i=%] i=L; iRuhA oneU=% vkfn'kfr ;r i=% fir% vudy% L;kr] firje vupjr] i=% ekr% bPNk;k% vknj d;kr lk ;Fkk ok×Nfr rFkk d;krA iRuhiR;k% e/; dyg% ek Hkor vr% oneU=% vkfn'kfr ;r iRuh iR; e/kjk 'kkfUre;h p ok.kh onrA

eU=%& 8

ek Hkkrk Hkkrj f}{ku
ek LolkjeRk LolkA
lE;p% lork HkRok
okp onr Hkn;kAA8AA

vfLeu eU= ikfjokfjdlkeuL; dhn'k dke;r bfr ck/kke%A

inPNn% ek Hkkrk Hkkrje f}{ku] ek Lolkje mr LolkA
lE;p% lork HkRok] okpe onr Hkn;kAA

vUo;% Hkkrk Hkkrje ek f}{kr] mr Lolk Lolkje ek ¼f}{kr½ lE;p% lork% HkRok Hkn;k okpe onrAA

0;k[;k

Hkkrk d u f}";kr\ HkkrjeA

Lolk dk u f}";kr\ LolkjeA

;; fd onr\ okp] Hkn;kA dFk\ lE;p% lork HkRok

ek Hkkrk Hkkrj f}{kr& Hkkrk Hkkrj ifr }"k u d;krA lgknj ifr nkg u djkrA mHkk ieiod olrkeA ek LolkjeRkLolk&Lolk&Hkfxuh Lolkj& Hkfxuh ifr }"k u d;krA Lolk vU;k Lolkj ifr nkg u d;krA mHk iE.kk fuolrkeA

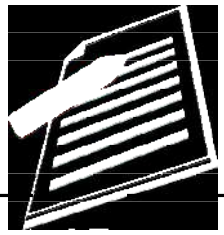

lE;p% lork ---------- onr Hkn;kAA

lE;p%& lekuxfrdk%] lekuer/kkfj.k%] lekufopkjoUr%]

lor%& lekudek.k%] lekudk;oUr% HkRok Hkn;k& fgri.kjhR;k dY;k.ke¸;k i)R;k] e/kj.k okp ok.kh onrA oneU=% vkfn'kfr ;r ;; lo tuk% lekuxfrdk% lekueroUr% lekudedjk% ijLij e/kj;k ok.;k&Hkk"k;k&fxjk 0;ogkj d#rA ;; ieiod olrA

¼vFkoon d ; nk eU= ifjokj e l[kiod 'kkfUr l jgu dk ekx crkr gA i= firk dk vkKkdkjh gk vkj ek dh bPNkvk d vulkj 0;ogkj djA iRuh ifr l e/kj ok.kh e 'kkfUriod ckyA½

Hkkb viu nlj Hkkb l }"k u dj] u gh cgu viuh cgu l }"k Hkko j[kA lHkh ykx ,d er oky gkdj viu viu de e yx rFkk ijLij fgrdkjh opu ckyA bl idkj 0;ogkj dju l u ifjokj e gh >xMk ;k vlUrk"k gkxk vkj u gh lekt eA

0;kdj.kfcUno%

vuor% & vuxr or ;u l% cgohfglekl%

fir% & fir] ipeh] ,dopue

ek=k & ekr] rrh;k] ,dopue

iR; & ifr] prFkh ,dopue

okpe & okp] f}rh;k ,dopue

Hkkrje & Hkkr] f}rh;k ,dopue

Lolkje & Lol f}rh;k ,dopue

'kCn:ikf.k

	T;kfRk"k ¼ui¡ldfyxe½			ljl ui¡ldfyxe		
	,dopue	**f}opue**	**cgopue**	**,dopue**	**f}opue**	**cgopue**
i0 fo0%	T;kfr%	T;kfr"kh	T;krhf"k	lj%	ljlh	ljkfl
f}0 fo0%	T;kfr%	T;kfr"kh	T;krhf"k	lj%	ljlh	ljkfl
r0 fo0%	T;kfr"kk	T;kfrH;ke	T;kfrfHk%	ljlk	ljkH;ke	ljkfHk%
p0 fo0%	T;kfr"k	T;kfrH;ke	T;frH;%	ljl	ljkH;ke	ljkH;%
i0 fo0%	T;kfr"k%	T;kfrH;ke	T;kfrH;%	ljl%	ljkH;ke	ljkH;%
"k0 fo0%	T;kfr"k%	T;kfr"kk%	T;kfr"kke	ljl%	ljlk%	ljlke
l0 fo0%	T;kfrf"k	T;kfr"kk%	T;kfr""k	ljfl	ljlk%	ljLl
lEck/kue	g T;kfr%	g T;kfr"kh	g T;krhf"k	g lj%	g ljlh	g ljkfl

	vkReu ¼ifYyx½			fir		
	,dopue	f}opue	cgqopue	,dopue	f}opue	cgqopue
i0 foO;	vkRek	vkRekuk	vkRekuq	firk	firjk	firjq
f}0 foO;	vkRekue	vkRekuk	vkReuq	firje	firjk	firqu
r0 foO;	vkReuk	vkReH;ke	vkRefHk;	fi=k	firH;ke	firfHk;
p0 foO;	vkReu	vkReH;ke	vkReH;q	fi=	firH;ke	firH;q
i0 foO;	vkReuq	vkReH;ke	vkReH;q	firq	firH;ke	firH;q
"k0 foO;	vkReuq	vkReuk;	vkReuke	firq	fi=k;	firq.kke
l0 foO;	vkRefu	vkReuk;	vkRel	firfj	fi=k;	fir"k
lEck/kue	g vkReu	g vkRekuk	g vkRekuq	g firq	g firjk	g firjq

Hkkkr]tkekr no 'kCnkuk :ikf.k firor HkofUr

ekr

	,dopue	f}opue	cgqopue
çFkekfoHkfDr;	ekrk	ekrjk	ekrjq
f}rh;kfoHkfDr;	ekrje	ekrjk	ekrqe

vU;kl foHkfDr"k :ikf.k firor HkofUrA nfgr ¼i=h½ 'kCnL; :ikf.k ekror HkofUrA

nkr

	,dopue	f}opue	cgqopue
çFkek fo-	nkrk	nkrkjk	nkrkjq
f}rh;k fo-	nkrkje	nkrkjk	nkrqu

vU;kl foHkfä"k :ikf.k firor HkofUrA

	jktu ¼ifYy³e½			ifr ¼ifYy³e½		
	,dopue	f}opue	cgqopue	,dopue	f}opue	cgqopue
i0 foO;	jktk	jktkuk	jktkuq	ifr;	irh	ir;q
f}0 foO;	jktkue	jktkuk	jktkuq	ifre	irh	irhu
r0 foO;	jkKk	jktH;ke	jktfHk;	iR;k	ifrH;ke	ifrfHk;
p0 foO;	jkK	jktH;ke	jktH;q	iR;	ifrH;ke	ifrfHk;
i0 foO;	jkKq	jktH;ke	jktH;q	iR;	ifrH;ke	ifrH;q
"k0 foO;	jkKq	jkKk;	jkKke	iR;q	iR;k;	irhuke
l0 foO;	jkfK@jktfu	jkKk;	jktl	iR;k	iR;k;	fir"k
lEck/kue	g jktu!	g jktkuk!	g jktkuqA	g ir!	g irh!	g ir;q!

	eul ¼uij- fy³e½			pUnel ¼ifYy³e½		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 fo0%	eu%	eulh	eukfl	pUnek%	pUnelk	pUnel%
f}0 fo0%	eu%	eulh	eukfl	pUnele	pUnelk	pUnel%
r0 fo0%	eulk	eukH;ke	eukfHk%	pUnelk	pUnekH;ke	pUnekfHk%
p0 fo0%	eul	eukH;ke	eukH;%	pUnel	pUnekH;ke	pUnekH;%
i0 fo0%	eul%	eukH;ke	eukH;%	pUnel%	pUnekH;ke	pUnekH;%
"k0 fo0%	eul%	eulk%	eulke	pUnel%	pUnelk%	pUnelke
l0 fo0%	eufl	eulk%	eu%l@ euLl	pUnefl	pUnelk%	pUne% l@ pUneLl
lEck/kue	eu%	eulh	eukfl	g pUne%!	g pUnelk!	g pUnel%!

ikBxrç'uk% 14-3

1- mfprinp;uu fjDrLFkkuifr% fo/k;k i=%] iR;] leuk] 'kkfUroke] okp

¼d½ i=% ek=k ---------- HkorA

¼[k½ tk;k iR; ----------okp onrA

¼x½ ----------fir% vuor% HkorA

¼?k½ Hkn;k ---------- onrA

¼³½ tk;k ---------- e/kerh okp onrA

2- prH;% LrEHkH;% inkfu fpRok n'k okD;kfu fy[kUr

Hkkrk	Lolkje	ek	f}";kr
Lolk	Hkkrje		
i=%	fir%	vuor%	
lE;p%	ekr%		
lork%	fi=k	leuk%	Hkor
	ek=k		
	HkRok	okp	onr

3- ifjokj lkeuL;kFk i=%] tk;k] Hkkrk Lolk p fd d;% bfr fo"k; "kM okD;kfu fy[kUr&

¼d½ ----------

¼[k½ ----------

¼x½ ----------

¼?k½ ----------

¼³½ ----------

¼p½ ----------

14-4 fde vf/kxre

- cã] |k] bUn] xk] l"Vk fof'k"Vk lfUrA
- lke eu";k.kk dY;k.k djkfrA
- 'kjhj jFke vfLr vkRek rL; Lokeh jFkh vfLrA
- vkRek vkRefu ,o orr cfg u fo|rA
- Jk=knhuke bfUn;k.kk pruRoe vkReu ,o HkofrA
- vLekfHk iFjokj ijLij ieHkkou;k LFkkr0;eA
- };k e/; ryuk;ke b;lu iR;;] ,dL; cgfHk ryuk;k b"Bu iR;; i;T;rA
- ^fon* /kkrk : ikf.k vkReuin HkofUrA

14-5 ;kX;rkfoLrkj

lLdrL; okM-e;e vfr le)e vfLrA onk pRokj lfUr& _Xon] ;ton] lkeon] vFkoon pA onkxkfu "kV lfUr& f'k{kk] 0;kdj.ke] NUn] dYi] fu#Dr T;kfr"k pA ie[kk ,dkn'k mifu"kn lfUr&b'k&du&dB&i'u&e.Md& ekMD;&,rj;&rfÙkjh;&NkUnkX;] cgnkj.;d&ÜorkÜorjk A jkek;.k egkHkkjr p egkdk0; Lr A

eU=k.kk lUnHkk

- ;ton pRokfj'kr v/;k;k lfUrA iLrrikB iFkek }k eU=k ;tonL; Lr 1-¼;ton v/;k;&3 eU= 47½] 2- ¼;ton v/;k;&23 eU= 48½A
- rrh;% eU= lkeonL; vfLr A lkeon eU=k.kk xk;u HkofrA vr _XonL; vud eU= lkeon vfi lfUrA mÙkjkfpde v/;k; 9 [k.M 1 eU= 1A

- prFk] ipe] "k"B] ,r eU=k mifu"knH;% xghrk%A
  1- i'ukifu"kn 1-8
  2- dBkifu"kn 1-3-3
  3- ÜorkÜorjkifu"kn 1- 15
- mifu"kRl vkReu% ijekReu% fo"k; fpUru orrA ,r xFkk% onkUrn'kuL; vk/kkjHkrk% lfUrA
- ikBL; llre% v"Ve% p eU=k vFkoonL; Lr%A ;= ifjokjL; l[kjhfr% mDrkA
  vFkoon% 3-30-4
  vFkoon% 3-30-3

vFkoon cãKkuL; ykfdd0;ogkjL; p vud fo"k;k% of.krk% lfUrA

HkkofoLrkj%

on fo'o d loiFke xFk gA bue eu"; d fpUru vkj ftKklk d vfHky[k gA l;] len ifFkoh dh fo'k"krkvk dk n[kdj eu"; d eu e ftKklk gkuk LokHkkfod gA ftKklk d Hkkfrd i'uk d vk/;kfRed mÙkj ikdj eu"; lf"V d Lo:i vkj mld jgL;k dk le> ldrk gA cã] |ykd vkj bUn d Lo:i dk le>u d fy, ikB e fn, x, eU= vfr egÙoi.k gA xk dk egÙo ble vPNh rjg crk;k x;k g fd xk d x.kk dh dkb cjkcjh ugh gA vfXu] lke] vkj l; eu";k d dY;k.k d fy, gA eu"; bu l 'kfDr vkj ij.kk ikdj dY;k.k ekx ij vxlj gkrk gA

mifu"knk e mPpLrjh; vk/;kfRed fpUru fd;k x;k gA eu"; d vfLrRo d okLrfod :i dk le>u e mifu"kn xFk cgr lgk;d gkr gA 'kjhj doy jFk d leku g ftldk lkjfFk vkRek gA vkRek gh oLrr% Lokeh gA cf) bl jFk dk pyku okyh g og lkjfFk d leku gA eu yxke gA vr% 'kjhj :ih jFk dk ;fn fu;U=.k e j[kuk g rk eu dk dkc e j[kuk vko';d gA eu dk lUekx ij yxkuk pkfg,A ftl idkj fryk e ry gkrk g vkj ngh e ?kh gkrk g ol gh eu"; dh vkRek mld vUnj gkrh gA tl fryk l ry vkj ngh l ?kh fudkyu e ifjJe djuk iMrk g ol gh vkRek dk igpkuu d fy, Hkh lR; vkj ri dk vkpj.k djuk iMrk gA

ifjokj dh lQyrk d fy, ;g cgr vko';d g i=] if=;k] ekrk&firk ,d nlj l e/kj 0;ogkj djA Hkkb cguk e ijLij ixk< ie gk rFkk o ,d nlj d ifr }"k u djA dkb fdlh d fo#) vkpj.k u dj rFkk ijLij e/kj ok.kh l 0;ogkj djA ifjokj e ;fn 'kkfUr vkj l[k g rk lekt ,o jk"V e 'kkfUr gkxh vkj bll lef) vk;xhA 'kkfUr vkj lUrk"k gh lcl cMh lef) gA

Hkk"kkfoLrkj%

0;tulfU/k%

irfUr ijihMdk% bfr ikB Hkof~% 0;tulfU/kfo"k; ifBreA bnkuhe v= 0;tulU/k% folxlU/k% p mnkgj.kkfu nh;UrA

lr $ tu% ¾ lTtu%
rr $ yhu% ¾ rYyhu%
okd $ b'k% ¾ okxh'k%
d".ke $ oUn ¾ d".k oUn
okd $ e;e ¾ ok³e;e
rfLeu $,o ¾ rfLeUuo

folx&lfU/k%

folxkr ij Loj 0;tu ok lfr r;k% eyuu folx ;r ifjoru Hkofr vlk folxlfU/k% HkofrA

xjk%	$ vkKk	¾ xjkjkKk	jke%	$ fr"Bfr	¾ jkefLr"Bfr
;'k%	$ dk;%	¾ ;'kLdk;%	d%	$ v;e	¾ dk·;e
cky%	$ xPNfr	¾ ckyk xPNfr	nok%	$ oUnuh;k%	¾ nok oUnuh;k%
l%	$ iBfr	¾ l iBfr			

14-6 ikBkUrç'uk%

1- d LrEHkL; [k LrEHku lg eyu doUr

^d* LrEHk%	^[k* LrEHk%
¼d½ vkRReku	(i) xk%
¼[k½ l;le T;kfr%	(ii) lfi%
¼x½ ek=k u fo|r	(iii) fir% vuor%
¼?k½ n/kfu	(iv) jfFku fof)
¼³½ i=%	(v) cã

2- lekl foxg doUr

(i) l;lee ----------

(ii) lenlee ----------

(iii) lgljf'e% ----------

(iv) vuor% ----------

(v) leuk% ----------

3- lLdru mÙkjkf.k fy[kUr

¼d½ ifFkO; o"kh;ku d%\

¼[k½ cãfon% d KkroUr%\

¼x½ lke% dLe dLe dY;k.k djkr\

¼?k½ ikfjokfjdk% tuk% fd HkRok Hknk okp onUr\

¼³½ vkRefu vkReku dk tkukfr\

4- Lk;L; Lo:i i pokD;"k o.k;UrA

5- ^'kjhj jFkefLr* bfr fo"k; okD;pr"V; fy[kUrA

6- v/kkfyf[krkuk inkuk ifjp; fy[kUr

	ikfrifnde	foHkfDr%	opue
¼i½ jktfHk%	----------	----------	----------
¼ii½ jktl	----------	----------	----------
¼iii½ iR;	----------	----------	----------
¼iv½ irhuke	----------	----------	----------
¼v½ eufl	----------	----------	----------
¼vi½ eukH;%	----------	----------	----------
¼vii½ pUnelk	----------	----------	----------
¼viii½ pUnel%	----------	----------	----------
¼ix½ vkRekuk	----------	----------	----------
¼x½ vkReuk%	----------	----------	----------
¼xi½ fi=k	----------	----------	----------
¼xii½ firH;ke	----------	----------	----------

14-7 mÙkjkf.k

14-2 ck/ki'uk%

1- d- l;le] [k- ek=k] x- jfFku] ?k- vuor%] ³- Hkn;k

2- d&(iii)] [k&(iv)] x&(i)] ?k&(v)] ³&(ii)]

ikBxri'uk%

14-1 1- ¼d½ dL; ek=k u fo|r\

¼[k½ fdfLor lenle lj%\

¼x½ fdfLor ifFk0; o"kh;ku\

¼?k½ fdfLor l;le T;kfr%\

2- ¼d½ cgfon% l; fo'o:i] gfj.k] tkronl ijk;.k T;kfr% ,d riUre KkroUr%A

¼[k½ ^vor* 'kCnL; vFk% ^v'ok;* bfr

¼x½ lke% xo] v'ok;] vk"kf/kE;% p dY;k.k djkfrA

¼?k½ ifFk0; o"kh;ku bUn% vfLrA

¼³½ u% bfr inL; vFk% ^vLekde* vfLrA

3- ¼d½ ç;ku ¼[k½ J"B% ¼x½ ojh;ku ¼?k½ ufn"B% ¼³½ dfu"B%

14-2 1- ¼d½ iii] ¼[k½ iv] ¼x½ i] ¼?k½ ii

2- d- rye][k- vkRefu] x- vfXu%] ?k Lkkr%l] ³ lfi%]

3- ¼d½ 'kjhj:fi.k% jFkL; çxg% eu% vfLrA

¼[k½ vkRefu vkRek lR;u rilk p xg;rA

¼x½ vjf.k"k vfXu% ?k"k.ku mRik|rA

¼?k½ fry"k rye HkofrA

¼³½ uj% lR;u vkReku i'pfrA

14-3 1- ¼d½ leuk ¼[k½ 'kkfUroke ¼x½ i=% ¼?k½ okp ¼M-½ iR;

2- ¼1½ Hkkrk Lolkj ek f}";krA ¼2½ Hkkrk Hkkrj ek f}";krA

¼3½ Lolk Lolkj ek f}";krA ¼4½ Lolk Hkkrj ek f}";krA

¼5½ i=% fir% vuor% HkorA ¼6½ i=% ekr% vuor% HkorA

¼7½ i=% fi=k leuk% HkorA ¼8½ i=% ek=k leuk% HkorA

¼9½ lE;p% HkRok okp onrA ¼10½ lork HkRok okp onrA

3- ¼d½ i=% fir% vuor% HkorA ¼[k½ i=% ek=k leuk% HkorA

¼x½ Hkkrk Hkkrj ek f}";krA ¼?k½ Lolk Lolkj ek f}";krA

¼³½ lE;p% lork% HkRok Hkn;k okp onUrA

¼p½ tk;k iR; e/kerh okp onrA

14-6 ikBkUrh'uk%

1- ¼d½ iv] ¼[k½ v] ¼x½ i] ¼?k½ ii] ¼³½ iii

2- (i) l;.k lee] (ii) len.k lee] (iii) lgl j'e;% ;L; l%] (iv) vuxr or ;L; l%] (v) lxr eu% ;L; l%A

3- ¼d½ ifFk0; bUn% o"kh;ku vfLrA

¼[k½ cgefon% l; KkroUr%A

¼x½ lke% xkH;% v'oH;% vk"kf/kE;% dY;k.k djkrA

¼?k½ ikfjokfjd tuk% lE;p% lork% HkRok Hknk okp onUrA

¼³½ ;% lR;u rilk 0;ogjfr l% vkRefu vkReku tkukfrA

4- ;FkPN l;fo"k; i pokD;kfu jp;UrA

5- i pee=kulkj okD;pr"V; jp;UrA

6- ¼i½ jktu & rrh;k foHkfä%] cgopue

¼ii½ jktu & l- fo-] c-o-

¼iii½ ifr & p- fo-] ,- o-

¼iv½ ifr & "k- fo-] c- o-

¼v½ eul & l- fo] ,- o-

¼vi½ eul & p-@i- fo-] c- o-

¼vii½ pUnel & i-@f}- fo-] f}- o-

¼viii½ pUnel & i-@"k- fo-] ,- o-

¼ix½ vkReu & i- fo-] f}- o-

¼x½ vkReu & i- "k- fo- f}0 o-

¼xi½ fir & r- fo- ,- o-

¼xii½ fir & r- p- i- fo- cgopue

15

fgeky;ks uke uxkf/kjk t%

Hkour% tkufur ,o ;r ^fgeky;%* Hkkjrl; egku ior% vfLrA ,"k% u doy fgeL; vky;% vfir vk"k/khuke vky;%] jRukuke vkdj% vfiA ikÑfrd lkUn;.k i.k% v;eA ,"k% lokPp f'k[kj% vr% v; iorjkt% dF;rA ^ikoux³k;k% mnxeLFkye vfi vfLrA vr% ifo=% vL; in'kA ikB·fLeu egkdfodkfynkl Ñr fgeky;L; eukgj ikÑfrd lkUn;o.ku iBke% o;eA

mís';kfu

be ikB ifBRok Hkoku&

- fgeky;L; o.ku yf[kr 'kDr% Hkfo";fr(
- ikB i;Drkuke miekuk p;u dr 'k{;fr(
- ikBL; 'ykdkuke vUo; inPNn p dfj";fr(
- ikBkr lDrhuk p;u dfj";fr(
- ikB i;DrÑnUrin"k Dr&reu&Y;i iR;;kuke mYy[k dfj";fr(
- cgohfgleLrinkuk p foxg yf[k";fr(
- xPNr] /kuor] bUn] e/k 'kCnkuk :ikf.k yf[k";frA

fØ;kdyki%

le{k Hkkjrl; ekufp= n"Vok v/kh inÙkrkfydk;k =;k.kk rhFkLFkkukuk =;k.kk uxjk.kk frLl.kk unhuk p ukekfu fy[kUrA

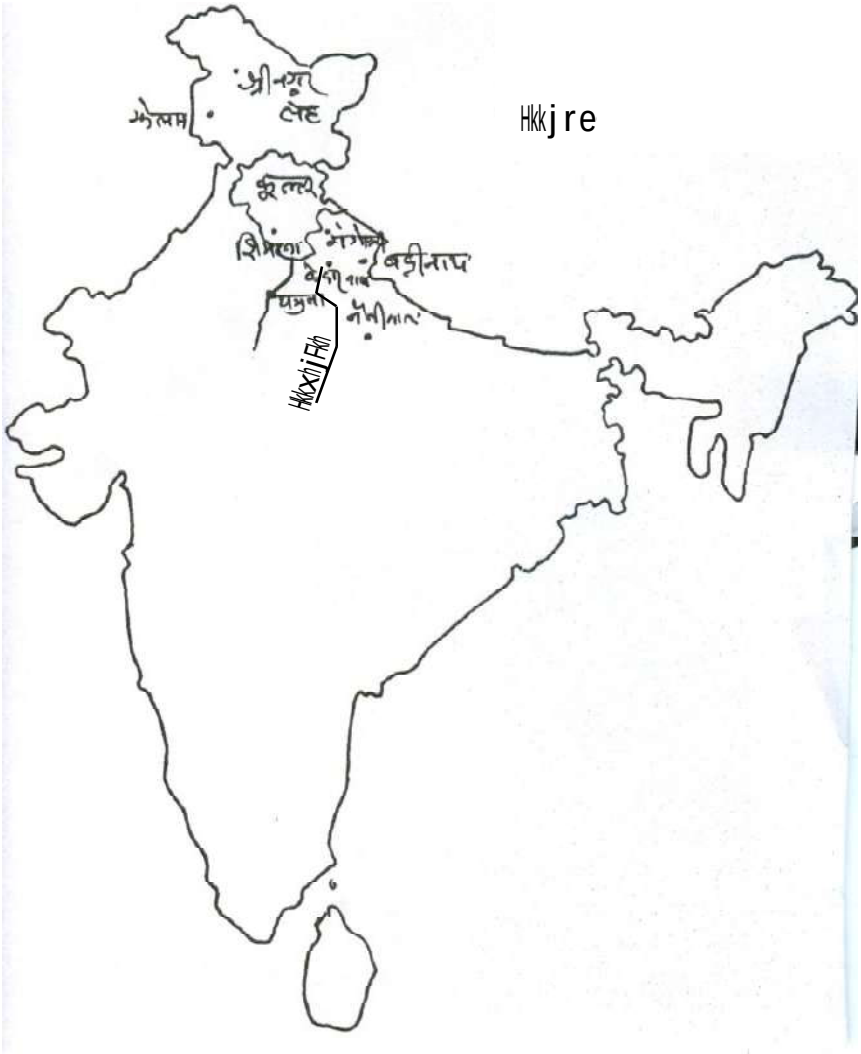

15.1

=hf.k rhFkLFkkukfu	
=hf.k uxjkf.k	
frl% u|%	

151 eyikB%

fgeky;k uke uxkf/kjkt%

bnkuhe be ikBe /;kuu lLoj iBke%A

vLR;ÙkjL;k fnf'k norkRek
fgeky;k uke uxkf/kjkt%A
iokijk rk;fu/kh oxkg;
fLFkr% ifFk0;k bo ekun.M%AA1AA

vuUrjRuiHkoL; ;L;
fge u lkHkkX;foykfi tkreA
,dk fg nk"kk x.klfUuikr
fuTtrhUnk% fdj.kf"ook AA2AA

vke[ky l pjrk ?kukuk
Nk;ke/k% lkuxrk fu"k0;A
m}ftrk of"VfHkjkJ;Ur
Ük³kf.k ;L;kriofUr fl)k%AA3AA

dikyd.M% dfjfHkfour
fo?kfÍrkuk ljynek.kkeA
;= lr{khjr;k ilr%
lkufu xU/k% ljHkhdjkfrAA4AA

HkkxhjFkhfu>j'khdjk.kk
ok<k eg% dfEirnonk#%A
;}k;jfUo"Vex% fdjkr&
jkl0;r fHkUuf'k[kf.Mcg%AA5AA

fnokdjkn{kfr ;k xgkl
yhu fnokHkhrfeokU/kdkjeA
{kn·fi uu 'kj.k iiUu
eeRoePp% f'kjlk lrhoAA6AA

'kCnkFkk%

vke[ky ¾ iork d e/; Hkkx rd
l pjrk ¾ ?ker g,
v/k% ¾ uhp dh
lkuxrk ¾ pkfV;k rd
fu"k0; ¾ lou dj
mnoftrk% ¾ rx vkdj
fl)k% ¾ riLoh x.k
vkriofUr ¾ /kiokyh
Ükxkf.k ¾ pkfV;k dk
vkJ;Ur ¾ lgkjk yr g@vkJ;
dikyd.M% ¾ duiVh dh [kkt dk
four ¾ feVku d fy,
fo?kfÍrkuk ¾ jxM g,
ljynek.kke ¾ nonk: d o{kk d
lr{khjr;k ¾ n/k cgr jgu l
ilr% ¾ mRiUu
lkufu ¾ pkfV;k dk
ljHkhdjkfr ¾ lxfU/kr djrk g
fnokdjkr ¾ l; l
yhu ¾ fNi g,
fnokHkhre ¾ fnu l Mj g, ¼mYy½
{kn ¾ uhp d
iiUu ¾ iklr gku ij
mPp% f'kjlk ¾ Åp ykxk d
lrho ¾ lTtuk dh rjg
HkkxhjFkh ¾ xxk
'khdjk.kk ¾ cn
ok<k ¾ /kkj.k dju okyh
eg% ¾ ckj ckj
vfUo"Vex% ¾ fgjuk dk <<u oky
fdjkr% ¾ fdjkrk d }kjk
fHkUu ¾ fc[kj g,
f'k[kf.Mcg% ¾ ekj d i[kk l

15-2 ck/kç'uk%

1- v= eyikBe vk/kR; i'ukuke mÙkjkf.k ;Dre ¼✓½ v;Dre ¼×½ bfr fpàu fufn'kUr&

¼d½ fgeky;% ukxkuke@uxkuke jktk vfLrA

¼[k½ fgeu fgeky;L; lkUn; u';fr@o/krA

¼x½ fgeky;L; Ükxkf.k vkriofUr@rek;Drkfu lfUrA

¼?k½ i"ik.kk xU/k%@ljyo{k.kk nX/kL; xU/k% lkufu ljHkhdjkfrA

¼³½ fgeky; fnokHkhr% myd%@vU/kdkj% xgkl fuolfrA

2- ikB ifBRok fjDrLFkkuifr% fØ;rke

¼d½ fLFkr% ---------- bo ekun.M%A

¼[k½ ---------- u lkHkkX;foykfi tkreA

¼x½ Ük³kf.k ;L; ---------- fl)k%A

¼?k½ lkufu xU/k% ---------- A

¼³½ fnokdjkn ---------- ;k xgkIA

3- v= LrEHk}; eyu fØ;rke&

¼v½	¼c½
¼d½ vLR;ÙkjL;k fnf'k norkRek	¼i½ Nk;ke/k% lkuxrk fu"kO;
¼[k½ ,dk fg nk"kk x.klfUuikr	¼ii½ eeRoePp% f'kjlk lrho
¼x½ vke[ky l pjrk ?kukuk	¼iii½ fgeky;k uke uxkf/kjkt%
¼?k½ {kn·fi uu 'kj.k iiUu	¼iv½ fueTtrhUnk% fdj.kf"ook %

15-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

'ykd% 1

inPNn% vfLr mÙkjL;ke fnf'k norkRek] fgeky;% uke uxkf/kjkt%A
iokijk rk;fu/kh oxk°; fLFkr% ifFkO;k% bo ekun.M%A

vUo;% mÙkjL;k fnf'k norkRek fgeky;% uke uxkf/kjkt% vfLrA ¼l%½ iokijk rk;fu/kh oxk°; ifFkO;k% ekun.M% bo fLFkr% ¼vfLr½

vLR;ÙkjL;k fnf'k norkRek
fgeky;k uke uxkf/kjkt%A
iokijk rk;fu/kh oxkg
fLFkr% ifFkO;k bo ekun.M%AA1AA

Hkofö% fgeky;L; fo"k; fdefi io ifBre JreoA dkfynkldo% fo"k; vfi fdefi KkreoA vfLeu 'ykd fgeky;% dhn'k% ior% vfLr\ d= p orr bfr ck/k de%A

0;k[;k

fgeky;% HkkjrL; egku ior% vfLrA ,"k% HkkjrL; mÙkjL;k fnf'k fLFkr% vfLrA v; fgeky;% norkRek vfi dF;rA ;r% r= nokuk rkilkuk p fuokl% vfLrA l% uxkuke ¼iorkuke½ vf/kjkt% vfLrA Hkkjr vud iork% foU/;lg;kn;% orUr ij fgeky;% loJ"B% ifo=% pkfLrA fgeky;% io&if'pelen;k% e/; ifo"V% vfLrA vFkkr ioL;k fnf'k cxky[kkMhlen% if'pefnf'k p vjclkxj% vfLrA

fgeky;% dL;k% ekun.M% bo\ ifFk0;k% vFkkr fgeky;% Hke% ifjek.kL; Kkid%A ;Fkk ty n.M fuo'; ru tyL; xkEHkh; Kk;r rFko fgeky;L; mPprk KkRok ifFk0;k% xkEHkh; eh;r bfrA

HkkokFk%

fgeky;% HkkjrL; mÙkfn'kk;k fLFkr%A ,"k% fgeu vkor% lnk] vr% fgeky;%A ior"k mUurre%] vr% l% iorjkt%A r= nokuk rkilkuk p fuokl%] vr% l% norkRekA fgeky;L; iofnf'k ^cxky dh [kkMh* bfr uke len% if'pefnf'k p vjclkxj% bfrA ,"k% r;k% e/; ,o fLFkr%A ,o fg ^v#.kkpyin'kkr d'ehjin'ki;Ur fgeky;% ifFk0;k% ifj.kke:i% n.M bo fLFkr% vfLrA

fgeky; Hkkjr dh mÙkj fn'kk e fLFkr gA bldh pkfV;k lcl Åph g vr% bl iork dk jktk dgr gA vud nok o rifLo;k dh rikHkfe gku d dkj.k fgeky; noLo:i Hkh gA ;g iofn'kk e cxky dh [kkMh len e rFkk if'pe vjc lkxj e io'k fd;k gvk fLFkr gA vr% ;g iFoh d ifjek.k dk crkrk gA vFkkr ukiu dk MMk@QVk vkfn d leku gA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNn%

vLR;ÙkjL;ke ¾ vfLr $ mÙkjL;ke ¼b → ; & ;.k lfU/k½

nokRkkRek ¾ nork $ vkRek ¼vk $ vk ¾ ^vk* nh?k lfU/k½

fgeky;k uke ¾ fgeky;% $ uke ¼folx% LFkku ^m*& vk x.k] folxlfU/k½

inifjp;%

oxkº; ¾ ¼vo½&o $ xkg $ Y;i

fLFkr% ¾ LFkk $ Dr i- iFkek ,dopue

foxg%

uxkf/kjkt% ¾ uxkuke vf/kjkt% ¼"k"Bh rRi#"k%½

fgeky;% ¾ fgeL; vky;% ¼"k"BhRkRi#"k%½

iokijk ¾ io% p ij% p ¼}U}%½

rk;fuf/k% ¾ rk;L; fuf/k% ¼"k"BhRkRi#"k%½

ekun.M% ¾ ekuL; n.M% ¼"k"BhRkRi#"k%½

'ykd% 2

inPNn% vuUrjRu iHkoL; ;L; fgee u lkHkkX;foykfi tkreA ,d% fg nk"k% x.klfUuikr fueTtfr bUnk% fdj.k"k bo v

vUo;% ;L; vuUrjRuiHkoL; fge lkHkkX;foykfi u tkreA fg x.klfUuikr ,dk nk"k% bUnk% fdj.k"k v % bo fueTtfrA

vfLeu i| o; ck/kke% ;r cgx.k"k lRl ,d% nk"k% dFk u x.;r\

0;k[;k

vuUrjRukuk iHko% ¼mRifÙkdrk½ fgeky;% vfLrA vFkkr fgeky; vudkfu jRukfu vfi ikl;UrA jRukfu r nhlrkfu cgeY;kfu HkofUrA fgeky;L; vnHkr lkUn; u"V u ikj;fr fde\ fgee! oLrr% fgeL; vkf/kD; nk"k% ,o ;r% r= thou l[kn u HkofrA ij r= jRukRifÙk&vk"kf/k&vkn;% ud x.kk% lfUrA vr% ,d% nk"k% uo x.;%A dy %¾ pUn n';eku% Ñ".ko.k% fpà%A

fd pUnL; dy % rL; idk'k ck/kr\ uoA vFkkr pUn fo|eku% dy % lu vfi pUn% i.k'kDR;k Hkk lrA

vYink"k% fueTtfr d=\ x.klegA ;= x.kkuke vkf/kD; Hkofr] rnk LoYi% nk"k% n';r uoA v= fgeky; ,d% nk"k% mDr% doy fgee bfrA

fgenk"kL; miekue v= fdeDre\ pUnL; dy %A

HkkokFk%

fgeky; vudkfu jRukfu HkofUrA vr% rL; efgek fgeek=nk"k.k u"V u 'kD;rA ;Fkk pUn fLFkr% dy % nk"k% pUnL; idk'k {kh.k dr u 'kD;rA vL; Hkko% vfLr ^^x.kkuk leg LoYi% nk"k% fu"iHkkoh HkofrA** vr% fgeky;L; lkUn;e r vnHkreoA

vuUr jRuk dh [kku fgeky; dh 'kkHkk dk cQ fdlh idkj l Hkh de ugh dj ldh D;kfd x.kk d leg e ,d nk"k ,l fNi tkrk g tl pUnek dk dy mldh fdj.kk eA vr% fgeky; dk lkUn; vnHkr gA

vuUrjRuiHkoL; ;L;
fge u lkHkkX;foykfi tkreA
,dk fg nk"kk x.klfUuikr
fueTtrhUnk% fdj.kf"ook AA2AA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNn%

,dk fg ¾ ,d% $ fg ¼folxlfU/k½

fueTtrhUnk% ¾ fueTtfr $ bUnk% ¼nh?klfU/k½

fdj.kf"ook % ¾ fdj.k"k $ bo $ v % ¼;.klfU/k½

inifjp;%

lfUuikr% ¾ le $ fu $ ir $?k´] i- iFkek ,dopue

tkre ¾ tu $ Dr] ui- iFkek ,dopue

fueTtfr ¾ fu $ eTt yV i- i- ,dopue

foxg%

vuUrjRuiHkoL; & u vUr% ¾ vuUr%] vuUrkfu jRukfu ¼de/kkj;%½

vuUrjRukuk iHko% rL; ¼"k"BhrRi#"k½

lkHkkX;foykfi & lkHkkX; foyEifr ;r rr ¼miin rRi#"k½

x.klfUuikr & x.kkuk lfUuikr% rfLeu ¼"k"BhrRi#"k½

ikBxrç'uk% 15-1

1- i'ukuke mÙkjkf.k fy[kUr

¼d½ fgeky;% dL;k fn'kk;k fLFkrk·fLr\

¼[k½ fgeky;% fdfeo fLFkr%\

¼x½ vuUrkuk jRukuk iHko% dk·fLr\

¼?k½ fgeky;L; lkUn; du u u"V tkre\

¼³½ ,d% nk"k% d= fuefTtr% Hkofr\

2- fo'k"k.k&fo'k";eyu fØ;rke

¼d½ norkRek	¼i½ fgeky;L;
¼[k½ iokijk	¼ii½ fgee
¼x½ vuUrjRuiHkoL;	¼iii½ fgeky;%
¼?k½ lkHkkX;foykfi	¼iv½ rk;fu/kh

3- mfprinu okD;ifr% fØ;rke&

¼d½ fgeky;% ---------- lenk ifo'; fLFkr%A ¼iokÙkjk@ikP;if'pek½

¼[k½ fgeky;% ---------- ekun.M%A ¼lenL;@ifFk0;k%½

¼x½ ---------- nk"k% x.klfUuikr u n';rA ¼LoYi%@vuYi%½

f}rh;% v'k%

v/kuk o; f}rh;e v'k iBke%A

'ykd% 3

inPNn% vke[kye l pjrke ?kukuke] Nk;ke v/k% lkuxrke fu"k0;A
mr oftrk] cf"VfHk% vkJ;Ur] Ük³xkf.k ;L; vkriofUr fl)k%AA

vkejoy l pjrk /kukuk
Nk;ke/k% lkuxrk fu"k0;A
m}ftrk of"VfHkjkJ;Ur
Ük³kf.k ;L;kriofUr fl)k%AA3AA

vUo;% vke[kye l jrke ?kukuke v/k% lkuxrke Nk;ke fu"k0; of"VfHk% mnoftrk% fl)k% ;L; vkriofUr Ük³xkf.k fu"koUrA

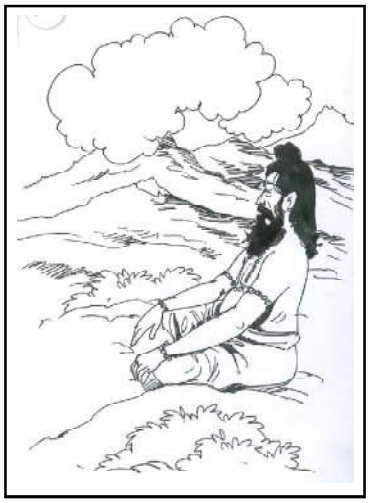

15.2

vfLeu i| fgeky; rifl jrkuke tukuke fo"k; ck/kke%A

0;k[;k

fgeky; ?kuk% fgeky;L; e/;Hkkx l pjfUr r= o"k.k r ik;% HkoR;oA of"VfHk% r= mnoftrk% d HkofUr\ fl)k% rkil tuk%A r r= xgLFkthoukr nj iÑfr&lkfUu/; ri% dofUrA

fl)k% ?kukuk Nk;k loUr d=\ f'k[kjk.kke v/k%A fgeky;L; f'k[kjkf.k vfr mUurkfu HkofUrA vr% e?kkuk fLFkfr% mPpf'k[kj"k u HkofrA

fl)k%@rkilk% 'kR;e vuHk; fd d0kfUr\ fl)k% 'kR;e vuHk; vkri;Drkfu Ük³kf.k loUr ;r% r= f'k[kj"k l;L; idk'k% Hkofr] r= ?kuk% u xPNfUrA vf.kekfnfl)k% no;kfufo'k"kk'p ^fl)k%* bfr dF;UrA r fgeky; rikcyu LoPNkulkj fopjfUrA

HkkokFk%

fgeky; ri% lk/kukjrk% rifLou% lfUrA r dnkfpr rkie vuHk; f'k[kjk.kke v/k% xPNfUr] l pjrk p e?kkuk Nk;k loUrA dnkfpr o"kktU; 'kR;e vuHk;

f'k[kj"k ¼mifjHkkx½ vkri loUrA vFkkr fgeky; mifj rki% Hkofr uhp% e/;Hkkx ok o"kkdkj.kkr 'kR;e HkofrA ij rifLou% r LoPN;k mifj] e/;e v/k% ok xPNfUrA r"kk y{; r ,d ri% ,oA

tk riLohx.k fgeky; ior d e/;Hkkx e ?ker g, cknyk dh Nk;k dk pkfV;k d uhp lou djr g] ,l rkilx.k fujUrj o"kk l ij'kku gkdj vFkkr BM dk vuHko djd iu% /ki ;Dr pkfV;k ij py tkr g vFkkr riLoh ykx bPNkulkj ri% lk/kuk d fy, lgt :i l fgeky; d Åijh Hkkx e] e/;Hkkx e ;k uhp py tkr gA mudh riL;k fuck/k pyrh jgrh gA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNn%

of"VfHkjkJ;Ur	¾ of"VfHk%	$ vkJ;Ur	¼folx LFkku ^j*½
;L;kriofUr	¾ ;L;	$ vkriofUr	¼nh?klfU/k% v $ vk ¾ vk½
l pjrke	¾ le	$ pjrke	¼vuLokj% ^e* LFkku & ijlo.k & ´½

inifjp;%

l pjrke	& le $ pj	$ 'kr ¾	lpjr "k- c- o-
fu"k0;	& fu $ lo	$ Y;i	¼DRok LFkku Y;i] ;r% /kkrk% ioe milx%½
vkriofUr	& vkri	$ eri ¾	vkrior] ui- i- c- o-
m}ftrk%	& mr $ fot	$ Dr	¼fo'k-½ i- c- o-

foxg%

vke[kye & vke[kykH;% bfrA ¼v0;;hHkko% ^vk³* v0;;e½

'ykd% 4

inPNn% dikyd.M% dfjfHk% foure fo?kfÍrkuke ljynek.kkeA
;= lr{khjr;k ilr% lkufu xU/k% ljHkhdjkfrAA

vUo;% ;= dfjfHk% dikyd.M% foure fo?fÍrkuke ljynek.kke lr{khjr;k ilr% xU/k% lkufu ljHkhdjkfrA

fgeky; gfLru% Lodiky nonk:o{k"k dFk ?k"k;fUr bfr v= ck/kke%A

;nk xtkuke diky;k% d.M% ¼[ktyh½ Hkofr rnk xtk% diky;k% d.M% njhdr nonk:o{k"k ?k"k.k dofUrA ljynek% fgeky; HkofUrA ljyo{kk% yEcekuk% HkofUrA

r= dH;% nX/k lr Hkofr\ nonk#o{kH;%] dLekr p dkj.kkr\ nonk#o{k"k xtkuk x.MLFky?k"k.kdkj.kkr ;r% ?k"k.kkr rH;% nX/k fuLljfrA

dikyd.M% dfjfHkfour
fo?kfÍrkuk ljynek.kkeA
;= lr{khjr;k ilr%
lkufu xU/k% ljHkhdjkfrAA4AA

xU/k% dL; Hkofr\ nonk#0k{kH;% lrnX/kL;A rkn'k% xU/k% lokf.k f'k[kjkf.k ljHkhdjkfrA v= dkfynklu fgeky; Hkerk xtkuk nonk#o{kk.kk p LokHkkfod fp=.k Ñre vfLrA vnHkr ikÑfrd lkUn;eA

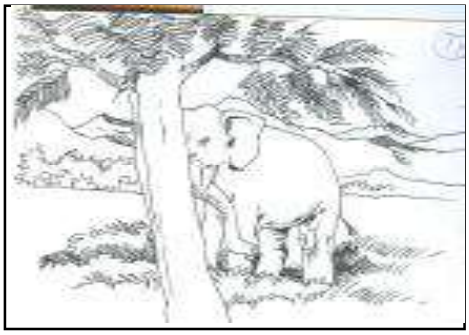

15.3

HkkokFk%

fgeky; nonk:o{kk% xtk% p i;klrk% lfUrA xtk% dikyLFk d.M% njhdj.kk; r= nonk#o{k"k ?k"k.k dofUrA rr% o{kH;% nX/k lr HkofrA rL; nX/kL; x/k% lo= 0;klr% HkofrA vr% r= lxU/ke; okrkoj.k HkofrA

fgeky; e cM cM nonk# d o{k g] gkFkh Hkh cgr gA gkFkh viuh dikyLFk [ktyh dk nj dju d fy, viu x.MLFky dk nonk# d iMk ij jxMr gA ftll mu o{kk l n/k fudyrk gA og n/k lxfU/kr gku l lkjh pkfV;k dk lxU/k l Hkj nrk gA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNn%

dfjfHkfour ¾ dfjfHk% $ foure ¼folxlfU/k% & folxLFkku & j½

in&ifjp;%

foure ¾ fo $ uh $ reu ¼reu ¾ re½ v0;;ine

ilr% ¾ i $ l´ $ Dr i- i- fo- ,-] fo'k"k.ke

foxg%

dikyd.M% ¾ diky;k% d.M% ¼"k"BhrRi#"k%½

lr{khjr;k ¾ lr {khje lr{khje rL; Hkko% r;k ¼de/kkj;%½

ikBxrç'uk% 15-2

1- v/kkfyf[kri'ukuke mÙkjkf.k fy[kUr

¼d½ fgeky; ?kuk% d= l pjfUr\

¼[k½ fgeky; of"VfHk% m}ftrk% d HkofUr\

¼x½ dfj.k% dikyd.M% four fd dofUr\

¼?k½ lr{khjr;k ilr% xU/k% dkfu ljHkhdjkfr\

2- i;k;ineyu fØ;rke

¼d½ ?kukuke ¼i½ f'k[kjkf.k

¼[k½ fu"k0; ¼ii½ uhp%

¼x½ Ük³kf.k ¼iii½ e?kkuke

¼?k½ of"VfHk% ¼iv½ mRiUu%

¼³½ v/k% ¼v½ xt%

¼p½ dfjfHk% ¼vi½ lfoRok

¼N½ ilr% ¼vii½ o"kkfHk%

3- inÙkin% okD;ifr% fØ;rke

vkri;Drkfu] lxfU/kr] ljyo{k"k ?k"k.ku] ?kuk%

¼d½ fgeky;L; e/;Hkkx ---------- l pjfUrA

¼[k½ o"kktU; 'kR;dkj.kkr fl)k% ---------- f'k[kjkf.k vkJ;UrA

¼x½ fgeky; dfj.k% LoeLrdL; d.M% ---------- viu;fUrA

¼?k½ ljyneH;% fu%lr nX/k ---------- HkofrA

4- milx;Drkfu inkfu fpUoUr

vke[kye] l pjrke] lkuxrke] vkJ;Ur] vkriofUr] m}ftrk

---

r`rh;% v'k%

bnkuh rrh;e v'k iBke%A

'ykd%& 5

inPNn% HkkxhjFkhfu>j'khdjk.kke ok<k eg% dfEirnonk#%A
;r ok;% vu$ b"Vex% fdjkr% vkl0;r fHkUuf'k[kf.Mcg%AA

HkkxhjFkh fu>j'khdjk.kk
ok<k eg% dfEirnonk#%A
;}k;jfUo"Vex% fdjkr&
jkl0;r fHkUuf'k[kf.Mcg%AA5AA

vUo;% vfUo"Vex% fdjkr% HkkxhjFkhfu>j'khdjk.kke ok<k eg% dfEirnonk#% fHkUuf'k[kf.Mcg% ;n ok;% vkl0;rA

^fgeky;L; vkUrfjd n'; fd;r je.kh;e* bfr vfLeu 'ykd ck/kke%A

0;k[;k

HkOkUr% tkufUr ,o ;r fgeky; dk ie[kk unh ogfr\ vke lR;e] HkkxhjFkh ¼x³k½(;L;k% tye vere 'khry fuey p HkofrA fgeky; ukuk o{kk% lfUr fdUr

fgeky; ie[kk% o{kk% lfUr nonk#o{kk%A ,r fo'kkyk% ljyk% p HkofUrA

r= dhn'k% ok;% ogfr\ 'khry%] oLrr% r= eUn% 'khry% lxU/k% p ok;% ogfrA

ok;% 'khry% dFk Hkofr\ ;r% ok;% x³k/kkjk;k% tyfcUnfHk% ;Dr% HkofrA r= rhok% ok;o% pyfUrA r= ok;uk idfEirk% nonk#o{kk% n';UrA

15.4

idfEir% o{k% ok;% dhn'k% Hkofr\ lxfU/kr%A ;r% ok;% rno{kk.kk xU/k% ;Dr% HkofrA r= fdjkrk% exku vUo"k.kk; rRijk% n';UrA r vk[kVkFk exku vUo"k;fUrA r= e;jL; i{kku ok;% fofdjkfrA dhn'k% ok;%\ eUn%A

fo'k"k&% fgeky; x³k;k% mnxeLFky xxk=h xke[ke p vfLrA

HkkokFk%

fgeky; exkUo"k.k rRijk% fdjkrk% f=fo/k ok; loUr & 'khry lxfU/kr eUn pA x³k/kkjk;k% tyfcUnfHk% ;Dr% ok;% 'khry% ogfrA idfEirnonk#;Dr% lxfU/kr% ok;% ogfrA e;jk.kk i{kku fodh.k;Uk ok;% eUn% ogfrA

fgeky; e fgjuk dh [kkt e fudy fdjkr ¼Hkhy½ ogk rhu idkj dh ok; dk lou djr gA ogk x³k d ifo= ty dh cnk l ;Dr 'khry ok; cgrh g] nonk#o{kk dk fgyku okyh ok; lxfU/kr gkrh g rFkk ekj d i[kk dk fc[kju okyh ok; eUn gkrh gA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNn%

;}k;jfUo"Vex% ¾ ;r $ ok;% $ vfUo"Vex% ¼^r* o.kLFkku rrh;k{kj ^n* Hkofr t'Ro&lfU/k%A folxLFkku ¼½ ^j* Hkofr] ij Loj% ^v* vfLr½

fdjkrjkl0;r ¾ fdjkr% $ vkl0;r ¼folxLFkku ^j* ij Loj% ^vk* vfLr½ folxlfU/k%

inifjp;%

eg% ¾ v0;;ine

dfEir% ¾ √dEi $ Dr] i- i- fo- ,- ¼fo'k"k.ke½

vfUo"V% ¾ vu $ b"k $ Dr i- i- fo- ,- ¼fo'k"k.ke½

ok<k ¾ √og $ rp ok< 'kCn% i- i- fo- ,- ¼dr 'kCnor vL; : ikf.k HkofUr&drk drkjk drkj%½

foxg%

HkkxhjFkhfu>j'khdjk.kke & HkkxhjF;k% fu>jk% ¾ HkkxhjFkhfu>jk% r"kk 'khdjk% r"kke ¼"k- r-½

dfEirnonk#% & dfEir% nonk#%] de/kkj;% ¼fo'k"k.kfo'k";½

vfUo"Vex% & vfUo"Vk% exk%] de/kkj;% ¼fo'k"k.kfo'k";½

fHkUuf'k[kf.Mcg% & ¼f'k[kf.Muk cgkf.k½ "k-r-] fHkUukfu f'k[f.Mcgkf.k ;u l%] vU;inkFki/kku% cgohfg%A

'ykd% 6

inPNn% fnokdjkr j{kfr ;% xgkl yhue fnokHkhre bo vU/kdkjeA {kn vfi uue 'kj.ke iiUu eeRoe mPp% f'kjlke lfr boAA

fnokdjkn{kfr ;k xgkl yhu fnokHkhrfeokU/kdkjeA {kn·fi uu 'kj.k iiUu eeRoePp% f'kjlk lrhoAA6AA

vUo;% ;% fnokHkhre bo xgkl yhue vU/kdkje fnokdjkr j{kfr mPp% f'kjlk 'kj.k iiUu {kn vfi lfr bo eeRoe uue ¼vfLr½

o;e vfLeu i| ^'kj.kkxrL; {knL;kfi egfö% lEekue* bfr Hkko ck/kke%A

0;k[;k

HkoUr% tkufUr ,o ;r fnokHkhr% myd% HkofrA ije vij% vfi ,d% fnokHkhr% Hkofr tkufUr fde\ vke vU/kdkj%A r= fgeky;% vU/kdkj l;kr j{kfrA

vU/kdkj% d= yhu% Hkofr\ fgeky;L; xgklA

'kj.kkxr d j{kfUr\ egkUr% i#"kk%A

vfi r 'kj.kkxrkuk {kni#"kk.kke vfi j{kk dofUr\& vo';eoA

v= {kn% d% egku p d%\ tkufUr fde&vke] lR;e] fnokHkhr% myd% bo vU/kdkj% vfi {kn% vfLr fgeky;% p egku dfFkr%A ;r% l% vU/kdkfj.ke vU/kdkje vfi Lo xgkl 'kj.k nnkfrA vr% egki#"kk% uhptu 'kj.kkxr lfr re ifr vfi lEeku dofUr ,oA rno mDre&{kn·fi uu 'kj.k iiUu eeRoePp% f'kjlk lrhoA

HkkokFk%

fgeky;% 'kj.kkxroRly% egki#"k bo vfLrA ;Fkk myd% fnokHkhr% Hkofr rFko vU/kdkj%A l% Loxgkl yhue vU/kdkj l;kr j{kfr ;Fkk egki#"k% 'kj.kkxr uhptue vfi j{kfr ,oA

fgeky; 'kj.k e vk; g, dh ijh rjg j{kk djrk gA og fnu l Mj g, mYy d leku viuh xQkvk e fNi vU/kdkj dh ljt l mlh idkj j{kk djrk g tl egki#"k 'kj.k e vk; g, uhp 0;fDr dh j{kk djrk gA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kfoPNn%

fnokdjkn{kfr ¾ fnodjkr $ j{kfr ¼t 'Rolfu/k% & iFkek{kjL; rrh;o.k%½ ¼r & n½

fnokHkhrfeokU/kdkje ¾ fnokHkhre $ bo $ vU/kdkje ¼l ;kx%] nh?klfU/k%½

{kn·fi ¾ {kn $ vfi ¼io:i lfU/k%½

lrho ¾ lfr $ bo ¼nh?klfU/k%½

inifjp;%

yhue ¾ yh $ Dr fo- ¼f}- fo- ,-½ ¼fo'k"k.ke½

Hkhre ¾ Hkh $ Dr fo- ¼f}- fo- ,-½ ¼fo'k"k.ke½

iiUu ¾ i $ in $ Dr ¼llreh ,- o-½

eeRoe ¾ ee $ Ro ¼rf)r iR;;%→ Hkkookpd%] ui- i0 fo0 ,0½

foxg%

mPp% f'kjlke & mPp% f'kj% ;"kke r"kke ¼cgohfg%½

fnokHkhre & fnok Hkhr% re ¼rRi#"k%½

Hkk"kkiz;kx%

¼d½ **Dr&iR;;%** /kkrk% HkofrA DrkUrin fØ;kin fo'k"k.kin p HkofrA ;Fkk Ñ $ Dr ¾ 1- ru Je% Ñr% ¼fØ-½ 2- Ñr% Je% cky% ¼fo-½

¼1½ lded/kkrfHk% lg ^Dr* iR;;% def.k Hkofr rnk okD; drfj rrh;k def.k p iFkek foHkfDr% HkofrA dein ;r fy³ opu p Hkofr rno DrkUr 'kCn·fiA ;Fkk&

ckyu y[k% fyf[kr%A

Ro;k ckyk n"VkA

e;k iLrde ifBreA

¼2½ vded/kkrfHk% ;kx r ^Dr* drfj Hkko p HkofrA drfji;kx r drinkulkj iFkek foHkfDr% HkofrA ;Fkk&

ekgu% xr% ¼i-½

ckfydk xrk ¼L=h-½

Hkko r drfj rrh;k] DrkUr'kCn% r uildfy³ iFkek ,dopu p HkofrA ;Fkk& xkikyu xreA

¼3½ fo'k"k.k:i·fi i;kx%

;Fkk & fLFkr% fgeky;%A

iFkifn"Vke /kfj=heA

ilr% xU/k%A

dfEir% nonk#%A

xgkl yhue vU/kdkjeA

¼[k½ reuiR;;%& fufeÙkkFkd fØ;k:i fu"iknuk; /kkrk% ij reu ¼re½ iR;;% HkofrA reuiR;;;Dr ine ^v0;;e* HkofrA ;Fkk&

l% ukVd n"V xPNfrA

dfj.k% d.M% foure eLrd ?k"k;fUrA

¼x½ ^Y;i* iR;;%& ,ru iodkfydfØ;k fu"iUuk HkofrA ;fn /kkrk% io d'pu milx% Hkofr rnk ^DRok* LFkku ^Y;i* ¼;½ HkofrA ;Fkk&

fdjkrk% Nk;k ¼fu $ lo $ Y;i½ ¾ fu"k0; xPNfUrA

fgeky;% iokijk lenk ¼ vo $ xkg $ Y;i½ ¾ voxk°; fLFkr%A

'kCn:ikf.k

	bUn ¼mdkjkUrifYy³%½			**e/k ¼mdkjkUruildfy³%½**		
	,dopu	**f}opu**	**cgopu**	**,dopu**	**f}opu**	**cgopu**
i0 fo0	bUn%	bUn	bUno%	e/k	e/kuh	e/kfu
f}0 fo0	bUne	bUn	bUnu	e/k	e/kuh	e/kfu
r0 fo0	bUnuk	bUnH;ke	bUnfHk%	e/kuk	e/kH;ke	e/kfHk%
p0 fo0	bUno	bUnH;ke	bUnH;%	e/ku	e/kH;ke	e/kH;%
i0 fo0	bUnk%	bUnH;ke	bUnH;%	e/ku%	e/kH;ke	e/kH;%
"k0 fo0	bUnk%	bU}k%	bUnuke	e/ku%	e/kuk%	e/kuke
l0 fo0	bUnk	bU}k%	bUn"k	e/kfu	e/kuk%	e/k"k
lEck/kue	g bUnk!	g bUn!	g bUno%!	g e/k!	g e/kuh!	g e/kfu!

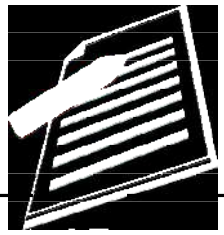

	xPNr ¼'kr iR;;kUr½ ¼ifYy³½			/kuor 'kCn ¼er i iR;;kUr½		
	tkrk gvk			/kuokyk		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 fo0	xPNu	xPNUrk	xPNUr%	/kuoku	/kuoUrk	/kuoUr%
f}0 fo0	xPNUre	xPNUrk	xPNr%	/kuoUre	/kuoUrk	/kuor%
r0 fo0	xPNrk	xPNnH;ke	xPNnfHk%	/kuork	/kuonH;ke	/kuofö%
p0 fo0	xPNr	xPNnH;ke	xPNnH;%	/kuor	/kuonH;ke	/kuonH;%
i0 fo0	xPNr%	xPNnH;ke	xPNnH;%	/kuor%	/kuonH;ke	/kuonH;%
"k0 fo0	xPNr%	xPNrk%	xPNrke	/kuor%	/kuork%	/kuorke
l0 fo0	xPNfr	xPNrk%	xPNRl	/kuofr	/kuork%	/kuoRl
lEck/kue	g xPNu	g xPNUrk	g xPNUr%	g /kuou	g /kuoUrk	g /kuoUr%

/kkr : ikf.k u'k ¾ u';fr] vu';r] u';r] u³{;fr] u';rA
=l ¾ =L;fr] v=L;r] =L;r] =fl";fr] =L;rA

¼yV] y³] ykV] yV] fof/kfy³ ydkj"k] i-i- ,dopu½

ikBxrç'uk% 15-3

1- i'ukuke mÙkjkf.k nnr

¼d½ HkkxhjFkhfu>j'khdjk.kk ok<k d% vfLr\

¼[k½ fdjkrk% fgeky; dku vUo"k.kk; HkefUr\

¼x½ fgeky;% vU/kdkj dLekr j{kfr\

¼?k½ 'kj.kkxr {kn ifr vfi d"kk eeRo Hkofr\

2- i;k;ineyu doUr&

^d* LrEHk%	^[k* LrEHk%
¼d½ lTtu%	¼i½ fnokdj%
¼[k½ e;j%	¼ii½ fnok
¼x½ x³k	¼iii½ lr
¼?k½ l;%	¼iv½ f'k[k.Mh
¼³½ fnue	¼v½ ok;%
¼p½ iou%	¼vi½ HkkxhjFkh

3- ,r"k fd in DriR;;kUr ukfLr\

Hkhre] yhue] dfEir%] fdjkr%] fHkUu%A

4- ^{kn·fi uu 'kj.k iiUu eeRoePp% f'kjlk lrho* bfr lDr% inÙk HkkokFk e t"kk;k% in% ij;Ur&

HkkokFk% egki#"kk% uhptu vfi 'kj.kkxr lfr ---------- bo r ifr ---------- dofUrA ;Fkk fgeky;% Loxgkl ---------- vU/kdkj ---------- j{kfr ,oA

Lugg] lTtu] l;kr] yhue

15-4 fde vf/kxre

- fgeky;% iorjkt% vfLrA ,"k% HkkjrL; mÙkjfn'kk;k fLFkr%A vL; mUurkfu f'k[kjkf.k fgeifjrkfu lfUrA ,"k ifFk0;k% ifjek.k:i%A
- fgeky;kno x³k fuxPNfrA
- fgeky;L; ikÑfrd lkUn;e vnHkreoA
- LoYi% nk"k% x.kleg foyh;rA
- egki#"kk% 'kj.kkxr {knefi j{kfUrA
- ^Dr* driR;;%A ^Dr* iR;;;Dr in Hkrdkfydf Ø;k :i fo'k"k.k:i p HkofrA ^reu* iR;;kUr ine v0;;in HkofrA
- ^Y;i* iR;;% iodkfydf Ø;kFk milx;Dru /kkruk lg i;T;rA
- vU;ini/kku% cgohfg% HkofrA
- xPNr] /kuor] bUn] e/k ;Xe'k0n:i"k Hkn% HkofrA

15-5 ;kX;rkfoLrkj%

dfoifjp;%

dkfynkl% ^dfodyx#%* bfr ifl)%A vuu jfprk% llr xUFkk% lfUrA ;Fkk ^j?ko'ke*] ^dekjlEHkoe* bfr egkdk0;};e] ^_rlgkj%*] ^e?knre* bfr [k.Mdk0;};e] ^ekyfodkfXufe=e*] ^foØeko'kh;e*] ^vfHkKku'kkdUrye* bfr =hf.k ukVdkfu pA

n'k%

dkfynklL; n'k&dky;k% fo"k; fon"kk ud er fo|rA ij egkdfouk e?knr ^mTtf;uh* Jh fo'kkyk ok bfr fo'k"k:i.k of.krkA vr% ^dkfynkl% mTtf;uh fuoklh* vklhr bfr fon"kk er orrA

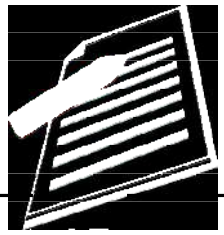

dky%

ik;% eU;r ;r dkfynkl% ^mTtf;uhuj'kL; 'kdkj% foØekfnR;L; uojRu"k J"B% vklhrA foØelor&iordL; foØekfnR;L; jkT;kfHk"kddky% blkr% ioe 57 o"kkf.k eU;rA vr% dkfynklL; dky% b0i0 iFke'krkCnh bfr fuf'pr% HkofrA

Ñfrifjp;%

^dekjlEHkoe*& iLrr% ikB% vLekno egkdk0;kn mn/kr%A vfLeu egkdk0; 17 lxk% lfUrA r= ikorhfookg%] dekjtUe] rkjdkljo/k% p e[;dFkk%] vU;kLr iklf³ddFkk% lfUrA dfouk mnkÙkiE.k% mnkgj.k r ^enungu* bfr ek/;eu iLrre vfLrA

j?ko'ke

vfLeu egkdk0; 19 lxk% lfUrA fnyhir% vfXuo.ki;Ur jkKk o.ku fo|rA b;e mRÑ"Vk dk0;jpuk dkfynklL;A

_rlgkje

b; dkfynklL; iFkek Ñfr%A v= "k..kke _ruk ljy ljl eukje p o.ku fo|rA "kV lxk% lfUrA

e?knre

ikÑfrdlkUn;.k ekufldHkkoknxkjk.kk lUnjh vfHk0;fDr%A 'kkio'kkr fojgkdyL; ;{kL; Lofi;k ifr if"kr% Hkkoi.k% lUn'k% vfLrA

ekyfodkfXufe=e

ukVd·fLeu fofn'kk;k% uiL; vfXufe=L; fonHkL; p jktdek;k% ekyfodk;k% i.k;dFkk vfLrA ukVd ip vdk% lfUrA

foØeko'kh;e

vfLeu ukVd jkK% i#jol% ^mo'kh* vlljk;k% p iedFkkude vfLrA ukVd ip vdk% lfUrA

vfHkKku'kkdUrye

vfLeUk ukVd jkK% n";UrL; 'kdUryk;k% p i.k;dFkk;k% eukgkfj fp=.ke vfLrA ukVd llRk vdk% lfUrA ^dk0;"k ukVd jE; r= jE;k 'kdUryk* bfr ifl)eA

fgeky;%

c°ek.Mijk.k& dyklk fgeok'po nf{k.k o"kiorkA
ioif'pexkorko.kokUr : ifLFkrkAA

f'koijk.k& vLR;ÙkjL;k fnf'k o fxjh'kk fgeokUegkuA
iork fg efuJ"B egkrtkLlef)HkkdAA
iokijk rk;fu/kh lfoxkº; fLFkrk fg ;%A
ukukjRudjk jE;k ekun.M bo f{kr%AA

okeuijk.k& /kU;k·; iorJ"B% 'yk/;% iT;'p nor%A

vFkoon& ^^fxj;lk iork fgeoUrk[; r ifFo L;kueLrA ¼21-1-11½

¼[k½ Hkkf"kd;kX;rk foLrkj%

^Dr*

/kkr%	**^Dr***	**;kxu fu"iUu% ey'kCn%**	**ifYy³**	**L=hfy³**	**uiqldfy³**
xe		xr	xr%	xrk	xre
fy[k		fyf[kr	fyf[kr%	fyf[krk	fyf[kre
n'k		n"V	n"V%	n"Vk	n"Ve
Ñ		Ñr	Ñr%	Ñrk	Ñre
iPN		i"V	i"V%	i"Vk	i"Ve
J		Jr	Jr%	Jrk	Jre
uh		uhr	uhr%	uhrk	uhre

milx% $ /kkr% $ Y;i·

vk $ xe $ Y;i ¾ vkxE; ¼vkdj½
fo $ fy[k $ Y;i ¾ fofy[; ¼fy[kdj½
mi $ fo'k $ Y;i ¾ mifo'; ¼cBdj½
fo $ ft $ Y;i ¾ foftR; ¼thrdj½
i $ nk $ Y;i ¾ ink; ¼ndj½
fu $ lo $ Y;i ¾ fu"kO; ¼lok djd½
i $ ue $ Y;i ¾ i.kE; ¼i.kke djd½
fo $ fpUr $ Y;i ¾ fofpUR; ¼lkpdj½
fo $ ykd $ Y;i ¾ foykD; ¼n[kdj½

cgqohfgleekl% leLrin% fHkUuL; vFkL; ck/k% HkofrA leLrine vU;inL; fo'k"k.k HkofrA ,oEHkr% cgohfg% lekl%A ;Fkk&

ihrkfu vEcjkf.k ;L; l% bfr foxg lfr ^ihrkEcj% HkofrA

bn ine vU;inL; fo".kk% fo'k"k.ke vfLrA

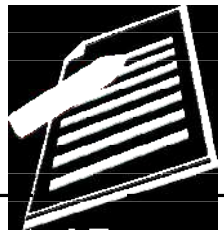

Hknk%& ie[kk% =;k Hknk% lfURkA

¼d½ **lekukf/kdj.k% cgqohfg%&** leL;eku iR;d in lekufoHkfDrd ¼iFkekfoHkfDr;Dr½ HkofrA ;r 'kCn r f}rh;kr% llrehfoHkfDri;Urk% foHkDr;% HkofUrA

;Fkk& ikIre mnd ;u l% ¾ ikIrknd% ¼xke%½

ihrkfu vEcjkf.k ;L; l% ¾ ihrkEcj%

fuxr /ku ;Lekr l% ¾ fu/ku%

dfEir% nonk# % ;u l% ¾ dfEirnonk#%

¼[k½ **0;kf/kdj.k cgqohfg%** ;fLeu lekl iR;d in fHkUUkfoHkfDrd Hkofr] l 0;f/kdj.k% cgohfg% HkofrA ;Fkk

pØ ik.kk ;L; l% ¾ pØikf.k%

pUn% 'k[kj ;L; l% ¾ pUn'k[kj%

pUn bo e[k ;L;k% lk% ¾ pUne[kh

¼x½ **rY;;kx% cgqohfg%** ^lg* inL; rrh;kUrinu lekl% HkofrA ;Fkk&

i=.k lg fo|eku% ¾ li=% vkxr% firkA

ifjokj.k lg ¾ lifjokj% vkxr% ,"kA

iRU;k lg ¾ liRuhd% xPNfr l%A

15-6 ikBkUrç'uk%

1- i'ukuke mÙkjkf.k nnr

¼d½ uxkf/kjkt% d% dF;r\

¼[k½ fgeky;% dL;k% ekun.M% bo fLFkr%\

¼x½ fgeky;% d;k% len;k% e/; ifo"V% vfLr\

¼?k½ x.kleg dhn'k% nk"k% fuEkTtfr\

¼³½ of"VfHk% mnoftrk% fl)k% d= vkJ;Ur\

¼p½ dfj.k% fdeFke nonk:o{k"k ?k"k.k dOkfUr\

¼N½ fgeky; exkUo"k.k rRijk% fdjkrk% dhn'k ok; loUr\

¼t½ vU/kdkjL; ryuk du lg Ñrk\

2- e t"kk;k inÙkin% okD;ifr% fØ;rke

ljHkhdjkfr] e/;Hkkx] jRukfu] ifFk0;k%] x³k

¼d½ fgeky;% ---------- ifjek.k Kkr ekun.M% boA

¼[k½ fgeky; vudkfu ---------- miyH;UrA

¼x½ ljyneH;% fu%lr nX/k f'k[kjkf.k ----------A

¼?k½ fgeky; ---------- unh iogfrA

¼³½ e?kk% fgeky;L; ---------- l pjfUrA

3- v/k% inÙkLkfDr};L; HkkokFk prj@i p okD;"k fy[kUr

¼d½ ,dk fg nk"kk x.klfUuikr
fueTtrhUnk% fdj.kf"ook %A

¼[k½ {kn·fi uu 'kj.k iiUu
eeRoePp% f'kjlk lrhoA

4- fo'k"k.k&fo'k";eyu fØ;rke

^d*	^[k*
¼d½ nokRek	¼i½ Ük³kf.k
¼[k½ iokijk	¼ii½ fgeky;%
¼x½ vkriofUr	¼iii½ rk;fu/kh
¼?k½ fo?kfÍrkuk	¼iv½ fdjkr%
¼³½ vfUo"Vex%	¼v½ ljynek.kke

5- lfU/k% fØ;rke

¼d½ ux $ vf/kjkt% ¾ ----------

¼[k½ vfLr $ mÙkjL;ke ¾ ----------

¼x½ nork $ vkRek ¾ ----------

¼?k½ of"VfHk% $ vkJ;Ur ¾ ----------

¼³½ {kn $ vfi ¾ ----------

6- v/k% iÑfr&iR;;;kxu :i in'k;Ur

¼d½ LFkk $ Dr ¼i-½ ----------

¼[k½ tu $ Dr ¼ui-½ ----------

¼x½ i $ l $ Dr ¼i-½ ----------

¼?k½ yh $ Dr ¼ui-½ ----------

¼³½ vo $ xkg $ Y;i ----------

¼p½ fu $ lo $ Y;i ----------

¼N½ fo $ uh $ reu ----------

7- foxg leLrin p n'k;Ur

¼d½ uxkf/kjkt% ----------

¼[k½ x.klfUuikr ----------

¼x½ diky;k% d.M% ----------

¼?k½ dfEir% nonk#% ;u l% ----------

¼³½ vfUo"Vk% exk% ;% r% ----------

8- v/kkfyf[kr"k in"k foHkfDr ¼iFkek@f}rh;k½ fufn'kUr

¼d½ norkRek ----------

¼[k½ vU/kdkje ----------

¼x½ Nk;ke ----------

¼?k½ xU/k% ----------

¼³½ Ük³xkf.k ----------

¼p½ fgee ----------

9- vFkeyu doUr

d	[k
¼d½ lkufu	¼i½ pUnL;
¼[k½ lkHkkX;e	¼ii½ e;j%
¼x½ bUnk%	¼iii½ lenk
¼?k½ f'k[k.Mh	¼iv½ ior%
¼³½ ux%	¼v½ f'k[kjkf.k
¼p½ rk;fu/kh	¼vi½ lkUn;e

10- mfpr/kkr :i% fjDrLFkkukfu ij;Ur

¼d½ 'k)i;koj.k fouk thou ---------- ¼u³{;fr@u³{;fLk½

¼[k½ n"Vk% ---------- ¼u';r@u';;%½

¼x½ Øk/kkr cf)% ---------- ¼u';kfe@u';fr½

¼?k½ vge likr ---------- ¼=L;kfe@=L;fr½

¼³½ Ro ikikr ---------- ¼=L;r@=L;½

15-7 mÙkjkf.k

15-3 ck/ki'uk%

1- ¼d½ uxkuke ¼[k½ o/kr ¼x½ vkriofUr
¼?k½ ljyo{kk.kk nX/kL; xU/k% ¼³½ vU/kdkj%

2- ¼d½ ifFk0;k ¼[k½ fge ¼x½ vkriofUr
¼?k½ ljHkhdjkfr ¼³½ j{kfr

3- (d)→(iii), ([k)→(iv), (x)→(i), (?k)→(ii)

ikBxri'uk%

15-1 1- ¼d½ mÙkjL;k] ¼[k½ ekun.M%] ¼x½ fgeky;%] ¼?k½ fgeu] ¼³½ x.klfUuikr

2- ¼d½ fgeky;%] ¼[k½ rk;fu/kh] ¼x½ fgeky;L;] ¼?k½ fgee

3- ¼d½ ikP;&if'pek] ¼[k½ ifFk0;k% ¼x½ LoYi%

15-2 1- ¼d½ vke[ky@e/;Hkkx] ¼[k½ fl)k%@rkiltuk%]

¼x½ nonk:o{k"k ?k"k.k] ¼?k½ f'k[kjkf.k

2- (d)→(iii), ([k)→(vi), (x)→(i), (?k)→(vii), (³)→(ii), (p)→(v), (N)→(iv)

3- ¼i½ ?kuk% ¼ii½ vkri;Drkfu ¼iii½ ljyo{k"k ?k"k.ku ¼iv½ lxfU/kr

4- vke[kye] l pjrk] vkJ;Ur] m}fyrk%

15-3 1- ¼d½ ok;% ¼[k½ exku ¼x½ fnokdjkr ¼?k½ egki#"kk.kke

2- (d)→(iii), ([k)→(iv), (x)→(vi), (?k)→(i), (³)→(ii), (p)→(v)

3- fdjkr%

3- Øe'k%→ lTtu] Lug] yhue] l;kr

15-6 ikBkUri'uk%

1- ¼d½ fgeky;%] ¼[k½ ifFk0;k%] ¼x½ io&if'pelen;k%e/;] ¼?k½ LoYi% nk"k%] ¼³½ vkri;Drkfu f'k[kjkf.k] ¼p½ dikyd.M% four] ¼N½ 'khry] lxfU/kr] eUn p] ¼t½ mydu lg@ uhptuu lg

2- ¼d½ ifFk0;k% ¼[k½ jRukfu ¼x½ ljHkhdjkfr ¼?k½ x³k ¼³½ e/;Hkkx

3- ¼d½ LoYi% nk"k% x.kkuk leg u n';rA ;Fkk pUnL; dy % nk"k% vfLr] ij l% rL; fdj.k"k ,o yhu% HkofrA rL; idk'k u ck/krA vr% x.kkf/kD; ,d% nk"k% u x.;%A

¼[k½ egki#"kk% 'kj.kkxroRlyk% HkofUrA r 'kj.kkxr j{kfUrA uhp tu vfi j{kfUrA r lTtue bo uhp ifr Lug dofUrA

4- (d)→(ii), ([k)→(iii), (x)→(i), (?k)→(v), (³)→(iv)

5- ¼d½ uxkf/kjkt%] ¼[k½ vLR;ÙkjL;ke] ¼x½ norkRek]

¼?k½ of"VfHkjkJ;Ur] ¼³½ {kn·fi

6- ¼d½ fLFkr% ¼[k½ tkre ¼x½ ilr% ¼?k½ yhue

¼³½ oxkº; ¼p½ fu"k0; ¼N½ foure

7- ¼d½ uxkuke vf/kjkt% ¼[k½ x.kkuk lfUuikr ¼x½ dikyd.M%

¼?k½ dfEirnonk:% ¼³½ vfUo"Vex%

8- ¼d½ iFkek ¼[k½ f}rh;k ¼x½ f}rh;k ¼?k½ iFkek

¼³½ iFkek@f}rh;k ¼p½ iFkek@f}rh;k

9- (d)→(v), ([k)→(vi), (x)→(i), (?k)→(ii), (³)→(iv), (p)→(iii)

10- ¼d½ u³{;fr ¼[k½ u';;% ¼x½ u';fr

¼?k½ =L;kfe ¼³½ =L;

16

ekuk fg egrk /kue

fd Hkofö egkHkkjrL; uke Jre\ rfLeu xUFk u doy dkjo&ik.Mokuke ,o ;) of.kre vfir vl[;k dFkk r= nÙkk] ;kH;% veY;k f'k{kk çkI;UrA ykHk leLrkuk 0;k/khuk eyeA vL;k i|e¸;k dFkk;ke dFke ,d Ükxky n"Vkuk dFkuu foe<jkKk flgu ioe viekfur i'pkr p ;|fi lEekfur rFkkfi lfpoin R;DRok ou çfo'kfrA uu ekuk fg egrk /kueA vfLeu ikB o; ,rL; fo"k; ifB";ke%A

mís';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- 0;k?kxkek;dFkk Lo'kCn o.kf;r leFk Hkfo";fr(
- egkHkkjrL; lkekU; ifjp; i pokD;"k yf[kr 'kDr Hkfo";fRk(
- ÜkxkyL; 0;k?kL; pkfjf=dof'k"V; fo'knhdfj";fr(
- ÜkxkyL; inR;kxdkj.kkfu foopf;r {ke Hkfo";fRk(
- deokP;okD;kfu drokP; ifjorf;";fr(
- }U}cgohfgleLrinkuk foxg in'kf;r l{ke Hkfo";fr(
- ^lo* louke'kCnL; f="k fy³"k :ikf.k yf[k";fr(
- ikB ç;äkuk lähuk p;u dfj";frA

fØ;kdyki%

v/k% Þdß LrEHk d"kkf pr LokfHkeku;äkuk tukuk fp=kf.k nÙkkfuA Þ[kß LrEHk pr% —rkuk cfynkukuk de.kk o.kueA mi;äukefHk% lg lEc)o.ku ;kt;Ur

Þdß LrEHk%

16.1

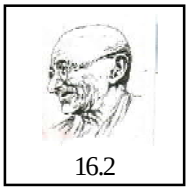
16.2

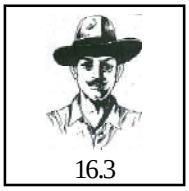
16.3

16.4

16.5

16.6

Þ[kß LrEHk%

¼1½ LorU=rkçkIr% vuUrj inxg.kkr fojfä%A

¼2½ cefoLQkVdkj.kkr çk.kn.M%A

¼3½ LorU=rk—r vkXy% lg ;)eA

¼4½ ^dljh* i=ek/;uu vkXyfojk/kkr dkjkokl%A

¼5½ vkb lh ,l mik/k% çR;koruea

¼6½ fo"knkrkj çfr {kekA

LokfHkekfuu% tuk% l[kkfu R;tfUr] in R;tfUr ijUr vieku u lgUrA ekuk fg egrk /kueA

16-1 eyikB%

ekuk fg egrk /kue

lEifr eyikB /;kuu iBke%

ifjdk;k ifj ijk JheR;k ikfjdk ui% A
ijfglkjfr% Øjk cHko i#"kk/ke%AA1AA

l Rok;f"k ifj{kh.k txkekuhfllrk xfreA
xkek;Ro p lEçklrk nf"kr% iode.kkAA2AA

lLeR; ioHkfr p fuon ije xr%A
u Hk{k;fr eklkfu ij#iârkU;fiAA3AA

vfgl% loHkr"k lR;okd ln<or%A
l pdkj ;Fkkdkyekgkj ifrr% Qy%AA4AA

r 'kfp if.Mr eRok 'kkny% [;krfoØe% A
—Rok·Reln'kh itk lkfp0;·oj;r Lo;eAA5AA

r rFkk l—r n"Vok iT;eku LodelA
çkf}"ku —rl?kkrk% ioHkR;k% egeg%AA6AA

vU;Fkk º;f"krk% io ijn0;kfHkgkfj.k%A
v'käk fdfpnknkr n0; xkek;;fU=rk%AA7AA

bfllr r exUnL; ekl ;r ;= lL—reA
viuh; Lo; rf) rU;Lr rL; o'efuAA8AA

exjktu pkKlr n';rk pkj bR;rA
—rd'pkfi rUekl exUnk;kiof.kreAA9AA

lfpoukiuhr r fon"kk çkKekfuukA
ljk"kLRoFk 'kkny% JRok xkek;pkiyeAA10AA

vkKki;kekl rnk xkek;o/;rkfefrA
'kknyL; op% JRok 'kknytuuh rr%AA11A

exjkt fgrokD;% lEck/kf;rekxerA
i=] urr Ro;k xkg; diVkjEHkl;reAA12AA

'kCnkFkk%
JheR;k ¾ oHko'kkfyuh ¼e½
ifjdk;k ifj ¾ ^ifjdk* uked uxjh e
ikfjd% ¾ jktk dk uke] cHko ¾ gvkA
vk;f"k ifj{kh.k ¾ vk; lekIr gku ij]
vuhflrk ¾ u pkgh xb]
txke ¾ çkIr gvkA
xkek;Ro ¾ Ükxky dh ;kfu dk
ioHkfr ¾ iotUe d oHko dk]
ije fuon ¾ ije ojkX; dk
ij% ¾ nljk d }kjk
migrkfu ¾ ej fd; x;
loHkr"k ¾ lHkh çkf.k;k ij
vfgl% ¾ fglk u dju okyk]
;Fkkdkye ¾ le;kulkj]
pdkj ¾ djrk Fkk] [;krfoØe% ¾
çfl) ijkØe okyk] 'kkny% ¾ ck?k
vkReln'kh ¾ viu in d vu:i
lkfp0; ¾ eU=h in ij
l—r ¾ J"B de dju oky dk
—rl?kkrk% ¾ fey g,
ijn0;kfHkgkfj.k% ¾ nljk d /ku dk pjku
oky] vU;Fkk mfpr vkj <x l jgu oky
bfllr ¾ euilUn] viuh; ¾ y tkdj
o'efu ¾ ?kj e] U;Lre¾ j[k fn;k x;k
—rd% ¾ nf"kr dk; dju okyk d }kjk
miof.kr% ¾ dgk x;k
viuhr ¾ pjk;k x;k g
çkKekfuuk ¾ cf)eku d }kjk
ljk"k% ¾ Øk/k l Hkj g, ¼ck?k u½
o/;rke ¾ ekj fn;k tk;
lEck/kf;re ¾ le>ku d fy;
vkxer ¾ vkb
diVkjEHkl;re ¾ diV&i.k "kM;U= l
;ä] xkº; ¾ Lohdkj djuk pkfg;A

nf"kr ijnk"kfg xg.khr ;k·U;Fkk 'kfpeA
Lo; lUnf"krkekR;% f{kçeo fou';frAA13AA

rLeknl;fjl?kkrkn xkek;k% df'pnkxr%A
/kekRek ru pk[;kr ;Fkrr diV—reAA14A

rrk foKkrpfjr% lR—R; l foekf{kr%A
ifj"oä'p lLug exUn.k iu% iu%AA15AA

r l xkek;jkykD; LugknkxrlEHkeeA
mokp ç.krk okD; ck"ixnxn;k fxjkAA16AA

n%[ku f'y";r fHkUu f'y"V n%[ku fHk|rA
fHk™kk f'y"Vk r ;k e=h u lk Lugu orrAA17AA

df'pno fgr Hkrí';r u ijkReu%A
dk;ki{kk% fg orUr HkkofLuX/kk% lnyHkk%AA18AA

,ofo/k lkURoeDRok /kedkekFkgrerA
çlknf;Rok jktku xkek;oueH;xkrAA19A

ijnk"k% ¾ nljk d nk"kk l
nf"kr] ijUr vU;Fkk 'kfPke ¾ okLro e
ifo= dk] lUnf"krkekR;k¾ n"V vekR;k
okyk ¼jktk½] f{kçe ¾ 'kh?k
xkek;k% ¾ Ükxky d] vfjl?kkrkr ¾
n'euk d fxjkg l] vk[;kre¾ crk
fn;k x;k] foKkrpfjr% ¾ lPpfj=rk
dk tku yu oky] foekf{kr% ¾ NkM
fn;k x;k] ifj"oä% ¾ vkfyfxr fd;k
x;k] LugxrlEHkee ¾ Lug l 0;kdy
fpÜk oky ¼ck?k dk½] ç.kr% ¾ >d g,
ck"i¾vklvk l xnxn ok.k% l
mokp ¾ dgk] fHkUu ¾ VVk gvk fny
f'y";r ¾ tMrk g] f'y"V ¾ tMk
gvk] fHk|r ¾ VVrk g
fHkUuk f'y"Vk ¾ ix ix ij tMu vkj
VVu okyh fe=rk] Lugu ¾ Lug l
ifji.k] Hkr% ¾ Lokeh d] fgr ¾ fgr
e] n';r ¾ fn[kkb nrk g]
u ijkReu% ¾ viu vkj ijk; fgr e
ugh] dk;ki{kk% ¾ LokFkh] erych
HkkofLuX/kk% ¾ 'k) Hkko oky Lugh
lkURo ¾ lkURouk;Dr
/kedkekFkgrde ¾ /ke vFk dke vkj
;fä;k l ;ä] fgrdj
çlknf;Rok ¾ ilUu djd
oue ¾ ou dk
vH;xkr ¾ pyk x;kA

16-2 ck/kç'uk%

1- fo'k"k.k% lg fo'k";inkfu ;kt;Ur

Þdß LrEHk	Þ[kß LrEHk
¼d½ ifrr%	¼1½ okD;%
¼[k½ fgr%	¼2½ itke
¼x½ JheR;k	¼3½ lfpou
¼?k½ vkReln'khe	¼4½ Qy%
¼³½ —rl?kkrk%	¼5½ ifj
¼p½ çkKekfuuk	¼6½ ioHkR;k%

2- 'ykdk'kku ;kt;Ur

Þdß	Þ[kß
¼d½ ijfglkjfr % Øj%	¼1½ n';rk pkj bR;rA
¼[k½ —RokReln'kh itke	¼2½ f'y"V n%[ku fHk|rA

¼x½ exjktu pkKlre ¼3½ lkfp0;·oj;r Lo;eA

¼?k½ vkKki;kekl rnk ¼4½ cHko i#"kk/ke%A

¼³½ n%[ku f'y";r fHkUu ¼5½ xkek;oueH;xkrA

¼p½ çlknf;Rok jktkue ¼6½ xkek;o/;rke bfrA

3- fuEufyf[kr"k fodYi"k 'k) fodYie ¼✓½ bfr fpàu fpàhdoUr

¼d½ ikfjd% ui% ¼ifjdk;ke@eFkjk;ke½ volrA

¼[k½ Ükxky% doy ¼ekle@ifrrkfu Qykfu½ Hk{k;fr LeA

¼x½ 'kkny% Ükxkyk; ¼lfpoine@lodine½ v;PNrA

¼?k½ n"V% depkfjfHk% exUnL; ¼/kue@bfllre vUue½A

¼³½ Ükxky% lfpoin R;DRok ¼uxj@ou½ ifr vpyrA

16-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

ifjdk;k ifj ijk JheR;k ikfjdk ui%A
ijfglkjfr% Øjk cHko i#"kk/ke%AA1AA

'ykd% 1

lEifr o; v= iFke 'ykd iBke% ck/kke% pA

inPNn% ifjdk;ke ifj ijk JheR;ke ikfjd% ui%A
ijfglkjfr% Øj% cHko i#"kk/ke%AA

vUo;% ijk JheR;ke ifjdk;ke ifj ijfglkjfr% Øj% i#"kk/ke% ikfjd% ui% cHkoA

0;k[;k

ui% d% vHkor\ ,d% ikfjd% uke ui% vHkorA

l% d= vHkor \ ^ifjdk;k ifj*&ifjdk bfr ux;keA

JheR;k ¾ 'kkHkk;äk;ke vFkkr lk uxjh 'kkHkk;äk vklhrA

ijfglkjfr% ¾ ij"kk fglk;k jfr% ;L; l% vFkkr fgld%A

Øj% ¾ vR;kpkjh] fun;%

i#"kk/ke% ¾ i#"k"k v/ke%] vR;Uruhp%

HkkokFk%

çkphudky ,dk 'kkHkk;äk *ifjdk* uke uxjh vklhrA rL;k ux;k ,d% jktk vklhrA rL; uke ikfjd% vklhrA l% jktk vrho Øj% ¾ fun;%A ij"kk fglk;ke jr% i#"k"k v/ke% bo vklhrA

ifjdk uked uxjh e çkphu dky e ,d ikfjd uke dk vR;Ur Øj fun;h fgld ç—fr okyk jktk gvkA

O;kdj.kfcUno%

		eky'kCnk%
llrE;Urinkfu	JheR;k	¼Jherh½
	ifjdk;k	¼ifjdk½
	ifj	¼ij½
çFkekUrinkfu	ui%	¼ui½
	ijfglkjfr%	¼ijfglkjfr½
	Øj%	¼Øj½
	i#"kk/ke%	¼i#"kk/ke½

llrE;Urinkfu *ifjdk* bfr ux;k% fo'k"k.kkfuA çFkekUrinkfu uiL; fo'k"k.kkfuA

¼fo'k"k.kL; fy³ opu foHkfä'p fo'k";or HkofUrA½

'ykd% 2

inPNn% l% r vk;f"k ifj{kh.k txke vuhfllrke xfreA xkek;Roe p lEiklr% nf"kr% iode.kkAA

vUo;% l% r ifj{kh.k vk;f"k vuhfllrke xfre txkeA iode.kk nf"kr% xkek;Roe p liklr%A

O;k[;k

vk;f"k ifj{kh.k ¾ eR;xr lfr

ikfjd% vfxe tUefu d% vHkor\ l% jktk vuhfllrk vokfNrk xfr çklrokuA

l% jktk vfxe tUefu dk ;kfu çklroku\ xkek;Roe ¾ ÜkxkyL; ;kfueA ;r% l% jktk iotUeu% de.k% nf"kr% vklhrA vFkkr ikfjd% ;nk jktk vklhr rnk l% fglkdef.k jr% vklhrA

HkkokFk%

jktk iotUefu fglk —roku] çkf.kuk o/ke vdjkrA uhpdk;kf.k vdjkr vr% l% jktk iodeçHkkou vU;fLeu tUefu Ükxky% vHkorA

l Rok;f"k ifj{kh.k
txke vuhfllrk xfreA
xkek;Ro p lEçklrk
nf"kr% iode.kkAA2AA

iotUe d dek dk Qy lHkh dk Hkkxuk iMrk gA ikfjd jktk Hkh viu cj dek d dkj.k nlj tUe e Ükxky cu x;k tk i'k fglk djd viuk iV ikyrk gA

0;kdj.kfcUno%

vk;f"k ifj{kh.k	Hkko llreh] ;nk vk;% lekIrkA
vuhfllrk	u bfllrk& vokfNrk] ¼u k rRi#"k½
nf"kr	n"k $ f.kp $ ä $ & n"V% &nf"kr% ¼çj.kkFkdfØ;k½
xkek;Ro	xkek;$Ro& xkek;k% Hkko% ¼tUe½

'ykd% 3

lLeR; ioHkfr p
fuon ije xr%A
u Hk{k;fr eklkfu]
ij#igrkU;fiAA3AA

inPNn% lLeR; ioHkfre p fuone ijee xr%A
u Hk{k;fr eklkfu ij% miârkU;fiAA

vUo;% ioHkfre p lLeR; ijee fuone xr% ¼l%½ ij% miârkfu vfi eklkfu u Hk{k;frA

0;k[;k

l% xkek;% bg tUefu ije fuon ojkX; çkIrokuA

l% ioHkfr lLeR; iotUedekf.k LeRok ojkX; xr%A

l% xkek;% iotUe LeRok vfLeu tUefu eklkfu u Hk{k;frA ij% migrkfu] vU;% vkuhrkfu vfi pA

HkkokFk%

l% Ükxky% iotUe LeROkk ojkX; çkIrokuA l% vU;% vkuhrkfu eklkfu vfi u Hk{k;frA

og jktk vxy tUe e xhnM cu x;k ijUr ml iotUe d viu vR;kpkj vkj fglk d dk; ;kn jg vkj ifj.kkeLo:i mlu Lo; fglk djuk rk nj] vkjk }kjk HkV fd; x; ekl dk Hkh [kkuk Lohdkj ugh fd;kA

0;kdj.kfcUno%

ioHkfr	¾ ¼iotUe dk½f}rh;k ,dopue
lLeR;	¾ le Le Y;i ¾ LeRok

ije fuon&ije ojkX;e

ij% ¾ vU;% ¼rrh;k cgopue½

migrkfu ¾ mi $ g $ ä ui- f}rh;k cgopue

ije fuone ¾ ije fo'k"k.ke]fuone ¾ ojkX;e

migrkfu eklkfu ¾ migrkfu fo'k"k.ke] eklkfu&fo'k";e

'ykd% 4

inPNn% vfgl% loHkr"klR;okd ln<or%A
l% pdkj ;Fkkdkye vkgkje ifrr% Qy%AA

vfgl% loHkr"k
lR;okd ln<or%A
l pdkj ;Fkkdkyekgkj
ifrr% Qy%AA4AA

vUo;% loHkr"k vfgl% lR;okd ln<or% l% ;Fkkdkye ifrr% Qy% vkgkje pdkjA

xkek;k% thoup;k dhn'kh tkrk\ bfr v= ck/kke%A

0;k[;k

vfgl% ;% fglk u djkfr l%A lR;okd ¾ lR;k okd ;L; l% lR;oknhA

l% xkek;% ifrr% Qy% vkgkje pdkj ¾ vdjkrA vFkkr ;kfu Qykfu mfprdky ,o irfUrA

HkkokFk%

l% xkek;% defi u vekj;rA lonk lR;e vonr] rL; or ln<eklhrA ;% le;kulkj Lo; ifrr% Qy% ,o Hkktue vdjkrA

og Ükxky io tUe d ikik dk ;kn djd vc çkf.k;k ij fglk ugh djrk Fkk] lR; ckyrk Fkk] iDd bjkn okyk Fkk] vkj le;kulkj Lo; fxj g, Qyk l gh viuk Hkktu djrk FkkA

0;kdj.kfcUno%

vfgl%	¾ u fgl%	u¥ rRi#"k%
lR;okd	¾ lR;k okd ;L; l% ¾ lR;okd ¾	¼cgohfg%½
ln<or%	¾ ln< or ;L; l% ¾ ln<or% ¾	¼cgohfg%½
;Fkkdkye	¾ dkye vufrØE; le;kulkje ¾	¼v0;;hHkko%½
ifrr% Qy%	¾ ifrr% ¼fo'k"k.ke½ Qy%&¼fo'k";e½	¼de/kkj;%½

r 'kfp if.Mr eRok
'kkny% j0;krfoØe%A
—RokReln'kh itk
lkfp0;·oj;r Lo;eAA5AA

'ykd% 5

inPNn% re 'kfpe if.Mre eRok 'kkny% [;krfoØe%A
ÑRok vkReln'khe itke lkfp0; voj;r Lo;eAA

vUo;% [;krfoØe% 'kkny% re 'kfpe if.Mre eRok vkReln'khe itke ÑRok Lo;e lkfp0; voj;rA

'kkny u xkek;% dFk lEekfur% bfr o;e v= iBke%A

0;k[;k

'kkny% [;krfoØe% ¾ ;L; foØe% ijkØe% çfl)% l% ,oEHkr% vklhrA

'kkny% xkek; fd eRok voj;r\ ¼1½ 'kfp¾ifo=e ¼2½ if.Mr¾ fo}kle pA 'kkny% Ükxky lfpoL; in voj;rA l% rL; oj.k vkReln'kh itk —rokuA

HkkokFk%

ohj% 0;k?k% Ükxky ifo= fo}kl eRok rL; uirY;itkfnd —Rok ¾ lEekukfnd —Rok r lfpoink; voj;rA

cgr gh ohj 0;k?k u Ükxky dk ifo= vkj fo}ku le>dj mldk viu in d ;kX; itk] lEeku djd lfpo in d fy; Lo; gh pu fy;kA

0;kdj.kfcUno%

[;krfoØe%	[;kr% foØe% ;L; l% ¼cgohfg%½
eRok	eu $ DRok ¾ fopkjf;Rok
—Rok	— $ DRok ¾ lEiknf;Rok
vkReln'kh	fo'k"k.k] itk ¾ fo'k";e
lkfp0; $ voj;r	io:ilfU/k% v & · ¼voxg%½
voj;r	o $ f.kp y³ çFkei#"k ,dopue

'ykd% 6

r rFkk l—r eRok
iT;eku LodelA
çkf}"ku —rl?kkrk%
ioHkR;k% egeg%AA6AA

inPNn% re rFkk lÑre eRok iT;ekue LodelA
ikf}"ku Ñrl?kkrk% ioHkR;k% eg% eg%AA

vUo;% re rFkk lÑre Lodel eg% eg% iT;ekue eRok Ñrl?kkrk% ioHkR;k% ikf}"kuA

vfLeu i| 0;k?kL; iolodk% Ükxky ifr dFk }"k dr0kUr% bfr v= ck/kke%A

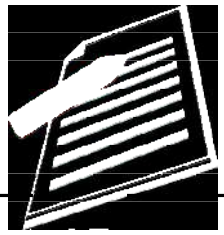

0;k[;k

Ükxky ifr ioHkR;k% ; 0;k?kL; iolodk% vklu r]—rl?kkrk% —r% l?kkr% ¼e=h½ ;% r] iolodk% egeg% çkf}"ku ¾ iolodk% iu% iu% }"ke vdouA iolodk% xkek; l—r eRok çkf}"kuA r iolodk% xkek; Lodel iT;eku eRok çkf}"kuA

HkkokFk%

fe=rke mixrk% 0;k?kL; io lodk% Ükxky 'kHkde;ä Lodk;n{krkFk okjEokj oU|eku n"Vok }"ke vdouA

0;k?k u Ükxky dk eU=h cuk fy;kA og viu dek l itk tku yxkA 0;k?k d ijku efU=x.k feydj ckjckj ml xhnM dh itk gkr g, n[kdj mll }"k dju yxA

0;kdj.kfcUno%

—rl?kkrk%	—r% l?kkr% ;% r ¼cgohfg½
eg% eg%	iu% iu% ¼v0;;e½
l—r	l"B —r de ;L; r l—re ¼cgohfg½
iT;ekue	it $ deokP;$'kkup$f}rh;k ,dopue
çkf}"ku	ç $ f}"k $ y³ $ çFke i- cgopue

ikBxrç'uk% 16-1

1- ,dinu mÙkjr

¼d½ Ükxky fd LeRok ojkX; çkIroku\

¼[k½ ifjdk uxjh dhn'kh vklhr\

¼x½ ikfjd% dhn'k% defHk% Ükxky;kfue ikIroku\

¼?k½ d% xkek; lfpoin fu;äe vdjkr\

¼³½ fd or Ükxky% iky;u Qykfu ,o Hk{k;fr Le\

¼p½ dhn'kk% ioHkR;k% rLe }"ke vdou\

2- mfpr fodYi fpRok fjDrLFkkukfu ij;Ur

¼d½ JheR;k ifjdk;k ---------- ui% vklhrA

¼i½ v'kkd% ¼ii½ foØekfnR;%

¼iii½ ikfjd% ¼iv½ Hkkt%

¼[k½ iodeiHkkou vU;fLeu tUefu l% ---------- vHkor

¼i½ li% ¼ii½ Ükxky%

¼iii½ ddV% ¼iv½ pVd%

¼x½ iotUeu% dekf.k LeRok l% doy ---------- Hkktue vdjkr

¼i½ vU;% vkuhrkfu ekl kfu ¼ii½ Lo; ifrr% Qy%

¼iii½ vU;"kk i'kuk o/k dRok ¼iv½ o{kH;% Qykfu =kVf;RokA

¼?k½ 'kHkde;ä Ükxky n"Vok ---------- }"ke vdou

¼i½ io lodk% ¼ii½ itktuk%

¼iii½ 0;k?kL; ck/kok% ¼iv½ lfudk%

3 ¼d½ ikfjdL; nx.k}; fy[krA

¼[k½ ÜkxkyL; x.k}; fy[krA

¼x½ 'kknyL; fo'k"k.k fy[krA

4- 'ykdE;% i×p v0;;inkfu fpRok fy[krA

---

f}rh;% v'k%

lEifr] f}rh;e v'k iBke% tkuhe% p ;r dFk iodepkfj.kk dFkuu jktk vu'kklufi; efU=.k gUre vkfn'kfr fdUr rL; ekrk bn'ke vkn'k u nkre mifn'kfRkA

'ykd% 7

vU;Fkk º;f"krk%
io ijn0;kfHkgkfj.k%A
v'kä k% fdfpnknkr
n0; xkek;;fU=rk%AA7AA

inPNn% vU;Fkk fg mf"krk% ioe ijn0;kfHkgkfj.k%A
v'kDrk% fdfpr vknkre n0;e xkek;;fU=rk%AA

vUo;% ioe vU;Fkk fg mf"krk% ijn0;kfHkgkfj.k% xkek;;fU=rk% fdfpr n0;e vknkre v'kDrk%A

HkoUr% tkufUr ,o ;r Hk"VefU=.k% 'kklu depkfj.k% jkT;/kugrkj% HkofUrA

0;k[;k

ioHkR;k% ijn0;kfHkgkfj.k% & ij"kk n0;kf.k gjfUr LeA ioHkR;k% xkek;uk ;fU=rk% vkluA

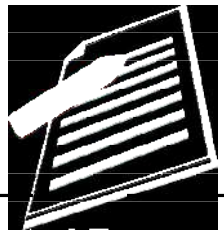

ioHkR;k% fd dre v'käk%\ ioHkR;k% fdfpnfi n0;e vknkr &xghre v'käk%& vleFkk% tkrk%A vFkkr xkek;% fu"Bkoku fo}ku e=h vklhrA vr% dedjk% rL; vu'kklu fdefi ykHkdj pk;de dr u 'kDuofUr LeA

HkkokFk%

0;k?kL; iodepkfj.k% io Hk"Vr;k thou&;kiu dofUr Le] vU;"kk n0;kf.k gjfUr Le ije bnkuh ÜkxkyL; vu'kklukr r rFkk dre vleFkk% vHkouA r fdfpnfi pkjf;re v'käk% tkrk%A vr% r Ükxkyk; vf}"kuA r lo fefyRok r njhdre mik;ku fpfUrroUr%A

ck?k d iodepkjh igy Hk"V <x l euekuh pkfj;k djr ij Ükxky d vu'kklu d dkj.k mudh cbekuh cUn gk xb vkj vc o dN Hkh n0; pjku e vleFk gk x;A

0;kdj.kfcUno%

fg	fu'p;iode] fuLlUnge
mf"krk%	ol $ ä] i0 çFkek cgopue
ijn0;e	ij"kk n0;e] "k"Bh rRi#"k%
ijn0;kfHkgkfj.k%	ij"kk n0;L; vfHkgkfj.k%] "k"BhrRi0
xkkek;;fU=rk%	xkek;uk ;fU=rk%] rrh;krRi0
vknkre	vk $ nk $ reu
v'käk%	u 'käk% u´ rRi0
'käk%	'kd $ ä i0 çFkekcgopue

'ykd% 8

inPNn% bfllre r exUnL; ekle ;r ;= lLÑreA
viuh; Lo;e rr fg r% U;Lre rL; o'efuAA

vUo;% ;r exUnL; r bfllre lLÑre ;r ekle rr fg r% Lo;e viuh; rL; o'efu U;LreA

0;k[;k

r% bfr loukein ç;äeA

iodepkfjfHk% lL—re] ikde] ekle] HkktukFke viuhre ;r p flgL; okfNre vklhrA

bfllr r exUnL;
ekl ;r ;= lL—reA
viuh; Lo; rf)
rU;Lr rL; o'efuAA8AA

fd tkukfr Hkoku rr ekl r% d= U;Lre\ vke] r% rr ekle viuh; rL; ÜkxkyL; o'efu ¾ xg LFkkfireA ;u Ø)% 0;k?k% Ükxky pkj eRok gU;krA

HkkokFk%

r iodepkfj.k% n"Vk% vkluA flgL; —r rL; vfHkçr fl) ekl ;= LFkkfire vklhr rr% uhRok r% n"V% ÜkxkyL; xg U;LreA r"kke vfHkçk;% vklhr ;r flg% Ø)% HkRok Ükxky pkj eRok r ekjf;";frA

o iodepkjh n"V FkA mUgku 'kj d fç; vkgkj fl) ekl dk pjk dj xhnM d ?kj e j[k fn;k ftl l xhnM pkj le>k tk,A vkt Hkh çk;% bl rjg d n"V dk; çfrfnu fd; tkr gA

0;kdj.kfcUno%

bfllre	vki $ lu $ ä ui- ç- ,dopue
exUnL;	exkuk i'kuke bUn% jktk rL; ¼"k"Bh rRi0½
rr$fg	rf)] r & n] g& /k
r% $ U;Lre	rU;Lre] ¼%½ → j
U;Lre	fu $ vl $ ä ui- çFkek ,dopue
viuh;	vi $ uh $ Y;i ¾ uhRok
o'efu	o'eu llreh ,dopue

'ykd% 9

inPNn% exjktu p vkKlre n';rke pkj% bfr mrA
Ñrd% p vfi rr ekle exUnk; miof.kreAA

exjktu pkKlr
n';rk pkj bR;rA
—rd'pkfi rUekl
exUnk;kiof.kreAA9AA

vUo;% n';rke mr pkj% bfr exjktu vkKlreA Ñrd% p vfi exUnk; rr ekle miof.kreA

0;k[;k

exjktu vkKlre pkj% n';rke bfrA —rd% ¾ /kr% exUnk; rL; eklL; fo"k; fuofnreA Hkofö% v= fd Kkre\ vke] jkKk /krkuk pkVdkfjrk u KkrkA

drlokP;:	**delokP;:**
exjkt% vkKkfiroku	exjktu vkKlreA
¼;;½ pkj i';r	pkj% n';rkeA
—rdk% miof.kroUr%A	—rd% miof.kreA

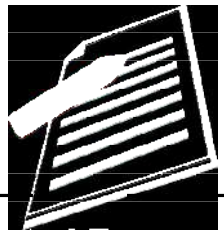

HkkokFk%

flg% vkfn'kr& pkj i';rA r /krk% flgk; eklfo"k; U;on;uA fde fuofnroUr% bfr vfxe i| nÙkeA

'kj u vkKk nh fd pkj dk irk yxkvkA mu /krk u 'kj dk eklfo"k;d lkjh ckr crkbA D;k crk;k bld fo"k; e vxy i| e i<xA

O;kdj.kfcUno%

exjktu exk.kk jktk exjkt% ru] "k"BhrRi#"k%A

vkKlre vk $Kk $ ä i- çFkek ,dopue

n';rke n'k deokP; ;d ykV çFkek ,dopue

miof.kre mi $ o.k $ ä i- çFkek ,dopue

'ykd% 10

inPNn% lfpou viuhre r fon"kk ikKekfuukA
ljk"k% r vFk 'kkny% JRok xkek;pkiyeAA

vUo;% vFk] r fon"kk ikKekfuuk lfpou viuhre xkek;pkiye r JRok 'kkny% ljk"k% ¼vHkor½

O;k[;k

r n"Vk% flge vonu& rUekl r fon"kk çkKekfuuk vigreA ,rr JRok ljk"k%] 'kkny% dfir% vHkorA flg% r ÜkxkyL; eul% piyrk foKk; Ø)% vHkorA

fd oLrr% Ükxky% nk"kh vklhr\ uo! n"V% vure mDRok feF;kjki% —r%A

oLrr% Ükxky% O;k?kL; fo}ku cf)eku p lfpo% vHkorA ij n"V% HkR;% }"kHkkou jktk ,oe dfFkr% ;u exUn% r pkj KkRok f[kUu% tkr%A

HkkokFk%

r n"Vk% O;k?ke vonu& rUekl ro fon"kk cf)erk lfpou Ükxkyu vigreA l% Ükxky% oLrr% pkj% ; Ro fo}ku cf)eku bo eU;lA O;k?k% ,rPNRok dfir% vHkorA

n"Vk u O;k?k dk dgk fd rEgkjk Hkktu rEgkj fo}ku vkj cf)eku eU=h }kjk pjk;k x;k gA Ükxky dh bl /k"Vrk dk lgu u djr g, O;k?k dfir gk x;kA

lfpoukiuhr r
fon"kk çkKekfuukA
ljk"kLRoFk 'kkny%
JRok xkek;pkiyeA10AA

vkKki;kekl rnk
xkek;o/;rkfefrA
'kknyL; op% JRok
'kknytuuh rr%AA11AA
exjkt fgrokD;%
lEck/kf;rekxerA
i=! urr Ro;k xkg;
diVkjEHkl;reAA12AA

0;kdj.kfcUno%

lfpou $ viuhre	lfpoukiuhre nh?klfU/k%
viuhre	viuh ä ui çFkek ,dopue
fon"kk	fo}l rrh;k ,dopue
çkKekfuuk	çkKekfuu rrh;k ,dopue
ljk"k% $ r $ vFk	ljk"kLRoFk] % & l] m- → o ¼;.k lfU/k%½

'ykd% 11&12

inPNn% vkKki;kekl rnk xkek;% o/;rke bfrA
'kknyL; op% JRok 'kknytuuh rr%AA
exjkte fgr% okD;% lEck/kf;re vkxerA
i=! u ,rr Ro;k xk°;e diVkjEHkl;reAA

vUo;% rnk ¼ljk"k% 'kkny%½ ^xkek;% o/;rke* bfr vkKki;keklA rr% 'kknyL; op% JRok 'kknytuuh exjkte fgr% okD;% lEck/kf;re vkxerA i=! diVkjEHkl;re ,rr Ro;k u xk°;eA

0;k[;k

'kknytuuh ¾ 'kknyL; tuuhA Ø)% 0;k?k% 'kkny% ÜkxkyL; piyrk JRok Ø)% vHkor vkKklroku p ^Ükxky% o/;rke*A 'kknyL; op% ^Ükxky% o/;rke* bfr JRok 'kknyL; ekrk 'kh?keo r= ck/kf;re vkxerA lk fgrdj% okD;% r lEck/k;fr& i=! Ro;k ,rr diVkjEHkl;r u xkg;eA ;r% rRlo "kM;U=.k ;DreA

HkkokFk%

0;k?kL; ekrk ÜkxkyL; eR;n.Mfo"k; JRok 0;k?k lEck/kf;re vkxPNrA lk vonr&i= Roe ,rfLeu diViod.k "kM;U=.k ;äe ,rr rF; ek fo'oflfgA v= r fdefi diVe vfLrA

0;k?k dh ekrk u Ükxky dk eR;n.M ludj mldk fgrdj opuk l le>k;k fd i= ble fdlh u dkb diV i.k "kM;U= fd;k g vr% bl ckr dk ;Fkkor er Lohdkj djkA

0;kdj.kfcUno%

op%	opl f}rh;k ,dopue
fgr%$okD;%	fgrokD;% ¼%½ → j
lEck/kf;re	le c/k f.kp reu

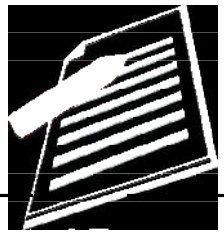

u $,rr	urr] of) lfU/k%
xkg;e	xg $.;r ui0 çFkek ,dopue
diVkjEHk%	diVL; vkjEHk% "k"BhrRi#"k%
diVkjEHku l;re	diVL; vkjEHk% ru l;re

f}rh;k'klkj%

r depkfj.k% Hk"Vk% vkluA bnkuh ÜkxkyL; vu'kklu r pk;de dre'käk% ,de mik; fpfUrroUr%A 0;k?kL; Ñr fl) ekl gRok ÜkxkyL; fuoklLFkku vLFkki;uA r 0;k?k lfproUr% ;r rUekl Ükxkyu greA rr KkRok 0;k?k% vkfn'kr Ükxky% gU;rke bfrA ,rr KkRok 0;k?kL; ekrk vonr i=! Ro;k l"B u ÑreA ,rr diVi.ke vkpj.k irh;rA

o depkjh n"V FkA Ükxky d fu;U=.k d dkj.k vc o pkjh vkfn u dj ikr FkA vr% mUgku ,d fnu 0;k?k d fy, r;kj ekl dk pjk dj Ükxky d ?kj e Nik fn;k vkj 0;k?k dk dg fn;k fd rEgkj lfop Ükxky u ;g ekl pjk;k gA 0;k?k u xLl e vkdj Ükxky dk ekj Mkyu dh vkKk n nhA rHkh mldh ekrk u ml 0;k?k dk le>k;k fd ble dkb pky gA vr% ,lk vkn'k er nkA

ikBxrç'uk% 16-2

1- ,dinu mÙkj nnr

¼d½ iodepkfj.k% du ;fU=rk% vklu\

¼[k½ iodepkfjfHk% fdeiuhre\

¼x½ 'kkny% n"Ñrk okrk JRok dhn'k% vHkor\

¼?k½ 'kkny% dL; o/kL; vkKk nÙkoku \

¼³½ 'kknyekrk 'kkny dhn'k% okD;% leck/k;r\

2- v/kkfyf[krinkuk ;ktuu leLrinkfu jp;Ur

¼d½ xkek;uk ;fU=rk%

¼[k½ exkuk jktk ru

¼x½ jk"k.k lg fo|eku%

¼?k½ xkek;k% pkiye

¼³½ 'kknyL; tuuh

¼p½ diVkjEHku l;re

3- drokP;kUrkfu deokP; ifjoR; fy[kUr

¼d½ exjkt% vkKIrokuA

¼[k½ pkj i';rA

¼x½ —rdk% exUnk; miof.kroUr%

r`rh;% vi'k%

'ykd% 13

nf"kr ijnk"kfg xg.khr
;k·U;Fkk 'kfpeA
Lo; lUnf"krkekR;%
f{kçeo fou';frAA13AA

inPNn% nf"kre ijnk"k% fg xg.khr ;% vU;Fkk 'kfpeA
Lo;e lUnf"krkekR;% f{kie ,o fou';frAA

vUo;% ;% ijnk"k% fg nf"kre vU;Fkk 'kfpe ¼n.M;fr½ ¼l½ lUnf"krkekR;% Lo; f{kie ,o fou';frA

vfLeu v'k o; iBke% ;r jkK% nf"kr% lfpo% fd tk;r\ Ükxky% p dFk eDr% HkofrA ln<k e=h p fojyk n';r bfrA

'kknyL; ekrk 'kkny lEck/k;frA i=! tkukfl fde\ d% jktk fou';fr\ ^;L; vekR;k% lUnf"krk%] l% jktk fou';frA ;r% bn'kk% efU=.k% jktfgrijk;.kk% u HkofUrA** lUnf"krkekR;% jktk r ijnk"k% fg nf"kr ifo= tu xg.kkfrA v= i';r l% tu% Ükxky% ifo=% vfLrA l% ij"kk nk"k% nf"kr% HkofrA vr% ,oEHkr% jktk 'kh/keo ¼f{kçe ,o½ fou';frA ;r% funk"kk; n.Minkue jkK% egku vijk/k%A

HkkokFk%

;L; Lo; jkK% vekR;k% nf"krk% lfUr] ;% oLrr% ifo= tu doy ij"kk nk"k% feF;k dyf r n.M;fr] rL; jkK% 'kh?ke ,o fouk'k% HkofrA vr% funk"k% dnkfi u n.Muh;%A

ftl jktk d eU=h nf"kr gkr g vkj jktk dk cgdk dj ifo= funk"k 0;fä ij nk"kkjki.k dj nr g vkj tk jktk ml funk"k 0;fDr dk n.M nrk g] og 'kh?k gh u"V gk tkrk gA blfy, jktk funk"k dk dHkh Hkh n.M u nA

0;kdj.kfcUno%

ijnk"k% $ fg	ij"kk nk"k%	"k"Bh rRi-
;% $ vU;Fkk	;k·U;Fkk	% & m] v ¾ m ¾ vk] v ¾ ·
lUnf"krkekR;%	lUnf"krk% vekR;k% ;L; l%	cgchfg%

f{kçe 'kh?ke v0;;ine

,o ,o v0;;ine

fou';fr fo $ u'k $ yV ç-i- ,dopue

'ykd% 14

inPNn% rLekr vfi vfjl/kkrkr xkek;k% d% fpr vkxr%A
/kekRek ru p vk[;kre ;Fkk ,rr diVe ÑreAA

vUo;% xkek;k% rLekr vfi vfjl?kkrkr df'pr /kekRek vkxr% ru p vk[;kre ;Fkk ,rr diVe ÑreA

0;k[;k

rno rLekr xkek;k% vfjl?kkrkr] rL; ÜkxkyL; 'k=legkr df'pn /kekRek i'k% vkxr%A fd Hkoku tkukfr rnk /kekRek i'k% jktku fd onfr\ vke ru /kekRek i'kuk vk[;kre ;Fkk ,rr diV —re bfrA l% /kekRek ;r fdefi diV —re vklhr rr lo dfFkrokuA

,ru fd Kk;r\ ;r jkT; n"Vk% HkoUr uke ij jktlHkk;k ,dukfi /kekReuk vuFkkr j{kk HkoR;oA

HkkokFk%

rLekr ÜkxkyL; 'k=legkr df'pr /kekRek flgk; rRlo diV fuofnroku] ;Fkk r% n"V% Lo; pkjf;Rok funk"kÜkxkyL; xg ekl LFkkfireA

ml lfpo Ükxky d 'k=leg e l fdlh /kekRek fl;kj u vkdj 'kj dk lc dN diV i.k "kM;U= d fo"k; e crk fn;k fd fdl çdkj mu n"Vk u Lo; ekl pjkdj ml funk"k Ükxky d ?kj e j[kok fn;k FkkA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kfoPNn%

rLekr $ vfi $ vfjl?kkrkr	rLeknfi $ vfjl?kkrkr
	rLeknl;fjl?kkrkr(r → n] b → ;
d% $ fpr	df'pr(¼½ → 'k
df'pr $ vkxr%	df'pnkxr(r → n ¼t'Ro lfU/k½

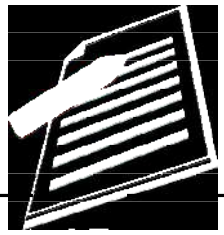

rLeknl;fjl?kkrkn
xkek;k% df'pnkxr%A
/kekRek ru pk[;kr
;Fkrr diV —reAA14AA

rrk foKkrpfjr%
lR—R; l foekf{kr%
ifj"oä'p lLug
exUn.k iu% iu%AA15AA

p $ vk[;kre pk[;kre(v $ vk ¾ vk nh?klfU/k%

;Fkk $,rr ;Fkrr] vk $, ¾ , of)%

okP;ifjorue

deokP;e	**drokP;e**
ru vk[;kre	l% vk[;kroku
;Fkk ,rr diV —re	;Fkk ¼r½ ,rr diV —roUr%

'ykd% 15

inPNn% rr% foKkrpfjr% lRÑR; l% foekf{kr%A
ifj"oDr% p lLuge exUn.k iu% iu%AA

vUo;% rr% exUn.k foKkrpfjr% l% lRÑR; foekf{kr% iu% iu% lLuge ifj"oDr% pA

0;k[;k

foKkrpfjr% foKkr pfjr ;L; l% vFkkr ;nk jktk ÜkxkyL; 'k) pfj= Kkroku rnk ru Ükxky% eDr% Ñr%A

du l% iu% iu% ifj"oä%\ rr% exUn.k l% iu% iu% lLug ifj"oä% ¾ vkfyfxr%A ,ru Kk;r ;r jktk food'khy% U;k;fi;% Lo;eo L;kr rL; depkfj.k% vfi fu"BkoUr% L;%A

HkkokFk%

;Fkk 0;k?k% ÜkxkyL; fun"V pfj=e vtkukr rnk ru l% vijk/kkr eä% —r%] Lugiod iu% iu% okjEokj re vkfyfxrokuA jkK% ,"k% 0;ogkj% U;k;fi;% food'khy% pA

rc foKkrpfjr okyk og fl;kj lRdkj djd vijk/k l eä dj fn;k x;k vkj 0;k?k u ckj ckj Lugiod mldk vkfyxu fd;kA jktk dk ;g 0;ogkj U;k;fi; vkj foodlEer FkkA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNnk%

rr%$ foKkrpfjr%	rrk foKkrpfjr%(¼ÑR½ → m] v $ m ¾ vk
ifj"oäk% $ p	ifj"oäk'p(¼ÑR½ → 'k

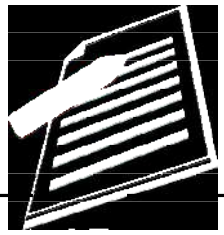

foxgk%

foKkr pfjr ;L; l% foKkrpfjr%A ¼cgohfg%½

Lugu lfgre lLuge ¼v0;;hHkko%½

exk.kke bUn% ru exUn.k ¼"k- r-½

iu% iu% v0;;e

—nUrçR;;k%

lr —R; lR—R; ¾ lRdkj —Rok] lr Ñ $ Y;i

foekf{kr% fo $ ek{k $ ä i&çFkek ,dopue

ifj"oä% ifj $ "ot $ ä i çFkek ,dopue

'ykd% 16

inPNn% re l% xkek;% vkykD; lLugkr vkxrlEHkeeA
mokp i.kr% okD;e ok"ixnxn;k fxjkAA

r l xkek;jkykD;
LugknkxrlEHkeeA
mokp ç.krk okD;
ck"ix n;k fxjkAA16AA

vUo;% l% xkek;% lLugkr vkxrlEHkee re vkykD; i.kr% ok"ixnxn;k fxjk okD;e mokpA

0;k[;k

xkek;% r ¼0;k?ke½ vkykD; Lugkr vkxrlEHkee vFkkr Lugu vR;f/kd 0;kdye vkxr 0;k?k n"Vok] ç.kr% Ükxky%] ç—"Vu ur% ¾ vFkkr i.kke ÑRok] ck"ix n;k fxjk mokpA vFkkr jkK% U;k;fi;0;ogkj.k Ükxky% eDr% lu ÑrKr;k Hkkofo y% tkr%A rL; d.B% vo#)% HkofrA u=kH;ke vJikr% HkofrA rr% dkfBU;u i.kE; jktku 'ku% onfrA

HkkokFk%

l% Ükxky% vi';r ;r 0;k?k% vfrLugkr 0;kdy% vfLr] vr% l% vfi ç.kke —Rok vJi.kok.;k re vonrA

Ükxky u n[kk fd 0;k?k Lug l vR;f/kd 0;kdy gA vr% igy 0;k?k dk mlu ç.kke fd;k vkj vklvk l Hkhxh ok.kh e mldk dgu yxkA

0;kdj.kfcUno%

lf/kPNnk%

xkek;% $ vkykD; xkek;jkykD;(¼½ → j

Lugkr $ vkxrlEHkee LugknkxrlEHkee(r & n

ç.kr% $ okD;e ç.krk okD;] ¼½ → m] v $ m ¾ vk] e ¼-½

n%[ku f'y";r fHkUu]
f'y"V n%[ku fHk|rA
fHk{kk f'y"Vk r ;k e=h]
u lk Lugu orrAA17AA

foxgk%

vkxr% lEHke% ;fLeu re vkxrlEHkee ¼cgohfg%½

ck"i.k xnxn;k ck"ix n;k ¼rrh;k rRi-½

'kCn:ikf.k

fxjk fxj rrh;k ,dopue

'ykd% 17

inPNn% n%[ku f'y";r fHk™ke f'y"Ve n%[ku fHk|rA
fHkUuk f'y"Vk r ;k e=h] u lk Lugu orrAA

vUo;% fHk™ke n%[ku f'y";r] f'y"Ve n%[ku fHk|r ¼o%½ ;k e=h fHk™kk f'y"Vk lk r Lugu u orrA

vfLeu i| dhn'kh e=h n<k Hkofr\ bfr iBke%A

0;k[;k

f'y";r ¾ l;äk HkofrA

dhn'kh e=h n%[ku f'y";r\ fHkUu l[;eA ¼;nk fe= fHkUu iFkd Hkor%] rnk r;k% e/; iu% e=h d"Vu ,o HkofrA½

iu% n%[ku fd fHk|r\ f'y"V l[;e ¾ ?kfu"Bk e=hA vFkkr ;;k% fe=;k% ?kfu"Bk n<k e=h Hkofr lk dkfBU;u ,o fHk|r] iFkx HkofrA

dhn'kh e=h Lugu u orr\ ;k {k.k f'y"Vk {k.k p fHkUukA ;k e=h ,dfLeu {k.k fHkUuk Hkofr] vU;fLeu {k.k f'y"Vk HkofrA rfLeu l[;Hkko Lug% u orrA

HkkokFk%

n<k e=h fpjLFkkf;uh Hkofr] {k.k {k.k fHkUuk@l;äk p u HkofrA r= ijLij fo'ok% HkofrA;k p e=h {k.k {k.k l;äk vl;äk p tk;r] rL;ke e«;k LugL; vHkko% orrA

fe=rk dh vk/kkjf'kyk g ijLij fo'ok% vkj LugA og ,d ckj LFkkfir gk tk; rk VVrh ugh vkj VV tk; rk tMrh ughA tk e=h {k.k e VVrh vkj tMrh jg] mle Lug ugh gkrkA

0;kdj.kfcUno%

fHkUue fHkn $ ä ui0 iFkek ,dopue

f'y"Ve f'y"k $ä ui0 çFkek ,dopue

fHkUuk@f'y"Vk L=hfyx] iFkek ,dopue

f'y";r f'y"k deokP;] yV çFkei#"k ,dopue

fHk|r fHkn deokP;] yV çFkei#"k ,dopue

'ykd% 18

inPNn% d% fpr ,o fgr Hkr% n';r u ijkReuk%A
dk;ki{kk% fg orUr HkkofLuX/kk% lnyHkk%AA

vUo;% df'pr ,o Hkr% ¼,o½ fgr n';r ijkReuk% uA dk;ki{kk% fg ¼cgo%½ orUr] HkkofLuX/kk% ¼r½ lnyHkk%A

vfLeu i| Kkfir ;r ^^'k)ân;k% tuk% LOkkfefgrdjk% nyHkk% ,o HkofUrA

0;k[;k

d% Hkr% fgr n';r\ df'pn ,o Hkr% fgr n';rA df'pn ¼,d%½ dL; fgr u n';rA u ijL; fgr u p vkReu% fgrA vFkkr ,"k% uj% fojy% ,o ;% Lodh; fgr u i';fr] u p ijL; fgr i';fr vfir Hkr% ¼Lokfeu%½ ,o fgr i';frA

fd HkoUr% tkukfUr txfr& 1- çk;% tuk% dhn'kk% orUr\ dk;ki{kk%A 2- dhn'kk% tuk% lnyHkk% HkkofLuX/kk% vFkkr 'k)Hkkou Lokfefgrdkjdk% tuk% nyHkk% ,o feyfUrA

HkkokFk%

çk;'k% tuk% vkReu% fgr i';fUr] vFkok vU;L; fgr i';fUr ijUr lo foLeR; Lokfeu% fgre ,o ; i';fUr rkn'kk% tuk% fojyk% ,o lfUrA vf/kdk'kr% tuk% LokFkijdk% HkofUrA 'k)Hkkou Lokfefgrdkjdk% r nyHkk ,oA

çk;% eu"; viuk ;k vU; dk LokFk gh n[kr g vkj erych gkr gA 'k) gn;oky] lPph ifo= fe=rk oky ef'dy l gh feyr gA

0;kdj.kfcUno%

Hkr % Hkr "k"Bh ,dopue

ijkReuk% ijL; p vkReu% p ¼}U}lekl½

dk;ki{kk% dk;e vif{kr ;% r dk;ki{kk%

HkkofLuX/kk% Hkkou fLuX/kk%] Hkkou Lug;ä k% ¼llrehRkRi#"k%½

lnyHkk% n%[ku yH;r bfr nyHk% ¼miin rRi-½
lE;d nyHk% bfr lnyHk% ¼miin½

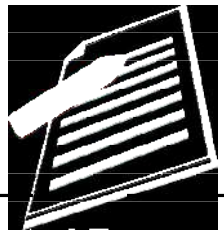

df'pno fgr Hkrn';r
u ijkReuk%A
dk;ki{kk% fg orUr
HkkofLuX/kk% lnyHkk%AA18AA

,ofo/k lkURoeDRok
/kedkekFkgrerA
çlknf;Rok jktkue
xkek;oueH;xkr AA19AA

'ykd% 19

inPNn% ,oe fo/ke lkURoe mDRok /kedkekFkgrerA
ilknf;Rok jktkue xkek;% oue vE;xkrAA

vUo;% /kedkekFkgrer ,oe fo/ke lkURoe mDRok jktkue ilknf;Rok xkek;% oue vH;xkrA

vfLeu i| o; xkek;% dFk ou xr%\ bfr ck/kke%A

0;k[;k

jktku çlknf;Rok] çlUu —Rok ou xRkokuA

jktku fde mDRok ou xr%\ xkek;% jktku lkURoe /kedkekFkgrer mDrokuA vFkkr /ke&dke& vFki.k 'kkfUropukfu mDROkk ¼mifn';½ lfpoin p R;DRok ou ifr xrokuA egkUr% i#"kk% ykHk R;DRok ou xPNfUrA

HkkokFk%

Ükxky% 0;k?k /ke&dke&vFki.kkfu 'kkfUr;äkfu opukfu mDRok] çlUu p —Rok(lfpoin R;DRok ojkX;iklr% oue vxPNrA

xhnM 0;k?k dk bl idkj vud 'kkfUri.k /ke&vFk&dke ;ä opu dgdj] çlUu djd lfpo in dk R;kx dj ou e pyk x;k D;kfd eku gh egki#"kk dk /ku gA

0;kdj.kfcUno%

mDRok	c & Dp $ DRok] dFkf;Rok
çlknf;Rok	ç $ ln $ f.kp $ DRok] çl™k dRok
jktkue	jktu 'kCn% f}rh;k ,dopue
/kedkekFkgrer	/ke% p dke% p vFk% p /kedkekFk% ¼}U}%½
	/kedkekFkL; gr% ¾ ¼"k- r-½ /kedkekFkgr% vfLr vL;
	/kedkekFkgrer ¼eri çR;;%½
,ofo/k	v0;;e

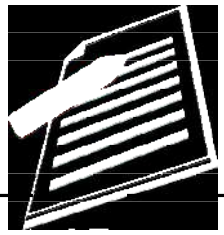

^lo*& louke 'kCnL; f="k fy³"k :ikf.k

lo ¼ifYy³e½

foHkfDr%	,dopue	f}opue	cgopue
iFkek	lo%	lok	lo
f}rh;k	loe	lok	loku
rrh;k	lo.k	lokH;ke	lo%
prFkh	loLe	lokH;ke	loH;%
i peh	loLekr	lokH;ke	loH;%
"k"Bh	loL;	lo;k%	lo"kke%
llreh	lofLeu	lo;k%	lo"k

lo ¼L=hfy³e½

foHkfDr%	,dopue	f}opue	cgopue
iFkek	lok	lo	lok%
f}rh;k	loke	lo	lok%
rrh;k	lo;k	lokH;ke	lokfHk%
prFkh	loL;	lokH;ke	lokH;%
i peh	loL;k%	lokH;ke	lokH;%
"k"Bh	loL;k%	lo;k%	lokIke
llreh	loL;ke	lo;k%	lokl

lo ¼uiqldfy³e½

iFkek	loe	lo	lokf.k
f}rh;k	loe	lo	lokf.k

ikBxrç'uk% 16-3

1- ¼d½ 0;k?k dk lEck/k;fr\

¼[k½ d% diVL; jgL; foore vdjkr\

¼x½ lR; KkRok 0;k?k% fde vdjkr\

¼?k½ dhn'kh e=h Lug;Drk u Hkofr\

¼³½ dhn'kk% tuk% lnyHkk%\

2- fuEufyf[kr"k fØ;kinkfu ;kt;Ur

¼d½ df'pn /kekRek 0;k?k loe ----------A

¼[k½ 0;k?k% vrho lEHkkUr% HkRok Ükxky ----------A

¼x½ Ükxky% 0;k?k ok"ixnxn;k ok.;k ----------A

¼?k½ fojy% ,o Lokfeu% fgr dk;ij% ----------A

¼³½ ik;'k% tuk% dk;ki{kk% ----------A

3- fo'k";% lg fo'k"k.kkfu ;kt;Ur

^d* LrEHk%	^[k* LrEHk%
¼d½ /kekRek	1- e=h
¼[k½ ,ofo/ke	2- fxjk
¼x½ fHk™kk	3- xkek;%
¼?k½ foKkrpfjr%	4- ui%
¼³½ ck"ixnxn;k	5- lkURoe
¼p½ lUnf"krkekR;%	6- opue
¼N½ lkURoe	7- exUn%

lkjk'k%

rnk ,d% /kekRek depkjh 'k=nykr vkxR; 0;k?kk; oLrfLFkfr fuofnrokuA lR; KkRok 0;k?k% ÜkxkyL; lEekue vdjkr ijUr Ükxky% vonr ;k e=h {k.k {k.k fHk™kk f'y"Vk ok Hkofr lk e=h LFkkf;uh ukfLrA vr% jktku /keiodkfu opukfu dFkf;Rok Ükxky% lfpoin R;DRok ouexPNrA uu egki#"kk.kk Ñr lEeku% ,o /ku HkofrA

rHkh 'k=ny d gh ,d /kekRek depkjh u vkdj 0;k?k dk lc dN lp&lp crk fn;kA ;g tkudj 0;k?k Ükxky d ikl x;kA mldk lEeku djr g, ml xy l yxk;k ijUr Ükxky u dgk& tk fe=rk ,d {k.k e tM tk; vkj nlj gh {k.k e vyx gk tk; og lPph fe=rk ugh gk ldrhA bl idkj /keiod 0;k?k dk le>k c>k dj Ükxky lfpo in dk NkM dj ou dk pyk x;kA lp g] egki#"kk d fy, LokfHkeku gh /ku gA

16-4 fde vf/kxre

- egkHkkjre KkuL; dk"k%A
- tuk% LokFko'khHkrk% diV dofUr ijUr vLekfHk% r"kk o'k u Hkfor0;eA
- Hkko'k)k% tuk% lnYkHkk% HkofUrA

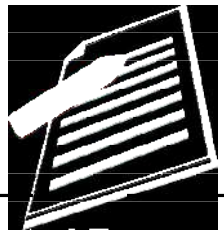

- deokP; okD;kfu ;nk drokP; ifjoR;Ur rnk de iFkekUre] drk rrh;kUr] d=k lg fØ;k;k% lEcU/k% HkofrA
- LojlfU/k% ioinL; vfUreu Loj.k ijinL; iFkeLojo.ku fefyRok lHkofrA
- }U}lekl };k% vud"kk p inkuk lekgkj.k ;ktu HkofrA
- cgohfglekl vU;in i/kku HkofrA
- ^lo* louke 'kCnL; :ikf.k f="k fy³"k HkofUrA

16-5 ;kX;rkfoLrkj%

¼d½ xUFkifjp;%

egkHkkjr i pe% on% eU;rA vL; jpf;rk vfLr egf"kÑ".k}ik;u0;klegkHkkx%A vfLeu xUFk ,rkn'k% dk·fi fo"k;% u vfLr ;% v= u of.kr%A Lo;eo dFk;fr egf"k% 0;kl%&

/ke vFk p dke p ek{k p Hkjr"kHkA

;fngkfLr rnU;=] ;™kgkfLr u rr DofprAA

vr,o egÙokr HkkjoÙokPp egkHkkjre mP;rA vfLeu xUFk 'krlgll[;kdk% 'ykdk% lfUrA v= v"Vkn'k iokf.k lfUrA iLrr% ikB% egkHkkjrL; 'kkfUrio.k% ,dkn'kkf/kd'krrekr v/;k;kr l fyr%A

¼[k½ ¼i½ lekukFkdlä;%

¼i½ vkfe"k po uk gh"Vekfe"kL; footue ¼egkHkkjre 'kk-i- 7-10½

¼ii½ R;kxok'p iu% iki uky dre bfr Jfr% ¼egk- vu- i- 7-38½

¼iii½ deo fg dr0; ukfLr flf)jde.k%A ¼egk- v- i- 10-26½

¼iv½ m|ek fe=on xk°;% iekn 'k=or R;trA ¼c)pfjre 26-73½

¼v½ fglk Hkk;k Ro/keL;A ¼vfXu- i- 20-18½

¼ii½ äkUrfo'k"k.kinkfu fo'k";kf.k p

vigrkfu	eklkfu
ifrr%	Qy%
fgr%	okD;%
foKkre	pfjre
i.kr%	Ükxky%
fHk™kk	e=h

¼iii½ **äkUrfØ;kinkfu** ¼**drokP;** **ä i;kx%½**

l% xkek;Ro lEikIr%A i $ vki $ ä

fuon ije xr%A xe $ ä

xkek;k% vfjl?kkrkr df'pn vkxr%A vk $ xe $ ä

deokP; **ä i;kx%**

ru vk[;kre vk [;k ä

r% ,rr diV Ñre Ñ $ ä

¼iv½ **/kkr%**

	äkUrine	**Y;cUrine**	**reuUrine**
vk $ #g	vk:<% ¼p<k gvk½	vk#º; ¼p< dj½	vkjk<e ¼p<u d fy,½
mi $ fn'k	mifn"V% ¼min'k fn;k x;k½	mifn'; ¼min'k ndj½	min"Ve ¼min'k nu d fy,½
i $ fo'k	ifo"V% ¼io'k fd;k gvk½	ifo'; ¼io'k djd½	io"Ve ¼io'k dju d fy,½
vk $ uh	vkuhr% ¼yk;k x;k½	vkuh; ¼ykdj½	vkure ¼yku d fy,½
fo $ fy[k	fofyf[kr% ¼fy[kk x;k½	fofy[k; ¼fy[kdj½	foyf[kre ¼fy[ku d fy;½
vk $ xe	vkxr% ¼vk;k gvk½	vkxE;@vkxR; ¼vkdj½	vkxUre ¼vku d fy,½
i $ nk	inÙk% ¼fn;k x;k½	ink; ¼ndj½	inkre ¼nu d fy,½

16-6 ikBkUrç'uk%

1- v/kkfyf[krokD;kfu ?kVukØekulkj y[kuh;kfu

¼d½ ,d% exjkt% 0;k?k% r ofru n"Vok lfpoin fu;äoku

¼[k½ rfLeu tUefu l% iotUedrk fglk Lejfr LeA

¼x½ ,d% ikfjd% uke ui% Øj% p vklhrA

¼?k½ vr% l fglk ifjR;T; Lo; ifrr% Qy% thou;kiu djkfr LeA

¼³½ jkKk 0;k?k.k r pkj eRok rL; o/kk; vkKk nÙkkA

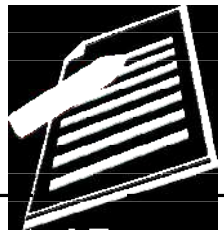

¼p½ jkKk ekfpr% Ükxky% lfpoin R;DRok oue vxPNrA

¼N½ l% vU;fLeu tUefu Ükxky% vHkorA

¼t½ df'pn /kekRek Ükxky% 0;k?kk; lR; fuofnrokuA

¼>½ /kr% ioHkR;% 0;k?kL; Hkktukfk ekl pkjf;Rok ÜkxkyL; xg LFkkfireA

2- v/kkfyf[krokD;k'kk% dL; pkfjf=d of'k"V; idV;fUr\

¼d½ i'pkÙkkiu fglkofÙke R;tfrA 0;k?kL;@ ÜkxkyL;

¼[k½ vrho cf)ekuA 0;k?kL;@ ÜkxkyL;

¼x½ vekR;kuk fu;fädr food'khy%A 0;k?kL;@ ÜkxkyL;

¼?k½ lglk vko'ku fu.k; djkfrA 0;k?kL;@ ÜkxkyL;

¼³½ inL; ykHk% ukfLrA ÜkxkyL;@0;k?kL;

¼p½ mÙkei'kkld% vklhrA Ükxky%@ 0;k?k%

¼N½ iode.kk nf"kr%A Ükxky%@ 0;k?k%

3- v/kkfyf[krdrokP;kUrokD;kuk le{k deokP;kUr :ie fy[kr&

¼d½ exjkt% vkKIrokuA

¼[k½ pkj i';rA

¼x½ Roe diVi.kopukfu u xg.kh;k%A

¼?k½ ui% 0;k?k% Ükxky ekf{krokuA

¼³½ l% /kekRek vk[;krokuA

4- i.kokD;u mÙkj nnr

¼d½ ioHkR;k% fdeFk Ükxkyk; ikf}"ku\

¼[k½ Ükxky% fdeFk ojkX; ikIroku\

¼x½ ikfjd% ui% fdeFk Ükxky;kfu ikIroku\

¼?k½ 0;k?k% Ükxky fdeFk lfpoin fu;Dre vdjkr\

¼³½ n"V% Ükxky% fd Ñre\

¼p½ llkj dhn'kk% tuk% fojyk% HkofUr\

¼N½ 'kkny% vfoodh vklhr bfr dFk fl/;fr\

5- leLrinfuek.k dRok fy[kUr

¼d½ jk"k.k lg fo|eku% ¾ ----------

¼[k½ 'kknyL; tuuh ¾ ----------

¼x½ ij"kk fglk ¾ ----------

¼?k½ lo"k Hkr"k ¾ ----------

¼³½ lR;k okd ;L; l% ¾ ----------

¼p½ xkek;uk ;fU=rk% ¾ ----------

¼N½ i#"k"k v/ke% ¾ ----------

¼t½ dkye vfi vufrØE; ¾ ----------

6- v/kkfyf[krokD;"k v0;;inkfu ;kt;Ur

¼d½ ifjdk;k ifj ---------- ikfjd% ui% vHkorA

¼[k½ ioHkR;k% ijn0;kf.k gjUr% ---------- v'kä% vHkou\

¼x½ 0;k?k% xkek;pkiy JRok ---------- xkek;k% o/kk; vkfn'krA

¼?k½ ;% ---------- 'kfp ijnk"k% nf"kr xg.kkfr] l% 'kh?ke ,o u';frA

¼³½ l% /kekRek 0;k?ke mäoku ---------- n"V% diV dreA

¼p½ nf"krkekR;% jktk ---------- ,o fou';frA

16-7 mUkjkf.k

16-3 ck/ki'uk%

1- d $ 4] [k $ 1] x $ 5] ?k $ 2] ³ $ 6, p $ 3

2- d $ 4] [k $ 3] x $ 1] ?k $ 6] ³ $ 2, p $ 5

3- d- ifjdk;ke] [k- ifrrkfu] x- lfpoine] ?k- bfllre vUue] ³ uxj

ikBxri'uk%

16-1 1- ¼d½ ioHkfre] ¼[k½ Jherh] ¼x½ n"defHk%] ¼?k½ 0;k?k%] ¼³½ ln< ore] ¼p½ fdfpnknkre v'kD;k%A

2- ¼d½ iii ¼[k½ ii ¼x½ ii ¼?k½ i

3- ¼d½ ijfglkjr%] Øj%]¼[k½ 'kfp%] if.Mr%] ¼x½ [;krfoØe%] ¼?k½ ijk] p] vfi] ;Fkkdkye] eRok

16-2 1- ¼d½ Ükxkyu] ¼[k½ ekle] ¼x½ ljk"k%] ¼?k½ ÜkxkyL;] ¼³½ fgr%

2- ¼d½ xkek;;fU=rk% ¼[k½ exjktu ¼x½ ljk"k% ¼?k½ xkek;pkiye ¼³½ 'kkny tuuh ¼p½ diVkjEHkl;re

3- ¼d½ exjktu vkKlre ¼[k½ pkj% n';rke ¼x½ Ñrd% exUnk; miof.kre

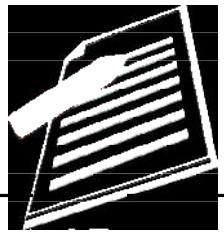

16-3 1- ¼d½ 0;k?kL; ekrk ¼[k½ 'k=legkr dk·fi /kekRek Ükxky%
¼x½ 0;k?k% Ükxky lRÑR; foekf{kroku ½?k½ fHk™kk ¼³½ HkkofLuX/kk

2- ¼d½ vk[;kroku ¼[k½ ifj"oäoku ¼x½ vonr ½?k½ Hkofr ¼³½ HkofUr

3- ¼d½ $ 3] ¼[k½ $ 6 ¼x½ $ 1] ½?k½ $ 7] ¼³½ $ 2] ¼p½ $ 4] ¼N½ $ 5

16-6 ikBkUri'uk%

1- ¼x½] ¼N½] ¼[k½] ½?k½] ¼d½] ¼>½] ¼³½] ¼t½] ¼p½

2- ¼d½ ÜkxkyL; ¼[k½ ÜkxkyL; ¼x½ 0;k?kL; ½?k½ 0;k?kL;

¼³½ ÜkxkyL; ¼p½ Ükxky% ¼N½ Ükxky%

3- ¼d½ exjktu vkKlre ¼[k½ pkj% n';rke ¼x½ Ro;k diVi.kopukfu u xghr0;kfu ½?k½ ui.k 0;k?k.k Ükxky% ekf{kr% ¼³½ ru /kekReuk vk[;kreA

4- ¼d½ ioHkR;k% Ükxky Lodel iT;eku n"Vok ikf}"kuA

¼[k½ iotUeu% dekf.k LeRok Ükxky% ojkX; ikIrokuA

¼x½ ikfjd% ui% ijfglkjfr% Øj% p vHkorA

½?k½ 'kfp if.Mr eRok 'kkny% re lfpoin voj;rA

¼³½ n"V% Ükxky% flgL; fl) ekl pkjf;Rok ÜkxkYkL; xg U;LreA

¼p½ fgr% tuk% fojyk% HkofUrA

¼N½ 'kkny% vfopk; ,o ÜkxkyL; o/ke vkfn"VokuA

5- ¼d½ ljk"k% ¼[k½ 'kkny tuuh ¼x½ ijfglk ½?k½ loHkr"k

¼³½ lR;okd ¼p½ xkek;;fU=rk% ¼N½ i#"kk/ke% ¼t½ ;Fkkdkye

6- ¼d½ ijk ¼[k½ fg ¼x½ r ½?k½ vU;Fkk

¼³½ ;Fkk ¼p½ f{kieo

17

dYiukdhfr% fot;r

/kU;k fg vLekd HkkjrHkfe% ;k egnfHk% foHkfrfHk% vy³ÑrkA vL;k /kj.;ke vud fo}kl%] oKkfudk% fpUrdk%] dykeeKk%] T;kfrfon% tUe yC/koUr% n'k p xkjokfUor —roUr%A çkphudky ,o vk;Hkí% ojkgfefgjkn;% oKkfudk% vUrfj{kfo"k; veY;ku fl)kUrku vkfo"—roUr%A v|Ro r mixg;kuknhuk lkgk¸;u fofo/kkfu 'kk/kdk;kf.k çpyfUrA vLekd dYiukpkoyk vfi vUrfj{k'kk/kdk;"k lyXuk Lothou O;rhrorhA vUr p vUrfj{k;ku n?kVuk;k Loçk.kku R;DrorhA o;e v= rL;k% lkgli.kdk;k.kk fo"k; iBke%A

mí';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- dYiukpkoykegkHkkxk;k% ifjp; yf[kr 'k{;fr(
- vUrfj{k;k=k;k% rL;k% miyC/kh% Kkr leFk% Hkfo";fr(
- Dr&DrorçR;;kUrinkuk :ikf.k KkRok okD;ç;kx dr 'kDr% Hkfo";fr(
- drin% lg fØ;kinkfu ;ktf;r l{ke% Hkfo";fr(
- lg&vf/k&çfr&ue% bR;knhuk ;kx miinfoHkDrhuk ç;kx dfj";fr(
- ^bne* vnl] fo}l 'kCnkuk :ikf.k yf[k";frA
- ikB ç;äkuk lähuk p;u dfj";frA

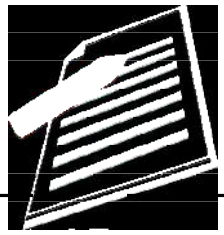

fØ;kdyki%

fp=xrkuk ukjh.kk ukekfu rklk fof'k"Vrk;k {k=kf.k p fy[krA

17.1

17.2

17.3

17.4

17-1 eyikB%

dYiukdhfr% fot;r

v/kuk eyikB /;kuu iBke%

oHko% & Hkfxfu! i'; pUnrkjd% l'kkfHkre vkdk'k& e.My fd;r jktrA

foHkk & Hkkr%A u doyfeneA vkdk'ke.My r fofo/kkfu xgu{k=kf.k lfUrA vLekd iFoh vfi r"k ,o vU;rek orrA ;fn vU;Lekr xgkr voykD;r rfg ,"kk vfi vU;kfu rkjdkf.k bo nnhl;ekuk çrh;rA

'kCnkFkk%

fd;r ¾ fdruk

jktr ¾ l'kkfHkr gkrk gA

vU;rek ¾ fof'k"V

voykD;r ¾ n[kk tkrk g

rfg ¾ rk

nnhl;ekuk ¾ pedrh gb

çrh;r ¾ çrhr gkrh g

of.kroUr% ¾ o.ku fd;k g
vf/k—R; ¾ fo"k; e
o/kr ¾ c< jgh g
e ¾ ejh
rnuUrj ¾ mld ckn
vfHk;kfU=dh ¾ bUthfu;fjx
ltkr% ¾ lEiUu gvk]
yC/korh ¾çkIr fd;k

17.5

oHko% & v;! Ro;k dFk Kk;r\

foHkk & Hkkr%! fd u tkukfl ;r vud oKkfudk% vUrfj{kkr ifFkO;k% lkUn; of.kroUr%A

oHko% & fde vLekd n'kkr dk·fi vUrfj{k u xrokuA

foHkk & vj! ek ,o onA 1984 re o"k jkd'k'kek bfr uked% vUrfj{k;k=h lkfo;rl?kL; ^lk;tlkY;r* ukfEu vUrfj{k;ku pUn;k=knyL; lnL;% vklhrA

oHko% & fde dkfpr efgyk r= u xrorh\

foHkk & fd dF;r\ dYiukpkoyk ukEuh efgyk r f}okje vUrfj{k;k=k —rorhA

oHko% & lR;e] lk vUrfj{k;k=k —rorhA vxt! vUrfj{k;kf=.kh dYiuke vf/k—R; r o/kr e ftKklkA

¼rr% çfo'kfr vkpk;%½

mHkk & ¼mRFkk;½ vkpk;% vkxr%A x#o;k; ue%A

vkpk;% & fpj thoreA oHko! dL; fo"k; o/kr ftKklk\

mHkk & vkpk;! vkoke vUrfj{k;kf=.kh dYiuke vf/k—R; Kkre bPNko%A

vkpk;% & lk/k!lk/k! vR;Ùkek Hkork% ftKklkA v| r rL;k% tUefnol% ,oA 1961 re o"k tykbeklL; çFke fnol ,"kk tUe yC/korhA gfj;k.kkjkT;L; djukyuxjL; dYiukpkoyk Hkkjrh;ukjh.kk xkjoHkrk vfLrA rL;k% ekr% uke l;kfxrk

vklhrA firk cukjlhnkl% Hkkjrfoikktukr vuUrj
lifjokj% djukyuxj lEçkIr%A

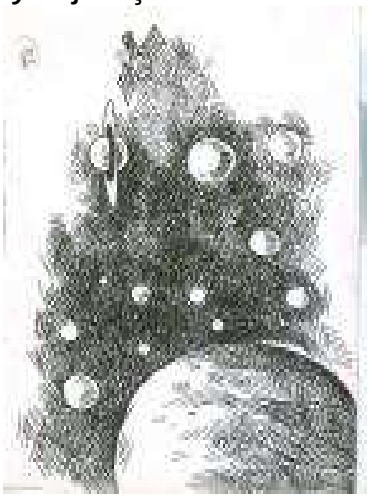

"kkM'kfrFkk ¾ 16oh frfFk dk
vkjC/kk ¾ çkjEHk dh
lE;d i"Ve ¾ Bhd iNk
vUo"k.kdk;kFke ¾ [kkt d
dk; d fy,
lukfFkre ¾ lkFk
;Fkkfufn"Ve ¾ fun'kku lkj

17.6

foHkk & /kU;k ,o rL;k% ekrkfirjkA vkpk;! r;k f'k{kk d= çkIrk\

vkpk;% & djuky ,o Vxkjckyfudrufo|ky; b; çkjfEHkdhf'k{kk çkIrorhA vL;k% oekfuD;k fof'k"Vk #fp% vklhrA vr% lk itkc&vfHk;kfU=dhegkfo|ky;kr oekfudhfo"k; Lukrdkikf/ke vf/kxrorhA rnuUrje ,"kk fon"kh dkykjkMk bfr fo'ofo|ky; ,jkLil&vfHk;kfU=D;k 'kk/kdk;L; mikf/k çkIrorhA

oHko% & Jheu! lk ^uklk* bfr dUn dnk ço'k yC/korh\

vkpk;% & oLrr% ^^deo fg dr0; ukfLr flf)jde.k%A** vr% 1988 re o"k lk ^uklk* ¼u'kuy ,jkukfVDl ,.M Lil ,MfefuLV'ku½ dUn noxfrdh bfr {k= dk; çkjHkrA 1994 re o"k r=o ^uklk* dUn fo'k"kK:i.k rL;k% fu;fDr% tkrkA 1995 re o"k dfBurj ijh{kkuUrj ^uklk* vUrfj{kdUn vUrfj{k;k=k; vL;k% p;u tkreA

oHko% & x#oj! r;k dnk vUrfj{k;k=k;k% xkjo yC/ke\

vkpk;% & 1997 re o"k uoEcjekIL; fo'kfrfrFkk ,"kk vUrfj{k;k=k fo/kk; HkkjrL; f}rh;&vUrfj{k;k=h bfr xkjoe vf/kxrorhA dF;r fg nyHkkU;fi dk;kf.k fl/;fUr çk|eu fgA

foHkk & fd lk iu% vUrfj{k xrk\

vkpk;% & vke] dkyfEc;k'kVy;kuu 2003 re o"k tuojh ekIL; "kkM'kfrFkk r;k ;k=k iu% vkjC/kkA

oHko% & vkpk;! fde ,rr ;ku fdefi fof'k"Ve vklhr\

vkpk;% & oRl! lE;d i"VeA ,rr ;ku r vUo"k.kdk;kFk fofo/k% ;U=% llfTtr] llr;kf=fHk% lukfFkre

vklhrA ;Fkkfufn"V ;kufen /koy LoPN vkdk'k /ofuoxknfi v"Vkn'kxf.kroxu iFohrykr vfrnje mMMh;ekue vklhr rr% ---

foHkk & egkn;! rr% fde vHkor\

vkpk;% & fd dFk;kfe\ ,rr ;ku "kkM'kfnukfu dljjkxe vf/k—R; vfi p vU;"k fo"k;"k egÙoi.klkexh& lp;u —rorA nkHkkX;.k Qjojhekl lL; çFke fnol leLrdk; lekl; ;kufen ifFkoh çfr vorj.kkr doy n'kfue"kioe ,o HkLehHkr tkreA dYiuk pkoyk vfi ru ;kuu lg vkdk'kh;k ltkrkA uu dkyk/khufen txrA

oHko% & vgk! vrho nk#.kk b; n?kVukA

foHkk & fd rL; lEeku nkre vLekd n'ku fdf pr —re\

vkpk;% & vke] rk çfr J)kçlukfu lei;rk vLekd ç/kkuefU=.kk Hkkjrh;vUrfj{k& vul/kkudUnL; ¼**bljk**½ vfxekixgL; uke ^dYiuk çFke%* bfr mn?kkf"kreA

foHkk oHko% p& /kU;k b; Hkkjrh;k ukjhA

egrefi thor uj% 'kDyu de.kkA

u dYiefr—".ku ykd};fojkf/kukAA

v"Vkn'kxf.kroxu ¾ vBkjg x.kk ox l mMMh;ekue ¾ mM jgk Fkk]

nkHkkX;u ¾ nHkkX; l lekl; ¾ lekIr djd vorkj.kkr ¾ mrju l n'kfue"kioe ¾ nl {k.k io

HkLehHkre ¾ ty x;k vkdk'kh;k ¾ vkdk'k e jgu okyh

ltkrk ¾ gk xb nk#.kk ¾ eu dk ngyku okyh

J)kçlukfu ¾ J)k d Qy çn'kf;re ¾ çnf'kr dju d fy,

'kDyu de.kk ¾ 'kHk de }kjk

dYiefi ¾ cgr vf/kd le; rd

17-2 ck/kç'uk%

1- ikB ifBRok fjDrLFkkukfu ij;r

¼d½ ---------- bfr uked% Hkkjrh;% lkfo;rl?kL; pUn;k=knyL; lnL;% vklhrA

¼[k½ ;fn vU;Lekr xgkr voykD;r rfg iFoh vfi vU;kfu rkjdkf.k bo --- ---------- irh;rA

¼x½ dYiuk pkoyk r ---------- vUrfj{k;k=k ÑrorhA

¼?k½ dYiukpkoyk ---------- tykbekl lL; iFkefnol tUe yC/korhA

¼³½ vL;k% ---------- fof'k"Vk #fp% vklhrA

¼p½ ---------- jkT;L; dYiuk pkoyk Hkkjrh;ukjh.kk xkjoHkrkA

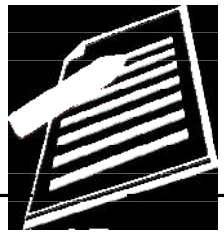

2- ikBkr fpRok v/kkfyf[krkuk fo'k"; inkuk fo'k"k.kinkfu fy[kr

¼d½ ---------- xgu{k=kf.kA

¼[k½ ---------- vkdk'kA

¼x½ ---------- fo"k;"kA

¼?k½ ---------- de.kkA

¼³½ ---------- n?kVukA

¼p½ ---------- fnolA

3- ^v* LrEHkL; okD;k'k% ^c* LrEHkL; okD;k'kkuk eyu d#r

^v*	^c*
¼d½ pUnrkjd% l'kkfHkre	¼i½ fl/;fr ik|eu fgA
¼[k½ ,"kk fon"kh ^dkykjkMk* bfr fo'ofo|ky;	¼ii½ llr;kf=fHk% lukfFkre vklhrA
¼x½ nyHkkU;fi dk;kf.kA	¼iii½ vkdk'ke.My fd;r jktrA
¼?k½ ,rr ;ku r fofo/k% ;U=% llfTtr	¼iv½ uj% 'kDyu de.kk
¼³½ egrefi thor	¼v½ ,jkLiLk&vfHk;kfU=D;k 'kk/kdk;L; mikf/k iklrorhA

17-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

oHko%& Hkfxfu ---------- ftKklkA

bnkuh iFkee v'k iu% iBke% dkfufpr oKkfudjgL;kfu p tkuhe%A

Hkof~%vo';eo n"V Hkor ;r jk=k pUnrkjd% l'kkfHkre vkdk'ke.My dFk jktrA fd tkufUr HkoUr% ;r xgu{k="k vU;rek vLekd iFoh vfi ;fn vUrfj{kkr voykD;r rfg lk vfi rkjd% bo nnhl;ekuk n';rA oKkfudk% xgu{k=k.kk jgL;kfu Kkr ik;% vUrfj{k;k=k dofUrA vLekd n'kkr loiFke jkd'k'kek r= vxPNrA rnuUrj dYiukpkoyk f}okj r= xrorhA

lkj%

vud vUrfj{kxkfeu% oKkfudk% vUrfj{kL; ;k=k —roUr%A vLekd n'kkr loçFke jkd'k'kek vUrfj{k xr%A rr'p dYiukpkoyk ukEuh efgyk f}okje vUrfj{k;k=k —rorhA

vud vUrfj{kxkeh oKkfudk u vUrfj{k dh ;k=k dhA gekj n'k l loçFke jkd'k 'kek u vUrfj{k dh mMku HkjhA rRi'pkr dYiuk pkoyk uke dh efgyk u nk ckj vUrfj{k dh ;k=k dhA

0;kdj.kfcUno%

lKkinkfu

vUrfj{kxkfeu% ¾ vUrfj{kxkfeu çFkek cgopue

pUnrkjd% ¾ pUn% p rkjdkf.k p pUnrkjdkf.k r%

ifFk0;k% ¾ ifFkoh] "k"Bh ,dopue

fØ;kinkfu

voykD;r ¾ vo √yd deokP; çFkei#"k% ,dopue

jktr ¾ √jkt vkReuinh yVydkj% çFkei#"k% ,dopue

orr ¾ √or vkReuinh yVydkj% çFkei#"k% ,dopue

çrh;r ¾ çfr √b deokP; ;³ çFkei#"k% ,dopue

o/kr ¾ √o/k ¼vkReuinh½ yV çFkei#"k% ,dopue

lfUr ¾ √vl yV çFkei#"k% ,dopue

vklhr ¾ √vl y³ çFkei#"k% ,dopue

tkukfl ¾ √tu yV e/;ei#"k% ,dopue

—nUrçR;;k%

Kkre ¾ Kk Dr ui- çFkek ,dopue

çkluoUr% ¾ ç vki $ äor i- çFkek cgopue

of.kroUr% ¾ o.k äor] i- çFkek cgopue

xroku ¾ xe äor] ifYyxe] çFkek ,dopue

xrorh ¾ xe äor] L=hfyxe çFkek ,dopue

—rorh ¾ Ñ äor] L=hfyxe çFkek ,dopue

nnhl;ekuk ¾ nhi de- 'kkup L=hfyxe ,dopue

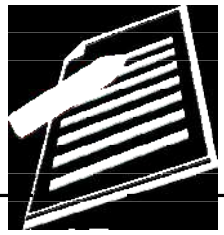

ikBxrç'uk% 17-1

1- ,dinu mÙkjr

¼d½ fofo/kkfu u{k=kf.k d= lfUr\

¼[k½ xgu{k="k dk vU;rek orr\

¼x½ d% l'kkfHkre vkdk'ke.My jktr\

¼?k½ oKkfudk% vUrfj{kkr dL;k% lkUn; of.kroUr%\

¼³½ dYiuk pkoyk dLekr egkfo|ky;kr oekfudhfo"k; Lukrdkikf/ke vf/kxrorhA

¼p½ dk Hkkjrh;efgyk vUrfj{k xrk\

2- drin fpur

¼d½ pUnrkjd% vkdk'ke.My jktrA

¼[k½ Roe dFk tkukfl\

¼x½ vUrfj{kkr oKkfudk% ifFkO;k% lkUn; of.kroUr%

¼?k½ jkd'k'kek 1984 re o"k pUn;k=knyL; lnL;% vklhrA

¼³½ vkdk'ke.My xgu{k=kf.k lfUrA

¼p½ vLekd ifFkoh r"k vU;rek orrA

3- fufn"V/kkrfHk% lg ä çR;;ç;kxu okD;ifr d#r

¼d½ vLekd n'kkr loçFke jkd'k 'kek vUrfj{k &&& ¼xe $ ä½

¼[k½ r% ifFkO;k% lkUn; &&&& ¼o.k $ ä½

¼x½ dYiukpkoykegkHkkx;k f}okje vUrfj{k;k=k &&& ¼—$ä½

¼?k½ rL;k% p;ue vUrfj{k;k=k; && ¼tu $ ä½

¼³½ vud oKkfudk% vUrfj{k &&& ¼çvkiä½

---

f}rh;% v'k%

bnkuh dYiuk;k% v/;;ufo"k; ck/kke%A

rr% çfo'kfr ---------- p;u tkreA

gfj;k.kkjkT;L; Hkkjrh;ukjh.kk xkjoHkrk dYiukpkoyk 1961 re o"k tykb eklL; çFke fnol tUe yC/korhA djukyuxj Vxkjckyfudrufo|ky; r;k ikjfEHkdh f'k{kk iklrkA oekfudhfo"k; Lukrdkikf/ke vf/kxrorhA ^,jkLil&vfHk;kfU=dh* bfr fo"k; r;k 'kk/kdk; ÑreA rnuUrj lk ^uklk* bfr dUn io'k yC/korhA r=

^noxfrdh* bfr {k= fo'k"kK:i.k dk; ÑrorhA 1995 re o"k vUrfj{k;k=k; rL;k% p;u tkreA

lkj%

Hkkjrh;ukjh.kk xkjoHkrk dYiukpkoyk gfj;k.kkjkT;L; djukyuxj 1961 re o"k tykbekllL; çFke fnol ekr% l;kfxrk;k% fir% p cukjlhnklL; xg tUe yC/korhA lk Vxkjckyfudru çkjfEHkdf'k{kk çkI; itkcfo'ofo|ky;kr Lukrdkikf/k ikI; ^dkykjkMk* fo'ofo|ky; 'kk/kdk; —rorhA rnuUrj ^uklk* bfr dUn rL;k% p;ue vUrfj{k;k=k; tkreA

Hkkjrh;ukfj;k dh xkjoHkrk dYiukpkoyk dk tUe gfj;k.kk d djuky uxj e igyh tykb 1961 dk ekrk l;kfxrk vkj firk cukjlhnkl d ?kj gvkA Vxkj ckyfudru e f'k{kk çkIr djd itkcfo'ofo|ky; l Lukrd gkdj dkykjkMk fo'ofo|ky; e 'kk/kdk; fd;kA bld ckn ^uklk* dUn e vUrfj{k ;k=k d fy, budk p;u gk x;kA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNnk%

ukfLr ¾ u $ vfLr ¾ v $ v ¾ vk nh?k lfU/k%

ijh{kkuUrje ¾ ijh{kk $ vuUrje ¾ vk $ v ¾ vk nh?klfU/k%

Lukrdkikf/kde ¾ Lukrd $ mikf/ke ¾ v $ m ¾ vk x.k lfU/k%

r=o ¾ r= $,o ¾ v $, ¾ , of)lfU/k%

deo ¾ de $,o ¾ v $, ¾ , of)lfU/k%

vR;Ùkek ¾ vfr $ mÙkek ¾ b $ Loj% ¼m½ ¾ ^b* bR;L; ^;* HkofrA ;.klfU/k%

flf)jde.k% ¾ flf)%$vde.k% ¾ % $ v ¾ j folx lfU/k%

inifjp;%

ukjh.kke ¾ ukjh "k"Bh cgopue

Hkor% ¾ Hkor ¼i-½ "k"Bh ,dopue

vL;k% ¾ bne L=hfyxe] "k"Bh ,dopue

fØ;kinkfu

bPNfl ¾ b"k] yV] e/;ei#"k%] ,dopue

çkjHkr ¾ ç jHk] ¼vkReuine½ y³] çFkei#"k%] ,dopue

vdjkr ¾ — y³ çFkei#"k%] ,dopue

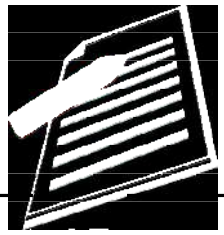

—nUrçR;;kUr'kCnk%

lEçkIr% ¾ le ç vki ä ifYyxe] çFkek ,dopue

çkIrk ¾ ç vki ä L=hfyxe] çFkek ,dopue

tkre ¾ tu ä ifYyxe] çFkek ,dopue

yC/korh ¾ yHk äor L=hfyxe] çFkek ,dopue

çkIrorh ¾ ç vki äor L=hfyxe] çFkek ,dopue

vf/kxrorh ¾ vf/k xe äor L=hfyxe] çFkek ,dopue

miinfoHkDr;%

^vf/k* ;kx f}rh;k ;Fkk **dYiuke** vf/k—R; o/kr e ftKklkA

foKkue vf/k—R; vge Kkre bPNkfeA

^çfr* ;kx f}rh;k l% **uxj** çfr xPNfr

ekrj çfr vg J)kdlekfu vi;kfeA

^lg* ;kx rrh;k i=h **ek=k** lg xrkA

lhrk **jke.k** lg oue vxPNrA

^ue%* ;kx prFkh **xjo@x#o;k;** ue%

ekr&firH;k ue%

çFkekUrinkfu **lEck/kuinkfu**

x#oj% x#oj!

vkpk;% vkpk;!

Jheku Jheu!

egkn;% egkn;!

Hkfxuh Hkfxfu!

Hkkrk Hkkr%!

ikBxrç'uk% 17-2

1- j[kkf re vk/kR; ç'ufuek.k d#r

¼d½ dYiukpkoyk gfj;k.kjkT;L; djukyuxj tUe yC/korh

¼[k½ rL;k% oekfuD;k fof'k"Vk #fp% vklhrA

¼x½ lk ^dkykjkMk* fo'ofo|ky;kr 'kk/kdk;L; mikf/k yC/korh\

¼?k½ lk Hkkjrh;ukjh.kk dhfr% tkrkA

¼³½ ^uklk* dUn rL;k% fu;fDr% tkrkA

2- mnkgj.ke vulR; ifYy³:iLFkku L=hfy³:i fy[kr

ifYy³e	L=hfy³e
;Fkk l% vUrfj{k xroku	lk vUrfj{k xrorhA
¼d½ l% fnYyhuxj tUe yC/kokuA	&&&&&&&&&&&&A
¼[k½ l% fon'k f'k{kk çkIrokuA	&&&&&&&&&&&&A
¼x½ l% uxj Lukrdkikf/ke vf/kxrokuA	&&&&&&&&&&&&A
¼?k½ l% 'kk/k dk;e vfi —rokuA	&&&&&&&&&&&&A
¼³½ l% r= vkxrokuA	&&&&&&&&&&&&A
¼p½ l% Qy ;kfprokuA	&&&&&&&&&&&&A

3- lEck/kuin çFkekUrin ok fy[kr

çFkekUrine	lEck/kuine
¼d½ &&&&	g Hkkr%
¼[k½ x#oj%	&&&&
¼x½ &&&&	&&&&
¼?k½ vxtk	&&&&
¼³½ &&&&	Jheu
¼p½ egkn;%	&&&&

r`rh;% v'k%

bnkuh rrh;e v'ke ck/kke%A

oHko%& x#oj% ---------- fojkf/kukAA

o;e voxPNke% ;r loiFke dYiukpkoyk 1997 re o"k vUrfj{k xrkA 2003 re o"k lk iu% r= xrorhA tuojh ekIL; "kkM"kfrFkk /ofuoxknfi v"Vkn'kxf.kroxu mMMh;ekuu dkyfEc;k'kVy;kuu lk llrlnL;% lg "kkM'kfnukfu ;k=ke vdjkrA ;ku dljjkxe vf/kÑR; l³dfyrk lkexh vklhrA Qjojhek IL; f}rh; fnol ifFkoh ifr vorj.kkr doy n'kfue"kio ;ku n?kVukxLr tkreA lo"kk oKkfudkuk eR;% vHkorA oLrr% bn txr dkyL; v/khueA rL; lEeku nkre vLekd i/kkuefU=.kk Hkkjrh;vUrfj{k&vulU/kkudUnL; ¼bljk½ vfxekixgL; uke ^dYiuk iFke%** bfr mn?kkf"kreA

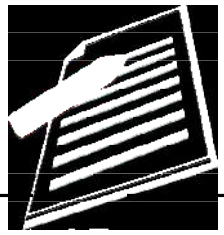

ikBL; vUr inÙk 'ykd iu% iBke% lE;d voxPNke% p&

egrefi thor uj% 'kDyu de.kkA
u dYiefr—".ku ykd};fojkf/kukAA

inPNn% egre vfi thor uj% 'kDyu de.kkA
u dYie vfrÑ".ku ykd};fojkf/kukAA

vUo;% uj% 'kDyu de.kk egre vfi thorA ykd};fojkf/kuk vfrÑ".ku ¼de.kk½ dYie vfi u ¼thor½A

0;k[;k& 'kHkde.kk&'kHkde.kk thfor egÙkefi ¾ {k.kefi ¾ LoYie vfi thou lkFkde] ije bgykd ijykd p fojkf/kuk v'kHkde.kk dYii;Ur nh?kthouefi fujFkde HkofrA vr% ekuou lnk egrdeijk;.ku Hkfor0;eA eR;% dnk vkxfe";fr bfr u dk·fi tkukfrA vr ,o mP;r&

^^xghr bo d'k"k eR;uk /keekpjrA**

dYiuk;k% LoYiefi thou rL;k% egRdefHk% /kU; tkreA lk i×pRo xrkfi ;'k% 'kjhj.k v|kfi thofrA mDrefi&

^^dhfr;L; l thofrA**

lkj%

dYiuk;k% vfHkyk"kk m|eu n<fu'p;u p i.kk tkrkA lk f}okje vUrfj{k xrk fdUr f}rh;k;k ;k=k;k rL;k% ;ku n?kVukxLr tkreA ;kuL; lnL;k% dljjkxL; fo"k; vU;"k p fo"k;"k lkexhlp;u —roUr%A lo lnL;k% ipRo xrk%A vLekd ç/kkueU=h ^bljk* dUnL; vfxekixgL; uke ^dYiukpkoyk çFke%* bfr mn?kkf"krokuA 'kDyu de.kk thor% ujL; bgykd% ijykd% p /kU;kA n"de.kk nh?kk;"kk fde\

ifjJe vkj n<fu'p; l dYiuk pkoyk dh vfHkyk"kk i.k gbA mlu nk ckj vUrfj{k dh mMku Hkjh fdUr nljh mMku d le; foeku n?kVuk xLr gk x;kA ;ku d lnL;k u dlj jkx vkj vU; fo"k;k ij egRoi.k lkexh ,df=r dh FkhA n?kVuk e lHkh lnL;k dh eR; gk xbA gekj ç/kkueU=h u mUg lEeku nu d fy, ^bljk* dUn d vfxe mixg dk uke ^dYiukpkoyk çFke* j[ku dh ?kk"k.kk dhA 'kHkde dju okyk d bg ykd vkj ijykd nkuk /kU; g Hky gh mud thou dh vof/k NkVh gkA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNnk%

vUo"k.kdk;kFke ¾ vUo"k.kdk; $ vFke ¾ v $ v ¾ vk ¼nh?klfU/k½

dkyk/khue ¾ dky $ v/khue ¾ v $ v ¾ vk ¼nh?kl fU/k½

vfxekixgL; ¾ vfxe $ mixgL; ¾ v $ m ¾ vk ¼x.kl fU/k½

nyHkkU;fi ¾ nyHkkfu $ vfi ¾ ^b* bR;L; LFkku ^;*] Loj ¼vdkj½ ijA ¼;.kl fU/k½

leLrinkfu	**foxg%**	**lekIL; uke**
vUrfj{k;k=k;k%	vUrfj{kL; ;k=k;k%	"k"BhrRi#"k%
nyHkdk;kf.k	nyHkkfu dk;kf.k	de/kkj;%
;Fkkfufn"Ve	fufn"Ve vufrØE;	v0;;hHkko%
iFkefnol	iFke fnol	de/kkj;%
vfxekixgL;	vfxeL; mixgL;	de/kkj;%

lKkinkfu

fo'kfrfrFkk ¾ fo'kfrfrfFk] llreh ,dopue

ik|eu ¾ i $ m|e] rrh;k ,dopue

llr;kf=fHk% ¾ ¼llr½ ;kf=u] rrh;k cgopue

—nUriR;;k%

yC/ke √yHk Dr ui- iFkek ,dopue

ikjC/kk i √jHk ä L=hfyxe çFkek ,dopue

mn?kkf"kre mr √?k"k ä ui- çFkek ,dopue

tkre √tu ä ui- çFkek ,dopue

—re √— ä ui- çFkek ,dopue

llfTtre l $ √lTt ä ui- çFkek ,dopue

fufn"Ve fu% √fn'k ä ui- çFkek ,dopue

lekl; le √vki Y;i

fo/kk; fo √/kk Y;i

çn'kf;re ç √n'k f.kp reu

leif;rk le √vi f.kp] 'kr] rrh;k ,dopue

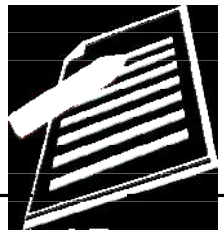

'kCn : ikf.k

^bne* louke'kCn%

	¼ifYy³%½			L=hfy³%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i- fo-	v;e	bek	be	b;e	be	bek%
f}- fo-	bee	bek	beku	beke	be	bek%
r- fo-	vuu	vkH;ke	,fHk%	vu;k	vkH;ke	,fHk%
p- fo-	vLe	vkH;ke	,H;%	vL;	vkH;ke	vkH;%
i- fo-	vLekr	vkH;ke	,H;%	vL;k%	vkH;ke	vkH;%
"k- fo-	vL;	vu;k%	,"kke	vL;k%	vu;k%	vlke
l- fo-	vfLeu	vu;k%	,"k	vL;ke	vu;k%	vkl

bne ¼uiqldfy³%½

	,dopue	f}opue	cgopue
iFkekfoHkfDr%	bne	be	bekfu
f}rh;kfoHkfDr%	bne	be	bekfu

'k"k% r ifYyxor

bne] vnl] ,rn] rn loukEuk 'k)i;kxkFke v/kkfyf[krk dkfjdk Lej.kh;k&

bneLr lfUuÑ"V lehirjofr prnk :ieA
vnlLr foiÑ"V rfnfr ijk{k fotkuh;krA

vFkkr & lfUuÑ"VkFk ¼lehikFk½ & ^bne* i;T;rA
& lehirjkFk & ^,rn* i;T;r
& foiÑ"VkFk ¼njkFk½ & ^vnl* i;T;rA
& ijk{k& ^rn* i;T;rA

^vnl* louke'kCn%

	¼ifYy³%½			L=hfy³%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i- fo-	vlk	ve	veh	vlk	ve	ve%
f}-fo-	vee	ve	veu	vee	ve	ve%
r- fo-	veuk	veH;ke	vehfHk%	ve;k	veH;ke	vefHk%
p- fo-	ve"e	veH;ke	vehH;%	ve";	veH;ke	veH;%
i- fo-	ve"ekr	veH;ke	vehH;%	ve";k%	veH;ke	veH;%
"k- fo-	ve";	ve;k%	veh"kke	ve";k%	ve;k%	ve"kke
l- fo-	vefLeu	ve;k%	veh"k	ve";ke	ve;k%	ve"k

uiqldfy³%

i- fo-] f}- fo- & vn% ve vefu

'k"k% ifYyorA

^fo}l 'kCn%* ¼ifYy³ ½

	,dopue	f}opue	cgopue
iFkekfoHkfDr%	fo}ku	fo}klk	fo}kl%
f}rh;kfoHkfDr%	fo}kle	fo}klk	fon"k%
rrh;kfoHkfDr%	fon"kk	fo}nE;ke	fo}nfHk%
prFkhfoHkfDr%	fon"k	fo}nE;ke	fo}nH;%
ipehfoHkfDr%	fon"k%	fo}nE;ke	fo}nH;%
"k"BhfoHkfDr%	fon"k%	fon"kk%	fon"kke
llrehfoHkfDr%	fonf"k	fon"kk%	fo}Rl
lEck/kue	g fo}u!	g fo}klk!	g fo}kl%!

ikBxrç'uk% 17-3

1- i.kokD;u mÙkjr&

¼d½ dYiukpkoyk çFkeokj dnk vUrfj{k xrk\

¼[k½ du ;kuu r;k f}rh;k ;k=k —rk\

¼x½ ;ku dfr fnukfu vUrfj{k mMMh;ekue vklhr\

¼?k½ dL; jkxL; fo"k; lkexhlp;u —re\

¼³½ dL; v/khue bn txr\

2- v/kkfyf[kr x|k'k ifBRok rnk/kkfjrç'uku mÙkjr&

rke çfr J)kçlukfu lei;rk vLekd ç/kkuefU=.kk Hkkjrh;&vUrfj{k& vul/kkudUnL; ¼bljk½ vfxekixgL; uke ^dYiukpkoyk çFke%* bfr mn?kkf"kreA

¼d½ v= ^rke* bfr in dL; ç;Dre\

¼[k½ i"ikf.k bR;L; fd i;k;okfpin x|k'k ç;Dre\

¼x½ ^çfr* ;kx v= dk miinfoHkfDr% ç;Drk\

3- v/kkfyf[krdrokP;kUrokD;kuk le{k deokP;kUr :i fy[kr

¼d½ dYiuk r HkkjrL; ^f}rh;&vUrfj{k;k=h* bfr xkjoe vf/kxrorhA

¼[k½ Roe lE;d i"VokuA

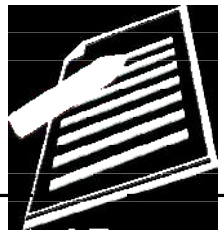

¼x½ ;kue vud"k fo"k;"k lkexhlp; —rorA

¼?k½ lk ;k=k çkjC/korhA

¼³½ ç/kkueU=h vUrfj{k&vul/kkudUnL; uke ^dYiuk pkoyk çFke%* bfr mn?kkf"krokuA

17-4 fde vf/kxre

- ifjJe.k nyHkkfu dk;kf.k vfi fl/;fUrA
- egnfoHkrhuk y{k.kkfu ckY; ,o n';UrA
- ukjh vfi i#"k% bo lcyk lQyk pA
- x.kk% itkLFkku xf.k"k u p fy³e u p o;%A
- ^çfr*&^vf/k* ;kx f}rh;k] ^lg* ;kx rrh;k] ^ue%* ;kx prFkh foHkfDr% HkofrA
- HkrdkyL; vFk ä&äor çR;;;k% ç;kx% HkofrA
- bne] vnl louke 'kCn;k% :ikf.k f="k fyx"k HkofUrA

17-5 ;kX;rkfoLrkj%

¼d½ y[kdifjp;%

lLÑrHkk"kk;k% ipkj&ilkjkFk lrr fujrkuk Jh 'k jyky 'kkfL=.kk tUe jktLFkkuikUrL; lhdje.MYkL; fd'kkjijkxke Jherk i- Jh y{ehukjk;.k'ke.kk xg letk;rA vehfHk% i.khrk% xUFkk% lfUr& 1- lLÑr dfo e tjh ¼pEidkO;e½ 2- lLÑr&dFkk&eUnkfduh 3- dfork&fu>jh] 4- jktLFkku d lLÑr Ñfrdkj 5- lLÑr lkfgR; dk lf{kIr bfrgkl 6- lLÑr ok³e; e i;koj.kA

v;e jktLFkku lLÑrkulU/kku lLFkkukr idkf'krk;k% ^^lko.kh** bR;k[;k;k% 'kk/kif=dk;k% liknd% orrA Jh 'kkL=h lifr jktLFkku lLÑrkulU/kku lLFkku ¼'kkgijkuxj½ fun'kdin dk;jr% vfLrA

¼[k½ HkkofoLrkj%

^dYiuk* r oekfud{k=·nHkrlkglL; irhdkA lk HkkjrL; ukjhtkr% p xkjoHkrkA rL;k% dhfr% vejkA lR;eo dYiukdhfrfot;rA

vLekfHk% fofo/kiLrdH;% ^bUVjuV* ek/;eu ok vUrfj{kfoKkufo"k;d Kkue vtuh;eA dYiukpkoyk ln'kh efgyk luhrkfofy;e vfi vfLeu {k=

iflf) ikIrorhA lk vUrfj{k;k=k ÑRok ld'ky iR;kxPNRkA jk"Vxkjo& pko/k;rA

¼x½ **Hkk"kkfoLrkj%**

dkO;'kkL=n"V;k Hkk"kk Hkkoi.kk ilknx.kkirk onHkhjhfr;rk L;krA Hkkoi/kkuk·; fucU/k% ljl&lxe&ik ty Hkk"k;k fuc)%A

17-6 ikBkUrç'uk%

1- v/kkfyf[krkfu okD;kfu ?kVukØekulkj iu% fy[kr

¼d½ dkyfEc;k'kVy;kuu 2003 re o"k tuojhekIL; "kkM'kfrFkk r;k ;k=k iu% çkjC/kkA

¼[k½ dYiuk pkoyk vfi ru ;kuu lg vkdk'kh;k ltkrkA

¼x½ 1997 re o"k uoEcjekIL; fo'kfrfrFkk ,"kk vUrfj{k;k=k fo/kk; ^HkkjrL; f}rh;&vUrfj{k ;k=h* bfr xkjoe vf/kxrorhA

¼?k½ 1961 re o"k tykbekIL; çFke fnol ,"kk tUe yC/korhA

¼³½ 1988 re o"k lk uklk bfr dUn ço'k yC/korhA

¼p½ dYiuk pkoyk ukEuh efgyk r f}okje vUrfj{k;k=k —rorhA

¼N½ djuky Vxkjckyfudrufo|ky; b; çkjfEHkdf'k{kk çkIrorhA

¼t½ ç/kkuefU=.kk ^bljk* bfr dUnL; vfxekixgL; uke ^dYiuk pkoyk çFke%* bfr mn?kkf"kreA

2- v/kkfyf[kr"k okD;"k dk"BdkUrxr'kCn"k miinfoHkfDr ç;T; fjDrLFkkuifr% fØ;rke

¼d½ &&&&&&¼vkpk;½ ue%A

¼[k½ &&&&&¼dYiuk½ vf/k—R; o/kr e ftKkIkA

¼x½ lk &&&&¼;ku½ lg vkdk'kh;k ltkrkA

¼?k½ vLekd ç/kkuefU=.kk &&&& ¼rn½ çfr J)kilukfu lei;rk ^bljk* dUnL; vfxekixgL; uke ^dYiuk pkoyk çFke%* bfr mn?kkf"kreA

3- dk"Bdkr mfpre vO;;in fpRok fjDrLFkkukfu ij;r

¼ek] rr%] d=] uu] rfg] dFke½

¼d½ &&&& çfo'kfr vkpk;%A

¼[k½ vj! &&&&& ,o onA

¼x½ &&&&dyk/khue bn txrA

¼?k½ r;k f'k{kk &&&&&çkIrk \

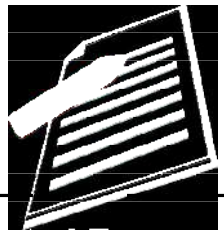

¼³½ v;! Ro;k &&&Kkre\

¼p½ ;fn ifB";fr&& mÙkh.k% Hkfo";frA

4- v/kkfyf[krokD;"k y³ydkjL; LFkku ^äor* çR;;L; ç;kx —Rok iu% fy[kr

¼d½ : ln'kokLr0;% ;jh xkxfju% loçFkee vUrfj{ke vxPNrA

¼[k½ o; ok;;kukr ifFk0;k% lkUn;e vi';keA

¼x½ lk oekfudhfo"k; 'kk/kdk;e vdjkrA

¼?k½ vud oKkfudk% vUrfj{k çkluouA

¼³½ oKkfudk% vud"k fo"k;"k lkexhlp;ue vdouA

¼p½ dYiuk pkoyk 1961 re o"k tUe vyHkrA

5- be ikB ifBRok Hkof~% dk ij.kk ikIrk\ i×pokD;"k fy[krA

6- fun'kkulkje mi;Dru inu fjDrLFkkukfu ij;r

¼d½ ---------- ¼^bne* ui-½ 'kkHku uxjeA

¼[k½ ---------- ¼^bne* i-½ ckydu lg df'pr vfi fe=rk u djkfrA

¼x½ ---------- ¼^bne* L=h-½ vke u jkprA

¼?k½ ---------- ¼^bne* L=h-½ ckfydkuk lkUn; n'kuh;eA

¼³½ ---------- ¼^bne* i-½ lfud;k% ohjrk i'kluh;k orrA

¼p½ ---------- ¼^vnl* i-½ ijkØeh jktk vfLrA

¼N½ ---------- ¼^vnl* i-½ ckyk; fgr {khj%A

¼t½ ---------- ¼^vnl* L=h-½ ux;k lTtuk% fuolfUrA

¼>½ ---------- ¼^vnl* i-½ tkukr Hkhr% ckyd% jkfnfrA

¼¥½ ---------- ¼^vnl* L=h-½ ukjhfHk% fot;Jh% ikIrkA

7- fuEufyf[kr'ykd"k fo}l 'kCnL; :ikf.k fpRok r"kk foHkfDr opu p fufn'kr

Lon'k iT;r jktk fo}ku lo=iT;rA

n'kkUrj·fi fo}kl it;fUr tuk% fJ;kAA

l³fr fon"kk d;k% J);k fon"k·i;%A

yHkLo fon"kk Kku fon"kk okD;ekpjAA

J)k fonf"k r Hk;kr fi;k fo}u Roeo eA

fo}kl% lonk oU|k okXoHko&foHkf"krk%AA

17-7 mÙkjkf.k

17-3 ck/ki'uk%

1- ¼d½ jkd'k'kek ¼[k½ nnhl;ekuk ¼x½ f}okj ¼?k½ 1961 re o"k ¼³½ oekfuD;ke ¼p½ gfj;k.kk

2- ¼d½ fofo/kkfu] ¼[k½ LoPN] ¼x½ fo"k;"k] ¼?k½ 'kDYku] ¼³½ nk#.kk] ¼p½ iFke

3- ¼d½ iii] ¼[k½ v] ¼x½ i] ¼?k½ ii] ¼³½ iv

ikBxri'uk%

17-1 1- ¼d½ vkdk'ke.My ¼[k½ iFoh ¼x½ pUnrkjd% ¼?k½ ifFk0;k%

¼³½ itkc vfHk;kfU=dh egkfo|ky;kr ¼p½ dYiukpkoyk

2- ¼d½ vkdk'ke.Mye ¼[k½ Roe ¼x½ oKkfudk% ¼?k½ jkd'k'kek ¼³½ xgu{k=kf.k

¼p½ ifFkoh

3- ¼d½ xr% ¼[k½ of.kre ¼x½ —rk ¼?k½ tkre ¼³½ çkIrk%

17-2 1- ¼d½ dYiukpkoyk d= tUe yC/korh\

¼[k½ rL;k% dL;k fof'k"Vk #fp% vklhr\

¼x½ lk dkykjkMk fo'ofo|ky;kr dL; mikf/k yC/korh\

¼?k½ lk dklke Hk"k.k tkrk\

¼³½ dfLeu dUn rL;k% fu;fä% tkrk\

2- ¼d½ lk fnYyhuxj tUe yC/korh

¼[k½ lk fon'k f'k{kk çkIrorh

¼x½ lk uxj Lukrdkikf/ke vf/kxrorh

¼?k½ lk 'kk/kdk;e vfi —rorhA

¼³½ lk r= vkxrorh

¼p½ lk Qy ;kfprorhA

3- ¼d½ Hkkrk ¼[k½ x#oj ¼x½ foHkk ¼?k½ vxt ¼³½ Jheku ¼p½ egkn;

17-3 1- ¼d½ dYiukpkoyk çFkeokj 1997 re o"k vUrfj{k xrkA

¼[k½ dkyfEc;k'kVy;kuu r;k f}rh;k ;k=k —rkA

¼x½ ;kue "kkM'k fnukfu vUrfj{k mMMh;ekue vklhrA

¼?k½ dljjkxL; fo"k; lkexhlp;u —reA

¼³½ dkyk/khue bne txrA

2- ¼d½ v= rke bfr in ^dYiukpkoyk* bfr Ñr ç;DreA

¼[k½ çlukfuA

¼x½ ^çfr* ;kx f}rh;k foHkfDr% ç;äkA

3- ¼d½ r;k HkkjrL; f}rh;&vUrfj{k ;k=h bfr xkjoe vf/kxreA

¼[k½ Ro;k lE;d i"VeA

¼x½ ;kuu vud"k fo"k;"k lkexhlp;u —reA

¼?k½ r;k ;k=k çkjC/kkA

¼³½ ç/kkuefU=.kk vUrfj{k& vul/kkudUnL; uke ^dYiuk pkoyk çFke%* bfr mn?kkf"kreA

17-6 ikBkUrj'uk%

1- ¼p½] ¼?k½] ¼N½] ¼³½] ¼x½] ¼d½] ¼[k½] ¼t½

2- ¼d½ vkpk;k; ¼[k½ dYiuke ¼x½ ;kuu ¼?k½ rke

3- ¼d½ rr% ¼[k½ ek ¼x½ uu ¼?k½ d= ¼³½ dFke ¼p½ rfg

4- ¼d½ :ln'kokLr0;% ;jhxkxfju% loçFkee vUrfj{k xrokuA

¼[k½ o; ok;;kukr ifFk0;k% lkUn;: n"VoUr%A

¼x½ lk oekfudhfo"k; 'kk/kdk;: —rorhA

¼?k½ vud oKkfudk% vUrfj{k çkluoUr%A

¼³½ oKkfudk% vud"k fo"k;"k lkexhlp;u —roUr%A

¼p½ dYiuk pkoyk 1961 re o"k tUe yC/korhA

5- Lo; d#r

6- ¼d½ bne ¼[k½ vUku ¼x½ vL; ¼?k½ vklke ¼³½ vu;k% ¼p½ vlk ¼N½ ve"; ¼t½ ve";ke ¼>½ ve";kr ¼×k½ vefHk%

7- (i) fo}ku & i- fo-] ,- o-

(ii) fo}kle & f}- fo-] ,- o-

(iii) fon"kk & r- fo-] ,- o-

(iv) fon"k & p- fo-] ,- o-

(v) fon"k% & "k- fo-] ,- o-

(vi) fon"k% & "k- fo-] ,- o-

(vii) fonf"k & l- fo-] ,- o-

(viii) fo}u & lEck/kue] ,- o-

(ix) fo}kl% & i- fo-] cgopue

18

i;koj.kL; lj{k.ke

Hkoku tkukfr ,o ;r v|Ro i;koj.kL; Hkh"k.kk leL;k orrA o; xgL; vodj unh"k f{kike%(oL=kf.k p Qfuyu unh"k] di"k ljkoj"k ,o i{kky;ke%A vk|kfxdxl% vfi ty in";rA fdef/kde xxk;eu·fi inf"kr tkrA o; rr nf"kr tyeo ficke% #X.kk% p Hkoke%A /ofufoLrkjd;U=% fo'k"kr% jk=k fofHkUu lekjkg"k mPp% xhrkuk dkykgyu /ofuin"k.k tk;rA vk|kfxdfodklu ok;in"k.kefi tkreA ,oeo fopkjin"k.ke vfi lo= n';rA vrk·LekfHk% lnk i;koj.kL; lj{k.k dr0;eA ,rnFk vLekfHk% fd dr0;e bfr fo"k; vfLeu ikB o; iBke%A

mís';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- ^i;koj.ke* bfr 'kCnL; vFk yf[kr leFk% Hkfo";fr(
- i;koj.kL; lj{k.k vLekfHk% fd fd dr0;e bfr yf[k";fr(
- i;koj.k&in"k.kL; dkj.kkfu o.kf;r l{ke% Hkfo";fr(
- ipfo/kkuk e.Mykuk ukekfu yf[kr leFk% Hkfo";fr(
- lLÑrok³e;kr i;koj.kfo"k;d lUnHk}; yf[kr 'k{;fr(
- folxlU/k% mnkgj.kkfu fpRok lfU/k@lfU/kPNn dfj";fr(
- ^}U}lekIL; foxg foxg;Drinkuk p lelu dfj";fr(
- vl] c] gu] Ñ /kkruk :ik.kk i;kx dfj";frA

fØ;kdyki%

18.1

18.2

18.3

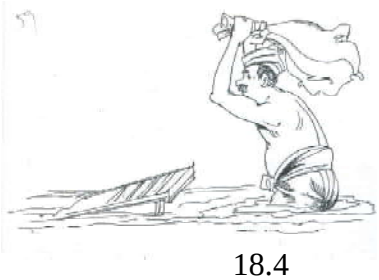

18.4

18.5

mifj fp=kf.k nf'krkfuA rkfu /;kuu n"Vok v/kkfyf[krkuk i'ukuk 'k)% mÙkj% lg eyu d#r&

i'uk%	mÙkjkf.k
¼d½ okguinkFk% lo= fd Hkofr\	¼i½ oL=kf.k
¼[k½ f}rh; fp= dL; io.k% o.kue vfLr\	¼ii½ /kee
¼x½ efgyk% fd f{kifUr\	¼iii½ in"k.ke
¼?k½ /ofuin"k.ku ok;in"k.ku p fd tk;r\	¼iv½ vodje
¼³½ jtd% u|k dkfu {kky;fr\	¼v½ nhikoY;k%
¼p½ pyr ;ku fd R;tfr\	¼vi½ jkx%

18-1 eyikB%

i;koj.kL; lj{k.ke

lEifr eyikB /;kuu iBke%

ifjr% vko.kkfr loku vLeku ;r rr i;koj.k dF;rA v|Ro lo= i;koj.klj{k.kL; fpUrk 0;klukfrA LoPN i;koj.k ekuothouk; vif{kr HkofrA inf"kr i;koj.k fouk'kk; dYirA v|ik;% ykHk"k.kk o/krA e;knk% HkT;Ur] ukfn;r ikÑfrd thoueA

on"k i;koj.kfo"k; lo= dY;k.kdkeuk n';r ;Fkk&

'kUukokr% iork 'kUu% rir l;%A
'kUu% dfuØío% itU;k·fHko"krAA

vFk i pfo/k i;koj.kLFkku&LFkye.Mye] tye.Mye] rtke.Mye] ok;e.Mye] uHkke.Mye pA

i;koj.kL; iFke LFkku Hkfe%A ifFk0;k ; iknik% oh#/kk ouLir;k ok tk;Ur r lo {kek; HkoUrA ;= r= fuf{kIrkfu lykfLVdoLrfu in"k.k tu;fUrA ,rkfu u {kh;Ur] u fDy|Ur] u ok u';fUr vfir ouLirhuk ijkg.k ck/kk tu;fUrA

Hkkxorijk.k·fi vkn'kk n';r ;r o{kk.kk ngu u dj.kh;e&

ek neH;k egkHkkxk%] nhuH;k nkX/kegFkA

egkHkkjr·fi fyf[kre ^ouu j{;r 0;k?k%] 0;k?k.k j{;r oue** bfrA v'kkdL; jkT; ,dk·fi o{k% jktkKk fouk NÙk u 'kD;r LeA ljf{krkuk i'kuk if{k.kk p guu n.Mkge vklhrA

'kCnkFkk%

lj{k.ke ¾ cpko
vko.kkfr ¾ ?kjrk g
ifjr% ¾ pkjk vkj
0;klukfr ¾ 0;klr djrk g
vif{kre ¾ vko';d
v|Ro ¾ vktdy
dYir ¾ leFk gkrk g
ykHk"k.kk ¾ ykyp dh pkg
HkT;Ur ¾ VV jgh g
vkfn;r ¾ vknj fd;k tkrk g
'ke ¾ dY;k.kdkjh
u% ¾ gekj fy,
okr% ¾ ok;
iork ¾ cg
dfuØnno% ¾ fctyh d lkFk xjtrk gvk nork
itU;% ¾ ckny
vfHko"kr ¾ pkjk vkj cjl
oh#/kk ¾ ygygkrh yrk,
ouLir;% ¾ o{k
{kek; ¾ dY;k.k d fy,
fuf{kIrkfu ¾ Qdh xb
tu;fUr ¾ ink djrh g
u {kh;Ur ¾ u"V ugh gkrh g
u fDy|Ur ¾ xhyh ugh gkrh
ijkg.k ¾ mxu e
neH;% ¾ iMk d fy,
ek nkX/ke vgFk ¾ nkg ugh djuk pkfg,A 0;k?k% ¾ ck?k] j{;r ¾ j{kk dh tkrh g] jktkKk fouk ¾ jktk dh vkKk d fcuk] NÙk u 'kD;r Le ¾ dkV/k ugh tk ldrk Fkk] guu ¾ ekjuk] n.Mkge ¾ n.Muh;

i;koj.kL; f}rh; rÙo tye vfLrA v|Ro tykfu nf"krkfu fo"kk.klflDrkfu p n';UrA vfi p nf"krtyikuu LokLF; u';fr] ujk% #X.kk% HkofUr i pRo p ;kfUrA

vUrfj{ke.My i;koj.kL; ;r rÙo orr rr dF;r rtke.Mye ;U=kxkj"k vk|kfxd{k="k ÑR;kfu rku jf'kelegku mRltfUr ;ekuothou {kfrxLr tk;rA ijek.kdUnkn mRl"V% jf'ei t% fouk'kdk HkofrA vr% ,rH;% fodkjH;% rtke.My loFkk j{k.kh;eA

i;koj.kL; lor% O;klr iÑ"V rÙo ok;e.MyeA ,ru xU/k% iljfrA ok;% lo= ifo= ok;e.My thoupØ p ij;frA v|Ro fuek.k'kkykH;k fuxr/ke% okrkoj.k fo"kkDr HkofrA fo"kkDrk ok;% vudku jkxku mRikn;frA

fo"kk.klflDrkfu ¾ fo"ky Ñfe;k l ;Dr] nf"krtyikuu ¾ xnk ikuh ihu l] i prRoe ¾ eR; dk ;kfUr ¾ iklr gkr g] ;U=kxkj"k ¾ dkj[kkuk e] fo|RlEcU/ku ¾ fotyh d lEid l] /kkr&;ktd&fo;ktd ÑR;kfu ¾ /kkrvk dk tkMu vkj vyx dju dh ifØ;k,] jf'elegku ¾ fdj.kk d leg dk] mRltfUr ¾ mRiUu djr g] mRl"V% ¾ NkMk x;k] fodkjH;% ¾ nk"kk l] iÑ"Ve ¾ lokRÑ"V] iljfr ¾ Qyrh g] ij;fr ¾ ifjr djrh g] fuek.k'kkykH;% ¾ dkj[kkuk l fuxr/ke% ¾ fudy g, /k, l fo"kkDr ¾ fo"kyk] mRikn;fr ¾ mRiUu djrh gA] uHkke.My ¾ vkdk'ke.My] okgukfu ¾ xkfM;k ;U='kkyk% ¾ dkj[kku]

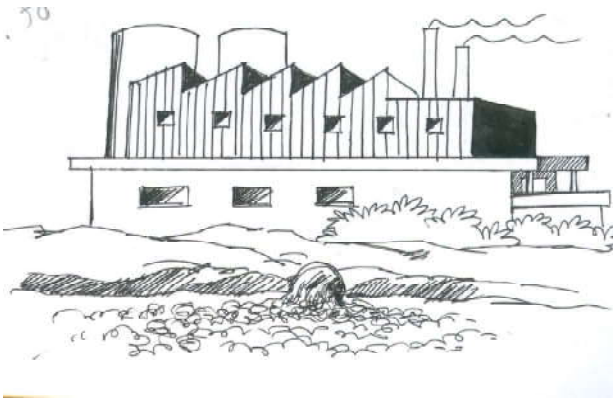

18.6

uHkke.My i;koj.kL; i pe LFkkueA ogukfu ;U='kkyk%] /ofufoLrkjdk'p mPp% /ofueRik| /ofuin"k.k dofUrA ;= r= inf"krk /ofu% cf/kjRoe mRikn;frA vUrfj{k n'k;ktue ;kor ^vktku* ok;e.My ijkoÙke bo vkorrA rfLeu vktkuiVy lkEir fofdj.kiHkko.k n';r·i{k;%A ;fn vktkuiVyL; j{kk u fØ;r rnk {k;dkfj.k% Hk; jk% O;k/k;% lEHkfo";fUrA vudyi;koj.k tholf"V% o/kr] ifrdyi;koj.k p fou';frA

/ofufoLrkjdk% ¾ ykmMLihdj mRik| ¾ ink djd] cf/kjRoe ¾ cfgjkiu] ijkÑÙke bo ¾ ekuk okil ykVk gvk] lkEire ¾ vc fofdj.kiHkko.k ¾ Qyko d iHkko l] vi{k;% ¾ fouk'k] gkfu] {k;dkfj.k% ¾ fouk'kdkjh] O;k/k;% ¾ chekfj;k tholf"V% ¾ ikf.ktxr dh jpuk

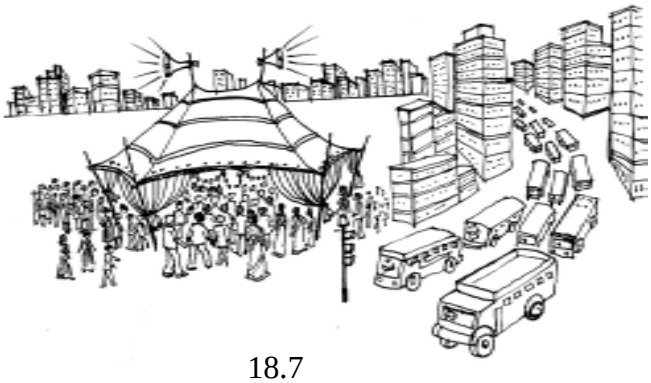

18.7

;fn o; i;koj.klj{k.k lko/kkuk% Hkoe rno vLekd thou 'kkfUre; l[ke; p Hkfor 'kDukfrA vLekd ekufldfoÑfrdkj.kkr vud jkxk% tk;UrA eulk·'kkfUr% cgjkxku tu;fr] lkekftd okrkoj.k p uk'k;frA vr,o vLekfHk% eu% 'k) dr0;eA ;fn eu% fuey Hkfo";fr] rno vLekd fopkjk% 'k)k%] fpUru 'k) Hkfo";fr ;u i;koj.kL; fo'kf)% vo';eo Hkfo";frA rno dkj.k ;r _"k;% lrr dke;Ur Le&

ekufldfoÑfrdkj.kkr ¾ ekufld cjkb;k@nk"kk d dkj.k] eul% ¾ eu dh] cgjkxku ¾ vud jkxk dk] tu;fr ¾ ink djrh g] lrre ¾ fujUrj] dke;Ur ¾ dkeuk djr g] ;r%;r% ¾ tgk tgk gk] lehgl ¾ bPNk djr gk] rr% ¾ ogk l] u% ¾ ge] vHk; d# ¾ fuMj cukvk i'kH;% ¾ i'kvk l] itkH;% ¾ itk d fy,] 'ke d# ¾ dY;k.k djkA

;rk ;r% lehgl] rrk uk vHk; d#A
'kUu% d# itkH;%] vHk; uk i'kH;%AA

18-2 ck/kç'uk%

1- ikB ifBR0kk fjDrLFkkukfu ij;r

¼d½ ---------- ifo= ok;e.My thoupØ p ij;frA

¼[k½ v|Ro lo= ---------- fpUrk 0;klukfrA

¼x½ on"k lo= i;koj.kfo"k; ---------- n';rA

¼?k½ i;koj.kL; iFke LFkku ----------A

¼³½ ljf{krkuk ---------- if{k.kk p guu ---------- vklhrA

2- ^d* LrEHkL; okD;k'kku ^[k* LrEHkL; okD;k'k% lg ey;r

Þdß LrEHk%	Þ[kß LrEHk%
¼d½ inf"kr i;koj.ke	¼i½ r {kek; ,o HkoUrA
¼[k½ 'kUukokr% iorke	¼ii½ cf/kjRoe mRikn;frA
¼x½ ifFk0;k ; iknik% oh#/k%	¼iii½ jktkKk fouk NÙk u 'kD;r LeA
¼?k½ v'kkdL; jkT; ,dk·fi o{k%	¼iv½ thou l[ke; Hkfor 'kDukfrA

¼3½ inf"krk /ofu% ¼v½ cgjkxku tu;frA

¼p½ eulk·'kkfUr% ,o ¼vi½ fouk'kk; dYirA

¼N½ ;fn o; i;koj.klj{k.k lko/kkuk% Hkoe ¼vii½ okrkoj.k fo"kkDr HkofrA

¼t½ v|Ro fuek.k'kkykH;% fuxr/ke% ¼viii½ 'kUu% rir l;%A

3- ikB ifBRok i pfo/ki;koj.kLFkkukuk ukekfu fy[kr

¼d½ ----------

¼[k½ ----------

¼x½ ----------

¼?k½ ----------

¼3½ ----------

18-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

bnkuhe iFkee v'k ck/kke%A

ifjr% vko.kkfr ---------- nkX/kegFkA

v|Ro i;koj.klj{k.kL; fpUrk lo= orrA LoPNi;koj.k fouk ekuo thou n"djeA inf"kr i;koj.k fouk'kL; dkj.k HkofrA on"k o; iÑ"Vk i;koj.kpruk i';ke%A mnkgj.kkFke vfLeu ikBk'k inÙk eU=e voykd;ke%A

'kUukokr% iork 'kUu% rir l;%A

'kUu% dfuØío% itU;k·fHko"krAA

inPNn% 'ke u% okr% iorke 'ke u% rir l;%A

'ke u% dfuØnr no% itU;% vfHko"krAA

vUo;% okr% u% 'ke iorkeA l;% u% 'ke rirA dfuØnr no% itU;% u% 'ke vfHko"krA

HkkokFk%

ok;o% vLekd dY;k.kk; iogUrA l;% vLekd fgrk; rirA fo|rk lg xtu no% itU;% vLekd {kek; o"krA

0;k[;k

iÑfr% ifr{k.k ekuoL; fgrlEiknu fujrkA i;koj.kL; lj{k.kk; iÑfrekuo;k% ikjLifjd lUryue vfuok;eA iÑR;k ifj0;klr% i pegkHkr% ,o ekuo'kjhj fofufereA 'k)ok;] LOkPN ty] 'k)k ifFkoh fouk ekuo thouL; dYiuk vfi dr u 'kD;rA lglkf.k o"kkf.k io ofnd_f"kfHk% ,rr lR; lE;d voxreA r% ikÑfrdrÙokuk nork:i.k Lrr;% Ñrk%A r% i;koj.kL; 'k); ;KlLFkkfofuferkA ijUr lEifr iÑr% mi{kk fØ;rA ekuodY;k.kk; iÑr% i;koj.kL; lj{kk dj.kh;kA

i;koj.kLFkku i pfo/ke mDre& LFkye.Mye] tye.Mye] rtke.Mye] ok;e.Mye uHkke.My pA i;koj.kL; iFke LFkku Hkfe% ikni% lj{;rA vr% vLekd ikphuxUFk"k o{klj{k.kk; fun'kk% lfUrA o{kk% noor iT;k%] i=or ikyuh;k% eU;UrA ijUr ;= r= fuf{klrkfu lykfLVdoLrfu iknikuk lo/ku ck/kdkfu HkofUrA vr% ekuo% o{klj{k.kk; i;koj.k'kn/;Fk lykfLVdoLrfu ;FkklEHko fujkdj.kh;kfuA

lkj%

;r vLeku ifjr% vko.kkfr rr i;koj.ke v|Ro i;koj.klj{k.kL; fpUrk lo= rhok n';rA on"k i;koj.kfo"k; lo= dY;k.kdkeuk n';rA ekuo thouk; LoPN 'k) p i;koj.ke vi{;rA brLrr% fuf{klrkfu lykfLVdoLrfu in"k.k tu;fUrA i;koj.kLFkku i pfo/keA iFke LFkku r LFkye.Mye Hkfee.Mye okA iknik% eu";L; {kek; HkoUrA Hkkxorijk.k·fi vkfn"Ve ;r vLekfHk% o{kk% dnkfi u nguh;k%A

vktdy llkjHkj e ykx i;koj.k d fo"k; e fpUrkxLr gA i;koj.k dh 'k)rk d fy; rFkk in"k.k jkdu d fy; lo= xkf"B;k vk;kftr dh tk jgh gA fopkjin"k.k l gh okrkoj.k inf"kr gkrk gA vkt ykyp dh Hkkouk c< jgh g] ikÑfrd thou dk dkb vknj ugh djrkA gkykfd onk e lo= i;koj.k lc/kh dY;k.kdkeuk dh xb gA o{kk l i;koj.k dh lj{kk lEHko g blhfy; Hkkxorijk.k e Li"V vkn'k g fd o{kk dk dHkh tykuk ugh pkfg;A ge lykfLVdoLrvk dk b/kj m/kj Qduk ugh pkfg, rkfd i;koj.k ljf{kr jgA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNnk%

ukfn;r	¾ u $ vkfn;r	v $ vk ¾ vk	nh?klfU/k%
ykHk"k.kk	¾ YkkHk $,"k.kk	v $, ¾ ,	of)lfU/k%

itU;k·fHko"kr ¾ itU;% $ vfHko"kr & m folxlfU/k% ¼v$b ¾ vk½

vkn'kkn';r ¾ vkn'k% $ n';r & m folxlfU/k% ¼v$b ¾ vk½

nhuH;k nkX/ke ¾ nhuH;% $ nkX/ke & m folxlfU/k% ¼v$b ¾ vk½

iÑfriR;;ifjp;%

nkX/ke & √ng $ reu] v0;;e

dj.kh;e & √Ñ $ vuh;j] ui-] iFkekfoHkfDr%] ,dopueA

i;koj.ke & ifj $ vk $ √o $ Y;V] ui-] iFkekfoHkfDr%] ,dopueA

lj{k.ke & le $ √j{k $ Y;V] ui-] iFkekfoHkfDr%] ,dopueA

fuf{klrkfu & fu $ √f{ki $ Dr] ui-] iFkekfoHkfDr%] ,dopueA

inf"kre & i $ √n"k $ f.kp $ Dr] ui-] iFkekfoHkfDr%] ,dopueA

ijLeqin&fØ;kinkfu

vko.kkfr & vk $ √o $ yV] iFkei#"k%] ,dopue

0;klukfr & fo $ √vki $ yV] iFkei#"k%] ,dopue

u';fUr & √u'k] yV] iFkei#"k%] ,dopue

vgFk & √vg] yV] e/;ei#"k%] cgopue

vfHko"kr & vfHk $ √o"k] ykV] iFkei#"k%] ,dopue

vkRmeuin&fØ;kinkfu

dF;r & √dFk $ deokP;] yV-] iFkei#"k%] ,dopueA

n';r & √n'k $ deokP;] yV-] iFkei#"k%] ,dopueA

HkT;Ur & √Hk t $ deokP;] yV-] iFkei#"k%] cgopueA

{kh;Ur & √f{k $ deokP;] yV-] iFkei#"k%] cgopueA

fDy|Ur & √fDyn $ deokP;] yV-] iFkei#"k%] cgopueA

dYir & √Dyi $ yV-] iFkei#"k%] ,dopueA

o/kr & √o/k $ yV-] iFkei#"k%] ,dopueA

v0;;inkfu

ifjr% & ifjr% vLeku loku vko.kkfr rr i;koj.keA

v|Ro] lo= & v|Ro lo= i;koj.klj{k.kL; fpUrk 0;klukfrA

v|] ik;% & v| ik;% ykHk"k.kk o/krA

;=] r= & ;=] r= fuf{kIrkfu lykfLVdoLrfu in"k.k tu;fUrA

vFk & vFk i pfo/k i;koj.kLFkkueA

ek & nhuH;% neH;% ek nkX/ke vgFkA

ikBxrç'uk% 18-1

1- lLÑru mÙkjr

¼d½ ifjr% vko.kkfr ;r vLeku rr fd dF;r\

¼[k½ on"k i;koj.kfo"k; dk n';r lo=\

¼x½ v| ik;% fopkjin"k.kk; dk o/kr\

¼?k½ ouLirhuk ijkg.k dkfu ck/kk tu;fUr\

¼³½ Hkkxorijk.k o{kfo"k; d% vkn'k% vfLr\

2- drinkfu fpur

¼d½ i;koj.klj{k.kL; fpUrk vLeku 0;kIukfrA

¼[k½ ,rkfu ijkg.k ck/kk tu;fUrA

¼x½ on"k dY;k.kdkeuk n';rA

¼?k½ ifFk0;k iknik% {kek; ,o HkoUrA

¼³½ o{kk.kk ngu u dj.kh;eA

3- j[kkf rinfku cgopu ifjor;r

¼d½ v| ykHk"k.kk o/krA

¼[k½ v|Ro ikÑfrd thou ukfn;rA

¼x½ Hkkxorijk.k vkn'k% vfLr ;r o{kL; ngu u dj.kh;eA

¼?k½ fuf{kIr lykfLVdoLr u u';fr] u fDy|rA

¼³½ on lo= dY;k.kdkeuk vfLrA

f}rh;% v'k%

egkHkkjr·fi fyf[kre ---------- jkxku mRikn;frA

lEifr f}rh;e v'k lE;d vock/kke%A v= egkHkkjrL; dFkue& ^ouu j{;r 0;k?k% 0;k?k.k j{;r oue** vR;f/kd egÙoi.keA oukuke vHkko 0;k?kk.kk lj{k.k u Hkfo";frA vr% r vljf{krk% Hkfo";fUrA 0;k?kk% vfi oukfu j{kfUr ;r% r"kk Hk;kr tuk% oukuk Nnu dr u mRlgUrA v= ^0;k?k* bfr 'kCnu u doy 0;k?k% vfHkir%

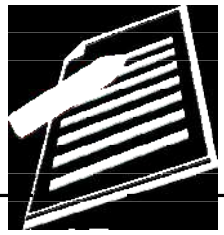

vfir lEi.k i'k txr if{ktxr p vHkh"VeA oukfu] i'ko% if{k.k% p i;koj.kL; lryu lgk;rk dofUrA vr ,o ijk Hkkjr v'kkdL; jkT; jktkKk fouk o{k NÙk u 'kD;r LeA i'kuk if{k.kk guue vfi n.Mkge vklhrA ,du f'kyky[ku Kk;r ;r 2200 o"kH;% ioeo v'kkdu rRdkyhuke vko';drke voxR; i;koj.kj{k.kfo"kf;.kh vkKk nÙkk vklhrA vL;ke vkKk;k u doy /kkfed lkLÑfrd p fpUru n';r] vfir i;koj.kLkj{k.kfo"kf;.kh tkx:drk oKkfudh nf"V% p ifrfcfEcrk n';rA

i;koj.kL; f}rh; rÙo tye vfLrA lEifr u doy unhuke ,o tye vR;f/kd inf"kre vflkr vk|kfxdl;=H;% fu"dkflrin"kdrÙo% Hkfexr tye vfi inf"kreA inf"krty% vud jkxk% HkofUrA

vUrfj{ke.My fojkteku rtke.Mye vfi vk|kfxd{k="k /kkr;ktdfo;ktdÑR;H;% fuxr% jf'eleg%] ijek.kdUnH;% mRl"V% jf'ei t'p inf"kreA rnfi loFkk j{k.kh;eA

i;koj.kL; iÑ"V rÙo ok;e.Myefi fuek.k'kkykH;% fuxr% /ke% fo"kkDr tkreA ,rr vfi vudku jkxku mRikn;frA

lkj%

egkHkkjr lR; fyf[kre Þ0;k?k.k ou j{;rAÞ v'kkdL; jkT; o{kdru i'kif{ko/k% p n.Muh;% vijk/k% vklhrA ty i;koj.kL; f}rh; rÙo orrA nf"krtyikuu LokLF; u';frA vUrfj{ke.My rtke.My i;koj.kL; ,d RkRoe vfLrA i;koj.kL; iÑ"V rRo ok;e.MyeA ok;% nf"kr% u dj.kh;% ;r% fo"kkDrk ok;% vudku jkxku tu;frA

egkHkkjr e fy[kk g fd ou l gh ck?k dh j{kk dh tk ldrh gA v'kkd d jkT; e ,d Hkh iM jktk d vkKk d fcuk dkVk ugh tk ldrk FkkA jf{kr i'kvk vkj if{k;k dk o/k ,d n.Muh; vijk/k FkkA i;koj.k dk nljk rRo ty gA nf"kr ty ihu l db jkx Qyr gA vUrfj{k e rtke.My i;koj.k dk rhljk rÙo gA i;koj.k dk iÑ"V rÙo ok;e.My gA fo"kkDr ok; ty gh dh Hkkfr vudk jkxk dk ink djrh gA vr% ok; /k, l jfgr rFkk fo"kkDr inkFkk l jfgr gk fTkll i;koj.k 'k) jg ldA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNln%

n.Mkge ¾ n.M $ vge ¾ v $ v ¾ vk] nh?klfU/k%

v|Ro·fi ¾ v|Ro $ vfi ¾ , $ v ¾ ·] io:ilfU/k%

;ekuothoue ¾ ;% $ ekuothoue ¾ %&j] folxlfU/k%

fo"kkDrk ok;% ¾ fo"kkDr% $ ok;% ¾ %& j]folx lfU/k%

leLrinkkfu	foxgk%	lekleklk
1 nf"krfo"kk.klflDrkfu	nf"krkkfu p fo"kk.klflDrkfu p	}U}%
2 i'kif{k.kke	i'kuk p if{k.kk p	}U}%
3 ;U=kxkjk|kfxd{k="k	;U=kxkkj"k p vk|kfxd{k="k p	}U}%
4 ok;e.My thoupd	ok;e.My p thoupd p	}U}%

iÑfriR;;ifjp;%

NÙke & √fNn $ reu] v0;;e
guue & √gu $ Y;V] ui i , o A
fyf[kre & √fy[k $ Dr] ui i , o A
xLre & √xl $Dr] ui i , o A
lflDrkfu & le $ √flp $ Dr] ui i , o A
fØ;ek.kkfu & √Ñ $ deokP; $ 'kkup] ui i , o A
mRl"V% & mr $ √lt $ Dr] ui i , o A
id"Ve & i $ √Ñ"k $ Dr] ui i , o A
0;klre & fo $ √vki $ Dr] ui i , o A

fØ;kinkfu

;kfUr ¾ √;k $ yV] i-i-] c-o-A
vklhr ¾ √vl $ y³] i-i-] ,-o-A
mRltfUr ¾ mr $ √lt $ yV] i-i-] c-o-A
iljfr ¾ i $ √l $ yV] i-i-] ,-o-A
ij;fr ¾ i $ √bj $ f.kp $ yV] i-i-] ,-o-A
mRikn;fr ¾ mr $ √in $ f.kp $ yV] i-i-] ,-o-A
j{;r ¾ √j{k $ deokP; $ yV]] i-i-] ,-o-A
'kD;r ¾ √'kd $ deokP; $ yV]] i-i-] ,-o-A
dF;r ¾ √dFk $ deokP; $ yV]] i-i-] ,-o-A

v0;;inkfu

vfi & egkHkkjr·fi fyf[kreA
u] fouk & jktkKk fouk o{k% NÙk u 'kD;r LeA
v|Ro & v|Ro tykfu nf"krkfu lfUrA
vfi p & vfi p nf"krtyikuu LokLF; u';frA
vr% & vr% rtke.My j{k.kh;eA
lor% & lor% 0;klr rÙo ok;e.MyeA

ikBxrç'uk% 18-2

1- e t"kk;k% v0;;inkfu fpRok fjDrLFkkukfu ij;r

¼d½ ---------- i;koj.k lo= nf"kr fØ;rA

¼[k½ vLekfHk% rtke.My fofo/kfodkjH;% ---------- j{k.kh;eA

¼x½ vk"ktu fouk thok% u tk;Ur] ---------- ikf.kuk LokLF;e ---------- u';frA

¼?k½ ---------- vLekfHk% fefyRok in"k.kleL;k;k% fuokj.k dr0;eA

e t"kk

vr% loFkk] vfi] v|Ro] vfi p

2- deokP;kUrokD;kuk drokP; ifjoru d#r

deokP;e	**drokP;e**
¼d½ 0;k?k.k ou j{;rA	¼i½ ---------- j{kfrA
¼[k½ on"k dY;k.kdkeuk n';rA	¼ii½ ---------- i';ke%A
¼x½ 0k{kk% NÙk u 'kD;Ur LeA	¼iii½ ---------- 'kDuofUr LeA
¼?k½ /keu okrkoj.ku fo"kkDr Hk;rA	¼iv½ ---------- A

rrh;% vi'k%

uHkk e.My ---------- vHk;u uk i'kH;%A

0;k[;k

rrh;k'k of.kr ;r i;koj.kL; i pe LFkku uHkke.MyeA HkoUr% tkufUr ;r okrkoj.k fofHkUuk% /oUk;% 0;kIrk% HkofUrA rhok% dd'kk% p ?ou;% i;koj.k in"k;fUrA v|Ro i;koj.kfo'k"kKkuk /;ku /ofuin"k.k ifr vkd"VeA /ofuin"k.kL; n"iHkkou fpUru{kerk {k;ekIukfrA d.kfUn;fodkj.k tuk% cf/kjk% HkofUrA lkEir i;koj.kin"k.ku ^vktku&iVy* vi{k;% lo"kk fpUrk;k% fo"k;% l tkr%A i;koj.kj{k.ku thou 'kkUr l[ke; p HkofrA eul% v'kkfUr% u doye vudku jkxku tu;fr vfir lkekftdi;koj.ke vfi in"k;frA vr% lofo/ki;koj.kfo'k);; ekufld i;koj.kin"k.k njhdj.kh;eA vr ,o _f"kfHk% dfFkre&

^^;rk ;r% lehgl] rrk uk vHk; d#A
'kUu% d# itkH;%] vHk; uk i'kH;%AA**

inPNn% ;r% ;r% lehgl] rr% u% vHk;e d#A
'ke u% d# itkH;%] vHk;e u% i'kH;%AA

vUo;% ;r% ;r% lehgl rr% u% vHk;e d#A u% itkH;% 'ke d# u i'kH;% vHk;e d#A

HkkokFk

v= _f"k% ikFk;fr ;r lo= 'kkfUre;% okrkoj.k Hkor] dr% vfi vk'kdk Hk; ok u L;krA loikf.kuk dY;k.k HkorA

lkj%

uHkke.Mye i;koj.kL; i pe LFkkueA okgukfu] ;U='kkyk%] /ofufoLrkjdk% p mPPk% /ofue mRik| /ofuin"k.k dofUr ;u cf/kjRoe mRik|rA vktkuiVy fofdj.kiHkko.k v/kuk vi{k;% n';rA ;fn vL; j{kk u fØ;r rnk Hk;djk% 0;k/k;% lEHkfo";fUrA ;fn o; i;koj.kj{k.k lko/kkuk% Hkoe] rnk thou 'kkfUre; HkorA vr% _"k;% itkH;% i'kH;% p vHk; dY;k.k p dke;UrA

vkdk'ke.My i;koj.k dk ikpok LFkku gA inf"kr /ofu okguk] ;U='kkykvk vkj /ofufoLrkjdk l ink gkrh g rFkk og cfgjkiu mRiUu djrh gA ;fn vktku iVy dh j{kk ugh dh tkrh g rc Hk;dj chekfj;k mRiUu gk tk;xhA eu dh v'kkfUr cgr l jkxk dk ink djrh g blhfy, gekj _f"kx.k leLr ikf.k;k d fy, vHk; dh dkeuk djr gA

0;kdj.kfcUno%

lfU/kPNnk%

rno ¾ rnk $,o] vk $, & ,] of)lfU/k%

eulk·'kkfUr% ¾ eul% $ v'kkfUr ¾ %& m] folxlfU/k%

n';r·i{k;% ¾ n';r $ vi{k;% , $ v ¾ ·] io:ilfU/k%

leLrinkfu	foxg%	lekluke
'kkfUre;l[ke;	'kkfUre; p l[ke; p	}U}%
'k)eu%	'k) eu%	de/kkj;%
vHk;e	u Hk;e	u rRi#"k%
cgjkxku	cgo% jkxk% rku	de/kkj;%

iÑfriR;;ifjp;%

lf"V% & √lt $ fDru

'kkfUre; & 'kkfUr $ e;V ui-] iFkek ,dopue

fo'kf)% & fo $ √'k/k $ fDru

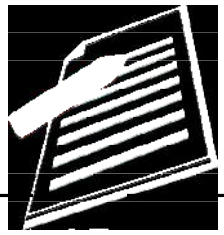

fpUrue & √fpUr $ Y;V

'kkfUr% & √'ke $ fDru

dr0;e & √Ñ $ r0;r

fØ;kinkfu

lEHkfo";fUr	le $ √Hk $ yV] iFkei#"k%] cgopueA
fou';fUr	fo $ √u'k $ yV] iFkei#"k%] cgopueA
dke;Ur	√dke $ yV] iFkei#"k%] cgopueA
o/kr	√o/k $ yV] iFkei#"k%] ,dopueA
vkorr	vk $ √or$ yV] iFkei#"k%] ,dopueA

/kkr|: ikf.k

^vl* /kkr% ¼ijLeinh½ vnkfnx.kr%

		yV ydkj%			**yV ydkj%**	
	,- o-	**f}- o-**	**c- o-**	**,- o-**	**f}- o-**	**c- o-**
i0 i0	vfLr	Lr%	lfUr	Hkfo";fr	Hkfo";r%	Hkfo";fUr
e0 i0	vfl	LFk%	LFk	Hkfo";fl	Hkfo";Fk%	Hkfo";Fk
m0 i0	vfLe	Lo%	Le%	Hkfo";kfe	Hkfo";ko%	Hkfo";ke%
		y³ ydkj%			**ykV ydkj%**	
i0 i0	vklhr	vkLrke	vklu	vLr	Lrke	lUr
e0 i0	vklh%	vkLre	vkLr	,f/k	Lre	Lr
m0 i0	vkle	vkLo	vkLe	vLkkfu	vlko	vlke

fof/kfy³

i0 i0	L;kr	L;krke	L;%
e0 i0	L;k%	L;kre	L;kr
m0 i0	L;ke	L;ko	L;ke

c& ¼vnkfnx.kr%½ mHk;inh

ijLeinh

		yV ydkj%			**yV ydkj%**	
	,- o-	**f}- o-**	**c- o-**	**,- o-**	**f}- o-**	**c- o-**
i0 i0	cohfr]	cr%]	cofUr]	o{;fr	o{;r%	o{;fUr
e0 i0	cohf"k]	cFk%]	cFk	o{;fl	Ok{;Fk%	o{;Fk
m0 i0	cohfe	co%	ce%	o{;kfe	o{;ko%	o{;ke%
		y³ydkj%			**ykV ydkj%**	
i0 i0	vcohr	vcrke	vcou	cohr	crke	coUr
e0 i0	vcoh%	vcre	vcr	cfg	cre	cr
m0 i0	vcoe	vco	vce	cokf.k	coko	coke

fof/kfy³

i0 i0	c;kr	c;krke	c;%
e0 i0	c;k%	c;kre	c;kr
m0 i0	c;ke	c;ko	c;ke

gu ¼vnkfnx.kr½ ijLEkinh

	yVydkj			yVydkj		
	,- o-	f}- o-	c- o-	,- o-	f}- o-	c- o-
i0 i0	gfUr	gr	/ufUr	gfUk";fr	gfu";r	gfu";fUr
e0 i0	gfl	gFk	gFk	gfu";fl	gfu";Fk	gfu";Fk
m0 i0	gfUe	gUo	gUe	gfu";kfe	gfu";ko	gfu";ke
	y³ydkj			ykVydkj		
i0 i0	vgu	vgrke	v?uu	gUr	grke	?uUr
e0 i0	vgu	vgre	vgr	tfg	gre	gr
m0 i0	vgue	vgUo	vgUe	gukfu	guko	guke

fof/kfy³

i0 i0	gU;kr	gU;krke	gU;
e0 i0	gU;k	gU;kre	gU;kr
m0 i0	gU;ke	gU;ko	gU;ke

Ñ ¼rukfnx.kr½ mHk;inh

ijLEkin

	yVydkj			yVydkj		
	,- o-	f}- o-	c- o-	,- o-	f}- o-	c- o-
i0 i0	djkfr	d#r	dofUr	dfj";fr	dfj";r	dfj";fUr
e0 i0	djkf"k	d#Fk	d#Fk	dfj";fl	dfj";Fk	dfj";Fk
m0 i0	djkfe	do	de	dfj";kfe	dfj";ko	dfj";ke
	y³ydkj			ykVydkj		
i0 i0	vdjkr	vd#rke	vdou	djkr	d#rke	doUr
e0 i0	vdjk	vd#re	vdjr	d#	d#re	d#r
m0 i0	vdjoe	vdo	vdEk	djokf.k	djoko	djoke

fof/kfy³

i0 i0	d;kr	d;krke	d;
e0 i0	d;k	d;kre	d;kr
m0 i0	d;ke	d;ko	d;ke

ikBxrç'uk 18-3

1- i'ukuke mÙkjkf.k fy[kr

¼d½ dkfu /ofuin"k.k dofUr\

¼[k½ fofdj.kiHkko.k vktkuiVy lkEir fde n';r\

¼x½ vLekd thou l[ke; dFk Hkfor 'kDukfr\

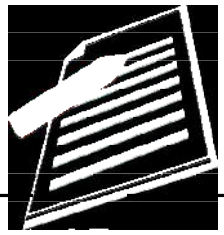

¼?k½ eul% v'kkfUr% d uk'k;fr\

¼³½ _"k;% itkH;% i'kH;% fd dke;UrA

2- ,dopu fØ;kinkfu ifjor;r

¼d½ lEHkfo";fUr ----------A

¼[k½ 'kDuofUr ----------A

¼x½ dke;Ur ----------A

¼?k½ dofUr ----------A

¼³½ vkorUr ----------A

3- okD;"k fØ;kinkfu drinkfu p fpur

¼d½ /ofufoLrkjdk% /ofuin"k.k dofUrA

¼[k½ ^vktku* ok;e.My ijkoÙke vkorrA

¼x½ vudyi;koj.k thoulf"V% o/krA

¼?k½ eul% v'kkfUr% cgjkxku tu;frA

¼³½ vLekd _"k;% itkH;% vHk; dke;UrA

18-4 fde vf/kxre

- i;koj.kL; leL;k fpUruh;k vfLrA
- i;koj.kLFkkuL; i pfo/kkfu ukekfuA
- vLekfHk% o{kngu u dr0;e] lykfLVd0kLruk i;kx% u dr0;% ;r% rkfu in"k.k tu;fUrA
- okgukfu] /ofufoLrkjd;U=kf.k /ofuin"k.k dofUrA i'kuk if{k.kk p lj{k.ke vko';de] o{kdru u dr0;e] nf"kr ty u ikr0;eA

18-5 ;kX;rkfoLrkj%

HkkofoLrkj%

Hkkjrn'k 2200 o"kH;% ioe ,o i;koj.kL; tkx:drk vklhr bfr uu foLe;kogeA ;L; i;koj.kL; fo"k; v| o; cg fpfUrrk% Le% rL; i;koj.kL; lj{k.kL; fpUrk

v'kkdL; jkT;·fi vklhrA vL; iek.kk% lfUr rRdkyhuk% miyC/kk% f'kyky[kk%A rr% r i;koj.kL; bn'kh leL;k uklhr ;r% vLekd i;koj.k iÑr% fofo/kkiknku% i.keklhrA leLrkfu ikÑfrdrÙokfu nork% ,o eU;Ur LeA

vr% ;ton mDre&

vfXunork okrknork l;knork ----- o:.kk norkAA

vkme no lfor% ilo ;K ilo ;Kifr Hkxk;k

fn0;k xU/ko% dri% dr u iukr okpLifrohp u% LonrA ;t- 30@1A

LFkye& ifFkoh vLekd ekrk vr% ueLdj.kh;k orr dfFkr fg&
ekrk Hkfe% i=k·g ifFk0;k%A vFkoon 12@1@12A

tye& ¼vki½ 'kuk nohjfHk"V; vkik HkoUr ihr;A ;t- 36@12A

rt%& vfXuehM ijkfgr] ;KL; noefRoteA
gkrkj jRunk/kreA _Xon 1@1@1A

ok;%& vkme 'kUuk okr% iork 'kUuLrir l;%A ;t- 36@10A

uHk%& 'k u l#fp% Hkor Lo/kkfHk%A 'k jknlh cgrh 'k uk vfn%A
'k uk nokuk lgrkfu lUr A ukgd 7@35@3

lo= 'kkfUr% HkorA Dofpnfi fopkjin"k.k u L;krA vr% ;ton bRFk ikfFkre&

vkme |k% 'kkfUrjUrfj{k 'kkfUr% ifFkoh 'kkfUrjki% 'kkfUrjk"k/k;% 'kkfUr%A ouLir;% 'kkfUrfo'o nok% 'kkfUrcã 'kkfUr% lo 'kkfUr% 'kkfUrjo lk ek 'kkfUrjf/kA

i;koj.klj{k.kk; ,rkn'kh 'kkfUr% lo= vif{krkA

Hkkf"kddk;e

pjkfnx.k/kkro% ¼yV½

	,dopue	f}opue	cgopue
iFke% i#"k%	pkj;fr	fpUr;r%	rkM;fUr
e/;e% i#"k%	Hk{k;fl	x.k;Fk%	it;Fk
mÙke% i#"k%	dFk;kfe	pkj;ko%	fpUr;ke%

bdkjkUr ifYy³%

	,dopue	f}opue	cgopue
iFkek	efu%	euh	eu;%
f}rh;k	_f"ke	_"kh	_"khu
rrh;k	gfj.kk	gfjH;ke	gfjfHk%
prFkh	eu;	efuH;ke	efuH;%
ipeh	mn/k%	mnf/kH;ke	mnf/kH;%
"k"Bh	0;k/k%	0;k/;k%	0;k/khuke
llreh	jok	j0;k%	joh"k
lEck/ku	g di	g dih	g di;%

bdkjkUr L=hfy³k%

	,dopue	f}opue	cgopue
iFkek	efr%	erh	er;%
f}rh;k	tkfre	tkrh	tkrh%
rrh;k	fLFkR;k	fLFkfrH;ke	fLFkfrfHk%
prFkh	c);	cf)H;ke	cf)H;%
ipeh	uhr%	uhfrH;ke	uhfrH;%
"k"Bh	frFk%	frF;k%	frFkhuke
llreh	Hkek	HkE;k%	Hkfe"k
lEck/ku	g er	g erh	g er;%

18-6 ikBkUrç'uk%

1- j[kkf rinkfu vk/kR; i'ufuek.k d#r

¼d½ ekuothouk; LoPN i;koj.ke vif{kr HkofrA

¼[k½ Hkkxorijk.k nek% nhuk% dfFkrk%A

¼x½ egkHkkjr oufo"k; fyf[kre ;r ouu 0;k?k% j{;rA

¼?k½ v|Ro fuek.k'kkykH;% fuxr/ke% okrkoj.k fo"kkDr HkofrA

¼³½ rtke.My fodkjH;% j{k.kh;eA

¼p½ ;fn o; i;koj.klj{k.k lko/kkuk% Hkoe] vLekd thou l[ke; 'kkfUre; p Hkor

2- dFkukuk lefpreyu d#r

¼d½ ukfn;r v|Ro ¼ii½ fofdj.kiHkko.k vi{k;% n';rA

¼[k½ Hkfe% e.Mykuk ¼iii½ rrk uk vHk; d#A

¼x½ vk|kfxd{k=dkj.kkr ¼iii½ iFke rRo orrA

¼?k½ vktkuiVy lkEir ¼iv½ ikÑfrd thoueA

¼³½ ;rk ;r% lehgl ¼v½ ekuothou {kfrxLr tk;rA

3- leLrinkuk foxg ÑRok lekluke vfi fy[kr^

¼d½ i'kif{k.kke

¼[k½ ;U=kxkjk|kfxd{k=kf.k

¼x½ fuxr/ke%

¼?k½ iknioh#/ko{kk%

¼³½ i;koj.klj{k.k

¼p½ vHk;e

4- fun'kkulkje mi;Dr% /kkr:i% fjDr LFkkukfu ij;r

¼i½ ee xg 'kr iLrdkfu ----------A ¼vl] yVydkj%½

¼ii½ ykpukH;k foghuL; ni.k% fd ----------A ¼Ñ yVydkj%½

¼iii½ ijk 'kndk uke jktk ----------A ¼vl y³ydkj%½

¼iv½ l% ek.kod /ke ----------A ¼c yVydkj%½

¼v½ Ro lR; ----------A ¼c ykVydkj%½

¼vi½ ntu n;k ek ----------A ¼Ñ ykVydkj%½

¼vii½ vge v{kjk.kke vdkj% ----------A ¼vl yVydkj%½

¼viii½ l% pef.k xt ----------A ¼gu yVydkj%½

¼ix½ Ro lk/kuk lok ----------A ¼Ñ fof/kfy³ydkj%½

¼x½ lR; ---------- fi; ----------A ¼c fof/kfy³ydkj%½

¼xi½ Ro lxke 'k=u ----------A ¼gu ykVydkj%½

¼xii½ vg defi tho u ----------A ¼gu fof/kfy³ydkj%½

5- ^i;koj.kL; lj{k.ke* fo"k;e vf/kÑR; "kMokD;kfu jp;rA

18-7 mÙkjkf.k

18-3 ck/ki'uk%

1- ¼d½ lor% ¼[k½ i;koj.klj{k.kL; ¼x½ dY;k.kdkeuk ¼?k½ Hkfe% ¼³½ i'kuke] n.MkgeA

2- ¼d½ vi] ¼[k½ viii] ¼x½ i] ¼?k½ iii] ¼³½ ii] ¼p½ v] ¼N½ iv] ¼t½ vii

3- ¼d½ LFkye.Mye ¼[k½ tye.Mye ¼x½ rtke.Mye ¼?k½ ok;e.Mye ¼³½ uHkke.Mye

ikBxri'uk%

18-1 1- ¼d½ rr i;koj.k dF;rA

¼[k½ on"k lo= dY;k.kdkeuk n';rA

¼x½ v| ik;% fopkjin"k.kk; ykHk"k.kk o/krA

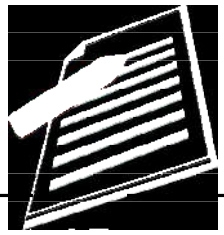

¼?k½ fUkf{kIrkfu lykfLVdoLrfu ouLirhuk ijkg.k ck/kk tu;fUrA

¼³½ Hkkxorijk.k vkn'k% vfLr ;r o{kk.kk ngu u dj.kh;eA

2- ¼d½ fpUrk] ¼[k½ ,rkfu] ¼x½ dY;k.kdkeuk] ¼?k½ iknik%] ¼³½ ngueA

3- ¼d½ ykHk"k.kk% o/kUrA ¼[k½ ikÑfrdkfu thoukfu u vkfn;UrA
¼x½ o{kk.kkeA ¼?k½ fuf{kIrkfu lykfLVdoLrfu] u';fUr] fDy|UrA
¼³½ on"k dY;k.kdkeuk% lfUrA

18-2 1- ¼d½ v|Ro] ¼[k½ loFkk] ¼x½ vfr p] vfi] ¼?k½ vr%

2- ¼d½ 0;k?k% ou j{kfrA

¼[k½ on"k dY;k.kdkeuk i';ke%A

¼x½ o{kku NÙk u 'kDuofUr LeA

¼?k½ /keu okrkoj.k fo"kkDr HkofrA

18-3 1- ¼d½ ;U='kkyk%] /ofufoLrkjdk% okgukfu p /ofuin"k.k dofUrA

¼[k½ fofdj.kiHkko.k vktkuiVy lkEire vi{k;% n';rA

¼x½ vLekd thou rno l[ke; Hkfor 'kDukfr ;nk o; i;koj.klj{k.k lko/kkuk% HkoeA

¼?k½ eul% v'kkfUr% lkekftd okrkoj.k uk'k;frA

¼³½ _"k;% itkH;% i'kH;% p vHk; dke;UrA

2- ¼d½ lEHkfo";fUr ¼[k½ 'kDukfr ¼x½ dke;r ¼?k½ djkfr ¼³½ vkorrA

3-

	drinkfu	**fØ;kinkfu**
¼d½	/ofufoLrkjdk%	dofUr
¼[k½	ok;e.Mye	vkorr
¼x½	tholf"V%	o/kr
¼?k½	v'kkfUr%	tu;fr
¼³½	_f"k%	dke;r

18-6 ikBkUrir'uk%

1- ¼d½ ekuo thouk; fde vif{kr Hkofr\

¼[k½ Hkkxorijk.k nek% dhn'kk% dfFkrk%\

¼x½ egkHkkjr oufo"k; fd fyf[kre\

¼?k½ v|Ro fuek.k'kkykH;% fuxr/ke% okrkoj.ke dhn'k Hkofr\

¼³½ rtke.My dH;% j{k.kh;e\

¼p½ vLekd thou dFk l[ke; 'kkfUre; p Hkfor 'kDukfr\

2- dFkukuk lefpreyue

¼d½ ukfn;r v|Ro ikÑfrd thoueA

¼[k½ Hkfe% e.Mykuk iFke rÙo orrA

¼x½ vk|kfxd{k=dkj.kkr ekuo thou {kfrxLr tk;rA

¼?k½ vktkuiVy lkEir fofdj.kiHkko.k vi{k;% n';rA

¼³½ ;rk ;r% lhegl] rrk uk vHk; d#A

3- ¼d½ i'ko% p if{k.k% p] r"kke }U}%

¼[k½ ;U=kxkjk% p vk|kfxd{k=kf.k p] }U}%

¼x½ fuxrk% /kek% r% ¼de/kkj;%½

¼?k½ iknik% p oh:/k% p o{kk% p] }U}%

¼³½ i;koj.kL; lj{k.ke rfLeu ¼"k- r-½

¼p½ u Hk;e u×k rRi#"k%

4- ¼i½ lfUrA ¼ii½ dfj";frA ¼iii½ vklhrA ¼iv½ cohfr vFkok crA ¼v½ cfgA ¼vi½ d#A ¼vii½ vfLeA ¼viii½ gfUrA ¼ix½ d;k%A ¼x½ c;krA ¼xi½ tfgA ¼xii½ gU;keA

5- ^i;koj.kL; lj{k.ke* fo"k; LoPN;k "kMokD;kfu y[;kfuA

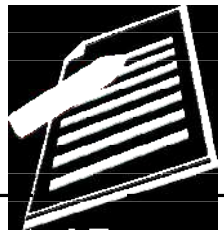

19

Øk/kk-uFkdkjd%

ekuoth ou lonk loe vudyeo u ?kVrA dnkfpr dkeuk% ifrgrk% HkofUr] dnkfpr df'pr dL;fpr migkl djkfrA ,rkn'kh"k ifrdyifjfLFkfr"k dpu tuk% lo 'kkUrHkkou lgUrA ije vij dfpr Ø)k% HkRok vkReu% ij"kk p vidkj dofUrA Øk/kL; ifj.kkek% Hk; jk% ,o HkofUrA Øk/kko'k food% fou';frA ,dnk vfrØ)u nokllk noh ljLorh vfHk'kIrkA v= o;e bekeo jkpddFkk iBke%A

mís';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- Øk/kL; n"ifj.kke o.kf;r leFk% Hkfo";fr(
- /kjf.kry ljLoR;k% vorj.kL; dFkk yf[kr 'kDr% Hkfo";fr(
- nokllkeu% pfj=fp=.k dr l{ke% Hkfo";fRk(
- ldkjkUrifYy³'kCnkuk #ikf.k yf[kr 'k{;fr(
- folxLFkku jRo lRoe bfr dfj";fr(
- n'k /kkrk% :ik.kk i;kx dfj";frA

fØ;kdyki%

fp=kf.k n"Vok i'ukfu mÙkjrA mÙkjkf.k e t"kk;k nÙkkfuA

19-1

¼d½ ekrk ckydk; fd nnkfr\

¼[k½ ckydk; r fd jkpr\

¼x½ l% Øk/ku mUeÙk% HkRok fd djkfr\

¼?k½ efÙkdkLFkkfydk d= irfr\

¼³½ efÙkdkLFkkfydk;k% d% ifj.kke% Hkofr\

Hkek] Hkktue] LFkkfydk f{kifr] LFkkfydk HkXuk Hkofr] fe"BkUu

19-1 eykikB%

Øk/kk·uFkdkjd%

v/kuk o; eykikB /;kuu iBke%A

ijk Hkxoku ije"Bh deyklu leikfo"V% no% ifjor% fo|kxk"Bh% lekpju vklhrA dfpr Lrfrprjk% _p% lenpkj;uA dfpr ;t";iBuA dfpr lkekfu vxk;uA r= iÑR;k vfrjk"k.k% egkrik euj=Lru;% nokl k f}rh;u eUnikyukEuk efuuk lg dygk;eku% lke xk;u Øk/kkU/k% HkRok foLojedjkrA lo"k p r"k 'kkiHk;kr eku"k

'kCnkFkk%

ije"Bh ¾ cãk

ifjor% ¾ f?kj g,

fo|kxk"Bh% ¾ fo|kxk"Bh

lekpju ¾ vk;kftr djr g,

_p% ¾ _pkvk dk

lenpkj;u ¾ mPpkj.k dj jg Fk

vfrjk"k.k% ¾ vfrØk/kh

eu% v=% ru;% ¾ vf= efu dk i=

foLoje ¾ cljk

efu"k] firkege mioht;Urh ljLorh rPNRok gflr ikjHkrA

rk rFkk glUrh l efu% ^vk% ikidkfjf.k! nfonX/k! eke miglfl* ^bR;Drok tVkdykiL; jkfp"kk fl pfUuo jk"knguno.k n'kfn'k% HkdfVekc/uu vfrykfgru p{k"kk dkidEirjfyrk³fyuk dj.k v{kekyke vkf{kl; dke.Myou okfj.kk leiLi'; 'kkity txkgA

mioht;Urh ¾ i[kk >yrh gb
nfonX/k ¾ njfHkekfuuh
tVkdykiL; ¾ tVkleg l
jkfp"kk ¾ rt l
jk"knguno.k ¾ Øk/kkfXu d no l
HkdfVe vkc/kuu ¾ Hkkg p<kr g,
vfrykfgru ¾ vR;f/kd yky
dki ¾ Øk/k l mRiUu didik d dkj.k
ppy vxfy;k oky
dj.k ¾ gkFk l
dke.Myou ¾ de.My d
leiLi'; ¾ vkpeu djd

19-2

v=kUrj Lo;EHkoLlehi leifo"Vk noh lkfo=h vonr] ^^vk% njkReu Øk/kkigr] dFke vkReL[kfyre vx.k¸; ljkljefueutoUnoUnuh;k f=Hkouekrj Hkxorh ljLorh 'klre vfHky"kfl**] ^rrk e"k; Hkxou! vHkfej"kk 'kkiL;* bR;uukF;ekuk·fi foc/k% ^mik/;k;! L[kfyred {keLo* bfr c)ktfyiV% ilk|ekuk·fi Lof'k";% i=! ek dFkkLril% iR;ge bfr fuok;ek.kk·l;f=.kk jk"ko'kfoo'kk nokl% ^nfouhr! 0;iu;kfe r fo|ktfurkeUufre beke] v/kLrkn xPN eR;ykde* bR;äok rlNkiknd fo l l tA ifr'kkinkuk; m|rk lkfo=h ^lf[k! lgjjk"ke] vlLÑrer;k·fi eu;% ekuuh;k* bfr vfHkn/kkuk ljLorh ,o rk U;okj;rA

v=kUrj ¾ blh chp
Lo;EHkoh ¾ cãk d
vx.k¸; ¾ u le>r g,
e"k; ¾ {kek djk
vHkfe% ¾ ;kX; ugh g
vu0 ¾ vuu; fd, tku ij Hkh
foc/k% ¾ nok d }kjk
L[kfyre ¾ vijk/k dk
ilk|ekuk% ¾ euk, tkr g, Hkh
iR;ge ¾ fo?u
fuok;ek.k% ¾ jkdk tkrk gvk
vf=.kk ¾ vf= d }kjk
0;iu;kfe ¾ nj djrk g
fo|ktfurke ¾ fo|k tfur mUufr dk
fo l l t ¾ NkM fn;k
v/kLrkn ¾ uhp
ifr'k0 ¾ cny e 'kki nu dk m|r
lgj ¾ jkdk
vlLÑ0 ¾ vlLÑr efr oky Hkh efu
vfHkn/kkuk ¾ dgrh gb
U;okj;r ¾ jkdk

vFk rk rFkk 'klrk ljLorh n"Vok 'kkidydy fuok; firkeg% l/khje mokp] ^cºeu! u [ky lk/klfork·; iUFkk% ;ukfl ioÙk%A {kek fg ey lorilkeA ijnk"kn'kun{kknf"Vfjo dfirkcf)%!u r vkRenk"k i';frA vfrjk"k.k'p{k"ekuU/k% ,o tu%A u fg dkidyf"krk foe'kfr efr% dr0;e vdr0;e okA jk"knk"kfu"k/k Loân; fuxkg; fdeFkefl fuxghrokuukxlk ljLorheA* bR;DRok iujkg& ^oRl ljLofr! fo"kkn ek xk%%A ,"kk Rokeu;kL;fr lkfo=hA fouknf;";fr pkLef}jgn%f[krkeA vkRete[kdeykoykdukof/k'p r 'kki Hkfo";frA

l/khje ¾ /k;iod
n{kk ¾ prj
vfrjk"k.k% ¾ vfr Øk/kh
p{k"eku ¾ vk[kk okyk
dkidyf"krk ¾ Øk/k l dyf"kr
efr ¾ cf)
fuxkg; ¾ fu;fU=r dju d LFkku ij
vukxlk ¾ fujijk/k
iu% vkg ¾ fQj dgk
ek xk% ¾ er ikIr gkok
vu;kL;fl ¾ ihN ihN tk,xhA

19-2 ck/kç'uk%

1- ikB lE;d ifBRok ^v* LrEHkL; okD;k'k% lg ^c* LrEHkL; okD;k'kkuk eyu d#r

^v*	^c*
¼d½ dfpr Lrfrprjk%	¼i½ vxk;uA
¼[k½ rrk e"k; Hkxou!	¼ii½ _p% lenpkj;uA
¼x½ dfpr lkekfu	¼iii½ fo"kkn ek xe;A
¼?k½ oRl ljLofr!	¼iv½ folltA
¼³½ bR;DRok rPNkiknd	¼v½ lorilkeA
¼p½ {kek fg ey	¼vi½ vHkfej"kk 'kkiL;

2- ikBkr mfprinkfu fpRok fjDrLFkkukfu ij;r

¼d½ firkege mioht;Urh ljLorh rPNRok gflr ----------A

¼[k½ vkRete[kdeykoykdukof/k'p r 'kki ----------A

¼x½ dfirk cf)% u r vkRenk"k ----------A

¼?k½ oRl ljLofr! fo"kkn ek ----------A

¼³½ efu% dke.Myou okfj.kk leiLi'; 'kkity ----------A

3- i'uku mÙkjr ¼,dinu½

¼d½ Hkxoku ije"Bh d= leifo"V%\

¼[k½ Øk/kkU/k% HkRok nokl k% fde vdjkr\

¼x½ Lo;Hko% lehi dk leifo"Vk vklhr\

¼?k½ {kek d"kk eye\

¼³½ dhn'kh cf)% dÙk0;e vdr0; ok u foe'kfr\

19-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

ijk Hkxoku ---------- 'kkity txkgA

v/kuk o; ikBL; iFkek'k lE;d vock/kke%A

0;k[;k

v= nokll% Øk/klEc)k ,dk dFkk lenkârkA ijk no% ifjor% ije"Bh ¼ije in fr"Bfr bfr½ cãk fo|kxk"Bh% lekpju deyL; vklu mifo"V% vklhrA _pk] ;t"kk lkEuk p mPpkj.k Hkofr LeA xk"B;k ijLij fo|kfoloknÑr fookn vfrØkf/ku% nokll% f}rh;u efuuk lg dyg% l tkr%A dygk;ek% l% lke xk;u foLoje vdjkrA foLoj JRok ljLorh gflrorhA nokl k% rR{k.keo 'kki nkre m|r% vHkorA

,rk dFkk lE;d vock)e v/kkfyf[krkuk ifjp;% vLekd lgk;d% Hkfo";fr&

fo|kxk"Bh%& cãl"V;kfnfofo/kfo"k;k.kk foopukFke vk;kT;ekuk% xk"B;%A

_Pk%& _XonL; eU=k%A

;tf"k & ;tonL; eU=k%A

lkekfu & lkeonL; eU=k%A

nokl k%& nokl k% ,d% vfrØk/kh _f"k% bfr Hkofö% vo';eo Jr HkorA l% v=% vul;k;k'p vkRet% ¼i=%½ vklhrA rL; ilknue vrho n"djeklhrA ru vud tuk% vfHk'klrk%A dkfynklL; vfHkKku'kkdUryL; ukVdL; ukf;dk 'kdUryk vfi ru 'klrk vklhrA

foLoje& Lojnk"keA oneU=k.kk xku =;% Lojk% HkofUr mnkÙk% vunkÙk% Lofjr'pA vFkkr ;% Loj% mPp% mPpk;r l ^mnkÙk%* HkofrA ;% Loj% uhp% ¾ 'ku% mPpk;r l vunkÙk% HkofrA ;% Loj% e/;e:i.k mPpk;r l Lofjr% dF;rA ;fn ,dL; LojL; LFkku vU;% Loj% i;T;r rnk foLoj% tk;rA

n'kfn'k%

1- iok] 2- vkXu;h] 3- nf{k.kk] 4- u_rh] 5] if'pek] 6- ok;oh] 7- mÙkjk] 8- ,'kkuh] 9- Å/oe] 10- v/k%A

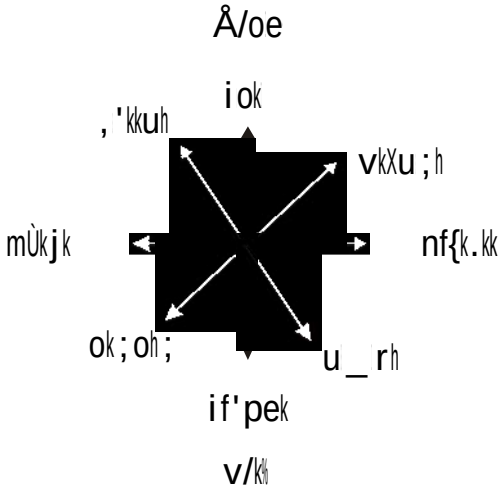

0;kdj.kfcUno%

inifjp;%

;tf"k	^;tl* 'kCn%] uidldfy³e] f}rh;kfoHkfDr%] cgopueA
iÑR;k	^iÑfr* 'kCn%] rrh;kfoHkfDr%] ,dopueA
v=%	^vf=* 'kCn%] "k"BhfoHkfDr%] ,dopueA
fn'k%	^fnd* 'kCn%] i- f}rh;kfoHkfDr%] cgopueA
p{k"kk	^p{k"k* 'kCn%] uildfy³e] rrh;kfoHkfDr%] ,dopueA
okfj.kk	^okfj* 'kCn%] uildfy³e] rrh;kfoHkfDr%] ,dopueA
miglfl	mi $ gl yV e-i- ,dopueA
txkg	√xg fyV i-i- ,dopue

äiR;;kUr'kCnk%

leifo"V%	le $ mi $ √fo'k $ Dr i- ,dopue
ifjor%	ifj $ √o $ Dr $ i- ,dopue

DRokiR;;kUr'kCnk%

HkRok	√Hk $ DRok
mDRok	√op $ DRok
JRok	√J $ DRok

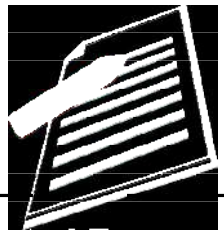

Y;i iR;;kUr'kCnk

vkf{kI; vk $ √f{ki $ Y;i

leiLi'; le $ mi $ √Li'k $ Y;i

'kr'kkup iR;kUr'kCnk%

dygk;eku% √dyg $ f.kp $ 'kkup i- i-fo- ,dopue

michat;Urh mi $ √chat $ 'kr $ L=hfyx i-i- ,dopue

glUrhe √gl $ 'kr $ L=hfyxe] f}rh;k fo- ,dopue

lfU/kPNnk%%

euj=Lru;% ¾ efu% $ v=% $ ru;% ¼folx%lfU/k%½

Øk/kkU/k% ¾ Øk/k $ vU/k% ¼nh?klfU/k%½

rPNRok ¾ rr $ JRok ¼0; tulfU/k%½

iFkek'klkj%

ijk Hkxoku cãk no% ifjor% fo|kxk"Bh% Hkko;u mikfo'krA xk"B;k oneU=k.kk ikB% vHkorA fo|k;k% fofHkUu"k fo"k;"k oknfookn% ikpyrA ,dfLeu fo"k; Øk/k;Dr% noklk% _f"k% du vfi efuuk lg dygk;eku% lke xk;u LojHk³e vdjkrA rr JRok Hkxorh ljLorh vglrA viekue vuHk; noklk% ljLorh 'klr ty gLr vxg.kkrA

ikphu le; e cãk u norkvk d lkFk 'kk'or cã d fo"k; e ppk dju d fy, xk"Bh dk vk;ktu fd;kA xk"Bh e oneU=k dk ikB gvkA ogk mu ykxk d chp vkil e fo|kfo"k;d cgl fNM xbA ,d fo"k; ij Øk/kh noklk dk fdlh nlj efu d lkFk >xMk gk x;k vkj mud }kjk lkexku djr g, Øk/k d dkj.k LojHk³ gk x;kA 'kki d Mj l lc efu rk pi jg fdUr Hkxorh ljLorh l ;g Lojghu ikB lgu ugh gvk vkj o gl iMhA Lo; dk viekfur eku dj noklk u ljLorh dk 'kki nu d fy, gkFk e ty y fy;kA

ikBxrç'uk% 19-1

1- ,dinu mÙkjr

¼d½ Hkxoku ije"Bh d% ifjor% vklhr\

¼[k½ noklk% dL; ru;% vklhr\

¼x½ eUnikyukEuk efuuk lg dL; dyg% tkr%\

¼?k½ lke xk;u noklk% fde vdjkr\

¼³½ foLoj JRok dk vglr\

¼p½ ljLorh 'klr noklk% fde txkg\

2- e t"kk;k% mi;Dr 'kriR;kUr in fpRok fjDrLFkkuifr d#r&

mioht;Urh] glUrh] vkc/uu] lekpju] /kkoUrh] f'k{k;Urh

¼d½ rk ---------- n"Vok efu% rL; vØ/;rA

¼[k½ firkege ---------- Hkxorh ljLorh tgklA

¼x½ HkdfVe ---------- noklk 'kkity txkgA

¼?k½ ---------- ckfydk glfrA

¼³½ ije"Bh fo|kxk"Bh% ---------- vklhrA

¼p½ ---------- v/;kfidk fp= n'k;frA

3- fjDrLFkku"k mfpr dein fy[kr&

¼d½ dfpr Lrfrprjk% ---------- lenpkj;uA

¼[k½ dfpr ---------- vxk;uA

¼x½ noklk% lke xk;u ---------- vdjkrA

¼?k½ dke.Myou okfj.kk leiLi'; noklk ---------- txkgA

¼³½ dfpr ---------- viBuA

¼p½ ---------- mioht;Urh ljLorh gflr ikjHkrA

f}rh;% v'k%

v=kUrj ---------- U;okj;rA

lEifr o; f}rh;e v'k lE;d voxPNke%A o; lo tkuhe% ;r Øk/kko'k tu% dÙk0;e vdr0; fopkjf;re v{ke%A fde LejfUr HkoUr% ;r dnkfpr Øk/kko'k Hkofö% vfi fdf pr vfu"V ÑreA ;fn LefriFke vk;kfr dkfpr ?kVuk rfg i pokD;"k fy[kUrA

0;k[;k

o; ik;% i';ke% ;r Øk/kkUeÙkk% tuk% vuFk dofUrA vfrØk/kh noklk% vfi Øk/kkU/k% HkRok n0;k lkfo=;k] no%] f'k";%] Lofi=k p cg'k% fuokfjr% vfi ljLorhe vfHk'klrokuA ifrfØ;k:i.k ifr'kki inkre m|rk lkfo=h ljLoR;k fuokfjrkA rL;k% er eu;% loFkk ekuuh;k%A

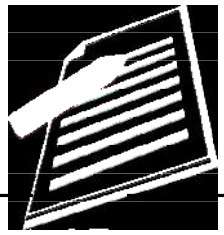

ckY;dky HkoUr% vuddFkk% JroUr% ;kl 'kkiL; ojL; ok o.kue vklhrA ikphudky ilUuk% nok% _"k;% p ojnkue #"Vk'p 'kki inkr leFkk% vkluA ;r fdf pr vfi _f"ke[kkr fofu%lr rr vo';eo ?kfVreA mDre p mÙkjjkepfjr& ^^_"kh.kk iujk|kuk okpe vFkk·u/kkofrA** v/kRo·fi ; tuk% lrr lR;e vkjk/k;fUr r ,rkn'kh 'kfDr ikluofUrA

o; i';ke% ;r tuk% fHkUuiÑr;% fHkUu LOkHkkok% HkofUrA vL;keo dFkk;ke ,dr% Øk/kijk;.k% nokl% vijr% {kek:fi.kh 'kkUrLoHkkok ljLorh ;k nokll vfHk'klrk vfi noh lkfo=h ifr'kkinkukr U;okj;rA ljLorh fo|k;% noh orrA vr,o lk foueLoHkkok fo|rA ;r% ^fo|k nnkfr fou;eA**

0;kdj.kfcUno%

inifjp;%

foc/k%	^foc/k* 'kCn%] rrh;kfoHkfDr%] cgopue
vf=.kk	^vf=* 'kCn%] rrh;kfoHkfDr%] ,dopue
nfouhr!	^nfouhrk* 'kCn%] lEck/ku&,dopue
vfHky"kfl	vfHk $ y"k $ yV e-i- ,dopue
{keLo	√{ke $ ykV e-i- ,dopue
ÑFkk%	√Ñ $ fof/kfy³ e-i- ,dopue vkReuinh
0;iu;kfe	fo $ √vi $ uh $ yV m-i- ,dopue
xPN	√xe ykV e-i- ,dopue
fo l l t	fo $ √l t $ fyV
lgj	le $ √g $ ykV e-i- ,dopue

r|e|u·iR;;kUr'kCn%

'klre	√'ki $ reu

'kkup·iR;;kUr'kCnk%

vuukF;eku%	vu $ ukFk $ f.kp $ 'kkup i- i-fo- ,dopue
ilk|eku%	i $ ln $ f.kp $ 'kkup i- i-fo- ,dopue
fuok;ek.k%	fu $ o $ f.kp $ 'kkup i- i-fo- ,dopue

lfU/kPNlnk%

Lo;EHkoLlehi	¾ Lo;Hko% $ lehi &	folxlfU/k% ¼lRoe½
Øk/kkigr%	¾ Øk/k $ migr% &	x.klfU/k%
vHkfej"kk	¾ vHkfe% $,"kk &	folxlfU/k% ¼jRoe½

bR;uukF;ekuk·fi	¾ bfr $ vuukF;eku% $ vfi &	;.klfU/k% folxlfU/k'pA
ilk|ekuk·fi	¾ ilk|eku% $ vfi &	folxlfU/k% ¼mRoe½
ÑFkkLril%	¾ ÑFkk% $ ril% &	folxlfU/k% ¼lRoe½
fuok;ek.kk·l;f=.kk	¾ fuok;ek.k% $ vfi $ vf=.kk& ;.klfU/k'pA	folxlfU/k%] io:ilfU/k%]
vlLÑrer;k·fi	¾ vlLÑrer;% $ vfi &	folxlfU/k% ¼mRoe½
bR;DRok	¾ bfr $ mDRok &	;.k lfU/k%
rPNkiknde	¾ rr $ 'kki $ mnde &	0; tulfU/k%]x.klfU/k'pA
U;okj;r	¾ fu $ vokj;r &	;.klfU/k%

f}rh;k'klkj%

vfLeu volj noh lkfo=h vfi cã.k% lehi leifo"Vk vklhrA lk noklle vonr ;r l% Øk/kh] vkRekijk/ke vx.¸; lo% oUnuh;k f=Hkouekrj Hkxorh ljLorh 'klre bPNfrA no% f'k";% p ilk|ekuk·fi fi=k vf=.kk p fuok;ek.k% vfi l% ljLoR;k% fo|ktfurxo njhdr ^xPN v/k% eR;ykde^ bfr dFkf;Rok 'kkity folftrokuA ifr'kki nkre m|rke lkfo=h ljLorh U;okj;rA

bl volj ij lkfo=h Hkh cãk d lehi cBh FkhA mUgku noklk l dgk& ^vj njkReu] Øk/kh viu vijk/k dk u ekuu okyk r lcd }kjk oUnuh;k] f=Hkou dh ekrk ljLorh dk 'kki nuk pkgrk gA** norkvk vkj f'k";k }kjk ikFkuk fd, tku ij Hkh rFkk firk vf= }kjk ljLorh dk 'kki nu d fy, euk fd; tku ij Hkh og ugh ekuk vkj mlu ljLorh d fo|ktfur ox dk rkMu d fy, 'kki dk ty fNMd dj ljLorh dk uhp eR;ykd e tku dk 'kki n fn;kA noklk dk ifr'kki nu d fy, r;kj lkfo=h dk ljLorh u ,lk dju l jkd fn;kA

ikBxrç'uk% 19-2

1- v/kkfyf[krokD;kfu ifBRok j[kkfdrine vkfJR; i'ufuek.k fØ;rke

¼d½ noh lkfo=h Lo;EHko% lehi leifo"Vk vklhrA

¼[k½ lk nokllle viPNr] ^fdeFk Ro ljLorh 'klre bPNfl\

¼x½ noklk% no% f'k";% p ikfFkr%A

¼?k½ l% vf=.kk fuokfjr%A

¼³½ v/kLrknxPN eR;ykde bR;DRok rPNkiknd folltA

¼p½ ljLorh lj% vlj% efufHk% uj% p oUnuh;kA

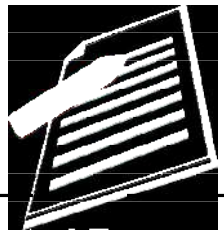

2- lfU/kPNn lfU/k;Dr in ok fjDrLFkkukfu ij;r&

¼d½ Øk/k $ migr% ¾ ----------

¼[k½ vHkfe% $ ---------- ¾ vHkfej"kk

¼x½ ---------- $ vuukF;eku% $ ---------- ¾ bR;uukF;ekuk·fi

¼?k½ ---------- $ vtfyiV% ¾ c)ktfyiV%

¼³½ bfr $ ---------- ¾ bR;DRok

3- v/k% 'kkupiR;;kUrinkfu lfUrA r"kk iÑfr% fun'kuh;k

ine	iÑfr%
¼d½ dygk;eku%	----------
¼[k½ vuukF;eku%	----------
¼x½ ilk|eku%	----------
¼?k½ fuok;ek.k%	----------
¼³½ oRkeku%	----------
¼?k½ dEieku%	----------

r`rh;% v'k%

vFk rk rFkk ---------- 'kkin Hkfo";frA

lEifr o; rrh;e v'k iu% iBke% lE;d voxPNke% pA

O;k[;k

fujijk/kk ljLorh 'kIrk n"Vok cãk l/k; nokll U;on;r&

¼d½ ^^u [ky lk/kIfork·; iUFkk% ;ukfl Ro iOÙk%A**

v; ekx% r Øk/ko'kkr 'kkinkuu vU;"kke vfu"Vdj.kL; ekx%] lTtkukuk ekx% u vfLrA ;fn df'pr ifrdye vkpjfr rfg }k fodYik orr& Øk/kekx% {kekekx'pA Øk/kekxe mi;Dr eU;ekuk% dFk;fUr ;r Øk/kjfgrL; tuL; 'k="k Hk; u HkofrA Øk/k'kU;ku tuku 'kBk% rFko uk'k;fUr ;Fkk dopjfgrku vxku rh{.kk% ck.kk%A

ij lrk r {kekekx% ,oA vLekfHk% vfi {kekekx% ,o vulj.kh;%A ;rk fg& ^^egktuk ;u xrk% l iUFkk%A**

cãk noklle mikfn'kr ;r 'kkinkukr oj {keknku Hkofr] ;r% ^^{kek fg ey lorilke** {kekrY; ri% u fo|rA {kek'khyk; tuk; ntu% vfi fdefi vfu"V dr u iHkofrA dfFkrefi ^^{kek'kL= dj ;L; ntu% fd dfj";fr** {kek ,d

o'khdj.keU= ;u lo lk/kf;r 'kD;rA l"B mDr egkHkkjr ^^{keko'khÑfrykd {ke;k fd u lk/;rA**

¼[k½ ijnk"kn'ku{kek nf"Vfjo dfirk cf)% u r vkRenk"k i';fr

cãk nokl le vdFk;r ;r ijnk"kn'kuijk;.kk cf)fjo r Øk/k;Drk cf)% vkRenk"kn'ku vleFkk vfLrA o; ik;% i';ke% ;r dpu tuk% fujUrj ijnk"kn'ku fujrk% HkofUrA r ijkox.kijek.ku vfi iorhÑR; i';fUr vFkkr ij"kk LoYie vfi nk"k egkUr nk"kfeo i';fUrA ij r egÙkjku vfi vkRenk"kku u i';fUrA Øk/k;Drk cf)% Lonk"kn'ku u iorrA Øk/kh tu% u=oku vfi u=ghu% bo HkofrA l% dr0;e vdr0; ok fu'pr u 'kDukfrA Øk/kL; dkj.kkr ,o nokl funk"kk; ljLoR; 'kki nÙkokuA vr% lLi"V ;r ^Øk/k% egku vuFkdj%A*

ik;% o; i';ke% ;r fd'kjk% vR;f/kd Øk/k dofUrA Øk/kko'k vfopk; ;r fdf pnfi dofUrA fd tkufUr HkoUr% ;r ;nk o; Øk/k de% rnk vU;"kk gkfu% rkn'kh u Hkofr ;kn'kh vLekdeA ;Fkk vfXurhfydk fdf pr iTokyukr ikd Lo; iTokfyrk HkRok fou';fr rFko o;e vfi Øk/ku fouk'k ifr xPNke%A mDr p xhrk;ke&

Øk/kkr Hkofr lEekg% lekgkr LefrfoHke%A
LefrHk'kkr cf)uk'k% cf)uk'kkr i.k';frAA

vr% dY;k.kdkf{kfHk% Øk/kL; fu;U=.ke vo';eo dÙk0;eA Øk/kfu;U=.k /;ku;kx%] ik.kk;keL; vH;kl%] dkfufpr ;kxklukfu p vR;f/kd lgk;dkfu HkofUrA

0;kdj.kfcUno%

inifjp;%

rilke	& ^ril* 'kCn%	"k"BhfoHkfDr%	cgopue
oRl	& ^oRlk* 'kCn%	lEck/ku	,dopue
foe'kfr	& fo $ √e'k $ yV	i0i0	,dopue
vu;kL;fr	& vu $ √;k yV	i0i0	,dopue
fouknf;";fr	& fo $ √un yV	i0i0	,dopue

iÑfr&iR;;i;kx%

ioÙk% & i $ or $ Dr] i0 i0 foHkfDr%] ,dopue

mDRok & op $ DR0kk

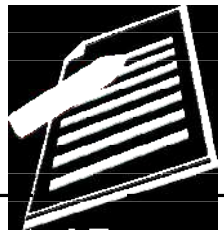

lfU/kPNn%

lk/klfor% $ v;e ¾ lk/klfork·;e ¼folxlfU/k%½

vfrjk"k.k% $ p{k"ekuU/k% ¾ vfrjk"k.k'p{k"ekuU/k% ¼folxlfU/k%½

bfr $ mDRok ¾ bR;DRok ¼;.klfU/k%½

iu% $ vkg ¾ iujkg ¼folxlfU/k%&jRoe½

nf"V% $ bo ¾ nf"Vfjo ¼folxlfU/k%&jRoe½

lekl k%

dkidyf"krk & dkiu dyf"krk ¼rrh;k rRi#"k%½

jk"knk"kfu"k| & jk"k% ,o nk"k% ¼de/kkj/k lekl%½

jk"knk"k.k fu"k|% ¼rrh;k rRi#"k%½

vukxlke & u vkxlk vukxlk rke ¼u¥rRi#"k½

folxlfU/k%

folxL; Ñr lLÑr foltuh;'kCnL; i;kx% HkofrA

foltuh;L; j·

euj=% & eu% $ v=%

vHkfej"kk & vHkfe% $,"kk

i;%ikod;kfjo & i;% $ ikod;k% $ bo

nf"Vfjo & nf"V% $ bo

cf)u & cf)% $ u

iujkg & iu% $ vkg

foltuh;L; l·

v=Lru;% & v=% $ ru;%

v/kLrkr & v/k% $ rkr

ÑFkkLril% & ÑFkk% $ ril%

foltuh;L; m

lrk ok & lr% $ ok

rik xyfr & ri% $ xyfr

foltuh;L; 'k ¼% & l· & 'k½

vfrjk"k.k'p{k"eku & vfrjk"k.k% $ p{k"eku

foltuh;L; "k ¼% & l & "k½

p{k"eku & p{k% $ eku

'kCn : ikf.k

nokll & v; 'kCn% ldkjkUr% ifYyx%A vL; : ikf.k v/k% nh;Ur

	,dopue	f}opue	cgopue
iFkek	nokl k%	nokll k	nokll%
f}rh;k	nokll e	nokll k	nokll%
rrh;k	nokll k	nokl kH;ke	nokl kfHk%
prFkh	nokll	nokl kH;ke	nokl kH;%
i peh	nokll%	nokl kH;ke	nokl kH;%
"k"Bh	n0kkll%	nokll k%	nokl ke
llreh	nokl fl	nokll k%	nokl Ll
lEck/kue	g nokl%	g nokll k	g nokll%

pUnel] egkrtl] ikprl] 'kCnkuke vfi : ikf.k bRFke ,o HkofUrA

'kriR;;kUrL=hfyx'kCnkuk : ikf.k ;Fkk gl $ 'kr ¾ glUrh] fy[k $ 'kr ¾ fy[kUrh½ bdkjkUr unh 'kCnor HkofUrA

/kkr : ikf.k

n'k ¼i';½

	yV ydkj%			ykV ydkj%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
iFkei#"k%	i';fr	i';r%	i';fUr	i';r	i';rke	i';Ur
e/;ei#"k%	i';fl	i';Fk%	i';Fk	i';	i';re	i';r
mÙkei#"k%	i';kfe	i';ko%	i';ke%	i';kfu	i';ko	i';ke

	y³ ydkj%			yV ydkj%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
iFkei#"k%	n{;fr	n{;r%	n{;fUr	vi';r	vi';rke	vi';u
e/;ei#"k%	n{;fl	n{;Fk%	n{;Fk	vi';%	vi';re	vi';r
mÙkei#"k%	n{;kfe	n{;ko%	n{;ke%	vi';e	vi';ko	vi';ke

fof/kfy³

	,dopue	f}opue	cgopue
iFkei#"k%	i';r	i';rke	i';;%
e/;ei#"k%	i';%	i';re	i';r
mÙkei#"k%	i';;e	i';o	i';eA

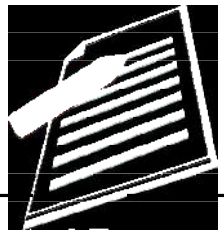

r`rh;k'klkj%

firkeg% ljLorh 'klrk n"Vok 'kkidydy njhÑR; xHkhjLoj.k vdFk;r nokleu% ekx% mfpr% ukfLrA ;% ftrfUn;% u Hkofr rL; food% u';frA efuuk r {kek dÙk0;k ;rkfg {kek fg ey lorilkeA _"k% nokll% nf"V% r ijnk"kn'kun{kk vfLrA Øk/ku vfHkHkrk cf)% vkReu% nk"k u i';frA vfrjk"k.k tu% vU/k% HkofrA Øk/k fo|eku lfr fdeFk l% fujijk/kljLorh 'kkiu fuxghrokuA rnuUrj cãk ljL0krhe vdFk;r ;r lk fo"kkn u d;krA lkfo=h r;k lg eR;ykd xfe";frA i=L; e[kn'kui;Ure 'kkiL; vof/k% Hkkfo";frA

nokllk u ljLorh dk 'kki n fn;k] ;g n[kdj itkifr u 'kki d dkj.k mRiUu dkykgy dk 'kkUr dj nokllk l dgk fd tk ekx mUgku viuk;k g og mfpr ugh gA tk ftrfUn; ugh gkrk mldk food u"V gk tkrk gA efu dk rk {kek djuh pkfg, D;kfd {kek gh lc riL;kvk dk ey gA nokllk dh nf"V rk nljk d nk"k n[ku e fui.k gA Øk/k l vfHkHkr nf"V viu nk"kk dk ugh n[k ikrhA vfrØk/k l 0;fDr vU/kk gk tkrk gA nokllk dk Øk/k l Hkj viu ân; ij fu;U=.k j[kuk pkfg, FkkA bld ckn itkifr u ljLorh l dgk fd og fpfUrr u gkA mld lkFk lkfo=h eR;ykd tk,xh vkj 'kki dh vfo/k i= dk e[kdey n[ku rd gA

ikBxrç'uk% 19-3

1- ^d* LrEHkL; inkfu ^[k* LrEHk in% lg ey;r

^d* LrEHk%	^[k* LrEHk%
¼d½ voykd;u	¼i½ fui.kk
¼[k½ iUFkk%	¼ii½ vkfn%
¼x½ mokp	¼iii½ i';u
¼?k½ n{kk	¼iv½ i=%
¼³½ vkjEHk%	¼v½ ekx%
¼p½ vkRet%	¼vi½ vdFk;r

2- i.kokD;u mÙkjr

¼d½ lorilk ey dk vfLr\

¼[k½ dkidyf"krk efr% fd u foe'kfr\

¼x½ ljLorh dk vu;kL;fr\

¼?k½ 'kkiL; vof/k% dk Hkkfo";fr\

¼³½ nokllk% dke fuxghroku\

3- fo'k"k.ku lg fo'k"; ey;r

fo'k"k.ke	fo'k";e
¼d½ 'klre	f/k;k
¼[k½ fo'k);k	ljLofr
¼x½ b;e	efr%
¼?k½ dkidyf"krk	ljLorhe
¼³½ oRl	ofÙk%

19-4 fde vf/kxre

- itkir% lHkk;k nok% fo|kfo"k; ppk dofUr LeA
- onkuk iBu L0kjk.kk 'k)% i;kx% dr0;%A
- nokll% eu% LoHkko% Øk/k;Dr% vfLrA
- nokll% 'kkikr ljLorh /kj.khry vkxrkA
- ijLeifn/kkrfHk% lg 'kriR;;L; i;kx% HkofrA vkReuifn/kkrfHk% lg 'kkupiR;;L; i;kx% HkofrA
- folxLFkku jRo] lRo] 'kRo] mRo p HkofrA

19-5 ;kX;rkfoLrkj%

nokllk 'klrk ljLorh lkfo«;k lg iFohrye vkxPNrA lk 'kk.ku|k% rhj volrA _"k% P;ouL; lru n/khfpuk lg mf"kRok i=orh vHkorA i=k; onkuk] 'kkL=k.kk] dykuk] loklk fo|kuk p Kku nÙok P;ouL; _"k% nh/khp% p vkK;k ljLorh lkfo=;k lg cãykd xrorhA lkjLor% Lofir0;i=.k oRlu lg of) xr%A ;kou ikl; lkjLor% Lofe=k; oRlk; lok% fo|k% mDRok Lofir% n/khp% rikou ri% vkpfjre vxPNrA

oRlu o'k% ikpyrA rL; xk=L; uke okRL;k;u xk=e bR;HkorA okRL;k;uxk= lLÑrHkk"kk;k% lifLk)% x|y[kd% ck.kHkVV% tUe vyHkrA rL; fir% fp=Hkku% rFkk ekr% uke jktnoh bfr vklhrA

iLrr% ikB% ck.kHkVVl; g"kpfjre bfr xFkkr xghr%A vfLeu xUFk ck.kHkVVu vkRedFkk vfi fyf[krkA v;e ,dek= xUFk% ;= dukfi LothoudFkk fyf[krkA

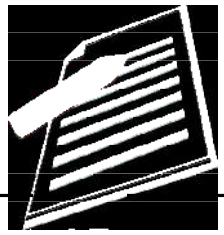

Øk/k%& ve"k'kU;L; tuL; tUruk u tkrgknu fof}"kknj%A
ifr'; fg ?ufUr 'kBkLrFkkfo/kku vlork³xku fuf'krk bo"ko%A ¼f'k'k o egk-½

n0;%& Hkkjrh; lLÑrk frLl% ie[kk% n0;k% Le;UrA ljLorh& b; fo|k;k% noh vfLrA b; 'oroL=kork fr"BfrA vL;k% okgu gl% vfLr ;% 'oro.k% HkofrA vL;k% gLr LQfVdekyk HkofrA vU;fLeu gLr iLrd fr"BfrA

nxk& b; 'kDr% nohA b; ikorh bR;fi mP;rA pke.Mk] dkR;k;uh] dkfydk bR;knhfu nxk;k% vU;kfu ukekfu lfUrA

y{eh%& b; /kuL; nohA b; jek] Jh% bR;fi dF;rA b; no% vlj% p len eUFkudky prn'kjRu% lg yC/kkA b; fo".kk% ukjk;.kL; iRuh vfLRkA vL;k% okgue myd% vfLrA

lkfo=h& lkfo=h cãe.k% iRuhA lkfo=h xk;=h eU=L;] vf/k"Bk=h noh vfLrA

onk%& onk% Kkue;k% xUFkk% lfUrA onk% pRokj% lfUr _Xon%] ;ton%] lkeon% vFkoon%A _Xon noLrr;% orUrA ;ton ;Kkuk lEcU/k eU=k% lfUrA lkeon xkukfu lfUrA vFkoon LokLF;L;] lektL; ykd0;ogkjL; eU=k% lfUrA

19-6 ikBkUrç'uk%

1- d% de dFk;fr\

dFkukfu	d%\	de\
¼d½ vk% ikidkfjf.k! nfonX/k eke miglflA	--------	--------
¼[k½ rrk e"k; Hkxou! vHkfej"kk 'kkiL;A	--------	--------
¼x½ vk% njkReu] Øk/kkigr] dFk f=Hkouekrj Hkxorh ljLorh 'kIre vfHky"kfl\	--------	--------
¼?k½ lf[k! lgj jk"ke] vlLÑrer;k·fi eu;% ekuuh;k%A	--------	--------
¼³½ mik/;k;! L[kfyred {keLoA	--------	--------

2- ljLoR;k% /kj.khry vorj.kL; dFkk;k% lkj i p okD;"k fy[krA

3- eu% nokll% pfj=L; prl% fo'k"krk% fy[krA

4- v/kkfyf[krkuk 'kCnkuk iR;d }k lekukFkdk 'kCnk 'kCne t"kk;k% fy[krA

'kCnk%	lekukFkdk 'kCnk
¼d½ ije"Bh	---------- ----------
¼[k½ okfj	---------- ----------
¼x½ p{k%	---------- ----------
¼?k½ ljLorh	---------- ----------
¼³½ oRl	---------- ----------

'kCn&e t"kk
tye] vf{k] Hkkjrh] itkifr%] u=e] if=] mnde] cãk] 'kkjnk] lr

5- n'kfn'kk ukekfu fy[krA

6- ^Øk/k%* bR;fLeu fo"k; i pokD;kfu fy[krA

7- ^nokll* 'kCnL; bo pUnel 'kCnL; :ikf.k fy[krA

8- fufn"V /kkr:i% okD;kfu ij;r

¼d½ Roe xt ---------- ¼n'k&yV½

¼[k½ r fØdVe ---------- ¼n'k&ykV½

¼x½ mek g;% ukVde ---------- ¼n'k&y³½

¼?k½ ;;e eyd ---------- ¼n'k&fof/kfy³½

¼³½ o;e 'o% m|ku ---------- ¼n'k&yV½

19-7 mÙkjkf.k

19-3 ck/ki'uk%

1- ¼d½ ii] ¼[k½ vi] ¼x½ i] ¼?k½ iii] ¼³½ iv, ¼p½ v

2- ¼d½ ikjHkr] ¼[k½ Hkfo";fr] ¼x½ i';fr] ¼?k½ xk%] ¼³½ txkg

3- ¼d½ deyklu] ¼[k½ foLoje] ¼x½ lkfo=h] ¼?k½ lorilke] ¼³½ dkidyf"krk

ikBxri'uk%

19-1 1- ¼d½ no%] ¼[k½ v=%] ¼x½ noklk] ¼?k½ foLojedjkr] ¼³½ ljLorh] ¼p½ 'kkityeA

2- ¼d½ glUrhe] ¼[k½ mioht;Urh] ¼x½ vkc/uu] ¼?k½ /kkofUr] ¼³½ lekpju] ¼p½ f'k{k;Urh

3- ¼d½ _p%] ¼[k½ lkekfu] ¼x½ foLoje] ¼?k½ 'kkitye] ¼³½ ;tf"k ¼p½ firkege

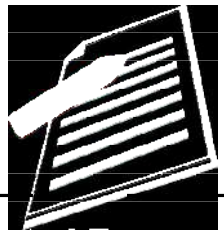

19-2 1- ¼d½ dk ¼[k½ de ¼x½ d% ¼?k½ d= ¼³½ dk

2- ¼d½ Øk/kkigr% ¼[k½ vHkfe% $,"kk ¼x½ bfr $ vuukF;eku% $ vfi ¼?k½ c)% $ v×tfyiV% ¼³½ bfr $ mDRok

3- ¼d½ dyg /kkr% ¼[k½ vu milx% ukFk /kkr% ¼x½ fu milx% $ o /kkr% ¼?k½ or/kkr% ¼³½ dEi /kkr%

19-3 1- ¼d½ iii ¼[k½ v ¼x½ vi ¼?k½ i ¼³½ ii ¼p½ iv

2- ¼d½ lo rilk ey {kek vfLrA

¼[k½ dkidyf"krk efr% dÙk0;e vdÙk0;e ok u foe'kfr

¼x½ ljLorh lkfo=h vu;kL;frA

¼?k½ 'kkiL; vof/k% i=e[kkoykdu Hkfo";frA

¼³½ nokIk ljLorh fuxghrokuA

3- ¼d½ 'klre ljLorh ¼[k½ fo'k);k f/k;k ¼x½ b;e ofÙk%

¼?k½ dkidyf"krk efr% ¼³½ oRl ljLofr

19-6 ikBkUri'uk%

1- ¼d½ nokIk & ljLorhe ¼[k½ nok% & nokIle ¼x½ lkfo=h & nokIle ¼?k½ ljLorh & lkfo=he ¼³½ f'k";k% & nokIle

2- L0k; d#rA

3- Lo; d#rA

4- ¼d½ itkifr% cãk

¼[k½ mnde] tye

¼x½ vf{k] u=e

¼?k½ 'kkjnk] Hkkjrh

¼³½ if=] lr

5- 1- iok] 2- vkXu;h] 3- nf{k.kk] 4- u_rh] 5] if'pek] 6- ok;oh] 7- mÙkjk] 8- ,'kkuh] 9- Å/oe] 10- v/k%A

6- Lo; d#rA

7- Lo; d#rA

8- ¼d½ i';fl ¼[k½ i';Ur ¼x½ vi';r

¼?k½ i';r ¼³½ n{;ke%

20

vuUr%Kku lkxj%

VLekd lLÑrok³e;e vR;f/kd ikphu fo'kky lkxjor KkuxEHkhj fojktrA u doye vk/;kfRed{k= vfir foKku{k= vfi ikphuHkkjrh;% _f"kfHk% cgo% oKkfudfl)kUrk% l=:i.k lUnf'krk%A v|Ro ik'pkR;fo}kl% vfi Hkkjrh;foKkuu vkÑ"Vk% HkRok vulU/kkudk;kf.k dofUrA vudk% ik.Mfyi;% fon'k"k] eB"k] efUnj"k bnkuhefi orekuk% lfUr ;klk idk'ku u tkreA Hkkjrh;& Kkujk'k% lj{k.ke vLekd lo"kkeo dr0;efLrA vr% vfLeu ikB rL; Kkujk'k% fcUn:i.k dk'pu miyC/k;% l frrk%] ;u vLekd eufl vf/kd Kkr ftKklk HkorA

mís';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- ^foKkufo"k;dxUFkkuk ifjp; yf[kr 'k{;fr(
- 'kY;fØ;k;k% mRÑ"Ve mnkgj.k o.kf;";fr(
- idk'koxL; fo"k; vk/kfuderu lg ikphuerL; ryuk dr 'k{;fr(
- xf.krfo"k; fo'o ifr Hkkjrh;;kxnku Li"Vhdr l{ke% Hkfo";fr(
- i peh"k"BhfoHkDR;k% Hkn i;kxek/;eu fo'knhdfj";fr(
- deokP;L; i;kx dfj";fr(
- pj&Hk{k&x.k&dFk&pjkfnx.kh;&/kkruk i;kx dfj";frA

fØ;kdyki%

v/kkfyf[kr f=dk.k i';rA ,rr ledk.k&f=Hkte vfLrA vL; ,dk Hktk f}& vxfyifjferk vU;k p f=&vxfyifjferk vfLrA rL; d.kHktk dfrifjferk Hkfo";fRk\

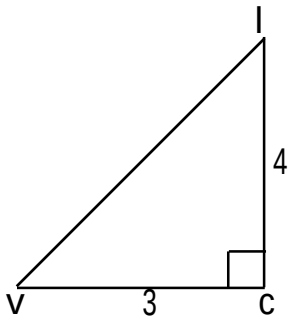

'kYol= of.kre vc² $ cl² ¾ vl²

rfg vl ¾ $\sqrt{3\times3+4\times4}=\sqrt{9+16}=\sqrt{25}=5$

fd Hkoku vL; fl)kUrL; uke tkufr\ fde mP;r\ ^ikbFkkxkjl* fl)kUr% bfrA

dLekr\ ;r% ikbFkkxkjluked% xf.krK% be fl)kUre vjp;rA oLrr% ,rr okLrfod rF; ukfLrA ,"k% fl)kUr% ioeo ;tonL; 'kYol="k of.kr%A ,rkn'kke vud"kk fl)kUrkuk Kku ikIr iBke% o;e ,r ikBe& ^vuUr% Kkulkxj%*A

20-1 eyikB%

vUkUr% Kkulkxj%

lEifr eyikB /;kuu iBke%

lLÑrok³e; f}/kk foHkä 'kD;r&vk/;kfRed KkufoKkukRede pA vk/;kfRedlkfgR; onk%] mionk%] onk³kfu] ijk.kkfu] jkek;.k] egkHkkjre] x|lkfgR; i|lkfgR;] ukV;lkfgR; p lekfgreA foKku r vk;on%] xf.kr] okLrfoKku] Hkkfrd'kkL=] jlk;u'kkL=] thofoKku] T;kfr''kkL=e bR;knhfu cgfu 'kkL=kf.k x.;UrA lLÑrok³e; oKkfud& xUFkkuk Hkk.Mkxkj% ,o vfLrA

vk;onfo"k; pjdlfgrk] lJrlfgrk] v"Vk³ân;] Hkkoidk'k% bR;kn;% cgo% ifl)k% xUFkk% lfUrA lJrlfgrk;k fNUuukfldk;k% iR;kjki.kkFk 'kY;fpfdRlk of.krkA thod% bfr uked% egku 'kY;fpfdRld% Hkk tjktL; efLr"dL; 'kY;fØ;kedjkrA

'kCnkFkk%

ok³e;e ¾ lkfgR;
f}/kk ¾ nk idkj l
foHkä ¾ ckVuk] foHkkftr djuk
lekfgre ¾ lfEefyr g
x.;Ur ¾ fxu tkr g
iR;kjki.kkFke ¾ nckjk yxku d fy,

20.1

vk"k/khuk fo"k; dF;r ;r dk·fi xYed% ikni%] r.kefi p vk"k/khx.kjfgr% ukfLrA rFkkle)e vklhr ikphu Hkkjrh;KkueA

xf.kr 'kU;] n'kk'ki)fr% l[;k%] ikbeY;e ¼π½ bR;kfnd ioeo Hkkjrh;% vkfo"Ñre vklhrA ikbFkkxkjlfl)kUr% 'kYol="k of.kr%A lk;.kkpk;.k idk'kL; ox% ifrfue"k 74]000 Øk'kfer% ¼185]000 ehyifjfer½ of.kr%A vk/kfud% p idk'kox% 186202 ehyifjfer% eU;rA

l³hrL; i;kx% vfi fpfdRlkFk fØ;r LeA lxhrfpfdRlkjRukdj uked xUFk 34]800 jkxk.kk fpfdRlkfo"k; foLrj.k o.kue miyH;rA

okLrfo|k;k r d.kkVd cyj fo|ekuk% Li'kjfgrk% LrEHkk%] vuUrijhLFkk% llrLojiHkkok% e.Mik/kkjk% LrEHkk% ngyhLFk ykgLrEHk%] dk.kkdnoky;%] vtUrk&,ykjkxgkfp=kf.k] bR;kfnfHk% vudkfu rF;kfu Hkkjrh;okLrfo|k;k% xfjek.k iek.khdofUrA

jlk;ufoKku ikr tyeg"k% ykg'kkL= ykglLdj.ku yo.kfuek.k o.k;frA vfi p fofo/k% lLdkj% vHkd;kxu p ikjn lou;kX; ÑRok rRlouu tjkjfgrngikflr% Hkofr LeA

xYed ¾ >kMh
rFkkle)e ¾ bruk le)
n'kk'ki)fr% ¾ n'keyo i.kkyh
ifjfer% ¾ ekik gvk
miyH;r ¾ iklr gkrk gA
HkfeLlk'kjfgrk ¾ iFoh dk u Nu oky
ngyhLFk% ¾ fnYyh e fLFkr
xfjek.ke ¾ xfjek dk
iek.khdofUr ¾ iekf.kr djr g
jlk;ufoKku ¾ dfeLVh e
ykglLdj.ku ¾ ykg dk 'kkf/kr djd
yo.kfuek.ke ¾ ued cukuk
vHkd;kxu ¾ vHkd d ey l
ikjn ¾ ikj dk
tjkjfgrngikflr% ¾ o)koLFkk l jfgr
'kjhj dh ikflr
dt% ¾ exy xg
thoulEHkk0;rk ¾ thou dh lHkkouk
dk
lkj Åte ¾ lkj&Åtk dk
l pk;ek.kkfu ¾ pyk; tkr g,
mifu"kRl ¾ mifu"knk e
Lok/;k;kr ¾ Lok/;k; l
ek ien% ¾ vkyL; er djk
Kkujk'k% ¾ Kkujkf'k dk

thofoKku o{kk;on%] xtk;on% v'ok;on% bR;kn;% cgo% ifl)k% xUFkk% ouLirhuk i'kuk p fo"k; egRoi.kk lpuk i;PNfUrA T;kfr"k'kkL= eU;r ;r vl[;k% xgk% lfUrA vU;lkje.Mykfu vfi Hkfor 'kDuofUrA ^dt%* bfr xgL; ukEu% vFk% vfLr ^Hkfei=%*A ,"k% 'kCn% ,o rfLeu xg thoulEHkk0;rk lp;frA l;knhuk l pkj% Hkeey% xgk.kk Loidk'krk ukfLr bfr vk;HkVu ioeo LoxUFk vk;HkVh; inf'kreA

foeku'kkL= lkj&Åt i;T; l pk;ek.kkfu foekukfu of.krkfuA Hkkj}ktL; ;U=loLo] Hkktjktl; lejk³.kl=/kkje bR;kn;% vud xUFkk% foeku'kkL=L; ifjp; dkj;fUrA ,o foiy% Kkujkf'k% orr lLÑrok³e;A vr,o mifu"kRl dfFkre& Lok/;k;kUek ien%A vL; Kkulkxjl; eUFkue vLekd lo"kk Hkkjrh;kuk ije dr0;e] ;u vL; Kkujk'k% lE;d lj{k.ke L;krA

20-2 ck/kç'uk%

1- eyikB ifBRok fjDrLFkkukfu ij;r

¼d½ vk/;kfRedlkfgR; onk% ----------] onk³kfu] ---------- jkek;.k -------- p bfr fofo/k lkfgR; lekfgreA

¼[k½ foKku r vk;on%] xf.kr] ----------] Hkkfrd'kkL=e] ----------] tho'kkL=e ---------- bR;kn;% x.;UrA

¼x½ l³hrfpfdRlkjRukdj% xUFk% ---------- jkxk.kk fpfdRlkfo"k; foLrj.k onfrA

¼?k½ foeku'kkL= ---------- mi;T; l pk;ek.kkfu foekukfu of.krkfuA

¼³½ vr,o ---------- dfFkre ---------- ek ien%A

2- v/kkfyf[krokD;"k "k"B;Urinkfu ikBkr fpRok fy[kr

¼d½ ---------- ;U=loLo] ---------- lejk³.kl=/kkje bR;kn;% vud xUFkk% ---------- ifjp; dkj;fUrA

¼[k½ lLÑrok³e; ---------- Hk.Mkj% ,o vfLrA

¼x½ thod% bfr uked% egku 'kY;fpfdRld% ---------- efLr"dL; 'kY;fØ;ke vdjkrA

¼?k½ ---------- fo"k; dF;r ;r dk·fi xYed% ikni% r.kefi p vk"k/kh;& x.kjfgr% ukfLrA

¼³½ ---------- i;kx% vfi fpfdRlkFk fØ;r LeA

3- ¼d½ vk;onfo"k;dk.kk xUFkkuk ukekfu fy[krA

¼[k½ thofoKku xUFk};L; ukEuh fy[krA

¼x½ foeku'kkL=L; ie[k;k% xUFk;k% ukEuh fy[krA

20-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

vLr iFkee v'ke iu% iBke%

lLÑrok³e;e ---------- Hkkjrh;Kkue

vfLeu v'k o; tkuhe% ;r lLÑrlkfgR; dhn'k% KkuHk.Mkj% fo|rA fd HkoUr% vfi lLÑrlkfgR;L; fo"k; fdefi tkufUr] vke rfg v= f} f= okD;"k fy[kUrA

(i) .....

(ii) .....

(iii) .....

vLr] lLÑrlkfgR;L; Kkudk'k% ,oefLr&

lLÑrok³e;e f}fo/ke & 1- vk/;kfRede

2- KkufoKkukRede

vk/;kfRedok³e;e & onk%] mionk%] onk³ fu pA

KkufoKkukRede & vk;on%] xf.kr] okLrfoKkueA

lJr lfgrk& vk;on 'kY;fpfdRlk fo"k;d%] ifl)% xUFk%A vL; y[kd% egf"k lJr% vfLrA

pjd lfgrk& jkxfunku fpfdRlkfo/k% p ie[k% xUFk%A vL; i.krk egf"k% pjd% v"Vk³ân;e] Hkkoidk'k% vkn;% vfi vk;onL; xUFk%A

lJr%& Hkkjr L; ifl)% ikphure% 'kY;fpfdRld%A

thod%& ,d% ifLk)% 'kY;fpfdRld%A ,"k% ,o Hkktjktl; efLr"dL; 'kY;fØ;ke vdjkrA

onk%& onk% pRokj%] _d] ;t%] lke] vFko pA mionk% vfi pRokj% vk;on%] /kuon% xkU/koon%] LFkkiR;on%] vFkon%A

onk³kfu& "kV lfUr& f'k{kk] dYi%] 0;kdj.ke] fu#äe] NUn%] T;kfr"ke pA

ijk.kkfu&vfXu]&ok;]&f'ko]&Hkkxor]&LdUn]&x#M]&de]&ukjn]&ekd.M;]&cã]&ine]&fo".k]&Hkfo";r]&cjkg]&cãoor]&fy³]&okeu]&eRL;&v"Vkn'k ijk.kkfu lfUrA

0;kdj.kfcUno%

v= o; inkuk ifjp; de%

vLekde & vLen "k"Bh cgopue

foKkue & fo $ Kk $ Y;V ui- iFkek ,dopueA

lekfgre & le $ vk $ /kk $ ä ui- iFkek ,dopueA

iR;kjki.ke & ifr $ vk $ f.kp $ Y;V ¼vu½ ui- iFkek ,dopueA

"k"B;Urinkfu

xUFkkuke xUFk] "k"Bh] cgopueA

vk"k/khuke vk"kf/k] "k"Bh] cgopueA

Hkktjktl; Hkktjkt] "k"Bh] ,dopueA

efLr"dL; efLr"d] "k"Bh] ,dopueA

fNUuukfldk;k% fNUuukfldk] "k"Bh] ,dopueA

lkj%

lLÑrlkfgR;L; Kkujkf'k% vuUr%A vk/;kfRedxUFk"k on&ijk.kkn;% vud xUFkk% ,rkn'kk% ;ku v/khR; onf'kdk% vfi peRÑrk% tkrk%A oKkfudlkfgR;e vf/kÑR; vfi bnkuh 'kk/kdk;kf.k ipyfUrA lJr% iFke% Rod iR;kjkid% bfr ifLk)%A thod% 'kY;fpfdRld% vklhrA ru Hkktjktl; efLr"dL; 'kY;fpfdRlke vdjkrA

lLÑr lkfgR; e foiy Kkujkf'k fNih gb gA ik;% ge nk idkj dk lkfgR; feyrk g& vk/;kfRed lkfgR; vkj oKkfud lkfgR;A igyk gekj eu vkj cf) dk n< cukdj dk; dju d fy, ikRlkfgr djrk g vkj nljk foKku fo"k;d ub tkudkjh inku djrk gA Hkkjrh; vk;on vkt fon'kk e Hkh viuk;k tk jgk g D;kfd vk;on thou thu dh dyk crk nrk gA pjd vkj lJr nk xUFk bl {k= e vfr ifl) gA pjd e jkx fpfdRlk rFkk lJr e 'kY; fpfdRlk of.kr gA lJr igy lykfLVd ltu eku tkr g ftUgku viu xUFk e dVh ukd dk tkMu dh 'kY; fØ;k dk o.ku fd;k gA thod u jktk Hkkt dh efLr"d dh 'kY; fØ;k dh FkhA

ikBxrç'uk% 20-1

1- ¼d½ v/kkfyf[kr"k xUFk"k d xUFkk% vk/;kfRedlkfgR;L; v'kk%\ rku fpàhd#rA

¼i½ jkek;.ke ¼ii½ v"Vkxân;e

¼iii½ pjdlfgrk ¼iv½ xhrk

¼v½ egkHkkjre ¼vi½ Hkkoidk'k%

¼vii½ vfHkKku'kkdUrye ¼viii½ HkkxoRijk.keA

¼[k½ d% fo"k;% foKku{k= ifjx.;r\

¼i½ lxhre ¼ii½ vfHku;%

¼iii½ okLrfo|k ¼iv½ u{k=Kkue

¼v½ vkReKkue ¼vi½ lekf/k%

¼vii½ 'kY;fØ;k] ¼viii½ o{kk;on%A

2- v/kkfyf[krkuke ,dde mnkgj.ke fy[kr&

¼d½ ijk.kkfu ----------

¼[k½ onk³kfu ----------

¼x½ mifu"kn ----------

¼?k½ x|lkfgR;e ----------

¼³½ ukV;lkfgR;e ----------

3- foKkuL; dk'pu i p 'kk[kk% fy[;Urke

;Fkk ¼d½ thofoKkue

¼[k½ ----------

¼x½ ----------

¼?k½ ----------

¼³½ ----------

f}rh;% vi'k%

HkoUr% tkufUr ,o ;r foKku{k= vk/kfudoKkfudkuk ;kxnkue i'kluh;e vfLr ije ijk vLekd oKkfud% xf.kr{k= jlk;u{k= p dhn'k ;kxnku inÙke bfr v= o; ck/kke%A

xf.kr 'kU; ---------- **ngikflr% Hkofr LeA**

0;k[;k

ijkdky rn rn fo"k; d'ky% vkfo"dkjdk% p _"k; ,o vkluA r rikfo|kcyu lEiUuk%A vLekd r ,o oKkfudk%A rfg v| Hkork fd Kk;r&xf.kr{k= vLekd oKkfudkuk ;kxnkue\ vke rfg Kk;rke&

^'kU;e n'kk'ki)fr%] l[;k%] π ikbeY;e bfr miyC/k;% vLekd oKkfudkuke ,oA n'kk'ki)fr% ¾ n'keyoi)fr%A

^ikbFkkxkjlfl)kUr%* d%\ ^ikbFkkxkjl* uked% df'pr onf'kd% xf.krK% vHkorA ru ukEUkk ,"k% fl)kUr% ifrikfnr%A fd HkoUr% tkufUr ;r v|Ro Nk=k% j[kkxf.kr& fo"k; ^T;kfefr%* bfr :i ^ie;* bfr iBfUrA ,"k% ,o ikbFkkxkjlfl)kUr%A ije ,"k% fl)kUr% ijkdkyr% ,o vLekd 'kYol="k of.kr%A

idk'kox%& idk'koxL; fu/kkj.k loiFke lk;.kkpk;.k ÑreA ;Fkk& ^^ifrfue"k ¼feuVed½ 185000 ehy ifjfer%** bfrA vk/kfud oKkfud% r idk'kL; ox% r 186202 ehyifjfer% eU;rA

^lxhrfpfdRLkk jRukdj%^ dhn'k% xUFk\ jkxfpfdRlk;k% vnHkr% ,"k% xUFk%A fofo/kjkxk.kk fpfdRlk lxhrek/;eu of.krk orrA

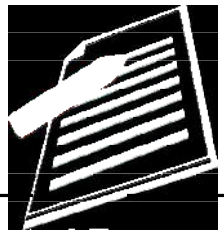

HkfeLi'kjfgrk% LrEHkk% d\ Hke% Li'k.k jfgrk% ,r LrEHkk%A okLrn"V;k ,"kk fof'k"V egÙoefLrA bn'kk% LrEHkk% d.kkVdjkT; lfUrA

llrLojiHkkok% LrEHkk% d\ ^fu"kkn&_"kHk&xkU/kkj&"kM t&e/;e&/kor&i pek* bfr lxhrL; llrLojk% lfUrA ,r% Loj% xf trk% LrEHkk% ^vuUri;ke* lfUrA

foÑfrjfgrykg LrEHkk%& fd tkukfr Hkoku fnYY;k ykgLrEHk% d= vfLr\ vke ^egjkYkh ¼drcehukj {k=½ eDRkkdk'k rFko fLFkr%A v|kfi rfLeu dkfi foÑfr% u tkrkA

l;noky;% d%\ ^l;efUnje* bfr ukEuk mMhlkin'k fr"BfrA dykRedn"V;k vfr lUnj ifl) efUnje vfLRkA

mDrpr"V; r okLrfoKkun"V;k vnHkreoA

ykglLdj.ku yo.kfuek.k du _f"k.kk of.kre\ tjkjfgr ngikflr% dFk Hkofr Le\ ikr×tfyegf"k.kkA vHkd;kxu ikjnlouuA

lkj%

foKkuL; fofo/k{k="k ikphu% egf"kfHk% peRdkji.kkfu vulU/kkudk;kf.k ÑrkfuA vk;HkVu xf.kr 'kU;L; fl)kUr% of.kr%A l[;kinkfu ^fgUnl* bfr dF;Ur ;r% rkfu Hkkjrn'kkr vjcn'k ifr xrkfuA okLrfoKku·fi vf}rh;Hkoufuek.kkfu vk'p;e mRikn;fUrA jlk;ufoKku fofo/k/kkruk ;kxu fofo/kk% vk"k/k;% jP;Ur LeA

ikphu Hkkjrh; egf"k;k u foKku d fofo/k {k=k e vHkrio vulU/kku fd; tk vkt Hkh oKkfudk d fy; jgL; cu g, gA xf.kr e cgr igy gh vk;HkV u 'kU;] ikb fl)kUr] n'keyo i)fr bR;kfn dk o.ku fd;k FkkA fofo/k Lekjd vkt Hkh okLrfoKku d peRdkjk dh xfjek dk in'ku djr g t l v/kj e yVd [kEHk] lkr Lojk dh /ofu mRiUu dju oky e.Mikdkj LrEHk] fnYyh dk txjfgr ykgLRkEHk] vtUrk ,ykjk dh xQk,] ikphu okLrfoKku d mRd"k dk iek.k gA

jlk;u foKku e Hkh Hkkjrh;k d vul/kku mYy[kuh; gA ykg /kkr dk 'kkf/kr djd ued cuk;k tkrk gA ikj dk fofo/k idkj l l'kkf/kr vHkd d lkFk feykdj lou dju l o)koLFkk ikl ugh vkrh FkhA

O;kdj.kfcUno%

¼i½ **deokP;kFk ä iR;;L; i;kx%**

vkfo"Ñre vkfo $ Ñ $ ä ui- iFkek ,dopueA

of.kr% o.k $ ä i- iFkek ,dopueA

¼ii½ **deokP;kUrfØ;ki;kxk%**

¼d½ i;kx% fpfdRlkFk fØ;r LeA

¼[k½ o.kue miyH;rA

¼x½ idk'kox% eU;rA

¼iii½ ^Le* ;kx yVydkjL; ¼orekudkfyd fØ;k½ fØ;k Hkrdkfyde vFk idV;frA

¼iv½ ¼d½ **miinrRi#"klekl%**

vuUrijhLFkk%	vuUri;k fr"BfUr bfr
ngyhLFk%	ngY;k fr"Bfr bfr

¼[k½ **"k"BhrRi#"kleLrinkfu**

ykgL; 'kkL=e	ykg'kkL=e
ykgL; lLdj.ku	ykglLdj.ku
yo.kL; fuek.ke	yo.kfuek.ke
vHkdL; ;kxu	vHkd;kxu

ikBxrç'uk% 20-2

1- v/kkfy[kri'uku mÙkj% lg ey;r

¼d½ π ikb eY; fde\	¼i½ 34]800 bfr
¼[k½ idk'kL; ifrfue"k ox%\	¼ii½ lLdkfjr&vHkdL;
¼x½ ikbFkkxkjlfl)kUrL; ioo.kue d= orr\	¼iii½ 3-1417 bfr
¼?k½ lxhrjRukdj of.krkuk jkxk.kk l[;k\	¼iv½ 'kYcl="k
¼³½ dL; ;kxu ikjn lou;kX; Hkofr\	¼v½ 1]86]302 ehyifjfere

2- ,r LrEHkk% d= d= lfUr bfr eyu d#r

LrEHkk%	**LFkkue**
¼d½ HkfeLi'kjfgrk LrEHkk%	¼i½ fnYyhuxj
¼[k½ foÑfrjfgr% ykgLrEHk%	¼ii½ vuUri;ke
¼x½ e.Mik/kkjk% LrEHkk%	¼iii½ fnYyh uxj
¼?k½ drcLrEHk%	¼iv½ d.kkVd cyj

3- v/kkfyf[krokD;"k deinkfu ;kt;r

¼d½ cgo% LrEHkk% okLrfo|k;k% ---------- iek.khdofUrA

¼[k½ ykg'kkL= ykglLdj.ku ---------- o.k;frA

¼x½ fpfdRlkjRukdj% jkxk.kk ---------- o.k;frA

¼?k½ Hkkjrh;k% ioeo 'kU; n'kk'ki)fr ---------- bfr of.kroUr%A

¼³½ lk;.kkpk;% idk'kL; ---------- of.krokuA

r`rh;% v'k%

thofoKku ---------- lj{k.k L;kr

v= o; rrh; v'k v'okfn&i'kuke vk;fo"k;] lkje.MyL; fo"k;] foeku'kkL=L; fo"k; p Kku de%A fd HkoUr% dL;kfi i'kk% jkxfo"k;] rL; funku&fo"k;] o{kL; p LoLFkhdj.kk; defi mik; tkufUrA vke rfg v= l{ki.k fy[kr&

i'k%@o{k%	jkx%	funkue	
----------	----------	----------	----------
----------	----------	----------	----------
----------	----------	----------	----------

0;k[;k

v= ck/kke% ;r i'kuk o{kk.kk fo"k; vfi LorU=fpfdRlkxUFkk% miyH;UrA

v'ok;ksn%& ,"k% xUFk% v'okuk fofHkUujkxk.kk rnik;kuk p fo"k; egÙoi.kk lpuk i;PNfrA

xtk;ksn%& ,"k% xUFk% xtkuk LokLF;fo"k; lE;d Kku nnkfrA

oLrqr% ijkdky v'o& xtk jkKk Ñr egÙoi.kkA ;)n"V;k ,r;k% fof'k"V egÙoe vklhrA lEiUutuk% vfi ,r"kk ifjikyu dofUr LeA i;koj.kn"V;k mHk;k% vrho egÙoefLrA

o{kk;ksn%& ,"k% xUFk% o{kk.kk fo"k; lEi.k Kku nnkfrA vfLeu xUFk o{kk.kk j{kk@vkjki.k i=ifjikyufeo dfFkre orrA

lkje.Mye& T;kfr''kkL= ^lkje.My* cgfu Hkfor 'kDuofUr bfr fyf[kr orrA vk/kfudoKkfudk% vfi ,oeo eU;UrA

dqt% d Hkfei=% ¼dk% ¾ ifFk0;k% tk;r bfr½ exyxg%A ,ruo exyxg thouL; lEHkkouk fØ;r vk/kfudoKkfud%A

xgk.kk idk'k%& ; xgk% idk';Ur r lo l;kr ,o idk'k ikluofUrA

vk;HkVh;e fde vk;HkVVL; T;kfr''kkL=fo"k; egÙoi.kk jpuk vfLrA

foeku'kkL=e& fd HkoUr% tkufUr ;r foekukfu du bU/kuu ¼iVky] Mhty] lh-,u-th-½ ipyfUrA vke lR;e ^iVky* bfrA ij cgijk Hkj}kt% foekupkyu lkj Åtk;k% i;kx% fyf[kr%A ru fyf[kr% xUFk% vfLr& ^;U=loLoe*A

Hkktjktñr ^lejk³.kl=/kkje^ vfi foeku'kkL=L; ifjp; ;PNfrA

,o fg Kk;r ijk vfi foKkuL; fofo/k{k="k _f"kfHk% cg fpfUrr orrA

lkj%

ojkgfefgjL; cgRlfgrk;k xtkuke] v'okuk] dDdVkuke bR;knhuke vud"kke vk;fo"k; egÙoi.k Kku inÙkeA vfLeu xUFk ,o o{kk;on% vfi lekfgr%A ,"k% xUFk% T;kfr''kkL=L; cgeY; fooj.k innkfrA vk;HkVVL; vk;HkVh;e vij% egÙoi.k% xUFk% ;= xgk.kk xfrfo"k; o.kue vfLrA ^Hkxky* bfr 'kCn% ,o Hk% xky% orr bfr lk/k;frA

foeku'kkL= ikjnL; ;kxu] lkj&mtk;k% mi;kxu p foekukfu mMM;Ur LeA ;U=loLo f=ijfoekUkL; o.kuefi miyH;r ;r foeku ty] Hkfo] vUrfj{k p lE;d pfyr 'kDukfr LeA vr% vio% vuUr% p vLekd foKkujkf'k%A

ojkgfefgj dh cgRlfgrk e gkfFk;k] ?kkMk] exk vkj cdfj;k dk Hkh vk;on lekfgr gA o{kk;on Hkh blh xUFk dk ,d Hkkx gA ;g xUFk T;kfr''kkL= dk vnHkr xUFk ekuk tkrk gA vk;HkV }kjk fyf[kr ^vk;HkVh;e* xUFk nljk egÙoi.k xUFk g tk xgk dh xfr d fo"k; e cgeY; rF; inku djrk gA ^Hkxky* 'kCn gh ;g lfpr djrk g fd vk;HkV d teku rd ^iFoh xky g* ;g ekuk tkrk FkkA

foeku'kkL= e ikj d ;kx l] lkj Åtk d mi;kx l foeku mMk; tkr FkA ;U=loLo e f=ij foeku dk o.ku feyrk g tk ty] iFoh vkj vUrfj{k e ljyrk l fopj ldrk gA bl idkj gekjh Kkujkf'k vuUr vkj vio gA

0;kdj.kfcUno%

deokP; drk rrh;kUr% Hkofr de iFkekUr] fØ;k;k% lEcU/k% d=k lg u Hkofr vfir de.kk lg HkofrA ;Fkk (i) ¼deok-½ o|u vHkdL; lLdkj% Ñr%A ¼dr o|% vHkdL; lLdkj djkfrA (ii) ¼deok-½ thodu 'kY;fpfdRlk ÑrkA dr- ¼thod% 'kY;fpfdRlk djkfrA½

v/kkfyf[krokD;kuk drokP; Hkkookpd@deokP; :i i';Ur

vk;HkVu LoxUFk xgk.kk Kku inf'kreA deokP;e

vk;HkV% LoxUFk xgk.kk Kku inf'krokuA drokP;e

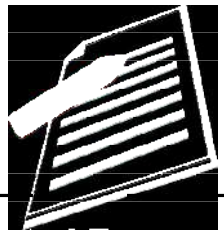

Hkj}ktu foeku'kkL= foekukfu of.krkfuA deokP;e

Hkj}kt% foeku'kkL= foekukfu of.krokuA drokP;e

r Nk;k;k fr"BfUrA drokP;e

r% Nk;k;k LFkh;rA HkkookP;e HkkookP; de u HkofrA

foxgk%	**leLrinkfu**	
thokuk foKku	thofoKku	"k"BhrRi#"k%
o{kk.kke vk;on%	o{kk;on%	"k"BhrRi#"k%
Hke% i=%	Hkfei=%	"k"BhrRi#"k%
KkuL; jkf'k%	Kkujkf'k%	"k"BhrRi#"k%
egÙou i.kk%	egÙoi.kk%	rrh;krRi#"k%
u l[;k ;"kk r	vl[;k%	cgohfg%
dk% tk;r bfr	dt%	miinrRi#"k%
iR;;ifjp;%		
egÙoe	egr $ Ro	ui- i- ,- o-
Loidk'krk	Loidk'k $ ry	L=h- i- ,- o-
lj{k.ke	le $ j{k $ Y;V]	ui iFkek ,dopue
ifl)k%	i $ fl/k $ ä	i iFkek cgopue
inf'kre	i $ n'k $ f.kp	ui iFkek ,dopue
of.krkfu	o.k $ ä	ui iFkek cgopue
dfFkre	dFk $ ä	ui iFkek ,dopue
Hkfore	Hk $ reu	v0;;e
i;T;	i $;t $ Y;i	v0;;e

/kkrukk :ikf.k& vfLeu ikB ^o.k* /kkrk% i;kx% Ñr%A v= pj] Hk{k] dFk] x.k /kkruk :ikf.k i;kxkFk nh;UrA

pj ¼pjkfnx.kr%½ mHk;inh ijLein

		yVydkj%			**yVydkj%**	
	,dopue	**f}opue**	**cgopue**	**,dopue**	**f}opue**	**cgopue**
i0 i0	pkj;fr	pkj;r%	pkj;fUr	pkjf;";fr	pkjf;";r%	pkjf;";fUr
e0 i0	pkj;fl	pkj;Fk%	pkj;Fk	pkjf;";fl	pkjf;";Fk%	pkjf;";Fk
m0 i0	pkj;kfe	pkj;ko%	pkj;ke%	pkjf;";kfe	pkjf;";ko%	pkjf;";ke%

	y³ydkj%			ykVydkj%		
i0 i0	vpkj;r	vpkj;rke	vpkj;u	pkj;r	pkj;rke	pkj;Ur
e0 i0	vpkj;%	vpkj;re	vpkj;r	pkj;	pkj;re	pkj;r
m0 i0	vpkj;e	vpkjpko	vpkj;ke	pkj;kf.k	pkj;ko	pkj;ke

	fof/kfy³		
	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	pkj;r	pkj;rke	pkj;;%
e0 i0	pkj;%	pkj;re	pkj;r
m0 i0	pkj;;e	pkj;o	pkj;e

,oeo Hk{kdFkx.kpjkfnx.kh;/kkruk : ikf.k HkofUrA

Hk{k& Hk{k;fr-------(Hk{kf;";fr-------(vHk{k;r-------(Hk{k;r-------(Hk{k;r-------A

dFk& dFk;fr-------(dFkf;";fr-------(vdFk;r-------(dFk;r-------(dFk;r-------A

x.k& x.k;fr-------(x.kf;";fr-------(vx.k;r-------(x.k;r-------(x.k;r-------A

ikBxrç'uk% 20-3

1- i'ukuke mÙkjkf.k fy[kr

¼d½ =;k.kk ifl)kuk mifu"knke ukekfu fy[krA

¼[k½ xgk.kk o.ku dfLeu foKku orr\

¼x½ foeku"k iphudky dhn'ke Åt i;T;r Le\

¼?k½ lejk³.kl=/kkjL; y[kd% d%\

2- v/kkfyf[krokD;"k fØ;kinkfu ij;r

¼d½ cgo% xUFkk% i'kuk fo"k; egÙoi.kk lpuk ----------

¼[k½ ^Hkfei=%* 'kCn% rfLEku xg thoulEHkk0;rk ----------

¼x½ lLÑrok³e; foiy% Kkujkf'k% ----------

¼?k½ vr,o mifu"kRl ----------] Lok/;k;kr ek ----------

3- fo'k"k.kkfu ;kt;r

¼d½ ---------- xUFkk%A

¼[k½ ---------- lpukeA

¼x½ ---------- xgk%A

¼?k½ ---------- foekukfuA

¼³½ ---------- Kkujkf'k%A

¼p½ ---------- dr0;eA

¼N½ ---------- Hkkjrh;kukeA

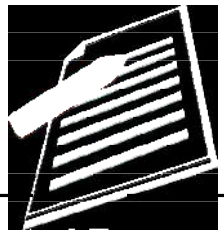

20-4 fde vf/kxre

- lLÑrok³e; f}fo/k Hkofr& vk/;kfRed KkufoKkukRede pA
- foKkuL; {k= vk;on%] xf.kre] T;kfr"ke] okLrfoKku] jlk;u] thofoKku] foekufoKkue bfr fofo/kk% 'kk[kk%A
- ikphu oKkfud lkfgR;e vrho le} fo'kky p orrA
- o;e ikphufoKkuL; mi{kk u d;ke] vfir Lok/;k; ÑRok 'kk/kdk; d;keA
- Ro] ry] ?k¥ iR;;kuk ;kxu Hkkookpd'kCnkuk fuek.k HkofrA
- i pehfoHkfä% viknku i;T;r] "k"Bh p lEcU/k idV;frA
- deokP; drfj rrh;k Hkofr] def.k iFkek] fØ;k p deine vuljfr u drineA
- pj] x.k] Hk{k] dFk /kkruk :ikf.k lekukfu HkofUrA

20-5 ;kX;rkfoLrkj%

vk/;kfRed lkfgR;e

mifu"kn%& ,dkn'k mifu"kn% vrho ifl)k%& b'k] du] dB] i'u] e.Md] ek.MD;] ,rj;] rfÙkjh;] cgnkj.;d] NkUnkX;] 'ork'orj bfrA

n'kukfu& vkfLrdn'kukfu] rkfu ;kfu on iek.k eU;Ur& lk[;e] ;kx%] U;k;%] o'kf"kde] ioehek lk] mÙkjehek lkA ukfLrdn'kukfu on iek.k u eU;Ur& ck)n'kue] tun'kue] pkokdn'kueA

oKkfud lkfgR;e

'kk[kk% vk;on%] xf.kr] Hkkfrd'kkL=e] jlk;u'kkL=e] tho'kkL=] T;kfr''kkL=e bR;kn;%A Hkfe% i×pHkrkfRedk dfiRFkQykdkfjdk p bfr ikphudky eU;r LeA Hkfe% ,o Hkefr bfr lkje.Myefi ijk'kfDr dUnhÑR; Hkefr bfr vLeRiot% fl)kfUrreA

HkHkr bfr iorL; i;k;%A Hko /kkj;fr bfr iork% Hkrkyu lk/k;fUr bfr eU;r LeA

Åtklj{k.kfu;e%] v.kfl)kUr%] n0;fuek.ke bR;kn;% fo"k;k% ofnddkyknkjH; Hkkjr ilrk% n';UrA

,dL;k if=dk;ke vkbUlVkbu egkn;L; v/kkfyf[kr% vuPNn% vLeH; ekxn'kd% ,o&

You hail from India in the name of Indian Philosophy. Yet you have not cared to learn Sanskrit. Come along, see my library which treasures classics from Sanskrit - the Gita and other treasures from Hindu Philosophy. They are the main source of my inspirations and guidelines for the prupose of scientific investigations and formulations of theories.

Hkk"kkfoLrkj%

i peh"k"BhfoHkkDR;k% ,dopu :i leku Hkofr ijUr vFkHkn% egku HkofrA

i pehfoHkkfä%

- viknku i peh i;T;rA
- Hkh] tu] txi] foje vkfn /kkruk ;kx i peh i;T;r&
  ckyd% flgkr foHkfrA iikRk% iorkr tk;rA lk/k% ikikr txllr@fojefrA
- ;Lekr v/khr r=kfi i peh
  xjk% fo|ke v/khrA v/;;ukr ijkt;rA vklukr i{krA 'o'kjkr ftgfrA
- ryuk;ke i peh i;T;r ;Fkk
  /kukr Kku x#rjeA nokr je'k% iVrj%] o/kukn j{k.k J;%A
- vk³ bfr ;kx i peh
  vkeykr JkrfePNkfeA vkdyk'kkr HkefrA
- vU; brj] vkjkr] _r] cfg% fnXokfp'kCnH;% i pehA
  gj% vU;% d%\
- oukr vkjkr ¼lehi½ uxj% ukfLrA
  Kkukr _r u l[keA o'kk[kkr io p=%A uxjkn cfg% oue vfLrA

"k"Bhi;kx%

mifj] v/k%] vx] vknk] ij%] nj] lehi] bR;kfn'kCn% lg "k"Bh i;T;rA

xkeL; nf{k.kr%

xgL; mifj@v/k%@vx

xkeL;@xkekn ok nj oue ¼i peh p½

vf/k $ b] n;] Le] vkfn/kkrfHk% lg vfi "k"Bh i;T;r&

ekr% Lejfr] vukFkL; n;r

ÑnUrkuk drfj def.k p "k"Bh

f'k'kk% jknue] dkyL; xfr%] iLrdL; ikB%] jkT;L; ikflr%

fu/kkj.k "k"Bh llreh ok

dohuk dfo"k J"B% dkfynkl%A

fde&rr&;r&,rr&Hkor&louke'kCnkuk L=hfy³ : ikf.k

	fde	rr	;r	,rr	Hkor
iFkek	dk	lk	;k	,"kk	Hkorh
	d	r	;	,r	HkoR;k
	dk%	rk%	;k%	,rk%	HkoR;%
f}rh;k	dke	rke	;ke	,rke	Hkorhe
	d	r	;	,r	HkoR;k
	dk%	rk%	;k%	,rk%	Hkorh%
rrh;k	d;k	r;k	;;k	,r;k	HkoR;k
	dkH;ke	rkH;ke	;kH;ke	,rkH;ke	HkorhH;ke
	dkfHk%	rkfHk%	;kfHk%	,rkfHk%	HkorhfHk%
prFkh	dL;	rL;	;L;	,rL;	HkoR;
	dkH;ke	rkH;ke	;kH;ke	,rkH;ke	HkorhH;ke
	dkH;%	rkH;%	;kH;%	,rkH;%	HkorhH;%
i peh	dL;k%	rL;k%	;L;k%	,rL;k%	HkoR;k%
	dkH;ke	rkH;ke	;kH;ke	,rkH;ke	HkorhH;ke
	dkH;%	rkH;%	;kH;%	,rkH;%	HkorhH;%
"k"Bh	dL;k%	rL;k%	;L;k%	,rL;k%	HkoR;k%
	d;k%	r;k%	;;k%	,r;k%	HkoR;k%
	dklke	rklke	;klke	,rklke	Hkorhuke
llreh	dL;ke	rL;ke	;L;ke	,rL;ke	HkoR;ke
	d;k%	r;k%	;;k%	,r;k%	HkoR;k%
	dkl	rkl	;kl	,rkl	Hkorh"k

vLen&;"en& Hkor ¼ifYy³ louke'kCnkuk lekukUrj : ikf.k½

	vLen	**;"en**	**Hkor**
iFkek	vge	Roe	Hkoku
	vkoke	;oke	HkoUrk
	o;e	;;e	HkoUr%
f}rh;k	eke	Roke	HkoUre
	vkoke	;oke	HkoUrk
	vLeku	;"eku	Hkor%

rrh;k	e;k	Ro;k	Hkork
	vkokH;ke	;okH;ke	HkonH;ke
	vLekfHk%	;"ekfHk%	HkonfHk%
prFkh	eg;e	rH;e	Hkor
	vkokH;ke	;okH;ke	HkonH;ke
	vLeH;e	;"eH;e	HkonH;%
i peh	er	Ror	Hkor%
	vkokH;ke	;okH;ke	HkonH;ke
	vLer	;"er	HkonH;%
"k"Bh	ee	ro	Hkor%
	vko;k%	;o;k%	Hkork%
	vLekde	;"ekde	Hkorke
llreh	ef;	Rof;	Hkofr
	vko;k%	;o;k%	Hkork%
	vLekl	;"ekl	HkoRl

20-6 ikBkUrç'uk%

1- v/kkfyf[krokD;"k "kB;Urinkfu fpRok r"kk ey'kCn fy[kr

¼d½ lJrlfgrk;k fNUuukfldk;k% iR;kjki.kkFk 'kY;fpfdRlk of.krkA

¼[k½ vk"k/khuk fo"k; dfFkr ;r dk·fi xYed% x.kjfgr% ukfLrA

¼x½ vudkfu rF;kfu okLrfo|k;k% xfjek.k iek.khdofUrA

¼?k½ vL; Kkujk'k% lE;d lj{k.k L;krA

¼³½ ikr tyeg"k% ykg'kkL= ykglLdj.ku yo.kfuek.k o.k;frA

2- okP; fufn'kr

¼d½ oKkfud% vkfo"dkj% Ñr%A

¼[k½ thodu 'kY;fpfdRlk ÑrkA

¼x½ oKkfudk% fujUrje vulU/kku dofUrA

¼?k½ r% 0;Fk gL;rA

3- okLrfo|k;k% i p peRdkji.kfufer;% o.;UrkeA

4- vk?;kfRedlkfgR; onkuk onk³kuk p ukekfu fy[krA

5- v/kkfyf[kri'ukuke mÙkjkf.k fy[kr&

¼d½ vk;onL; ifl)k% xUFkk% d lfUr\

¼[k½ thod% dL; 'kY;fØ;ke vdjkr\

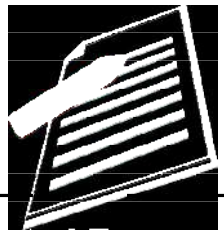

¼x½ vk"k/khx.kjfgr% d% ukfLr\ d=n dfFkre\

¼?k½ jkxk.kk fpfdRlkfo"k; dfLeu xUFk o.ku ÑrefLr\

¼³½ ykg'kkL= dL; jpuk vfLr\

¼p½ dL; louu tjkjfgrngikflr% Hkofr\

¼N½ foeku'kkL= foekukuk l pkyuk; dhn'kh Åtk idfYirk\

6- mfpreyu fØ;rke

¼i½ o{kk;on% ¼v½ T;kfr''kkL=

¼ii½ lkj&Åtk ¼vk½ jlk;u foKku

¼iii½ yo.k fuek.ke ¼b½ foeku'kkL=

¼iv½ vl[;k% xgk% ¼b½ thofoKku

¼v½ ykg LrEHk% ¼m½ 'kYol="k

¼vi½ dk.kkd noky;% ¼Å½ fnYY;ke

¼vii½ ikbFkkxkjl fl)kUr% ¼,½ mMhlkjkT;

7- ;Fkkfun'k /kkruke mi;Dr:i% fjDrLFkkukfu ij;r

¼i½ l% okrk% ----------A ¼dFk&yVydkj%½

¼ii½ n"V% tu% lTtuefi vi'kCnku ----------A ¼dFk&y³ydkj%½

¼iii½ prj% pkj% j{kdku o pf;Rok jktxgkr /kue ----------A ¼pj&y³ydkj%½

¼iv½ lnkpkjijk;.k% cHkf{kr% vfi dL;kfi /ku u ----------A ¼pj&yVydkj%½

¼v½ HkDrk% #nk{kekyk;k% xfVdk% ----------A ¼x.k&yVydkj%½

¼vi½ ;fn lQyrk dk{kfl rfg d"Vkfu ek ----------A ¼x.k&ykVydkj%½

¼vii½ #X.k% viF; u ----------A ¼Hk{k&fof/kfy³½

¼viii½ riL;kfujrk ikorh o{kH;% ifrrkfu i.kkfu vfi u ----------A ¼Hk{k&y³ydkj%½

20-7 mÙkjkf.k

20-2 ck/ki'uk%

1- ¼d½ mionk%] ijk.kkfu] egkHkkjr

¼[k½ oLrKkue] jlk;u'kkL=e] T;kfr''kkL=e

¼x½ 384]800

¼?k½ lkj&Åte

¼³½ mifu"kRl Lok/;k;kUek

2- ¼d½ Hkkj}ktL; Hkktjktl;] foeku'kkL=L; ¼[k½ oKkfudxUFkkuk ¼x½ Hkktjktl; ¼?k½ vk"k/khuk ¼³½ l³hrL;

3- ¼d½ pjdlfgrk] lJrlfgrk] v"Vk³ân;e] Hkkoidk'k%
¼[k½ o{kk;on%] xtk;on%
¼x½ ;U=loLo] lejk³.kl=/kkje

ikBxri'uk%

20-1 1- ¼d½ jkek;.ke] xhrk] egkHkkjre] HkkxoRijk.ke
¼[k½ ¼iv½ u{k=Kkue ¼iii½ OkkLrfo|k

2- ¼d½ fo".k ijk.ke ¼[k½ f'k{kk ¼x½ b'kkifu"kn ¼?k½ dknEcjh ¼³½ vfHkKku'kkdUrye

3- ¼[k½ Hkkfrd'kkL=e ¼x½ jlk;u'kkL=e ¼?k½ okLrKkue ¼³½ xf.kre

20-2 1- ¼d½ iii ¼[k½ v ¼x½ iv ¼?k½ i ¼³½ ii

2- ¼d½ iv ¼[k½ i ¼x½ ii ¼?k½ iii

3- ¼d½ xfjek.k ¼[k½ yo.kfuek.k ¼x½ fpfdRlk ¼?k½ xf.kre ¼³½ oxe

20-3 1- ¼d½ b'k] dB% NkUnkX;mifu"kn] ¼[k½ T;kfr"k'kkL= ¼x½ lkj Åt
¼?k½ Hkktjkt%

2- ¼d½ i;PNfUr ¼[k½ lp;fr ¼x½ orr ¼?k½ dfFkre] ien%

3- ¼d½ cgo% ¼[k½ egÙoi.kk ¼x½ vl[;k% ¼?k½ l pk;ek.kkfu ¼³½ foiy%
¼p½ ije ¼N½ lo"kk

20-6 ikBkUri'uk%

1- ¼d½ fNUuukfldk;k% ey'kCn% fNUuukfldk
¼[k½ vk"k/khuk ey'kCn% vk"kf/k
¼x½ okLrfo|k;k% ey'kCn% okLrfo|k
¼?k½ Kkujk'k% ey'kCn% Kkujkf'k
¼³½ eg"k% ey'kCn% egf"k

2- ¼d½ deokP;e ¼[k½ deokP;e ¼x½ drokP;e ¼?k½ HkkookP;e

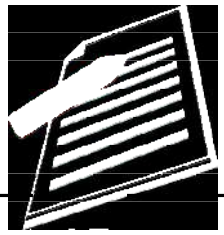

3- HkfeLi'kjfgrk% LrEHkk% e.Mi/kkjk% LrEHk%] ngyhLFk% ykgLrEHk%] dk.kkd noky;%] vtUrk ,ykjk xgkfp=kf.kA

4- onk% pRokj%& _xon%] lkeon%] ;ton%] vFkoon%

onk³kfu "kV& f'k{kk] dYi%] O;kdj.ke] fu#Dre] NUn%] T;kfr"keA

5- ¼d½ pjdlfgrk] lJrlfgrk] v"Vk³ân;e] Hkkoidk'k% pkn;%A

¼[k½ thod% Hkktjktl; efLr"dL;A

¼x½ dk·fi xYed% ikni% r.k ok] vk;onA

¼?k½ l³hrfpfdRlkjRukdj

¼³½ ikr tyeg"k%

¼p½ lLdkj;Dr&vHkd;kxu ikjnlouu

¼N½ lkj&Åtk

6- ¼i½ b ¼ii½ b ¼iii½ vk ¼iv½ v ¼v½ Å ¼vi½ , ¼vii½ m

7- ¼i½ dFk;fr

¼ii½ vdFk;r

¼iii½ vpkj;r

¼iv½ pkjf;";fr

¼v½ x.k;fUr

¼vi½ x.k;

¼vii½ Hk{k;r

¼viii½ vHk{k;r

21

'kY;fpfdRlktud% lJr%

Hkour% tkufUr ;r #X.kk% tuk% on; fpfdRld ok mixNfUrA on;% r"kk jkxL; funku ÑRok rH;% vk"k/k ;PNfr r"kk jkx p viu;frA ;nk dL;kfpn n?kVuk;ke v³Hk³% Hkofr vFkok 'kjhj o.kkn;% tk;Ur rnk o; fd de%\ o; jkfxtu dL;fpr d'ky'kY;fpfdRldL; lehi u;ke%A l% ihfMrkfu HkXukfu v³kfu 'kY;fØ;k}kjk mn?kkV; r"kke vLFuk iu% LFkkiuk ÑRok Rop% lh0;frA dkyu tu% LokLF; yHkrA fd tkufUr HkoUr% ;r 'kY;fØ;k;k% tud% lJr% vklhrA l% ikphu&Hkkjrh;oKkfud% vklhrA l u doy 'kY;fØ;k;k% vfir ^lykfLVd ltjh* uke RodiR;kjki.kL; vfi tud% dF;rA v= o; rL; fo"k; ,o iBke%A

mí';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- 'kY; fpfdRlk;k eg"k% lJrL; vonku o.kf;r leFk% Hkfo";fr(
- lJrlfgrk;ke mfYyf[krkuk 'kY;;U=k.kk ofo/; o.kf;r 'kDr% Hkfo";fr(
- J"B'kY;fpfdRldL; y{k.kkfu yf[k";fr(
- fofo/k'kY;fo/kk% o.kf;";fr(
- ^r0;r(vuh;j^ iR;;;Drinkfu okD; i;k{;fr(
- lf/k;Drinkuk lfU/kPNn ÑRok lfU/kukekfu yf[k";fr(
- e×p] b"k] fo'k] iPN /kkruk okD;"k i;kx dfj";frA

fØ;kdyki%

21.1

21.2

21.3

21.4

#X.kkuk tukuk jkxfuokj.kkFk i/kkur% } fo/khA d"kkf pr jkxk.kk Ñr p.k xkfydk& vknhfu nh;Ur rFkk d"kkf pr Ñr 'kY;fpfdRlk fØ;rA v/kkfyf[kr"k d"k jkx"k p.kxkfydkfnfHk% vk"k/kfpfdRlk Hkofr d"k p 'kY;fpfdRlk] bfr fopk; iR;de lEe[ke ^vk"k/kfpfdRlk* ^'kY;fpfdRlk* p bfr fy[krA

vth.ke ----------

vfLFkHk³% ----------

Toj% ----------

oØukfldk'kk/kue ----------

fo"kkDr% o.k% ----------

mPpjDrpkie ----------

f'kj% ikfyR;e ----------

ÑÙk&v³fy;ktue ----------

x/klhokr% ----------

rrh; ikB HkonfHk% egf"kpjdfo"k; ifBr Kkr p ;r l egku on;% vklhrA pjdrY; ,o egku 'kY;fpfdRld% lJr% vfi vklhrA rL; fo"k; v= o; iBke%A

21-1 eyikB%

'kY;fpfdRlktud% lJr%

bnkuh eyikB iBke%A

fpfdRlkfoKku foHkkx}; orr& vk"k/kfpfdRlk 'kY;fpfdRlk pA vk;onL; ikphurek xUFkk pjd& lfgrk lJrlfgrk pA pjdlfgrk uke vk"k/kfpfdRlkxUFk% pjd.k rFkk lJrlfgrkuked% xUFk% p egf"k.kk lJru jfpr% bfr eU;rA lJRkL; ukekYy[k% okYehfdjkek;.k vfi vfLrA l% fo'okfe=L; i=% vklhrA 'kY;fpfdRlk;k ;U='kL={kkj&vfXu&if.k/kkukfu bfr pRokfj 'kY;fo/kkukfu of.krkfuA fd uke 'kY;e\ 'kY;or rnfr rr 'kY;eA rL; fujlu 'kY;deA

21.5

mÙke% 'kY;fpfdRld% dhn'k% Hkor bfr fo"k; o.k;fr lJr%&

'kk;e vk'kfØ;k 'kL=r{.;e vLonoiFk%A

vlEekg'p o|L; 'kL=def.k 'kL;rAA

lJrkDrkuk 'kL=def.k mi;T;ekukuk ;U=k.kk l[;k 'krkf/kdk vfLrA oLrr% 'kL=def.k o|L; gLr ,o i/kkure%A lokf.k vfi ;U=dekf.k rn/khukfuA 'kL=kf.k "kVidkjkf.k r|Fkk LokfLrd;U=kf.k lUn'k;U=kf.k] rky;U=kf.k ukMh;U=kf.k] 'kykdk;U=kf.k mi;U=kf.k pfrA

'kCnkFk%

if.k/kkukfu ¾ i;kx
'kY;e ¾ dkVk] vkij'ku
;U= ¾ midj.k] vktkj
{kkj ¾ {kkj] jl
'kY;fo/kku ¾ 'kY;fpfdRlk d fu;e] fof/k;k
rnfr ¾ pHkrk g] xMrk g
fujlue ¾ gVkuk] fudkyuk
vk'kfØ;k ¾ f{ki fØ;k] Qrh
r{.;e ¾ rh[kkiu] 'kkL= dk rt] /kkjnkj gkuk
vLonoiFk% ¾ ilhuk vkj diu u gkuk
vLkEekg% ¾ ePNk;k% vHkko% fLFkjrk] 'kkr vkj fLFkj jgu dk Hkko
'kL;r ¾ i'klk fØ;r] i'klk dh tkrh g] ljkgk tkrk g
mi;T;ekukuke ¾ i;Drkuke] ftudk i;kx fd;k tk jgk gkA
'krkf/kdk% ¾ 'kr% vf/kdk ,d lk l vf/kd
i/kkure% ¾ e[;re% ¼ie[k g½
;U=dekf.k ¾ midj.kk dk mi;kx
LokfLrd ;U=kf.k ¾ LokfLrd dh Hkkfr chp l tM ;= tejk (cross shaped higes)
lUn'k% ¾ fpeVh] lMklh (forceps)
rky;U=e ¾ pEep dh vkÑfr dk ;= (scoops)
ukM;% ¾ uyh d leku Hkhrj l iky midj.k (tubules)
'kykdk;U=kf.k ¾ NMhuek ;U= (rod type instruments)
exif{k.kke ¾ i'kuk if{k.kk p] i'k&if{k;k dk
'kY;K% ¾ 'kY;fpfdRlk tkuu okyk] l tu
#X.kL; ¾ jkfxtuL;] jkxh dk
lhoukFke ¾ lhu d fy,] tkMu d fy,] lP;% ¾ lb;k

r= prfo'kfr% LofLrd;U=kf.k] } lUn'k] } rky;U=] fo'kfr% ukM;% v"Vkfo'kfr% 'kykdk% i pfo'kfr% mi;U=kf.k p lfUrA ,r"kk dkfufpr ;U=k.kk e[kkfu ukukidkjk.kk exif{k.kk e[k% ln'kkfu ik;% HkofUrA ;Fkk ikf.ke[kkfu oLr xg.kfUr rFko n<r;k ,r% vfi 'kY;K% #X.kL; 'kjhjL; v³ xghr 'kDukfrA

'kL=if.k/kku fo'kfrfo/kkfu 'kL=kf.k lJru of.krkfuA lhoukFk fofo/kk% lP;% vfi v= of.krk%A

'kL=k.kke vkpkj.kfof/k% ik;uØe% xg.ki)fr%] min'kfu;ekofy% 'kL=lEir] otuh;k% nk"kk% bR;kn;% vfi r= foLrj.k of.krk%A {kkj.k fpfdRlk {kkjdef.k mfYyf[krk] vfXudekf.k vfXunkgu fpfdRlk inf'krk] lJrL; v|ru[;kfr% uklkifr"Bkiu vfLrA ,rnFk ru luE;'kL=& fpfdRlk vkfo"Ñrk rno v| ^lykfLVd ltjh* bfr dF;rA vk/kfud luE;'kL=& fpfdRlktud% lJr% ,o bfr ik'pkR;% vfi v³hÑre vfLrA

uue vkjkX;inku egki.;nk;deA vr,o mDr LdUnijk.k&

vkjkX;'kkyk ;% d;kr egkon;ijLÑrkeA
lokidj.kkirk rL; i.;Qy J.kAA
/kekFkdkeek{kk.kkekjkX; lk/ku ;r%A
rLeknkjkX;nkuu rnnÙk L;kPpr"V;eA
vFkdek= fonokl LoLFkhÑR; i;Rur%A
iklukfr legRi.;euUr {k;oftreAA

oLrr% lLÑr cgeY;Kku fufgre vfLrA ekuo% tUer% f=fHk% _.k% lg tk;rA r"k ,de _f"k&_.keA vLekd iotk% _"k;% egrk d"Vu Kku lEikfnroUr%A ;fn o; Lok/;k; de% rfg u doye _f"k&_.ke vfir lekt&_.ke vfi vikÑr Hkofr ,o KkujFk% p vx ljfr bfr ukfLr% lUng%A

'kCnkFk%

vkpjf.kfof/k% ¾ i;kx dju dh fof/k
ik;uØe% ¾ mi;kx dju dk Øe
xg.k in/kfr% ¾ midj.k dk idMu dk rjhdk
uklkifr"Bkiu ¾ dVh gV ukd dk viu LFkku ij fcBkuk
min'k fu;ekofy% ¾ min'k d fu;e
'kL=lEir ¾ midj.kk dk HkMkj
otuh; ¾ u dju oky] ftldh eukgh gk] oftr
foLrj.k ¾ foLrkj l
{kkj.k ¾ {kkj l] jl] vEy l
vfXu nkg ¾ vkx l nkxuk
v|ru ¾ vk/kfud
luE; 'kY;fpfdRlk ¾ lykfLVd ltjh
ik'pkR;% ¾ if'pe ¼;jki vefjdk½ d fuokfl;k }kjk
vxhÑre ¾ Lohdkj dj fy;k g
vkjkX;'kkyk ¾ fpfdRlky;] uflx gke
egko|% ¾ ie[k fpfdRld
pr"V;e ¾ i#"kkFkpr"V;e /ke] vFk] dke vkj ek{k
nÙk L;kr ¾ fn, g, d leku g
{k;oftre ¾ ftldk {k; u gk] v{k;
f=fHk% _.k% ¾ rhu _.kk l] no_.k] fir_.k vkj _f"k&_.k l
vikÑre ¾ njhÑre] eDr
KkujFk% ¾ Kku dk jFk
ljfr ¾ vkx pyrk gA

21-2 ck/kç'uk%

HkonfHk% eyikB% ifBr%A v/kuk v/kkfyf[krkuk i'ukuke mÙkjkf.k nÙk

1- lefpre mÙkj fpguhd#r

lJr% d% vklhr\

¼d½ on;jkt%

¼[k½ 'kY;fpfdRld%

¼x½ 'kY;dkj%

2- ikB ifBRok fjDrLFkkukfu ij;r

¼d½ fpfdRlkfoKku foHkkx}; orr& ¼i½ ---------- ¼ii½ ----------

¼[k½ 'kY;fpfdRlk;k pRokfj 'kY;fo/kkukfu of.krkfu ;U= ---------- {kkj ---------- bfrA

¼x½ 'kL=def.k mi;T;ekukuk ;U=k.kk l[;k ---------- vfLrA

¼?k½ lhoukFk fofo/kk% ---------- vfi ru of.krk%A

¼³½ ,rnFk ru ---------- vkfo"Ñrk rno v| lykfLVdl tjh bfr dF;rA

¼p½ ;fn o; ---------- de% rfg u doye _f"k&_.ke vfir ---------- vfi vikÑr HkofrA

3- i|k'kku ey;r

¼i½ vlEekg'p

¼ii½ vkjkX;'kkyk ;% d;kr

¼iii½ rLeknkjkX;nkuu

¼iv½ vFkdek= fo}kle

¼v½ iklukfr legRi.;e

¼vi½ lokidj.kkirk

¼vii½ /kekFkdkeek{kk.kk

¼viii½ 'kk;e vk'kfØ;k'kL=

¼d½ LoLFkhÑR; i;Rur%

¼[k½ rL; i.;Qy J.k

¼x½ vkjkX; lk/ku ;r%

¼?k½ 'kL=def.k 'kL;r

¼³½ r{;.;e vLonoiFk%

¼p½ egko|ijLÑrke

¼N½ vuUr {k;oftre

¼t½ rnnÙk L;kr pr"V;e

21-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

fpfdRlkfoKku ---------- xghr 'kDukfrA

lEifr iFkee v'k iu% iBke% voxPNke% pA

0;k[;k&

loiFke y[kd% fpfdRlkfoKkuL; foHkkx}; dFk;frA r= iFke% ^vk"k/kfpfdRlk* vfLr ;= doy p.kxkfydk% jlkfnfHk% fpfdRlk fØ;rA f}rh;% rkor ^'kY;fpfdRlk* orr ;= 'kY;fØ;k ek/;eu #X.kL; fNUue v³ fonk; jkxL; dkjde vikÑR; o.k% iu% lh0;rA

vk;onL; }k ikphurek xUFkk& 1- pjdlfgrk ¼vk"k/kfpfdRlkxUFk%½& pjd.k i.khr%A 2- lJrlfgrk ¼'kY;fpfdRlkxUFk%½& egf"klJru fyf[kr%A

lJr%& jkek;.k lJrL; mYy[k% fon;rA ,rr lp;fr ;r lJRkL; thoudky% okYehd% vfi ioe vklhrA ,oe br% lk)&f}lglkfCnio lJrL; uke lifLk)e vklhrA lJr% fo'okfe=L; i=% vklhr bfr dF;r] ij rL; fo"k; o;e vf/kd u tkuhe%A rL; egRdefHk% rL; ;'k% v|kfi thofrA

'kY;de& rL; de 'kY;fØ;kfHk% jkxk.kke viu;ueA ^'kY;de* bfr in ^'kY;* 'kCnkr 0;RiUue ^'kY;e* bfr uke rh{.kd.Vd% ;r 'kY;or rnfr] ihM;fr rnfi 'kY;eA rL; 'kY;L; fu"dklue ,o 'kY;fpfdRlkA

'kY;fo/kkukfu& 'kY;fpfdRlk;k pRokfj 'kY;fo/kkukfu dfFkrkfuA rkfu lfUr& 1- ;U=if.k/kkue ¼;U=k.kk i;kx%½ 2- 'kL=if.k/kkue 3- {kkjif.k/kkue 4- vfXuif.k/kkueA lJrL; eru **vkn'k% 'kY;fpfdRld%** ,ofo/k% HkofrA 1- l% 'kj% HkofrA 2- l% vk'kfØ;% Hkofr] vFkkr dk;kf.k 'kh?k f{kixfruk lEikn;frA 3- rL; 'kL=kf.k&;U=kf.k ok rh{.kkfu HkofUrA 4- 'kY;defu"iknu l% loiFk% u Hkor] Hk;u Lon p u e prA 5- eulk fLFkj% Hkor rL; vlEekg% vfi HkorA

v/kuk ikB iFke 'ykd iu% lko/kkur;k iBke%

inPNn%& 'kk;e vk'kfØ;k 'kL=r{.;e vLonoiFk%A
vlEekg% p o|L; 'kL=def.k 'kL;rAA

'kk;e vk'kfØ;k
'kL=r{.;e vLonoiFk%A
vlEekg'p o|L;
'kL=def.k 'kL;rAA

vUo;%& 'kL=def.k o|L; 'kk;e] vk'kfØ;k] 'kL=r{.;e] vLonoiFk% vlEekg% p 'kL;rA

0;k[;k& 'kL=de ¼'kY;de½ dor% fpfdRldL; v/kkfyf[krkfu y{k.kkfu i'kluh;kfu

1- 'kk;e ¼lkgle½

2- vk'kfØ;k ¼'kh?krk rFkk dk;&lEiknue½

3- 'kL=r{.;e ¼midj.kkuk rh{.krk½

4- vLonoiFk% ¼'kY;fØ;k lEik|;k l% vLon% voiFk'p Hkor½

5- vlEekg% ¼eul% LFk;e½

lJru 'kY;fpfdRlkFk 'krkf/kdkfu ;U=kf.k fu/kkfjrkfuA ij r"k gLr% ,o i/kkure%A gLru ,o 'kY;de fØ;rA gLrL; d'kyrk fouk ;U=k.kke u dk·fi ykHk%A vr% lokf.k ;U=kf.k] gLrL; v/khukfu ,oA ,o **gLr% i/kkure ;U=eA** 'krkf/kdkukfu 'kY;;U=kf.k "kMfo/kkfu] rn ;Fkk&

;U=k.kk i dkj%		**l[;k**
1- LokfLrd;U=kf.k	&	24
2- lUn'k;U=kf.k	&	02
3- rky;U=kf.k	&	02
4- ukMh;U=kf.k	&	20
5- 'kykdk;U=kf.k	&	28
6- mi;U=kf.k	&	25

LokfLrd;U=kf.k prfo'kfrfo/kkfu dfFkrkfuA r"k vud"kk ;U=k.kk e[kkÑfr% d"kkf pr i'kuk if{k.kk ok e[kkÑfr ln'kk HkofrA ruo dkj.ku r"kk rkfu&rkfu ukekfu nh;UrA

;Fkk i'ko% e[ku if{k.k% p p ok oLrfu n< xg.kfUr rFko ,rkfu ;U=kf.k vfi jkfxtuL; v³kfu n< xg.kfUr ;u 'kY;delEiknu lE;d HkorA

LokfLrd;U=kf.k ¼i'ke[kkÑfr ln'kkfu½

;U=uke& 1- flg;U=e] 2- 0;k?k;U=e] 3- od;U=e] 4- rj{k;U=e] 5- _{k;U=e] 6- }hih;U=e] 7- Ükxky;U=e] 8- ex;U=e

¼0;k?k ¾ ck?k] od% ¾ HkfM;k] rj{k% ¾ ydMcX?kk] _{k% ¾ Hkky] }hih ¾ phrk] Ükxky% ¾ fl;kj½

21-6

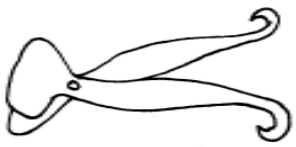

21-7

21-8

21-9

21-10

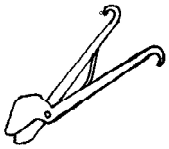

21-11

21-12

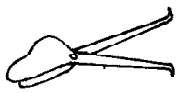

21-13

21-14

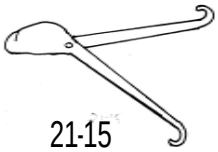

21-15

21-16

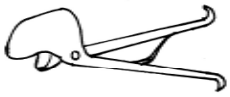

21-17

21-18

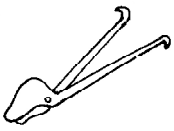

21-19

21-20

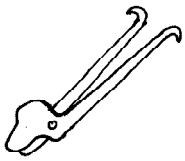

21-21

LokfLrd;U=kf.k ¼if{kp p|ln'kkfu½

;U=uke 1- dkd;U=e] 2- d ;U=e] 3- djj;U=e] 4- pk"k;U=e] 5- ';u;U=e] 6- 'k'k?kkV;U=e] 7- x/k;U=e] 8- Øk p;U=e] 9- v tfyd.k;U=e

¼dkd% ¾ dkok] d % ¾ cxyk] djj% ¾ mdkc djh] Pkk"k% ¾ uhydB] ';u% ¾ ckt] 'k k?kkV%¾ phy] x/k%¾ xh/k] Øk8p% ¾ lkjl] v tfyd.k% ¾ mYy½

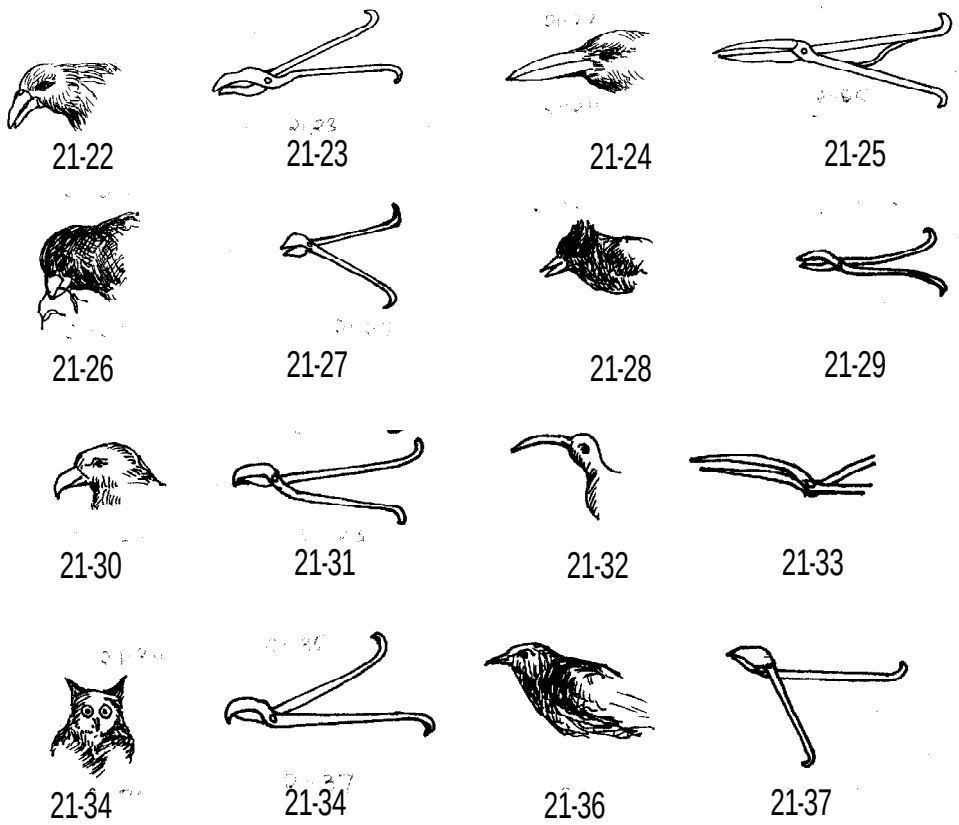

lkj%

fpfdRlkfoKkuL; } foHkkx& vk"kf/kfpfdRlk] 'kY;fpfdRlk pA lJr% 'kY;fpfdRlk tud% dF;rA l% fo'okfe=L; i=% vklhrA rL; xUFk% ^lJrlfgrk* ukEkA lJrL; mYy[k% egf"k.kk okYehfduk Lojkek;.k ÑreA ,rr iek.k ;r lJr% okYehd% ioEk vklhrA lJru pRokfj 'kY;fo/kkukfu mDrkfu&

● ;=if.k/kkue ● 'kL=if.k/kkue ● {kkjif.k/kkue ● vfXuif.k/kkueA 'kY;fØ;k;k 'krkf/kdkfu ;U=kf.k&'kL=kf.kA

fpfdRlkfoKku d nk foHkkx g& vk"k/kfpfdRlk rFkk 'kY;fpfdRlkA lJr 'kY;fØ;k d tud dg tkr gA o fo'okfe= d i= FkA mud xFk dk uke g lJr&lfgrkA lJr dk mYy[k egf"k okYehfd }kjk viuh jkek;.k e fd;k x;k gA ;g mldk

iek.k g fd lJr okYehfd l io g, FkA lJr }kjk pkj 'kY; fo/kku dg x; g&

● ;=if.k/kku ● 'kL=if.k/kku ● {kkjif.k/kku ● vfXuif.k/kkuA

'kY; fØ;k e lk l vf/kd 'kL= dg x, gA

ikBxrç'uk% 21-1

1- vk;onL; ikphurexUFk;k% uke fy[krA

¼d½ ----------

¼[k½ ----------

2- okYehfduk jkek;.k lJrL; ukekYy[k Ñre] vuu fd fln/;fr\

---------- ----------

3- 'kY;de fd dF;r\ ----------

4- v/kkfyf[kre 'ykd ij;r

'kk;e ---------- 'kL=r{.;e ----------]

vlEekg'p ---------- 'kL=def.k i'kL;rA

5- =;k.kk LofLrd;=k.kk ukekfu fy[kr

---

f}rh;% v'k%

'kL=if.k/kku ---------- ukfLr lUng%A

v/kuk o; f}rh;e v'ke voxPNke%A

vLekfHk% iFke v'k ifBre ;r lJru prfo/kkfu 'kY;fo/kkukfu mYyf[krkfu& ● ;=if.k/kkue ● 'kL=if.k/kkue ● {kkjif.k/kkue ● vfXuif.k/kkue pA

;U=if.k/kkufo"k; vfi HkonfHk% iFke v'k ifBre vfLrA v/kuk 'kL=&{kkj&vfXu if.k/kkufo"k; fdfpr tkuhe%A

0;k[;k&

;% midj.k% o.kknhuk y[ku] Hknu] Nnu lhou p fØ;r rkfu 'kL=kf.k dfFkrkfuA lJru fo'kfrfo/kkfu 'kL=kf.k of.krkfuA **'kL=if.k/kku** 'kL=k.kke mi;kxfof/k%] xg.kin/kfr%] min'k&fu;ek%] 'kL=lEir] otuh;k% nk"kk% p foLrj.k of.krk%A

^**{kkjif.k/kku** {kkj.k fpfdRlkfof/k% of.krk%A **vfXuif.k/kku** p vfXunkgu fpfdRlk& fof/k% of.kr%A lJrL; egR;k% ifr"Bk;k% dkj.k ÑÙkukfldk;k% iu% ifr"Bkiu rL; fui.krk orrA vuu dkj.ku l vn;kfi Le;rA

,"k% fof/k% luE;'kY;fpfdRlk ukEuk mfYyf[krkA l% fof/k% lykfLVd ltjh bfr ukEuk i[;krkA

jkfxtukuk fgrk; vn;kfi lodkj.k ijkidkfjfHk% tu% ok vjkX;'kkykLFkkiu fØ;rA vkjkX;'kkyk dFkfo/kk L;kr\ rL;k% LFkkiuu i.;ykHk% dFk Hkor\ vjkX;inku dFk i.;de bfr dF;r\ ,r"kk i'ukuke mÙkjkf.k 'ykd=; nÙkkfuA rn ;Fkk&

vkjkX;'kyk ;% d;kr egkon;ijLÑrkeA lokidj.kkirk rL; i.;Qy J.kAA

inPNn%& vkjkX;'kkyke ;% d;kr egko|ijLÑrkeA
lokidj.kkirke rL; i.;Qye Ük.kAA

vUo;%& ;% ¼tu½ egko|ijLÑrke] lokidj.kkirke vkjkX;'kkyke d;kr rL; i.;Qye Ük.kA

0;k[;k&

;= jkfxtuH;% vkjkX; nh;r lk vkjkX;'kkyk fpfdRlky;% bfr dF;rA

vkjkX;'kkyk dFkHkrk L;kr

1- egkon;ijLÑrk] d'kyfpfdRld% i.kk

2- lokidj.kkirk p ;fn fpfdRlky; 'kY;deknhuk fu"iknukFk i;klrkfu midj.kkfu] Hko;% rfg ¼jkfxtukuk fpfdRlk lHkok HkorA½

/kekFkdkeek{kk.kkekjkX; lk/ku ;r%A rLeknkjkX;nkuu rnnÙk L;kPpr"V;eA

inPNn%& /kekFkdkeek{kk.kke vkjkX;e lk/kue ;r%A
rLekr vkjkX;nkuu rr nÙke L;kr pr"V;eAA

vUo;%& ;r% /ke&vFk&dke&ek{kk.kke lk/kue vkjkX;eA rLekr vkjkX;nkuu rr pr"V;e ¼/ke&vFk&dke&ek{ke bfr½ nÙke L;krA

0;k[;k&

^pr"V;e* bfr inu i#"kkFkpr"V;e bfr dfFkreA /keikyue] vFk l p;e] bPNkifr%] ek{kk; i;Rue bfr pRokfj dekf.k i#"kkFkpr"V;L; fo"k;kf.kA

vkjkX;inku i#"kkFkpr"V;L; lk/ku Hkofr ;fn tu% #X.k% Hkofr rnk l% /kEkkpj.k vFkl p;] dkelou] ek{klk/ku ok loFkk vleFk% HkofrA mDr fg& ^^'kjhjek| [ky /kelk/kueA** #X.ku 'kjhj.k u fdf pr fØ;rA vr% vkjkX;inku i#"kkFk pr"V;L; lk/kue bfr dfFkre&

vFkdek= fonokl LoLFkhÑR; i;Rur%A iklukfr legRi.;euUr {k;oftreAA

inPNn%& vFk ,dek=e fonokle LoLFkhÑR; i;Rur%A
iklukfr legr i.;e vuUre {k;oftreAA

vUo;%& vFk ,dek=e fonokle i;Rur% LoLFkhÑR; ¼tu½ vuUre {k;oftre legr i.;e iklukfrA

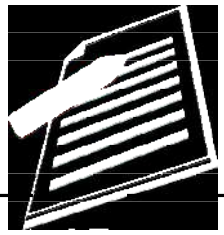

0;k[;k&

,dek= tu i;Ruiod ;% LoLFkhdjkfr] LokLF; i;PNfr l% egRi.; iklukfr rr i.;e vuUr lhekjfgr] {k;oftr p rr u dnkfi {kh;rA

,o Li"V ;r vLekd lekt fpfdRldL; egrh ifr"BkA LokLF;ykHkk; ;% vkjkX;'kkykfuek.k djkfr] r= d'kyku on;ku LFkki;fr] mi;kxh;U=k.kke midj.kkuk p 0;oLFkk djkfr l% egr i.; iklukfrA

ekuothou ^i#"kkFkpr"V;e* fononfHk% dfFkreA v/kkfyf[krk% lfUr i#"kkFkk%

¼i½ /kekpj.ke ¼ii½ vFkl³xg% ¼iii½ dkeukifr% ¼iv½ ek{k&iklr; i;Ru%

;fn dk·fi tu% vLoLFk% Hkofr rfg l% i#"kkFklk/ku vfi vleFk% Hkofr] ;% tuH;% vkjkX; nnkfr l% oLrr% rku&rku tuku i#"kkFklk/kuk; l{keku djkfrA vuu de.kk l% v{k; i.; iklukfrA

^^ekuo% tUer%** f=fHk% _.k% lg tk;rA ,rkfu =hf.k _.kkfu lfUr&

1- no_.ke

2- _f"k_.ke

3- fir_.ke

lLÑr fufgr cgeY; Kku ikl; rL; ipkj.k ilkj.k p o; _f"k&_.ku eDrk% Hkoke%A _.k=;kr efDr% lekt&_.ke vfi vikdjkfrA

lkj%

lJru 'kY;fØ;kFk u doy ;U=k.kke vfir 'kL=k.kk] lP;knhuk p mYy[k ÑreA r"kk mi;kxfof/k% p of.kr%A lJrL; ifl)% vk/kkj% luE;'kY;fpfdRlk vfLrA l% ÑÙkk ukfldk iu% LFkkiu fui.k% vklhrA ,o l v|rulykfLVdltjh uke fo/k% tud% dF;rA vkjkX;inku egki.;nk;de vfLrA vkjkX;'kkykLFkkiuk i.;nk;de deA vkjkX;nkuu i#"kkFkpr"V;e ,o nÙk HkorA

0;kdj.kfcUno%

¼i½ **lfU/k%&** v/kkfyf[kr"k in"k lfU/kPNn d#r lf/kuke p fy[kr

'krkf/kdk%	¾	'kr	$	----------	¾	nh?kLoj lfU/k%
vlEekg'p	¾	----------	$	p	¾	folxlfU/k%
lJrkDrkuke	¾	----------	$	----------	¾	x.klfU/k%
lokidj.kkirke	¾	lo $ ----------	$	----------	¾	----------
lhoukFke	¾	----------	$	----------	¾	----------

rn/khukfr ¾ ---------- $ ---------- ¾ 0; tulf/k%

rnnÙke ¾ ---------- $ nÙke ¾ ----------

¼ii½ **lekl k%&** leLrinmYy[k] lekl foxg% lekl ukekYy[k% ok ;Fkkfufn"V fØ;rke

;Fkk&exi{kh.kke	¾	exk.kk p i{kh.kk p	¾	}U}%	
----------	¾	ikf.kuk e[kkfu	¾	rRi#"k%	
fpfdRlktud%	¾	----------	¾	rRi#"k%	
----------	¾	vkjkX;L;	¾	----------	
vfXunkge	¾	vfXuuk nkge	¾	----------	
----------	¾	egku p vlk on;%	¾	----------	
/kekFkdkeek{kk.kke	¾	----------r"kke	¾	}U}%	
egRi.;e	¾	----------	¾	de/kkj;%	
KkukFk%	¾	Kkuk; v;e	¾	----------	

¼iii½ **iR;;k%&** tkufUr ,o HkoUr% ;r iR;;kuk l;kxu urukfu inkfu fueh;UrA ;Fkk& /kkrk%& xRok] xrorh] xPNr] xE;%] xUr0;% ---------- bR;kn;%A v/kuk o; tkuhe% r0;r vuh;j p iR;;k&

/kkr% $ iR;;%	**ine**	**i;kx%**
xe $ r0;r	xUr0;e	Ro;k xg xUr0;eA
xe $ vuh;j	xeuh;e	Ro;k d= xeuh;e\
Ñ $ r0;r	dÙk0;e	vLekfHk% n'klok dÙk0;kA
Ñ $ vuh;j	dj.kh;e	,rr dk; 'kh?k dj.kh;eA
nk $ vuh;j	nkuh;e	fHk{kdk; nkuh;eA
gu $ r0;r	gUr0;e	u dk·fi tu% gUr0;%A
fy[k $ vuh;j	y[kuh;e	e;k ,dk dfork y[kuh;kA

vfLeu ikB ^rn* /kkrk% i;kx% ikI;rA vr% d"kkf×pr rnkfnx.kh;/kkruk :ikf.k v= nh;UrA

^ep* /kkr% ^mHk;inh* ijLeln

		yVydkj%			**yVydkj%**	
	,dopue	**f}opue**	**cgopue**	**,dopue**	**f}opue**	**cgopue**
i0 i0	e pfr	e pr%	e pfUr	ek{;fr	ek{;r%	ek{;fUr
e0 i0	e pfl	e pFk%	e pFk	ek{;fl	ek{;Fk%	ek{;Fk
m0 i0	e pkfe	e pko%	e pke%	ek{;kfe	ek{;ko%	ek{;ke%

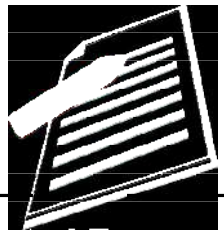

		y³ydkj%			ykVydkj%	
i0 i0	ve pr	ve prke	ve pu	e pr	e prke	e pUr
e0 i0	ve p%	ve pre	ve pr	e p	e pre	e pr
m0 i0	ve pe	ve pko	ve pke	e pkfu	e pko	e pke

fof/kfy³

	,dopue	f}oupue	cgopue
i0 i0	e pr	e prke	e p;%
e0 i0	e p%	e pre	e pr
m0 i0	e p;e	e po	e pe

b"k /kkr% ijLEkinh

		yVydkj%			yVydkj%	
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	bPNfr	bPNr%	bPNfUr	,f"k";fr	,f"k";r%	,f"k";fUr
e0 i0	bPNfl	bPNFk%	bPNFk	,f"k";fl	,f"k";Fk%	,f"k";Fk
m0 i0	bPNkfe	bPNko%	bPNke%	,f"k";kfe	,f"k";ko%	,f"k";ke%

		y³ydkj%			ykVydkj%	
i0 i0	,PNr	,PNrke	,PNu	bPNr	bPNrke	bPNUr
e0 i0	,PN%	,PNre	,PNr	bPN	bPNre	bPNr
m0 i0	,PNe	,PNko	,PNke	bPNkfu	bPNko	bPNke

fof/kfy³

	bPNr	bPNrke	bPN;%
e0 i0	bPN%	bPNre	bPNr
m0 i0	bPN;e	bPNo	bPNe

fun'k% iPN /kkrk% :ikf.k b"k /kkr or HkofUrA vr% iPN /kkrk% vfi ijLein ipydkj"k :ikf.k Lo; fy[krA

ikBxrç'uk% 21-2

1- 'kY;fpfdRld% o.klhoukFk fd i;T;r\

2- lJRkL; v|ru[;kfr% du dkj.ku vfLr\

3- i#"kkFkpr"V; fde\

4- vkjkX;'kkyk dFkfo/kk dkj;r\

5- _.k=;k.kk ukekfu fy[krA

6- du inÙku i#"kkFkpr"V;e ,o nÙk Hkor\

7- LokLF;inku {k;oftr de dFk L;kr\

21-4 fde vf/kxre

- fpfdRlkfoKkuL; } foHkkx & ¼i½ vk"k/kfpfdRlk ¼ii½ 'kY;fpfdRlk Lr%
- lJr% ikphure% 'kY;fpfdRld%] rL; xFk%& ^lJrlfgrk*A
- 'kY;fpfdRlk;k ;U='kL={kkj&vfXuif.k/kkukfu bfr pRokfj 'kY;fo/kkukfu of.krkfuA
- 'kY;fpfdRldL; y{k.kkfu&

  ¼i½ 'kj% HkofrA ¼ii½ dk;kf.k 'kh?k lEikn;frA ¼iii½ rL; 'kL=kf.k rh{.kkfu HkofUr ¼iv½ 'kY;defu"iknu rL; gLrk vdEiekuk Hkor%A ¼v½ eulk fLFkj% HkofrA
- 'kY;dekf.k 'krkf/kdkfu ;U=kf.k i;T;r] ;Fkk
  - LofLrdkÑfr;U=kf.k & 24
  - lUn'k;U=kf.k & 2
  - rky;U=kf.k & 2
  - ukMh;U=kf.k & 20
  - mi;U=kf.k & 25
- lJrL; [;kfr% uklkifr"Bkiu vfLrA luE;'kL=fpfdRLkk ,o ^lykfLVd&ltjh* bfr dF;rA vr ,o lJr% lykfLVd&ltjh foKkuL; vfi tud%A
- vkjkX;nku i.;dk;e HkofrA

21-5 ;kX;rkfoLrkj%

Hkkjro"k vk;onL; ijijk vfr ikphuk fon;rA lJr% xkf/ki=L; fo'okfe=L; i=% fnoknkl&/kUoUrj% f'k";% vklhrA rL; i.khr xUFk ^lJrlfgrk** bfr dF;rA ukxktuu okXHkVu p vL; xUFkL; liknu Ñre&bfr vfi eU;Ur fo}kl%A

iphukuk d"kkfpr vk;onkpk;k.kke ukekfu Lejr

bUn%] /kUoUrfj%] pjd%] lJr%] HkkLdj%] /kou%] Hkx%] ukxktu%] okXHkV%] gkjhr%] trd.k% bR;kn;%A

21-6 ikBkUrç'uk%

1- ,dokD;u mÙkjr

¼d½ 'kL=if.k/kku dfrfo/kkfu 'kL=kf.k lJru of.krkfu\

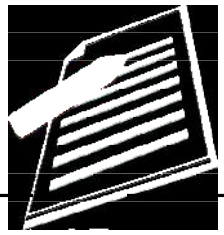

¼[k½ 'kY;de fd\

¼x½ 'kL=def.k i/kkure% d%\

¼?k½ lJrL; v|ru[;kfr% dfLeu def.k orr\

¼³½ vk/kfudluE;'kL=fpfdRlktud% d% dF;r\

2- vkjkX;'kkyk dhn'kh Hkor\

3- vkjkx;'kkykfuek.kL; i.; Qy fd Hkofr\

4- vkjkX;inkuu i#"kkFkpr"V; dFk lEik|r\

5- 'kL=defpfdRldL; i'kLrkfu y{k.kkfu dkfu lfUr\

6- i'ke[kkÑfrln'kkuk if{kp pln'kkuk p LofLrd;U=k.kk ukekfu fy[krA

7- lJru vkjC/kkuk 'kY;fpfdRlk;k dhn'kh ixfr% Ñrk\ Lofuferi pokD;"k o.k;rA

8- v/kkfyf[krkuk r0;riR;;kUrinkuke vuh;jiR;;kUrinkuk p LookD;"k i;kx d#r

¼i½ Ler0;e ¼ii½ xUr0;e ¼iii½ gUr0;% ¼iv½ dj.kh;e ¼v½ y[kuh;k

9- LoikBkr fpRok n'kDriR;;kUrinkfu fy[krA

10- lfU/kPNn ÑRok lfU/kukekfu fy[kr

¼i½ ukekYy[k% ¼ii½ vlEekg'p] ¼iii½ rn/khukfu ¼iv½ mfYyf[krk% ¼v½ vkfo"Ñrk ¼vi½ vr,o ¼vii½ ijLÑre

11- ;Fkkfun'ke mi;Dr% /kkr:i% fjDrLFkkukfu ij;r

¼i½ vk[kVd% ex"k 'kjku ----------A ¼ep&y³ydkj%½

¼ii½ ,rk% dFke vJf.k ---------- A ¼ep&yVydkj%½

¼iii½ vg vkeykr dFkk Jkre ----------A ¼b"k&yVydkj%½

¼iv½ l% ;kxe; thoue ----------A ¼b"k&y³ydkj%½

¼v½ Hkoku ,d i'u ----------A ¼iPN&ykVydkj%½

¼vi½ o;e fdf pr vfi u ----------A ¼iPN&yVydkj%½

¼vii½ df'pr tfVy% riLoh rikoue ----------A ¼fo'k&y³ydkj%½

¼viii½ lo tuk% Loj rikou ----------A ¼fo'k&fof/kfy³ ydkj%½

21-7 mÙkjkf.k

21-3 ck/ki'uk%

1- ¼i½ [k ¼ii½ x ¼iii½ [k

2- lJr%

3- okYehd%

ikBxri'uk%

21-1 1- pjdlfgrk] lJr lfgrkA

2- lJr% okYehd% ioe vklhrA

3- ;r 'kY;or rnfr rL; fu"dklueA

4- 'kj%] vk'kfØ;%] rh{.k'kL=;Dr% vLonoiFk% vlEekg'pA

5- flg;U=e] 0;k?k;U=e] dkd;U=e] Øk×p ;U=e bR;kn;%

21-2 1- lP;%

2- uklkifr"Bkiuu

3- /ke&vFk&dke&ek{ke

4- egkon; ijLÑrk] lokidj.kkirk p

5- no&_.ke] _f"k&_.ke] fir&_.ke

6- vkjkX;nkuu

7- LokLF;inkuu ekuokuk fgr HkofrA vL; i.;L; {k; u HkofrA

21-6 ikBkUri'uk%

1- ¼d½ 'kL=if.k/kku fo'kfrfo/kkfu 'kL=kf.k lJru of.krkfuA

¼[k½ 'kY;L; fujlu 'kY;de dF;rA

¼x½ 'kL=def.k fpfdRldL; gLr% ,o i/kkure%A

¼?k½ lJrL; v|ru[;kfr% uklkifr"Bkiu vfLrA

¼³½ lJr% vk/kfudluE;'kL=fpfdRlktud% dF;rA

2- vkjkX;'kkyk egko|ijLÑrk lokidj.kkirk p HkorA

3- vkjkX;'kkykfuek.kL; i.; Qy i#"kkFkpr"V;lEiknue vfLrA

4- vkjkX; /kekFkdkeek{kk.kk lk/ku Hkofr vr% vkjkX;nkuu i#"kkFkpr"V;L; lEiknu HkofrA

5- 'kk;e] vk'kfØ;k] 'kL=r{.;e] vLonoiFk%] vlEekg'p 'kL=defpfdRldL; i'kLrkfu y{k.kkfu lfUrA

6- i'ke[kkÑfrln'kkfu if{kPk pln'kkfu ;U=kf.k

lOkfLrd;U=kf.k

1- flg;U=e	1- dkd;U=e
2- 0;k?k;U=e	2- d ;U=e
3- od;U=e	3- djj;U=e
4- rj{k;U=e	4- pk"k;U=e

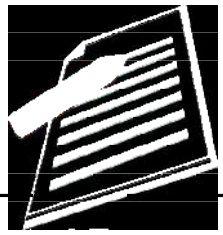

5- _{k;U=e

6- }hfi;U=e

7- Ükxky;U=e

8- ex;U=e

5- ';u;U=e

6- 'k'k?kkV;U=e

7- x/k;U=e

8- Øk p;U=e

9- v tfyd.k;U=e

7- Lo; d#rA

8- ¼i½ e;k eU= LeRk0;eA ¼ii½ ru xg xUr0;eA ¼iii½ dk·fi tu% u gUr0;%A ¼iv½ dk; 'kh?k dj.kh;eA ¼v½ e;k ,dk dfork y[kuh;kA

9- ¼i½ jfpr% ¼ii½ of.krkfu ¼iii½ mfYyf[krk ¼iv½ inf'krk ¼v½ vkfo"Ñrk ¼vi½ v³hdre ¼vii½ mDre ¼viii½ ijLÑrke ¼ix½ mirke ¼x½ nÙke

10-¼i½ uke $ mYy[k% & x.klfU/k%

¼ii½ vlEekg% $ p & folxlfU/k%

¼iii½ rr $ v/khukfu & 0; tulfU/k%

¼iv½ mr $ fyf[krk% & 0; tulfU/k%

¼v½ vkfo% $ Ñrk & folxlfU/k%

¼vi½ vr% $,o & folxlfU/k%

¼vii½ ij% $ Ñre & folxlfU/k%A

11-¼i½ ve×pr ¼ii½ e×pfUr ¼iii½ bPNkfe ¼iv½ ,PNr

¼v½ iPNr ¼vi½ i{;ke% ¼vii½ vfo'kr ¼viii½ fo'k;%

22

d"VU;kLL; j{k.ke

LÑr lfUr vudkfu ukVd&jRukfuA r"k ^ePNdfVde* uke ukVd fo'k"ke vfLrA v= lk/kkj.kL; tuthouL; Hkkok] fØ;k ,o fpf=rk ;r r v|kfi vLekd thouL;] orekuL; lektL; fp=kf.k bo irh;UrA 'knd vL; ukVdL; y[kd%A ukVd pk#nÙk uke uk;d%A rL; fe= e=;% uke fon"kd%A pk#nÙk io /kfud% vklhr ij HkkX;o'kkr nfjn% tkr%A /krk uke rL; ifrijk;.kk iRuhA ,dnk olUrluk Lo vkHk"k.kkfu pk#nÙkk; U;kl:i.k j{kkFk lefirorhA 'kfoyd% uke dk·fi pkj% pk#nÙkL; xg ifo"Voku rkfu vkHk"k.kkfu p uhrokuA ,rn oÙk dFk 'knØ.k fu#fire bfr vfLeu ikB iBke%A

mís';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- ukV;k'kL; lkj dFkk:i.k iLrkr 'k{;fr(
- pk#nÙkL; pfj=fp=.k yf[kr 'k{;fr(
- ifl)ok|;U=k.kk ukekfu lfp= iLrk";fr(
- ykVydkj i;Drkfu okD;kfu y³ydkj ifjorf;";fr(
- LofLr] vye] Ñr bR;knhuk ;kx miinfoHkfDri;kx dfj";fr(
- uh] Hkt] ;kp] yHk] lo /kkr:ik.kk i;kx dfj";frA

fØ;kdyki%

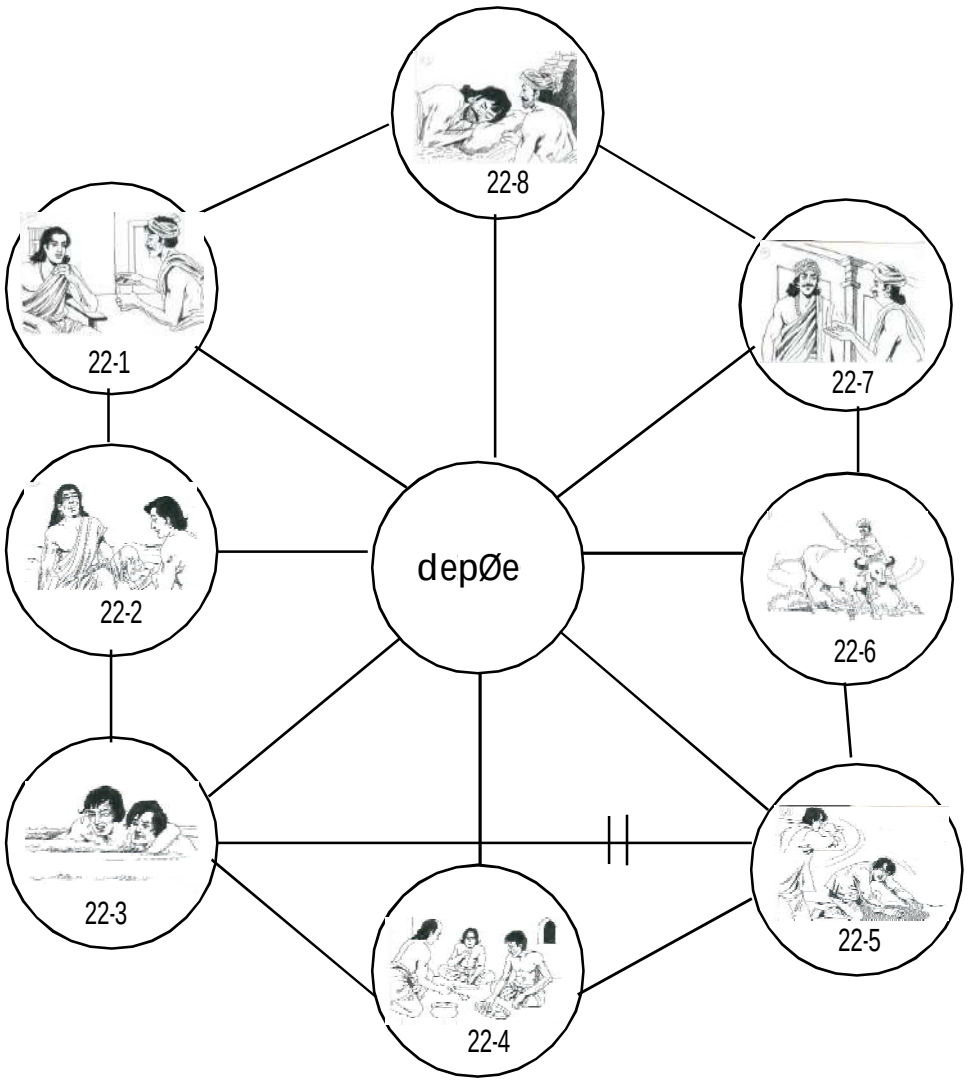

mifjnÙkkfu fp=kf.k n"Vok dkfu lRdekf.k dkfu p n"dekf.k bfr fy[kr

lRdekf.k	n"dekf.k
---	---
---	---
---	---
---	---
---	---

lRde ÑRok ujL; ;'k% o/krA v=kfi pk#nÙk% uk;d% lo nku ÑRok nfjn% tkr%A
l% Lo;'kl% fo"k; dFk fpfUrr% bfr iBke%A

22-1 eyikB%

d"Vh U;kIL; j{k.ke

le;% & v/kjkf=%] ;nk dnk dhVkuke mydkuk /ofu% J;rA ohF;k inlpyu/ofu% Øe'k% fudVe vk;kfrA rr% ifo'kr% pk#nÙk% fon"kd% pA

pk:nÙk% & fe=e=;! lxhrxk"B;k cgdky 0;rhreA

fon"kd% & Hkk ,fg ,fgA vki.kkUrjjF;k foHkkx"k l[k dDdjk% vfi llrk%A Rkn xg xPNko%A

pk:nÙk% & lE;d vkg HkokuA

fon"kd% & Hkk% bne vLekd xgeA o)ekud! mn?kkV; }kjdeA

¼}kjkn?kkVu/ofu%½

o)ekud%&vkxPNrke vk;kA v= foLrh.k vklu vkL;rkeA

fon"kd% & o)ekud! jfnfudk 'kCnklk; iknk /kkforeA

pk#nÙk% & vy llrtu ick/kf;reA Lo; i{kky;ko%A

o)ekud%&vk; e=;! ,rr ro lo.kHkk.MeA

fon"kd% & ee lo.kHkk.Me! dr% ee lo.kHkk.Me\

o)ekud%&dFk foLer Hkork\ olUrlu;k ;r Lo.kkHk"k.ke vk;pk#nÙkk; U;kl:i.k nÙke -----

fon"kd% & nÙk Hkor] rr fd e;k\

o)ekud%&vk;.k dfFkre vklhr ^bn Lo.kHkk.M jk=k e=;.k fnok p o)ekuu jf{kr0;e bfrA rn xgk.k ,rrA

fon"kd% & g gk! fde v|kfi ,rr fr"BfrA fde mTtf;U;k pkj% vfi ukfLr ;% ,r funkpkj lo.kHkk.Me vigjfrA nfg rfg] xg.kkfeA

¼jk=% rrh;% igj% mydL; dhVknhuk p Loj% J;rA [kV&[kV bfr bf"Vdk&Hk× tu /ofu%A½

'kCnkFkk%

dhVkuke ¾ dhMk dh
ohF;k ¾ xyh e
,fg ¾ vkvk
vki.kkUrjjF;kfoHkkx"k ¾ ckt kj d chp dh xfy;k e
dDdjk% ¾ dÙk
lE;d ¾ Bhd
mn?kkV; }kjde ¾ njok tk [kkyk
foLrh.k vklu ¾ fcNk, vklu ij
'kCnki; ¾ cykvk
llrtu ¾ lk, g, 0;fDr dk
ick/kf;r ¾ txkuk
lo.kHkk.Me ¾ Lo.kvkHk"k.kk dh iVh
U;kl:i.k ¾ /kjkgj d :i e
fnok ¾ fnu e
funkpkj% ¾ uhn pjku okyk
bf"Vdk% ¾ bV
lfU/k% fooje ¾ l/k] pkjh d fy, nhokj ij cuk;k x;k Nn
vH;Urje ¾ vkUrjfd Hkkxe] Hkhrj
diV'kf;re ¾ >B&eB dk lkuk
ijekFk llre ¾ lpep lk, g,] y{; llre
u 'kfdr% ¾ 'kdkjfgr
lfo'kn% ¾ nh?k%]
vfrLi"V%

'kfo'yd% & ¼e/;eLoj.k½ HkorA lekIrk·; lfU/k%A rkor ifo'kkfe vH;UrjeA vj! i#"k}; llreA u tku diV'kfer ijekFkllr okA rkor ijh{kA

fu%'oklk·L; u 'kf r% lfo'kn% rY;kUrj orr] nf"Vxk<fuehfyrk u fodyk ukH;Urj p pykA xk= LkLr'kjhj lfU/kf'kfFky 'k¸;kiek.kkf/kde] nhi pkfi u e"k;nfHke[k L;kYy{;llr ;fnAA

rfg i';kfe fd&fd uhr0;e vfLrA v;! dFk en³%\ v; i.ko%A b; oh.kk] ,r o'kk% veh iLrdk%A dFk ukV;kpk;L; xgfunkue\ gk f/kd] HkouiR;;kr ifo"Vk·fLeA ijekFk nkjnk·;eA Hkor xPNkfeA

fon"kd% & ¼Lolu tYifr½ Hkk o;L;! lfU/kfjo n';r] pkjfeo i';kfeA rn xg.kkr Hkoku bn lo.kHkk.MeA

'kfo'yd% & ¼n"Vok½ v; lR;eo ,rn lo.kHkk.MeA Hkor xg.kkfeA vFkok] u ;Dr rY;koLFk ihMf;reA rn xPNkfeA

fon"kd% & ¼fufn r% ,o½ Hkk o;L;! 'kkfirk·fl ;fn ,rr lo.kHkk.M u xg.kkflA

22.9

'kfo'yd% & vufrØe.kh;k Hkor% vkKkA rn xg.kkfeA

fon"kd% & Hkk o;Lo! 'khry% r vxgLr%A

'kfo'yd% & ¼lfoLe;e½ f/kd iekn%A ¼xg.kkfr½

fon"kd% & xghre\

'kfo'yd% & vke] xghreA

fon"kd% & bnkuh foØhri.; bo of.kt% l[k LolL;kfeA

'kfo'yd% & Lofifg o"k'kreA vgefi xPNkfeA

rY;kUrjeorr ¾ 'okl xg.k fu"dklu p leku 0;o/kku fo|r xk<fuHkhfyrk nf"V% ¾ Hkyh Hkkfr cUn vk[k xk=e ¾ 'kjhje lLr&'kjhj&lf/k& f'kfFkye ¾ funk;k f'kfFkyL; 'kjhjL; l/k;% vfi f'kfFkyk%] uhn d dkj.k ijk 'kjhj <hyk <kyk gA 'k¸;kiek.kkf/kde ¾ llrL; tuL; 'kjhj 'k¸;k;k% iek.kkr fdf×pr nh?ke vfLr] pkjikb l vf/kd yck 'kjhj u e"k;r ¾ u lgr vfHke[k nhie ¾ lEe[kLFk nhide] lkeu fLFkr nhid uhr0;e ¾ pkjf;r0;e] y tku ;kX; g en³x%&i.ko% ¾ cktk d uke o'kk% ¾ cklfj;k HkouiR;;kr ¾ fo'kky xge bfr eU;eku%] cMk ?kj le>dj u ;Dre ¾ u mfpre rY;koLFke ¾ leku fLFkfrde] ej leku fLFkfr oky ihMf;re ¾ lrkuk HkVfVuh ¾ vk;k] lEekuuh;k irhPN ¾ xgk.k] xg.k dhft, dFk fpj;fl ¾ dFk foyEc djkf"k] nj D;k dj jg gk ln'knkj lxgL; ¾ Qye ln'k] vu:i] iRuh

jnfudk & ¼ifo'; l=kle½ gk f/kd gk f/kdA vLekd xg lfU/k dYifiRok pkjk fu"ØkefrA e=; ick/k;kfeA ¼mPp½ vk; e=;A mfÙk"B mfÙk"B vLekd xg lfU/k dYif;Rok pkj% fu"ØkUr%A

fon"kd% & ¼mRFkk; llHkee½ fd Hk.kfl! vk% lfU/k%A Hkk o;L; pk#nÙk! mfÙk"B mfÙk"BA vLekd xg lfU/k nÙok pkj fu"ØkUr%A

pk#nÙk% & ¼eUn glu½ HkorA Hkk! vy ifjgkluA

fon"kd% & u ifjgkl% Lo;eo i{krk HkokuA

pk#nÙk% & bg mTtf;U;k d% vLekd xgoHko u tkukfrA rr% Lofe=H;% fd dFkf";fr&lkFkokglrL; xg ifo'; u e;k fdf pn vklkfnreA

fon"kd% & ru fpfUrre Hkor egnrr xgeA br% lo.kHkk.M fu"Økef";kfeA ¼fpUrf;Rok½ lo.kHkk.M----! Hkk o;L;! l"B e;k Ñr rr lo.kHkk.M Hkor% gLr leif;RokA vU;Fkk nkL;k% i=.k viâr HkorA

pk#nÙk% & vy ifjgkluA

fon"kd% & Hkk% fde vg ifjgklL;kfi n'kdky u tkukfe\

pk#nÙk% & ¼nh?k fu%'oL;½ dnkfpn ,oefi L;krA ¼lg"ke½ o;L; fn"V;k fi; r fuon;kfeA

fon"kd% & rr fd u âr lo.kHkk.MeA

pk#nÙk% & greA

fon"kd% & rFkkfi fd fi;e\

pk#nÙk% & ;nlk ÑrkFkk xr%A

fon"kd% & U;kl% [ky l% olUrluk;k% ;"en gLrA

pk#nÙk% & dFk U;kl%\ Hkk% d"VeA v/kuk pfj=e vfi nf"kreA

fon"kd% & lek'oflr HkokuA vge viyfi";kfe du nÙke\ du xghre\ dk ok lk{kh\ bfrA

pk#nÙk% & vge bnkuhe vure vfHk/kkL;\

nkjk] rL;k lxgL; iklr% Qye] viu LoHkko Lo:i iRuh iku dk Qy foHkokuxrkHkk;k&lEiÙkk vudy ¾ dk;dkfj.kh iRuh oHko e viu eu d vudy dk; dju okyh iRuh]
l[k&n%[k lâr ¾ l[k p n%[k p leku% l[kk]
l[k&n[k e leku :i l lkFk nu okyk fe=
u ifjHk"Ve ¾ u u"Ve]
vHkh u"V ugh gvk nyHke ¾ n"ikl;e]
dfBukb l feyrk g vknk; ¾ ¼vknkY;i½ ydj
ldk'k ¾ lehie vkReh;e bfr ÑRok ¾ viuk le>dj
|r ¾ |rØhMk;ke] tvk e
rL; Ñr ¾ rL; fofue;]
mld cny

¼rr% ifo'kfr pV;k lg pk#nÙko/k% /krk½

/krk & vf;! lR;e vifj{kr% 'kjhj% vk;i=%\

pVh & lR;e] fdUr ;% l% olUrluk;k% U;kl:i% vy kjd% lk·iâr%A

/krk & rnk r lR;eo vk;i=% pkfj=.k ifj{kr%A lkEire mTtf;U;k lo eU=f;";fUr& ^nfjnr;k vk;i=.k ,o bn'ke vdk;e vuf"Bre* bfrA ¼fdfpr fopk;½ vk;] vk;e=; rkor 'kCnki;A

pVh & vk; e=;! HkVfVuh /krk Rok 'kCnki;frA

fon"kd% & ¼milR;½ LofLr HkoR;] ,"k vkxrk·fLeA

/krk & vk; irhPN bekeA

fon"kd% & fd u bne\

/krk & vk;e=;! vg [ky jRu"k"Bhore mikf"krk vkleA rL; Ñr irhPN bek jRuekfydkeA ¼fu"Økefr½

22.10

fon"kd% & ¼lg"ke½ LofLr HkoR; xfe";kfe fi;o;L; fuon;kfeA

pk#nÙk% & e=;A dFk fpj;fl\

fon"kd% & ,"kk·fLe] xgk.k ,rkeA

pk#nÙk% & fdern\

fon"kd% & r ln'knkjlxgL; Qye ¼jRukoyh n'k;fr½

pk#nÙk% & ¼lg"ke½ vgk ukg nfjn%] ;r%

22.11

foHkokuxrk Hkk;k l[kn%[klân HkokuA

lR; p u ifjHk"V ;n nfjn"k nyHkeAA

e=;! xPN jRukoyhe vknk; olUrluk;k% ldk'k oDr0;k p lk enopukr ;r HkorLo.kHkk.Me vLekfHk% vkReh;e bfr ÑRok |r gkfjre] rL; Ñr xg;rkfe; jRukoyhA bfrA

22-2 ck/kç'uk%

1- v; ukV;k'k% dL; y[kdL; Ñfr%\

¼d½ dkfynklL; ¼[k½ 'kndL;

¼x½ HkklL; ¼?k½ HkoHkr%

2- dLekr ukVdkr xghr% v; ukV;k'k%\

¼d½ pk#nÙkkr ¼[k½ 'kndkr

¼x½ ePNdfVdkr ¼?k½ 'kkdUrykr

3- fon"kd% d% dF;r\

¼d½ n"V% tu% ¼[k½ fo}Ttu%

¼x½ uk;dL; fonor fe=e ¼?k½ uk;dL; e[k fe=e

4- lo.kHkk.M du pkfjre\

¼d½ 'kfoydu ¼[k½ fon"kdu

¼x½ pV;k ¼?k½ u dukfi

5- lo.kHkk.M dL; gLr dL;k% U;kle\

¼d½ fon"kdL; gLr olrluk;k% ¼[k½ fon"kdL; gLr /krk;k%

¼x½ pk#nÙkL; gLr olrluk;k% ¼?k½ pk#nÙkL; gLr pV;k%

6- dFk fo/kk Hkk;k Hkfo% nyHkk\

¼d½ ifrfi;k ¼[k½ :iorh

¼x½ fon"kh ¼?k½ foHkokuxrk

22-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

jkf=% rrh;% igj% ---------- fon"kd% pkj% fu"ØkUr%A

v/kuk ,rr ukV;k'kL; iok)e lko/kkur;k iBke%A

pk#nÙk% rL; fe= fon"kd% p lxhrxk"B;k% jk=k vfrfpjkr xge vkxPNfUrA o)ekud% fon"kd dFk;fr&,rr ro lo.kHkk.MeA ,rkfu Lo.k vkHk"k.kkfu olUrluk;k j{kkFke vk;pk#nÙkk; nÙkkfuA ,r"kk j{kke vg fnu djkfeA jk=k r HkokuA vr% xg;rke bneA

vfLeu v'k pk#nÙkL; xg lo.kHkk.M dFk pkfjre tkre bfr v= ck/kke%A

iFke d"kk pu ik=k.kke ifjp; KkL;ke%A

'kfoyd% v= pkj:i.k vkxr%A l% xg"k lfU/k nÙok pkjdef.k fui.k%A

fon"kd% pk#nÙkL; fe=eA vL; okLrfod uke e=;% vfLrA fon"kd% lLÑr ukVd"k fo'k"kik= HkofrA l% gkL;fi;% ij fonoku HkofrA

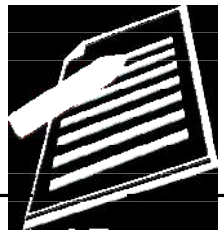

jnfudk pk#nÙkL; xg dkfi lfodk] pVh bfrA

pk#nÙk% dFkk;k% uk;d%A l% iFke /kfud% vklhrA HkkX;o'kkr rL; /ku u"Ve nfjn% lu vfi l% pfj=oku vfLrA

v/kuk dFkk tkuhe%A iFke j³e p 'kfoyd% pkj:i.k vkxPNfrA xgL; fHkÙkk lfU/k ÑRok vH;Urj ifo'kfrA r= }k tuk llrkA dk rk\ vke vke] ,d% pk#nÙk% vij% p e=;%A pkjL; ui.; i';UrA l% ijhf{kre bPNfr ;r rk lR;eo illrk vFkok diVu 'kf;re ukV;r%A v= ixk<llrL; dkfufpn y{k.kkfu 0;Drkfu(rkfu 'ykd iBke%

fu%'oklk·L; u 'kf r% lfo'kn% rY;kUrj orr]
nf"Vxk<fuehfyrk u fodyk ukH;Urj p pykA
xk= L=Lr'kjhjlfU/kf'kfFky 'k¸;kiek.kkf/kde]
nhi pkfi u e"k;nfHke[k L;kYy{kllr ;fnAA

inPNn%& fu'okl% vL; u 'kf r% lfo'kn% rY;kUrje orr]
nf"V% xk<fuehfyrk u fodyk u vH;Urj p pykA
xk=e lLr'kjhjlfU/kf'kfFkye 'k¸;kiek.kf/kde
nhie p vfi u e"k;r vfHke[ke L;kr y{kllre ;fnAA

vUo;%& vL; ¼tuL;½ fu'okl% 'kf r%uA ¼fu%'okl%½ lfo'kn% rY;kUrje orrA ¼vL;½ nf"V% xk<fuehfyrk] u fodyk] u p pykA ¼vL;½ xk=e lLr'kjhjlfU/k f'kfFkye 'k¸;kiek.kkr vf/kde p ¼orr½A ;fn ¼v;e tu½ y{kllre L;kr rnk vfHke[ke nhie p vfi u e"k;rA 'ykdkulkj ixk<llr diV'kf;r ok bfr mHk;k% tu;k% e/; fo'k"kkUrj Li"VeA rRdFke i';ke%&

	ixk<LkIr% tu%	**diV'kfer% tu%**
y{k.kkfu		
fu%'okl%	& v'kf r%	'kf r%
	& lfo'kn%	vYi%
	& fu'okl;k% e/; vUrj le Hkofr	vUrj leku Hkofr
nf"V%	& xk< fuehfyrk Hkofr	xk< fuehfyrk u Hkofr
	& fodyk u Hkofr	fodyk@p pyk Hkofr
	& xkydkUrj p pyk u	xkydkUrj p pyk Hkofr
xk=e	& f'kfFkykxe	vf'kfFkykxe
	& f'kfFkyRokr 'k¸;kiek.kkr vf/kde n';r	lko/kkuRokr 'k¸;kiek.k Hkon ,oA
vfHke[knhie	& ixk<llr tu nhiidk'k% u ck/kr	diV'kf;r% idk'k u lgr vr% nhi e"k;r

pk#nÙk vkj mldk fe= fon"kd lxhr xk"Bh e Hkkx ydj jkr dk nj l ?kj vkr gA o)ekud fon"kd dk lo.kHkk.M nrk gA ;g ogh ik= g ftle olUrluk d lku d xgu Hkj g, g vkj olUrluk u pk#nÙk dk bldh j{kk d fy, fn;k FkkA ?kj vkdj fQj lHkh lk tkr gA 'kfoyd u n[kk fd lk, g, ykx xk<h uhn e g D;kfd mudh ych lkl 'kdkjfgr gkdj ,d xfr l py jgh g] vk[k dh irfy;k vPNh rjg cn g] blfy, nf"V e u p pyrk g u 0;kdyrk] 'kjhj d vx tkMk l LokHkkfod :i l f'kfFky g vkj o bruh xk<h uhn e g fd 'kjhj [kkV l Hkh ckgj fudy vk;k gA nhi ty jgk g] ij mldh Hkh mUg fpUrk ugh gA

tkufUr ,o HkoUr% 'kfoyd% r= fdeFke vkxr%\ pkjde lEiknuk;A rfg l% i';fr fd fd r= pkj.kh;e vfLrA r= l fd i';fr\

oh.kk] i.ko%] o'kk% iLrdkfuA ,rkfu oLrfu dL;fpr /kfudL; xg u Hko;%A ,rn xg u /kfudL; ij dL;fpn ukV;kpk;L; f'k{kdL; ok HkorA lfo'kky xg n"Vok v= l% /kukFke vkxr% vklhr ij v= r u /kueA dL;fpr egknfjnL; xge bneA rfg xUre bPNfrA

& rfLeu ,o le; fon"kd% Lolu dFk;fr&
  Hkk o;L; bfrA
  fon"kdL; fd uke\
  e=;%A
& l% Loo;L; ¾ fe=e fd dFk;fr\
  lfU/k% n';r pkjfeo i';kfeA rn xg;rk lo.kHkk.MeA
& fd rr lo.kHkk.Me\
  rr vkHk"k.kik=e vfLrA olUrlu;k ;kfu vkHk"k.kkfu pk#nÙkL; gLr vfirkfu rkfu rfLeu Hkk.M lfUrA
& rr JRok 'kfoyd% fd djkfr\
  l Hkk.M lR;eo lo.ke;kfu vkHk"k.kkfu i';frA

v= ukVdl?kVu ,dk fofp=rk i';UrA e=;% lEck/k;fr& ^^Hkk o;L;!** bfrA dLe ,rr lck/kue\ pk#nÙk ifr] ij 'kfoyd% voxPNfr ;r ,"k llr% tu% rLe ¼'kfoydk;½ Hkk o;L;** bfr dFk;fr rfg] e=;L; vujk/k Lohdre bPNu l dFk;fr& ^Hkor] xg.kkfeA* ;nk l% ,rr de u ;Dre bfr eRok fojefr rno fon"kd% dFk;fr& ^^Hkk o;L;! 'kkfirk·fl ;fn ,rr lo.kHkk.M u xg.kkflA**

vkKke ifjiky;u 'kfoyd% lo.kHkk.Me xg.kfrA ,o dou rL; 'khry gLr fon"kdL; gLr Li'kfrA

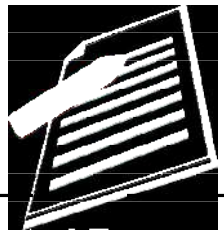

lo.kHkk.M nÙok fon"kd% dFk;fr& v/kuk foØhri.; bo of.kt% l[k LolL;kfeA fde= dkj.ke\

v/kfufnrkoLFkk;k fon"kd% Lolu pk#nÙku lg tYirA ijr r= 'kfoyd% ,o tkxr% u r pk#nÙk%A fon"kd% lo.kHkk.M pk#nÙkk; vif;re bPNfrA 'kfoyd% r xg.kkfrA ,rr fufnrk; fon"kdk; uo Li"V tkreA e;k pk#nÙkk; ,o lo.kHkk.Me vfire bfr l eU;rA vr,o dFk;fr&

lo.kHkk.Me vif;Rok v/kuk vg fu''k % tkr%A

;nk i.;lkexh foØh; of.kt% l[ku Lofifr rno pk#nÙkk; lo.kHkk.M vif;Rok vgefi l[ku LolL;kfeA

,rfLeu volj jnfudk uke lfodk r= vkxPNfrA lk lfU/k n"Vok mPp% onfr llr tu p ick/k;frA icn/k% e=;% v/kuk pk#nÙk ick/k;frA

0;kdj.kfcUno%

lfU/k% HkonfHk% nh?klU/k% fu;ek% ioikB"k ifBr%A rnulkje ,o v= vH;kl% vif{kr%A

ukV;kpk;% ¾ ukV; $ ----------

iek.kkf/kde ¾ ---------- $ vf/kde

dhVknhuke ¾ ---------- $ ----------

ukH;Urj ¾ ---------- $ vH;Urj

ijekFk% ¾ ---------- $ ----------

folxk.kk i'pkr ;fn v Loj% Hkofr rnk folxLFkku vk Hkofr v LFkku p voxg% ¼·½ nh;rA ;Fkk

'okl% $ vL; ¾ 'oklk·L;

ifo"V0;% $ vfLe ¾ ifo"V0;k·fLe

'kkfir% $ vfl ¾ ----------

---------- $ ---------- ¾ nfjnk·;e

HkoUr% /;kuu i';Ur v= io:ilfU/k% HkofrA

ikBxrç'uk% 22-1

1- ¼d½ 'kfoyd% ;nk xgkH;Urj ifo'kfr rnk r= dk i';fr\

¼[k½ ijekFkllrL; tuL; y{k.k}; fy[krA

¼x½ 'kfoyd% dLekr iR;;kr pk#nÙkL; xg lfU/k ÑRok ifo"V% vklhr\

¼?k½ ^ijekFk nfjnk·;e* bfr dFk ru fu.khre\

¼³½ e=;L; ik'o lo.kHkk.M dr%\

¼p½ e=;% ^foØhri.; bo of.kt% l[k LolL;kfe* bfr fdeFk dFk;fr\

2- jnfudk;k% =klL; dkj.ke fdefLr

¼d½ lfU/k dYif;Rok pkj% fu"ØkefrA

¼[k½ lfU/k n"Vok fon"kd% mfÙk"BfrA

¼x½ fon"kd% rk rkM;frA

¼?k½ pk#nÙk% rk dlL;frA

3- 'kfoyd% ^f/kd iekne* bfr dFk;frA

r= d% iekn%\

¼d½ lo.kHkk.Mxg.ke

¼[k½ lo.kHkk.MR;kxe

¼x½ 'khryu gLru e=;L; Li'k%

¼?k½ 'khryu gLru ik=Li'ke

---

f}rh;% v'k%

pk#nÙk% ¼eUn glu½ ---------- jRukoyh bfr ¼lekflri;Ure½

bnkuh i'ukÙkj ek/;eu f}rh;e v'k ck/kke%A

& pk#nÙk% fon"kdL; dFkue ^ifjgkl%* bfr dFk eU;r\

pk#nÙk% ijenfjn%A nfjnL; xg dk·fi pkj% lfU/k dYif;Rok xr% bfr dFkue rL; Ñr ifjgkl boA

& pkj% dFke vkxr% Hkor\

ru fpfUrr Hkor ;r egnrr xgeA ^^br% lo.kHkk.M fu"ØkfE";kfeA** bfr fuf'pr ÑRok pkj% vkxr% HkorA

& lo.kHkk.M LeRok fon"kd% dk ?kVuk Lejfr\

io e;k lo.kHkk.M pk#nÙkk; lefire] vU;Fkk pkj.k vigre bfrA

& fd ifjgkIL;kfi n'kdky u tkukfe\ bfr e=;% fdeFke dFk;fr\

pkj% lfU/k ÑRok xr% bfr lo fofLerk%A e=;.k Lolu lo.kHkk.M pkjk; nÙk ij l% fo'oflfr ;r ru pk#nÙkk; nÙk u r pkjk;A pk#nÙk% e=;opue ifjgkle bfr eU;rA rnk e=;% dFk;fr bn LFkku le; ok ifjgklk; u ;Dre bfr vge tkukfeA

& âr·fi lo.kHkk.M pk#nÙk% dFk â"V%\

pkj% nfjnpk#nÙkL; xg ifo'; lo.k?kVgLr% xr% u r fjDrgLr% bfr eRok pk#nÙk% ilUu% vklhrA

& ^v/kuk pkfj=e vfi n"Ve* vL; d% vfHkik;%\

nfjn% vfi pk#nÙk% lPpfj=oku tu%A pkj.k ;r gr rr olUrluk;k% U;kl% vklhrA v/kuk tuk% reo pkj eRok dFkf;";fUr ;r vuuo bn'ke vdk;e vuf"BreA

& /krk e=; fdeFke vkgo;fr\

lk cgeY;k LojRukoyh nÙok olUrluk;k% U;klL; iR;korue dke;rA

& ^ln'knkjlxg* fde\ fd rL; Qye\

iRuh LoiR;% foifÙkle; rL; lkgk¸; djkfrA rL; l[k&n%[k% Lo l[k&n%[k bfr eU;rA ,ofo/kk nkjk ¼iRuh½ ikflr% ,o ^ln'knkjlxg%* bfrA rL; Qye d"VH;% l VH;% iR;% efDr%A

& v/kuk pk#nÙkL; 'ykd okjed iBUr

foHkokuxrk Hkk;k l[kn%[klân HkokuA

lR; p u ifjHk"V ;n nfjn"k nyHkeAA

vUo;%& ;L; ¼ee½ Hkk;k foHkokuxrk] Hkoku] l[k&n%[klân] lR;e p] u ifjHk"Ve] ¼;r½ nfjn"k nyHkeA

HkkokFk%& pk#nÙk% vkReku lkHkkX;'kkyh eU;rA rRdFk\ rL; Hkk;k lEiÙkk foiÙkk p rL;kudye ,o vkpjfrA rL; fe= e=;% vfi u doy l[klkHkkX; dky e=h fuogfr n%[kdky·fi l fe=dr0;kfu fuogfrA nfjntu"k ik;% lR;opu u n';r ij nfjn% vfi pk#nÙk% lR; j{kfr& vr% l u nfjn% l r lkHkkX;'kkyh ,oA

v/kuk dkfufpr i'ukfu r"kke mÙkjkf.k p ck/k;r

¼d½ jRukoyhe vknk; pk#nÙk% e=; d= i"k;fr\

olUrluk;k% ldk'k

¼[k½^oDr0;k p lk enopukr* v= lk in dL; i;Dre\
olUrlUkk;A

¼x½ olUrluk pk#nÙkopukr fd oDr0;k\
;"ekd lo.kHkk.M vLekfHk% vkReh; ÑRok |rØhMk;k gkfjreA rL; Ñr b;
jRukoyh i";r] rn xg;rkeA

lkj%

jk=k 'kfoyd% uke pkj% pk#nÙkL; xg lfU/k dYif;Rok ifo'kfrA r= l cgeY;kfu oLrfu n0; ok vUo"k;fr fdUr doy en³oh.kknhfu ok|;U=kf.k iLrdkfu p i';frA ,rn n"Vok l% vlUr"V% HkofrA l% r v= cgeY; fdf pr ur0;e Hkor bfr fpUrf;Rok vkxr% fdUr bn xg r dL;kfi vfrnfjnL; n';rA l iR;kore bPNfrA rno fon"kd% Lolu dFk;fr& xgk.k ,rr lo.kHkk.MeA iFke l llr tuku lo.kHkk.M xghre v;Dr eU;r fdUr ;nk fon"kd% ^'kkfirk·fl ;fn u xg.kkfr* bfr dFk;fr rnk 'kfoyd% 'kkiHk;u lo.kHkk.M xg.kkfrA fon"kd% voxPNfr ;r ru Lo.kkHk"k.kL; ifVdk pk#nÙkk; lefirkA ,o eRok l% fuf'pUr% LofifrA

jkr e 'kfoyd uke dk pkj pk#nÙk d ?kj e l/k yxkdj io'k djrk gA ogk og cgeY; oLr, [kktrk g fdUr doy enx] oh.kk iLrd n[k dj vlUr"V gk tkrk gA og rk dherh lkeku yu d fy, vk;k Fkk fdUr ;g rk fdlh vR;Ur xjhc dk ?kj fudykA vr% og ykVuk pkgrk gA ol gh fon"kd Lolu e dgrk g fd ;g lo.kHkk.M y ykA igy rk og fdlh lk, g, 0;fDr l lo.kHkk.M yuk vufpr le>rk g fdUr fon"kd Lo.kHkk.M dh iVh Lohdkj u dju ij ml 'kki nu dh ckr dgrk gA 'kki d Mj l 'kfoyd ml y yrk gA fon"kd le>rk g fd mlu Lo.kkHk"k.k dh iVh pk#nÙk dk lki nh gA ,lk ekudj og fuf'pUr gkdj l[kiod lk tkrk gA

0;kdj.kfcUno%

¼d½ ykV ydkj% ¼vkKk&vFk½	y³ydkj% ¼Hkrdky½	DriR;kUre
¼i½ xg.kkr	vxg.kkr	xghre
¼ii½ Lofifg	vLoi%	llre
¼iii½ mfÙk"B	mnfr"B%	fLFkre
¼iv½ i{;rke	vi{;rke	if{kre
¼vi½ irh{k	virh{k%	irhf{kre
¼vii½ xgk.k	vxg.kk%	xghre
¼viii½ xg;rke	vxg;rke	xghre

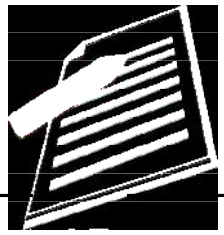

¼[k½ miinfoHkDr;%

¼I½ vye ¼ek d#½ bR;Fk rrh;kA

¼i½ vy ifjgklu A

¼ii½ vy fooknu A

¼iii½ vy diVu A

¼iv½ vye vuru A

¼v½ vye ---------- ¼e[krk½

¼vi½ vye ---------- ¼vlR;½

¼vii½ vye ---------- ¼foxg½

¼II½ vye ¼i;klre½ bR;Fk prFkh

¼i½ jke% jko.kk; vye A

¼ii½ lfud% fjio vye A

¼iii½ v;e ikB% Nk=H;% vye A

¼iv½ fonoku e[kk; vye A

¼v½ bn /ku ---------- ---------- vye ¼;kpd½A

¼vi½ bekfu i"ikf.k ---------- ---------- vye ¼i"iekyk½A

¼vii½ ,"k% eYy% ---------- ---------- vye ¼rn½A

¼III½ LofLr ¼dY;k.k Hkor½ ;kx&prFkh HkofrA

LofLr HkoR; LofLr f'k";k;

LofLr jkK tuH;% LofLr

LofLr itkH;%

¼x½ lDrh%

¼i½ u ;Dre rY;koLFk ihMf;reA

¼i½ bnkuh foØhri.; bo ----------

¼iii½ ukg nfjn%] ;r%

¼iv½ ----------

/kkr: ikf.k

uh ¼u;½ ¼ijLEkin½ ¼Hokfnx.kr%½

	yVydkj%			yVydkj%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	u;fr	u;r%	u;fUr	u";fr	u";r%	u";fUr
e0 i0	u;fl	u;Fk%	u;Fk	u";fl	u";Fk%	u";Fk
m0 i0	u;kfe	u;ko%	u;ke%	u";kfe	u";ko%	u";ke%

		y³ydkj%			ykVydkj%	
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	vu;r	vu;rke	vu;u	u;r	u;rke	u;Ur
e0 i0	vu;%	vu;re	vu;r	u;	u;re	u;r
m0 i0	vu;e	vu;ko	vu;ke	u;kfu	u;ko	u;ke

fof/kfy³

i0 i0	u;r	u;rke	u;;%
e0 i0	u;%	u;re	u;r
m0 i0	u;;e	u;o	u;e

uh ¼u;½ ¼vkReuin½

		yVydkj%			yVydkj%	
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	u;r	u;r	u;Ur	u";r	u";r	u";Ur
e0 i0	u;l	u;Fk	u;/o	u";l	u";Fk	u";/o
m0 i0	u;	u;kog	u;keg	u";	u";kog	u";keg
		y³ydkj%			ykVydkj%	
i0 i0	vu;r	vu;rke	vu;Ur	u;rke	u;rke	u;Urke
e0 i0	vu;Fkk%	vu;Fkke	vu;/oe	u;Lo	u;Fkke	u;/oe
m0 i0	vu;	vu;kofg	vu;kefg	u;	u;kog	u;keg

fof/kfy³

i0 i0	u;r	u;rke	u;ju
e0 i0	u;Fkk%	u;Fkke	u;/oe
m0 i0	u;;	u;ofg	u;efg

,oeo Hkt /kkrk% vfi :ikf.k HkofrA

ijLEkin&

yVydkj%& Hktfr ----------(yVydkj%& Hk{;fr ----------

y³ydkj%& vHktr ----------(ykVydkj%& Hktr ----------

fof/kfy³& Hktr ----------A

vkReuin&

yVydkj%& Hktr ----------(yVydkj%& Hk{;r ----------

y³ydkj%& vHktr ----------(ykVydkj%& Hktrke ----------

fof/kfy³& Hktr ----------A

yHk ¼Hokfnx.kr%½ vkReuinh

		yVydkj%			yVydkj%	
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	yHkr	yHkr	yHkUr	yIL;r	yIL;r	yIL;Ur
e0 i0	yHkl	yHkFk	yHk/o	yIL;l	yIL;Fk	yIL;/o
m0 i0	yHk	yHkkog	yHkkeg	yIL;	yIL;kog	yIL;keg

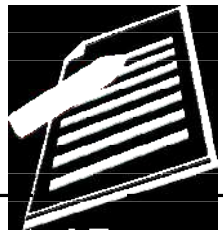

		y³ydkj%			ykVydkj%	
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	vyHkr	vyHkrke	vyHkUr	yHkrke	yHkrke	yHkUrke
e0 i0	vyHkFkk%	vyHkFkke	vyHk/oe	yHkLo	yHkFkke	yHk/oe
m0 i0	vyHk	vyHkkofg	vyHkkefg	yHk	yHkkog	yHkkeg

	fof/kfy³		
i0 i0	yHkr	yHk;krke	yHkju
e0 i0	yHkFkk%	yHk;kFkke	yHk/oe
m0 i0	yHk;	yHkofg	yHkefg

,oeo lo/kkrk% : ikf.k HkofUrA

lo ¼Hokfnx.kr½ vkReuinh&

yVydkj%& lor ----------(yVydkj%& lfo";r ----------

y³ydkj%& vlor ----------(ykVydkj%& lorke ----------

fof/kfy³& lorke ----------A

;kp ¼Hokfnx.kr½ mHk;inh ijLein

		yVydkj%			yVydkj%	
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	;kpfr	;kpr%	;kpfUr	;kfp";fr	;kfp";r%	;kfp";fUr
e0 i0	;kpfl	;kpFk%	;kpFk	;kfp";fl	;kfp";Fk%	;kfp";Fk
m0 i0	;kpkfe	;kpko%	;kpke%	;kfp";kfe	;kfp";ko%	;kfp";ke%
		y³ydkj%			ykVydkj%	
i0 i0	v;kpr	v;kprke	v;kpu	;kpr	;kprke	;kpUr
e0 i0	v;kp%	v;kpre	v;kpr	;kp	;kpre	;kpr
m0 i0	v;kpe	v;kpko	v;kpke	;kpkfu	;kpko	;kpke

	fof/kfy³		
i0 i0	;kpr	;kprke	;kp;%
e0 i0	;kp%	;kpre	;kpr
m0 i0	;kp;e	;kpo	;kpe

vkReuin

yVydkj%& ;kpr ----------(yVydkj%& ;kfp";r ----------

y³ydkj%& v;kpr ----------(ykVydkj%& ;kprke ----------

fof/kfy³& ;kpr ----------A

^Hkt* /kkr% vfi mHk;inhA Hkt /kkrk% : ikf.k vfi ^;kp* /kkrk% : ikf.k bo HkofUrA doy yVydkj fHkUurk orr

ijLein&

yVydkj%& Hktfr ----------(yVydkj%& Hkft";fr----------

y³ydkj%& vHktr ----------(ykVydkj%& Hktr ----------

fof/kfy³& Hktr ----------A

vkReuin&
yVydkj%& Hktr ----------(yVydkj%& Hk{;r ----------
y³ydkj%& vHktr ----------(ykVydkj%& Hktrke ----------
fof/kfy³& Hktr ----------A

ikBxrç'uk% 22-2

1- ¼d½ pk#nÙkL; xg pkj% fd fpUrf;Rok vkxr%\
¼[k½ rL; pkjde.kk pk#nÙk% dFk ^ÑrkFk%* vHkor\
¼x½ mTtf;U;k d% vLekd xgoHko u tkukfr\
¼?k½ /krk pk#nÙk pfj=.k ifj{kr dFk eU;r\
¼³½ /kr;k l pkfj=ifj{kru dFk jf{kr%\

2- pk#nÙkL; eru nfjn"k fd nyHke Hkofr\
¼d½ /kue ¼[k½ lR;e ¼x½ cf)% ¼?k½ /k;e

3- pk#nÙk% ukg nfjn% bfr fdeFk dFk;fr\
¼d½ rL; foHkokuxrk Hkk;k iRuh
¼[k½ rL; l[k n%[k lâr vfLr
¼x½ rL; lR; u ifjHk"Ve
¼?k½ rL; mi;Dr lo fon;r

22-4 fde vf/kxre

- pk#nÙk% lR;fi;% lPpfj=% /kuykHkkr fojä% vfLrA
- fon"kd% pk#nÙkL; gkL;fi;% l[kk vfLrA rL; uke e=;% vfLrA
- pk#nÙkL; iRuh vk;/krk vfLrA lk ifrork lEekuuh;k xfg.kh vfLrA
- vk;/krk iR;% ;'k% j{kkFk Lofi;e vkHk"k.k olUrluk; i;PNfrA
- ukV;k'kL; lkje vrho eukj tde vfLrA
- ykVydkjfØ;kinkuk y³ydkj ifjoru dr 'kD;rA
- LofLr] vye ¼i;kIR;Fk½ in;k% ;kx prFkh] vye ¼fu"k/kkFk½ rrh;k HkofrA ^Ñr* ;kx r "k"BhA
- i.ko%] e ³%] oh.kk ok|;U=kf.k lfUrA

22-5 ;kX;rkfoLrkj%

¼d½ ePNdfVde& lLÑrlkfgR;ukV;txfr ePNdfVde ukVde vU;re orrA bn ukVde ,d idj.k orrA idj.kL; oÙke ykfdde dfodfYir p HkofrA vL; uk;d% pk#nÙk% /khji'kkUry{k.k;Dr% e/;edyL; lkekU;% tu% orrA mnkjr;k nku'khyr;k p l% fu/ku% tk;rA ukVd pkjlod'kkdfVdpk.Mkyknhfu lkekU;ik=kf.k lfUrA ukf;dk olUrluk vfi ,dk xf.kdk vfLrA ukVddkj% vfLeu ukVd lkekU;thouL; ;FkkFkfp=.k ÑrokuA

¼[k½ 'knd% ePNdfVdukVdL; jpf;rk 'knd% ,d% jktk vklhrA l% /ke'kkL=] |rdyk;k] pk;dyk;k] ykdfo|k;k p fu".kkr% vklhrA 'kndL; fLFkfrdky% rrh;'krkÇnh eU;rA v; ukVddkj% HkkjrL; nf{k.kr% irh;rA

¼x½ HkkofoLrkj%

n';e ykdkDr;% lDr;%

¼d½ vki.kkUrjjF;k foHkkx"k l[k dDdjk% vfi llrk%A v/kjk=% ije ,rr n';e dDdjk% vfi l[ku llrk%A fu%'kÇnk jkf=%A

¼[k½ vy llrtu ick/kf;reA

¼x½ u tku diV'kf;r ijekFkllre okA

¼?k½ bnkuh foØhri.; bo of.kt% l[k LolL;kfeA ¼fuf'pUr%½

¼³½ fde vg ifjgklL;kfi n'kdky u tkukfeA

¼p½ lR; p u ifjHk"V ;nnfjn"k nyHkeA

¼N½ ifrork% uk;% nyHkk% ykdA

¼t½ HkrHkkX; r uk;dk iklukfr i#"k"kHkA

¼>½ nkr0;eUu fof/kor lRÑR; u r yhy;kA ¼ckydk.Me 93@94½

¼¥½ dkyk fg njfrØe%A ¼vj.;dk.Me 68@29½

Hkk"kkfoLrkj%

¼d½ miinfoHkDr;%

dkjdfoHkfDr% & dkjde vkfJR; ;k foHkfDr% Hkofr] lk dkjdfoHkfDr% dF;rA

;Fkk& ¼i½ Roe dyeu fy[kflA

¼ii½ oukr d% vkxr%\

v= Øe'k% dj.kdkjde viknkudkjd pkfLrA vr% r= rrh;k i peh foHkDrh Hkor%A ;r% dj.kdkjd rrh;k Hkofr] viknkudkjd ¼iFkxFk½ i peh HkofrA

miinfoHkfDr% & ;nk fdefi ine vkfJR; dkjdfoHkfDr% u Hkofr] vU;k foHkfDr% Hkofr] rnk miinfoHkfDri;kx% dF;rA

;Fkk& f}rh;k miinfoHkfDr% ¼i½ fo|k fouk Kku u HkofrA

rrh;k miinfoHkfDr% ¼ii½ i=.k lg vkxr% firkA

¼iii½ ro cyu ln'k% d% vfLr\

v= ^fouk* ^lg*] ^ln'k%* ,r miinkfu lfUrA vr% r= Øe'k% f}rh;k rrh;kfoHkfDr n';rA

prFkh miinfoHkfDr% ¼i½ xjo ue%A v= ^ue%* ;kx prFkhA

¼ii½ i=k; Ø/;frA v= ^Ø/k* /kkr;kx prFkhA

ipeh miinfoHkfDr% ¼i½ fo|ky;kr cfg%A o{kk% lfUrA

¼ii½ v'kkd% ';kekr iV%A

v= ^cfg%* in;kx i pehA ryuk ,dL; mRd"kKkiu p i peh HkofrA

"k"Bh miinfoHkfDr% ¼i½ dr iR;;;kx ¼Y;V½ "k"Bh HkofrA

d"V U;klL; j{k.keA

¼ii½ fu/kkj.k vFk "k"Bh ok llreh HkofrA

;Fkk ¼i½ i"ik.kke@i"i"k dey J"Be ¼"k"Bh@llreh½

¼ii½ loNk="k d'ky% ¼llreh½

¼ii½ fui.k%] in;kx·fi llreh HkofrA

;) fui.k%A

v= fof'k"Ve vo/k;e vfLr&

;= dkjd foHkfDr% iklrk Hkofr] miinfoHkfDr% vfi iklrk Hkofr] rnk miinfoHkfDr% ,o Hkfo";frA

ykVydkjL; okD;kuk y³ydkj ifjorueA ykVydkj% vkKk;k HkofrA y³ p HkrdkyA Hkk"kkn"V;k vL; ifjorue egÙoi.keA

;Fkk% firk Nk=e vkfn'kfr & Roe fo|ky; xPNA ¼ykVydkj%½

rnk Nk=% firj onfr & vg fo|ky;e vxPNeA vFkkr vkn'kkr ioeo vkKkikyu ÑrokuA

22-6 ikBkUrç'uk%

1- ¼d½ pk#nÙk% fe=.k lg xg foyEcu dFke vkxroku\

¼[k½ fon"kd% lo.kHkk.M Lolu dLe nÙkoku\

¼x½ 'kfoyd% fd fd ok|;U=e pk#nÙkL; xg n"Voku\

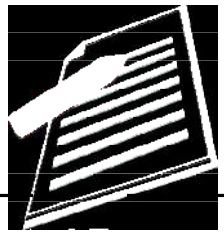

¼?k½ mTtf;U;k lo pk#nÙkL;fo"k; fd tkufUr\

¼³½ pk#nÙkL; gLr dL;k% U;kl% vklhr\

¼p½ vk;k/krk oLkUrluk;k% U;kl:i inÙkk% vydkjk% viârk% bfr JRok fd dFk;fr\

2- v/kkfyf[krx.kk% dL; dL; pfj=.k lEc)k% fy[krA

lR;okfnrk] e=hHkko%] R;kx'khyrk] /k;e] lodku ifr dk#.;e] l[kn%[k;k% leRoe] lfg".krkA

¼d½ pk#nÙk% ¼i½ ---------- ¼ii½ ----------

¼[k½ fon"kd% ¼iii½ ---------- ¼iv½ ----------

¼x½ 'kfoyd% ¼v½ ---------- ¼vi½ ----------

¼?k½ /krk ¼vii½ ---------- ¼viii½ ----------

3- pk#nÙkL; pfj=fp=.k LoPN;k i p@"kV okD;"k fy[krA

4- ^vk;/krk* dhn'kh xfg.kh vfLr\ prokD;"k fy[krA

5- dk"BdkUr'kCn"k miinfoHkfDr i;T; fjDrLFkkuifr d#r&

¼d½ LofLr ---------- ,"k vkxrk·fLeA ¼Hkor½

¼[k½ Hkk% vy ----------A ¼ifjgkl½

¼x½ rr% l% Lo ---------- fd dFkf;";frA ¼fe=½

¼?k½ ---------- Ñr irhPN bek jRuekfydkeA ¼rr½

¼³½ o;L;! fn"V;k fi; ---------- fuon;kfeA ¼;"en½

6- fufn"V/kkrfHk% Dr iR;;;kxu okD;ifr d#r

¼d½ vki.k"k dDdjk% l[k ----------A ¼Loi $ Dr½

¼[k½ ---------- vklu vkL;rkeA ¼fo $ Lr $ Dr½

¼x½ dFk ---------- Hkork\ ¼fo $ Le $ Dr½

¼?k½ olUrlu;k Lo.kkHk"k.kkfu pk#nÙkk; U;kl:i.k ----------A ¼nk $ Dr½

7- fun'kkulkje mi;Dr% /kkr:i% fjDrLFkkukfu ij;r

¼i½ firk i=h ikB'kkyk ----------A ¼uh& yVydkj%½

¼ii½ _"k;% tuku lUekxe ----------A ¼uh& y³ydkj%½

¼iii½ Nk=% ifjJe.k fo|k ----------A ¼YkHk&fof/kfy³½

¼iv½ l;kX;k% fo|kfFku% ijLdkjku ----------A ¼yHk&yVydkj%½

¼v½ Ro Lojk"V ekror ----------A ¼lo&ykVydkj%½

¼vi½ o; Lofirjk vgfu'k ----------A ¼lo&yVydkj%½

¼vii½ ;kpdk% /kfudku /kue ----------A ¼;kp&y³ydkj%½

¼viii½ Ro defi fdefi u ----------A ¼;kp&ykVydkj%½

¼ix½ vfHkrlre v;% vfi ekno ----------A ¼Hkt&yVydkj%½

¼x½ HkDrk% ije'oj ----------A ¼Hkt&fof/kfy³½

22-7 mÙkjkf.k

22-3 ck/ki'uk%

1- ¼[k½

2- ¼x½

3- ¼x½

4- ¼d½

5- ¼x½

6- ¼?k½

ikBxri'uk%

22-1 1- ¼d½ fon"kd pk#nÙk p

¼[k½ fu%'ok l%] nf"Vxk<fuehfyrk

¼x½ HkouiR;;kr

¼?k½ ;r% pk#nÙkL; xg ok|;U=kf.k iLrdkfu ,o ru n"Vkfu u fdefi eY;oku oLrA

¼³½ e=;L; ik'o lo.kHkk.M o/kekudu nÙkeA

2- d 3- x

22-2 1- ¼d½ pk; dre

¼[k½ iRU;k% vudyrk n"Vok ÑrkFk% HkofrA

¼x½ lântu%

¼?k½ U;kIL; j{k.kkHkkou

¼³½ lk jRukoyh Lo veY;e vkHk"k.k iR;% ;'kk j{kkFk nÙkorhA

2- ¼[k½

3- ¼?k½

22-6 ikBkUrj 'uk%

1- ¼d½ pk#nÙk% l³hrxk"B;k Hkkx xghRok foyEcu vkxrokuA

¼[k½ 'kfoydk;

¼x½ i.ko(en³e oh.kk

¼?k½ pk#nÙkL; xgoHkoe

¼³½ olUrluk;k%

¼p½ vk;/krk dFk;fr vk;i=% pkfj=.k ifj{kr%A

2- ¼d½ pk#nÙk% lR;okfnrk] l[kn%[k;k% lEkRoe lodku ifr dk:.;eA

¼[k½ fon"kd% e=hHkko%

¼x½ 'kfoyd] pk;e

¼?k½ /krk & R;kx'khyrk] lfg".krk

3- LoPN;k i p@"kVokD;kfu y[kuh;kfuA

4- LoPN;k pfj=fp=.k prokD;"k d#rA

5- ¼d½ HkoR;

¼[k½ ifjgklu

¼x½ fe=k;

¼?k½ rL;

¼³½ rH;e

6- ¼d½ llrk% ¼[k½ foLrh.k ¼x½ foLere ¼?k½ nÙkfu

7- ¼i½ u;fr vFkok u;r

¼ii½ vu;u vFkok vu;Ur

¼iii½ yHkr

¼iv½ ylL;Ur

¼v½ loLo

¼vi½ lokeg

¼vii½ v;kpu vFkok v;kpUr

¼viii½ ;kp vFkok ;kpLo

¼ix½ Hktfr vFkok Hktr

¼x½ Hkt;% vFkok Hktju

23

ân;&ifjorue

lkj lTtuk vfi HkofUr ntuk'pkfiA ntukLr ik;% ijihMk;ke vkuUne vuHkofUrA ije ,rkn'kk vfi il³k miyH;Ur ;= lTtukuk egki#"kk.kk lXkR;k r"kke n"Vkuke ân;ifjorue tkre] r dekx R;DRok lRiFkxkfeu vHkouA vfLeu ^ân;ifjorue* bfr ukV;k'k·fi o; iBke ;r Hkxor ckf/klÙoL; tUekUrj vnHkrcfynku n"Vok n"Vk jk{klk dFk Øjrk R;dRok lân;k tkrk bfrA

mí';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- ^ân;ifjorue* bfr ukV;k'kL; vfHku; dr 'k{;fr(
- jkK e=cyL; pfj=fp=.k dfj";fr(
- e=cyL; R;kxHkkouk;k mYy[k dfj";fr(
- vfglk;k egÙo yf[k";fr(
- leLrinkuke fo'k"kr cgohfglekIL; foxg dfj";fr(
- ^r0;r* iR;;L; f="k fy³"k i;kx dfj";fr(
- nk] /kk /kkRok :ikf.k i;kDr leFk Hkfo";frA

fØ;kdykiZ

23-1

23-2

23-3

mifjnÙkkfu fp=kf.k n"Vok e t"kk;k inÙkk okD;k v/kkfyf[krk dFkk ij;r&

,d% v³fyeky uked% y.Bd% vklhrA l% uouofr% v³yhuk ekyke /kkj;fr LeA l% v³yhuk 'krd /kkjf;r Ñrifrk% vklhrA l% y.Bd% ,dnk xPNUr c)e mPp% mPpk; dFk;fr 1---------- ----------A ee ekyk;k 'krek v³yh roo Hkfo";frA 2---------- ij 3---------- bfr c)% iPNfrA vg Hkor% lkgl n"Vok 4----------A rnk egkRek c)% mifn'kfr 5---------- ----------] 6----------A

t"kk

vg r fLFkr% vfLe] fr"B vx ek xPNA Ro dnk fojr% Hkfo";fl\ ikf.ko/k R; t] ureLrd% vfLe] vfglk ijek /ke%A

23-1 eyikB%

ân;&ifjorue

loiFke iBukr ioe v= o; ik=k.kk ifjp; iklue%A

e=cy% &jktk

i p;{kk%&:"Vu ;{k'oj.k LojkT;kr fu"dkflrk% vijkf/ku%] ckã.ko"k/kkfj.k% ;{kk%A

xkikyd%& jkK% e=cyL; jkT; ,d% o'khoknd%A

eU=h &jkK% e=cyL; ,d% eU=hA

bnkuhe eyikB iBke%A

¼LFkkue & ?kkje vj.;e½

¼le;% & ikroyk½

¼rr% ifo'kfUr /krckã.ko'kk% i p ;{kk%½

iFke% & vgk 'okinHkf;"Bk·; ouin'k%A v= r jfofdj.kk% vfi vk'kf k% bo ifo'kfUrA

f}rh;% & lR; onflA v= lEikIrk o; Loj fogr iHkfo";ke%A e=cyL; jkT; r ik.k/kkj.ke vfi n"dj tkre HkktukHkkokrA

r`rh;% & ¼mPp% iglu½ 'kkdHkkftuk e/; drk·Lekd fif'krk'kukuk thou&fuokg%\

prFk% & vLekde vijk/kuo #"Vu ;{k'oj.k o; LojkT;kr fuokflrk%A

i pe% & fd oFkk fpUruu\ v=o ou LoPN;k fogfj";ke%A

¼lglk o'kh/ofu% x tfr½

lo;{kk% & drk·fLeu ?kkj fofiu lxhrde\ dk·;e o'khokndu%\ ,r] ,r i';ke%A /ofue vuljUrk ;ke%A

iFke% & rd;kfe] ukfrnj d'pu ejyh okn;frA

f}rh;% & vgk] Kk;r·/kuk ;=rk xkok fopjfUr] rRlehi ,o ru ejyhokndu Hkfor0;eA

r`rh;% ;{k%& i';r] i';r oVr#ry fu"k..k% df'pn ;ok o'kh /oufrA reilike%A

'kCnkFk%

?kkje ¾ Hk;dj
vj.;e ¾ txy
ikroyk ¾ lcg dk le;
/krckã.ko'k% ¾ ckã.k dk o"k /kkj.k fd, g,
'okinHkf;"B% ¾ vud i'kvk l ;Dr
Loje ¾ LoPNkiod
fogr iHkfo";ke% ¾ fogkj dj ldx
n"djtkre ¾ dfBu gk x;k g
iglu ¾ glr g,
'kkdHkkftuk ¾ lkx [kku okyk d
fif'krk'kukuk ¾ dPpk ekl [kku okyk dk
#"Vu ¾ ukjkt g,
fuokflrk% ¾ fudky fn, x, g
oFkk ¾ 0;Fk gh
fogfj";ke% ¾ fogkj djx
o'kh/ofu% ¾ ckljh dh vkokt
x×tfr ¾ xtrh g
fofiu ¾ txy e
o'khokndu% ¾ ckljh ctku okyk
;ke% ¾ tkr g
rd;kfe ¾ lkprk g
okn;fr ¾ ctk jgk g
v/kuk ¾ vc
Kk;r ¾ irk pyk g

23-4

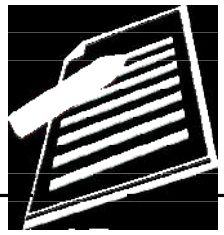

f}rh;k n';e

¼rr% ifo'kfr ;Fkk fufn"Vdek xkikyd%½

xkikyd% & ¼ckã.ko'kku ;{kku foykD;½

Lokxre] v= HkorkeA dr% lek;krk% HkoUr%\

;{kk% & vj.;n'kukRldk% o;e bgkxrk% Le%A ij Roe ,dkdh fopju] o'kh p okn;u Hkhfr u vuHkofIA

xkikyd% & drk Hkhfr%\ Hkxofr ckf/klRo e=hcy jkT; 'kklfr lok% itk% fuHk;k% lfUrA df'pr defi ihMf;r u iHkofrA

;{kk% & fde jk{klk% vfi\

xkikyd% & vFk fdeA ;fn dkrgy] J;rkeA

loikf.k"k /kre=hHkkok e=cyk fg ftrfUn;x.k%] d#.kkifji.keuk%] vfglk;k p ifrf"Brk orrA e=h ,o rL; jkK% cyeA Øk/k r l tkukfr ,o uA lU;lxBue vkpkjj{k.kkFkeoA rL; egkLoLR;;uu ifjjf{kr itktue vdkj.k}"kijk% ;{kjk{klk% vfi fgflr u iHkofUrA enHkk"kh l%] lE;d p iFoh iky;frA

;{kk% & ;FkkFk L;kr Ronh; dFkueA vLr] Roe= /ku'pkj;] o'kh p okn; o;ex xPNke%A ¼lo fu"ØkUrk%½

r`rh;k n';e

¼LFkkue& jkt lHkkA le;% vijkguoykA Hkifr% flgklue& f/kfr"Bfr]A

¼}kjiky% ifo';½

xko% ¾ xk,
ejyhokndu Hkhor0;e ¾ ejyh ctku okyk gkxk
i';r ¾ n[kk
fu"k..k% ¾ cBk gvk
;ok ¾ uktoku
reilike% ¾ mld ikl tkr g
;Fkkfufn"Vdek ¾ t lk fun'k fn;k
x;k g ol gh dk; djr g,
lek;krk% ¾ vk, g
vj.;n'kukRld% ¾ txy n[ku dh mRldrk l
,dkdh ¾ vdy
Hkhfre ¾ Hk; dk
jkT;'kklfr ¾ jkT; ij 'kklu dju ij
ihMf;r u iHkofr ¾ rx ugh dj ldrk
/kre=hHkko% ¾ fe=rk dk Hkko /kkj.k fd, g,
Ük;rke ¾ lfu,
d#.kkifji.keuk% ¾ d#.kk l ftldk eu Hkjk gvk g
vfglk;k ifrf"Br% ¾ fdlh dk u ekju e yxk gvk
LoLR;;uu ¾ j{kd l
vdkj.k}"kijk% ¾ fcuk dkj.k }"k l
;Dr
lE;d ¾ vPNh rjg l
;FkkFk% ¾ lp
Ronh; ¾ rEgkjk
/ku% ¾ xk;k dk
fu"ØkUrk% ¾ fudy tkr g
vijkg.koyk ¾ nkigj dk le;

}kjiky% & t;r egkjkt%A dpu ckã.ko'kk% i p ifFkdk% HkktuPN;k }kjn'k fr"BfUrA

e=cy% & fde vfrFk;%A HkktuPN;k cfg% fr"BfUr lknje io'k;A

¼jkt lHkk ifo';½

,d% ckã.k%& egkjktk fot;rkeA njkr lEikIrk% o;e {k/k;k fiikl;k p ihfMrk% Le%A ;"ekd x.kx.k[;kfre vknk; p fu'kE; bg lekxrk%A

e=cy% & vfrFkhuk lok vLekd /ke%A ;FkPN HkkT; i; p ylL;/oA ¼efU=.k ifr½ efU=ojA ,r"kk HkktukfndL; 0;oLFkk fØ;rkeA

eU=h & ;FkkKki;fr no%A

¼fu"ØE; iu% ifo';½

no! Hkktue vkuhreA

ckã.kk% & ¼jktkfpr fofo/k Hkktu n"Vok½ o;e urn Hk{kf;";ke%A o; ;{kk%A ekl #f/kjeo vLekd fi; HkktueA rno miuh;rkeA

¼lglk r nh?kkdkj fodjky :i /kkj;fUr½

jktk & vkRexreA lEifr fd djokf.k\ ,r"kk HkktukFk vU;"kk thokuke fglk Hkfo";frA u e jkpr thofglkA ¼{k.k fofpUR;½ Hkor] n"V% mik;%A vg LongL; eklu ,rku ri;kfeA ¼idk'ke½ efU=oj! vefu eklkfu 'kkf.krkfu p ykdL; fgrkFkeo /krkfuA v| ;fn r"kke mi;kx% vfrfFkÑr Hkor rr r ee lkHkkX;e vfLrA vr% vg Lo'kjhj.k vkfrF; dÙkfePNkfeA

vf/kfr"Bfr ¾ cBrk g
ifo'; ¾ io'k djd
io'k; ¾ io'k djkvk
fot;re ¾ t; gk
{k/k;k ¾ Hk[k l
fiikl;k ¾ l;kl l
[;kfre ¾ iflf) dk
fu'kE; ¾ ludj
HkkT;e ¾ [kku ;kX;
i;e ¾ ihu ;kX;
fu"ØE; ¾ fudydj
miuh;rke ¾ ykb,
nh?kkdkje ¾ yEc vkdkj oky
fodjky :i ¾ Hk;dj :i dk
lEifr ¾ vc
e ¾ e>
thofglk ¾ ikf.k;k dk fouk'k
{k.ke ¾ FkkMh nj
fofpUR; ¾ lkpdj
ri;kfe ¾ rlr djrk g
vefu ¾ ;
'kkf.krkfu ¾ jDr
/krkfu ¾ /kkj.k fd, x, g
vkfrF;e ¾ vfrfFk lRdkj
vuof{kre ¾ mi{kk dju d fy,
inkug"kkfr'k;kr ¾ nku nu d
fy, g"kkfrjd e ¼vR;f/kd [k'kh
e½ lfo|ekue ¾ oLr d ektn
jgu ij] foLi"Ve ¾ lkQ lkQ
;kfpr% ¾ ekxu ij
fljk% ¾ ukfM;k] /kefu;k
ekpf;re ¾ gVku d fy,
fuf'kre ¾ rh[k
fufL='ke ¾ 'kL=] ryokj dk
eklPNnonukfHk% ¾ ekl dkVu dh
ihMk l] fojE;rke ¾ #d tkb,
u% ¾ gekj] {keLo ¾ {kek dj
ikf.kfglke ¾ ikf.k;k d fouk'k
dk] ijn0; ykHke ¾ nlj d /ku
d ifr ykyp dk
fo"kor ¾ tgj dh rjg
R;tUr ¾ NkM n
ifrtkuhe% ¾ ifrKk djr g
Li{;ke% ¾ N,x
vUrfgrk HkofUr ¾ fNi tkr g
noÑi;k ¾ b'oj dh Ñik l
v{krng% ¾ LoLFk 'kjhj okyk

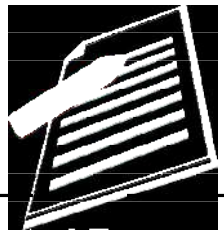

eU=h & ukgfr no% inkug"kkfr'k;kr vujDrkuke itkuk fgrkfgre vuof{kreA vfi p i pkuke ,r"kk Ñr txr vuFkhdÙk0;e bfr dk·; /keekxk noL;A

jktk & J;rke

lfo|eku ukLrhfr c;knLef}/k% dFkeA
u nkL;kehR;lR; ok foLi"Vefi ;kfpr%AA1AA

rUu ek okjf;regUR;= HkoUr%A o|k% vkg;Urke ipfljk% ekpf;reA
¼o|% rFkk Ñr lfr jktk Lo; fuf'kr fufL='keknk; Loeklkfu fNÙok rH;% i;PNfr½

;{kk% & ¼vkRexre½ vgk fofp=k·; ui%A ekIPNnonukfHk% vdEieku% ilUuonu% fojktrA ¼idk'ke½ vyey no fojE;rke Lo'kjhjihMkilxkrA ;|fi rok;e|e% ykdfgrk;o rFkkfi vKkuo'kkr Lofgrefi vi';nfHk% ;n vLekfHk% ,o ihfMr% Hkoku rnFk {keLo u% vijk/keA ¼jkK% ikn;k% irfUr½

jktk% & ;fn HkoUr% vLefRi;fePNfUr rfg vLekr {k.kkr ikf.kfglke] ijn0;ykHke] e|iku fufUnropukfu p fo"kor R;tUrA

;{kk% & ifrtkuhe% o;eA u iu% dnkfi ekle Li{;ke%A ¼;{kk% i.kE; inf{k.kk p ÑRok vUrfgrk% HkofUr½

¼vkdk'k% nUnfHk/ofuuk ifjr%A i"iof"V% HkofrA noÑi;k e=cy% jktk v{krng% fojktrA

23-2 ck/kç'uk%

1- okD;k'kku ey;r

[k.M% ^d*	[k.M% ^[k*
¼d½ drk·fLeu ?kkj	¼i½ ouin'k%
¼[k½ Hkxofr ckf/klÙo e=cy jkT; 'kklfr	¼ii½ vknk; p fu'kE; bg
¼x½ 'okinHkf;"Bk·;e	¼iii½ vdEieku% ilUuonu%
¼?k½ ;"ekd x.kx.k[;kfre	¼iv½ lok% itk% fuHk;k% lfUr
¼³½ ekIPNnonukfHk%	¼v½ fofiu lxhrde

2- ikB ifBRok fjDrLFkkukfu ij;r

v= r jfofdj.kk% vfi ¼i½ ---------- bo ifo'kfUrA Roedkdh ¼ii½ ---------- o'kh p okn;u ¼iii½ ---------- ukuHkoflA ¼iv½ ---------- lok vLekd /ke%A o|k% ¼v½ ---------- fljk% ekpf;reA u iu% dnkfi ekl ¼vi½ ----------

3- ,r"kk dFkukuk d% d% oDrk\

¼d½ vLekd vijk/kuo #"Vu ;{k'oj.k o; LojkT;kr fuokflrk%A

¼[k½ rd;kfe] ukfrnj d'pu ejyh okn;frA

¼x½ Lokxre] v= HkorkeA dr% lek;krk% HkoUr%\

¼?k½ fd jk{klk% vfi\

¼³½ vfrFkhuk lok vLekd /ke%A

23-3 v/kuk voxPNke%

iFke% v'k%

LFkkue ?kkje vj.;e ---------- reilike%A

bnkuh tkuhe% p ;r dFk ou i p ;{kk% ckã.ko'k HkefUr] ,d o'khoknd p i';fUrA

fd HkoUr% tkufUr ;r egkReu% c)L; ^ckf/klÙo%* bfr vij uke vfi vfLr\ vke ckf/klÙo% bfr uke r rL; ck)lU;kflu% Hkofr ;% i.kKkuL; miyC/k% ekx vxlj% orrA l% i.kc)Ro ikl; tUe&ej.k&n%[kcU/kukr efDr ¼ek{k½ iklukfrA

ckf/klÙoL; iotUeuke vudk% dFkk% fo|UrA ckf/klÙo% ^egkRek c)%* bfr ukEuk ifl)k·HkrA rL; iotUeuk dFkk% vfi HkonfHk% Jrk% ifBrk% vfiA rk% dFkk% ^tkrddFkk* bfr dF;UrA ,rklk dFkkuk lxg% ^tkrdekyk* bfr xFk vfLrA

ckf/klÙo% ^e=cy* bfr ukEuk ifl)% ui% vklhrA rL; vfglkHkkou ;{kk.kk ân;ifjoru tkreA ru p ;{kk% fglHkko R;DRkoUr%A

¼1½ vgk] 'okinHkf;"Bk·;s ouin'k%

;{kk% no;kfufo'k"kL; ikf.ku% HkofUrA r /ku&liÙk% iHkk% dcjL; lodk% lfUr rL; dk"k p j{kfUrA

Hkofö% Jre ;r ;{kk.kk fuokl% xgu futu ouin'k HkofrA bn oue b;r l?kue vfLr ;= l;fdj.kkuk io'k% vfi dkfBU;u HkofrA v= oU;i'kuk O;k?kknhuk cgyrk orrA ;{kk.kk Hkktue vfi ekl 'kkf.krkfnd ,o HkofrA r i pl[;kdk% ;{kk% r= futu ou ikl; vfr eknUrA r r= LoPN;k HkfeRok fdefi vHkh"V

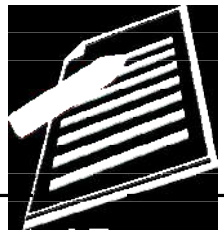

ekl kfnd p fgl ;k ikIr iHkofUrA vr ,o v= ^vgk! bfr 'kCn% r"kk lk'p; l [kHkko |kr ;frA

¼2½ loikf.k"k /kre=hHkkok ---------- p ifrf"Brk orr

xkikyd% e=cyL; x.kku o.k;u ;{kku ifr dFk;fr ;r e=cyu bfUn;"k fot ;% ikIr%A nhutuku ifr rL; ân; d#.kk;k% Hkko% vfLrA rL; eufl opfl def.k p thofglk;k% Hkko% loFkk ukfLr] vr% rL; thou vfglk ifrf"Brk orrA vU;·fi cgo% vfgldk% jktku% egki#"kk% ifl)k% lfUrA fd r"kk fo"k; Hkofö% ifBre Jre ok\ vke] ;Fkk f'kfo v'kkd%] egkRekxk/kh vkn;%A

¼3½ vLekd vijk/kuo ---------- LojkT;kr fuokflrk%

ou ,d% ;{k% vU;ku ;{kku ifr onfr ;r vLekfHk% tukuke vktkfl gÙke vijk/k% Ñr%] ;u vLekd ;{kkf/kifr% dcj% #"V% tkr%A l p vLeku n.M:i.k jkT;kr cfg% fu"dkflrokuA bn r lofofnr ;r fgldkuk Ñr v|kfi n.M0;oLFkk vfLrA ikphudky jkT;kr fu"dklue nML; ,d% idkj% vklhrA v|Ro fgldkuk Ñr dhn'kk% nMk% lfUr\ bfr fopkj;UrA

lkj%

ckã.ko'k/kkfj.k% i p ;{k% cHkf{krk% fiikflrk% p e=cyukEu% jkK% jkT; fopjfUrA r"k ,d% Lokxeudkj.ke vijk/k Ñr ;{kkf/kifruk jkT;fu%lkj.k dFk;frA r=o ou r dukfi xkikydu okfnr o'kh/ofue Ük.ofUrA lehi ,o xko% fopjfUr Le ru r% vufer ;r o'khoknd% xok lehi ,o HkorA fdfpr dkykuUrj rrh;% ;{k% loku vkgo;fr i';r] i';r] oVo{kL; ey dk·fi ;ok o'kh okn;frA rRik'o ,o pyke%A

ckã.k dk o'k /kkj.k fd, g, ikpk ;{k Hk[k l;kl e=cy d jkT; e ?ke jg gA mue l ,d viu vku dk dkj.k vijk/k fd, tku ij ;{kkf/kifr }kjk jkT; l ckgj fudkyk tkuk crkrk gA ogh ou e mUg fdlh Xoky }kjk ctkb xb o'kh dh /ofu lukb nrh gA ogk xk, ?ke jgh g] ftul o vueku yxkr g fd o'kh oknd xk;k d vkl ikl gkuk pkfg,A FkkMh nj ckn rhljk ;{k lHkh dk cykrk g& n[kk] n[kk] oV o{k d uhp dkb ;od c'kh ctk jgk g] pyk mlh d ikl pyr gA

0;kdj.kfcUno%

v/k% j[kkfdrin"k cgohfglekIL; rRi#"klekIL; p foxg /;kuu i';UrA

¼i½ /krckã.ko'kk% ;{kk% ifo'kfUr&/kr% ckã.kL; o'k% ;%] r ¼;{kL; fo'k"k.ke½

¼ii½ drk·Lekd fif'krk'kukuk thoufuokg%& fif'kre v'kue ;"kke] r"kke ¼vLekde bR;L; fo'k%½

¼iii½ Hkktukkkokr ik.k/kkj.kefi n"dj tkrEk&Hkktu L; vHkkokrA

¼iv½ o'kh/ofu% x tfrA o';k% ?ofu%

v= o; i';ke% ;r cgohfglekl vU;inL; i/kkurk vfLr rLe p vFkkulkje ^rr* louke i;T;rA ;Fkk iFke mnkgj.k ^r* louke ;{kH;% i;DreA rRi#"k lekl p mÙkjin i/kku HkofrA ;Fkk Hkktu L; vHkkokr bR;= vHkkokr bR;L; i/kkurk vfLrA

r0;r&iR;;L; i;kx%

(i) ru ejyhokndu Hkfor0;eA

r0;r& iR;; drin rrh;kfoHkDrk dein iFkekfoHkDr% fØ;k p dekulkj HkofrA ;fn okD; de ukfLr ¼;Fkk mifj nÙk mnkgj.k vfLr½ rnk fØ;k lnk uildfyx ,dopu vkxPNfrA ¼;Fkk v= Hfor0;e bfr ,dopu vfLRkA½

(ii) Ro;k fuR; ikB% Ler0;%A

(iii) vLekfHk% fuR;e ikr% xhrk ifBr0;kA

,ru Hkofö% fd Kkre\ vke r0;riR;;% /kkrk% HkofrA r0;r iR;;kUr in fo'k"k.k HkofrA

drin	ifYyx	uildfyx	L=hfyx :ikf.k
	noor	Qyor	yrkor
	¼ifBr0;%½	¼ifBr0;e½	¼ifBr0;k½

fofo/kiR;;k% milxk% p & v= Dr] reu 'kr iR;;kuk i;kx% vfLrA ,r"kk iR;;kuk i;kxL; fo"k; Hkofö% ioikB"k ifBreA v= iÑfr iR;;&i;kxL; vH;kl de%A

lEikIrk%	le $ i	$ vki $ Dr iR;;%	
fogre	fo $ √â	$ reu iR;;% ¼v0;-½	
iglu	i $ √gl	$ 'kr iR;;% ¼i-½	
fuokflr%	fuj $ √fol	$ f.kp $ Dr iR;;% ¼i-½	
vuljUr%	vu $ √l	$ 'kr iR;;% ¼i-½	
fu"k..k%	fu $ √ln	$ Dr iR;;% ¼i-½	

ikBxrç'uk% 23-1

1- ,dinu mÙkjr

¼d½ ;{kk% dhn'ko"kk% vklu\

¼[k½ v;e ouin'k% dhn'k%\

¼x½ dklke lehie ejyhokndu Hkfor0;e\

¼?k½ d= fu"k..k% ;ok o'kh okn;fr Le\

¼³½ d"kke e/; fif'krk'kukuk thoufuokg% dfBu% tkr%\

2- fo'k"k.k&fo'k";L; eyu fØ;rke

¼d½ ?kkje	¼i½ ouin'k%
¼[k½ #"Vu	¼ii½ fofiu
¼x½ v;e	¼iii½ ejyhokndu
¼?k½ ?kkj	¼iv½ ;{k'oj.k
¼³½ ru	¼v½ vj.;e

3- v= inkuke lR;e vFke ¼✓½ bfr fpguu] vlR; r ¼×½ bfr fpguu Li"Vhd#r

¼d½ vj.;e	¾	fofiue@Loje
¼[k½ xko%	¾	xkikydk%@/kuo%
¼x½ jfo%	¾	;{k%@l;%
¼?k½ n"dje	¾	dfBue@ldje
¼³½ Hkf;"B%	¾	fLFkj%@cgo%
¼p½ oyk	¾	le;%@foYoo{k%

f}rh;% v'k%

rr% ifo'kfr ;Fkk fufn"Vdek ---------- o;ex xPNke%] lo fu"ØkUrk%A

v/kuk ukVdL; f}rh;k'k ck/kke% tkuhe% p dFke xkikyd% ou LofuHkhdrk ;{kku ifr o.k;fr&

¼i½ dqrk Hkhfr%\ Hkxofr ckf/klÙo ---------- fuHk;k% lfUr

;{k% o'kh okn;Ur ;oku iPNfr ;r l% /kkj vj.; ,dkdh fopju o'kh p okn;u dFk u foHkfr\ rnk xkikyd% onfr ^^v= iotUefu c)% vfLeu tUefu e=cy% jktk 'kklu djkfrA l% /kre=hHkko%] vfglk;k p ifrf"Br%] Øk/ke dnkfi u

djkfRkA l% enHkk"kh jktk lE;d iFoh iky;frA v= r lok% itk% fuHk;k% fopjfUrA Hk;L; LFkkueo u vfLr v=A

¼ii½ e=h ,o rL; jkK% cye ---------- lE;d iFoh iky;frA

xkikyd% jkK% e=cyL; x.kku ;{kk.kk le{k o.k;fr ^^fe=rk rL; jkK% ey'kfDr% vr,o rL; lkFkd uke vfi e=cy% bfrA l% lE;d tkukfr ;r Øk/kkr ,o fouk'k% tk;r vr% l% Øk/kghu% fuHk;% pkfLrA

l% iFoh lE;d iky;frA lU; r jkT;0;ogkjkFkeoA l% dnkfi dBkjopu u onfrA bRFk rL; pfj=e vk'p;e;] ykdkÙkjx.k;Dr pA ,ofo/kL; jkK% jkT; o; itktuk% lf[ku% fuHk;k% p Le%A rL; e=hHkkocykr jkT; jk{kk% vfi vfgldk% tkrk%A

¼iii½ ;FkkFk L;kr Ronh; dFkue ---------- o;ex xPNke%A

xkikydL; e[kkr jkK% e=cyL; x.kku JRok vfi ;{kk% r}pu"k fo'okl u dofUrA lHkor% r jkK% 'khy ijhf{kre bPNfUrA vr ,o r xkikyd ifr mi{kkHkko n'k;Ur% dFk;fUr] ^^Roe= fuf'pUr% lu /ku'pkj; o'kh p okn;] o;e r vx xPNke%A

0;kdj.kfcUno%

v= inÙklU/khuk fo"k; ioikB"k ifBreoA r"kke v= iu% vH;kl de%A

lfU/kPNn%

Lokxre	¾	l $ vkxre] v $ vk ¾ o&;.k lfU/k%
vj.;n'kukRldk%	¾	vj.;n'ku $ mRldk%] v $ m ¾ vk x.klfU/k%
bgkxrk%	¾	bg $ vkxrk%] v $ vk ¾ vk] nh?klfU/k%
/ku'pkj;	¾	/ku% $ pkj; ¼'k½ pkj; folx% 'pRolf/k% p

leLrinkuk foxg%& HkonfHk% cgohfg&rRi#"klekl;k% fo"k; iFkek'k ifBreA bnkuh r"kk iu% vH;kl de%A

/kre=hHkko%	¾	/kr% e=hHkko% ;u l%]	cgohfg%
fuHk;k%	¾	fuxr Hk;e ;H;% r]	cgohfg%
ftrfUn;x.k%	¾	ftrk% bfUn;k.kk x.kk% ;u l%]	cgohfg%
d#.kkifji.keuk%	¾	d#.k;k ifji.k eu% ;L; l%]	cgohfg%
lU;l?kVue	¾	lU;kuke l?kVue]	"k"Bh rRi#"k%
loikf.k"k	¾	lo"k ikf.k"k	de/kkj;%
e=cy%	¾	e=L; cye ;fLeu l%]	cgohfg%

/kekFkdkeek{kk.kkekjkX;
lk/ku ;r%A
rLeknkjkX;nkuu
rnnÙk L;kPpr"V;eA

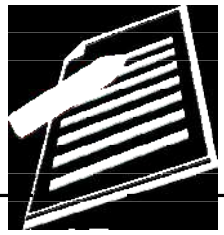

iR;;i;kx%& ioifBr ÑriR;;kuke v= iu% vH;kl de%A

foykD; ¾ fo $ ykd $ Y;i iR;;%

ifjjf{kre ¾ ifj $ j{k $ Dr iR;;%

fgflre ¾ fgl $ reu iR;;%

fu"ØkUrk% ¾ ful $ Øe $ Dr

fopju ¾ fo $ pj $ 'kr iR;;% ¼i-½

okn;u ¾ on $ f.kp $ 'kr iR;;% ¼i-½

Hkhfr% ¾ Hkh $ fDru iR;;% ¼fr½ Hkko vFk /kkrk% fDru iR;;k HkofrA ^fDru* i;kx lfr 'kCn% fuR;L=hfy³% HkofRkA

lkj%

;nk futu ou xkikyd% ckã.ko"kk.kke ;{kk.kke Lokxre djkfr rnk r ou rL; fuHkhdrk;k% dkj.k iPNfUrA l% dFk;fr ;r jkfK ckf/klÙo e=hcy jkT; 'kklfr] lo tuk% fuHk;k% lfUrA itktue vdkj.k }"kijk% jk{klk% vfi fgflre u iHkofUrA jkK% x.kku JRok r vx xPNfUrA

Xokyk ckã.k o'k/kkjh ;{kk dk n[kdj mudk Lokxr djrk g rc o vdy ?ker g, pjokg l ^^clh ctkr g, rFkk txy e vdy ?ker g, D;k r> Mj ugh yxrk** ;{k ,lk i'u iNr gA Xokyk dgrk g fd] ^^tc l Hkxoku ckf/klÙo jktk e=cy d :i e 'kklu dj jg g] rHkh l lkjh itk fuMj g rFkk dkb fdlh dk ihfMr ugh djrkA e=cy jktk ftrfUn; g] n;ky rFkk vfgld iofÙk dk gA e=h gh mldk cy g] og enHkk"kh g] Øk/k ugh djrkA mld jkT; e ;{k&jk{kl Hkh fglk ugh djrA og Hkyh idkj iFoh dk Hkj.k&ik"k.k djrk gA** ;{k mldh ckr dk fo'okl ugh djr vkj ogk l py tkr gA

ikBxrç'uk% 23-2

1- j[kkf rinkfu vk/kR; i'ufuek.k d#rA

;Fkk ¼d½ e=h ,o rL; jkK% cyeA

e=h ,o dL; jkK% cye\

¼[k½ loikf.k"k /kre=hHkkok e=cyk vfglk;k ifrf"Br% orrA

¼x½ ;FkkFk L;kr Ronh; dFkueA

¼?k½ Roe= o'kh okn;A

¼³½ ;fn drgy rnk ;"ekfHk% J;rkeA

2- leLrinkfu jp;rA

¼d½ /kr% e=hHkko% ;u l%A

¼[k½ fuxr Hk; ;H;% rA

¼x½ ftrk% bfUn;k.kk x.kk% ;u l%A

¼?k½ e=h ,o cy ;L; l%A

3- dk"Bdkr mfpr in fpRok okD;kfu ij;rA

¼d½ jkK% ---------- e=h ,o vklhrA ¼/ku] cy½

¼[k½ Roe ---------- okn;u Hkhfr u vuHkoflA ¼o'kh] oh.kk½

¼x½ ---------- L;kr Ronh; dFkueA ¼;FkkFk] feF;k½

¼?k½ ---------- mRldk% o;e bgkxrk%A ¼uxjn'kuk;] vj.;n'kuk;½

¼³½ e=cy jkT; 'kklfr lok% itk% ----------A ¼Hk;Hkhrk%] fuHk;k%½

r`rh;% v'k%

LFkkue& jktLkHkk ---------- v{krng% fojktrA

bnkuh ukVdL; vfUre v'k iBke% ;r ckf/klÙo% dFk Lo'kjhj.k vkfrF; dÙke bPNfrA

¼i½ ;"ekd x.kx.k[;kfre vknk; p fu'kE; bg lekxrk%A

{k/kkfiiklkihfMrk% ckã.ko'kk% ;{kk% Hkktu ikFk;ekuk% jktku onfUr ;r vLekfHk% Hkor% nku'khyrk&mnkjrk&d#.kk&vfglkfnx.kkuk fo"k; ykdH;% JreA vr,o o;e v= Hkktu PN;k vkxrk% Le%A dL;kfi tuL; x.kfo'k"k JRok rL;k n'kuPNk Hkofr ,oA

¼ii½ vfrFkhuk lok vLekd /ke%A

e=cy% ;{kk.kk ikFkuk JRok dFk;fr ;r Hkktu PN;k iklrk% ;;e ee vfrFk;%A o;e vfrFkhuk lok ije/kee eU;kegA vr% v= bPNkulkje ;; Hkktu i;& inkFkku p ikIL;FkA vuu e=hcyL; vfrfFklod:iL; ifjp; ikl;rA

¼iii½ ^^vge LongL; eklu ,rku ri;kfeA**

vdLekr ckã.kku vfrFkhu /kr;{k:iku n"Vok r"kk eklHkktuPNk p JRok ui% fddÙk0;foe<% tk;rA l% vfgld% vfLr vr% vU;ku thoku gRok dFkege ,r"kk dkeuk ij;;e bfr fpUr;frA lglk rL; eufl fopkj% LQjfr&^^vg fut'kjhjL;

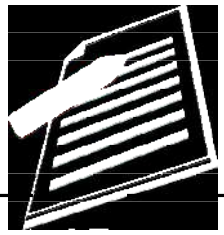

ekl jDr p nÙok ,rku vfrFkhu rk"k;kfe ;r% u e jkpr thofglkA i'kluh;% rL; vfrfFklokHkko% vfglkHkko% pA

¼iv½ vfi p i pkuke ,r"kk Ñr txr vuFkhÑr0;e bfr dk·;s /kelekxk nioL;A

eU=h jkK fuon;fr ;r ,r"kk i pkuke ;{kk.kke Ñr Hkor% 'kjhjL; jDreklnkuu ik.kgkfu% lEHkk0;rA ,rkn'ku ÑR;u ldyjkT;L; egrh gkfu% {kfr% p Hkfo";frA vr% ;{kk.kke rk"k.kL; ,rkn'k% fopkj% R;Dr0;%A

¼v½ ;{kk% ¼vkRexre½ vgk! fofp=k·;s u`i% onUkkfHk% vdEieku% ilUu& onu% fojktrA

;nk e=cy% Nfjd;k Lo'kjhjL; dru djkfr ;{kk% rL; /k;e lkgl p foykD; fofLerk% HkofUrA r fpUr;fUr dhn'kk·; egklÙo%A 'kjhjPNn·fi onu;k 0;kdy% u HkofrA vfir vL; e[k ilUurk fojktrA uue v;e dk·fi egki#"k% ,oA

¼vi½ 'ykd%

lfo|eku ukLrhfr c;knLef}/k% dFkeA
u nkL;kehR;lR; ok foLi"Vefi ;kfpr%AA

inPNn%& lof|ekue u vfLr bfr c;kr vLenfo/k% dFke
u nkL;kfe bfr vlR;e ok foLi"Ve vfi ;kfpr%AA

vUo;%& lfo|eku u vfLr bfr vLefno/k% dFk c;kr\ foLi"Ve vfi ;kfpr%] u nkL;kfe bfr ok vlR; ok dFke c;kr\

0;k[;k

jktk efU=.k ifr dFk;fr ;r vLekn'k% lR;fi;% tu% oLrfu fo|eku·fi ee lehi ukfLr bfr dFk onr\ vFkkr ;fn fdefi oLr lR;okfnu% ujL; ik'o vfLr rfg u vLrhfr vlR; oDre l% u 'kDukfrA ;r% lR;oDrk vlR; u Hkk"krA nku'khy% uj% ;kfpr% lu nku djkfr ,oA vFkkr fdefi d"V L;kr(dkfi gkfu% L;kr(ik.kk% i.k"Vk% Hko;%(ij Lonku'khyrk nkuh u R;tfrA

lkj%

}kjiky% jktku lp;fr ;r }kj i p ifFkdk% HkktuPN;k fr"BfUrA jktk efU=.k rH;% Hkktu0;oLFkk dÙke vkfn'kfrA fdUr jktkfpr fofo/k Hkktue n"Vok r ,rr u Hk{k;fUrA doy ekl#f/kjeo r"kke HkktueA lglk r nh?kkdkj fodjky :ie /kkj;fUrA jkK thofglk u jkprA vr% Lk% Lo'kjhj.k vkfrF; dÙkfePNfrA o|ku

vkg; ui% Lo; fuf'kru vL=.k Loeklkfu fNRok ;{kH;% i;PNfrA ;{kk% fpUr;fUr ;r dFk fofp=k·; ui% ;% eklPNnonukfHk% vfi ilUue[k% vfLrA r {kek;kpuk dofUr] jkK% ikn;k% p irfUrA jktk dFk;fr ;r ;fn r jkK% fi;e bPNfUr rfg ikf.kfglk] ijn0;ykHk] e|ikue] fuUnkopukfu p fo"kor R;tUrA ;{kk% lg"ke ,o dÙke ifrtkufUrA jktkue i.kH; rL; inf{k.kk p ÑRok vUrfgrk% HkofUrA noÑi;k e=cy% jktk vfi ioor v{krng% tkr%A

}kjiky jktk e=cy dk lfpr djrk g fd ckã.k o'k/kkjh ikp ;k=h Hkktu dh bPNk l ckgj [kM gA jktk mUg lknj vUnj cykrk g vkj eU=h dk mud fy, Hkktu yku dk vkn'k nrk gA jktkfpr Hkktu n[kdj o ikpk ;{k mB [kM gkr g vkj dgr g] ^^ge ,lk Hkktu ugh [kk,xA ekl vkj #f/kj gh gekjk fi; Hkktu gA gekj fy, ogh yk,A** mlh le; o jk{klk dh Hkkfr viuk fodjky :i /kkj.k dj yr gA rHkh jktk e=cy] ftl thofglk fcYdy ilUn ugh] viu 'kjhj dk ekl ndj mUg rlr dju dk fu.k; yrk gA eU=h ml cgr le>kr g fd o dN /ku ndj mUg fonk dj n] yfdu jktk o|k dk cyku dk vkn'k nrk g o|k d vkr gh jktk Lo; rh[k 'kL= l viuk ekl dkVdj [kku d fy, mUg ijklrk gA rHkh ;{kk dh ifrfØ;k g fd ;g jktk fdruk fofp= gA o jktk dk ekl dkVu d fy, euk djr gA mudk ân; cny tkrk g] o n;k l nohHkr gk tkr gA jktk d iko ij fxjdj {kek;kpuk djr gA jktk dk mul dFku g fd ;fn o ge lc dk fi; djuk pkgr g rk ikf.k;k dh fglk] e|iku vkj fufUnr opu tl dde fo"k dh Hkkfr NkM nA rHkh o jktk dk opu nr g fd fQj dHkh ekl dk N,x Hkh ughA fQj ;{k] jktk dk i.kke dj] inf{k.kk djd] vUr/;ku gk tkr gA vkdk'k e uxkM ctr gA Qyk dh of"V gkrh gA b'oj dh Ñik l jktk e=cy dk 'kjhj i.kr;k LoLFk gk tkrk gA

0;kdj.kfcUno%

iR;;i;kx%& HkonfHk% Y;i&Dr DRok iR;;kuk i;kx% iolkkB"k ifBr% ,oA v= rnulR; iÑfriR;;%A ;kxL; vH;kl de%A

ifo'; ¾ i $ fo'k $ Y;i iR;;%

fu'kE; ¾ fu $ 'ke $ Y;i iR;;%

fu"ØE; ¾ ful $ Øe $ Y;i iR;;%

n"Vok ¾ n'k $ DRok iR;;%

fofpUR; ¾ fo $ fpUr $ Y;i iR;;%

vknk; ¾ vk $ nk $ Y;i iR;;%

fNÙok ¾ fNn $ DROkk iR;;%

i.kE; ¾ i $ ue $ Y;i iR;;%

ÑRok ¾ Ñ $ DROkk iR;;%

lekxrk% ¾ le $ vk $ xe $ Dr iR;;% i- iFkek cgopueA

vkuhre ¾ vk $ uh $ Dr iR;;% ui- iFkek ,dopueA

n"V% ¾ n'k $ Dr iR;;%] i- iFkek ,dopue

vujDrkuke ¾ vu $ j t $ Dr iR;;% i- "k"Bh cgopue

;kfpr% ¾ ;kp $ Dr iR;;% i- iFkek ,dopue

foLi"Ve ¾ fo $ Li'k $ Dr iR;;% ui- iFkek ,dopue

ifjr% ¾ ij $ Dr iR;;% i- iFkek ,dopue

leLrinkuk foxg%

vi';fnHk% ¾ u i';nfHk%] u¥ rRi#"k%

vuof{kre ¾ u vof{kre] u¥ rRi#"k%

ikf.kfglke ¾ ikf.kuke fglk rke] "k"Bh rRi#"k%

fufUnropukfu ¾ fufUnrkfu opukfu] de/kkj;%

v{krng% ¾ v{kr ng ;L; l%] cgohfg%

e=cy% ¾ e=e ,c cye ;L; l%] cgohfg%

egkjkt% ¾ egku vlk jktk] de/kkj;%

ipifFkdk% ¾ i p ifFkdk%] de/kkj;%

vfrFk;% ¾ u frfFk% ;"kke r] cgohfg%

;FkPNe ¾ bPNke vufrØE;] v0;;hHkko%

v0;;i;kx%& ;% 'kCn% lnk ,d:i ,o fr"Bfr vFkkr ;fLeu 'kCn foHkfDr&fy³&opu n"V;k fdefi ifjoru u tk;r l% 'kCn% v0;;e dF;rA

(i) vr% vge Lo'kjhj.k vkfrF; dÙke bPNkfeA

¼ii½ fu"ØE; iu% ifo';A

¼iii½ fde vfrFk;% cfg% fr"BfUr\

¼iv½ njkr lEikIrk% o;eA

¼v½ ;"ekd vknk; fu'kE; bg vkxrk%A

¼vi½ ;Fkk vkKki;fr no%A

¼vii½ ekl#f/kje ,o vLekd fi;e Hkktue A

¼viii½ lEifr fde djokf.kA

¼ix½ {k.ke fofpUR;A

¼x½ v| ;fn r"kke mi;kx% Hkor rr r ee lkHkkX;eA

¼xi½ vfi p ,r"kk Ñr txr vuFkhdÙk0;e bfr dk·; /keekxk noL;A

¼xii½ o| rFkk Ñr lfrA

¼xiii½ vgk! fofp=k·;e ui%A

¼xiv½ ;|fi rok;e|e% ykdfgrk;o rFkkfi Hkor% ihMk ukfprkA

¼xv½ ;fn HkoUr% vLefRi;e bPNfUr rfg p thofglk fo"kor R;trA

¼xvi½ u iu% fdefi ekl Li{;ke%A

/kkr|:ikf.k

nk ¼tgkR;kfnx.kr%½ mHk;inh

ijLEkin

	yVydkj%			yVydkj%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	nnkfr	nÙk%	nnfr	nkL;fr	nkL;r%	nkL;fUr
e0 i0	nnkfl	nRFk%	nRFk	nkL;fl	nkL;Fk%	nkL;Fk
m0 i0	nnkfe	n}%	nne%	nkL;kfe	nkL;ko%	nkL;ke%
	y³ydkj%			ykVydkj%		
i0 i0	vnnkr	vnÙkke	vnn%	nnkr	nÙkke	nnr
e0 i0	vnnk%	vnÙke	vnÙk	nfg	nÙke	nÙk
m0 i0	vnnke	vn}	vnö	nnkfu	nnko	nnke

fof/kfy³

	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	n|kr	n|krke	n|%
e0 i0	n|k%	n|kre	n|kr
m0 i0	n|ke	n|ko	n|ke

nk&vkReuin

	yVydkj%			yVydkj%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	nÙk	nnkr	nnr	nkL;r	nkL;r	nkL;Ur
e0 i0	nRl	n/kkr	nn/o	nkL;l	nkL;Fk	nkL;/o
m0 i0	nn	n}g	nög	nkL;	nkL;kog	nkL;keg

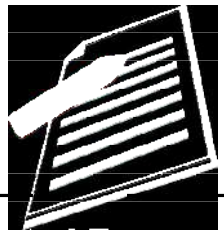

		y³ydkj%		ykVydkj%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	vnÙk	vnnkrke	vnnr	nÙkke	nnkrke	nnrke
e0 i0	vnRFkk%	vnnkFkke	vnn/oe	nRLo	nnkFkke	nn/oe
m0 i0	vnfn	vn}fg	vnöfg	nn	nnkog	nnkeg

fof/kfy³

	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	nnhr	nnh;krke	nnhju
e0 i0	nnh;k%	nnh;kFkke	nnh/oe
m0 i0	nnh;	nnhofg	nnhefg

/kk ¼tgkR;kfnx.kr½ mHk;inh

ijLeain

	yVydkj%			yVydkj%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	n/kkfr	/kÙk%	n/kfr	/kkL;fr	/kkL;r%	/kkL;fUr
e0 i0	n/kkfl	/kRFk%	/kRFk	/kkL;fl	/kkL;Fk%	/kkL;Fk
m0 i0	n/kkfe	n/o%	n/e%	/kkL;kfe	/kkL;ko%	/kkL;ke%

	y³ydkj%			ykVydkj%		
i0 i0	vn/kkr	v/kÙkke	vn/k%	n/kkr	/kÙkke	n/kr
e0 i0	vn/kk%	v/kÙke	v/kÙk	/kfg	/kÙke	/kÙk
m0 i0	vn/kke	vn/e	vn/e	n/kkfu	n/kko	n/kke

fof/ky³

	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	n/;kr	n/;krke	n/;%
e0 i0	n/;k%	n/;kre	n/;kr
m0 i0	n/;ke	n/;ko	n/;ke

/kk vkReuain

	yVydkj%			yVydkj%		
	,dopue	f}opue	cgopue	,dopue	f}opue	cgopue
i0 i0	/kÙk	n/kkr	n/kr	/kkL;r	/kkL;r	/kkL;Ur
e0 i0	/kRl	n/kkFk	nn/o	/kkL;l	/kkL;Fk	/kkL;/o
m0 i0	n/k	n/og	n/eg	/kkL;	/kkL;kog	/kkL;keg

	y³ydkj%			ykVydkj%		
i0 i0	v/kÙk	vn/krke	vn/kr	/kÙkke	n/kkrke	n/krke
e0 i0	v/kRFkk%	vn/kkFkke	v/kn/oe	/kRLo	n/kkFkke	/kn/oe
m0 i0	vnf/k	vn/ofg	vn/efg	n/k	n/kkog	n/kkeg

	fof/ky³		
	,dopue	f}opue	cgqopue
i0 i0	n/khr	n/kh;krke	n/khju
e0 i0	n/khFkk%	n/kh;kFkke	n/kh/oe
m0 i0	n/kh;	n/khofg	n/khefg

ikBxrizu'uk% 23-3

1- v/kkfyf[kr"k dFku"k ;r dFku lR; rr ¼✓½ bfr fpàu ;r vlR; ¼×½ bfr fpàu p fufn'krA

¼d½ ckã.kk% 'kkdkgkj Hkktue bPNfUr LEkA

¼[k½ lglk ;{kckã.kk% fodjky :i /kkj;fUrA

¼x½ eklPNnukr jktk dEieku% f[kUuonu% tkr%A

¼?k½ ;{kk% e=cy ikf.kfglk R;Dr dFk;fUrA

¼³½ u iu% dnkfi ekl Li{;ke% bfr ;{kk% jktku ifrtkufUrA

2- v/kkfyf[kriDrh% d% d ifr dFk;fr

	d% dFk;fr	d ifr p dFk;fr
¼d½ Hkoku rnFk {keLo u% vijk/keA	----------	----------
¼[k½ ;fn HkoUr% vLefRi;e bPNfUrA	----------	----------
¼x½ u e jkpr thofglkA	----------	----------
¼?k½ vefu eklkfu 'kkf.krkfu p ykdL; fgrkFkeoko/krkfuA	----------	----------
¼³½ ukgfr no% inkug"kkfr'k;kr itkuke vuof{kr fgrkfgreA	----------	----------

3- dk"Bd nÙkfun'kkulkje mÙkjr

¼d½ fgrkfgre vuof{kre ¼reu iR;;kUrine fde\½

¼[k½ okjf;re vgfUr v=HkoUr% ¼j[kkfdrin ey/kkr% d%\½

¼x½ lEifr fd djokf.k\ ¼j[kkfdrinL; i;k;ine fde½

¼?k½ Hkorke vknk; fu'kE; bg lekxrk%A ¼j[kkfdrin d% iR;;%\½

¼³½ vfrFk;% HkktuPN;k cfg% fr"BfUrA ¼j[kkfdrin dk foHkfDr\½

¼p½ fu"ØE;] io'k;] io';] fu'kE; ¼dfLeu in Y;i iR;;% ukfLr\½

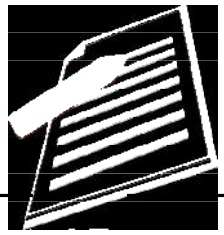

23-4 fde vf/kxre

- jktk e=cy% ckf/klÙo% vklhrA
- e=cy% vfglkfi;% d#.kkij% ijfgrjr% vfrfFklod% p vklhrA
- ;{kk% ckã.ko'k/kkfj.k% jk{kl% vkluA
- e=cyL; egrk R;kxu r"kk ân;e ifjofrreA
- r e=cy eklHk{k.k&ifjR;kxL; ifrKk dofUrA
- cgohfglekl vU;inL; i/kkurk Hkofr rLEk p vFkkulkje ^rr* bfr louke i;T;rA
- ^r0;r* iR;;% /kkruk lg ;T;rA vL; i;kx drfj rrh;k def.k iFkek HkofrA vL; :ikf.k f="kfy³"k HkofUrA

23-5 ;kX;rkfoLrkj%

¼d½ dfo&xUFkifjp;%

^ân;ifjorue* ukEu% ,dkfdukVdL; ,"kk dFkk e=hcy tkrdkr xghrk lEikfnrk pA vL; tkrdL; jpf;rk egkdfo% vk;'kj% ;L; le;% rrh;k joh"VkCnh fu.kh;r fo}nfHk%A eyiLrd Øe.k ,rkfu ,dkn'ktkrdkfu 3] 4] 8] 10] 12] 14] 15] 16] 19] 31 lfUrA vL; en.ke 1891 b'oh;o"k vefjdkn'kkUrxr&gkoM fo'ofo|ky;}kjk vHkorA v= mifuc)k% lok% dFkk% ik;.k ikfyHkk"kk;ke fyf[kr& fiVdxUFkE;% tkrdxUFkH;% p lxº; vk;'kj.k lLÑrHkk"kk;ke vufnrk% lfUrA b; tkrdekyk ipr=kfnor min'ki/kkudFkk0kLr?kfVr% icU/kk orrA pEidk0;or ,"kk vfi jpuk x|&i|e;h vfLrA ije vL;k% Hkk"kk ljlk] ljyk eukgkfj.kh p orrA

¼[k½ HkkofoLrkj%

,rkl tkrddFkkl ckf/klÙokL; mnkjrk&ohjrk&vfglk&nkukfnx.kkuke dFkk:i.k eukgj ijd p o.ku fo|rA lok% dFkk% ckf/klÙoL; r"k tUekUrj"k r r ykdkidkjoÙk Jko;fUr leifn'kfUr p ekuoku fo'k"kr% ckydku lRde.kk lnkpkj'khyrk;k% pA e=hcy tkrd e=cyL; e=hHkkouk;k% bn'k% ifj.kkek·Hkor] ;u ;{kk% jk{kl% vfi r"k vkØe.k dÙke leFkk% ukluA vfir rL; jkK% R;kxHkkouk n"Vok r"kk ;{kk.kke vfi ân;ifjorue vHkorA ;fLeu jk"V] lekt] ifjokj] ok lkeuL; lnHkkouk p fojktr r= l[k] 'kkfUr% lef)% p foylfUrA

¼i½ ykdkuj tu@ykd dY;k.ke

Lug n;k p lkj0; p ;fn ok tkudhefiA

¼ii½ ijkidkj%

vkjk/kuk; ykdL; e prk ukfLr e 0;Fkk ¼mÙkjjkepfjre½

¼iii½ ijkidkjk; lrk foHkr;%A

¼d½ vfrfFknok HkoA

¼[k½ lo"kkeH;kxrk x#%A

¼iv½ vfglk & vfglk ijek /ke%A

Hkkf"kdfoLrkj%

miinfoHkfDri;kx%

¼i½ u e jkpr thofglkA ^#p* /kkr;kx prFkh foHkDr% i;kx% HkofrA vr% ^e* bR;= prFkh foHkfDr% vfLrA

¼ii½ nkL;kfe ^nk* ;kx·fi prFkh foHkfDr% i;T;rA

¼iii½ ^vy* ;kx rrh;k foHkfDr% HkofrA ;Fkk fg& vy fooknu] dkykgyu] dyguA

23-6 ikBkUrç'uk%

1- v/kkfyf[kri'ukuke mÙkjkf.k i.kokD;u fy[kr

¼d½ ouin'k% dhn'k% vklhr\

¼[k½ rrh;% ;{k% mPp% iglu fd dFk;fr\

¼x½ o'kh d% /oufr\

¼?k½ xkikyd% e=cyL; dku x.kku o.k;fr\

¼³½ }kjn'k d fr"BfUr\

¼p½ ckã.kk% jktkfpr Hkktue n"Vok fd dFk;fUr\

¼N½ ;{kk.kk ân;ifjorue dFke tk;r\

2- jktk e=cy% fd fd R;Dr ;{kku vdFk;r\ bfr prokD;"k fy[krA

3- ^ân;ifjorue* ukV;k'kL; lkj i pokD;"k fy[krA

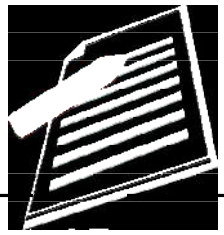

4- v/kkfyf[krokD;k'kk% d"kk pkfjf=d of'k"V; idV;fUr\

¼d½ ijedk#f.kd% vfLrA ;{kk.kke@uiL; e=cyL;

¼[k½ ou LoPN;k fogjfUrA ;{kk.kke@e=cyL;

¼x½ r nh?kkdkjk% lfUrA ;{kk.kke@e=cyL;

¼?k½ e=h ,o rL; cyeA ;{kk.kke@e=cyL;

¼³½ drk·Lekd fif'krk'kukuk thoufuokg%A ;{kk.kke@e=cyL;

¼p½ ekl#f/kjeo vLekd fi;Hkktue A ;{kk.kke@e=cyL;

5- v/k% okD;"k j[kkfdrinkuk foxg d#r

¼d½ ;FkPNe i;e HkkT; p ylL;/oA

¼[k½ jktk p v{krng% fojktrA

¼x½ #"Vu ;{k'oj.k o; jkT;kr fuokflrk%A

¼?k½ rL; lU;l?kVue vkpkjj{k.kkFkeoA

¼³½ ipifFkdk% Hkktu PN;k }kjn'k fr"BfUrA

¼p½ Lofgrefi vi';nfHk%A

6- v/kkfyf[kr"k okD;"k fufn"V/kkruk lg ^r0;r* iR;;L; i;kx d#r

¼d½ ;"ekfHk% ikf.kfglk u ---------- ¼Ñ½

¼[k½ Ro;k ;FkPN Hkktu ---------- ¼Hkt½

¼x½ ijn0;ykHk% u ---------- ¼Ñ½

¼?k½ lnk lR; ---------- ¼op½

¼³½ e;k fuR; ikB% ---------- ¼Le½

7- fun'kkulkje mi;Dr% /kkr:i% fjDrLFkkukfu ij;r

¼i½ /kfud% fu/kuH;% /ku ---------- A ¼nk&yV½

¼ii½ lo tuk% ihfMrkuk lkgk¸;kFk /ku ---------- A ¼nk&fof/kfy³½

¼iii½ vg Nk=H;% iLrdkfu ---------- A ¼nk&yV½

¼iv½ jktk foKkrnk"k"k n.M ---------- A ¼/kk&yV½

¼v½ linfofue;u mHkk jktkuk jkT;};e ---------- A ¼/kk&y³½

23-7 mÙkjkf.k

23-3 ck/ki'uk%

1- ¼d½ v] ¼[k½ iv] ¼x½ i] ¼?k½ ii, ¼³½ iii

2- (i) vk'kf r% (ii) fopju (iii) Hkhfre (iv) vfrFkhukEk

(v) vkg;Urke (vi) Li{;ke%

3- ¼d½ prFk% ¼[k½ iFke% ¼x½ xkikyd% ¼?k½ ;{kk% ¼³½ jktk

ikBxri'uk%

23-1 1- ¼d½ ckã.ko'kk% ¼[k½ 'okinHkf;"B% ¼x½ /kuuke ¼?k½ oVr#ry ¼³½ 'kkdHkkftuk

2- ¼d½ v] ¼[k½ iv] ¼x½ i] ¼?k½ ii, ¼³½ iii

3- ¼d½ fofiue ¼[k½ /kuo% ¼x½ l;% ¼?k½ dfBue ¼³½ cgo% ¼p½ le;%

23-2 1- ¼d½ dL; ¼[k½ d"k ¼x½ fde ¼?k½ dke ¼³½ d%

2- ¼d½ /kre=hHkko% ¼[k½ fuHk;k% ¼x½ ftrfUn;x.k% ¼?k½ e=hcy%

3- ¼d½ cy ¼[k½ o'kh ¼x½ ;FkkFk ¼?k½ vj.;n'kuk; ¼³½ fuHk;k%

23-3 1- ¼d½ × ¼[k½ ✓ ¼x½ × ¼?k½ × ¼³½ ✓

2-

d%	d
¼d½ i p;{kk%	& jktku e=cy ifr
¼[k½ jktk e=cy%	& i p;{kku ifr
¼x½ jktk e=cy%	& vkReku ifr
¼?k½ e=cy%	& efU=.k ifr
¼³½ eU=h	& jktku ifr

3- ¼d½ vuof{kre ¼[k½ vg ¼x½ v/kuk ¼?k½ Y;i ¼³½ rRkh;k ,dopue ¼p½ io'k;

23-6 ikBkUri'uk%

1- ¼d½ ouin'k% 'okinHkf;"B% vklhrA

¼[k½ rrh;% ;{k% mPp% iglu dFk;fRk& ^^'kkdHkkftuk drk·Lekd fif'krk'kukuk thoufuokg%A

¼x½ o'kh df'pr ;ok /oufrA

¼?k½ l% jktk enHkk"kh vfLr] l% dnkfi Øk/k u djkfr] e=h ,o cy rL;] l% itkikyd% bfr x.kku o.k;frA

¼3½ }kjn'k ;{kk% fr"BfUrA

¼p½ ckã.kk% jktkfpr Hkktu n"Vok dFk;fUr ;r ekle #f/kjeo r"kk fi; Hkktue

¼N½ jkK% R;kxu ;{kk.kk ân;ifjoru HkofrA

2- LoPN;k prokD;kfu fy[krA

3- LoPN;k i p okD;kfu fy[krA

4- ¼d½ uiL; e=cyL; ¼[k½ ;{kk.kke ¼x½ ;{kk.kke

¼?k½ uiL; ¼3½ ;{kk.kke ¼p½ ;{kk.kke

5- ikBkr ,o fy[krA

6- ¼d½ dÙk0;k

¼[k½ HkkDr0;e

¼x½ dÙk0;%

¼?k½ oDr0;e

¼3½ Ler0;%

7- ¼i½ nnkfr vFkok nÙk

¼ii½ n|% vFkok nnhju

¼iii½ nkL;kfe vFkok nkL;

¼iv½ n/kkfr vFkok /kÙk

¼v½ v/kÙkke vFkok vn/krke

24

i=fy[kke%

Hkk"kk;k% 0;ogkj}; Hkofr ekf[kd fyf[kr pA o; ok.;k Lofopkjk.kke vfHk0;fäde%A ;fn df'pr tu% nj Hkofr rnk o; fyf[kRok ,o lUn'k ç"k;ke%A dk;ky;"k lo= i=0;ogkjek/;eu ,o dk; çorrA ;fn ty nf"kr çkl;r rfg o; uxjfuxeL; tyfoHkkx çfr i= ç"k;ke%A ,oeo fofHkUuleL;kuk funkukFk i=L; vko';drk HkofrA fookgkfn'kHkkolj"k fyf[kRok ,o fueU=.k ç";rA v| r cgfo/klUn'ki=k.kk çpyue vfLr&tUefnolL; miy{;] #X.kL; LokLF;ykHkk;] iol 'kHkk'klk% vf/k—R; dkMi=kf.k vki.k yH;UrA vr% o;e vfLeu ikB i=k.kk fofo/k Lo:ie vf/k—R; fopkj dfj";ke% y[kukH;kl p lk/k;ke%A

mí';kfu

be ikB ifBRok Hkoku

- i=k.kk fofo/kçdkjku KkRok i=L; ç—R;ulkj Øee vulr 'kDr% Hkfo";fr(
- i=L; vif{krku v'kku 'k):i.k ;FkkØe i;kDr leFk% Hkfo";fr(
- i=y[ku lEck/kukulkj f'k"VkpkjokD;kfu yf[kr l{ke% Hkfo";fr(
- i=çkIr% vuUrj i=kÙkj yf[kr ;kX;% Hkfo";fr(
- fof'k"V% tu% fyf[krkuk i=k.kk@vfHkuUnui=k.kk l yu dfj";fr(
- fof'k"Vkoljki;äkfu okD;kfu lphc)kfu dfj";frA

fØ;kdyki%

v/kkfyf[krk% 'kHkk'kl k% dfLeu dfLeu volj ç"kf;r 'kD;Ur bfr eyu doUr

'kHkk'kl k%

¼d½ j{kkl= j{kr lokuA

¼[k½ nhikfXu'k)k'p HkoUr ykdk%A

¼x½ LoLR;Lr fpjk;jLrA

¼?k½ uoo"k uog"k forukr 'kHk fpjeA

¼³½ lQyrk; vfHkuUnueA

¼p½ gkfydkRloL; 'kHkdkeuk%A

¼N½ 'kHkk% lUr r iUFkku%A

¼t½ lL—r ylr xg xgA

voljk%

¼i½ uoo"ke

¼ii½ ijh{kk;k lQyrk

¼iii½ lL—rfnol%

¼iv½ nhikofy%

¼v½ ;k=k; 'kHkdkeuk%

¼vi½ j{kkcU/kue

¼vii½ tUefnue

¼viii½ gkfydkRlo%

,rkfu lokf.k vfHkuUnui=kf.k vukipkfjdkfu ,o ;r% ,r"kk ç;kx% ifjfpr% vFkok lEcfU/kfHk% lg ,o fØ;rA ,"k% i=0;ogkj% dk;ky;lEcU/kh ukfLrA vfLeu ikB i=k.kk fofo/k Lo:ie vf/k—R; vf/kd KkL;ke%] i=y[kuL; vH;klefi dfj";ke%A

24-1 v/kuk voxPNke%

i= fy[kke%

vfLeu ^b.VjuV* i/kku oKkfud;x vfi i=y[kuL; egÙo orrA v|kfi i=y[ku lUn'ki"k.kL; ykdfi;% ek/;e% fo|rA ik;% i=k.kk fofo/k:i HkofrA

¼i½ vukipkfjdi=kf.k

¼ii½ v/kkipkfjdi=kf.k

¼iii½ vkipkfjdi=kf.k

vFkok

0;olkf;di=kf.k

vFkok

dk;ky;h;i=kf.kA

24.1

vukipkfjdi=kf.k

vfLeu ,dk'k o;e vukipkfjdi=k.kk fo"k; ppk dfj";ke%A vukipkfjdi=kf.k o;fDrdi=kf.k vfi dF;UrA çk;% vukipkfjdi=L; ,rkfu çe[kkfu v³kfu HkofUr&

24.2

¼i½ **i=L; çkjEHk%**

vukipkfjdi="k çk;% mifj çkjEHk ekxfyd in 'khf"kdk:i.k fy[kke% ;Fkk ¼i½ Jh% ¼ii½ vkme ¼iii½ Å ue% f'kok;] ¼iv½ Å ue% x.k'kk;] ¼v½ Jhx#pj.k;k% ufr%] ¼vi½ ijekReu ue%] ¼vii½ lonk e³xy Hkor ¼viii½ oklnok; ue% vkn;%A ;Fkk 'khf"kdk&^Å* bR;kn;%

¼ii½ **i=ç"kdL; LFkku fnuk³d'pA**

;% i= fy[kfr l% i=L; nf{k.k dk.k Lodh; i=l r fy[kfr ;Fkk b&296] VxkjxkMu,Dl] uongyhr%A i=l r·fi Øe% loçFke Cykdl [;k] xgl [;k] ohfFkl [;k] miuxjL; uke] uxjL; uke] çn'kL; uke ,rRi'pkr ;fLeu fnu i= fy[;r rfíuk y[kuh;%

¼iii½ **lEck/kue] i=L; okeHkkx ;s çfr i= fy[kke%A çk;'k% ,r"kk lEck/kukuke ç;kx% fØ;rA v/kkfyf[krk rkfydk i';r**

x#tuku çfr	leknj.kh;k%!@iT;k% x#o;k%!@ituh;k% firo;k%!
ekrj çfr	leknj.kh; ekr%!@ijeiT; vEc!
i= ifr@i=h ifr	fi; i=%!@fi; if=!@fi; lr!
vxt çfr	leknj.kh;Hkkr%!
vut çfr	fç;Hkkr%!@fç;lgknj%@fç; vut!
vxtk çfr	leknj.kh; vxt!@fi; Hkfxfu!
vutk çfr	fç; vut!@fi;kut!
fe= çfr	fç;fe=!@fç;o;L;!@fç;lfjo!@¼L=h½ fç;o;L; ¼L=h½
f'k"; çfr	fç;oRl!@fpjthfou ¼uke½

¼iv½ **lEck/kukuUrje vfxei³DR;k DofpRLFkku R;ä·ok vfHkoknue@ vk'khopu ok fy[;r ;Fkk**

x#tuku@ekrj çfr	lknj pj.koUnue@pj.kLi'k%@lknj ç.kkek%@uek ue%
Hkkrj çfr ¼vxt½	lknj ueLr@lknj oUnue
Hkkrj çfr ¼vut½	Lugkf'k"k@fpjtho@'khkeLr@dY;k.keLr@'kHkkf'k"k@;'kLohHkoA
fe= çfr	lLug ueLr@ lie ue%@
i=@i=h ifr	'kHkkf'k"k%!@ije Lug%!@ 'kHkk'khokn%

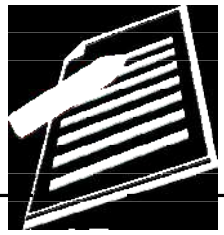

¼v½ **d'kyfuonue@d'kydkeuk**

i=L; fo"k;oLru% çkjEHk d'kyopukfu fuon;Ur vfi p ; çfr i= fy[kke% rL; d'kyrkfo"k; dkeuk de% ;Fkk

- v= loxre d'ky@ eU; Hkoku@ Hkorh vfi ld'ky%@ ld'kykA
- v= lo d'kfyu%@ r=kfi d'ky L;kr bfr eU;A
- Hkork d'kyrk Kkr fpfUrrk·ge@ fpfUrrk vgeA
- vg d'kyh@ d'kfyuh@ HkoUr@ Hkorhe vfi d'ky dke;A

¼vi½ **;fn i=L; mÙkj fy[kke% rnk çkjEHk çk;% bn'kkfu okD;kfu ç;T;Ur&**

- i= çkI; vkuUn% tkr%A
- cgfoyEcu i= çkIreA vg fpfUrr%A fpfUrrk vkleA
- i= ifBRok fpUrk tkrkA
- 'kHkk'klki= ikIreA /kU;okn%A HkonH;% vfi rFko e 'kHkdkeukA
- mÙkjy[ku foyEc% tkr%A rfg —i;k {kUr0;%@ {kUr0;k vgeA

¼vii½ **i=&y[ku vif{kr% fcUno%**

i=&y[ku dpu vif{krfcUno% /;kr0;k%&

- fd y[kuh;e bfr Li"V fpUruh;eA
- y[k% 'kkHku% HkorA
- i=L; okeHkkx i;kIr% vodk'k% R;ä0;%A
- iähuk e/;·fi ;Fkkfpre LFkku L;krA
- i=L; çkIr% vuUrj 'kh?kkfr'kh?ke mRrj ç"k.kh;eA i= ;fn dkfpr lpuk vif{krk rfg ^foyEc% u dj.kh;%*A i=çkfIrlpd@/kU;oknKkid i=e vLekd xkjo o/k;frA
- Hkk"kkfo"k;d=V;% u L;% bfr ,dokj iu% i= iBuh;eA

¼viii½ **lekiuokD;kfu**

i=L; fo"k;oLru% vUr lekiu o; vxtku çfr ueLdkj vuKku çfr Lug fuon;ke%A dkfufpr okD;kfu v/k% çLr;Ur&

- ekrj@ firj@ loku ee ç.kkektfy fuon;UrA
- T;"BH;% loH;% ue% dfu"BH;% vk'khokn%A
- i=kÙkj çrh{kA

¼ix½ fo"k;oLrqu% vuUrj nf{k.k dk.k lEcU/k% Kkiuh;% ;Fkk

- Hkonh;% fç;i=%@fç;i=h
- Hkor%@ HkoR;k% fç;lâr@fç;l[kh
- HkoPNHkkdk{kh@Hkork 'kHkkdkf{k.kh
- fç;% vut%@fç;k vutk
- fç;f'k";%@fç;f'k";k

¼x½ rn/k% i=y[kd% Louke fy[kfr gLrk{kj ok djkfrA

i=çk:ie

fe= çfr i=e

Hkoku _"kHk%A Hkork fuokl% 23 thouokfVdk] i[kkjkM] ubfnYyh&59 e/; vfLrA Hkork fe= lkjHk% ckf/knhiuxj ikyefogkj x#xke fuolfrA }kn'kd{kk;k lL—r iBukFk çjf;r i=çk:ieA

Jhxjo ue%

23 thouokfVdk] i[kkjkM]
ub fnYyhr%
frfFk% 18-8-05

fç; fe= lkjHk]

lLug ueLrA

Hkork i= cgfpjkr çkIreA v= loxr d'ky] Hkorkefi d'kyrk dke;A v|Ro vg jkf"V;eäfo|ky;h; f'k{kk lLFkkur% lL—rHkk"kk;k ijh{kk; —rç;Ru% vfLeA vL; fo|ky;L; uohuikB;Øe cgjE;kf.k vkd"kdkf.k Kkuo/kdkfu iLrdkfu fuferkfu lfUrA vg r rkfu ifBRok vR;f/kde vkuUne vuHkokfeA r=0;kdj.kefi ikB% lg ,o ç;kxek/;eu Li"Vh—reA vr% Roefi ;Fkk'kh?k ço'ki= ijf;Rok iLrdkfu yHkLoA ;fn fdefi lkgk¸;e vi{;r rfg ee ik'o vkxUr0;eA

iT;firpj.;k% ee ç.kkek tfy% fuo|rkeA

bfr HkoRlân
_"kHk%

i=o"Vue

lfo/k
Jh lkjHk%
ckf/knhiuxje] ikyefogkj%
x#xke% ¼gfj;k.kk%&1122017

Jh% ikr

ekrk i|=h çfr

25@125
JhHkoue
_f"kexye]
f=oUne
fnuk % 20-12-08

fç; if=]

'kHkk'khokn%A

HkoR;k% i= u çkIre bfr fpUrk tkrkA v= loxr d'kye vfLrA ro fir% LokLF;efi bnkuh lE;x vfLrA fpUrk u dk;kA LoLokLF;fo"k; lonk tkx:drk HkorA vkjkX; lol[kkuk eyeA le; Qykfnd louh;eA fojkele; o; lo ^gEih* bfr LFkku n"V xfe";ke%A vr% d=fpr vU;= 0;Lrk ek HkorA vkjkX;e vui{; ek iBrA eU; vfLeu o"k·fi çFkeJ.;ke mÙkh.kk Hkfo";fl bfr e 'kHkdkeukA

vU;r lo d'kyeA i=kÙkj 'kh?k ç"k;rA

Hkonh;k ekrk

l/kk

lfo/k

dekjh lUrk"k 'kek
d{kk XII
xxkNk=kokl%]
vkn'klL—rfo|ky;%]
oUnkoue ¼eFkjk½&281121

ikBxrç'uk% 24-1

1- fjäLFkkukfu ij;r&

i=L; fo"k;oLrqu% çkjEHk	i=L; fo"k;oLrqu% lekIrk
¼d½ b'ojL; —i;k ----------	¼i½ loH;% ee ----------
¼[k½ Hkork i= ----------	¼ii½ vutk; ----------
¼x½ i= fpjkr u çkIre ----------	¼iii½ firpj.k;k% ----------
¼?k½ v= lo d'ky ----------	¼iv½ i=kÙkj ----------
¼³½ r=fi lo ----------	¼v½ vkjkX;fo"k; ----------

e t"kk

v= lo d'kfyu%] d'kfyu% bfr eU;] ç.kkek tfy% fuo|rke] vk'khokn%] fpUrk o/kr] ç.kkek%] 'kh?k ç"k;r] çkI; vkuUn% tkr%] r=kfi d'ky L;kr bfr eU;] tkx:drk Hkor

2- ¼d½ Hkor% fo|ky; okf"kdh ijh{kk vfLrA tud çfr fyf[kr i= dFk lekiu dfj";fr\ 'k)e mÙkj fpàhd#r

¼i½ vg LoLFk%A fpUrk u dk;kA

¼ii½ Hkorke vk'khoknu mÙkeku v ku çkIL;A

¼iii½ v= loxr d'kyeA r=kfi lo d'kfyu% bfr eU;A

¼[k½ i=L; mÙkj çkjEHk fd okD; lehphue bfr fpàhd#r

¼i½ b'ojL; —i;k v= lo d'kfyu%A

¼ii½ i= ifBRok egku g"k% tkr%A

¼iii½ fpjkr i= u çkIreA fpUrk o/krA

3- i=L; mik³kfu Øe.k lphc)kfu doUr

¼i½ gLrk{kje

¼ii½ f'k"Vkpkjok D;e

¼iii½ 'khf"kdk

¼iv½ fnuk %

¼v½ i=y[kdL; i=l r%

¼vi½ d'kyfuonue

¼vii½ lEck/kue

¼viii½ lekfIr%

¼ix½ i=o"Vu i=l r% ¼; çfr fy[;r½

4- çFke LrEHk ; çfr i= fy[;r] f}rh; LrEHk p ç"kdL; ifjp;% nh;rA mHk;k eyu d#r

;s çfr i= fy[;r	ç"kdL; ifjp;%
¼d½ firj çfr	¼i½ Hkonh;k fç;l[kh
¼[k½ ekrj çfr	¼ii½ Hkorke vkKkdkjh f'k";%
¼x½ vxtk çfr	¼iii½ Hkonh;% vkKkdkjh i=%
¼?k½ vutk çfr	¼iv½ Hkonh;k i=h
¼³½ vut çfr	¼v½ Hkor% 'kHkkdk{kh
¼p½ f'k"; çfr	¼vi½ HkoR;k% fç;Hkkrk
¼N½ x# çfr	¼vii½ HkoR;k% fç;Hkfxuh
¼t½ l[kh fe= çfr	¼viii½ Hkonh;% vut%
¼>½ vxt çfr	¼ix½ Hkor% 'kHkkdkf{k.kh

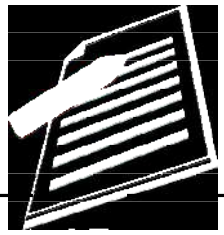

24-2 v/kkipkfjdi=kf.k

v/kkipkfjdi=kf.k o;fädi=H;% fHkUukfu HkofUrA d= d= Hkn% Hkofr bfr i';r

- ,rkfu i=kf.k ; çfr fy[;Ur ru lg ifjp;% Hkofr ijUr dk;ky;h;eo HkofrA
- ,r"k i="k mifj 'khf"kdk u fy[;rA
- i="k nf{k.kdk.k ;Fkkor ;% i= fy[kfr rL; i=l r% fnuk % p fy[;rA
- lEck/ku ^^fç; JhA ----------** bfr ,o uke fy[;rA f'k"Vkpkj ^uek ue% ^ueLr* ok i;T;rA
- d'kyfuonuL; vko';drk ukfLrA
- i= lf{klr HkofrA ;r dk; Hkofr rr Li"Vr;k l{ki.k fuonuh;eA
- vUr ikfjokfjdtuH;% ^ç.kkektfy% bR;kfn fuonu u HkofrA
- lekIrk ;Fkk'kh?k dk;lEiknuk; çkFkuk fØ;rA
- gLrk{kkjkr ioe bfr Hkonh;% 'kHkkdk{kh* vFkok Hkonh;k 'kHkkdkf{k.kh* bfr fy[kke%A
- rr% i=L; okeHkkx ; çfr i= fy[kke% rL; i.kuke i=l r'p fy[;rA

i=çk:ie

Hkoku xkjo% v 2@46 [k.M 5]^jkfg.kh* e/; fuolfrA Hkork fe= fnYyhifCydiLrdky;L; ikBdlnL;% Hkfore bPNfrA Hkoku iLrdky;k/;{k tkukfrA r çfr Lofe=L; lkgk¸; dre vukipkfjdi= fy[krA

v 2@86 [k.M% 5] jkfg.kh
ubfnYyhr%
fnuk % 25-12-08

fi; Jh lgk;egkn;k%

ueLrA

i=okgd% ee fe= lHkk"k% Hkork iLrdky;L; ^ikBdlnL;%* Hkfore bPNfrA lnL;rki=kfnd nÙok rL; lkgk¸; djkrA l% r }kn'kd{k;k lL—r iBfrA rL; firjk u Lr%A ee lehi ,o olfrA iLrdky;L; lnL;rk rL; v/;;uØe lgkf;dk Hkfo";frA

/kU;okn%A

Hkonh;% 'kHkkdk{kh
xkjo%

Jh j?kukFk lgk;%
iLrdky;k/;{k%] fnYyhifCydiLrdky;%]
iVyekx%]
ub fnYyh&110001

Hkorh LokiuxjL; efgykIxBuL; lfpok jkekutkA HkoR;k% miuxj fu''kYdfpfdRlky;L; mn?kkVuk; çfl) o| JheUr /kUoUrfje vkeU=f;r fyf[kre vukipkfjd i=e

450 ,e vkb th ¶yVl
tgkxhjijh] fnYyh&110033
fnuk % 10-8-08

lEekU;Jh/kUoUrfjegkn;k%]
uek ue%A

vLekde miuxjL; e?; Jko.kif.kek;k% volj ,dL; fu''kYd&fpfdRlky;L; LFkkiuk Hkfo";frA rL; mn?kkVuk; Hkor% veY;le;kr dkfufpr {k.kkfu ikIr leRldk% o;e efgykIxBuL; lok% lnL;k%A —i;k 19 rkfjdk;k ikr% n'koknu n'kUk ink; vLeku vuxg.kUrA

l/kU;okn%A

o|kpk;% /kUoUrfj%
179] foKkufogkj%]
fnYyh 110092

Hkonh;k n'kukfHkykf"k.kh
uferk

fueU=.kLoh—fri=e@vLoh—fri=e

Ok|kpk;% /kUoUrfj%
179] foKkufogkj%]
fnYyh&110092
fnuk % 12-8-08

fi; ufer]

ueLrA

fu''kYdfpfdRlky;L; mn?kkVukoljkFk HkoR;k if"kre vkeU=.ki= ikIreA Hkorh ;r lokdk; djkfr rr uu ç'kluh;e ,oA vg rfLeu fnu vU;=0;Lr% vfLeA vr% r= miLFkkr u 'kDukfeA —i;k {kUr0;k·geA

vud'kHkk'khoknlfgre

uferk
lfpo] efgykIxBue]
450] ,e vkb th ¶yVl]
tgkxhjijh] fnYyh&110033

HkoR;k% 'kHkkdk{kh
¼/kUoUrfj%½

ikBxrç'uk% 24-2

1- v/kkipkfjdi="k ;r ;r vuif{kr rL; rL; le{k ¼x½ bfr fpàhd:r&
   ¼d½ 'khf"kdk
   ¼[k½ i=y[kdL; i=l r%
   ¼x½ fnuk %
   ¼?k½ lEck/kue
   ¼³½ f'k"Vkpkj'kCnk%
   ¼p½ d'kyfuonue
   ¼N½ ikfjokfjdtuE;% ç.kkefuonue
   ¼t½ vUr ; çfr i= fy[;r rL; uke i=l r'p
2- v/kkipkfjdi=kf.k dku çfr fy[;Ur\
   ¼d½ firtuku çfr ¼[k½ ifjfprku fof'k"Vtuku çfr
   ¼x½ fe=kf.k çfr ¼?k½ i=lEikndku çfr

---

r`rh;% vi'k%

24-3 vkipkfjdi=kf.k@0;kolkf;di=kf.k

,rkfu 0;kolkf;di=kf.k çk;'k% dk;ky;k/;{kku çfr] lekpkji=k.kk lEikndku çfr] fu;fä—r fu;kDrqu çfr] 0;kikfj.k% çfr] foØrqu bR;knhu çfr fy[;UrA

/;kr0;k% fcUno%

1- vkipkfjdi="k 'khf"kdk% f'k"Vkpkj'kCnk%] d'kyfuonue bR;kfn u fy[;rA
2- vkipkfjdi="k i=L; lUnHkl[;k fnuk 'p vR;ko';d%A
3- ;% i= fy[kfr l% mifj i=l[;k fyf[kRok rL; v/k% ,o fy[kr&
   ldk'kkr
   uke]
   i=l r%
4- ; çfr i= fy[;r rL; —r ,o y[kuh;% ¼&½ lfo/k] inuke] LFkkuuke pA
   ;Fkk lEikndegkn;%] foHkkxk/;{k%] rr% i= r%A
5- i=L; fo"k;% ;Fkk lL—rk/;kidL; fu;fä—r çkFkuki=eA
6- i=L; lUnHk% ;fn i=e mÙkj fy[;r ;Fkk Hkonh; i=l[;k ----------
   fnukf r% &&&&&&
7- vUr Hkonh;fo'oklik=e* bfr fyf[kRok rL; v/k% gLrk{kje rr% i.k ukeA
8- okeHkkx LFkku fnuk ok vfi fy[;rA

i=çk:ie

njn'ku çfr@vkdk'kok.kh çfr

i=l[;k ---------- fnuk % ----------

ldk'kkr

---

lfo/k

ekU;k% fun'kdk%]

njn'kue@vkdk'kok.kh

dUnL; uke ----------

ekU;k%]

Hkork ^lkfgfR;dh* dk;Øe ---------- frFkk jk=k ---------- çlkfjr ^fonjuhfrikBe* vrho Kkuçne mRlkgo/kde p vklhrA çfrllrkge ,rkn'kk% dk;Øek% iu% iu% çlkj.kh;k% ;u vLenln'kkuk fo|kfFkuke dY;k.k HkorA

/kU;oknk%A

lL—rkujkxh

---

vFkok

lfo/k

ekU;% lpkyd%]

lokçdk'kue]

ubfnYyh&27

fo"k;% y[kçdk'kufo"k;

ekU;k%]

Hkork ekfldif=dk;k% ^fo|kof/kuh* bR;L;k% ,d% v % e;k n"V%A if=dk vrho fpÙkkdf"kdk Nk=ki;kfxuh p orrA vg /kukn'k}kjk ---------- :l;dkf.k okf"kd 'kYd ç"k;kfeA —i;k v/kkfyf[kri=l r if=dke ç"k;rA

i.ki=l r% ----------

---

l/kU;okn%

Hkonh;%

LFkkue ---------- ¼gLrk{kje½

uke ----------

fnuk % ----------

ikBxrç'uk% 24-3

1- 0;kolkf;di="k fd fde vif{kre bfr ¼✓½ fpàu fpàhd:r

¼d½ d'kyfuonue -------- -------

¼[k½ i=L; fo"k;% -------- -------

¼x½ i=kÙkj i=lUnHk% -------- -------

¼?k½ foLrrk lekykpuk -------- -------

¼³½ lf{klrfuonue -------- -------

¼p½ ;% i= fy[kfr rL; io ^lfo/k* y[kuh;e -------- -------

¼N½ ; çfr i= fy[;r rL; io ^ldk'kkr* y[kuh;e -------- -------

¼t½ ; çfr i= fy[;r rL; i0ki=l r% -------- -------

2- v/kkfyf[kr i= fjäLFkkukfu e×t"kkr% fpRok ij;r

----------¼1½

x.k'ku
99] f}rh;e[;ekx%
fxfjuxje] c³y:%&85
----------¼2½
ekU;k% çkpk;k%]
JhKkuof/kuhikB'kkyk]
fouhr[k.M%] xkerhuxje]
y[kuÅ] mÙkjçn'k%

fo"k;% çkFkfedd{kkl| lL—rk/;kidL; fu;fä%

----------¼3½

Hkork xrjfookljL; ^çtkok.kh* if=dk;k çdkf'kr foKkiu ----------¼4½ vge bne vkonui= ç"k;kfeA e;k jkf"V;eäfo|ky;h;lLFkkur% n'keh d{kk çFkeJ.;k ¼5½---------- lL—rHkk"kk;k p ee fo'k"kn{krk vfLrA vr% ee çkFkuk ¼6½----------;fn HkoUr% eº;e HkoRiB'kkyk;ke v/;kiukolj çnkL;fUr rfg vg ¼7½---------- lL—rHkk"kk;k% lok dfj";kfeA

----------¼8½----------

----------¼9½

fnuk % ¼10½----------

e×t"kk

¼i½ leÙkh.kk] ¼ii½ i.k:i.k] ¼iii½ Loh—R;] ¼iv½ x.k'ku] ¼v½ c³y:%] ¼vi½ lfo/k] ¼vii½ egkn;k%] ¼viii½ ldk'kkr] ¼ix½ n"Vok] ¼x½ Hkonh;fo'oklik=e

24-4 fde vf/kxre

- i=kf.k f=fo/kkfu HkofUr& o;fädkfu] v/kkipkfjdkf.k] 0;kolkf;dkfu pA
- ,r"kk i=k.kk y[ku i=k³ uk Øe% vuikyuh;%A
- i= lf{klr lkjxfHkr HkorA
- i= okeHkkx i;klr% vodk'k% L;krA
- i= Li"Vk{kj"k y[kuh;eA
- i=l r Øekulkj xgl[;k@ohfFkl[;k] miuxjL; uke] uxjL; çn'kL; uke p v uh;eA
- ;fn fon'kkr i= fy[;r rfg n'kL;uke vfi vif{kreA
- i=L; Hkk"kk 'k)k Li"Vk p HkorA

ikBkUrç'uk% 24-5

1- v/kkyf[kr'kCnku mfpr LrEHk fy[kr&

¼i½ Jhx.k'kk;ue%] ¼ii½ 'kHkk'khoknk%] ¼iii½ uekue%] ¼iv½ Hkonh;%] ¼v½ fç;lf[k] ¼vi½ /kU;okn%] ¼vii½ Jh%] ¼viii½ fç;oRl!] ¼ix½ ç.kkek tfy%] ¼x½ pj.kLi'k%] ¼xi½ pj.koUnue] ¼xii½ Hkork fo'oklik=e] ¼xiii½ jk?ko%] ¼xiv½ fç;fe=e] ¼xv½ x.k'k%

LrEHkk%

'khf"kdk	lEck/kue	vfHkoknue@ vk'kho'pue	lekfIr%	gLrk{kje

2- Hkor% vxtL; Lukkrdijh{kk;k% ifj.kke% ?kkf"kr%A l% iFkeJ.;ke mÙkh.k%A rLe o/kkiui= fy[krA

3- Hkoku Nk=kokl fuolfrA i=.k Kkr ;r Hkor% ekrk vLoLFkkA rL;k% LokLF;lekpkjKkuk; Lofi= i= fy[krA

4- Hkoku jk"Vh;eDrfo|ky;hf'k{kklLFkkuL; }kn'kd{kk;k% Nk=%A lLÑr& ikB;iLrdL; vock/ku dkfpr leL;k orrA lek/kkuk; vkpk; ifr i= fy[krA

5- Hkork lLÑrHkk"kk;ke ,dk jpuk ÑrkA ^lUn'k%* bfr if=dk;k% lEiknd Lojpuk;k% idk'kuk; fuonukFk i= fy[krA

6- o"kkdky Hkor% fuoklLFkku fud"kk tylxg.k e'kdof)% tkrkA vu;k jkxidkiL; vk'k k orrA ,rk leL;k ifr /;kukd"k.kk; LokLF;kf/kdkfj.k ifr i= fy[krA

24-6 ;kX;rkfoLrkj%

'kHkk'kl k%

uoo"kie vf/k—R;

- Hk;kr uruoRlj% f'koe;% 'kkfUrçn%A
- lok% vk'kk% ro fe= HkoUrA
- i';e 'kjn% 'kreA
- vk uk Hknk Ørok ;Ur fo'or%A
- fo'okfu no lfor%! nfjrkfu ijkloA
- ;n Hkn rUu vkloA
- lo HkoUr lf[ku% lo lUr fujke;k%A
- djkr e³y lnk r x.k'k%A

iokfnde vf/k—R;

- edjlØkfUr'kHkk'k;k%
- j{kkcU/kukRlo gkfnD;% 'kHkdkeuk%
- nhikofy% io e³ye; HkorA
- gkfydkRloL; 'kHkk'kl k%A

;k=knhu miy{;&

- 'kHkk% r lUr iUFkku%A
- Hkonh;% lHkkjEHk% fufo?u% HkorA
- lo ekxk% ç'kLrk% HkoUrA

24-7 mÙkjkf.k

ikBxrin'uk% mÙkjkf.k

24-1 1- i=L;fo"k;oLrqu% ikjEHk i=L; fo"k;oLrqu% lekIrk

¼d½ v= lo d'kfyu%	¼i½ i.kkek tfy% fuo|rke
¼[k½ ikl; vkuUn% tkr%	¼ii½ vk'khokn%
¼x½ fpUrk o/kr	¼iii½ i.kkek%
¼?k½ r=kfi d'ky L;kr bfr eU;	¼iv½ 'kh?k i"k;r
¼³½ d'kfyu% bfr eU;	¼v½ tkx:drk Hkor

2- d- ¼ii½ [k ¼ii½

3- ¼iii½(¼v½(¼iv½(¼vii½(¼ii½(¼vi½(¼viii½(¼i½(¼ix½

4- ¼d½ ¼iii½(¼[k½ ¼iv½(¼x½ ¼vi½(¼?k½ ¼vii½(¼³½ ¼ix½(¼p½ ¼v½(¼N½ ¼ii½(¼t½ ¼i½(¼>½ ¼viii½

24-2 1- ¼d½(¼p½(¼t½ bfr vuif{kre

2- ¼[k½

24-3 1- ¼[k½ ¼x½ ¼³½ ¼t½ bfr vuif{kre

2- 1- ¼viii½(2- ¼vi½(3- ¼vii½(4- ¼ix½] 5- ¼i½(6- ¼iii½(7- ¼ii½(8- ¼x½(9- ¼iv½(10- ¼v½

24-5 ikBkUrj 'uk%

1- 'khf"kdk%& ¼i½] ¼vii½

lEck/kue & ¼v½(¼viii½

vfHkoknue@vk'khopue&¼ii½(¼iii½(¼ix½] ¼x½ ¼xi½

lekfIr% ¼iv½ ¼vi½ ¼xii½ ¼xiv½

gLrk{kjkf.k& ¼xiii½(¼xv½

2- Lo; djkr

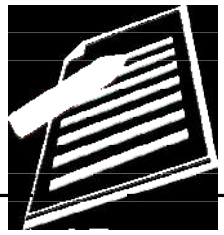

25

ifj;ktuk&fuek.ke

O; i';ke% ;r uxj"k@miuxj"k LFkku LFkku ^ifj;ktuk* 'kCn% fyf[kr% orrA v|Ro vud f'kf{krk% ;odk% lfUrA ;fn dk·fi defi iPNfr ^lEifr* Hkoku fd djkfr\ l% onfr& ^vge ,dL;k ifj;ktuk;k dk; djkfeA lekpkji="k vfio; iBke% ;r lodkj.k veddk;k; ;Fkk fo|rhdj.kk; ,dk ifj;ktuk iLrrkA fd HkoUr% tkufUr ifj;ktuk dk Hkofr\ dFk p lk fueh;r\ vLr] vfLeu ikB o; ifj;ktuk;k% fofHkUu"k i{k"k fopkj;ke% f'k{kke% p ^ifj;ktuk* dFk fueh;r\

mí';kfu

be ikB ifBRok Hkoku&

- ^ifj;ktuk* dk Hkofr bfr Li"Vf;r 'k{;fr(
- ifj;ktuk;k% egÙo o.kf;r 'k{;fr(
- ifj;ktuk;k% fofo/kkfu :ikf.k Kkr 'k{;fr(
- ifj;ktuk;k% fo'k"krk% mYyf[k";fr(
- ifj;ktuk;k% fuek.k dr leFk% Hkfo";fRkA

fØ;kdyki%

Hkofö% vo';eo d=fpr ^ifj;ktuk* 'kCn% Jr%] ifBr% L;krA vr% Jrkl ifBrkl ok ifj;ktukl d;kf'pr };k% i.kukel r% v= dk;%A

1- ----------

2- ----------

25-1 v/kuk voxPNke%

ifj;ktuk&fuek.ke

dkfLr ifj;ktuk

Hkoku fo|ky; f'k{kk iklukfrA r= dnkfpr lkLÑfrddk;Øek%] dnkfpr [kydk;Øek%] dnkfpr mRlok%] dnkfpr vodk'kk%] fo|ky; xeukxeu pkfi le;% yxfr] xg·fi ekr&fi=k% dk;e] vfrfFk lRdkj%] lEcU/khuk xg ifr ek³fyddk;kolj vkxeu] fe=% lg Hke.ke bR;kn;% le;kif{krk% dk;Øek% HkofUr ,oA ,ru iBu f'k{k.k p ck/kk mRiUuk HkofrA vr% ,r;k ck/k;k f[kUu% Hkoku dFke vuHkfo";fr fd dfj";fr p\

,oeo uxj"k@egkuxj"k ;krk;krleL;k ifrfnu Hkofr ,oA ekx"k egku tulEen% Hkofr(okgukfu vfi fofo/kkfu foiykfu p HkofUrA vr% xeukxeu ldj u HkofrA dk;ky; b"VLFkku ok le;u iki.ke ik;% ifrfnueo n"dj HkofrA lekpkji="k vfi bn'kh leL;k o; ifrfnu iBke% ,oA rnfo"k; fp=kf.k vfi i';ke%A ,RkRloe vuHk; Hkoku vfi dkefi lefprk 0;oLFkk dkjf;re mik;ku fpUrf;";fr ,oA ,rkn'kk% fopkjk% ;nk eufl vk;kfUr] rfg r fopkjk% ^;ktuk* bfr 'kCnu 0;ofà;UrA ;nk p ,rkn'kku fopkjku fyf[kRok dk;:i.k ok iLrke% rnk r fopkjk%@mik;k% fyf[krk% ^ifj;ktuk* bfr 'kCnu dF;rA

^ifj;ktuk* 'kCn ;ktukr io ^ifj* milx% vfLrA ^ifj* milxL; vFk% vfLr ^i.krk*A ^ifj;ktuk* 'kCnL; vFk% vfLr & ^^defi fopkj 0;ofLFkr:i.k iLrrhdj.ke**A vkXyHkk"kk;k r ifj;ktuk Ñr ^iktDV* bfr 'kCn% i;T;rA vL; 'kCnL; vFk% vfLr & ^idk'kue*A ,o fg ifj;ktuk r dL;kf'pr leL;k;k% funkue vFkok dL;kfi fo"k;L; rF;ku idk'kf;r llkf/kdk] ,dk i.kfopkj;ktuk HkofrA

ifj;ktuk;k% Lo:ie

ifj;ktuk;k% fuek.k fofo/k Hkfor 'kD;rA ifr0;fDre dk;i.kkyh fofo/kk HkofrA ;Fkk okrkyki%] vkgkj%] 0;ogkj% p iR;d tuL; iFkd iFkd HkofrA ,oeo dforky[kue] dFkk&dFkue] fp=fuek.k iFkxo HkofrA iujfi ifj;ktuk LFky:i.k

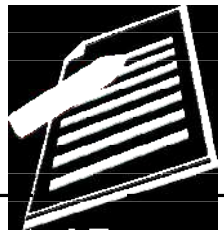

Hkkx}; foHkDr 'kD;rA iFkek r& ;k ifj;ktuk leL;kuk funkuk; fuferk
HkofUr] vijk p&;k dL;kfi fo"k;L; lefpr Kku inkr fueh;UrA

leL;keyd&ifj;ktukl lec)leL;k;k iR;d rF;e vkfJR; fopkj fØ;r
rL;k leL;k;k lek/kkuk; p ijke'kk vfi nh;UrA ,rkn';% ifj;ktuk r
lodkj.k lxBu ok dkefi leL;kek/kR; dk;;ktuk&fuek.kdky ,o fueh;UrA
,ru rL;k leL;k;k fofHkUui{k"k dk; dr lkfo/; tk;rA

f}rh;k ifj;ktuk r 'kf{kdifj;ktuk dF;rA ,rkn'khuk ifj;ktukuk fuek.kdky
Hkoku lcf/krfo"k;L; rF;ku lxg; vud uru fo"k; Lo;eo ifjfpr HkofrA
'kf{kd&ifj;ktuk Hkx}; foHkDr 'kD;r &

¼d½ ikBu lEc)ifj;ktuk] [k½ 'k)KkuL; fo"k;"k vk/kkfjrk ifj;ktukA

Hkor ikB;iLrd *dYiukdhfrfot;r^ bfr ikB ukjhtkr xkjoe;e bfrgkl
iLrkfrA Hkoku Hkkjr L; vudklk ohjkxukuk lkekftd&;kxnkue vkfJR; fof'k"Vk
lkexh lxg.kkrA ifl)kuk efgykuk fp=kf.k lxº; Øe'k rklk fooj.k fofy[ku
r"kk l;ktu djkrA ,o fg ikBk/kkfjrk ifj;ktuk lfTtrkA vuuidkj.k defi
ikBe vk/kR; Hkoku ifj;ktukfuek.k dr 'kDukfrA

ij dk'pu ifj;ktuk 'k)Kkuu lEc)k HkofUrA ,rkn'khuk ifj;ktukuk lEcU/k
ljyr;k ikBu lg u HkofrA ij ikBL; lEc)ku fofo/kku rF;ku Kkr 'kDue A
,rkn'khuk ifj;ktukuke mí';e vfLr & ÞiBfrikBL; rF;kRedKku ifr
tkx:d&dj.keA vFkok Hkor vfHk0;fDrdk'kyL; fodkldj.keA ,o fg 'k)KkuL;
ifj;ktuk r Hkork ifBrikBkuke vock/ku] ikB;iLrdkr iklrKkuL; lE;d lo/
ku] Hkor vfHk0;fDr&dk'kyL; lo/ku p lkgk¸; djkfrA

,o fg Hkork vuHkreo ;r *ifj;ktuk^ vfi ,d fØ;kdyki ,oA ije vL; {k=
fo'kky HkofrA

25-2 ifj;ktuk;k egÙoe

*ifj;ktuk^ f'k{kk;k ,d egÙoi.ke v³xe vfLrA *ifj;ktuk;k fuek.k Nk=
vkuUne vuHkofrA [kyHkkou;k ;r f'k{k.k pyfr] ru ifj;ktuk lfTtrk HkofrA
;Fkk fg *gkyhio^ n'k fon'k p fofo/k:i.k lEekU;rA fofHkUulekpkji="k if=dkl
p rnfo"k; vudkfu fp=kf.k y[kkfu p idk';UrA r"kk lxg vfi ,dk ifj;ktukA
,ru gkyhio.k mRloL; fofo/k:i rF;kfu p lgt:i.k eukj×tuiod tkuhe A

ifj;ktuk r ikB;iLrdkfrfjDre vfi fo'otuhu Kku i;PNfrA ,"kk r uru&
rF;kuk p;uL; fopkjL; p volj nnkfrA ,o fg HkoRl uru&rF;ku ifr
ftKklk tk;r] Lofopkjk.kk idVu&dk'kyL; p fodkl HkofrA y[kulc/k

uru&'kyhuk fodkl% HkofrA ,o io?kVuk;k% oreku?kVu;k lg l;ktuu fpUru'kDr% vfi fodkl% tk;rA

ikBxri'uk% 25-1

inRrfodYi"k mfpr fodYi fpRok i'uku mRrjr

1- dhn'kku fo"k;ku vk/kR; ifj;ktuk u fueh;r\

¼d½ Hkkouki/kkue ¼[k½ lkekftde

¼x½ vkfFkde ¼?k½ leL;ki/kkue

2- ifj;ktuk fuekr e[;k/kkjk% d lfUr\

¼d½ Hkkouk fp=kf.k p

¼[k½ rF;kfu] fp=kf.k] vfHk0;fDr%] ekuk k% ¼vkdM½

¼x½ doy fp=kf.k ekuk k% ¼vkdM½

¼?k½ rF;kfu Hkkouk p

3- 'k)Kkuk/kkfjrk% ifj;ktuk% r HkofURk

¼d½ ikBk/kkfjrk% ¼[k½ fp=k/kkfjrk%

¼x½ vfHk0;fDrdk'kyL; lo/ku lgkf;dk% ¼?k½ ikBL; rF;rjKkuk;

25-3 ifj;ktuk&vuPNn;k% Hkn%

Hkoku ,oefi fpUrf;r 'kDukfr ;r dL;kf'pr leL;k;k% funkuk; vuPNn% vfi yf[kr 'kD;rA oLrr% vuPNny[ku Hkoku Lo Hkkouk% 0;Dr i.k% Lor=% Hkofr] ,oeo vuPNn% r fØdVe] ijkidkj%] lR;e] lRlxfr%] fdefi io] fdefi n';e] fo|k] lnkpkj%] bR;knhu fo"k;ku vk/kR; yf[kr 'kD;r ij ifj;ktuky[ku Hkkoukuke vfHk0;Dr% vodk'k% u HkofrA ,oeo doy dk·fi fo"k;% ,o vif{kr% u Hkofr vfir ifj;ktuk&fuek.kkr io rF;kuk lxg%] lekpkji="k efnrkuk fp=k.kk ldyu] r"kke mifj p lE;d fo'y"k.ke vif{kr HkofrA ifj;ktuky[ku lno ikekf.kdrF;kuk iLrrhdj.ke vfuok; HkofrA rFko fp=k.kk] lnHkk.kk] lodkji{kr% foKkfirkuk rF;kuk] fopkjk.kke] mín';kuke vfi i;kx% vif{kr% HkofrA ije vuPNny[ku ,rRlo uokif{kr HkofrA ij lLÑrlkfgR;kr fdefi fo"k;e vk/kR; lDrhuk ldyu ifj;ktukdk;kUrxre vk;kfrA

,o fg vuPNny[kuki{k;k *ifj;ktuk^ r vf/kdk oKkfudh HkofrA *png i/kkue=h L;ke^ ,"k% fo"k;% Hkkouki/kku%A ij lkekftd&vkfFkd&Hkkxkfydfo"k;ku leL;ki/kkufo"k;ku vk/kR; *ifj;ktuk^ fuekr^ 'kD;rA

25-4 ifj;ktuk;k% fo'k"krk%

ifj;ktuk;k% fuEufyf[krk% fo'k"krk% lfUr%

- ifj;ktuk r dL;k vfi leL;k;k% funkuk; vFkok dL;kfi fo"k;L; of'k"V; rF;kRed Kku inkr fuferk HkofrA
- 'kf{kd&ifj;ktuk r [kyHkkou;k f'k{k.k dk'ky ikIr lefpre volj i;PNfrA
- ifj;ktuk e[;r% rF;"k vk/kkfjrk HkofrA
- ifj;ktuk;k LoHkkoukuke vfHk0;Dr% lEHkkouk uki{;rA
- ifj;ktuk;k% fuek.kk; fo"k;L; p;uL; i.k LokrU«; Hkofr] rfUuek.kk; p i;kIr% volj% feyfrA

ikBxrh'uk% 25-2

1- ifj;ktuk fy[;r

¼d½ ijh{kkHkou ¼[k½ vYile;

¼x½ v/;;u dUn ¼?k½ i;kIr le;

2- 'kf{kd% ifj;ktuk;k% of'k"V;efLr ;nL;ke

¼d½ dYiuk;k% mUufr% @ of'k"V; iLr;r

¼[k½ ^[ky&[ky^ bfr :i.k fdefi f'k{;rA

¼x½ Hkkouk% vfHk0;Drk% HkofUrA

¼?k½ iek.k&inkuL; vko';drk u Hkofr

3- ifj;ktukfuek.kkr ioe vko';de Hkofr &

¼d½ dkYifudfo"k;% ¼[k½ lekpkji=kf.k

¼x½ lodkjL; lgefr% ¼?k½ ikekf.kdrF;kuk lxg%

25-5 ifj;ktuk dFk fuekr0;k

loiFke ifj;ktuk fuekr fo"k;L; p;ue lE;d fopk; ,o dj.kh;eA fo"k;L; p;u #fpi.k Hkor ;u rRdk; dou vkuUnkuHkfr% HkorA

- ifj;ktuk;k% fo"k;L; lE;d vock/k% L;krA
- leL;klEcfU/krfp=kf.k ikIr0;kfuA

- fo"k;L; lcf/ku% rF;k% lxkg;k%
- lekpkji="k efnrk% lekpkjk% ,d=hdj.kh;k%A
- ;fn fdefi xkfQde@j[kkfp=e miyC/k Hkor rnfi ikIr0;eA
- ifj;ktuk&fuek.kkr ioe ,dk fof'k"Vk Hkfedk y[kuh;k @ rnk/kR; ifj;ktuk fuekr0;kA
- ekuk³dku ¼vkdM½ vk/kR; leL;k;k% fofo/ki{kk.kk fo'y"k.k dr0;eA
- fo'y"k.k lE;d lfopkfjr HkorA
- leL;k@dk·fi okrk ikekf.kdh Hkor dufpr Jrk u HkorA mÙkjnkf;Roi.k% fof'k"V% tu% ¼i/kkue=h] jkT;ikykn;½ ;fn fdefi Hkk"kr rÙk ikekf.kddFku:i.k mYy[kuh;eA

mi;äfpUruu Kk;r ;r ^ifj;ktuk* e[;r% f}/kk Hkofr&iFkek r dL;k vfi leL;k;k% funkuk; f}rh;k p dL;kfi fo"k;L; lefprke voxfr inkuk;A vLr v= ifj;ktuk};L; fuek.kfo"k; tkuhe%A

¼d½ leL;ki/kkuifj;ktuk

HkoUr% lekpkji="k@njn'ku p n'k [kk|&leL;k] i;ty leL;k fo|r&vkifrleL;k bR;knhuk fo"k; iBfUr Ük.ofUr pA ;fn Hkoku *i;ty leL;k* fo"k;k/kkfjrk ifj;ktuk yf[kre bPNfr] rfg loiFkee ,rrleL;k& lEcfU/ku% leLrku fcUnu c)ok Øe.k r fo'y"k.kh;k%A rL;k% leL;k;k% ekuk k% ¼vkdM½ ,d=hdj.kh;k%A

o; i';ke% ;r n'k i;tyleL;k vuddkj.kkr l tkrkA n'k i;klrk o"kk u HkofrA o"kkHkkokr unhuk tyLrj% U;u% tk;rA Hke% vUr% fLFkr% tyLrj% vf/kd uhp% xPNfrA ikÑfrdtylkrlk di&rMkxknhuk 'k"drk iki.ke] tul[;kof)%] vk|kfxdfodklkr egrk in"k.ku tyL; vi;Roe] tkx:drk;k% vHkkokr tu% Ñr% tyL; n#i;kx%] vi0;;% pA ,o fg n'k i;tyleL;kÑr vudkfu ie[kkfu dkj.kkfu lfUrA

,rn fo"kf;dh ifj;ktuk yf[kr Hkoku fd fd dfj";fr\ vke] vL;k% leL;k;k% fo"k; fofo/ki{kr% ekuk k% ¼vkdM½ ,d=hdj.kh;k%A ,rRleL;klEcfU/ku% lekpkji="k idkf'krk% y[kk%] lodkj.k i;ty leL;k;k% funkuk; inÙkkfu foKkiukfu] fp=kf.k] Hkk"k.kkfu ikIr0;kfuA ,o fg fnYyh jktLFkku&e/;in'k&cny[k.M{k="k ik;% ifro"k r= i;tyleL;k;k% fo"k; lekpkji="k iBfUr ,oA loH;% ikr ty u feyfrA uydH;% ty u fuLljfrA tuk% LokØk'k idV;fUrA efgyk% njLFkkr LFkkukr f'kjfl ?kV fuf{kl; tye vku;fUrA ,rnfo"k;dkfu fp=kf.k i=&if=dkl

Hkoku i';fr ,oA lodkj.k ,rkn';k% leL;k;k% lek/kkuk; dhn'kk% mik;k% Ñrk%\ lodkj}kjk lpkfyri;kl"k fd;r lkQY; iklre fd;r p vlkQY;e\

Hkoku ,rRlo foKk; ^n'k i;tyleL;k* fo"k;ef/kÑR; ifj;ktukdk; djkrA vUr Hkoku ,rRi;tyleL;k;k% funkuk; Lofoe'kefi iLrr djkrA ;Fkk o"kk;k% tyL; Hkk.Mkj.ke in"k.kkr unhuk j{k.ke] tylkrlk lefpr% fodkl%] i;tyL; n#i;kxL; vi0;;L; p vojk/kue] tyL; jktdh;lj{k.ke] lekt tylj{k.k ifr tkx:drkA ,o fg lo Øe'k% rF;kuk fu:i.ku ^i;tyleL;k* lEcfU/kuh ifj;ktuk lfTtrk Hkfo";fr(Hkoku vkuUne vfi vuHkfo";frA

¼[k½ 'k)Kkuo)dfo"k;k ifj;ktuk

Hkor% ikB;iLrd vud ikBk% lfUr ;ku vk/kR; Hkoku 'k)Kkuo)dfo"kf;.kh ifj;ktuk yf[kr 'kDukfrA ;Fkk fg ^^jktr [ky dU;kdekjh** ikBek/kR; dU;kdekjh {k=L;@Lokfefoodku UnL; lofo/k Kkuo)d ifj;ktukdk; dr 'kDukfrA ,oeo ^dYiukdhfrfot;r* v; ikB% dYiukpkoykekfJR; yf[kr%A Hkoku bn'khuk vU;klk ukjh.kk n'kk; ;kxnkue bfr fo"k;e vk/kR; 'k)Kkuof)dk ifj;ktuk fofo/kfp=k.kk lgk;r;k lUnj:i.k iLrkr 'kDukfrA ,oeo ^;fn tkukfl rn on* ikBek/kR; lLÑrlkfgR;kr fofo/kk% igfydk% fo"k;Øe.k lfpR; lfp=e ^igfydk dk"k%* bfr :i ifj;ktukdk; Kkuo)d HkorA ,oeo ^ykdkDrhuke vfi l yue* ifj;ktukd;:i.k iLrkr lefpreoA ,oeo dkfi nfud ?kVuk ;k thoueY;n"V;k ij.kkink dkfi okrk ifj;ktuk;k% fo"k;% HkforegfrA vr% ,rkn'k ifj;ktukdk; r lkekftdtkx:drk] fujUrj fpUru ifr ij;frA ,o fg ifj;ktuk;k% vud fo"k;k% Hkfor 'kDuofUrA ,rkn'khfHk% ifj;ktukfHk% jkpd Kku ikl;rA leL;ki& /kkuifj;ktukor ,rkn'kh"k ifj;ktukl Hkor% ijke'kk% uokif{krk% HkofUrA

25-6 ifj;ktuk&fuek.k&ifØ;k&ik:ie

vLr] v= ^Hkkjr gkyh io* fo"k;ek/kR; fuferk lfTtrke ,dk ifj;ktuke voxPNke%A

Hkkjr gkyh io

Hkfedk

Hkkjre ,d% egku n'k%A v= fofo/kHkk"kkHkkf"k.k%] fofHkUu/kekoyfEcu% vudlLÑfrfi;k% tuk% fuolfUrA v= fofHkUuiokf.k egrk mRlkgu ekU;UrA ;Fkk& gkyh]

25.1

nhikoyh] j{kkcU/kue] fot;n'keh ¼n'kgjk½] o'kk[kh] fØlele] ikxye vknhfuA ,r"k ^gkyh* Hkkjrh;kuk fi; io vfLrA bn io lEi.k Hkkjr dufpr LFkkuHknu lg ekU;rA

mí';e

25.2

gkyhio.k% fo"k; ekU;rk·fLr ;r ijk fgj.;df'ki% ,d% nR;kuk jktk vHkorA l% vkReku b'oj eU;r LeA l% itkihMd% vR;kpkjh pkHkorA rL; i=% igykn% gfjHkDr% vklhrA ,rLekr dkj.kkno l% r n.Mf;r fu'p;e vdjkrA l% LoHkfxuh gkfydke vkfn'kr ;r lk igykne v mio'; vXuk fr"BrA ojnkudkj.kkr gkfydk vXuk u Tofy";frA ije b'ojÑi;k igykn% ljf{kr% tkr%] gkfydk r nX/kk tkrkA rnk dkyr% ,o bn io ekU;rA bn r QkYxuekIL; if.kek;ke ekU;rA if.kek;k jk=k gkfydkngue dk"Bkfu l;kT; fØ;rA vijfLeu fnol ^/kyg.Mh* /kfyoUnue jxkRlRo'p ekU;rA tuk% ijLij 'k=Hkko foLeR; vchj&xykykfnfHk% fofo/ko.k% e[k 'kjhj p j×t;fUrA lo o.kHkn ¼tkfrHkn½ foLeR; iE.kk g"k.k ,do.kk% HkofUrA

dfLef'pr ;x gkyh r ^uokUuf"V* ;K% dF;r LeA olUr_rk% ie[k io bneA tuk% uru ;o&xk/ke&p.kdku {k=H;% vkuh; gkfydkXuk tgofrA ,ru uokUu;K% ikjH;rA tuk% gr'k"k Hk{k;fUrA tuk% fofo/k% ok|% lg ^Qkxxhre* vfi xk;fUr uR;fUr pA uk;% fnu gkfydki tu dofUrA d=fpr gkfydkfXu xgekuh; LFkki;fUrA

gkyhio.k% fofo/kkfu :ikf.k

25.3

;|fi Hkkjr gkyhio.k% mí';e ,deo] ij fofHkUuikUr"k fdefi of'k"V; n';r ,oA Hkoku vfi njn'ku] lekpkji="k vL;kRloL; fo"k; i';fr ,o] iBfr ,o pA bn io ik;% lo= jxkRlo% urukUuf"V% bfr :i.k ekU;rA ij ot{k= vL; of'k"V;e n';rA r= xkdy&unxko oj"kkuk {k= uk;% ;f"VdkfHk% i#"ki{ke rkM;fUr i#"kk% pkRej{kk dofUrA ,oeo d'pu i.Mkfo'k"k% gkfydkXu% e/;kr vnX/k% fuLljfrA

25.4

fnYY;ke vU;ikUr"k p gkyhfeyulekjkgk% vfi vk;kT;UrA vfLeu volj dfolEeyue] mikf/kforj.ke

¼ifjgkl : i.k½ fØ;rA itkcin'k ^gkyk* dk;Øe% lEik|rA gfj;k.kk{k= Hkkrtk;kfHk% vU;kfHk% p noj%] lEcfU/ku%] d'kk?kkru ;f"Vd;k ok rkM;UrA nf{k.kHkkjr bn io jxkRlo : i.k fof pRHknu lg ekU;rA Hkktijh'kY;k r vL;kRloL; fo'k"k% vkUkUn% vuHk;rA bn oklfUrd io fofo/kjkxjx%] xhr%] vUukgfrfHk%] fofo/k% iDokUu%] vkekn%] iekn% p lekt ,D;e ie;Dre vkuUne; okrkoj.k tu;frA bn io fon'k"k vfi r=R;% Hkkjrh;% g"kkfrjd.k ekU;rA vfLeu iof.k n'kL; fofHkUullÑrhuk eyu HkofrA ekuoh;Hkkouk;k% jk"Vdrk;k% mnd% vfLeu iof.k lo= n';rA

ikBxrh'uk% 25-3

1- v/k% dFku"k ;r dFku lR;e rr ¼✓½ bfr fpguu ;r p vlR;e rr ¼×½ bfr fpguu fpfgur d#r

¼d½ ifj;ktuk&fuek.kdky fp=inkue uo vko';deA

¼[k½ dL;kfi fo"k;L; ifjKku nkr ;k ifj;ktuk fueh;r] rL;k Lofoe'k% vif{kr% orrA

¼x½ leL;keyd&ifj;ktuk% doy rF;k/kkfjrk% HkofUrA

¼?k½ gkfydkXuk tuk% doy iDokUu if{kifUrA

¼³½ gkyhiof.k jk"VD; n"Vok Hkkjrh;lLÑr% xfjek n';rA

¼p½ ifj;ktuk doy dYiuk/kkfjrk HkofrA

25-7 ifj;ktuky[kuL; fo"k;k%

Hkoku vU;k% vfi ifj;ktuk% fuekr 'kDukfrA ifj;ktuk r n'k i"Br% ipn'ki"Bi;Ur HkorA Lo#fp&lfo/kkulkj p defi fo"k; fpRok ifj;ktukfuek.k rRij% HkorA

ifj;ktuky[kulEcfU/ku% dpu ie[kfo"k;k%

¼i½ uxj"k in"k.kleL;k

¼ii½ tul[;kof)%] thoulfo/kkl rL;k% n"iHkko%

¼iii½ jktufrd% Hk"Vkpkj%

¼iv½ U;k;ky;"k yfEcrk% fooknk% vijk/kof)'p

¼v½ fHk{kkoÙkk ikfrrk% ckyk%

¼vi½ o;Ldkuk thouj{k.ke

'k)Kkuo)dfo"k;lEc)k% ifj;ktuk%

¼i½ x.krU=fnoll ekjkg%

¼ii½ Hkkjr fot;n'keh ¼n'kgjk½ io

¼iii½ dEHkio.k% ijEijk

¼iv½ HkkjrL; iork%

¼v½ HkkjrL; vkfnokflu%

¼vi½ vk/kfud;x ;krk;krL; lk/kukfu

¼vii½ xke"k ukjh.kk fLFkfr%

¼viii½ Hkkjrh;iol lkLÑfrd&,drk

¼ix½ lLÑrok³e; jk"Vdrk;k% l=kf.kA

25-8 fde vf/kxre

- ifj;ktuk dL;k% vfi leL;k;k% funkuk; vFkok dL;kfi fo"k;L; lE;d voxfr inkre bfr mí';u fueh;rA
- ifj;ktuk rF;k/kkfjrk Hkofr] ,rL;k Hkkouk;k% u dk·fi voljA
- ifj;ktukfuek.kkr io fo"k;L; lE;d Kku] rRlEcfU/kr&rF;kuk fp=k.kk ekuk kuke ¼vkdM½ xkfQde] foKkiukuk p lxg% vko';d HkofrA
- LFkyr% ifj;ktuk f}/kk fueh;r& ,dk dk;ifj;ktuk f}rh;k p 'kf{kd ifj;ktukA
- leL;keydifj;ktuk;k Hkoku Loijke'k nkr 'kDukfr] ij dL;kfi fo"k;L; Kku&ink=h ;k ifj;ktuk Hkofr] rL;k Loijke'k% uki{krA
- 'kf{kdifj;ktuk% r [kyHkkou;k uru ukukfo/k f'k{k.k f'kf{kre Hkork Ñr volj i;PNfUrA

25-9 ikBkUrç'uk%

1- ifj;ktuk dk Hkofr\

2- ifj;ktuk;k% Lo:i Li"V;rA

3- ifj;ktuk fuek.kdky d"kk fo"k; /;kue vko';de\

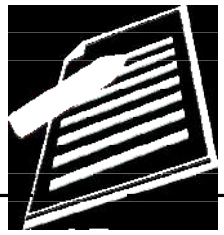

4- ifj;ktuk;k Hkkouk;k% fdefi egÙo u Hkofr] Li"V;rA

5- ifj;ktuk;k% egÙoe Lo'kCn"k iLrkrA

6- ifj;ktuk vuPNn;k% y[ku d% Hkn% Li"V;rA

7- leL;ki/kkufo"k;e vf/kÑR; 'k)Kkuo)d fo"k;e voyEC; p fuferifj;ktu;k% d% Hkn% Hkofr\ d"kkf pr pr.kke mYy[k d#rA

8- ^oulj{k.ku ykHk%* bfr fo"k;ek/kR; ,dk ifj;ktuk fueh;rkeA

9- ie[kfoHkkxkuk@lLFkkuke n'k vkn'kokD;kfu ¼;Fkk&;kx{ke ogkE;ge] vgfu'k lokeg] fo|;kere'ur bR;kfnde½ vk/kR; ,dk ifj;ktuk lTtfØ;rkeA

25-10 mÙkjkf.k

ikBxrik'uk%

25-1 1- ¼d½ 2- ¼[k½ 3- ¼x½

25-2 1- ¼?k½ 2- ¼[k½ 3- ¼?k½

25-3 1- ¼d½ ×

¼[k½ ×

¼x½ ✓

¼?k½ ×

¼3½ ✓

¼p½ ×

25-9 ikBkrik'uk%

Lo; djkr

26

समसामयिकं संस्कृतसाहित्यम्

भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं चैव संस्कृतिः। साहित्यं समाजस्य प्रतिबिम्बं भवति। संस्कृतभाषा शाश्वती भाषा अस्ति। अतः अस्यां सर्वदा एव साहित्यरचना अभवत्, भवति, भविष्यति च। संस्कृतसाहित्यभागीरथी अविच्छिन्नरूपेण सततं वहति। यथा प्राचीनकाले साहित्यरचना अभवत् तथैव वर्तमानकालेऽपि संस्कृतसाहित्यस्य ग्रन्थानां रचना क्रियते। सम्पूर्णे भारते कवयः संस्कृतसाहित्यनिर्माणे संलग्नाः सन्ति। गद्यं, पद्यं, रूपकं, सर्वेषु एव साहित्यरचना उपलभ्यते। अस्मिन् पाठे समसामयिकसंस्कृतसाहित्यस्य किं वैशिष्ट्यम् काः च नूतनाः प्रवृत्तयः इति पठिष्यामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- 'समसामयिकम् इति पदस्य अभिप्रायं स्पष्टीकरिष्यति;
- समसामयिकसाहित्यस्य विधानां परिचयं लेखिष्यति;
- समसामयिकसाहित्यस्य ग्रन्थानां नामानि लेखिष्यति;
- समसामयिककवीनां नामानि वक्ष्यति;
- वर्तमानकाले प्रकाश्यमानानां पत्रपत्रिकाणां नामोल्लेखं करिष्यति;
- समाचारपत्र–पत्रिकाणां वारंवारितां स्पष्टीकरिष्यति।

क्रियाकलापः

अधोलिखितानां ग्रंथानां नामानि यथास्थानं लिखत

उत्तररामचरितम्, कुमारसम्भवम्, ऋक्, छान्दोग्यम्, यजुः, नागानन्दम् शिशुपालवधम्, केन, किरातार्जुनीयम् अथर्व, शाकुन्तलम्, ऐतरेय

	1	2	3
वेदाः	ऋक्	————————	————————
उपनिषदः'	————————	————————	छान्दोग्यम्
महाकाव्यानि	————————	शिशुपालवधम्	————————
नाटकानि	नागानन्दम्	————————	————————

26.1 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

संस्कृतम् अखिलभारतीयभाषा। यत् साहित्यं वर्तमानकाले लिख्यते तत् समसामयिकं साहित्यं कथ्यते। भारतस्य स्वतंत्रताप्राप्तेः अनन्तरम् प्रभूतं संस्कृतसाहित्यं विरचितम् अस्ति। अस्मिन् साहित्ये पुरातनानां सर्वासां विधानां पालनं क्रियते। महाकाव्यानि, खण्डकाव्यानि, गद्यकाव्यानि, कथाः नाटकादीनि मुक्तककाव्यानि सर्वाणि एव काव्यानि लिखितानि सन्ति। काश्चन नूतनाः प्रवृत्तयः अपि संस्कृतसाहित्ये आगताः यथा एकांकिनाटकानि, मुक्तककाव्यानि, सूडोकविता, हाइकोकविताः इत्यादयः।

> सूडो कविता जापानदेशे प्रचलिता साहित्यविधा अस्ति, यस्याम् अतिन्यूनैः शब्दैः भावानाम् अभिव्यक्तिः क्रियते। 'हाइको' कवितायाम् पंक्तिद्वयेन पंक्तित्रयेण वा भावानाम् अभिव्यक्तिः भवति।

मुक्तककाव्यानि

संस्कृतकाव्यसाहित्यं प्रायः छन्दोबद्धम् अस्ति। अत्र पद्ये वर्णानां संख्या, लघुदीर्घवर्णक्रमः निश्चितः भवति (वार्णिकं छन्दः) अथवा मात्राणां संख्या निर्धारिता भवति (मात्रिकं छन्दः)। आधुनिककाले केचन कवयः भावानां प्राबल्यं, लयप्राधान्यम् मनसि कृत्वा काव्यानि रचयन्ति। तानि मुक्तछंदांसि कथ्यन्ते। मुक्तककाव्येषु प्रत्येकं पद्यं स्वतंत्रं भवति।

एकाङ्कीनाटकानि

एतेषु नाटकेषु एकः एव अङ्कः भवति तत्र विविधानि दृश्यानि भवन्ति। इदानीं विद्यालयेषु प्रायः एकाङ्कीनाटकानां म×चनं भवति।

पाठगतप्रश्नाः 26.1

1. संस्कृतभाषा किम् एकस्य प्रदेशस्य भाषा अथवा सम्पूर्णभारतस्य?
2. शाश्वती भाषा का अस्ति?
3. संस्कृतकाव्यलेखकाः कस्मिन् प्रदेशे वसन्ति?
4. समसामयिकसाहित्यं किं भवति?
5. संस्कृतसाहित्ये नूतनाः प्रवृत्तयः काः?

द्वितीयः अंशः

26.2 महाकाव्यानि

सर्गबद्धं दीर्घकथावृत्तं चरित्रं वा विषयीकृत्य कविना लिखितं महाकाव्यं भवति। भवद्भिः कुमारसम्भवात् हिमालयवर्णनं पठितम्। कुमारसम्भवं महाकाव्यम् अस्ति। एवमेव रघुवंशम् नैषधचरितम्, इत्यादीनि सर्वाणि प्राचीनकाले प्रसिद्धानि महाकाव्यानि। इदानीमपि अनेकानि महाकाव्यानि निरूप्यन्ते–

महाकाव्यानि	लेखकाः
• स्वातन्त्र्यसम्भवम् } उत्तरसीताचरितम् }	रेवाप्रसाद द्विवेदी
• जानकीजीवनम्	राजेन्द्र मिश्रः
• इन्दिरागांधीचरितम्	सत्यव्रतशास्त्री
• जवाहरज्योतिमहाकाव्यम्	जी. बी. पल्सुले
• श्रीभार्गवराघवीयम् (परशुराम–रामकथा)	रामभद्राचार्यः

एतानि अतिप्रसिद्धानि कानिचित् महाकाव्यानि। श्रीरामभद्राचार्यः बाल्यकालाद् एव नेत्रज्योतिहीनः तथापि सः महाकाव्यं रचितवान् अनेकान् पुरस्कारान् उपाधीन् च लब्धवान्।

खण्डकाव्यानि / मुक्तककाव्यानि / यात्राकाव्यानि

कथायाः एकं प्रसंगं खण्डं वा विषयीकृत्य रचितं काव्यं खण्डकाव्यं कथ्यते यथा

मेघदूतम्। प्रत्येकं पद्यं यत्र स्वतन्त्रं भवति तत् मुक्तककाव्यं कथ्यते। येषु काव्येषु यात्रायाः वर्णनं भवति तानि यात्राकाव्यानि उच्यन्ते।

प्रमुखानि विविधानि काव्यानि अधोलिखितानि सन्ति–

काव्यानि

- रामकृष्णपरमहंसीयम्
- गुरुगोविन्दसिंहचरितम्
- षड्ऋतुवर्णनम्
- गोवर्धनगौरवम्

यात्राकाव्यानि	**लेखकः**
● शर्मण्यदेशः सुतरांविभाति	डॉ. सत्यव्रतशास्त्री
● थाईदेशविलासम्	डॉ. सत्यव्रतशास्त्री

पत्रकाव्यानि

छन्दोबद्धानि पत्राणि येषु काव्येषु संकलितानि क्रियन्ते तानि पत्रकाव्यानि उच्यन्ते।

● करुणाकटाक्षलहरी	रसिकबिहारी जोशी

गीतिकाव्यानि

● राघवीयगीतगु×जनम्, भक्तिगीतसुधा	रामभद्राचार्यः
● तदेव गगनं सैव धरा	श्रीनिवासरथः
● भाति मे भारतम्	डॉ. रमाकान्त शुक्लः

मुक्तककाव्यानि

मुक्तककाव्ये प्रत्येकं पद्यं स्वतन्त्रं भवति। जीतरामभट्टस्य 'अनुभूतिशतकम्', अशोक डबरालस्य 'क्षुधते मे हृदयं' प्रमुखाः काव्यसंग्रहाः सन्ति।

शतककाव्यानि

शतककाव्येषु प्रायः शतम् पद्यानि भवन्ति। शतककाव्यानां लेखकाः बहवः सन्ति। तत्र प्रमुखानि शतककाव्यानि सन्ति –

● पाथेयशतकम्	डॉ. रामकरण शर्मा
● भारतशतकम्	डॉ. राजेन्द्र मिश्रः
● इन्दिराकीर्तिशतकम्	डॉ. श्रीकृष्ण सेमवालः
● स्वातन्त्र्यवीरशतकम्	श्रीधर भास्कर वर्णेकरः

दूतकाव्यानि

कालिदासस्य मेघदूतम् अनुकृत्य बहूनि दूतकाव्यानि कविभिः लिखितानि। दूतकाव्ये दूतद्वारा कश्चन सन्देशः प्रेष्यते। मेघदूते मेघः एव दूतः तत्र विरहपीडितः यक्षः दूतेन मेघेन स्वप्रियतमां प्रति सन्देशं प्रेषयति। कानिचित् प्रसिद्धानि दूतकाव्यानि अधोलिखितानि सन्ति –

- काकदूतम्
- बकदूतम्
- शुकदूतम्
- कोकिलदूतम्
- हंससन्देशः

सूडोकाव्यम्

सूडोकवितायां द्वे वा तिस्रः एव पंक्तयः भवन्ति। हर्षदेवमाधवः सूडोकवितानां क्षेत्रे प्रयोगम् अकरोत्। तस्य काव्यं 'निष्क्रान्ताः सर्वे' संस्कृत–समसामयिकसाहित्ये नूतनां काव्यविधां प्रस्तौति।

पाठगतप्रश्नाः 26.2

1. समसामयिकसंस्कृतसाहित्ये कति महाकाव्यानि लिखितानि सन्ति?
2. स्वातन्त्र्यसम्भवम् महाकाव्यं केन लिखितम्?
3. सत्यव्रतशास्त्रिणा इन्दिरागांधिम् आश्रित्य किं महाकाव्यं रचितम्?
4. श्रीभार्गवराघवीयम् काव्यस्य विषयः कः ?
5. थाईदेशविलासम् कीदृशं काव्यम् अस्ति, महाकाव्यं/यात्राकाव्यम्।
6. तदेव गगनं सैव धरा इति कस्य कवेः रचना?
7. अभिराजराजेन्द्रमिश्रेण कृतस्य शतककाव्यस्य नाम लिखत।

तृतीयः अंशः

26.3 पद्यात्मककाव्य–नाटकम्

अस्माभिः पद्यात्मककाव्यविषये पठितम्। इदानीं समसामयिकनाटकसाहित्यस्य विषये जानीमः। वर्तमानकाले अपि नाटकानां प्रचुरं लेखनम् अभवत्। प्रायः शतात् अधिकानि

नाटकानि लिखितानि। कानिचित् नाटकानि परम्परागतविधिना लिखितानि। यथा भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे वर्णितम्। परन्तु इदानीम् एकाङ्किनाटकानि अपि लिख्यन्ते। एकाङ्किनाटके दृश्यानि अनेकानि भवन्ति परन्तु सम्पूर्णं नाटकम् एकां घटनां समस्यामेव अङ्गीकृत्य लिख्यते।

कानिचित् प्रसिद्धानि नाटकानि सन्ति–

नाटकम्	**लेखकः**
विवेकानन्दविजयम्	श्रीधरभास्करवर्णेकरः
शिवराज्याभिषेकम्	
समानमस्तु वो मनः	गजानन बालकृष्ण पल्सुले
धन्योऽहं धन्योऽहम् भासो हासः	
मेनकाविश्वामित्रम्	हरिनारायण दीक्षितः

एकाङ्किनाटकानि

पण्डितक्षमारावद्वारा चत्वारि त्र्यङ्कात्मकानि सप्त च एकाङ्किनाटकानि रचितानि। अभिराजराजेन्द्रमिश्रमहोदयैः अनेकानि एकाङ्किनाटकानि लिखितानि। पल्सुलेमहोदयद्वारा 'अथातो ज्ञानेश्वरोऽभूत्' नाम्ना लघुनाटक–संग्रहः प्रकाशितः। नोदनाथमिश्रकृतं 'नवमालती' एकाङ्किनाटकम् अपि प्रसद्धिम् अस्ति। एतेषां नाटकानां समये समये मञ्चनम् अपि भवति।

26.4 चम्पूकाव्यानि

गद्यपद्यमयं काव्यं 'चम्पूः' इति कथ्यते।

पण्ढरीनाथाचार्यगलगली द्वारा त्रीणि चम्पूकाव्यानि रचितानि –

1. पवनपावनचम्पूः
2. सत्यध्यानविजयचम्पूः
3. श्रीशम्भूविजयलिङ्गेश्वरचम्पूः।

   जयमन्तमिश्रमहोदयस्य महामानवचम्पूः भारतस्य गौरवगाथां जीवनदर्शनं च प्रस्तुतं करोति।

26.5 गद्यकाव्यानि

गद्ये पदप्रयोगस्य बन्धनं न भवति अतः गद्यलेखकः स्वतन्त्रः भवति परन्तु गद्ये अपि चमत्कारः भवति अतः गद्यलेखने एव कवेः परीक्षा भवति। कानिचित् आधुनिकानि गद्यकाव्यानि सन्ति–

काव्यम्	लेखकः
द्वा सुपर्णा	डॉ. रामजी उपाध्यायः
रयीशः	डॉ. रामकरण शर्मा
गुहावासी	सत्यप्रकाशसिंहः

अनेके कथासंग्रहाः अपि सन्ति यथा–

काव्यम्	लेखकः
1. कथाप×चकम्	'पण्डितक्षमाराव' इति
2. ग्रामज्योतिः	
3. कथासंग्रहः	वनमालीविश्वासः

26.6 अनूदितसाहित्यम्

यूयं जानीथ एव यत् साहित्यं तु सर्वासु एव भाषासु लिख्यते। तेषाम् अनुवादं पठित्वा वयं तेन साहित्येन परिचिताः भवामः। एवं संस्कृतसाहित्यस्य वृद्धिः अपि भवति।

केचन अनूदितग्रन्थाः निम्नलिखिताः सन्ति –

कविः	ग्रन्थाः	अनुवादकर्ता
रवीन्द्रनाथ ठाकुरः	गीतांजलिः	संस्कृत आकादमी
जयशंकर प्रसादः	कामायनी	संस्कृत आकादमी
धर्मग्रन्थः	कुरानः/बाइबिलः	वनेश्वरपाठकः
	तेनालीरामकथा	ओमप्रकाश ठाकुरः

एवम् अनेके प्रसिद्धाः ग्रन्थाः इदानीं संस्कृत–भाषायाम् अनूदिताः सन्ति।

26.7 पत्रपत्रिकाः

कस्याः अपि भाषायाः समसामयिकसाहित्यं पूर्वं पत्रिकासु एव प्रकाश्यते। सम्पूर्णभारते विविधेषु प्रान्तेषु अनेकाभिः संस्थाभिः शताधिकाः पत्रपत्रिकाः प्रकाश्यन्ते। त्रीणि समाचार–पत्राणि दैनिकानि सन्ति – सुधर्मा, नवप्रभातम्, भारतवर्षजनतादैनिकसंस्कृतम् इति। चतस्रः पत्रिकाः साप्ताहिक्यः सन्ति। एवं काश्चन पत्रिकाः मासे मासद्वये, मासत्रये वा प्रकाश्यन्ते। एतासु पत्रिकासु विविधाः समाचाराः, शोधकार्याणि, कविताः धारावाहिकरूपेण पद्यकाव्यानि, गद्यकाव्यानि च प्रकाश्यन्ते। भारतीयविश्वसंस्कृतम् अर्वाचीनसंस्कृतम् चन्दामामा, सम्भाषणसंस्कृतम्, विश्वभाषा, संस्कृतम×जरी इत्यादिपत्रिकाः विशेषरूपेण लोकप्रियाः सन्ति।

27

भारतस्य ज्ञानविज्ञानपरम्परा

सम्प्रति सर्वस्मिन् जगति संस्कृतस्य भारतीय–संस्कृतेश्च अप्रतिमं महत्त्वं सर्वैः स्वीक्रियते। यदा अन्यत्र संस्कृतेः उद्भवः अपि न जातः तदा भारते संस्कृतिः प्रगतेः पराकाष्ठां प्राप्तवती। संस्कृत–भाषायां वेद–वेदाङ्गेषु, दार्शनिकग्रन्थेषु धर्मशास्त्रादिषु च न केवलं धार्मिकं तात्त्विकं च चिन्तनम् उपलभ्यते अपितु मानवहिताय वैज्ञानिकचिन्तनमपि पदे पदे प्राप्यते। अतः भारतभूमौ प्राचीनकालतः एव ज्ञान–विज्ञान–परम्परा प्रवर्तते। गणित–ज्योतिष्–रसायन–भौतिकी–खगोलविज्ञान–आयुर्वेद–वास्तुविज्ञान–कृषिविज्ञान–पर्यावरणविज्ञानादीनां प्रभूतं ज्ञानम् अस्माकं प्राचीनग्रन्थेषु सन्निहितं वर्तते। अस्मिन् पाठे वयं कतिपयेषु वैज्ञानिकविषयेषु भारतीय–मनीषिणां विशिष्टेन योगदानेन परिचिताः भवामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- गणित–ज्योतिश्शास्त्रयोः आर्यभटस्य भास्कराचार्यस्य च अवदानस्य वर्णनं करिष्यति।
- चिकित्साक्षेत्रे चरकसुश्रुतयोः योगदानस्य विवेचनं करिष्यति।
- कृषिविज्ञाने भारतीयचिन्तनस्य उपयोगितां वर्णयिष्यति।
- वास्तुविज्ञाने विमानशास्त्रे च भारतीयवैज्ञानिकानां चिन्तनस्य महत्त्वं प्रतिपादयिष्यति।
- पर्यावरणविज्ञाने सन्निहित–चिन्तनम् अभिव्यक्तं करिष्यति।
- प्राचीनभारतीयमनीषिणां वैज्ञानिकचिन्तनस्य वर्तमाने प्रासङ्गिकतायाः मूल्याङ्कनं करिष्यति।

क्रियाकलापः

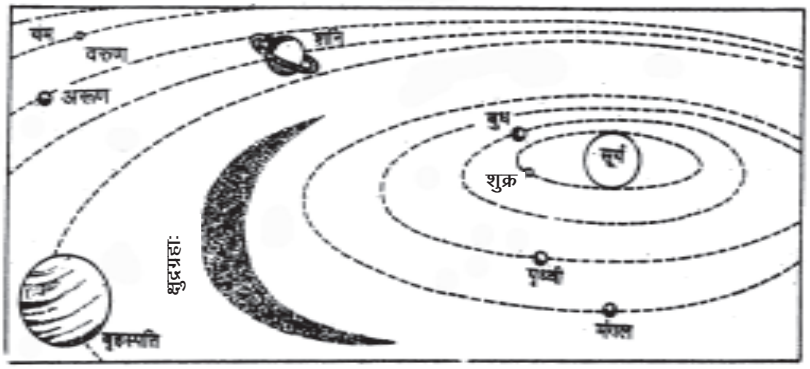

27.1

संख्या	ग्रहस्य नाम	सूर्यात् दूरता (दशलक्ष किलोमीटरः)	व्यासः (किलोमीटरः)
1	बुधः	58	4,878
2	शुक्रः	108	12,104
3	पृथिवी	150	12,756
4	मंगलः ..... क्षुद्रग्रहाः	228	6,796
5	बृहस्पतिः	778	1,43,00
6	शनिः	1427	120,540
7	अरुणः (यूरेनस)	2,869	51,120
8	वरुणः (नेप्च्यून)	4,496	49,500
9	यमः (प्लूटो)	5,900	3,000

उपरि अङ्कितं चित्रं दृष्ट्वा अधोलिखितान् प्रश्नान् उत्तरत–

1. पृथिव्याः निकटतमः ग्रहः कः?
2. कयोः ग्रहयोः मध्ये क्षुद्रग्रहाः सन्ति?
3. पृथिवी कयोः ग्रहयोः मध्ये स्थिता अस्ति?

27.1 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

गणितम्

भारते गणितविज्ञानस्य प्रारम्भः वैदिककालात् एव अभवत्। वैदिक–वाङ्मये तात्कालिकेषु अन्येषु ग्रन्थेषु च गणितीयानाम् अंशानाम् उल्लेखः विशेषतः दृश्यते। जगति एतत्

स्वीक्रियते यत् बहूनां गणितीयांशानाम् आरम्भः भारते एव जातः। एवं हि बहूनि अपूर्वाणि मूलभूतानि अनुसन्धानानि अत्र एव अभवन्। पश्चात् अन्यदेशीयैः अपि इदं ज्ञानं भारतादेव प्राप्तम्।

इदानीं वयं केषाञ्चित् महत्त्वपूर्णानाम् अनुसन्धानानां विषये विवेचनं करिष्यामः।

दशमाङ्कपद्धतिः

साम्प्रतं सर्वत्र प्रयुक्ता 'दशमाङ्कपद्धतिः' तु भारतस्य एव महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते। एतस्यां पद्धतौ 1–9 अङ्काः शून्यं च उपयुज्यन्ते। अस्यां स्थानपरिवर्तनेन सह अङ्कानां मूल्ये परिवर्तनमपि अङ्गीक्रियते। एषा पद्धतिः द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वम् एव भारते प्रचलिता आसीत्।

शून्यम्

संस्कृतभाषायां 'शून्यम्' (0) नास्तित्वं सूचयति। अङ्कस्थानाधारिता मूल्यनिश्चयपद्धतिः एव शून्यस्य अन्वेषणे मूलम्। शून्यस्य अवधारणा अपि सर्वप्रथमं संस्कृतवाङ्मये एव प्राप्यते। पिङ्गलस्य छन्दःसूत्रे (200 ई. पू.) शून्यस्य सङ्केतः लभ्यते।

बौधायनसूत्रम् (पाइथागोरस–सिद्धान्तः)

क ख^2 + ख ग^2 = क ग^2

लम्बः^{2} + आधारः^{2} = कर्णः^{2}

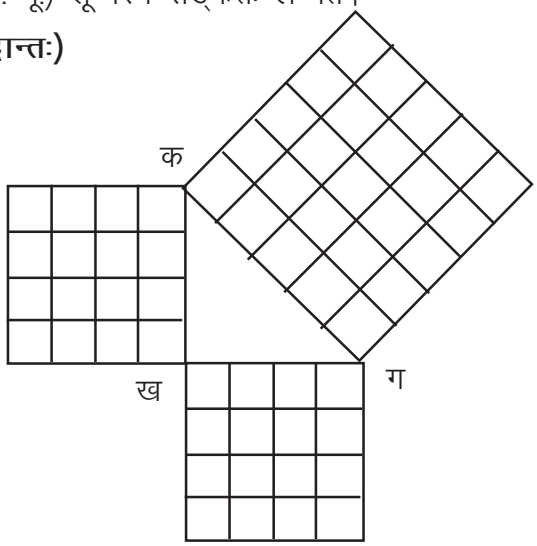

इदानीं पाइथागोरससिद्धान्तनाम्ना प्रथितः एषः नियमः पाइथगोरसात् सहस्राधिकवर्षेभ्यः पूर्वम् एव निर्मितः आसीत्। पाइथगोरसमहोदयः तस्य विस्तारं कृतवान्। अयं प्रमेयः मूलतः तु शुल्वप्रमेयः वर्तते। शुक्लयजुर्वेदस्य बौधायनशुल्वसूत्रे, कात्यायनशुल्वसूत्रे, आपस्तम्बशुल्वसूत्रे मानवशुल्वसूत्रे च एतत् सूत्रम् उपलभ्यते। बौधायनादयः मुनयः एतं नियमं प्रतिपाद्य यथायोग्यं विवरणम् अपि दत्तवन्तः। विभिन्नाकाराणां यज्ञवेदीनां निर्माणे एतस्य सिद्धान्तस्य उपयोगः क्रियते स्म।

'पाई' इत्यस्य मूल्यम्

आर्यभट्स्य (476 ई.) गणितज्योतिर्विज्ञानक्षेत्रे महत्त्वपूर्णं योगदानम् अस्ति। सः 121 श्लोकात्मके 'आर्यभटीयम्' इति ग्रन्थे सर्वप्रथमं वृत्तस्य परिधिव्यासयोः अनुपातस्य (π पाई) इत्यस्य मूल्यं निर्धारितवान्। तत् 3.1416 भवति। आधुनिकवैज्ञानिकानां मते अपि

एतत् मूल्यं 3.1416926 वर्तते। आर्यभटेन एव प्रतिपादितम् यत् – "मृज्जलशिखिवायुभ्यो भूगोलः सर्वतो वृत्तः"।

पृथिव्याः सूर्यं परितः परिभ्रमणम्

आर्यभटेन एव स्वग्रन्थे "पृथिवी सूर्यं परितः परिभ्रमति" इत्यपि साधितम् अस्ति।

आर्यभट्स्य अमूल्यं योगदानं मनसि निधाय एव भारतीयैः वैज्ञानिकैः तस्य नाम्ना 'आर्यभटः' उपग्रहोऽपि विनिर्मितः।

संस्कृतवाङ्मये आर्यभटसदृशानां गणितज्ञानाम् एका महती परम्परा विद्यते। केषाञ्चित् प्रमुखगणितज्ञानां नामानि अत्र लिख्यन्ते –

(1) आर्यभटः (476 ई.) – आर्यभटीयम्

(2) ब्रह्मगुप्तः (598–660 ई.) – ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः

(3) श्रीधरः (750 ई.) – खण्डखाद्यकरणम्, त्रिशतिका, पाटी गणितम्, बीजगणितम् च।

(4) महावीराचार्यः (850 ई.) – गणितसारसंग्रहः

(5) श्रीपतिः (1039 ई.) – सिद्धान्तशेखरः, गणिततिलकम्

(6) भास्कराचार्यः द्वितीयः (1114 ई.) – सिद्धान्तशिरोमणिः, करणकुतूहलम्, लीलावती, बीजगणितम्

धनऋणगुणविभागादीनां ज्ञानम्

यजुर्वेदस्य मन्त्रेषु धन–ऋण–गुण विभागादीनां परिज्ञानमपि उपलभ्यते – "एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे प×चचमे प×च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मे।"

(यजुर्वेदः 18.24)

संख्याविषयकं चिन्तनम्

ऋग्वेदे '1000' इत्यर्थे 'सहस्रम्', '10,000' इत्यर्थे 'अयुतम्' इत्यस्य प्रयोगः अनेकशः कृतः।

यजुर्वेदस्य वाजसनेयीसंहितायां सप्तदशे अध्याये एका संख्यानां नामसूची वर्तते–

दशन् – (10^1) शतम् – (10^2)

सहस्रम् – (10^3) अयुतम् – (10^4) नियुतम् – (10^5) प्रयुतम् – (10^6)

अर्बुदम् – (10^7) न्यर्बुदम् – (10^8) समुद्रम् – (10^9)

मध्यम् – (10^{10}) अन्तम् – (10^{11}) परार्द्धम् – (10^{12})

कोटितः अग्रे लक्षगुणनोत्तरप्रणाल्याः एकं सुन्दरम् उदाहरणं वाल्मीकिरामायणे युद्धकाण्डे प्राप्यते। इयं लक्षोत्तरप्रणाली तालिकारूपेण अधः प्रदीयते –

कोटिः – (10^7) शङ्कुः – (10^{12}) महाशङ्कुः – (10^{17})

वृन्दम् – (10^{22}) महावृन्दम् – (10^{27})

पद्मम् – (10^{32}) महापद्मम् – (10^{37})

खर्वम् – (10^{42}) महाखर्वम् – (10^{47})

समुद्रम् – (10^{50}) ओघः – (10^{55}) महाओघः – (10^{60})

अस्याः लक्षगणनोत्तरप्रणाल्याः उपयोगं कृत्वा शुकनामगुप्तचरः रावणं रामस्य सेनायाः योद्धानां संख्याम् अकथयत्। तस्य सेनायां कोटिसहस्रं शङ्कूनां शतं, महाशङ्कुसहस्रं, वृन्दशतं, महावृन्दसहस्रं, पद्मशतं, महापद्मसहस्रं, खर्वशतं, समुद्रशतं, ओघशतं, महौघशतं, कोटिमहौघः सैनिकाः, विभीषणः, सुग्रीवः, तस्य सचिवाश्च आसन्। अर्थात् रामस्य सैन्यबलानि –

($10^{10}+10^{14}+10^{20}+10^{24}+10^{30}+10^{34}+10^{40}+10^{44}+10^{52}+10^{57}+10^{62}+10^{67}+5$) आसन्।

ज्योतिश्शास्त्रम्

वैदिकवाङ्मये 'ज्योतिष्' इति नाम वेदाङ्गं वर्तते। असंख्याः ग्रहाः सन्ति, अन्यसौरमण्डलानि अपि भवितुम् अर्हन्ति इत्यादयः विचाराः भारतीये ज्योतिश्शास्त्रे रूढमूलाः सन्ति। ग्रहाणां स्थितिः परस्पराकर्षणं, ग्रहणस्वरूपम् इत्यादीनि अत्र विस्तरेण उक्तानि। नक्षत्रगणनायाः, ग्रहविचारणायाः कालगणनायाश्च विलक्षणा क्षमता भारतीयज्योतिश्शास्त्रिषु आसीत्। कुजग्रहस्य (मंगलग्रहस्य) स्वरूपं "चपलः सरक्तगौरः मज्जासारश्च माहेयः" इत्येवम् आचार्यः वराहमिहिरः उक्तवान्। आधुनिक वैज्ञानिकाः वदन्ति – "कुजस्य उपरि उग्रतुषारावरणम् अस्ति तेन सः रक्तवर्णयुक्तः धवलवर्णः तत्र दृश्यते" इति। "कुजः" (भूमिपुत्रः) इति शब्दः एव तद्ग्रहे जीवसम्भाव्यतां प्रकाशयति। आधुनिकाः विद्वांसः अपि एतत् एव वदन्ति खलु। 'सूर्यादीनां स×चारः भ्रममूलः " " ग्रहाणां स्वप्रकाशता नास्ति। इत्यादयः बहवः वैज्ञानिकाः सिद्धान्ताः आर्यभटेन प्रतिपादिताः।

'फलितज्योतिश्शास्त्रस्य विकासे पूर्वमध्यकालः महत्त्वपूर्णः। सिद्धान्तसंहिताहोरादिभेदानां निर्माणम्, अंकगणितस्य, बीजगणितस्य रेखागणितस्य च सिद्धान्तानां विकासः अस्मिन् एव काले अभवत्।' फलितज्योतिष्' अपि अस्य एव कालस्य अवदानम्। आचार्यः वराहमिहिरः अस्य युगस्य विद्वत्सु अग्रगण्यः। बृहद्जातकम्, प×चसिद्धान्तिका, बृहद्यात्रा, बृहद्संहिता च अस्य प्रतिनिधिग्रन्थाः वर्तन्ते।

भारतीयज्योतिश्शास्त्रे भास्कराचार्यस्य "सिद्धान्तशिरोमणिः" अपि प्रसिद्धः ग्रन्थः। अस्य लीलावती, बीजगणितं, ग्रहगणितं गोलाध्यायश्च चत्वारः भागाः सन्ति। ज्योतिश्शास्त्रविषयकानां ग्रन्थानां रचनापरम्परा प्राचीनकालतः प्रारब्धा अद्यापि प्रचलति।

पाठगतप्रश्नाः 27.1

1. आर्यभटस्य जन्म कदा अभवत्?
2. आर्यभटस्य ग्रन्थस्य नाम किम्?

3. आर्यभटेन π (पाइ) इत्यस्य किं मूल्यम् निर्धारितम्?
4. लम्ब ^{2} + आधारः ^{2} = ... ।
5. 'सिद्धान्तशिरोमणिः' ग्रन्थः केन लिखितः?
6. वराहमिहिरस्य प्रतिनिधिग्रन्थानां नामानि कानि?

द्वितीयः अंशः

27.2 आयुर्वेदः

आयुर्वेदः विज्ञानस्य तत् क्षेत्रं यस्मिन् विकासस्य सर्वाधिकं सम्भावना वर्तते। अस्य महत्त्वं सार्वभौमिकं सार्वकालिक×च विद्यते। आरोग्यस्य महत्त्वं सर्वैः सर्वदा स्वीक्रियते। उक्त×च–

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्।
रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसो जीवितस्य च।।

अत एव वयं कामयामः – "जीवेम शरदः शतम्"। आयुर्वेदस्य उद्देश्यम् अस्ति – स्वास्थ्यरक्षणं रोगानां निवारणं च। आयुर्वेदस्य गणना चतुर्षु उपवेदेषु भवति। एषः प्रायः ऋग्वेदस्य उपवेदः मन्यते। परं केषाञ्चित् विदुषां मते एषः अथर्ववेदस्य उपवेदः। सर्वप्रथमम् अथर्ववेदे एव मानवरोगाः, पशुरोगाः तेषां प्रतिकाराश्च वर्णिताः।

भारतीयपरम्परानुसारं ब्रह्मा सर्वप्रथमं आयुर्वेदस्य प्रवर्तनम् अकरोत्। तदनन्तरं प्रजापतिः, अश्विनौ, इन्द्रश्च क्रमशः आयुर्वेदविद्याम् अधिगतवन्तः। इन्द्रः एतस्याः विद्यायाः प्रवर्तनं लोके कृतवान्। लोके अस्याः तिस्रः परम्पराः जाताः–

(क) भरद्वाजपरम्परा (ख) धन्वन्तरिपरम्परा (ग) काश्यपरम्परा च।

आयुर्वेदस्य ग्रन्थाः अपि त्रिविधाः–

(क) संहिता–ग्रन्थाः (ख) व्याख्या–ग्रन्थाः (ग) विशिष्टविषयाधृताः ग्रन्थाः

अत्र आयुर्वेदस्य प्रमुखग्रन्थानां संक्षिप्तपरिचयः प्रदीयते–

(क) चरकसंहिता– 120 अध्यायात्मके अस्मिन् ग्रन्थे सर्वेषां विषयानां प्रतिपादनं कृतम्। अस्मिन् प्रमुखतया त्रिदोषवर्णनं कृतम्। ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वेषां रोगाणां चिकित्सा वर्णिता।

(ख) सुश्रुतसंहिता– अस्मिन् ग्रन्थे अपि 120 अध्यायाः सन्ति। अस्मिन् प्रमुखतया शल्य–क्रियायाः वर्णनं शल्य–क्रियायाः उपकरणानां परिचयः च प्राप्येते। सुश्रुतसंहितायां सर्वप्रथमं त्वक्प्रत्यारोपणस्य वर्णनं कृतम्।

27.2: **जलं पीत्वा वमनक्रियया पित्तरोगशमनम्**

टिप्पणी

(ग) अष्टाङ्गहृदयम्– 661 शताब्द्यां वाग्भटेन विरचिते अस्मिन् ग्रन्थे रसायनतन्त्रस्य वर्णनं विशेषरूपेण उपलभ्यते। वाग्भटस्यैव 'अष्टाÂसंग्रहः' अपि प्रमुखः ग्रन्थः वर्तते।

(घ) भावप्रकाशः – षोडशशताब्द्यां भावमिश्रेण विरचिते अस्मिन् ग्रन्थे सर्वेषाम् अङ्गानां चिकित्सायाः वर्णनं विद्यते।

माधवस्य माधवनिदानम्, शार्ङ्गधरस्य शार्ङ्गधरपद्धतिः, वृन्दस्य सिद्धियोगः, वाग्भटस्य रसरत्नसमुच्चयः गोविन्ददासस्य भैषज्यरत्नावली इत्यादयः अपि आयुर्वेदस्य महत्त्वपूर्णाः ग्रन्थाः सन्ति। आयुर्वेदस्य ओषधीनां गुणदोषवर्णनार्थं निघन्टुग्रन्थाः अपि विरचिताः। धन्वन्तरिनिघण्टुः, मदनपालनिघण्टुः, शब्दप्रदीपः राजनिघण्टुश्च उल्लेखनीयाः ग्रन्थाः वर्तन्ते।

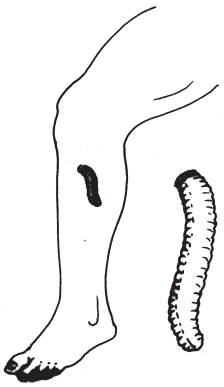

27.3: **जलौकस्य प्रयोगेण व्रणचिकित्सा पद्धतिः। जलौकः अशुद्धं रक्तं पिबति।**

27.3 कृषिविज्ञानम्

कृषेः महत्त्वं प्रतिपादयन् ऋग्वेदे उक्तम् – 'कृषिमित् कृषस्व' इति। अर्थात् कृषिः एव श्रेष्ठं कर्म। अतः कृषिः एव कार्या। कृषिविज्ञानक्षेत्रे चतुर्थशताब्द्यां महर्षिपराशरेण विरचितः "कृषिपराशरः" कृषिशास्त्रस्य विश्वकोषः कथयितुं शक्यते।

अस्मिन् ग्रन्थे कृषिविधिः सम्यक्रूपेण वर्णितः।

अन्नस्य महत्त्वम्

गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन कथितम् –

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद् भवन्ति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः।। (गीता – 3–14)

कृषिपराशरे अपि अन्नस्य कृषेश्च महत्त्वं सम्यक् उपवर्णितम् –

अन्नं प्राणाः बलं चान्नमन्नं सर्वार्थसाधनम्।
देवासुरमनुष्याश्च सर्वे अन्नोपजीविनः।।
अन्नं हि धान्यं संजातं धान्यं कृष्या विना न च।
तस्मात् सर्वं परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत्।।

वृष्टि–अनुमाने मेघानां महत्त्वम् – (कृषि पराशरः – 4.7)

कृषिविज्ञाने वृष्टेः महत्त्वं सर्वविदितम्। वृष्टेः अनुमाने मेघानां स्वरूपस्य परिज्ञानम् अत्यधिकं साहाय्यं भवति। संस्कृतवाङ्मये पयोदस्य चत्वारः भेदाः सलक्षणम् उपवर्णिताः–

आवर्तश्चैव संवर्तः पुष्करो द्रोण एव च।
चत्वारो जलदाः प्रोक्ता आवर्त्तादियथाक्रमम्।।

वृष्टेः मात्रायाः ज्ञानम्

वृष्टेः मात्रां ज्ञातुमपि प्रक्रियाः आसन्। जलाढकप्रक्रियया द्रोण–वृष्टिः = चत्वारः आढकाः = 6.4 सेण्टीमीटरमितम्।

कुत्र कियती वृष्टिः भवति इति वर्णयन् महर्षिः पराशरः कथयति –

समुद्रे दशाभागांश्च षड्भागानपि पर्वते।
पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः। (कृषिपराशरः, 29)
यदि कृषिव्यवस्था सम्यक् क्रियते तर्हि समृद्धिः प्रजायते।

कृषिकार्ये जलबन्ध–जलसेचनादिव्यवस्था –

महाभारते उल्लिखितं यत् तदानीन्तनैः जनैः आहारोत्पादनविषये अत्यधिकम् अवधानं दत्तम् आसीत्। तद्यथा –

क्षेत्रं हि रसवत् शुद्धं कर्षकेणोपपादितम्।
ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत् फलम्।।
तत्र वै पौरुषं ब्रूयुः आसेकं यत्नकारितम्।
तत्र चापि ध्रुवं पश्येत् शोषणं दैवकारितम्।। (मभा. उद्योगपर्वणि–79)

उत्तमं रसवदपि क्षेत्रं वृष्ट्या विना फलं न ददाति। अतः यदा वृष्टिः न भवति तदा तत्र प्रयत्नेन आसेचनं कृत्वा जलव्यवस्था करणीया। तेन एतत् सिद्धं भवति यत् महाभारतयुगे वृष्टेः अभावकाले सस्यानां जलसेचनस्य कृतकेन विधानेन व्यवस्था क्रियते स्म।

महाभारते व्यासः सेतुम् (जलबन्धम्) उदाहरति –

मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति।
पुष्टः स्रोत इवासक्तः स्फीतो भवति स×चयः।। (शान्तिपर्वणि–298)

यथा नद्यां सम्यक् निबद्धः सेतुः स्रोतसः वर्धनं करोति, तथा धर्मः अपि तपस्स×चयं विस्तारयति इति अस्य अभिप्रायः।

एतेन स्पष्टं भवति यत् महाभारतकाले अपि कृषिकार्यादिनिमित्तं जलबन्धाः तत्र तत्र निर्मीयन्ते स्म।

भृगुगर्गकश्यपादिमहर्षीणां ग्रन्थेषु अपि यत्र तत्र कृषिविज्ञानस्य सिद्धान्ताः दृश्यन्ते। आचार्यवराहमिहिरेणापि 'बृहत्संहिता'–इति ग्रन्थे कृषिविज्ञानस्य विविधानि तथ्यानि सम्यक्तया निरूपितानि सन्ति।

27.4 वास्तु–विज्ञानम्

'वास्तु' इत्यस्य अर्थः – वसन्ति प्राणिनो यत्र अथवा वसन्त्यत्र इति। गृहं विना गृहस्थस्य सर्वाः क्रियाः न सिध्यन्ति, अतः गृहादिनिर्माणस्य विज्ञानम् अत्यधिकं महत्त्वपूर्णं विद्यते।

प्राचीनभारते उत्कृष्टं वास्तुविज्ञानम् आसीत्। सिन्धुसभ्यताचित्राणि प्रायः सर्वान् आश्चर्यचकितान् कुर्वन्ति एव। तत्रत्या वास्तुविद्या अतिप्राचीना अत्युत्कृष्टा च। कर्णाटके बेलूरे विद्यमानः भूमिस्पर्शरहितः स्तम्भः, कोणार्क–क्षेत्रस्य सूर्यदेवालयः, शृंगेरीस्तम्भाः, अनन्तपुरीस्थाः सप्तस्वरप्रभवाः मण्डपाधाराः स्तम्भाः, अजन्ता–एल्लोरागुहाः, देहलीस्थः लोहस्तम्भः इत्यादयः भारतीयवास्तुविद्यायाः गरिमाणं प्रमाणीकुर्वन्ति। समराङ्गणसूत्रधारः, बृहत्संहिता, अर्थशास्त्रम्, मयमतम् मयसारः, मनुष्यालयचन्द्रिका, सुप्रभेदागमः, वास्तुरत्नावली, कामिकागमः, बहद्वास्तुमाला इत्यादिषु अनेकेषु ग्रन्थेषु वास्तुशास्त्रं निरूपितम् अस्ति।

मत्स्यपुराणे विख्यातानाम् अष्टादशवास्तुशास्त्रोपदेशकानां नामानि प्राप्यन्ते –

भृगुरत्रिवसिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा।
नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षपुरन्दरः।।
ब्रह्मा कुमारो नदीशः शौनको गर्ग एव च।
वासुदेवोऽग्निरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती।
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः।। (मत्स्यपुराणम् 252/2–4)

बृहत्संहितायां मनु–वसिष्ठ–मय–नग्नजित् इत्यादिभिः आचार्यैः निर्मितानां प्रासादलक्षणानाम् उल्लेखः अद्यापि विद्यते। भोजस्य समराङ्गणसूत्रसारे सूर्योदयकालस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। तत्र उक्तं यत् गृहस्य अग्रे 'बृहद्वृक्षाः न भवेयुः – सूर्योद्भवा द्रुमच्छाया ध्वजच्छाया च गर्हिता। द्वारातिक्रमणादेताः क्षुद्व्याधिकलिकारकाः।।

27.5 विमानशास्त्रम्

वायुप्रवाहतः उत्पन्नम् ऊर्जं, सौरोर्जम्, इतरेन्धनोर्जं च उपयुज्य स×चार्यमाणानां विमानानां वर्णनं संस्कृतवाङ्मये यत्र तत्र प्राप्यते। भरद्वाजमहर्षेः (500 ई.पू.) यन्त्रसर्वस्वम्, यन्त्रार्णवम्, विमानशास्त्रम्, अंशबोधिनी, अगस्त्यमुनेः शक्तिसूत्रम्, ईश्वरस्य सौदामिनीकला, भरद्वाजस्यैव अंशुभतन्त्रं, शाकटायनस्य वायु–तत्त्वप्रकरणं वैश्वमारुततन्त्रं च, नारदस्य धूमप्रकरणम् इत्यादीनां विमानशास्त्रसम्बद्धानां ग्रन्थानाम् उल्लेखः दृश्यते। भोजस्य समराङ्गण–सूत्रधारं, शौनकमहर्षेः व्योमयानतन्त्रं, गर्गस्य यन्त्रकल्पः, नारायणस्य विमानचन्द्रिका, चक्रायनिमुनेः केतुयान–प्रदीपिका इत्यादयः अनेके ग्रन्थाः अपि विमानशास्त्रसम्बद्धाः एव।

विमानस्य अवरोहणकाले भूस्पर्शसमये चैव अपघातस्य सम्भावना अधिका भवति इति भरद्वाजमहर्षिः कथयति। अद्यापि सा एव स्थितिः वर्तते।

पाठगतप्रश्नाः 27.2

रिक्तस्थानानि पूरयत

1. समराङ्गणसूत्रधारस्य रचनाकारः..... वर्तते।

2. वराहमिहिरस्य प्रख्यातस्य ग्रन्थस्य नाम ..... अस्ति।
3. कृषिपराशरः ..... विषयस्य ग्रन्थः अस्ति।
4. कौटिल्यार्थशास्त्रम्..... विरचितम्।
5. आयुर्वेदस्य ओषधीनां गुणदोषवर्णनार्थं ..... अपि विरचिताः।
6. अष्टाङ्गहृदयम्..... विषयस्य ग्रन्थः।
7. मत्स्यपुराणे.....वास्तुविज्ञानिनां नामानि लिखितानि।
8. वसन्ति प्राणिनः यत्र इति..... उच्यते।
9. मेघानां..... भेदाः कृषिपराशरे वर्णिताः।
10. गृहस्य अग्रे..... न भवेयुः

पाठगतप्रश्नाः 27.2

अधोलिखितप्रश्नानाम् उचितम् उत्तरं चिनुत

1. विमानशास्त्रस्य रचयिता कोऽस्ति ?
   (क) चरकः (ख) सुश्रुतः (ग) महर्षिभरद्वाजः (घ) गणेश दैवज्ञः।
2. यन्त्रसर्वस्वम् कस्य विषयस्य ग्रन्थोऽस्ति ?
   (क) आयुर्वेदस्य (ख) गणितस्य (ग) ज्योतिश्शास्त्रस्य (घ) विमानशास्त्रस्य।
3. निम्नलिखितेषु ग्रन्थेषु को ग्रन्थः भरद्वाजेन विरचितो नास्ति ?
   (क) यन्त्रसर्वस्वम् (ख) यन्त्रार्णवम् (ग) यन्त्रतन्त्रम् (घ) अंशुबोधिनी।
4. भरद्वाजस्य कः कालः वर्तते ?
   (क) 400 ई.पू. (ख) 500 ई.पू. (ग) 100 ई.पू. (घ) 200 ई.पू.
5. अंशुभतन्त्रम् कस्य रचना अस्ति ?
   (क) महर्षिभरद्वाजस्य (ख) महर्षिकण्वस्य (ग) महर्षि गौतमस्य (घ) महर्षिकपिलस्य।

तृतीयः अंशः

27.6 पर्यावरणविज्ञानम्

संस्कृतवाङ्मये पर्यावरणविज्ञाने अपि पदे–पदे मार्गदर्शनं प्राप्यते। यत् परितः आवृणोति तद् एव पर्यावरणम् कथ्यते। अर्थात् प्रकृतिः एव पर्यावरणम्। पृथिवी, वायुः, जलम्, आकाशः, प्रकाशः, वनस्पतयः, पशुपक्षिणः, इत्यादयः पर्यावरणस्य प्रमुखानि अङ्गानि सन्ति। प्रकृतौ परिव्याप्तानि प×चमहाभूतानि मानवशरीरे अपि सन्निहितानि। अतः पर्यावरणसंरक्षणाय प्रकृतिमानवयोः पारस्परिकं सन्तुलनम् अनिवार्यम्। प्रकृतिः प्रतिक्षणं मानवस्य हितसम्पादने निरता। अतः मानवेन अपि सततं तस्याः स्वरूपं संरक्षणीयम्।

प्रदूषिते पर्यावरणे मानवजीवनस्य कल्पना अपि दुष्करा। अस्माकं वैदिकऋषिभिः प्राचीनमनीषिभिश्च एतानि तथ्यानि सम्यक् आत्मसात्कृतानि। तैः प्राकृतिकतत्त्वानां देवतारूपे पूजा कृता। पर्यावरणस्य परिष्करणाय यज्ञसंस्था च संस्थापिता।

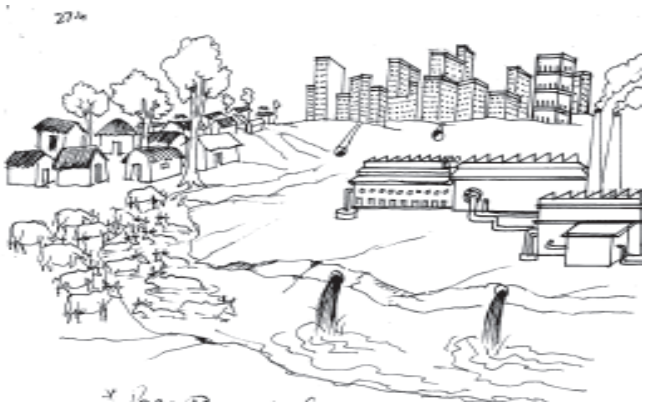

27.4: **पर्यावरण प्रदूषणम्**

सम्प्रति संस्कतवाङ्मयतः कानिचित् उदाहरणानि प्राचीनभारतीयमनीषिणां पर्यावरणचेतनां प्रमाणीकुर्त्तुम् अत्र प्रस्तूयन्ते।

शुक्लयजुर्वेदे विश्वपर्यावरणस्य परिष्काराय ऋषयः प्रार्थयन्ति –

द्यौः शान्तिः। अन्तरिक्षं शान्तिः। पृथिवी शान्तिः।
आपः शान्तिः। ओषधयः शान्तिः। वनस्पतयः शान्तिः।
विश्वे देवाः शान्तिः। ब्रह्म शान्तिः। सर्वं शान्तिः।
शान्तिरेव शान्तिः। सा मा शान्तिरेधि।।

गीतायां भगवता कृष्णेन "अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्" इति उक्त्वा अश्वत्थवृक्षस्य (पीपल) उत्कृष्टता प्रतिपादिता। अश्वत्थवृक्षस्य महत्त्वं न केवलं धार्मिकदृष्ट्या अपितु वैज्ञानिकदृष्ट्या अपि वर्तते। एषः वृक्षः सर्वाधिकं 'ऑक्सीजन' इत्यस्य उत्सर्जनं करोति।

27.5: **अश्वत्थः**

अग्निपुराणे कथितम् –

क्रियते पत्रविच्छेदः सपुष्पफलनिस्तपे।
अनावृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते।।

अनेन कथनेन सिद्धयते यत् प्रकृतिं प्रति हिंसायाः दुष्परिणामः मानवस्य अकल्याणाय भवति।

प×चतन्त्रे उद्घोषितम् –

हिंसकान्यपि भूतानि यो हिनस्ति स निर्घृणः।
स याति नरकं घोरं.....।

अर्थात् हिंसकानामपि प्राणिनां हिंसा दण्डनीया। सम्राट् अशोकः अपि आदिष्टवान् यत् पशूनां पक्षिणां च हननं दण्डार्हम्।

महाकविः कालिदासः अपि स्वकाव्येषु प्रकृतिमानवयोः मध्ये एकां विलक्षणां संवेदनशीलतां प्रस्तौति। अभिज्ञानशाकुन्तले कण्वऋषिः वृक्षादीन् सम्बोध्य वदति –

"भोः भोः संनिहितास्तपोवनतरवः।
पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या।
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूति समये यस्याः भवत्युत्सवः।
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्।।"

विश्वसाहित्ये सर्वप्रथमं अथर्ववेदे ऋषिः भूमिं मातृपदे प्रतिष्ठाप्य आत्मानं पुत्रम् उद्घोषयति–

"माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः"
अत एव वेदाः कथयन्ति –
"शन्नो द्विपदो शन्नो चतुष्पदो"

परिष्कृतपर्यावरणे निवसतां भारतीयानां मानसिकपर्यावरणमपि स्वस्थम् आसीत्। अतः ते सर्वेषां कृते कल्याणम् अकामयन्।

"सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत्।।

पाठगतप्रश्नाः 27.3

1. यत् परितः आवृणोति तत् किं कथ्यते?
2. वेद ऋषयः कस्य पूजकाः आसन्?
3. शुक्लयजुर्वेदे कस्य परिष्काराय प्रार्थना कृता?
4. गीतायां कृष्णेन वृक्षविषये किम् कथितम्?
5. सम्राट् अशोकः किम् आदिष्टवान्?
6. अथर्ववेदे ऋषिः भूमेः आत्मनश्च सम्बन्धविषये किं कथयति ?

27.7 किम् अधिगतम्

- संस्कृत–वाङ्मये प्रभूतं वैज्ञानिकं साहित्यं वर्तते।
- गणितशास्त्रे आर्यभटस्य योगदानं महत्त्वपूर्णम्।
- शून्यस्य अवधारणा, दशमाङ्कपद्धतिः दशमलव–प्रणाली, π (पाइ) इत्यस्य मूल्यनिर्धारणं संख्या विज्ञानम् इत्यादीनां अन्वेषणं संस्कृतवाङ्मयस्य प्रमुखम् अवदानम्।
- ज्योतिश्शास्त्रे भास्कराचार्यस्य सिद्धान्त–शिरोमणिः प्रसिद्धः ग्रन्थः वर्तते। लीलावती अस्य एव भागः विद्यते।
- आयुर्वेदे आचार्यचरकस्य चरकसंहिता, आचार्य–सुश्रुतस्य सुश्रुतसंहिता च महत्त्वपूर्णौ ग्रन्थौ। सुश्रुतः प्रथमः त्वक्प्रत्यारोपणविशेषज्ञः।
- कृषिविज्ञाने पराशरस्य कृषिपराशरः कृषिविषये विश्वकोषः एव।
- वास्तुविज्ञानस्य अष्टादशविशेषणानि मत्स्यपुराणे परिगणितानि। बृहत्संहितायां प्रासादनिर्माणकला विस्तरेण वर्णिता।
- महर्षिभरद्वाजविरचिते यन्त्रसर्वस्वे विमानविषये महत्त्वपूर्णाः आविष्काराः प्रदत्ताः।
- संस्कृतवाङ्मये पर्यावरणसंरक्षणस्य सिद्धान्ताः पदे पदे प्राप्यन्ते। पर्यावरणसंरक्षणाय प्रकृतिमानवयोः पारस्परिकं सन्तुलनम् अनिवार्यम्। प्रकृतिः प्रतिक्षणं मानवस्य हितसम्पादने निरता, मानवेनापि सदैव पर्यावरणस्य रक्षणं करणीयम्।

27.8 पाठान्तप्रश्नाः

1. आर्यभटस्य योगदानं चतुर्षु वाक्येषु वर्णयत।
2. आयुर्वेदस्य प×चानां ग्रन्थानां नामानि लिखित्वा तेषां वैशिष्ट्यं वर्णयत।
3. कृषिविज्ञानस्य महत्त्वं प×चवाक्येषु वर्णयत।
4. दशवास्तुशास्त्रोपदेशकानां नामानि लिखत।
5. केषाञ्चित् दशविमानशास्त्रसम्बद्धानां ग्रन्थानां नामानि तेषां लेखकानामपि नामानि लिखत।
6. संस्कृत–वाङ्मये कुत्र–कुत्र पर्यावरणसंरक्षणस्य सङ्केताः प्राप्यन्ते?
7. पर्यावरणस्य संरक्षणाय भवान् किं किं करिष्यति, षड्वाक्येषु लिखत।

27.9 उत्तराणि

पाठगतप्रश्नाः

27.1 1. 476 तमे वर्षे 2. आर्यभटीयम् 3. 3.1416

टिप्पणी

4. लम्ब ^{2} + आधार ^{2} = कर्ण ^{2} 5. भास्कराचार्येण 6. समुद्रम्

7. बृहद्–जातकम्, प×चसिद्धान्तिका, बृहद्यात्रा, बृहद्–संहिता च।

27.2 क 1. भोजः 2. बृहद्–संहिता 3. कृषि–विषयस्य
4. कौटिल्येन 5. निघण्टुग्रन्थाः 6. रसायनतन्त्रम् इति/आयुर्वेदः
7. अष्टादश 8. वास्तु 9. चत्वारः 10. बृहद्वृक्षाः

27.2 ख 1. (ग) महर्षि भरद्वाजः 2. (घ) विमानशास्त्रस्य 3. (ग) यन्त्रतन्त्रम्
4. (ख) 500 ई. पू. 5. (क) महर्षिभरद्वाजस्य

27.3 1. पर्यावरणम् 2. प्रकृतेः 3. विश्वपर्यावरणस्य
4. 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' 5. पशूनां पक्षिणां च हननं दण्डार्हम्।
6. "माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः।"

27.8 पाठान्तप्रश्नाः

सङ्केताः

1. आर्यभटस्य गणितज्योतिर्विज्ञानक्षेत्रे महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते। तेन सर्वप्रथमं वृत्तस्य परिधिव्यासयोः अनुपातस्य च(पाइ) इत्यस्य मूल्यं 3.1416 इति निर्धारितम्। तेन 'पृथिवी सूर्यं परितः परिभ्रमति' इति साधितम्। 'सूर्यादीनां स×चारः भ्रममूलः' "ग्रहाणां स्वप्रकाशता नास्ति' इत्यादयः बहवः वैज्ञानिकसिद्धान्ताः अपि आर्यभटेन एव प्रतिपादिताः।
2. (1) चरकसंहिता – अस्मिन् सर्वेषां विषयानां प्रतिपादनं कृतम्।
   (2) सुश्रुतसंहिता – अस्मिन् शल्यचिकित्सा वर्णिता।
   (3) अष्टाङ्गहृदयम् – अस्मिन् ग्रन्थे रसायनतन्त्रस्य वर्णनं विशेषरूपेण उपलभ्यते।
   (4) भावप्रकाशः – अस्मिन् ग्रन्थे सर्वेषाम् अङ्गानां चिकित्सायाः वर्णनं विद्यते।
   (5) धन्वन्तरिनिघण्टुः – अस्मिन् आयुर्वेदस्य ओषधीनां गुणदोषवर्णनं कृतम्।
3. कृषिविज्ञानस्य महत्त्वम् – कृषिविज्ञानस्य साहाय्येन प्रभूतम् उत्कृष्टं च अन्नम् उत्पादयितुं शक्यते। 'अन्नं सर्वार्थसाधनम्' इति उक्तं कृषिपराशरे। अन्नं विना जीवनं नास्ति। अतः कस्यापि राष्ट्रस्य समृद्धिः कृषिविज्ञाने निर्भरा।
4. 1. भृगुः 2. अत्रिः 3. वसिष्ठः 4. विश्वकर्मा 5. मयः 6. नारदः 7. नग्नजित् 8. विशालाक्षः 9. पुरन्दरः 10. ब्रह्मा
5. **ग्रन्थाः** **लेखकाः**
   (1) यन्त्रसर्वस्वम् – महर्षिः भरद्वाजः
   (2) यन्त्रार्णवम् – महर्षिः भरद्वाजः
   (3) शक्तिसूत्रम् – अगस्त्यः
   (4) सौदामिनी कला – ईश्वरः
   (5) वायुतत्त्वप्रकरणम् – शाकटायनः
   (6) धूमप्रकरणम् – नारदः

(7) व्योमयानतन्त्रम् – रौनकः
(8) यन्त्रकल्पम् – गर्गः
(9) विमानचन्द्रिका – नारायणः
(9) केतुयान प्रदीपिका – चक्रायनिमुनिः

6. शुक्लयजुर्वेदे, गीतायाम्, अग्निपुराणे, प×चतन्त्रे, अभिज्ञानशाकुन्तले, अथर्ववेदे च पर्यावरण संरक्षणस्य सङ्केताः प्राप्यन्ते।

7. स्वयं कुर्वन्तु।

28

संस्कृतम् अन्याः भारतीयाः भाषाः च

भाषा अस्माकं विचारविनिमयस्य सशक्तं साधनम् अस्ति। अस्याः मानवजीवनेन सह घनिष्ठः सम्बन्धः विद्यते। मानवः यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति। सर्वे जानन्ति यदस्माकं विशाले भारतदेशे विभिन्नप्रान्तवासिनो जनाः स्वप्रान्तीयभाषाणां प्रयोगं कुर्वन्ति। असमवासिनः असमिया भाषां, बंगालवासिनः बाङ्लाभाषां, तमिलनाडुवासिनः तमिलभाषां, हिन्दीप्रदेशवासिनः हिन्दीभाषां भाषन्ते। इत्थम् अनेकासां भाषाणां भाषिणो जनाः अत्र निवसन्ति। संस्कृतम् भारतस्य सर्वासां भाषाणां जननी अस्ति। तस्याः सम्बंधः भारतस्य सर्वाभिः भाषाभिः सह वर्तते। संस्कृतम् सर्वाः भारतीयभाषाः योजयति, संवर्धयति च।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- संस्कृतमूलकानां भारतीयभाषाणां तालिकां निर्मास्यति;
- संस्कृतभाषया सह अन्य–भारतीयभाषाणां मूलशब्देषु साम्यं स्थापयिष्यति;
- भारतीयभाषाणां संस्कृतभाषया सह साम्यं विज्ञाय द्वयोः सम्बन्धं स्पष्टीकरिष्यति;
- समकालीनभारतीयसाहित्ये संस्कृतस्य प्रभावं दर्शयन् उदाहरणानि लेखिष्यति;
- भारतीयसंविधानस्य अष्टम–अनुसूच्यां परिगणितभाषाणां नामानि लेखिष्यति;
- संविधाने संस्कृताय प्रदत्तं महत्त्वम् निरूपयिष्यति।

क्रियाकलापः

निम्नलिखितस्तंभयोः 'क' स्तंभे विभिन्नभाषायाः कवीनां नामानि सन्ति, 'ख' स्तंभे च ग्रंथानां नामानि सन्ति। कः ग्रन्थः मूलरूपेण कस्यां भाषायां वर्तते इति भवान् 'ग' स्तंभे लिखतु।

'क'	'ख'	'ग'
वाल्मीकिः	रामायणम्	.....
जयशंकरप्रसादः	कामायनी	.....
महर्षिवेदव्यासः	महाभारतम्	.....
शेक्सपियरः	ओथेलो	.....
रवीन्द्रनाथटैगोरः	गीतांजलिः	.....
तिरुवल्लुवरः	तिरुक्कुरुल	.....
तुलसीदासः	रामचरितमानसः	.....
विद्यापतिः	पदावली	.....

28.1 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

भाषाविदां मते संसारे षण्णवत्यधिकद्विसहस्र–सप्तशत संख्याकाः (2796) भाषाः सन्ति। संस्कृतभाषा भारोपीयभाषासु गण्यते।

तस्य कारंण किम्? शब्दानां साम्यम्, व्याकरणस्य साम्यम्, ध्वनीनां साम्यम्–एभिः त्रिभिः कारणैः तत्र अनेकासां भाषाणां समावेशः जातः

टिप्पणी

भारतयोरोपीय (भारोपीय) भाषापरिवारः
(आर्यभाषाः)

- योरोपीयशाखा (ग्रीक–लैटिन–ट्यूटानिक फ्रेंच जर्मन–अंग्रेजी)
- भारतीयशाखा
  - संस्कृतम्
  - वैदिकसंस्कृतम्
  - लौकिकसंस्कृतम्
  - पालिः
  - प्राकृतम्
  - अपभ्रंशः
    - शौरसेनी → हिन्दी, उर्दू, ब्रजभाषा, अवधी, गुजराती, कश्मीरी, पंजाबी, डोगरी, पहाड़ी
    - मागधी → असमिया, बंगाली, उड़िया, नेपाली, मैथिली, बिहारी, गढवाली, मगही, भोजपुरी, संथाली, बघेली, छत्तीसगढ़ी, मणिपुरी, बोडो
    - अर्धमागधी → पूर्वीहिन्दी
    - महाराष्ट्री → मराठी, कोंकणी
    - पैशाची → लहँदा (प. पंजाबी)
    - ब्राचड → सिन्धी
- द्रविड़भाषापरिवारः (कन्नड़, तमिल–तेलुगु मलयालम)

संस्कृतम् विश्वस्य प्राचीनतमा आर्यभाषा अस्ति। संस्कृतस्य द्वे रूपे स्तः– वैदिकं लौकिक×च। संस्कृतस्य वैदिकं रूपं प्राचीनतमम्। तद्रूपं वयं ऋग्वेदे प्राप्नुमः। भवद्भिः अपि प्रथमस्वाध्यायसोपाने वैदिकवाङ्मयस्य पाठः पठितः, ज्ञातं च तद्रूपम्।

संस्कृतस्य लौकिकं रूपं वाल्मीकिरामायणम् इति ग्रंथात् प्रारभते। लौकिकसंस्कृतम् प्रसिद्धेन वैयाकरणेन पाणिनिना व्याकरणनियमैः आबध्य नियंत्रितं कृतम्। अद्यत्वे लौकिकसंस्कृतभाषायाः व्याकरणनियमबद्धं रूपमेव सर्वत्र दृश्यते। संस्कृतभाषा व्याकरणनियमबद्धतया अन्यासां भारतीयभाषाणाम् अनुशासिका भूत्वा मार्गदर्शनं करोति।

तासां साहित्यम्, शब्दभण्डारः, वर्णनरीतयः संस्कृतेन प्रभाविताः सन्ति। संस्कृतस्य प्रभावेण अन्यासु भाषासु ध्वनिस्तरे, रूपस्तरे, वाक्यस्तरे अर्थस्तरे च परिवर्तनं भवति। तेन संस्कृतस्य वैज्ञानिकता स्पष्टीभवति।

सूचनाप्रौद्योगिकीप्रधाने युगेऽस्मिन् संगणकयंत्रस्य कृते संस्कृतभाषा अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् वैज्ञानिक×च जातम्। यतः संस्कृतवाक्येषु शब्दानां विभक्तियुक्तं संश्लिष्टरूपं संगणकयंत्राय श्रेष्ठं सिद्धमस्ति।

प्राचीनशिलालेखेषु बहवः अभिलेखाः संस्कृतभाषायाम् एव उत्कीर्णाः सन्ति। तत्र कारणं किम्? बहुकालपर्यन्तं भारतस्य राज्येषु संस्कृतस्य प्रयोगः राजभाषारूपेण प्राचलत्। ज्योतिष्–गणितविषयेषु बीजगणित–ज्यामितिकग्रंथाः संस्कृतभाषायां सन्ति येषां विषये भवद्भिः मुख्यपाठ्यपुस्तके पठितमेव।

पालि–प्राकृत–अपभ्रंशानाम् उद्भवः

अनन्तरं संस्कृतस्य आधारं गृहीत्वा पालिभाषा विकसिता स×जाता। बौद्धधर्मस्य ग्रन्थाः जातकग्रंथाः इति नाम्ना प्रसिद्धाः पालिभाषायां रचिताः आसन्। एषु ग्रंथेषु जातकमाला इति ग्रंथः प्रसिद्धः अस्ति। जातकमालायां महात्मनो बुद्धस्य पूर्वजन्मनः कथाः संगृहीताः सन्ति।

पालिभाषानन्तरम् प्राकृतभाषायाः उद्भवः स×जातः। अशोकस्य शिलालेखेषु प्राकृतभाषायाः प्रयोगः उपलभ्यते। प्राकृतभाषायाः प्रयोगः अश्वघोषस्य नाटकेषु प्राप्यते। प्राकृतभाषा अपि शनै शनैः व्याकरणनियमेषु आबद्धा। प्राकृतस्य व्याकरणरचयितारौ हेमचंद्रः बररुचिः च आस्ताम्। लोकव्यवहारकारणात् तत्र किमपि परिवर्तनं जातम्। पश्चात् सा सरला लोकभाषा जाता, यस्याः लोकव्यवहारे प्रयोगो भवति।

प्राकृतभाषायां यदा व्याकरणविरुद्धप्रयोगाणां प्रचलनं जातं तदा तस्याम् अपभ्रंशानां प्रयोगः अधिकतया अभवत्। अपभ्रंशभाषाऽपि कालान्तरे व्याकरणनियमैः आबद्धा।

अपभ्रंशस्य शौरसेनी मागधी अर्धमागधी, महाराष्ट्री, पैशाची ब्रचड इति षड्भेदाः सन्ति। आधुनिकभारतीयभाषाणाम् उद्भवः एताभ्यः अपभ्रंशभाषाभ्यः एव मन्यते।

आधुनिकभारतीयभाषासु हिन्दी–ब्रजभाषा–गुजराती–राजस्थानी–हरियाणवी–पंजाबी–कन्नौजी–अवधी–हिमाचली–कश्मीरी डोगरी–पहाड़ी एतासां भाषाणाम् उद्भवः शौरसेनी–अपभ्रंशात् संजातः।

मागधी–अपभ्रंशात् बिहारी–बाङ्गला–असमी–उड़िया–मैथिली–मगही–भोजपुरी–संथाली–बघेली–छत्तीसगढ़ी–नेपाली–मणिपुरी–बोडो इत्यादयः भाषाः समुद्भूताः।

महाराष्ट्री–अपभ्रंशात् उद्भूताः भाषाः सन्ति, मराठी–कोंकणी इति। पैशाची–अपभ्रंशात् लहंदा (पश्चिमी पंजाबी), ब्राचड़ अपभ्रंशात् च सिंधी भाषा उद्भूता।

टिप्पणी

एतासु सर्वासु भाषासु संस्कृतस्य महान् प्रभावः विद्यते। तासु संस्कृतशब्दानां प्रयोगः बहुलतया वर्तते। कतिपयाः शब्दाः अत्र दीयन्ते।

द्रविडभाषापरिवारस्य तमिल–तेलुगु–कन्नड–मलयालम आदिभाषाणाम् आर्यपरिवारस्य भाषया सह मुख्यतया संस्कृतेन सह बहुशताब्देभ्यः सम्पर्कः विद्यते। मलयालम तु संस्कृतशब्दबहुला एव अस्ति।

संस्कृतम्	हिन्दी	अंग्रेजी	फारसी	जर्मन
पितृ	पिता	फादर	पेदर	–
मातृ	माता	मदर	मादर	–
त्रि	तीन	थ्री	–	द्राई
दुहितृ	दुहिता (बेटी)	डॉक्टर	दुरक्तर	तोखतर

संस्कृतम्	तमिल	मलयालम	तेलुगु
अभिनयः	अविनयम्	अविनयम्	अभिनयमु
निश्चयः	निच्चयम्	निश्चयम्	निश्चयमु

भारतीयभाषासु संस्कृतशब्दाः

निम्नलिखिताः संस्कृतशब्दाः तमिल–तेलुगु–कन्नड–मलयालम–बाङ्गला–उडिया–हिन्दी–गुजराती–मराठी–मैथिली–असमिया आदिभाषासु प्रायः किंचिद्रूपभेदेन अथवा यथावत् प्रयुक्ताः भवन्ति।

अंशः, अपमानम्, अंगुलिः, अनुभवः, कायः, ग्रामः, विश्वासः, वृक्षः, शापः, शोकः, श्वासः, रक्तम्, अन्नम्, परलोकः, विवादः, जीवनम्, गानम्, मूलम्, अवस्था, इच्छा, लज्जा, प्रतिनिधि, पत्नी, शिशुः, ज्ञानी, परस्परं, नूतनं। हिन्दीभाषायां संस्कृतस्य तत्समशब्दानां तद्भवरूपस्य च प्रयोगः दृश्यते। यथा– आश्चर्यम् (अचरज), काष्ठ (काठ), कर्ण (कान), उष्ट्र (ऊँट), अग्नि (आग), उच्च (ऊँचा)।

भारतीयसंविधाने संस्कृतस्य स्थानम्

स्वतंत्रताप्राप्तेः अनन्तरं भारतसर्वकारेण स्वीयं संविधानं निर्मितम्। तत्र प्रमुखसंपर्कभाषारूपेण हिन्दीभाषायै 'राजभाषा' इति उक्त्वा मान्यता प्रदत्ता। राजभाषायाः हिन्द्याः समृद्धयर्थं संस्कृतस्य सहायता ग्रहीतव्या इत्यपि संविधाने निर्दिष्टम् अस्ति।

संविधानस्य अष्टम–अनुसूच्यां सर्वकारेण द्वाविंशतिसंख्याकानां भाषाणां विभिन्नराज्येभ्यः परिगणनं विधाय मान्यता प्रदत्ता। ताः सन्ति एताः भाषाः–असमिया, उड़िया, उर्दू, कन्नड, कश्मीरी, गुजराती, तमिल, तेलुगु, पंजाबी, बंगाली बोडो, मराठी, मलयालम, मैथिली, संस्कृतं, संथाली, सिंधी, हिन्दी, नेपाली, कोंकणी, मणिपुरी, डोगरी।

एताः भाषाः भारतस्य विभिन्नेषु भागेषु भाष्यन्ते। भवतां क्षेत्रे का भाषा भाष्यते? अन्येषु क्षेत्रेषु च काः भाषाः प्रचलन्ति इति तासां विषये अवबोधन्तु।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 28.1

1. संस्कृतम् इति शब्दस्य कः अर्थः भवति?
2. भाषाणां शब्दभण्डारः वर्णनरीतयः केन प्रभाविताः सन्ति?
3. अपभ्रंशस्य के षड्भेदाः सन्ति?
4. शौरसेनी–अपभ्रंशात् कासां भाषाणाम् उद्भवः संजातः?
5. आधुनिकभारतीयभाषाणाम् उद्भवः कस्मात् अपभ्रंशात् संजातः?
6. द्रविडभाषापरिवारस्य काः भाषाः सन्ति?
7. भारतीयसंविधाने प्रमुखसंपर्कभाषारूपेण कस्यै भाषायै मान्यता प्राप्ता?

द्वितीयः अंशः

वर्णानाम् उच्चारणम्

ध्वनीनाम् उच्चारणाय जिह्वया सह मुख्यरूपेण अष्ट अंगानि प्रयुज्यन्ते। तानि सन्ति हृदयं, कंठः, तालुः, मूर्धा, दन्ताः, जिह्वामूलम्, नासिका, ओष्ठौ। एतानि उच्चारणस्थानानि चित्रे ध्यानेन पश्यन्तु। स्वयम् 'ट त' वर्णयोः उच्चारणकाले पश्यन्तु यत् जिह्वा कस्य कस्य मुखावयवस्य सहायतां गृह्णाति।

प्रयत्नः

वर्णानाम् उच्चारणे मुखस्य अंगानां प्रयत्नः भवति। स प्रयत्नः द्विप्रकारेण क्रियते आभ्यन्तर (आन्तरिक) रूपेण, बाह्यरूपेण च।

(क) आभ्यन्तरप्रयत्नेन उच्चारितानां वर्णानां प×च भेदाः सन्ति (i) स्पृष्टम् (ii) ईषत्स्पृष्टम् (iii) ईषद्विवृतम् (iv) विवृतम् (v) संवृतम्।

(ख) बाह्यप्रयत्नेन उच्चारितानां वर्णानाम् एकादश भेदाः सन्ति–

(i) विवारः
(ii) संवारः
(iii) श्वासः
(iv) नादः
(v) घोषः
(vi) अघोषः
(vii) अल्पप्राणः
(viii) महाप्राणः
(ix) उदात्तः
(x) अनुदात्तः
(xi) स्वरितश्च।

अधुना अधोलिखिततालिकां पश्यतु–

उच्चारण–अवयव

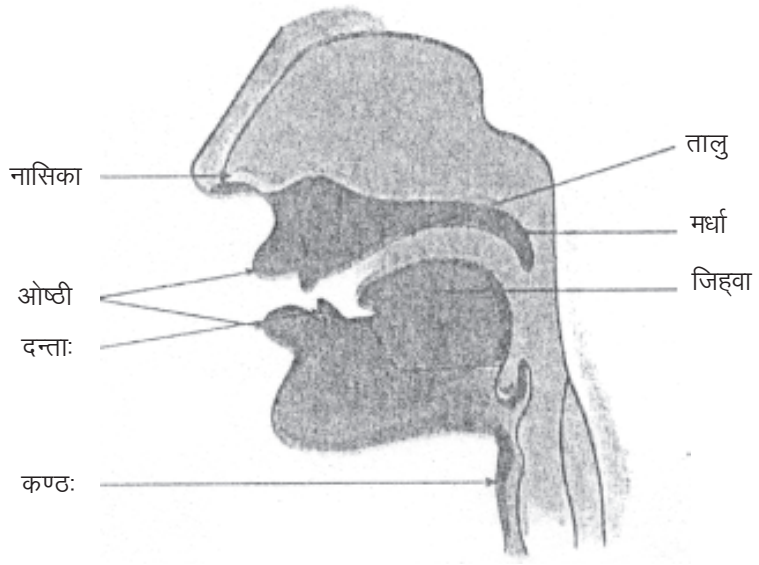

28.1

उच्चारणस्थानानि

वर्णाः

स्वराः	व्य×जनानि	
अ	क् ख् ग् घ् ङ्, ह् विसर्ग (:)	कण्ठः
इ	च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्	तालु
ऋ	ट्, ठ्, ड्, ढ् ण् र् ष्	मूर्धा
लृ	त् थ् द् ध् न् ल् स्	दन्ताः
उ	प् फ् ब् भ् म् उपध्मानीयः (× प × फ)	ओष्ठ
	ङ्, ञ् ण् न् म्, अनुस्वारः (.)	नासिका अपि
ए ऐ		कण्ठ–तालु
ओ औ		कण्ठ–ओष्ठम्
व		दन्त–ओष्ठम्
	जिह्वामूलीयः (× क × ख)	जिह्वामूलम्

संस्कृतध्वनीनाम् उच्चारणे उच्चारणावयवानाम् आभ्यन्तरबाह्य प्रयत्नैः उपयोगः क्रियते। इत्थं ध्वनीनाम् उच्चारणेऽपि वैज्ञानिकता वर्तते।

टिप्पणी

(क) **आभ्यन्तरप्रयत्नाः**

	स्पृष्टम् वर्णाः		ईषत् स्पृष्टम्	ईषद्विवृतम्	विवृतम्	संवृतम्
संज्ञा	**स्पर्शः**		**अन्तःस्थः**	**ऊष्माः**	**स्वराः**	
क ख	ग ङ	घ	य	श	अ इ उ ऋ	ह्रस्व
च छ	ज ञ	झ	र	ष	लृ ए ओ ऐ	'अ'
ट ठ	ड ण	ढ	ल	स	औ	
त थ	द न	ध	व	ह		
प फ	ब म	भ				

(ख) **बाह्यप्रयत्नाः**

अल्पप्राणाः– वर्गीयाः 1, 3, 5 वर्णाः (यथा क्, ग्, ङ), य् र् ल् व्

महाप्राणाः – वर्गीयाः 2, 4 वर्णाः, (यथा ख, घ), श् ष् स् ह

क्रियाकलापः

अधोलिखितवर्णानाम् उच्चारणं कुर्वन्तु–

दन्ताः त पश्यन्तु, जिह्वा मुखे कं स्थानं स्पृशति? (दन्तान्)

ओष्ठौ प मुखे कयोः अंगयोः मेलनेन अस्य उच्चारणं भवति? (ओष्ठयोः)

कण्ठः क जिह्वा कुत्र स्पर्शं करोति? नूनं कुत्रापि न। यतः अस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः अस्ति।

तालुः च जिह्वा कुत्र स्पर्शं करोति? दन्तानाम् उपरितालुस्थानम्।

मूर्धा ट जिह्वा कुत्र स्पर्शं करोति? (मुखे सर्वोन्नतस्थानं मूर्धानम्)

पाठगतप्रश्नाः 28.2

1. प्रयत्नः कः कथ्यते?
2. ध्वनीनाम् उच्चारणाय मुख्यरूपेण कानि अंगानि प्रयुज्यन्ते?
3. स्पर्शसंज्ञकाः वर्णाः के सन्ति?
4. मूर्धया उच्चारिताः वर्णाः के कथ्यन्ते?
5. एतेषु नासिकया उच्चार्यमाणा ध्वनयः के–

   ग्, ट्, न्, य्, ङ्, ण्, ब्, म्, ञ्

टिप्पणी

तृतीयः अंशः

भाषायाः शब्देषु विभिन्नकारणात् अर्थपरिवर्तनं जायते, तदस्मिन् अंशे वयं बोधामः

अर्थस्तरे परिवर्तनम्

शब्दानाम् अर्थः सर्वदा समानः न भवति। कदाचित् शब्दानाम् उच्चारणे ध्वनौ बलप्रभावेण, कदाचित् भौगोलिकवातावरणे परिवर्तनकारणेन, कदाचित् नवीनवस्तूनां निर्माणेन, कदाचित् नम्रताप्रदर्शनेन, अधिकशब्दस्थाने एकशब्दस्य प्रयोगेण, पुनरावृत्त्या, शब्दस्य इतरभाषायां प्रयोगेण व्यंग्येन, अलंकारिकप्रयोगेण च एतैः कारणैः अर्थस्तरे शब्देषु परिवर्तनं भवति।

अधुना उदाहरणानि पश्यन्तु यत् शब्दानाम् अर्थे कथं परिवर्तनं जायते। यथा– ग्रामीणः इति शब्दः ग्रामस्य वासी इत्यर्थं द्योतयति। शनैः शनैः अस्य अर्थः परिवर्तितो भूत्वा 'असंस्कृत' असभ्यः इति जातः। एवं तैलस्य मौलिकः अर्थः तिलस्य रसः भवति किन्तु शनैः शनैः अधुना तैलस्य अर्थः परिवर्तितो भूत्वा सर्षपस्य, मत्स्यस्य नारिकेलस्य, मृत्तिकायाश्च अपि तैलं भवति। एवमेव– मृगः इत्यस्य अर्थः पशुः आसीत् अधुना हिन्द्यां मृगः इति हरिण इत्यर्थे प्रयुजयते।

एतादृशाः बहवः शब्दाः सन्ति येषाम् अद्यत्वे भिन्नेऽर्थे प्रयोगः भवति। एतादृशान् शब्दान् चित्वा लिखन्तु। शब्दस्तरे अर्थपरिवर्तनं त्रिभिः प्रकारैः भवति।

(i) अर्थविस्तारेण (ii) अर्थसंकोचेन (iii) अर्थादेशेन च।

अधुना क्रमशः उदाहरणेन बोधामः।

(i) अर्थविस्तरः– संस्कृतस्य 'परश्वः' शब्दः केवलं आगामिपरश्वः कृते अस्ति किन्तु तस्मादेव विकसितः हिन्द्यां परसों शब्दः गतदिवस्य आगामिदिनस्य च द्वाभ्यां कृते भवति। 'विभीषणः' 'नारदः' इति द्वौ शब्दौ अपि स्वम् अर्थं विस्तृतं कृत्वा गृहस्य भेदकः मतभेदकारकः इत्यर्थे स्तः।

(ii) अर्थसंकोचः– भार्याशब्दः यस्याः भरणपोषणं भवेत् इत्यर्थे प्रयुज्यते स्म। किन्तु अद्यत्वे अयंशब्दः केवलं पत्नी इत्यर्थे अर्थसंकोचेन प्रयुज्यते।

(iii) अर्थादेशः– शब्दस्य प्रधान–अर्थेन सह कदाचित् भावसाहचर्येण अन्यः गौणः अर्थः अपि भवति। यथा– मौन शब्दः मुनि इत्यनेन निर्मितः, यस्य प्रयोगः प्रारंभे मुनीनां विरुद्धाय आचरणाय भवति स्म। परन्तु शनैः शनैः अर्थपरिवर्तनेन मौनम् इति 'निःशब्दता' कृते प्रयुक्तः भवति।

रूपस्तरे परिवर्तनम्

भाषायां रूपस्य (पदस्य) रचना द्वाभ्यां भवति– प्रथमं प्रातिपादिकेन। द्वितीयं– धातुना।

बालक, पुस्तक, चल्, पठ्, इत्यादीनि मूलरूपे सन्ति।

यत्र शब्दे सुबादिप्रत्ययाः योज्यन्ते ते सुबन्तपदानि भवन्ति। यथा बालक इत्यनेन बालकः, पुस्तक इत्यनेन पुस्तकम् भवति। एवमेव चल् पठ् इत्यादिधातुषु तिङादिप्रत्यययोगेन चलति, पठति इत्यादि रूपं भवति। इत्थम् शब्दानाम् मूलरूपे संबंधतत्त्वं सुप्तिङादिप्रत्ययं संयोज्य रूपस्तरे परिवर्तनं भवति। अतः 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति उच्यते।

एवमेव अधोनिर्दिष्टानि कानिचित् उदाहरणानि पश्यन्तु यत्र संबंधतत्त्वं संयोज्य रूपपरिवर्तनं जातम्।

संस्कृते– छात्राः विद्यालयम् गच्छन्ति।

(छात्र + आः, विद्यालय + अम्, गच्छ् + अन्ति)

छात्राः विद्यालयम् गतवन्तः (गम् + क्तवतु अत्)

सर्व + उत्तमः = सर्वोत्तमः (अत्र अ + उ इत्यस्य संधिना 'ओ' इति रूपपरिवर्तनं संजातम्।

पाठगतप्रश्नाः 28.3

1. शब्दस्तरे अर्थपरिवर्तनं कतिधा भवति?
2. तैलम् इति शब्दस्य अद्यत्वे के के अर्थाः सन्ति?
3. (क) अधोलिखितेषु शब्देषु मूलशब्दान् लिखन्तु

   बालकाः, पुस्तकम्, पुष्पाणि, वृक्षेषु, नदीनाम्

   (ख) अधोलिखितेषु तिङन्तरूपेषु मूलधातवः के?

   पठन्ति, लेखिष्यति, गच्छतु, शृणोति, अखादत्

   (ग) अधोलिखितेषु सुबन्तानि तिङन्तानि च पृथक् कुर्वन्तु

   विद्यालयम्, बालकेन, लिखामि, वाटिकाम्, पश्यन्ति, अधावत्, गुरवः, गमिष्यति

चतुर्थः अंशः

भाषायाः लिखितरूपम्–लिपिविकासश्च

अनेकसहस्रवर्षपर्यन्तम् आर्यभाषाः मौखिकपरंपरायामेव प्रचलिताः आसन्। श्रवणेन एव

टिप्पणी

शास्त्राणां ज्ञानं भवति स्म। अतएव वेदाः 'श्रुतयः' इति कथ्यन्ते। शनैः शनैः वैज्ञानिक विकासेन तकनीकिप्रगत्या च तासां लिखितरूपं विकसितम् अभूत्।

लिपेः भाषायाः च परस्परं घनिष्ठः सम्बंधः अस्ति। या भाषा मूलरूपे ध्वनिषु आश्रिता, ते ध्वनयः लिप्यां रेखाभिः व्यक्ताः क्रियन्ते।

लिपीनां विकासक्रमः

ऐतिहासिकदृष्टया लिपीनां विकासक्रमे चित्रात्मकलिपिः (यथा चीनीभाषायाम्) भावसंकेतलिपिः, वर्णात्मकलिपिः, अक्षरात्मकलिपिः, एतासां नामानि प्राप्यन्ते। क्रमशः विकसमानाभिः एताभिः लिपिभिः लेखनकलायाम् उत्तरोत्तरं विकासः अभवत्। लिपिम् अधिकं सुन्दरं विधातुम् अन्यासां लिपीनाम् अपि अन्वेषणम् अभवत्। तासां नामानि अपि बोधन्तु। ताः सन्ति ब्राह्मीलिपिः, खरोष्ठीलिपिः, गुप्तलिपिः, कुटिललिपिः, शारदालिपिः च।

अपि जानन्ति भवन्तः यस्याः लिपेः वयं संस्कृतभाषायां हिन्दीभाषायां च प्रयोगं कुर्मः तस्या लिपेः नाम किमस्ति? सा लिपिः अस्ति **देवनागरी लिपिः**।

देवनागरीलिपेः वर्तमानरूपस्य विकासः दशमतः द्वादशशताब्दपर्यन्तम् अभूत्। प्रायः भारतीयभाषासु अधिकतमाः भाषाः यथा संस्कृत पालि प्राकृत–अपभ्रंश–हिन्दी–मराठी–गुजराती– नेपाली–सिंधी, प्रमुखाः तु अद्यत्वे देवनागरीलिप्यामेव लिख्यन्ते।

भारतीयभाषातिरिक्तं विश्वस्य अनेकासु भाषासु अस्याः लिपेः प्रयोगं कर्तुं शक्यते। देवनागरीलिपेः इयं विशेषता अस्ति यत् अस्यां यादृक् लिख्यते तादृगेव पठयते। अतः कथमपि पठने वाचने वा काठिन्यं न भवति। इयं लिपिः अधुनापर्यन्तम् एकस्मिन् रूपे एव प्रचलिता वर्तते। इयम् आक्षरिका अस्ति।

देवनागरीलिपेः वैशिष्टयम्

देवनागरीलिपिः विश्वस्य सर्वासु लिपिषु अधिकं वैज्ञानिकम् अस्ति। तत्र सन्ति एतानि कारणानि–

(i) इयं भाषाणाम् अधिकाधिकध्वनिचिह्नैः (वर्णैः) सम्पन्ना अस्ति।

(ii) अस्यां वर्णमालायां स्वराणां व्यंजना×च वर्गीकरणम् उच्चारणस्थानानां प्रयत्नाना×च आधारे कृतम् अस्ति।

(iii) प्रत्येकं स्वरवर्णाय मात्राचिह्नानि निश्चितानि सन्ति, येषां प्रयोगेण स्वरयुक्तव्यंजनानि उच्चारणानुरूपमेव स्वतंत्रेषु अक्षरेषु लिपिबद्धानि कर्तुं शक्यन्ते।

(iv) अस्यां न्यूनस्थाने अधिकाः शब्दाः शीघ्रतया लेखितुं शक्यन्ते।

(v) अस्याम् अनुनासिकध्वनीनां कृते पृथक् पृथक् स्वतंत्रवर्णाः (ङ ञ म ण न इति) सन्ति ये विश्वस्य अन्यस्यां लिप्यां न सन्ति।

(vi) अस्यां लेखने, मुद्रणे टंकणे च सर्वत्र वर्णाः समानाः भवन्ति।

(vii) इयं लिपिः संगणकयंत्रस्य कार्यक्रमाणां कृते आदर्शलिपिः अस्ति। अनया बहूनां भारतीयभाषाणां विषयाः संगणकयंत्रे अनूद्य प्रस्तूयन्ते।

पाठगतप्रश्नाः 28.4

1. प्राचीनकाले शास्त्राणां पठन–पाठनं कथं भवति स्म?
2. चित्रात्मकलिपिः कस्याः भाषायाः अस्ति?
3. संस्कृतहिन्दीभाषयोः का लिपिः अस्ति?
4. देवनागरीलिप्यां लेखने पठने वाचने वा काठिन्यं कथं न भवति?
5. देवनागरीलिप्यां स्वराणां व्यंजनाना×च वर्गीकरणस्य आधारः कः?

28.5 किम् अधिगतम्

- भारतयोरोपीयभाषापरिवारे संस्कृतम् प्रमुखतमा भाषा।
- संस्कृतम् शुद्धा, परिष्कृता च प्राचीनतमा आर्यभाषा अस्ति।
- संस्कृतस्य द्वे रूपे स्तः वैदिकं लौकिक×च।
- लौकिकसंस्कृतभाषा पाणिनेः व्याकरणनियमैः नियंत्रिता।
- यदा प्राकृतभाषा व्याकरणस्य नियमेषु आबद्धा जाता तदा अपभ्रंशभाषायाः उद्भवः संजातः
- अपभ्रशंभाषाभ्यः आधुनिकभारतीयभाषाणाम् उत्पत्तिः संजाता।
- भारतीयसंविधानस्य अष्टमअनुसूच्यां द्वाविंशतिसंख्याकाः मान्यताप्राप्ताः भाषाः सन्ति।
- संगणकयंत्रस्य कृते संस्कृतम् अत्यन्तम् उपयुक्तम् अस्ति।
- मुखस्य विभिन्नानि अंगानि वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि भवन्ति।
- वर्णानाम् उच्चारणे मुखस्य अंगानां प्रयत्नः भवति। प्रयत्नः द्विविधः भवति– आभ्यन्तरः बाह्यश्च।
- अर्थस्तरे त्रिभिः प्रकारैः परिवर्तनं भवति– अर्थविस्तारेण, अर्थसंकोचेन, अर्थादेशेन।
- भाषायां पदरचना द्विधा भवति– प्रातिपदिकेन सह सुप् प्रत्यययोगेन (बालकः) धातुना सह तिङ् प्रत्यययोगेन च (भवति)
- लिपेः भाषायाः च परस्परं घनिष्ठः संबंधः अस्ति।

टिप्पणी

- लिपीनां विकासक्रमे प्रथमं चित्रात्मकलिपिः, भावसंकेतलिपिः, वर्णात्मकलिपिः, अक्षरात्मकलिपिः एतासां नामानि प्राप्यन्ते।
- संगणकयंत्रस्य कृते इयम् आदर्शलिपिः।

28.6 योग्यताविस्तारः

(क) साहित्यिकभाषा

या भाषा पारस्परिकव्यवहारभाषायाः किंचिद् भिन्ना, कलात्मकशब्दैः अलंकारैश्च युक्ता भवति, सा साहित्यिकी भाषा मन्यते। साहित्यिकी भाषा पूर्णतः व्याकरणसम्मता भवति। अतः रचितसाहित्यग्रन्थस्य भाषा लोकव्यवहारभाषायाः प्रयोगरूपेण भिन्ना भवति।

(ख) भाषायाः ध्वनिपरिवर्तनम्

भवन्तः यदा अन्यस्मिन् राज्ये दूरतरस्थानं वा गच्छन्ति तदा तत्रत्यजनानां भाषायां परिवर्तनं पश्यन्ति। तेषां भाषणशैली, वाक्यानां कथनप्रकारम् सर्वम् अन्यदेव भवति। तत्र कारणं किम्? एतत् कदापि चिन्तितम्?

भाषायाः प्रयोक्ता मानवः, तस्य समाजश्च परिस्थितेः अनुसारं परिवर्तितो भवति। अनेन परिवर्तनेन सह तेन प्रयुक्ताः भाषाः अपि परिवर्तिताः भवन्ति। भाषायाः ध्वनयः अपि परिवर्तिताः भवन्ति। ध्वनिपरिवर्तनस्य प्रमुखानि कारणानि एतानि सन्ति।

1. स्थानस्य जलवायुप्रभावः।
2. विदेशीशासकानाम् आक्रमणप्रभावः व्यापारिकसम्बन्धश्च।
3. विदेशीसंस्कृतेः प्रभावः।
4. वैज्ञानिक आविष्काराणां प्रभावः।
5. संस्कृतभाषायाः प्रभावः।
6. प्रयत्नलाधवः।
7. अनुकरणे अपूर्णतायाः प्रभावः।
8. सादृश्यप्रभावः।

उपयुक्तकारणैः भाषायाः ध्वनिषु, अर्थेषु, रूपेषु, वाक्येषु च परिवर्तनम् भवति।

अधुना एतेषां परिवर्तनानाम् उदाहरणानि अत्र पश्यन्तु।

(अ) प्रयत्नलाघवः (–) आदित्यवारः इतवार, तथा पोस्टकार्ड (कार्ड) अल्पेन प्रयासेन परिवर्तनं भवति।

(ब) आगमः– स्त्री, स्थायी, स्थिर, स्टूल इत्यादिशब्देषु 'अ' इति आगमात् अस्थायी, इस्त्री, अस्थिर, इस्टूल इति अशुद्धम् उच्चारणं क्रियते।

(स) लोपः– उच्चारणस्य कठिनतानिवारणाय ध्वनौ वर्णस्य लोपः भवति। यथा– श्रेष्ठः (सेठ) श्वसुरः (ससुर) ज्येष्ठः (जेठ) इति भवति।

(द) विकारः– हस्तः (हाथ) स्तन (थन) श्यामल (सांवला)

(ध) विपर्ययः– मुखसुखाय शब्दे वर्णविपर्ययः क्रियते। यथा– डूबता–बूड़ता। अमरूद–अरमूद।

(न) समीकरणम्– द्वयोः ध्वन्योः स्थाने एका ध्वनिः भवति। चक्रम्–चक्का, कलक्टर–कलट्टर।

(प) विषमीकरणम्– ध्वनिः स्वरूपं परित्यज्य समानध्वनिप्रभावं गृह्णाति। यथा– काकः इति काग भवति।

अन्यानि अपि ध्वनिपरिवर्तनस्य उदाहरणानि सन्ति। यथा सर्पः–सप्प–साँप। जिह्वा–जीभ। शुष्क–सूखा।

अनेन रूपेण भवन्तः अपि मूलध्वनिम् परिवर्त्य वदन्ति। तादृशान् शब्दान् लिखित्वा पश्यन्तु यत् तासु कीदृशं परिवर्तनं जातम्।

28.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. एकपदेन संस्कृतभाषायाम् उत्तरं लिखन्तु–
   (क) संस्कृतम् कस्य भाषापरिवारस्य भाषा अस्ति? वैदिकरूपं कस्मिन् ग्रन्थे प्राप्यते?
   (ख) संस्कृतस्य लौकिकं रूपं कस्मात् ग्रंथात् प्रारभते?
   (ग) संस्कृतभाषायाः व्याकरणस्य रचयिता कः?
2. (क) बौद्धग्रंथस्य ग्रन्थाः कस्यां भाषायां वर्तन्ते।
   (ख) शौरसेनी, मागधी, महाराष्ट्री इति कस्या भाषायाः भेदाः सन्ति?
   (ग) भारतीयसंविधाने कति संख्याकाः भाषाः मान्यताप्राप्ताः सन्ति?
3. (क) बौद्धधर्मस्य कः ग्रन्थः प्रसिद्धः अस्ति?
   (ख) हिन्दीभाषायाः कस्याः भाषायाः उद्भवः संजातः?
   (ग) हिन्दीभाषायाः उद्भवः कस्याः अपभ्रंशभाषायाः संजातः?
4. निम्नलिखितवाक्येषु शुद्ध उत्तराय (√) इति अशुद्धउत्तराय च (×) इति चिह्ननिर्देशनं कुर्वन्तु–
   (क) संस्कृतभाषा मृतभाषा अस्ति।

टिप्पणी

(ख) प्राकृतभाषायाः प्रयोगः अश्वघोषस्य नाटकेषु प्राप्यते।

(ग) यदा काऽपि भाषा व्याकरणनियमैः बद्धा भवति तदा काऽपि सरला लोकभाषा उत्पद्यते।

(घ) आधुनिकभारतीयभाषाणाम् उद्भवः अपभ्रंशभाषाभिः मन्यते।

(ङ) भारतीयभाषासु संस्कृतस्य प्रभावः न विद्यते।

(च) संस्कृतभाषा देवनागरीलिप्याम् लिख्यते।

5. देवनागरीलिप्याः वैशिष्ट्यं पंचवाक्येषु लिखत।

28.8 उत्तराणि

पाठगतप्रश्नाः

28.1

1. संस्कृतम् इति शब्दस्य अर्थः शुद्धं परिष्कृतं वा भवति।
2. संस्कृतेन प्रभाविताः।
3. शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी, महाराष्ट्री, पैशाची, ब्राचड इति।
4. हिन्दी, ब्रजभाषा–गुजराती–राजस्थानी–हरियाणवी–पंजाबी–कन्नौजी–अवधी–हिमाचली–काश्मीरी डोगरी– पहाड़ीभाषाणाम्।
5. शौरसेनी अपभ्रंशात्।
6. कन्नड़, तमिल–तेलुगु–मलयालम।
7. हिन्दीभाषायै

28.2

1. वर्णानाम् उच्चारणे मुखस्य अंगानां क्रियमाणाः चेष्टाः।
2. हृदयं, कण्ठः, तालु, मूर्धा, दन्ताः, जिह्वामूलम्, नासिका, ओष्ठौः।
3. क, ख, ग घ, ङ, च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न, प फ ब भ म
4. मूर्धन्याः
5. ङ, ञ, ण, न, म

28.3

1. (क) अर्थविस्तारेण (ख) अर्थसंकोचेन (ग) अर्थादेशेन
2. तिलस्य, सर्षपस्य, मत्स्यस्य, मृत्तिकायाः, नारिकेलस्य तैलम् इति।

3. (क) बालक, पुस्तक, पुष्प, वृक्ष, नदी

(ख) पठ्, लिख्, गम्, श्रु, खाद्

(ग) सुबन्तानि — तिङन्तानि

विद्यालयम्, बालकेन — लिखामि, पश्यन्ति

वाटिकाम्, गुरवः — अधावत्, गमिष्यति

4. (क) श्रुतेन

(ख) चीनीभाषायाः

(ग) देवनागरीलिपिः

(घ) अस्यां यादृक् लिख्यते तादृगेव पठ्यते अतः काठिन्यं न भवति।

(ङ) उच्चारणस्थानानि प्रयत्नाः च।

28.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) आर्यभाषापरिवारस्य, ऋग्वेदे। (ख) वाल्मीकिरामायणात् (ग) पाणिनः
2. (क) पालिभाषायाम् (ख) अपभ्रंशभाषायाः (ग) द्वाविशतिः भाषाः
3. (क) 'जातकमाला' इति ग्रन्थः (ख) प्राकृतभाषायाः (ग) शौरसेनी अपभ्रंशभाषायाः
4. (क)× (ख) √ (ग) √ (घ) √ (ङ) √ (च) √
5. प×चवाक्यानि स्वेच्छया लिखन्तु।

29

भारतीयसंस्कृतौ संस्काराः

भारतीयसंस्कृतिः प्राचीनतमा। तत्र कारणं किम्? कारणमस्ति वेदोपनिषत् पुराणादिग्रन्थेषु विद्यमानः प्राचीनतमः ज्ञानराशिः। तस्मात् ज्ञानराशेः कारणादेव भारतीयसंस्कृतेः श्रेष्ठत्वम् अद्यापि संसारे सर्वेषां मनो हरति। भारतीयानां जीवनं विविधैः संस्कारैः परिष्कृतं भवति। संस्कृतभाषया भारतीयसंस्कृतेः सुसम्बद्धतापि चिरकालीना गौरवमयी च। संस्कारैः परिष्कृतं जीवनं पुरुषार्थचतुष्टयमाध्यमेन कथं सफलं भवेत् इति एव अस्मिन् पाठे जानीमः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- जीवनदर्शनं स्पष्टीकुर्वन् पुरुषार्थचतुष्टयं वर्णयितुं शक्ष्यति;
- धर्मशब्दस्य व्यापकम् अर्थं लेखितुं शक्ष्यति;
- षोडशसंस्काराणां नामानि लेखिष्यति;
- भारतीयजीवनपद्धतेः वैज्ञानिकतां स्पष्टीकरिष्यति;

क्रियाकलापः

1. निम्नलिखितचित्रेषु कस्मिन् चित्रे कः संस्कारः दृश्यते इति अधोदत्ते रिक्तस्थाने (क ख ग इत्यादिक्रमेण) लिखतु –

टिप्पणी

29.1

29.2

29.3

29.4

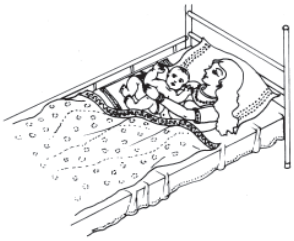

29.5

29.6

(क) विद्यारंभसंस्कार : ——————————

(ख) विवाहसंस्कार : ——————————

(ग) कर्णवेधसंस्कार : ——————————

(घ) अन्नप्राशनसंस्कार : ——————————

(ङ) मुंडनसंस्कार : ——————————

(च) जातकर्मसंस्कारः ——————————

2. निम्नलिखितेषु कः संस्कारः बाल्यावस्थायां न भवति, रिक्तस्थाने तस्य नाम लिखतु –

(क) नामकरणम् ——————————

(ख) उपनयनम् ——————————

(ग) विवाहसंस्कारः ——————————

29.1 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

भवन्तः जानन्ति यत् साहित्यं समाजस्य दर्पणः भवति। भारतीयसमाजस्य जीवनपद्धतेः वैशिष्ट्यं संस्कृतवाङ्मये सुनिबद्धम् अस्ति। संस्कृतवाङ्मये एव भारतीयसंस्कृतेः विस्तृतं विवरणं वर्तते।

किं भवद्भिः कदापि चिन्तितं यत् केयं संस्कृतिः? समाजस्य जीवन–यापनविधिः, आचाराः विचाराः, चिंतनं, कर्माणि इत्यादिकं सर्वं सम्मिलितरूपेण संस्कृतिः इति कथ्यते। भारतस्य संस्कृतिः मानवसंस्कृतिः वर्तते। स्व–संस्कृतिकारणादेव भारतं जगति गौरवपूर्णं पदं धत्ते। भारतीयसंस्कृतेः उपादेयता कियती व्यापिका आसीत् इति मनुस्मृतेः अनेन श्लोकेन ज्ञायते –

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।

शब्दार्थाः
धत्ते–धारण करता है,
उपादेयता – उपयागिता,
सकाशात् – पास से,
अग्रजन्मनः– पहले जन्म लेने वाले को।
शिक्षेरन् – सीखें,
अक्षुण्णा – जो नष्ट न हुई।
विप्लवाः क्रांति उपद्रव।

भारतीयसंस्कृतेः व्यवस्थितरूपं वैदिकयुगे प्राप्यते। अस्यां संस्कृतौ जीवनं प्रति वैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य आध्यात्मिकप्रवृत्तेश्च अद्भुतः समन्वयः दृश्यते। यद्यपि परिवर्तनशीले अस्मिन् जगति सर्वत्र सामाजिक–आर्थिक–विप्लवाः जायमानाः सन्ति किंतु भारतीय संस्कृतिः अद्यापि अक्षुण्णा अस्ति।

29.2 भारतीयसंस्कृतेः विशेषताः

भेदेषु अभेदः

भारतीयसंस्कृतिः विभिन्नधर्मभाषाजाति–जनजातीनां सागरः इव वर्तते। अनेकासु भिन्नतासु अपि अत्र समरसता विराजते। अनेकसंस्कृतीनाम् आक्रमणं प्रसह्य अपि भारतीयसंस्कृतिः तथैव गौरवं धत्ते।

भारतीयसंस्कृतौ मानवस्य शारीरिक मानसिक–आध्यात्मिकपक्षाणां विश्लेषणं प्राप्यते। अत्र वर्णव्यवस्था–पुरुषार्थचतुष्टय–आश्रमव्यवस्थासु जीवनस्य सर्वे पक्षाः प्रस्तुताः सन्ति।

आत्मनः नित्यता पुनर्जन्मसिद्धान्तश्च

भारतीयसंस्कृतौ शरीरम् अतिरिच्य आत्मनः सत्ता अपि स्वीक्रियते। आत्मा अजरः अमरः च अस्ति। केवलं

शरीरं नश्यति। देहस्य मृत्योः अनन्तरं आत्मनः अपरशरीरग्रहणं 'पुनर्जन्म' कथ्यते। एषः पुनर्जन्म–सिद्धान्तः भारतीयसंस्कृतेः अपरा विशिष्टता वर्तते। कर्मणाम् अनुसारमेव मानवस्य अग्रिमं जन्म (पुनर्जन्म) भवति। तत्र सत्कर्मभिः सुफलानि, दुष्कर्मभिः च कुफलानि प्राप्यन्ते।

शब्दार्थाः
प्रसह्य – सहन करके,
समाहितान् – समावेश करना (समाविष्ट) संकेंद्रित, मिला लेना।,
पुरुषार्थ –धर्म अर्थ काम तथा मोक्ष ये चार पुरुषार्थ।
अतिरिच्य – अतिरिक्त, अलावा।
अभ्युदयः – लौकिक उन्नति।
निःश्रेयस्य – आत्मिक कल्याण (मोक्ष) की
आयाति – आता है।
प्रतिकूलम् – विपरीत विरुद्ध।
हेयः – त्याग करने योग्य।
दृश्यमान – दिखाई पड़ने वाला।
अपनीयते – हटा लिया जाता है/दूर कर दिया जाता है।
दाहकता – जलाने की शक्ति)
विलीयते – दूर हो जाती है।
क्षारः – राख।, द्रवत्वधर्मः पिघलाहट – घनत्वधर्मम – कठोरता को, ठोसपने को।, जहाति– छोड़ देता है।
सनातनः सदैव रहने वाला।
उद्भवः उत्पत्ति।
क्षमता– सामर्थ्य/शक्ति)

धर्मस्य प्राधान्यम्

यथा भोजनवस्त्रादिभिः शरीरस्य पोषणं रक्षणम् अस्माकं कर्तव्यं भवति तथैव 'धर्म' इत्याख्यैः सदाचारादिभिः अस्माभिः आत्मनः उन्नतिः करणीया। धर्मस्य नाम भवद्भिः बहुधा श्रुतं भवेत्। धर्मस्य विषये उक्तमस्ति–

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः।"

अर्थात् यैः आचरणैः लोकस्य आत्मनः च अभ्युदयः कल्याणं स्यात् – स एव धर्मः। धर्मेण अर्थः कामः च सिद्ध्यतः। तेन एव च अन्ते मोक्षमपि लभ्येत। अतः भारतीयसंस्कृतौ धर्म एव सर्वेषां मूलम् अस्ति।

पुरुषार्थचतुष्टयम्

भारतीयसंस्कृतौ धर्मः, अर्थः, कामः मोक्षश्चेति चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति। पुरुषार्थाः कथम्? पुरुषैः अर्थ्यन्ते इष्यन्ते इति पुरुषार्थाः। एषु चतुर्षु धर्मः अर्थः कामः एते त्रयः पुरुषार्थाः साधनानि सन्ति मोक्षः च साध्यम् अस्ति।

सर्वे धर्माः समानाः

वस्तुतः धर्मस्य मूलसिद्धान्ताः सर्वेषु सम्प्रदायेषु समानाः एव सन्ति। तेषु यत्र तत्र दृश्यमानः यः कोऽपि भेदः उपलभ्यते, सः भेदः प्रक्रियासु एव भवति न तु सिद्धान्तेषु। सर्वेषां धर्माणां लक्ष्यम् एकमेवास्ति 'मानवता' इति। अत एव सर्वेषाम् कल्याणस्य कामना क्रियते।

भारतीयधर्मः सनातनः अस्ति। प्राचीनतमः ज्ञानराशिः वेदः अस्ति, तस्मात् एव अस्य धर्मस्य उद्भवः। वैयक्तिकाः आचाराः, सामाजिकव्यवहाराः, नीतयः, भावनागतविशेषताश्च अस्य धर्मस्य परिचायकाः सन्ति।

29.3 वर्णव्यवस्था

समाजं सुखदं शान्तिपूर्णं च विधातुम् अस्माकं संस्कृतौ व्यक्तीनां क्षमताः विलोक्य शास्त्रेषु वर्णव्यवस्थायाः विश्लेषणं लभ्यते। तत्र ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्रेति चतुर्णां वर्णानाम् उपक्रमे समाजस्य तत्कालीनव्यवस्थायाः निदर्शनं प्राप्यते।

शब्दार्थाः
जीवेम – जीवित रहें। शरदः वर्ष।
विभज्य– बांटकर।
निवृत्तिपरककर्मणाम् – मोक्षसम्बंधी कर्मों का

प्राचीनकाले चत्वारोऽपि वर्णाः मिलित्वा सहयोगेन समाजस्य संघटनं कुर्वन्ति स्म इति तत्र वैज्ञानिकं तथ्यं वर्तते। न कोऽपि वर्णः कस्मादपि हीनतरः हेयः वा आसीत्। एवमेव स्त्रीपुरुषौ अपि लोक–यात्रारूपरथस्य द्वे चक्रे इव गृहस्थजीवने संयुक्तौ आस्ताम्। वर्णव्यवस्था श्रमविभाजनस्य वैज्ञानिकं रूपम् आसीत् यत्र विभिन्नवर्णानां कृते विभिन्नकर्मणां दायित्वं प्रदत्तम् आसीत्।

आश्रमव्यवस्था

भारतीयसमाजस्य संरचनायां सर्वेषां वर्णानां जीवनकालः चतुर्षु भागेषु विभक्तः आसीत्। सामान्यतः 'जीवेम शरदः शतम्' इति कथनानुसारं मनुष्यस्य जीवनं चतुर्षु ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–संन्यास आश्रमरूपभागेषु विभज्य आचारस्य विशिष्टानां नियमानां विधानं कृतमस्ति। एतान् नियमान् पालयन् मानवः शतं वर्षाणि जीवति। चत्वारि लक्ष्याणि यथा धर्मः (उचितः आचारः) अर्थः (आजीविका–प्राप्तिप्रयासः) कामः (सांसारिकेच्छा) मोक्षः (मुक्तिः) चतुर्षु आश्रमेषु क्रमशः प्राप्यन्ते। अनेन प्रकारेण पुरुषार्थाः आश्रमाः संस्काराश्च एते सर्वे परस्परं सम्बद्धाः सन्ति। आश्रमधर्माणाम् अनुपालनेन मनसः निर्मलता, पारिवारिक सुखशान्तिः, लौकिकसुखसौविध्यानि च प्राप्यन्ते।

जीवनस्य प्रथमे भागे ज्ञानप्राप्तिः द्वितीयभागे सांसारिकसुखवैभवप्राप्तिः, तृतीयभागे वानप्रस्थाश्रमे निवृत्तिपरक–कर्मणां निष्पादनम्, चतुर्थे सन्यासाश्रमे धर्मरूपसत्कर्मणां निष्पादनं मोक्षप्राप्तये भवति।

इत्थं मानवः आत्मनः शक्तीनां विकासाय स्वजीवनं चतुर्षु विभागेषु विभज्य स्वजीवनकाले एव पुरुषार्थान् साधयति।

प्रथमांशस्य सारांशः

साहित्यं समाजस्य दर्पणः संस्कृतेः वाहनं च भवति। समाजस्य जीवनयापनविधिः, आचाराः,विचाराः चिन्तनं कर्माणि इत्यादिकं सर्वं सम्मिलितरूपेण संस्कृतिः इति कथ्यते। भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपं वेदोपनिषत्पुराणादिग्रंथेषु प्राप्यते। भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमासु संस्कृतिषु एका, यत्र वैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य आध्यात्मिकभावस्य च समन्वयः लभ्यते। अत्र शरीरमतिरिच्य आत्मनः सत्ता विद्यते। शरीरस्य नाशानन्तरं आत्मा अपरं शरीरं गृह्णाति। अर्थात् तस्य पुनर्जन्म भवति। आत्मानम् उन्नतं विधातुं सदाचरणानि क्रियन्ते। सदाचरणाय 'धर्मः' प्रमुखः। धर्मेण अर्थः कामश्च सिद्ध्यतः। धर्मेण मोक्षः अपि प्राप्यते। एवं धर्मार्थकाममोक्षाः चत्वारः पुरुषार्थाः भारतीयसंस्कृतेः मूलविषयाः। तेषु धर्मः श्रेयोरूपः सनातनः भारतीयसमाजे विद्यते।

भारतीयसमाजे ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्रेति चत्वारः वर्णाः श्रमविभाजनस्य वैज्ञानिकं प्रारूपं प्रस्तुवन्ति। एवमेव मानवजीवनं ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–सन्यासाश्रमरूपेषु चतुर्षु विभागेषु विभज्य शतवर्षात्मकजीवनस्य कल्पना कृता। इत्थं पुरुषार्थाः आश्रमाः संस्काराश्च सर्वे परस्परं सम्बद्धाः सन्ति। एवं हि मानवः जीवनस्य चतुर्षु भागेषु पुरुषार्थान् साधयति।

साहित्य समाज का दर्पण और संस्कृति का वाहक होता है। समाज की जीवनयापन–विधि, आचार, विचार, चिन्तन, कर्म ये सब सम्मिलित रूप से संस्कृति के रूप में जाने जाते हैं। भारतीयसंस्कृति का स्वरूप वेद–उपनिषत् – पुराणादि ग्रंथों में मिला है। भारतीयसंस्कृति विश्व की प्राचीनतम संस्कृतियों में से एक है, जिसमें वैज्ञानिकदृष्टिकोण और आध्यात्मिक भाव का समन्वय है। यहां शरीर के अतिरिक्त आत्मा की सत्ता स्वीकार की गई है। शरीर के नाश होने के बाद आत्मा दूसरा शरीर धारण कर लेती है। इस प्रकार पुनर्जन्म होता है। आत्मा को उन्नत करने के लिए अच्छे आचरण किये जाते हैं। सदाचरण के लिए धर्म प्रमुख है। धर्म से अर्थ और काम सिद्ध होते हैं। धर्म से मोक्ष भी मिलता है। उस प्रकार धर्म–अर्थ–काम–मोक्ष ये चारों पुरुषार्थ भारतीय संस्कृति के मूल तत्त्व हैं। इनमें धर्म का कल्याणकारी रूप है।

भारतीय समाज में प्रचलित संस्कृति में ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्र ये चार वर्ण श्रमविभाजन का वैज्ञानिक रूप प्रस्तुत करते हैं। इसी प्रकार मानवजीवन को ब्रह्मचर्य गृहस्थ–वानप्रस्थ–सन्यास इन चार आश्रमरूप भागों में बांटकर सौ वर्ष के जीवन की कल्पना की गई है। इस तरह पुरुषार्थ, आश्रम, और संस्कार ये सभी परस्पर सम्बद्ध हैं। इस प्रकार मनुष्य जीवन के चारों भागों में पुरुषार्थों को साधता है।

पाठगतप्रश्नाः 29.1

1. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत –
   (क) भारतीयसंस्कृतेः विस्तृतं चित्रणं कुत्र वर्तते?
   (ख) भारतस्य संस्कृतिः का वर्तते?
   (ग) कः अजरः अमरः च अस्ति?
   (घ) सत्कर्मभिः कीदृशानि फलानि प्राप्यन्ते?
   (ङ) आत्मानम् उन्नतं विधातुं क्रियमाणाः सदाचाराः किं कथ्यन्ते?
   (च) सर्वेषां धर्माणां लक्ष्यं किम् अस्ति?
   (छ) अग्नेः धर्मः किम् अस्ति?
   (ज) ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्रेति चत्वारः केन नाम्ना ज्ञायन्ते?
   (झ) वर्णव्यवस्था कस्य वैज्ञानिकरूपम् आसीत्?
   (ञ) भारतीयानां जीवनकालः कति आश्रमेषु विभक्तः?
   (ट) पुरुषार्थाः के?
2. अधोलिखितवाक्येषु शुद्धकथनं (√) इति चिह्नेन निर्दिशत –
   (क) भारतीयजीवनपद्धतेः वैशिष्ट्यं संस्कृतवाङ्मये सुनिबद्धमस्ति।
   (ख) भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमा संस्कृतिः।

(ग) भारतीयसंस्कृतौ आश्रमव्यवस्था नास्ति।

(घ) शरीरं तिष्ठति किन्तु आत्मा नश्यति।

(ङ) यैः आचरणैः आत्मनः अभ्युदयः भवति सः धर्मः कथ्यते।

(च) पुरुषार्थाः प×च सन्ति।

(छ) स्त्रीपुरुषौ लोकयात्रारूपरथस्य द्वे चक्रे स्तः

3. रिक्तस्थानानि पूरयत –

(क) साहित्यं संस्कृते :————————— भवति।

(ख) भारतीयसंस्कृतिः———————— अस्ति।

(ग) आत्मनः देहान्तरप्राप्तिः ————————— कथ्यते।

(घ) यदा अग्नेः धर्मः विलीयते तदा सः ——— भवति।

(ङ) मानवः स्वजीवने ———————— साधयति।

द्वितीयः अंशः

29.4 संस्काराः

दोषाणाम् अपाकरणं, मार्जनं संस्कारः कथ्यते। कस्यापि व्यक्तेः स्वरूपं प्रकाशयितुं तस्य शारीरिक–मानसिक–बौद्धिक परिष्काराय क्रियमाणाः क्रियाः संस्काराः कथ्यन्ते। मानवजीवनस्य विभिन्नेषु अवसरेषु क्रियमाणाः संस्काराः तं बाह्यरूपेण आन्तरिकरूपेण च पवित्रं कुर्वन्ति। तैः मानवे विलक्षणानाम् गुणानां प्रादुर्भावः भवति। तदा सः शुद्धः संस्कृतो भूत्वा योग्यः गुणी नागरिकः भवति। संस्कारविषये महर्षेः व्यासस्य इयम् उक्तिः प्रसिद्धा अस्ति –

शब्दार्थाः
अपाकरणम् – दूरकरना।
मार्जनम् – हटाना

अशुभं नश्यते सम्यक् शुभं हि प्रतिपद्यते।
कल्याणनिधिराख्यातः संस्कारः सर्वकर्मसु।।

भवन्तः जानन्ति यत् भवताम् अपि मुण्डनकर्णवेधादिसंस्काराः यथासमयम् अभिभावकैः कारिताः। यद्यपि धर्मग्रन्थेषु गृह्यसूत्रेषु च अनेकेषां संस्काराणां विवरणं प्राप्यते किंतु तेषु सर्वाधिक–लोकप्रियानां षोडश संस्काराणां विषये अत्र वयं ज्ञास्यामः। ते च षोडश–संस्काराः सन्ति–गर्भाधानसंस्कारः, पुंसवनसंस्कारः,सीमन्तोन्नयनसंस्कारः, जातकर्मसंस्कारः, नामकरणसंस्कारः, निष्क्रमणसंस्कारः, अन्नप्राशनसंस्कारः, चूडाकरण (मुण्डन) संस्कारः, कर्णवेध–संस्कारः, विद्यारम्भसंस्कारः, उपनयनसंस्कारः, वेदारम्भसंस्कारः, केशान्तसंस्कारः, समावर्तनसंस्कारः, विवाहसंस्कारः, अन्त्येष्टि–संस्कारश्च।

टिप्पणी

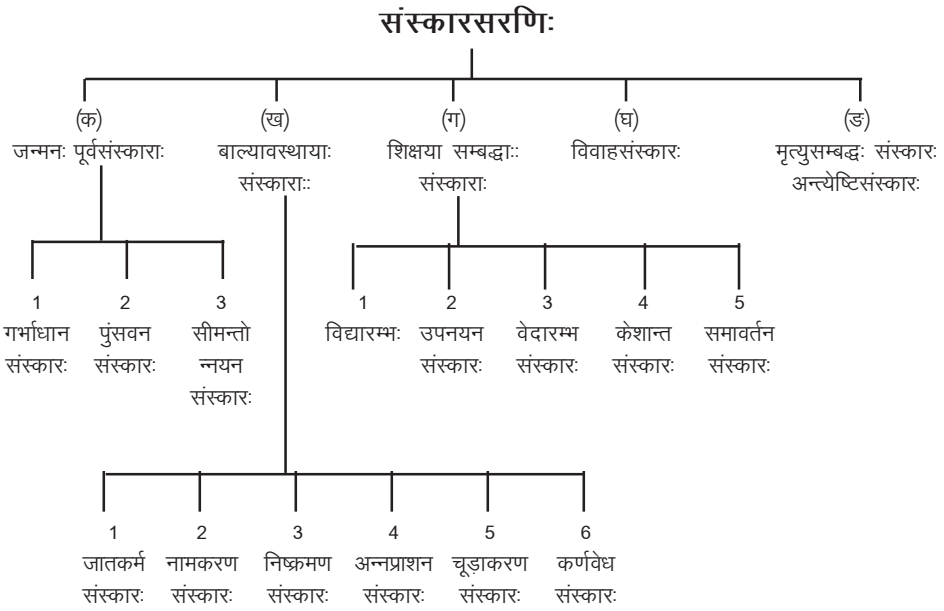

(क) जन्मनः पूर्वसंस्काराः

शब्दार्थाः
उत्कर्षाय – उन्नति के लिए विकृतचेतसः – विकार युक्त चित्त वाले। मदान्विताः – अहंकार आदि मदों से युक्त अर्भकाणाम् – बच्चों का दायरूपेण बपौती के रूप में)

1. गर्भाधानसंस्कारः

संतानप्राप्तेः लालसया शास्त्रविधिम् अनुसृत्य स्त्री–पुरुषाभ्यां गर्भाधानं क्रियते। सविधि क्रियमाणः एषः संस्कारः सन्ततेः उत्कर्षाय भवति।

पितृ–ऋणस्य अपाकरणाय योग्यसन्ततिः आवश्यकी इति भावनया एव भारतीयसंस्कृतौ अस्य–संस्कारस्य परम्परा विद्यते। गुणिनं सन्ततिं प्राप्तुं रजोदर्शनानन्तरं निर्धारित–रात्रिषु एषः संस्कारः क्रियते। तत्र संतुलित–भोजनस्य महत्त्वं वर्तते।

भवन्तः जानन्ति यत् आधुनिके काले सन्ततिनिरोधाय अनेके कृत्रिमोपायाः विधीयन्ते, किन्तु अस्माकं संस्कृतौ तु गुणिनः संतानस्य उत्पत्त्यै संयमपूर्वकं गर्भाधान–संस्कारः क्रियते न तु भोगलिप्सया। सः एव सन्ततिनिरोधस्य उपायः।

महात्मगान्धिना अपि स्व आत्मकथायाम् उक्तम् यत् अर्भकाणां शिक्षा मातुः उदरात् एव प्रारभ्यते। गर्भाधानवेलायां मातुः–पितुश्च शरीरमानसयोः ये स्थिती भवतः तयोः प्रभावः बालके भवति। गर्भकाले पित्रोः आहारविहारयो प्रभावः अपि जायमाने शिशौ पतति। वर्तमान–काले एतस्य संस्कारस्य अभावे प्रायः जनाः विकृतचेतसः मदान्विताश्च भवन्ति, तादृशीः एव सन्ततीः जनयन्ति। पश्चात् दुःखिनः भवन्ति। अतः एषः संस्कारः यथाविधि एव कार्यः।

2. पुंसवनसंस्कारः

पुमान् सूयते येन कर्मणा तत् पुंसवनम् इति। गर्भधारणस्य तृतीये मासे पुरुषसन्ततेः लाभार्थं पुरा पुंसवनसंस्कारस्य विधानमासीत्। यद्यपि पुत्रप्राप्तये प्रायः जनानां मनसि महती इच्छा वर्तते परंतु अद्यत्वे सर्वासां पुत्रपुत्रीसन्ततीनां समानं महत्त्वम् अस्ति। गृह्यसूत्रानुसारं होमादिकं विधाय अस्मिन् संस्कारे देवताः प्रार्थ्यन्ते। गर्भिण्याः कृते प्राकृतिकौषधीनां सेवनस्यापि तत्र विधानमस्ति। विविधभोज्यनियमानां पालनेन वीरसन्ततेः प्राप्तये कामना करणीया आसीत्। कन्या वा उत्पद्येत पुत्रो वा, संस्कारपूता संततिः प्रशंसनीया भवति। भ्रूणहत्या निन्दनीया। भारते नारीणां सदा आदरः अभवत्। अतः कन्या सन्ततिः अपि काम्या एव।

3. सीमन्तोन्नयनः संस्कारः

अस्मिन् संस्कारे प्रथमगर्भस्य समये षष्ठे अष्टमे वा मासे स्त्रीणां केशपाशमध्ये द्वावपि भागौ विभज्य सीमारेखा क्रियते। 'सीमन्तः कश्यते स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिः।' इति वचनानुसारं शुभदिने पतिः गर्भिण्याः पत्न्याः सीमन्तम् उन्नतं कृत्वा केशप्रसाधनं करोति। विभक्ते सीमन्ते स्नुहीकण्टकस्य स्पर्शनस्य विधानमस्ति। सोमदेवतायाः मन्त्रादिभिः स्तुतिं विधाय अनुकूलतां प्राप्तुं प्रयासः क्रियते येन गर्भपातस्य आशङ्का नश्येत।

शब्दार्थाः
गर्भिण्याः – गर्भ धारण करने वाली के।
केशपाशमध्ये – बालों के बीच में।
स्नुहीकण्टकस्य – स्नुही (स्याही) नामक पक्षी के काँटे का।
आशङ्काम् – सन्देह को – निवारयितुम् – दूर करने के लिए

ख. बाल्यावस्थायाः संस्काराः

1. जातकर्मसंस्कारः

सन्ततेः जन्मानन्तरं जातकर्मसंस्कारः क्रियते। जातकस्य मेधाबलम् आयुर्बलं वर्धयितुम् एषः संस्कारः क्रियते। नालच्छेदात् पूर्वं सुवर्णद्वारा दधिघृतमधूनि संमेल्य नवजातस्य जिह्वायां लेहनाय प्रदीयते। अनेन नवजाते शिशौ बलाधानस्य कल्पना क्रियते। नवजातस्य भविष्यजीवनं मंगलमयं स्यादित्यभिप्रायेण जातकर्मसंस्कारः क्रियते।

2. नामकरणसंस्कारः

गृहे सन्ततेः जन्मकारणात् दशदिनपर्यन्तं जननाशौचः भवति। अतः एकादशे दिने अथवा द्वादशे दिने शुभे दिने वा नवजातस्य नामकरणसंस्कारस्य विधानम् अस्ति। कुलदेवतां संपूज्य जन्मनक्षत्राधारितम् अक्षरं चित्वा मधुसिक्तया दूर्वया शिशोः ओष्ठे नाम लिख्यते। नूतनवस्त्रैः माता शिशुः च अलंक्रियेते। व्यवहारे उपयोगार्थं तस्मै अन्यत् भिन्नं नाम दीयते।

शब्दार्थाः
द्रव्यदानम् – धनराशि का दान।
मेधाबलम् – बुद्धि के बल को।
जननाशौचः– जन्म होने के कारण हुई अपवित्रता।
चित्वा – चुनकर
दूर्वया – दूब से
मधुसिक्तया – शहद से लिप्त के द्वारा
नोपयुज्यते – उपयोग नहीं किया जाता है

द्वितीयांशस्य सारांशः

दोषाणाम् अपाकरणाय भारतीयसमाजे मानवानां संस्काराः क्रियन्ते। संस्कारैः शुद्धीकरणं भवति। शुद्धीकरणात् दुर्गुणानाम् अपाकरणम् भवति। तदनन्तरं मानवः समाजस्य योग्यः नागरिकः भवति। शुद्धयै धार्मिक–क्रियाः क्रियन्ते, संस्काराः विधीयन्ते। एतेषां संस्काराणां विवरणं धर्मशास्त्रेषु गृह्यसूत्रेषु च प्राप्यते।

एषु संस्कारेषु त्रयः संस्काराः जन्मनः प्राक् भवन्ति। षड्संस्काराः बाल्यावस्थायां क्रियन्ते। प×च संस्काराः सन्ति शिक्षासम्बन्धिनः। एकः संस्कारः अस्ति आश्रमसम्बन्धी, एकश्च अन्त्येष्टि–संस्कारः मृत्योरनन्तरं भवति।

दोषों को दूर करने के लिए भारतीय समाज में लोगों के संस्कार किए जाते हैं। संस्कार का अर्थ शुद्धीकरण होता है। शुद्धीकरण से दुर्गुणों का नाश होता है तभी मनुष्य समाज के लिए योग्य नागरिक बनता है। शुद्धीकरण के लिए धार्मिक क्रियाओं द्वारा संस्कार किए जाते हैं।

संस्कारों में तीन संस्कार जन्म से पहले होते हैं। सात संस्कार बचपन में किए जाते हैं। चार संस्कार शिक्षा से संबद्ध हैं। एक संस्कार आश्रम व्यवस्था से संबद्ध है। एक मृत्यु के पश्चात् किया जाता है।

पाठगतप्रश्नाः 29.2

1. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकशब्देन लिखत
   (क) दोषाणाम् अपाकरणं कथं भवति?
   (ख) गृहसम्बन्धिविधिविधानानां वर्णनं केषु ग्रन्थेषु प्राप्यते?
   (ग) संस्काराः कतिसंख्याकाः भवन्ति?
   (घ) सन्ततेः उत्पादनात् कस्य ऋणस्य अपाकरणं भवति?
   (ङ) पुंसवनसंस्कारः किमर्थं क्रियते?
   (च) सीमान्तम् उन्नतं कर्तुं कः संस्कारः विधीयते?
   (छ) कस्य जातकर्मसंस्कारः क्रियते?
   (ज) नामकरणसंस्कारः कस्मिन् दिने क्रियते?
2. अधोलिखितवाक्यानां सम्मुखे शुद्धकथनस्य कृते (✓) इति चिह्नेन अशुद्धकथनस्य कृते (×) इति चिह्नेन च निर्दिशत
   (क) संस्कारेण दोषाणां संग्रहः भवति। ———————
   (ख) संस्कृतो भूत्वा पदार्थः उपयोगाय योग्यः भवति। ————————

(ग) संस्कारैः गुणानां प्रादुर्भावः भवति। ------

(घ). सन्ततिप्राप्तये गर्भाधानसंस्कारः क्रियते।-------

(ङ) भारतीयसंस्कृतौ संस्कारैः गुणिनः सन्ततेः उत्पत्त्यै सन्ततिनिरोधाय च उपायाः सन्ति।

(च) पुमान् सूयते येन कर्मणा तत् पुंसवनसंस्कारः कथ्यते।----

(छ) अद्यत्वे पुत्र पुत्रीसन्ततीनां सर्वासां समानं महत्त्वम् अस्ति।

(ज) गर्भिण्याः सीमन्तोन्नयनसंस्कारं काऽपि नारी करोति।-----

(झ) जातकस्य मेधाबलं वर्धयितुं जातकर्मसंस्कारः क्रियते।------

(ञ) गृहे दशदिनपर्यन्तं जननाशौचः भवति।

3. रिक्तस्थानानानि पूरयत–

(क) दोषाणाम् ---------- संस्कारः कथ्यते।

(ख) भारतीयसमाजे ---------- संख्याकाः संस्काराः विद्यन्ते।

(ग) शिशोः जन्मकालिक केशानां कर्त्तनं---------- संस्कारे भवति।

(घ) सीमन्तोन्नयनसंस्कारे स्त्रीणां ---------- सीमारेखा क्रियते।

(ङ) जातकस्य मेधाबलं आयुर्बलं च वर्धयितुं ---------- संस्कारः क्रियते।

(च) नामकरणसंस्कारः ---------- दिने भवति।

तृतीयः अंशः

3. निष्क्रमण–संस्कारः

नवजातशिशोः यस्मिन् गृहे जन्म भवति तस्मात् निष्क्रमणाय निष्क्रमण–संस्कारः क्रियते। शिशोः अतिसुकुमारतायाः अवस्था भवति। तस्य अङ्गप्रत्यङ्गानि कोमलानि भवन्ति। शीतोष्णयोः तस्य सुकुमारशरीरे प्रतिकूलः प्रभावः न स्यात् तदर्थं शरीरे दृढ़तायाः आवश्यकता भवति। अत एव चत्वारिंशत् दिनानन्तरं निष्क्रमणसंस्कारः विधीयते। अद्यत्वे तु कतिपयदिनेष्वेव मातुः नवजातस्य च प्रसूतिगृहात् निष्क्रमणं भवति। शुभे दिने नवजातं बहिः निष्कास्य सूर्याय प्रणामस्य प्रथा अस्ति।

शब्दार्थाः
निष्क्रमणाय – निकलने के लिए।
शीतोष्णयोः – सर्दी और गर्मी के।
निष्कास्य – निकालकर।
मातृस्तन्यम् – माता का दूध
अन्नप्राशनम् – अन्न खिलाना

टिप्पणी

4. अन्नप्राशनसंस्कारः

गर्भाशये विद्यमाने सति मात्रा भुक्तेन भोजनादिरसेन गर्भस्थशिशोः पालनपोषणं भवति। जन्मानन्तरं मातृस्तन्यं तस्य आधारः भवति। परन्तु शरीरस्य रक्षायै अन्नस्य आश्रयणम् अनिवार्यं भवति। अन्नेनैव मनोभागस्य पुष्टिः भवति। अत एव अन्न–व्यवस्थां सुसंयतां विधातुम् षष्ठे मासे अन्नप्राशन–संस्कारः क्रियते। शिशुं नववस्त्रैः सुसज्जितं कृत्वा नूतनपात्रे पायसं तथा लवणमिश्रितम् अन्नं प्राशनाय तस्मै दीयते।

शब्दार्थाः
पायसम् – खीर को।
प्राशनाय – खाने के लिए।
चूड़ाकरणसंस्कार – केशों को काटने का संस्कार।
परिवादः दोषारोपण – निन्दा
परिहारार्थम् – दूर करने के लिए।
धारयित्वा – धारणा कराकर

5. चूडाकरण (मुण्डन) संस्कारः

नवजातस्य प्रथमे, तृतीये प×चमे वा वर्षे शुभे मुहूर्त्ते चूडाकरणसंस्कारः क्रियते। अस्मिन् संस्कारे जन्मकालिकस्य केशसमूहस्य अपनयनं क्रियते।

6. कर्णवेधसंस्कारः

कर्णवेधसंस्कारः अपि शिशोः तृतीये, प×चमे वर्षे वा विधीयते। 'भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवाः' इति मन्त्रैः देवान् संप्रार्थ्य कर्णैः भद्रकल्याणमय–मंगल–युक्तायाः वाण्याः श्रवणं भवेत्, परनिन्दा, परिवादः अश्लीलादिशब्दाः श्रवणपथे प्रविष्टाः न स्युः इति प्रार्थनया एषः संस्कारः विधीयते। द्वयोः कर्णयोः पुटेषु छिद्रं विधाय शिशवे कर्णाभूषणं दीयते। सुश्रुतेन स्वकीये आयुर्वेदशास्त्रे लिखितम् यद् अन्त्रवृद्धिरोगस्य परिहारार्थं बाल्यकाले कर्णवेधः परमावश्यकः।

(ग) शिक्षया सम्बद्धाः संस्काराः

1. विद्यारम्भसंस्कारः

शिशोः तृतीये प×चमे वा वर्षे विद्यारम्भसंस्कारः क्रियते। शुभमुहर्त्ते तिथौ च कुलदेवतां, गणेशं, सरस्वतीं, च प्रणम्य शिशोः हस्ते लेखनीं धारयित्वा गुरुतुल्येन ज्ञानिना अक्षरारम्भः कार्यते।

2. उपनयनसंस्कारः

वेदस्य अध्ययनार्थं गुरोः समीपे येन कर्मणा नीयते सः संस्कारः उपनयनसंस्कारः इति नाम्ना प्रसिद्धः। अस्मिन् संस्कारे नवतन्तुभिः युक्तं सूत्रं 'यज्ञोपवीतम्' इति धार्यते। अस्मिन् सूर्यस्य आराधनायाः प्रधानता वर्तते। उपनयन–संस्कारः बुद्धेः विकासाय भवति। बुद्धेः विकासः सूर्यस्य आराधनया एव भवितुं शक्नोति। अग्निहोमादिकमपि अस्मिन् संस्कारे प्रधानमस्ति।

शब्दार्थाः
परिमार्जयति – शुद्ध कर देता है
पलाशवृक्षः – टेसू का पेड़
सम्पद्यते – सम्पन्न होता है
एकवर्षाभ्यन्तरे – एक वर्ष के अंदर
वटुः – ब्रह्मचारी
मेखला – कमर में बाँधे जाने वाली करधनी
कौपीन – लंगोटी
श्मश्रुकर्त्तनम् – दाढ़ी–मूँछ काटना।
वपनम् – बोना

टिप्पणी

पलाश–वृक्षः स्मरणशक्तेः वर्धनाय दृढ़ीकरणाय च सहायकः मन्यते। अत एव संस्कारे अस्मिन् पलाशदण्डधारणस्य विधानम् अस्ति।

3. वेदारम्भसंस्कारः

वेदारम्भसंस्कारः उपनयनेन सहैव अथवा उपनयनस्य द्वितीये दिने सम्पद्यते। आचार्यः गायत्रीमन्त्रस्य उपदेशं ददाति वटुश्च संयमितजीवनं यापयितुं प्रवृत्तः भवति। तदर्थम् आचार्यः वटवे मेखलां, दण्डं, कौपीनं च प्रददाति। एषः संस्कारः अद्यत्वे प्रायः पारम्परिक–गुरुकुलेषु एव विधीयते।

4. केशान्तसंस्कारः

चूड़ाकरणसंस्कारसदृशः एव अयं संस्कारः भवति। अस्मिन् संस्कारे केश–कर्त्तनेन सह प्रथमोत्पन्नश्मश्रुकर्त्तनम् अपि भवति तथा च केशानां श्मश्रोः च वपनं पृथिव्यां क्रियते।

5. समावर्तनसंस्कारः

समावर्तनसंस्कारः विद्याध्ययनसमाप्ते भवति। आचार्याय श्रद्धाशक्त्यनुसारं गुरुदक्षिणां प्रददाति। आचार्यः स्नातकाय शिष्याय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् आदेशं प्रददाति। गृहस्थजीवने अपि आचार्यः सत्य–धर्म–स्वाध्यायादि–पालनेन मातृ–पितृ–गुरूणां सत्कारपूर्वकं जीवनं यापयितुम् आदिशति – 'सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः' इति।

शब्दार्थाः

स्नातकः – शास्त्राध्ययन समाप्त करने वाला।
सवर्णया – अपने वर्ण की (स्त्री) के साथ
पाञ्च भौतिके – पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश इन पांच तत्त्वों से निर्मित
अवशिष्यते – बच जाता

(घ) गृहस्थाश्रमसम्बद्धसंस्कारः

1. विवाहसंस्कारः

वेदवेदाङ्गानाम् अध्ययनं समाप्य विद्यां च प्राप्य गुरोः आज्ञया गुणवत्या सवर्णया च स्त्रिया सह विवाहं कृत्वा गृहस्थाश्रमे प्रवेशस्य विधानम् अस्मिन् संस्कारे भवति। अयं संस्कारः पुरुषाय स्त्रिये च द्वाभ्यामापि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। शरीरयोः विभिन्नतायामपि द्वयोः आत्मा एकः भवति। स्त्रीपुरुषयोः मेलनम् एकः धार्मिकसंस्कारः अस्ति। अस्मिन् कामवासनाप्रवृत्तेः प्रमुखता न भवति अपितु संतानसूत्रस्य संचालनाय जीवनस्य विधानं भवति।

(ङ) मृत्युसम्बद्धः संस्कारः

अन्त्येष्टिसंस्कारः

पा×चभौतिके शरीरे अग्नितत्त्वम् प्राणरूपेण विद्यते। यदा अग्नितत्त्वं शरीरं त्यजति तदा

शरीरस्य सर्वाः क्रियाः शान्ताः भवन्ति। शरीरं केवलं शवमात्रमेव अवशिष्यते। भारतीयधर्मे आदिकालादेव प्रथा विद्यते यत् मृतकस्य शवः अग्नये समर्प्यते। शवः चितायां स्थापयते अग्निदेवः शरीरं भस्मीभूतं करोति। त्रिदिनानन्तरं भस्मीभूतशरीरस्य शेषाणि अस्थीनि एकत्रीक्रियन्ते, निकटस्थसागरे सरितायां वा प्रवाह्यन्ते। सामाजिकाः मृतकशरीरस्य आत्मनः मुक्तये प्रार्थयन्ति।

29.7

अद्यत्वे विभिन्नेषु संप्रदायेषु अन्त्येष्टिसंस्कारस्य विभिन्नानि रूपाणि सन्ति। क्वचित् भूगर्भे शवं संस्थाप्य, क्वचित् जलमध्ये च संस्थाप्य अन्त्येष्टि–संस्कारः विधीयते।

तृतीयांशस्य सारांशः

बाल्यावस्थायाः संस्कारेषु जातकर्म–नामकरणसंस्कारानन्तरं जातकस्य प्रसूतिगृहात् निष्क्रमणं भवति। तदा–पर्यन्तं तस्य शरीरे बाह्यवातावरणं सोढुं शक्तिः उत्पद्यते। षष्ठे मासे तस्य अन्नप्राशनं विधीयते येन बालस्य शरीरम् अन्नेन पुष्येत। जन्मकाले तस्य शिरसः संस्कारः चूडाकरणसंस्कारनाम्ना भवति। तदुत्तरं श्रवणरोगापनयनार्थं श्रवणशक्तेः वृद्ध्यर्थञ्च कर्णवेधसंस्कारः क्रियते। तदनन्तरं तृतीये पञ्चमे वा वर्षे तस्य विद्यारम्भसंस्कारः विधीयते। शिक्षाग्रहणाय गुरोः आश्रमे तं नीत्वा पिता आचार्याय समर्पयति। तदैव तस्य उपनयनसंस्कारः विधीयते। तत्र तस्मै यज्ञोपवीतं दत्वा दैवीगुणैः संपूर्य विद्याध्ययनाय प्रवृत्तिः विधीयते। गुरोः आश्रमे एव तस्य वेदारम्भोऽपि जायते। तदुत्तरं केशान्तसंस्कारः गुरोः आश्रमे एव विधीयते। अन्ते च युवा सुशिक्षितो भूत्वा ब्रह्मचर्याश्रमं परित्यज्य गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुमुद्यतः भवति। तस्मिन् काले तस्य समावर्तनसंस्कारः भवति। गृहस्थोपयोगिभिः उपदेशैः आचार्यः तं गृहस्थाश्रमे धर्माचरणाय प्रवर्तयति।

समाजे गृहस्थधर्मोचितव्यवहाराय विवाहसंस्कारः तस्य च देहान्ते कुटुम्बिभिः अन्त्येष्टि संस्कारः सम्पद्यते।

बचपन के संस्कारों में जातकर्म–नामकरणसंस्कार के बाद जातक का प्रसूतिगृह से निष्क्रमण होता है। तब तक उसके शरीर में बाहरी वातावरण की शक्ति आ जाती है, छठे मास में उसका अन्नप्राशन किया जाता है जिससे बालक का शरीर अन्न से मजबूत हो सके। तब जन्म के समय सिर पर उगे बालों की जटा को हटाकर सिर का संस्कार किया जाता है, जिसे चूडाकरण संस्कार कहते हैं। कान के रोगों को दूर करने के लिए और सुनने की शक्ति बढ़ाने के लिए कर्ण–वेधसंस्कार किया जाता है। तीसरे या पांचवें वर्ष में उसका विधारम्भ संस्कार किया जाता है जिससे वह पढ़ना लिखना शुरु कर देता है। बाद में विधिपूर्वक शिक्षा ग्रहण करने के लिए उसे गुरु के आश्रम के उचित वातावरण में पहुंचा दिया जाता है। वहां उसका उपनयन संस्कार होता है। तदुपरांत उसे यज्ञोपवीत पहनाकर दैवीगुणों से युक्त कर अध्ययन में लगा दिया जाता है। गुरु के आश्रम में ही वह वेदारम्भ करता है। गुरु के आश्रम में ही उसका केशान्तसंस्कार

भी होता है। अंत में सुशिक्षित होकर युवा–स्नातक ब्रह्मचर्याश्रम छोड़कर गृहस्थाश्रम में प्रवेश करता है। उस समय आचार्य उसका समावर्तन संस्कार करके गृहस्थाश्रम में धर्माचरण के लिए उपदेश देता है।

स्नातक समाज में आकर विवाह संस्कार कर गृहस्थ के कर्त्तव्यों का पालन करता है। उपयुक्त आचरण करके वह अंत में अपने शरीर का त्याग करता है। कुटुम्बी जन उसके शरीर का अन्त्येष्टि संस्कार करते हैं।

पाठगतप्रश्नाः 29.3

1. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकशब्देन लिखत
   (क) नवजातशिशोः प्रसूतिगृहात् निस्सारणे कः संस्कारः भवति?
   (ख) अन्नप्राशनसंस्कारे बालकाय प्रथमं भोजनाय किं दीयते?
   (ग) चूडाकरणसंस्कारस्य अपरं नाम किमस्ति?
   (घ) श्रवणशक्तेः वृद्ध्यर्थं कः संस्कारः क्रियते?
   (ङ) शिशोः विद्यारम्भसंस्कारः कस्मिन् वर्षे भवति?
   (च) उपनयनसंस्कारे बालकः कुत्र नीयते?
   (छ) समावर्तनसंस्कारः कदा भवति?
   (ज) कः संस्कारः जीवनस्य पूर्णतायाः प्रतीकः अस्ति?
   (झ) शरीरत्यागानन्तरं कः संस्कारः भवति?
2. अधोलिखितवाक्येषु शुद्धकथनं (√) इति चिह्नेन निर्दिशत –
   (क) अधुना नवजातशिशोः चतुर्थे मासे निष्क्रमण–संस्कारस्य प्रथा लुप्ता जाता।
   (ख) अन्नप्राशनेन शिशोः मनोभागस्य पुष्टिः न भवति।
   (ग) चूड़ाकरणसंस्कारः तृतीये प×चमे वर्षे वा क्रियते।
   (घ) द्वयोः कर्णयोः पुटेषु छिद्रं कर्णवेधसंस्कारे विधीयते।
   (ङ) शिशोः विद्यारम्भसंस्कारः विद्यालये भवति।
   (च) उपनयनसंस्कारे सूर्यस्य आराधनायाः प्रधानता वर्तते।
   (छ) उपनयनसंस्कारः बालिकानां न भवति।
   (ज) वेदारम्भसंस्कारः गुरुकुलेषु एव भवति।
   (झ) समावर्तनसंस्कारे आचार्याय दक्षिणा दीयते।
   (ञ) विवाहसंस्कारः सन्तानोत्पत्तये विधीयते।

3. रिक्तस्थानानि पूरयतः

(क) शिशोः जन्म यस्मिन् गृहे भवति तद्गृहं ——— कथ्यते।

(ख) अन्नप्राशनसंस्कारे शिशवे ——— दीयते।

(ग) चूडाकरणसंस्कारः ——— समूहस्य अपनयेन भवति।

(घ) कर्णवेधसंस्कारेण ——— प्रतिरोधः भवति।

(ङ) विद्यारम्भसंस्कारः——— वर्षे भवति।

(च) उपनयनसंस्कारे बालकाय——— दीयते।

(छ) वेदारम्भसंस्कारे आचार्यः शिष्याय——— ददाति।

(ज) यदा विद्यार्थी स्नातको भवति तदा ——— संस्कारः भवति।

29.5 किम् अधिगतम्

- अस्माकं शारीरिक–मानसिकाध्यात्मिकाचरणानां रीतयः संस्कृतिनाम्ना ज्ञायन्ते।
- वेदोपनिषत्पुराणादिग्रन्थेषु विद्यमानः प्राचीनतमः ज्ञानराशिः भारतीयसंस्कृतिः।
- संस्कृतवाङ्मये निर्दिष्टैः संस्कारैः भारतीयानां जीवनं परिष्कृतम्।
- भारतीयसंस्कृतिः संस्कृतसाहित्ये प्रतिबिम्बिता।
- भारतीयसंस्कृतौ शरीरमतिरिच्य आत्मनः सत्ता वर्तते।
- शरीरे नष्टे आत्मा न नश्यति स च देहान्तरं प्राप्नोति।
- आत्मानम् उन्नतं कर्तुं सदाचाराः प्रमुखाः सदाचाराय च धर्मः प्रमुखः।
- धर्मार्थकाममोक्षाः भारतीयसंस्कृतेः मूलतत्त्वानि।
- ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेति चत्वारः वर्णाः श्रमविभाजनस्य वैज्ञानिकं रूपं प्रस्तुवन्ति।
- ब्रह्मचर्य–गृहस्थ–वानप्रस्थ–सन्यासेति चत्वारः आश्रमाः वर्तन्ते। एते आश्रमाः मानवजीवने विकासस्य क्रमिक–सोपानानि सन्ति।
- दोषाणाम् अपहारकाः संस्काराः भवन्ति।
- गर्भाधान–पुंसवन–सीमन्तोन्नयन–जातकर्म– नामकरण–निष्क्रमण–अन्नप्राशन – चूडाकरण – कर्णवेध–विद्यारंभ–उपनयन– वेदारम्भ– केशान्त–समावर्तन–विवाह–अन्त्येष्टि इति षोडशसंस्काराः सन्ति।
- संस्कारैः संस्कृतो भूत्वा मानवः समाजस्य राष्ट्रस्य योग्यः उपयोगी नागरिकः भूत्वा पुरुषार्थचतुष्टयं साधयति।

29.6 योग्यताविस्तारः

संस्काराः अधोलिखितानां जीवनमूल्यानाम् आधाराः सन्ति।

त्यागः, तपः, परोपकारः, निष्काम–कर्म, कर्त्तव्यनिष्ठा, धार्मिक–सहिष्णुता, समन्वयभावः, सत्यं शिवं सुन्दरम्, संयमः, अहिंसा, दानम्, संतोष, विश्वबन्धुत्वभावः, राष्ट्रियैकतायाः भावः।

29.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. संस्कृतवाङ्मयस्य के ग्रन्थाः भारतीयसंस्कृतेः परिचयं प्रस्तुवन्ति?
2. धर्मस्य किं लक्षणम्?
3. चत्वारः वर्णाः के?
4. के चत्वारः आश्रमाः?
5. संस्कारस्य किं लक्षणम्?
6. संस्काराः कति सन्ति?
7. बाल्यावस्थायाः के संस्काराः सन्ति?
8. पुंसवनसंस्कारः कस्य भवति?
9. जननाशौचः कति दिनानां भवति?
10. मुण्डनसंस्कारः कदा भवति?
11. कर्णवेधसंस्कारेण किं भवति?
12. स्नातकस्य कः संस्कारः भवति?
13. भारतीयसंस्कृते विशिष्टताः प×चवाक्येषु लिखत।
14. वाक्यत्रयेण पुरुषार्थचतुष्टयं वर्णयत।
15. केषाि×चत् प×चसंस्काराणां महत्त्वं स्वशब्देषु लिखत।

29.8 उत्तराणि

क्रियाकलापः

1. च, क, ग, ङ., घ, ख, 2. विवाहसंस्कारः

टिप्पणी

पाठगत प्रश्नाः

29.1

1. (क) संस्कृतवाङ्मये, (ख) मानव–संस्कृतिः (ग) आत्मा, (घ) सुफलानि, (ङ) धर्मः (च) मानवता (छ) दाहकता, (ज) वर्णाः (झ) श्रमविभाजनस्य, (ञ) चतुर्षु (ट) धर्मः, अर्थः कामः मोक्षश्च।
2. (क) √ (ख) √ (ग) × (घ) × (ङ) √

   (च) × (छ) √
3. (क) वाहनम् (ख) मानवसंस्कृतिः (ग) पुनर्जन्म (घ) क्षारः (ङ) पुरुषार्थान्

29.2

1. (क) संस्कारेण (ख) गृह्यसूत्रेषु (ग) षोडश (घ) पितृ–ऋणस्य (ङ) पुरुषसन्ततिप्राप्तये (च) सीमन्तोन्नयनम् (छ) नवजातशिशोः (ज) एकादशदिने
2. (क) × (ख) √ (ग) √ (घ) √ (ड.) √
   (च) √ (छ) √ (ज) × (झ) √ (ञ) √
   (ट) √
3. (क) मार्जनम् (ख) षोडश (ग) चूडाकरण (घ) केशेषु (ङ) उपनयन (च) एकादशे

29.3

1. (क) निष्क्रमणसंस्कारः (ख) क्षीरम् (ग) मुण्डनसंस्कारः (घ) कर्णवेधः (ङ) तृतीये प×चमे वा वर्षे (च) गुरोः समीपे (छ) विद्याध्ययन समाप्तौ (ज) विवाहसंस्कारः (झ) अन्त्येष्टि संस्कारः
2. (क) √ (ख) × (ग) √ (घ) √ (ङ) × (च) √ (छ) √ (ज) √ (झ) √ (ञ) √
3. (क) प्रसूतिगृहम् (ख) पायसम् (ग) केशानाम् (घ) अन्त्रवृद्धिरोगस्य (ङ) तृतीये प×चमे वा (च) यज्ञोपवीतम् (छ) गायत्रीमन्त्रम् (ज) समावर्तनः

29.7 पाठान्तप्रश्नाः

स्वयं कुर्वन्तु।

26

संस्कृतस्य प्रयोजनमूलकता

भवन्तः जानन्ति एव किमपि वस्तु, कापि क्रिया, कोऽपि व्यवहारः सर्वमेव प्रयोजनमूलकम् एव भवति। प्रयोजनं विना तु मन्दः अपि न प्रवर्तते। एकस्य वस्तुनः, क्रियायाः वा प्रयोजनम् एकम् अनेकं वा भवितुं शक्नोति। यदा भवान् जलपूरितं किमपि पात्रं नीत्वा विद्यालयं भ्रमणाय वा गच्छति, तदा जलस्य उपयोगः तु पिपासा–शान्त्यर्थम्/ मुखधावनार्थम्, वस्त्रपतित–दोष–धावनार्थम्, फलप्रक्षालनार्थम् दुर्घटनाग्रस्तस्य मूर्च्छितजनस्य नेत्रयोः सि×चनार्थम्, वा भवितुं शक्यते। एवं हि परिस्थितिवशात् जलस्य विविधप्रयोजनानि वयं पश्यामः। एवमेव भाषायाः अपि क्षेत्रवशात् विविधानि प्रयोजनानि भवन्ति। पाठेऽस्मिन् वयं प्रयोजनमूलकं संस्कृतस्य विषये पठामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्–

- प्रयोजनमूलकसंस्कृतस्य अभिप्रायं व्यक्तुं शक्तः भविष्यति;
- संस्कृतभाषायाः विविधरूपाणाम् उल्लेखं करिष्यति;
- प्रयोजनमूलकसंस्कृतस्य विविधक्षेत्राणां परिचयं दास्यति;
- प्रयोजनमूलकसंस्कृतस्य उपयोगिताम् आधृत्य स्वविचारान् प्रस्तोष्यति।

क्रियाकलापः

भवान् शैक्षिकभ्रमणाय 'आगरा' इति नगरं गन्तुम् निश्चयम् करोति। निश्चितमेव अस्याः

शैक्षिकयात्रायाः अनेकानि प्रयोजनानि भवतः मनसि भविष्यन्ति। कानिचित् त्रीणि प्रयोजनानि महत्त्वक्रमेण अत्र लिखतु–

1. .....

2. .....

3. .....

26.0 अधुना अवगच्छामः

संस्कृतस्य प्रयोजनमूलकता

26.1 परिचयः

भाषायाः महत्त्वं तु सृष्टिकालतः एव वर्तते। भाषां विना जीवनं सक्रियतां न भजते। सांसारिक–व्यवहारः अपि सम्यक् न प्रचलति। भाषा अस्माकं कृते न केवलं परस्परं विचाराणाम् आदान–प्रदानस्य साधनम् अस्ति, अपितु तद्भाषायां रचितं विविधं साहित्यं पठित्वा वयम् तन्निहितं जीवनमूल्यानि धारयामः। एवमेव विविधं ज्ञानं विज्ञानं च जानीमः। प्राकृतिकसम्पदः ज्ञानम्, कृषिक्षेत्रे अन्नानाम्, प्रयुक्तोपकरणानां नामानि, विपणिस्थवस्तूनां नामानि शिष्ट–व्यवहारोचित–शब्दानां ज्ञानमपि तद्भाषया एव बोधामः।

संस्कृतं तु विश्वस्य प्राचीनतमा भाषा। अस्याः भाषायाः विपुलं साहित्यम्, विशालः शब्दभण्डारः, ज्ञानकोषः च। ऋक्–यजुः–साम–अथर्ववेदाः विश्वस्य प्राचीनतमाः ग्रन्थाः। वेदस्य षडङ्गानि शिक्षा–कल्प–निरुक्त–व्याकरण–छन्दः–ज्योतींषि। व्याख्याग्रन्थाः ब्राह्मण–आरण्यकादयः, वेदान्तग्रन्थाः उपनिषदादयः। सर्वम् एतत्तु वैदिकं साहित्यम्। अष्टादशपुराणानि, रामायणम्, महाभारतम्, नीतिकाव्यानि, कथा ग्रन्थाः, निघण्टु (वैदिकशब्द–कोषः), अमरकोशः (लौकिकसंस्कृतशब्दकोषः) संस्कृतसाहित्यस्य अद्भुतानि रत्नानि।

संस्कृतम् अपि अस्माकं वाग्व्यवहारस्य भाषा। अनेकेषु विद्यालयेषु/महाविद्यालयेषु/विश्वविद्यालयेषु संस्कृतं संस्कृतमाध्यमेनैव पाठ्यते। अतिसमृद्धम् अस्य साहित्यम्। आधुनिकाः वैज्ञानिकाः यत् अद्य विचारयन्ति, तत्तु बहुकालपूर्वमेव संस्कृते निबद्धं वर्तते। आवश्यकता अस्ति प्राच्यविज्ञानस्य शोधस्य।

किं भवन्तः जानन्ति यत् आयुर्वेदः (चिकित्साशास्त्रम्) भूगोलविज्ञानम्, खगोलविज्ञानम्, विमानविज्ञानम्, गणितम्, (शून्यमानम्) ज्यामितिः (शुल्वसूत्रम्), बीजगणितम्, जलविज्ञानम्, अस्त्रविज्ञानम् (ब्रह्मास्त्रम् आदीनि), कृषिविज्ञानम् आदीनि सर्वविधं ज्ञानं संस्कृतभाषायां गौरवान्वितम् आश्चर्यकरं च वर्तते।

टिप्पणी

26.2 संस्कृतभाषायाः विविधरूपता

संस्कृतस्य विशालं क्षेत्रं पठित्वा भवन्तः किं विचारयन्ति? एतदेव यत् भवन्तः केवलं संस्कृतभाषाया उपर्युक्तं प्राच्यं ज्ञान–विज्ञानं सर्वं बोद्धुं समर्थाः। तत्तु न शक्यम्। वस्तुतः संस्कृतम् अपि प्रयोजनमूलकम् एव। यतः संस्कृतसाहित्यं विविधम् अद्भुतं च। अतः संस्कृतभाषायाः प्रयोजनानि अपि विविधानि। यथा हि वेदानां बोधः वैदिकसंस्कृतेनैव भवितुं शक्यते, न तु लौकिकसंस्कृतेन। एवमेव उपनिषदां बोधः तद्भाषया एव भवति, पुराणानां भाषा पृथक् भवति, रामायण–महाभारतयोः भाषा पृथगेव। आयुर्वेदस्य भाषा, जलविज्ञानस्य भाषा, खगोलविज्ञानस्य भाषा, कृषिविज्ञानस्य भाषा, धातुविज्ञानस्य भाषा, गणितस्य भाषा, भूगोल विज्ञानादीनाम् अपि भाषा भिन्ना–भिन्ना भवति। अनेनैव ज्ञायते यत् संस्कृतस्य वाङ्मयं विज्ञातुं क्षेत्रशः भाषा–ज्ञानमपेक्षते। अतः संस्कृतंभाषायाः अपि प्रयोजनानि विविधानि। एतद्विषये साररूपेण वयम् अग्रे पठामः।

पाठगतप्रश्ना 26.1

1. सांसारिकव्यवहारः कां विना न प्रचलति?
   (क) धनम् (ख) साहित्यम्
   (ग) भाषाम् (घ) वेदम्
2. वैदिकशब्दकोषः अस्ति–
   (क) ऋग्वेदः (ख) निघण्टुः
   (ग) उपनिषद् (ख) अमरकोशः
3. संस्कृतभाषायाः प्रयोजनानि सन्ति–
   (क) विविधानि (ख) अद्भुतानि
   (ग) असमीचीनानि (घ) बोद्धव्यानि

26.3 वैदिकं लौकिकं च संस्कृतम्

'संस्कृतम्' भाषादृष्ट्या द्विविधम् वैदिकम् लौकिकम् च। अतः वैदिकसाहित्यम् लौकिकं संस्कृतसाहित्यम् अपि पृथक् पृथक्। अत्र क्रमशः तयोः प्रयोजनमूलकतां वयं पश्यामः।

(क) वैदिकं संस्कृतम्

भवन्तः इतः पूर्वं वैदिकसाहित्यस्य परिचयं पठितवन्तः। एतं विषयम् उदाहरणमाध्यमेन जानीमः। वस्तुतः वैदिकशब्दानां ज्ञानम् 'निघण्टुः' इति वैदिककोशेनैव सम्यक् भवति। यथा 'अमृतस्य पन्थाः' इति पाठे वैदिकमंत्राणाम् अर्थबोधः भिन्नतरः भवति। पश्यन्तु–

1 2 3

(i) 'इन्द्रः **पृथिव्यै वर्षीयान्** गोस्तु **मात्रा** न विद्यते' (यजुर्वेदः 3.48)

1 2 3

सामान्यार्थः– पृथिवी के लिए। वर्षा से युक्त अंशः/भागः = न उचितः अर्थः।

वैदिकार्थः– पृथिव्याः, वृद्धः/पूर्वजः, तुलना = उचितः अर्थः
(पृथिवी से) (पहले उत्पन्न हुआ/बड़ा) (दो में बराबरी करना)

(ii) 'आत्मानं **रथिनं** विद्धि' अत्र 'आत्मा' रथी अस्ति। अस्य भावार्थः ग्राह्यः रथम् = शरीरम्, शरीरम् अस्ति अस्य = रथी, अर्थात् आत्मानं विना शरीरस्य महत्त्वं नास्ति।

(iii) 'विद्वांसो हि **देवाः**' वेदे 'विद्वान्' देव–पर्यायार्थे विद्यते।

(ख) लौकिकं संस्कृतम्

रामायणम्, महाभारतम् अष्टादशपुराणानि, प×चतन्त्रम्, सुभाषितानि, नाट्यम्, प्रहेलिका–पद्यानि, स्मृतिग्रन्थाः, अर्थशास्त्रम् इत्यादीनि संस्कृतवाङ्मयस्य विविधानि रूपाणि। तेषां ज्ञानमपि संस्कृतभाषायाः प्रयोजनमेव। लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य बोधनेऽपि विविधरूपता दृश्यते। यथा–रामायणे–'रामः' महापुरुषत्वेन एव वर्णितः अर्थात् समस्तमानवीयगुणानां स्वरूपंम् एव रामः। महाभारतं तु धर्मज्ञानस्य कोशः एव तत्। पुराणानि अष्टादश। तेषां विविधरूपतां तदध्ययनेन ज्ञातुं शक्नुमः।

प×चतन्त्रे– 'माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः'। अस्य सामान्यार्थः तु माता–पितरौ शत्रुरूपौ। अस्य अयं भावः नास्ति यत् अशिक्षितः बालः माता–पितरौ प्रति शत्रुभावेन व्यवहरेत्।

'प्रहेलिकानाम्' विषये भवन्तः द्वितीये पाठे 'यदि जानासि तद् वद्' अत्र पठितवन्तः। तासाम् अर्थबोधनप्रकारोऽपि भिन्नरूप एव। एवमेव ''वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः, त्रिनेत्रधारी न च शङ्करोऽसौ'' अत्र त्रिनेत्रधारी शिवः न, अपितु 'नारिकेलफलम्' एव।

26.4 वैज्ञानिकं स्वरूपम्

भवद्भिः पूर्वमेव पठितं यत् अस्माकं प्राच्यविज्ञानम् सुविस्तृतम् अस्ति। अत्रोदाहरणमाध्यमेन आयुर्वेद–गणित–खगोलविज्ञानादिविषये पठामः।

(क) आयुर्वेदविज्ञानम् भवन्तः 'शल्यचिकित्साजनकः सुश्रुतः' इति एकविंशं पाठं पठितवन्तः एव। तत्र या शब्दावली वर्तते सा आयुर्वेदीयभाषा। अतः तदनुसारमेव भवद्भिः उक्तपाठस्य अवबोधः कृतः। यथा हि–

''शस्त्राणि षट्प्रकाराणि तद्यथा स्वास्तिकयन्त्राणि, सन्दंशयन्त्राणि, तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उपयन्त्राणि चेति। यन्त्राणां मुखानि मृगपक्षिणां मुखैः सदृशानि भवन्ति।''

आयुर्वेदस्य चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, अष्टांगहृदयम् भावप्रकाशः नैके ग्रन्थाः। एवमेव 'आरोग्यं परमं सुखम्' इति तृतीये पाठे– 'दृष्टिः प्रसादं लभते मरुतश्चोपशाम्यति' अस्य विशेष अर्थः भवद्भिः पठित एव।

विशेषः– द्वादशकक्षायाम् संस्कृतविषयेण सह उत्तीर्णः छात्रः/छात्रा बी.ए. एम.एस इति पञ्चवर्षीयपाठ्यक्रमे प्रवेष्टुमर्हति। राजकीयसेवायां नियुक्त्यै अस्य मानं 'एम.बी.बी.एस.' इति समकक्षं भवति।

(ख) एवमेव 'गणितविषयम् आधारितं विंशं पाठं 'अनन्तः ज्ञानसागरः' भवन्तः पठितवन्तः। तत्र शुल्वसूत्रात् उद्धृतं त्रिभुजमानं पश्यन्तु–

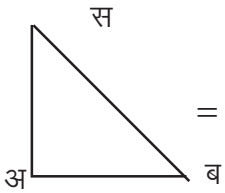

$= \text{अब}^2 + \text{बस}^2 = \text{अस}^2$

आर्यभट्टोऽपि महान् गणितज्ञः आसीत्। तेन वृत्तस्य, त्रिभुजस्य, चतुर्भुजस्य, समभुवः च सिद्धिप्रकारम् उपवर्णितम् अस्ति–

वृत्तं भ्रमेण साध्यं त्रिभुजञ्च चतुर्भुजञ्च कर्णाभ्याम्।

साध्याजलेन समभूश्च ऊर्ध्वं लम्बकेनैव।। (आ. भ. 2/13)

अतः गणितसन्दर्भे या भाषा प्रयुक्ता, सैव गणितविज्ञानस्य बोधाय उपयुक्ता।

(ग) खगोलविज्ञानम्– अस्माकं ज्यौतिषशास्त्रे नक्षत्राणां गणना, सूर्य–चन्द्र–मंगल–बृहस्पति–शनि ग्रहाणां स्थितिः, पृथिव्याः दूरत्वं, पृथिव्याः गतिः, सूर्य–चन्द्रग्रहणकालः सर्वं खगोलसम्बन्धिचिन्तनं वर्तते।

एकमुदाहरणमत्र पश्यन्तु–

एवं नवकोटय एकपञ्चाशल्लक्षाणि योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशन्ति''..... ....। (श्रीमद् भा.पु. 5/31/6)

अर्थात् एवं मानसोत्तरपर्वते सूर्यस्य परिक्रमणमार्गः एकपञ्चाशत्लक्षोत्तरनवकोटियोजनं (95100000 योजनं = 760800000 मीलं) वर्तते।

संस्कृते प्राच्यविज्ञानस्य महत्त्वम्

भवद्भिः पठितं यत् प्राच्यविज्ञानमपि विविधम् यथा आधुनिकविज्ञानम्। तर्हि को भेदः उभयोः? भेदोऽस्ति प्राकृतिकः, प्रयोगे भेदः, चिन्तने भेदः, परं प्राच्यविज्ञानस्य उपयोगितायां

नास्ति कोऽपि सन्देहः। भवन्तः पातञ्जलमुनेः योगस्य चमत्कारं यत्र तत्र सर्वत्र पश्यन्ति एव। आयुर्वेदस्य चिकित्सापद्धतिः सर्वेषु रोगेषु सफला दृश्यते इति विचारः अमेरिकादेशेऽपि प्रसिद्धः। एवमेव सूर्यादिग्रहाणां गतयः, दूरत्वं स्थितिः च सर्वं ज्योतिश्शास्त्रे निरूपितं वर्तते। एवमेव शून्यसिद्धान्तस्य मान्यता पिंगलेन ई. पू. 200 वर्षे बहुकालपूर्वमेव कृता। प्रथमः भारतीयगणितज्ञः ब्रह्मगुप्तः षष्ठशताब्द्यां शून्यप्रयोगनियमान् निर्मितवान्। एवमेव भौतिकं, रसायनं, रत्नविज्ञानादीनि सर्वविधविज्ञानरत्नानि अस्माकं प्राच्यविज्ञानकोशे सन्ति।

अस्तु अद्य आवश्यकताऽस्ति ''प्राच्यविज्ञानस्य आधुनिकविज्ञानेन सह समन्वयः स्यात् तत्र च शोधकार्यमपि भवेत्। यतः यत् यत् आधुनिकविज्ञानेऽस्ति, तत् तत् संस्कृतविज्ञानेऽपि अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः 26.2

1. यजुर्वेदे 'गोस्तु मात्रा न विद्यते' अत्र 'मात्रा' शब्दस्यार्थः अस्ति–
   (क) गोमात्रम् (ख) अवयवः
   (ग) तुलना (घ) संख्या
2. महाभारतस्य प्रारम्भः अनेन वाक्येन भवति–
   (क) अथ महाभारतकथा (ख) अथातो धर्मजिज्ञासा
   (ग) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (घ) अथेतिहासपुराणम्
3. कः वृत्त–त्रिभुज–चतुर्भुजानां सिद्धिप्रकारं वर्णितवान्–
   (क) वराहमिहिरः (ख) सुश्रुतः
   (ग) श्रीधराचार्यः (घ) आर्यभट्टः
4. ब्रह्मगुप्तः ..... नियमान् निर्मितवान्–
   (क) शून्यप्रयोगस्य (ख) चिकित्सायाः
   (ग) शिक्षायाः (घ) कल्पस्य

26.5 व्यवसायात्मिकानि संस्कृतस्यक्षेत्राणि

भवद्भिः पठितं ज्ञातं च यत् संस्कृतम् अद्यापि देशे विदेशेषु च पठ्यते। अतः संस्कृतज्ञाः विविधक्षेत्रेषु कार्यरताः दृश्यन्ते। संक्षेपतः सम्प्रति प्रयोजनमूलकंसंस्कृतस्य निम्नलिखितानि क्षेत्राणि सन्ति–

(i) अध्यापनम्– संस्कृतज्ञानां कृते विद्यालय–महाविद्यालय–विश्वविद्यालयेषु अध्यापनस्य पर्याप्तः अवसरः। तेषां कार्यक्षेत्रं राजकीयसंस्थासु व्यक्तिगतसंस्थासु च सम्मानजनकम्। जीवननिर्वाहाय उत्तमा सेवावृत्तिः।

(ii) प्रशासनिक सेवा– संघलोकसेवा–आयोगः विविधप्रशासनिकसेवानां परीक्षां करोति। राज्यस्तरीय–अखिलभारतीयस्तरीयाः परीक्षाः भवन्ति। भारतसर्वकारस्य सर्वोच्च प्रशासनिक सेवा आइ.ए.एस. भवति। संस्कृतज्ञः तु संस्कृतं विकल्पविषयरूपेण स्वीकृत्य तत्परीक्षाम् उत्तीर्य 'भारतीय प्रशासनिक अधिकारी' भवितुं शक्यते। एवमेव राज्यस्तरीय–प्रशासनिक अधिकारी अपि। केचन दिल्ली उच्चन्यायालयस्य मुख्यन्यायाधीशाः अपि संस्कृतज्ञाः आसन्।

(iii) चिकित्सा– भवन्तः द्वादशकक्षां संस्कृतविषयेण सह उत्तीर्य पञ्चवर्षीय आयुर्वेदाचार्यस्य पाठ्यक्रमे प्रवेशं लब्ध्वा चिकित्साक्षेत्रे कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति। तत्समकक्षता एमबीबीएस इव भवति।

(iv) सैनिकक्षेत्रम्– सेनायां धर्मगुरोः इति पदं नायबसूबेदाररैंक समं भवति। संस्कृतविषयेण सह उत्तीर्णः कोऽपि स्नातकः तत्सम्बन्धिपरीक्षाम् उत्तीर्य धर्मगुरुपदे नियुज्यते।

(v) प्रसारणक्षेत्रम्–

(क) **आकाशवाणी**– आकाशवाणीतः (रेडियो) अनेके कार्यक्रमाः बहुकालादेव प्रचलिताः सन्ति। प्रतिदिनं वयं प्रातः सायं च संस्कृत–वार्तानां प्रसारणं शृणुमः। वार्तानां (समाचाराणां) भाषा सामान्या शुद्धा, स्पष्टा, जनसामान्यैः (दशमकक्षापर्यन्तं पठितैः जनैः अपि) श्रुत्वाऽपि ग्राह्या भवेत् इति। यथा–

''अद्य 15 अगस्ते 2008 प्रातः 7.30 वादने अस्माकं प्रधानमंत्री रक्तदुर्गतः समस्तदेशवासिनः समबोधयत्' इति स्थाने यदि समाचारवाचकः ''अद्य प्रातः सार्धसप्तवादने प्रधानमंत्री लालकिलाप्राचीरतः राष्ट्रं सम्बोधितवान्'' इति वदेत् चेत्तर्हि भाषा अधिका सरला सुबोध्या च स्यात्।

(ख) **दूरदर्शनम्**– एवमेव वयं दूरदर्शनेऽपि न केवलं मनोरञ्जकान् ज्ञानवर्धकान्, कार्यक्रमान् पश्यामः अपि तु तत्र प्रातः 6.55 – 7.00 वादनं यावत् संस्कृतसमाचारान् अपि शृणुमः पश्यामः च। तत्र वाचकः प्रत्यक्षं दृश्यते अतः तस्य भाषा न केवलं शुद्धा, स्पष्टाक्षरा, लय–भावपूर्णा च भवति अपि तु तस्य एका विशिष्टा शैली अपि भवति। अर्थात्

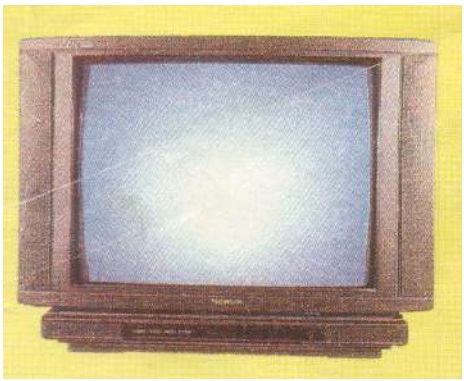

घटनाविशेषसन्दर्भानुसारमेव, चित्राणि समाचारवाचकस्य अभिनयात्मिका भावाभिव्यक्तिः अपि च भवति। तेन संस्कृत–समाचाराः रुचिपूर्णाः प्रभावोत्पादकाः च भवन्ति।

आकाशावाणीतः च विविधनाटकानां, संवादानां प्रसारणं क्रियते। दूरदर्शने तु अनेकानि नाटकानि, गीतकाव्यानि प्रसारितानि यथा– भाति मे भारतम्, मृच्छकटिकम्, मेघदूतम्, गीतगोविन्दम् आदीनि। एवमेव संस्कृतचलचित्रे अपि प्रसारिते– आदिशंकराचार्यः, श्रीमद्भगवद्गीता च।

अतः प्रतिसाहित्यं प्रतिविज्ञानं विविधाः पारिभाषिकशब्दाः भवन्ति येषां ज्ञानेन एव तत् तत् भाषास्वरूपं जानीमः।

26.6 संस्कृतपत्रकारिता

आधुनिके युगे 'पत्रकारिता' सञ्चारक्षेत्रे महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति। उपर्युक्तं प्रसारणम् अपि पत्रकारितायाः क्षेत्रम्। एतं विषयं प्रति प्रतिदिनं युवकानाम् अभिरुचिः वर्धते एव।

संस्कृत–पत्र–पत्रिकाणां प्रकाशनमपि 'प्रयोजनमूलकमेव। प्रसारणे श्रव्यस्य दृश्यस्य च प्राधान्यं भवति। परं पत्र–पत्रिकाणां भाषाशैली श्रव्यभाषायाः भिन्ना एव भवति। अत्र लेखनकौशलस्य प्राधान्यं भवति। संस्कृत–पत्रिकाणां भाषाऽपि विषयानुरूपा, सरला, रुचिकरा, सर्वजनबोध्या च भवति। विषयगत संस्कृत–पत्रिकाणाम् अध्ययनं वयम् अग्रिमे पाठे करिष्यामः।

किं भवन्तः किमपि संस्कृतसमाचारपत्रं, कामपि संस्कृतपत्रिकां पठितवन्तः? वयं बोधामः यत् तत्र भाषाऽपि विषयानुरूपा भिन्ना एव।

भवन्तः संस्कृतपत्रकारितायाः विषये विस्तरेण अग्रिमे पाठे पठिष्यन्ति। अत्र तु भाषादृष्ट्या विषयगतचर्चां सारतः कुर्मः। यथा–

(क) **व्यक्तिपरिचयः** यदा संस्कृत पत्र–पत्रिकासु विशिष्टव्यक्तेः परिचयः दीयते तदा तस्य भाषा विवरणात्मिका भवति। व्यक्तेः वैशिष्ट्यं कोष्ठकेऽपि स्थूलाक्षरैः लिख्यते।

(ख) **वस्तु–परिचयः** कस्यापि वस्तुनः परिचयः गुणदोषरूपेण पत्रिकायां दीयते। अतः तस्य भाषाऽपि वस्तुनः विशेषतानुसारमेव भवति। यथा दूरदर्शनयन्त्रम्, चलदूरवाणी, किमपि कारयानम् ..... आदीनि।

(ग) **विज्ञापनम्** व्यावसायिकदृष्ट्या विज्ञापनस्य विशिष्टं महत्त्वम् अस्ति। विज्ञापनं विविधं भवति। यथा– व्यवहारोपयोगिवस्तूनाम्, औषधीनां, स्वास्थ्यकेन्द्राणां, शैक्षणिक् संस्थानां, पत्रिकाणाम्। प्रत्येकं विज्ञापनस्य भाषा तद् तद् विषयानुरूपा प्रभावमयी च भवति। स्वयमेव पत्र–पत्रिकासु विज्ञापनभाषां पश्यन्तु।

(घ) **व्यंग्यचित्रं** कार्टूनम् इति कथ्यते। एतत् चित्रं प्रेरकं मनोरञ्जकं च भवति। तस्य भाषा अतीव संक्षिप्ता, प्रहारमयी, तीक्ष्णा, प्रभावमयी च भवति।

टिप्पणी

(ङ) **उद्घोषणा**– पत्रिकायाम् पत्रे वा 'उद्घोषणा' अपि कोष्ठके दीयते। यथा– 'बिहार बाढ़–पीडित–सहायता कोशः' विशेषांकस्य उद्घोषणा, संस्थायाः स्थानपरिवर्तनस्य उद्घोषणा। उद्घोषणानुरूपा भाषा अपि विशिष्टा भवति।

(च) **सूक्तयः**– पत्रिकायां विविधाः सूक्तयः प्रेरणाप्रदाः शिक्षाप्रदाः प्रदीयन्ते। परं भाषावैशिष्ट्यं, भाववैशिष्टयम् भिन्नमेव। यथा– विद्याविहीनः पशुः। आचारः प्रथमः धर्मः, कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

(छ) **शीर्षकम्**– शीर्षकं तु भावद्योतकम् भवेत्। अतः तत्कृते उपयुक्तः शब्दः शब्दावलिः वा भवेत्। यथा काश्मीरस्य वर्णने– 'भूमेः स्वर्गः', प्रकृतिवैभवम् वा भवितुं शक्यते, न तु 'पर्वतीयप्रदेशः' सुदरः प्रदेशः वा।

(ज) **सारः**– पत्रिकायाम् कस्यापि समाचारस्य सम्मेलनस्य सांस्कृतिकगतिविधेः राजकीयनिर्णयस्य सारलेखनं स्थूलाक्षरैः पृथगेव लिख्यते। सरलभाषायां अल्पशब्देषु तथ्यनिरूपणम् अपेक्षितं भवति।

(झ) **पल्लवनम्**– पत्र–पत्रिकासु वाञ्छितसूचनायाः सर्वकारीय–योजनायाः, शैक्षिकयात्रायाः दुर्घटनावृत्तस्य वा पल्लवनम् (विस्तारः) अपि क्रियते। तद्भाषाऽपि तदनुरूपा सुबोध्या विषयस्य स्पष्टकरी च भवेत्।

(ञ) **मुद्रणत्रुटिसंशोधनम्**– कस्यापि विषयस्य/लेखस्य वा प्रकाशनात्पूर्वं मुद्रणे त्रुटीनां संशोधनं विशिष्टप्रकारेण भवति। येन पत्रिकायाः प्रकाशनं पूर्णं शुद्धं भवेत्। अस्मिन् विषयेऽन्तिमे पाठे विस्तरेण बोधामः।

(ट) **विविध–ज्ञान–विज्ञानविषयाः** यद्यपि अनेकाः शोधपत्रिकाः अपि भवन्ति तथापि सामान्यपत्रिकासु अपि ज्ञान–विज्ञानविषयाणां समावेशः भवति। नूतनशोधकार्याणां विवरणं दीयते। प्राच्य–ज्ञान–विज्ञानयोः युगीनं समीक्षणं चापि प्रस्तुतं क्रियते येन भवन्तः संस्कृतभाषायां निहितज्ञानविज्ञानयोः विविधक्षेत्रेषु उपयोगं करिष्यन्ति। यथा ''नूतनः शोधः''– शाकाहारेण दीर्घायुः नीरोगश्च भवेत् जनः।

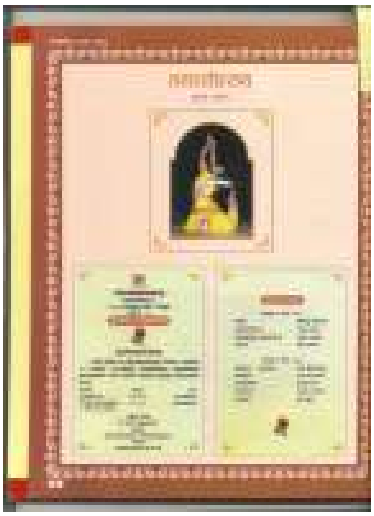

(ठ) **निमंत्रणपत्रम्/अभिनन्दनपत्रम्/वर्धापनपत्रम्**– संस्कृते निमंत्रण पत्र–अभिनन्दनपत्र–वर्धापनपत्राणां मुद्रणं भवति। तेषां च समाजे उपयोगः भवति। तेषां भाषा अपि विशिष्टा, विनम्रतायुक्ता भवति।

पाठगतप्रश्नाः 26.3

1. पाठ्यक्रमे संस्कृतस्य ज्ञानम् अनिवार्यतया अपेक्षते।

   (क) एम.सी.ए. (ख) बी.ए.एम्.एस्.

   (ग) एम्.बी.बी.एस्. (घ) एम.बी.ए.

2. संस्कृते प्रसारणे श्रव्यं दृश्यं चानुभवामः .....।

   (क) आकाशवाण्याम् (ख) गोष्ठ्याम्

   (ग) दूरदर्शने (घ) विद्यालये

3. अस्य भाषा अतीव संक्षिप्ता तीक्ष्णप्रभावा प्रहारमयी च भवति–

   (क) विज्ञापनस्य (ख) व्यंग्यचित्रस्य

   (ग) उद्घोषणायाः (घ) शीर्षकस्य

26.7 किम् अधिगतम्

- संस्कृतं प्रयोजनमूलकभाषा अस्ति।
- क्षेत्रशः संस्कृतभाषायाः विविधानि प्रयोजनानि सन्ति।
- स्वरूपदृष्ट्या संस्कृतस्य द्वे रूपे वैदिकसंस्कृतं लौकिकसंस्कृतं च।
- विषयगतसंस्कृतम् अपि भिन्नं भिन्नमेव।
- संस्कृतज्ञानां कृते जीवन–निर्वाहाय पर्याप्ताः अवसराः सन्ति।
- संस्कृतपत्र–पत्रिकासु ज्ञानविज्ञानमयाः लेखाः, विज्ञापनं, मनोर×जनं, खेलवृत्तं, व्यंग्यचित्राणि च भवन्ति।

26.8 योग्यताविस्तारः

- भवन्तः पुस्तकालयं गत्वा संस्कृतसमाचारपत्रं हिन्दीसमाचारपत्रं च पठित्वा ज्ञायताम् तयोः का भिन्नता समानता वास्ति।
- आकाशवाणी–दूरदर्शनयोः समाचारान् श्रुत्वा तयोः विषयगत–भाषागत–तुलनां कुरुत।
- संस्कृत–पत्र–पत्रिकासु प्रकाशितवैज्ञानिकसमाचाराणां लेखानां वा सूचीं रचयत।

26.9 पाठान्तप्रश्नाः

1. प्रयोजनमूलकसंस्कृतं किं भवति? स्पष्टयत।
2. संस्कृत–साहित्यस्य परिचयं पञ्चवाक्येषु लिखत।
3. प्राच्यविज्ञानस्य षड् नामानि लिखत।
4. प्रसारणभाषायाः कांश्चित् चतुरः गुणान् लिखत।
5. संस्कृतपत्रकारितायाः केषाञ्चित् पञ्चक्षेत्राणां नामानि लिखत।

26.10 उत्तराणि

पाठगतप्रश्नाः

26.1	1. (ग)	2. (ख)	3. (क)	
26.2	1. (ग)	2. (ख)	3. (घ)	4. (क)
26.3	1. (ख) बी.ए.एम्.एस्.	2. (ग)	3. (ख)	

पाठान्तप्रश्नाः

छात्राः स्वयं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरन्तु।

27

जनस×चारमाध्यमः

विविधाः सूचनाः अधिगन्तुम् अस्माभिः अनेके स×चारमाध्यमाः प्रयुज्यन्ते। तेषु वार्त्तापत्राणि, आकाशवाण्याः प्रसारणानि, दूरदर्शनस्य प्रसारणानि, अन्तर्जालके (इण्टरनेट) निक्षिप्तानि विवरणानि च अन्यतमानि सन्ति। एभिः माध्यमैः जनैः युगपदेव अनेकाः सूचनाः लभ्यन्ते। एते माध्यमाः नूनमेव अस्माकं ज्ञानं वर्धयन्ति, मनोर×जयन्ति, उपयोगिनीं शिक्षा×च प्रयच्छन्ति। अस्मिन् पाठे एषाम् एव जनस×चारमाध्यमानां विषये वयं पठामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- जनस×चारमाध्यमस्य अभिप्रायं विशदीकरिष्यति;
- विविधजनस×चारमाध्यमानां सूचीनिर्माणं विधास्यति;
- आकाशवाणीतः प्रसार्यमाणानां विविधसंस्कृतकार्यक्रमाणां विवरणं लेखिष्यति;
- दूरदर्शने अन्यासु च दृश्यश्रव्यप्रणालिकासु (Audo-Visual Channels) प्रसार्यमाणानां विविधसंस्कृतकार्यक्रमाणां परिचयं दास्यति;
- आकाशवाणीदूरदर्शनयोः वार्तानां स्रोतांसि उद्धरिष्यति;
- आकाशवाणी–दूरदर्शनाभ्यां प्रसारितानां संस्कृतवार्त्तानां निर्माणप्रक्रियाविषये विभेदं करिष्यति।

क्रियाकलापः

आकाशवाण्याः दूरदर्शनस्य च काश्चन प्रणालिकाः अधोलिखिताः सन्ति। ताः अधः प्रदत्ते वर्गद्वये विभज्य लिखत।

राजधानी प्रणाली, ज्ञानदर्शनम्, 'डी.डी. स्पोर्टस' इति, नेशनल प्रणाली, इन्द्रप्रस्थप्रणाली, 'एन.डी.टी.वी.', 'आजतक' इति, 'स्टारन्यूज' इति, 'एफ एम' इति।

आकाशवाणी प्रणालिकाः	दूरदर्शनप्रणालिकाः
.....	.....
.....	.....

27.0 अधुना अवगच्छामः

जनस×चारमाध्यमः

येन माध्यमेन जनसामान्यं प्रति विविधसमाचाराणां सन्देशानां वार्त्तानां च सम्प्रेषणं भवति सः एव जनस×चारमाध्यमः कथ्यते।

27.1 जनस×चारमाध्यमानां विविधता

जनसञ्चारमाध्यमाः स्थूलतया द्विधा विभक्तुं शक्यन्ते

(क) मुद्रणमाध्यमः (प्रिन्टमीडिया)

(ख) वैद्युदान्विकमाध्यमः च (इलेक्ट्रानिक मीडिया)

(क) मुद्रण–माध्यमः

जनसञ्चारस्य मुद्रणमाध्यमेषु विविधः पत्रपत्रिकाः भवन्ति। संस्कृतभाषायां शताधिकाः पत्रपत्रिकाः प्रकाश्यन्ते। आसां विषये एकस्मिन् पृथगध्याये भवद्भिः पठितव्यमेव। अत्र केवलं वैद्युदान्विकमाध्यमस्य एव चर्चा क्रियते।

(ख) वैद्युदान्विकमाध्यमः

जनसञ्चारस्य वैद्युदान्विकमाध्यमः द्विविधः भवति –

(क) श्रव्यमाध्यमः (ऑडियो मीडिया)

(ख) दृश्यश्रव्यमाध्यमः च (ऑडियो विजुअल मीडिया)

(क) श्रव्यमाध्यमः

जनस×चारस्य श्रव्यमाध्यमेषु सर्वाधिकं प्रमुखता आकाशवाण्याः अस्ति। आकाशवाणीतः अनेकविधाः संस्कृत–कार्यक्रमाः प्रसार्यन्ते। तेषु केचन नियताः कार्यक्रमाः सन्ति, अपरे च अनियताः कार्यक्रमाः। नियत–कार्यक्रमेषु प्रमुखतमो वर्तते संस्कृतवार्त्तानां प्रसारणम्। आकाशवाण्याः दिल्लीकेन्द्रात् संस्कृतवार्त्तानां प्रसारणं विधीयते, यद्धि निखिलेऽपि राष्ट्रे श्रोतुं शक्यते। प्रादेशिककेन्द्रैः अपि तत्प्रसारणं विधीयते।

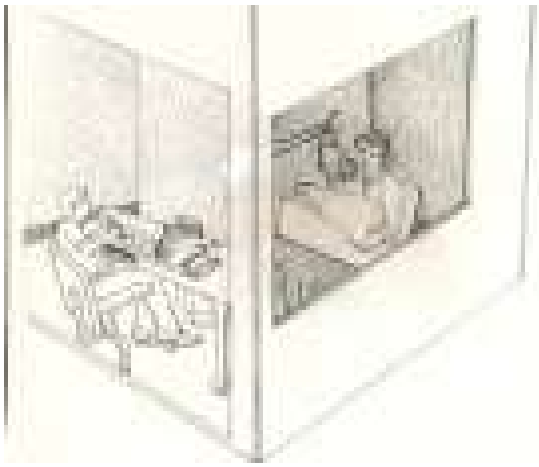

27.1

संस्कृतभाषायां वार्त्तानाम् आद्यं वाचनं भारतदेशे आकाशवाणीतः 1974 तमे वर्षे जूनमासे त्रिंशत्–तमे दिवसे प्रातः नववादने अभवत्। एतद् वाचनं सुश्रियः विजयश्रियः स्वरैः अनुष्ठितम्। अत्र ज्ञेयं वर्तते यद् इतः पूर्वमपि जर्मनीदेशस्य श्रव्यप्रसारण–माध्यमकेन्द्रात् संस्कृतभाषायां साप्ताहिकं वार्त्ताप्रसारणं भवति स्म। सम्प्रति आकाशवाण्याः दिल्लीकेन्द्रात् संस्कृतवार्त्ताः प्रतिदिनं द्विवारं प्रसारिताः भवन्ति।

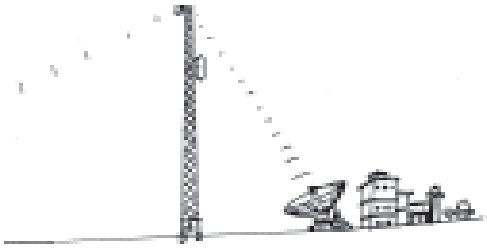

27.2

प्रातः – 6.55–7.00 वादने

सायम् – 6.10–6.15 वादने

एताः वार्त्ताः अन्तर्जालके www.newsonair.com इति संकेते सर्वदा श्रोतुम् उपलभ्यन्ते।

संस्कृतवार्त्ताः अतिरिच्य आकाशवाण्याः नियतकार्यक्रमेषु उल्लेखम् अर्हति वार्षिकं सर्वभाषाकविसम्मेलनम्। स्वातन्त्र्य–दिवसावसरे आयोजिते अस्मिन् सम्मेलने संस्कृतभाषायाः अपि कश्चन सुकविः आमन्त्र्यते, येन संस्कृतकाव्यानां पाठः क्रियते।

एतदतिरिच्य अनेके अनियताः कार्यक्रमाः अपि आकाशवाणीतः संस्कृतभाषायां प्रसारिताः भवन्ति। तथाहि, काले काले कतिपयसंस्कृतरूपकाणां प्रस्तुतिः प्रसार्यते। प्रसारितेषु संस्कृतरूपकेषु 'पण्डितराजीयम्', 'धर्मचक्रं प्रवर्तताम्' 'यास्यत्यद्य शकुन्तला', 'मोक्षमूलरवैदुष्यम्', 'आषाढस्य प्रथमे दिवसे' इत्यादीनि अन्यतमानि सन्ति। एवमेव, यदा–कदा संस्कृतकविसम्मेलनान्यपि आयोजितानि भवन्ति। कदाचित् कमपि महत्त्वपूर्णं सांस्कृतिकं साहित्यिकं सामाजिकं वा विषयम् अवलम्ब्य संस्कृतविदुषां परिचर्चा अपि समायोज्यते। प्रायेण पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं यदा अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेलनस्य (All India oriental conference) अधिवेशनं गुवाहाटीनगरे सम्पन्नम् अभवत् तदा तत्सम्मेलनस्य सविस्तृतविवरणं प्रस्तोतुम् आकाशवाणी स्वीयसंस्कृतैकांशस्य प्रवाचकं गुवाहाटीनगरं प्रेषितवती। अद्य सम्पूर्णे भारतदेशे संस्कृतभाषायां बहवः कार्यक्रमाः नैकाभिः संस्थाभिः आयोज्यन्ते। एषां कार्यक्रमाणां प्रमुखांशानां प्रस्तुतिः आकाशवाण्या विधातुं शक्यते।

क्रिया–कलापः–2

आकाशवाणीतः प्रसारितस्य कस्यचित् संस्कृत–कार्यक्रमस्य/वार्त्तायाः वा श्रवणं कृत्वा सारांशं लिखत।

ख. दृश्यश्रव्यमाध्यमः

जनसञ्चारस्य दृश्यश्रव्यमाध्यमेषु सर्वाधिका पुरातनी प्रणालिका कार्यक्रमवाहिका वा (channel) 'दूरदर्शनं' वर्तते। भवद्भिः ज्ञेयं यत् या कापि दृश्यश्रव्यप्रणालिका 'दूरदर्शनम्' नैव उच्यते। केवलं भारतशासनस्य साक्षान्निर्देशने 'प्रसारभारती' इति स्वायत्तसंस्थया परिचालिता प्रणालिका एव 'दूरदर्शनम्' कथ्यते। आदौ एका इयमेव प्रणालिका भारते उपलब्धा आसीत्। तदा अस्यां प्रणालिकायां काले–काले संस्कृतस्य अनेके कार्यक्रमाः प्रदर्शिताः अभवन्। अधोलिखितायां तालिकायां केषाञ्चित् कार्यक्रमाणां विवरणं प्रदीयते–

27.3

कार्यक्रमः	विवरणम्
'सोमप्रभाविवाहः'' नाटकम्'	दूरदर्शने प्रस्तुतं सर्वप्रथमं संस्कृतनाटकम्।
भगवदज्जुकीयम्!' संस्कृतप्रहसनम्	धारावाहिकक्रमेण प्रसारितम्।
भाति मे भारतम्' राष्ट्रभक्तिभावभरितं गीतिकाव्यम्'	कतिपयमासेभ्यः धारावाहिक रूपेण प्रसारितम् ।
साप्ताहिकी' एक : साप्ताहिकसंस्कृतकार्यक्रमः 'आदिशङ्.कराचार्यः' चलचित्रम्'	अनेकवर्षेभ्यः प्रसारितः। अस्मिन् कार्यक्रमे श्लोकगायन–प्रश्नोत्तरीनिबन्धपाठादयः बहुविधाः कार्यक्रमाः प्रस्तुताः।
रघुवंशम्' काव्यस्य नाट्यरूपान्तरम्	एतत् संस्कृतभाषायां निर्मितं प्रथमं चलचित्रम् अस्य निर्माणं जी. वी. अय्यरमहादयेन कृतम्। दूरदर्शनतः अस्य प्रसारणम् अनेकधा जातम्।
सुविख्यातस्य संस्कृतविदुषः जीवनं, व्यक्तित्वं कृतित्वञ्च	द्विवर्षपूर्वं धारावाहिकक्रमेण प्रसारितम्।अर्द्धहोरात्मकं वृत्तचित्रं प्रस्तुतम्।

अद्यापि दूरदर्शनेन अनेके संस्कृतकार्यक्रमाः निर्मीयन्ते प्रसार्यन्ते च। श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां संस्कृतदिवसे दूरदर्शनेन संस्कृतकविसम्मेलन–संस्कृतविद्वद्गोष्ठीप्रभृतयः कार्यक्रमाः प्रसार्यन्ते।

27.2 दूरदर्शनस्य प्रणालिकाः

सम्प्रति दूरदर्शनस्यापि, अनेकाः प्रणालिकाः सन्ति– डी.डी. न्यूज, डी.डी स्पोर्ट्स, डी.डी ज्ञानभरती।

आसु डी.डी. न्यूज, डीडी ज्ञानदर्शनम् इत्यनयोः द्वयोः प्रणालिकयोः संस्कृतकार्यक्रमाणां नियतं प्रसारणं भवति।

डी.डी. न्यूज – दूरदर्शने संस्कृतवार्त्ताणां प्रथमं प्रसारणं 1994 तमे वर्षे अगस्तमासे एकविंशे दिवसे श्रावणीपूर्णिमावसरे रविवासरे अभवत्। ततः प्रभृति प्रतिरविवासरम् एतद् दशकलावधिकं संस्कृतवार्त्तावृत्तम् अष्टवर्षपर्यन्तं नियमितरूपेण अपराह्णे प्रसारितम् अभवत्। 2002 तमे वर्षे अगस्तमासस्य द्वाविंशदिवसात् शुक्रवासरात् दूरदर्शनतः संस्कृतवार्त्तानां दैनिकं प×चकालावधिप्रसारणं प्रारब्धम्। एतत् प्रसारणं प्रातः काले दश–वादनाद् आरभते स्म। परं सम्प्रति दूरदर्शने संस्कृतवार्त्ताप्रसारणं प्रत्यहं प्रातः 6.55–7.00 वादनं यावद् भवति। इदानीम् एतत् संस्कृतवार्त्ताप्रसारणं दूरदर्शनस्य 'डी.डी.न्यूज' प्रणालिकातः प्रसार्यते।

डीडी ज्ञानदर्शनम्

दूरदर्शनस्य 'डीडी ज्ञानदर्शनम्' इति प्रणालिकातः अपि नियतं संस्कृतप्रसारणं विधीयते। एषा प्रणालिका प्रतिसप्ताहं त्रिषु दिनेषु एकहोरावधिकं संस्कृतकार्यक्रमं प्रसारयति।

अर्द्धहोरावधिके कार्यक्रमे संस्कृतमाध्यमेन संस्कृतभाषायाः प्रशिक्षणं क्रियते। अपरे अर्द्धहोरा–वधिके कार्यक्रमे काव्यपाठ–शास्त्रचर्चा–श्लोकावृत्ति–विद्वद्भाषणादिरूपात्मकाः कार्यक्रमाः प्रसार्यन्ते। एते सर्वेऽपि कार्यक्रमाः राष्ट्रिय–संस्कृतसंस्थानम् इति मानितविश्वविद्यालयेन निर्मिताः भवन्ति। राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य नवदिल्लीस्थे कार्यालये एषां प्रसारितानां कार्यक्रमाणां सान्द्रध्वनिपट्टिकाः (सीडी) विक्रयार्थम् उपलब्धाः सन्ति।

दूरदर्शनम् अतिरिच्य अपि इदानीं देशे बह्व्यः अपराः प्रणालिकाः सन्ति। तासु काश्चन् प्रणालिकाः यदा–कदा संस्कृतकार्यक्रमान् प्रसारयन्ति। यथा एकस्यां प्रणालिकायां कतिपयमासान् यावत् 'ऊर्जासंरक्षणयोग' नामकः एकः कार्यक्रमः प्रतिसप्ताहं द्विवारं प्रसारितः अभवत्। अस्मिन् कार्यक्रमे भगवद्गीतायाः श्लोकान् प्रस्तूय तेषां व्याख्यानमपि प्रास्तूयत।

एवमेव अपरस्याम् एकस्यां प्रणालिकायां स्वामिप्रकाशानन्द–सरस्वतीमहाभागेन 'ब्रह्मसूत्रम्' इति प्रसिद्धं ग्रन्थरत्नम् आश्रित्य आंग्लभाषायाम् अनेकानि व्याख्यानानि प्रदत्तानि। सम्प्रति 'संस्कृत की दुनिया' नाम्ना एकः महत्त्वपूर्णः कार्यक्रमः विनिर्मीयते।

पाठगतप्रश्ना 27.1

1. आकाशवाणीतः दूरदर्शनात् च प्रसारितानां पञ्चकार्यक्रमाणां नामानि लिखत।
2. दूरदर्शनस्य त्रयाणां प्रसिद्धप्रणालीनां नामानि लिखत।
3. दूरदर्शनप्रणालिकातः प्रदर्शितानां केषाञ्चित् पञ्चकार्यक्रमाणां नामानि लिखत।

रिक्तं स्थानं पूरयत –

(क) संस्कृतवार्त्तानां प्रसारणम् आकाशवाण्याः ..... केन्द्रात् भवति।

(ख) आकाशवाण्याः वार्त्ताः अन्तर्जालके..... इति संकेते सर्वदा श्रोतुं शक्यन्ते।

(ग) संस्कृतवार्त्तानां प्रसारणम् आकाशवाणीतः..... तमे वर्षे प्रारब्धम्।

(घ) दूरदर्शने संस्कृतवार्त्तानां दैनिकं प्रसारणं..... तमे वर्ष आरब्धम्

(ङ) दूरदर्शने संस्कृतवार्त्ताप्रसारणं प्रतिदिनं प्रातःकाले..... वादने समारभते।

27.3 आकाशवाणी–दूरदर्शनयोः वार्त्ता–स्रोतांसि

जनसञ्चारस्य सर्वेषामपि माध्यमानां वार्त्तानां स्रोतांसि प्रायेण त्रिविधानि भवन्ति। तथा हि

(क) वार्ताभिकारणानि (न्यूज एजेन्सीज)

(ख) प्रशासनिकविज्ञप्तयः (सर्कुलर्स आफ गर्वनमेण्ट)

(ग) स्वीयाः वार्त्ताहराश्च (ओन जर्नलिस्ट्स/रिपोर्टर्स)

(क) वार्त्ताभिकरणानि

जगति अनेकानि वार्त्ताभिकरणानि सन्ति। विश्वस्य सुदूरक्षेत्रेभ्यः वार्त्ताः संकलय्य एतानि हि जनसञ्चारस्य विविधेभ्यः माध्यमेभ्यः ताः विक्रीणन्ति। एषु वार्त्ताभिकरणेषु अन्यतमानि सन्ति– 'रायटर', 'एपी', 'तासु' 'इरना' चेति। भारतदेशस्य वार्त्ताभिकरणेषु द्वे प्रमुखे स्तः–

– 'यूनाइटेड न्यूज ऑफ इण्डिया' (यू. एन. आई.)
– 'प्रेस ट्रस्ट ऑफ इण्डिया' (पी.टी.आई.) चेति।

एतद् वार्त्ताभिकरणद्वयं हिंदीभाषायाम्, आंग्लभाषायां, अपरासु च भारतीयभाषासु संवाद–समितीः प्रचालयति।

(ख) प्राशासनिकविज्ञप्तयः

वार्त्ताः अधिगन्तुं द्वितीयं प्रमुखं स्रोतः भवति–प्रशासनिकविज्ञप्तयः। एताः विज्ञप्तयः प्रशासनेन उत वा प्रशासनिकसंस्थाभिः काले–काले प्रकाशनार्थं प्रसार्यन्ते। आभिः विज्ञप्तिभिः लब्धाः सूचनाः आकाशवाणीदूरदर्शनाभ्यां वार्त्तारूपेण प्रयुज्यन्ते।

(ग) स्वीयाः वार्त्ताहराः

वार्त्तानां तृतीयं स्रोतो भवति आकाशवाण्याः दूरदर्शनस्य च स्वीयाः वार्त्ताहराः। एते विविध–स्थानानि गत्वा स्वयं सूचनाः आहरन्ति, ताश्च वार्त्तारूपेण प्रेषयन्ति। ईदृशानां वार्त्तानां प्रसारणकाले ज्ञाप्यते– 'अस्माकं वार्त्ताहरः सूचयति...इति।

27.4 आकाशवाण्यां वार्त्ता–निर्माणप्रक्रिया

वार्त्तापदस्य अर्थः

सर्वप्रथमं तु इदं ज्ञेयं यत् हिन्दीभाषायां यत् 'समाचार' इति उच्यते, उत वा आंग्लभाषायां 'न्यूज' इति कथ्यते तत् हि संस्कृतभाषायां जनसञ्चारमाध्यमेषु 'वार्त्ता' इति पदेन व्यपदिश्यते। आंग्लभाषायां यत् 'टॉक' इति उच्यते, हिंदीभाषायां च यत्कृते 'वार्त्ता' शब्दः प्रयुज्यते तत्कृते आकाशवाणी–दूरदर्शनयोः 'संभाषणम्' इति प्रयुक्तं भवति।

वार्त्तानिर्माणम्

सा वार्त्ता कथं निर्मीयते इत्यत्र पठामः। आकाशवाणीभवने एकः बृहदाकारकः 'वार्त्ताकक्षः' वर्तते। तत्र विविधस्रोतोभ्यः लब्धाः सूचनाः भवन्ति। अपि च, तत्र अहर्निशं नूतनाः सूचनाः प्राप्यन्ते। तस्मिन् कक्षे अनेके सम्पादकाः उपविशन्ति। एते सम्पादकाः ताः सूचनाः सम्पादयन्ति। आकाशवाणीतः अनेकासु भाषासु वार्त्ताप्रसारणं भवति। अतश्च एते सम्पादकाः

सर्वासां भाषाणां कृते सूचनानां सम्पादनं कुर्वन्ति। एकः सम्पादकः प्रायेण तिसृणां चतसृणां वा भाषाणां कृते सूचनाः सम्पाद्य वार्त्तानिर्माणं करोति। एताः वार्त्ताः आंग्लभाषायां निर्मिताः भवन्ति। वार्त्तासम्पादकाः एतत् मनसि विधाय वार्त्तासम्पादनं कुर्वन्ति यत् कस्याः भाषायाः कृते कतमाः वार्त्ताः आवश्यकाः सन्ति। तथाहि, भारतीयभाषाभ्यः प्रदीयमानानां साहित्याकादमी–पारितोषिकानां यदा घोषणा भवति तदा संस्कृत–वार्त्ताभ्यः निर्मितवार्त्तासु संस्कृताय लब्धपारितोषिकस्य विदुषो नामोल्लेखः अवश्यमेव क्रियते।

27.4

तदनु आंग्लभाषायां निर्मिताः एताः वार्त्तापृष्ठाः एकैकशः तत्तद्भाषैकांश प्रकोष्ठे (लैंगुएज युनिट यम) प्रेष्यन्ते। संस्कृतभाषेकांशप्रकोष्ठे द्वौ संस्कृतज्ञौ उपविशतः। तौ उभौ अपि संभूय 'वार्त्ताकक्षतः प्रेषितवार्त्तानां संस्कृतानुवादं कुरुतः। अपि च ताभ्यां वार्त्तानां यथेष्टं यथानिर्दिष्टं च ईषत्सम्पादनमपि विधीयते। एतौ संस्कृतसम्पादकौ संस्कृतवार्त्ता–प्रसारणात् प्रायेण होराद्वयपूर्वं कार्यालयम् आगच्छतः। तदनु तयोः सकाशं वार्त्तापृष्ठाः प्रेष्यन्ते। एकस्मिन् वार्त्तापृष्ठे प्रायशः चतस्रः वार्त्ताः भवन्ति। यदि कापि वार्त्ता अति महत्त्वपूर्णा भवति तदा विस्तरकारणात् एषा पृष्ठपरिमिता अथवा सार्धैकपृष्ठपरिमिताऽपि भवति। यथा हि संसदि आयव्ययपत्रके प्रस्तुते सति आयव्ययपत्रकविषयिणी वार्त्ता सविस्तरेण दीयते।

यतो हि लोकानां रुचिः एतद् ज्ञातुं भवति यत् केषां वस्तूनां मूल्यवृद्धिर्जाता, केषां पदार्थानां मूल्यह्रासः विहितः, कानि कानि च विशिष्टानि आर्थिक–सौविध्यानि प्रशासनेन प्रस्तावितानि इति। प्रायेण पञ्चसंख्याकाः षट्–संख्याकाः वा वार्त्तापृष्ठाः लभ्यन्ते। वार्त्ताप्रसारणात् प्रायः दश–पञ्चदशकलापूर्वं मुख्यवार्त्ताः प्राप्यन्ते। मुख्यवार्त्तानां संख्या प्रायेण चतुर्मिता पञ्चमिता वा भवति। पञ्चकलात्मके वार्त्ताप्रसारणे न्यूनातिन्यूनं तिसृणां मुख्यवार्त्तानां प्रसारणम् अपेक्ष्यते। यदि मुख्यवार्त्ताः संक्षिप्ताः भवन्ति तदा चतस्रः पञ्च वा मुख्यवार्त्ताः अपि प्रसारिताः भवन्ति।

संस्कृतवार्त्ता प्रसारण–प्रक्रिया

अत्र संस्कृतवार्त्ताप्रसारण–प्रक्रिया प्रवाहचित्रमाध्यमेन (Flow chart) प्रदर्श्यते –

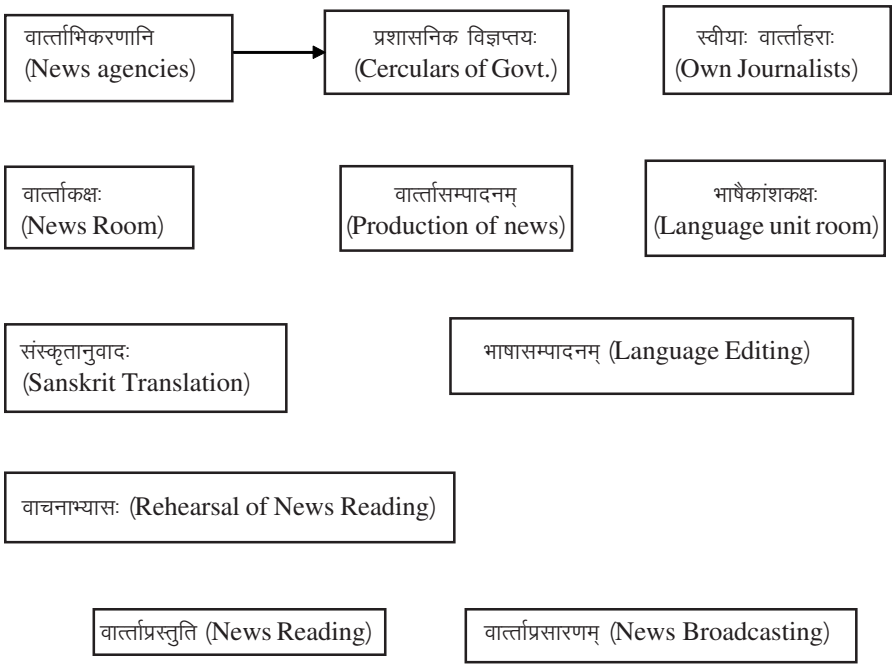

लब्धवार्त्तानां संस्कृतभाषायाम् अनुवादः महत्सावधानतया करणीयो भवति।

- अनुवादे सरलं लोकप्रसिद्धं संस्कृतं प्रयोज्यम्
- वाक्यरचनासु समासबाहुल्यं परिहार्यम्।
- शास्त्रीया, प्रौढ़ा, उत वा अलंकृता पदावली उपेक्षणीया।
- सर्वाधिकं कठिनं कर्म भवति नूतनपदानां निर्माणकार्यम्।

आंग्लभाषायां प्रदत्तासु वार्त्तासु बहूनि तादृंशि पदानि भवन्ति यानि हि संस्कृतवाङ्.मये सर्वथा अनुपलब्धानि। तत्कृते अभिनवानि पदानि रचनीयानि भवन्ति। तद् यथा – अपार्टमेन्ट्स (Apartments) शॉपिंग मॉल्स (Shopping Malls), सॉफ्टवेयर (Software),

वीडियो–कॉन्फ्रेंसिंग (Video-conferencing) इत्यादयः सर्वथा नूतनाः शब्दाः सन्ति। अत एव एतादृशानां शब्दानां कृते नूतनाः भावबोधकाः शब्दाः निर्मीयन्ते।

वार्त्ताप्रसारणकक्षः

एषः कक्षः तु शब्दानुकूलितो (Sound proof) वर्तते। सकलः एव आकाशवाणीभवनपरिसरः वातानुकूलितः अस्ति। अतश्च वार्त्ताप्रसारणकक्षः अपि वातानुकूलितः तु वर्तते एव। शब्दानुकूलिते अस्मिन् कक्षे बहिर्जायमानः कोऽपि कोलाहलः न प्रविशति। कक्षे प्रवाचकः आसन्दिकायाम् उपविशति। तस्य सम्मुखं ध्वनि–प्रापकयन्त्रं (Mike) भवति। अपि च, सम्मुखम् एव भित्तौ एका 'प्लैटिनम–निर्मिता' सुबहुमूल्यात्मिका घटिका स्थापिता, या हि विशेषेण शुद्धं समयं प्रदर्शयति। अपरस्यां भित्तौ एकः प्रकाशदीपः भवति। यदेव कस्यचिद् वार्त्तावृत्तस्य समयः प्रारभते तदैव सः प्रकाशदीपः रक्तवर्णिकेन प्रकाशेन दीप्तः भवति। अस्य अयम् आशयःयद् अधुना तस्मिन् कक्षे यदि काऽपि सूचिरपि अथवा किमपि पत्रमपि निपतति तदा तत्पतनस्य ध्वनिः सर्वत्र प्रसारितः भविष्यति। एवंविधः एव अपरः रक्तः प्रकाशदीपः वार्त्ताप्रसारणकक्षतः बहिरपि भवति। वार्त्ताणां प्रसारणकाले सः दीपोऽपि प्रज्वलितः तिष्ठति येन वार्त्ताप्रसारणकाले कोऽपि जनः तत् कक्षे न प्रविशेत्।

वार्त्ताप्रसारणकाले विशिष्टा सावधानता

यदि वार्त्ताप्रसारणावधौ कापि विशिष्टा नूतनतमा वार्त्ता वार्त्ताकक्षतः प्रेष्यते (प्रायः क्रिकेटक्रीडास्पर्धानां नूतनतमो धावनाङ्कः) तर्हि प्रवाचकं निकषा तिष्ठता तत्सहयोगिना सा वार्त्ता संस्कृतभाषायाम् अनूद्य प्रवाचकाय प्रदीयते। प्रसारणसमाप्तिकालतः प्रायेण अष्टादशविकला (Seconds) पूर्वं प्रवाचकस्य सहयोगिना तस्मै प्रसारण–समाप्त्यर्थं संकेतः दीयते। तं संकेतं लब्ध्वा प्रवाचकः वार्त्ताप्रसारणस्य अवसानम् 'इति वार्त्ताः इति कथयित्वा उद्घोषयति।

पाठगतप्रश्नाः 27.2

1. रिक्तस्थानानि पूरयत
   - (क) हिन्दीभाषायां यत् 'समाचार' उच्यते तत् हि संस्कृतभाषायां..... इति कथ्यत
   - (ख) आंग्लभाषायां यत् 'टॉक' कथ्यते तत्कृते संस्कृतभाषायां आकाशवाणीदूरदर्शनयोः. ..... इति पदं प्रयुज्यते।
   - (ग) आकाशवाणीभवने एकस्मिन् बृहदाकारके..... अनेके सम्पादकाः उपविशन्ति।
   - (घ) सम्पादकाः..... लब्धाः सूचनाः सम्पादयन्ति।
   - (ङ) वार्त्ताप्रसारणात् प्रायेण दश–पंचदशकलापूर्वं..... प्राप्यन्ते।

2. अधः प्रदत्तम×जूषातः उपयुक्तं पदं चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत –

(क) अनुवादे सरलं संस्कृतं..... ।

(ख) वाक्यरचनासु समासबाहुल्यं..... ।

(ग) अनुवादकार्ये अत्यधिकं अलंकृता पदावलिः..... ।

(घ) नूतनानां पदानां निर्माणं..... ।

मञ्जूषा
सर्वाधिकं कठिनम्, प्रयोज्यम्, परिहार्यम्, उपेक्षणीया।

3. एकपदेन उत्तरं लिखत –

प्रश्नाः	उत्तराणि
(क) वार्त्ताप्रसारणकक्षं कीदृशम्?	.....
(ख) प्रसारणकक्षे प्रवाचकः कुत्र उपविशति?	.....
(ग) तस्य सम्मुखं किं भवति ?	.....
(घ) तस्य सम्मुखं भित्तौ किं स्थाप्यते?	.....
(ङ) वार्त्ताप्रसारणस्य अवसानं किं कथयित्वा उद्घोष्यते?	.....

27.5 दूरदर्शने वार्त्ता–निर्माण–प्रक्रिया

दूरदर्शने अपि प्रायः तेभ्यः एव स्रोतोभ्यः सूचनाः प्राप्यन्ते येभ्यः स्रोतोभ्यः आकाशवाण्यां सूचनाः लभ्यन्ते। दूरदर्शनस्य अनेके कार्यालयाः सन्ति। तेषु अन्यतमः नवदिल्लीस्थे 'खेलगांव' इति क्षेत्रे 'केन्द्रीय–कार्यक्रमनिर्माणकेन्द्रम्' (Central Productioin Centre) नाम्ना प्रसिद्धः। अत्र एकस्मिन् सुविशाले कक्षे 'वार्त्ताकक्षः' व्यवस्थापितः। तस्मिन् एव कक्षे वार्त्तानिर्देशकस्य एकम् आसन्दिकापटलं विद्यते तस्मात् निर्देशं लभमानाः अनेके सम्पादकाः हिन्दी–आंग्लभाषाभ्यां वार्त्तानिर्माणं कुर्वन्ति। एषु सम्पादकेषु एकः प्रमुखः वार्त्तासम्पादकः भवति। तस्मात् निर्देशं प्राप्य अन्यतमः सम्पादकः संस्कृतवार्त्ताभ्यः आंग्लभाषायां वार्त्ताः प्रयच्छति। आसां वार्त्तानां क्रमः तेन निश्चीयते। वार्त्तानां तत् पौर्वापर्यज्ञापकं तत्र 'रनडाउन' (Rundown) कथ्यते। संस्कृतज्ञेन सम्पादकानुवादकेन आंग्लभाषायां निर्मिताः वार्त्ताः अथ च 'रनडाउन' इत्यस्य प्रतयः प्राप्यन्ते। सः खलु वार्त्तानां संस्कृतानुवादं कुर्वाणः क्वचित् यथामति क्वचित् च यथानिर्देशं सम्पादनमपि करोति।

27.5

An error occurred while printing this page.
Error: **typecheck** Offending Command: **setcolor**
Suggestions:
Restart your printer and send document again. Try proof print or moving some of the non-printing elements off the page.

28

संस्कृतपत्रकारिता

भवन्तः षड्विंशे पाठे पठितवन्तः एव यत् 'संस्कृतपत्रकारिता' अपि प्रयोजन–मूलकसंस्कृतस्य एकं विशिष्टं क्षेत्रम् अस्ति। अद्यत्वे संस्कृतपत्रकारिता व्यावसायिकदृष्ट्याऽपि महत्त्वपूर्णा। अतः अस्याः स्वरूपमपि विस्तृतं जातम्। सञ्चारक्षेत्रे संस्कृतपत्रकारितायाः विशिष्टः उपयोगः क्रियते। संगणकमाध्यमेन पत्र–पत्रिकाणां कलात्मकरूपप्रदानेऽपि सारल्यं वैशिष्ट्यं च जातम्।

वस्तुतः नूतनं घटनावृत्तं (राजनैतिकं/सांस्कृतिकं/सामाजिकं/धार्मिकं), आलेखाः (प्राच्यज्ञान–विज्ञानमयाः), व्यक्तित्व–परिचयः, बालकथाः, नाटकम्, बुद्धिकौशलप्रश्नाः, योगः, स्वरचित–पद्यानि, व्यंग्य–हास्य–चित्रं लेखाः वा, खेलजगत्, विश्वबन्धुत्वं, विज्ञापनं, राष्ट्रीयता, समाचारवाचनम् (प्रसारणक्षेत्रे) एतत्सर्वं मिलित्वा एव संस्कृतपत्रकारितायाः स्वरूपम्। अतः संस्कृत–पत्रकारितायाः व्यवसायः भवतां कृते रुचिकरः लाभप्रदः च भवितुं शक्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- संस्कृतपत्रकारितायाः स्वरूपं वर्णयिष्यति;
- संस्कृत–पत्रकारितायाः विविधानि क्षेत्राणि लेखिष्यति;
- आवधिक–संस्कृतपत्र–पत्रिकाणां सूचीं निर्मास्यति;
- विषयाणां संयोजनक्रमं लेखिष्यति;
- चित्राणां संयोजनस्य महत्त्वं लेखिष्याति;
- सर्वकारस्य कार्यालये पत्रस्य/पत्रिकायाः पंजीयनस्य अनिवार्यतां लेखिष्यति।

क्रियाकलापः

भवान् समक्षं प्रदत्तवाक्यांशेन वाक्यपूर्तिं करोतु –

(क) अद्यत्वे विविधानि.....।
(ख) संस्कृतेऽपि पत्र–पत्रिकाणां.....।
(ग) आकाशवाणी–दूरदर्शनाभ्यां च वयं.....।
(घ) संस्कृत–पत्र–पत्रिकासु अपि.....।
(ङ.) अद्यत्वे अनेके युवकाः युवतयः च.....।

(1) समाचारम् अपि शृणुमः।
(2) विज्ञापनानि भवन्ति।
(3) संस्कृतपत्रकारिताक्षेत्रे कार्यं कुर्वन्ति।
(4) समाचारपत्राणि प्रकाश्यन्ते।
(5) प्रकाशनं भवति।

28.0 अधुना अवगच्छामः

संस्कृतपत्रकारिता

28.1 संस्कृतपत्रकारितायाः विविधानि क्षेत्राणि

आधुनिके युगे संस्कृतपत्रकारितायाः विविधानि क्षेत्राणि सन्ति।

भवन्तः स्वरुच्यनुसारं जीवने किमपि चेतुं शक्नुवन्ति। यथा हि –

(1) **आकाशवाणी–दूरदर्शनञ्च** प्रसारणदृष्ट्या आकाशवाणी–दूरदर्शन×च संस्कृतपत्रकारितायाः प्रमुखे क्षेत्रे स्तः। एतयोः विषये भवन्तः पूर्वपाठे विस्तरेण पठितवन्तः एव। संस्कृतसमाचारवाचनम् अपि विशिष्टं कौशलम्।

(2) **पत्र–पत्रिका प्रकाशनम्** क्षेत्रीय–राष्ट्रीय–अन्तर्राष्ट्रीयघटनानां संकलनं ततः व्यावहारिकसंस्कृतभाषया समाचारलेखनं पश्चात् प्रकाशनं क्रियते।

(3) **अनुवादः** – कस्यापि समाचारस्य / विवरणस्य, अन्यभाषायाः संस्कृतभाषायाम् अनुवादोऽपि संस्कृतपत्रकारितायाः कृते आवश्यकं वर्तते।

(4) **साहित्यपरिचयः** संस्कृतसाहित्यस्य अनेकाः विधाः सन्ति यथा महाकाव्य–दर्शन–कथा–नाट्य–प्रहेलिकादयः। सर्वासां विधानां वैज्ञानिकतत्त्वानां चानुशीलनम् अपेक्षितम्। तदैव संस्कृतपत्रकारिता विशिष्टताम् अर्हति।

(5) **पर्यटनम्** – पर्यटनमपि संस्कृतपत्रकारितायाः कृते आवश्यकम्। यतः देशे विदेशे वा ऐतिहासिक–धार्मिक–प्राकृतिक–स्थलानां परिचयः सम्यक्रूपेण पर्यटनेन एव शक्यते।

(6) **संगणक–ज्ञानम्** संगणके समाचाराणां, घटनानां विवरणम्, हास्य–व्यंग्य–चित्रनिर्माणम्, इत्यादीनां कथं कलात्मकशैल्यां टङ्कनं भवेत् इति ज्ञानमपि आवश्यकम्।

(7) **सम्पादनम्** पत्र–पत्रिकाणां सम्पादनं दुष्करं कार्यं भवति। तत्र विषयदृष्ट्या स्थानस्य उचितप्रयोगः, रिक्तस्थानस्य सदुपयोगः, समाचारविश्लेषणम्, सम्पादकीयलेखनम्, एतत्सर्वं सम्पादन– कौशलेन एव सम्भवम्।

(8) **संवाददाता** पत्रकारिता–व्यवसाये 'संवाददाता' एकःप्रमुखः घटकः भवति। संवाददाता एव यत्र तत्र सर्वत्र स्थितान् समाचारान् विविध–घटना–विवरणं पत्रिका–कार्यालये प्रेषयति। समाचाराणां प्रामाणिकता आवश्यकी भवति।

(9) **व्यंग्यचित्रम् (कार्टून)** व्यंग्यचित्रनिर्माणे व्यंग्यभाषाप्रयोगे च नैपुण्यम् अपेक्ष्यते यतः अस्य पाठकोपरि तीक्ष्णप्रभावः भवति।

मुद्रण–त्रुटिसंशोधनम् (प्रूफरीडिंग) – मुद्रितलेखानां त्रुटिसंशोधनं महत्वपूर्णं कार्यं भवति येन पत्रपत्रिकासु शुद्धमुद्रणं भवेत् अन्यथा पठने, बोधने च कष्टं भवेत्। विस्तरेण तु अन्तिमे पाठे पठितव्यम्।

शोधक्षेत्रम् अद्यत्वे अनुदिनं नूतनं नूतनं शोधकार्यं प्रचलति साहित्यम्, इतिहासं, प्राकृतिकरहस्यं, पर्यावरणम्, वैज्ञानिकं वा विषयमधिकृत्य। तेषाम् शोधकार्यस्य तथ्यात्मकं ज्ञानं प्रकाशनं सर्वथैव उचितम्। तत्तु बहुजनहिताय पत्रकारितया एव शक्यते।

विज्ञापनम् पत्रकारितायाः महत्त्वपूर्णंक्षेत्रंविज्ञापनम् अपि अस्ति। व्यावसायिकदृष्ट्या वस्तूनां विविधसंस्थानाम्, प्रशिक्षणकौशलानां, सांस्कृतिकमूल्यानाम् जनहितोपयोगिकार्याणाम्, नानाविधानाम् उपलब्धीनां विज्ञापनस्य आवश्यकता भवति। तत्तु प्रसारणमाध्यमैः आकाशवाणी – दूरदर्शन–पत्र–पत्रिकाभिः एव सम्भाव्यते। एवमेव विविधसेवावृत्तिकृते जनानां हिताय रिक्तस्थानानां विज्ञापनमपि संस्कृतपत्रकारितायाः व्यावसायिकम् उद्देश्यम् अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः 28.1

1. संस्कृतपत्रकारितायाः प्रमुखतमं प्रसारणक्षेत्रम् अस्ति –
   (क) साहित्यम् (ख) सङ्गीतम्
   (ग) आकाशवाणी–दूरदर्शनञ्च (घ) संस्कृत–गोष्ठी
2. अत्र संस्कृतपत्रकारितायाः किम् क्षेत्रं नास्ति
   (क) सम्पादनम् (ख) पत्रिकाप्रकाशनम्
   (ग) व्यंग्यचित्रम् (घ) संस्कृत–पत्रिका–क्रयणम्।
3. प्राचीनं साहित्यं किं न अस्ति –
   (क) कथा–साहित्यम् (ख) पञ्चाङ्गम्
   (ग) नाट्यशास्त्रम् (घ) दर्शनम्

28.2 दैनिक–संस्कृत–समाचारपत्राणि

अस्माकं देशे प्रायः सर्वत्र विद्यालयेषु/महाविद्यालयेषु/विश्वविद्यालयेषु संस्कृतभाषायाः अध्ययनाध्यापनं प्रचलति, तथापि दैनिक–संस्कृत समाचार–पत्राणां नियमितं प्रकाशनं पर्याप्तं न भवति। पुनरपि सम्प्रति कानपुरतः 'नवप्रभातम् (दैनिकम्), 'सुधर्मा' (दैनिकम्), मैसूरतः च दैनिकसंस्कृतसमाचारपत्रे प्रकाश्येते। एतयोः प्रमुखसमाचाराः, घटनाः, सूचनाः, विज्ञापनं चित्रकथा, सुभाषितं च प्रकाश्यन्ते। भाषा अतीव सरला सुबोध्या भवति। येन सामान्यसंस्कृतशिक्षितजनाः अपि तत्संस्कृतसमाचारपत्रं सहजतया पठितुं शक्नुवन्ति।

28.3 विविधपत्र–पत्रिकाः

देशे विविध–संस्कृतपत्र–पत्रिकाणां प्रकाशनं समुचितरूपेण प्रचलति। एतासु पत्रिकासु न केवलं विशिष्ट–घटनानाम् उल्लेखः भवति, अपि तु प्राच्यज्ञान–विज्ञान लेखाः मनोरंजक–वार्ताः, व्यङ्ग्य– हास्यविनोदाः, चटुकुल्यानि, चित्रकथाः, बालकथाः सम–सामयिक–विचाराः इत्यादिकं सर्वं भवति। देशे तु शताधिक संस्कृत–पत्र–पत्रिकाणां प्रकाशनं जायते। परम् अत्र आवधिकक्रमेण कासाञ्चिचत पत्र–पत्रिकाणां नामानि प्रदीयन्ते। तदतिरिक्त–पत्र–पत्रिकाणां नाम–परिचयः संस्कृतसंस्थां/पुस्तकालयं गत्वा ज्ञातव्यः।

साप्ताहिकपत्रम्

(1) गाण्डीवम्
(सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वारणसी, उ.प्र.)

पाक्षिकम्

(3) दिशा भारती
43, उत्तरांचली एन्क्लेव,
कमालपुरम्, बुराड़ी, दिल्ली–110084

(4) लोकसंस्कृतम्
संस्कृतकार्यालयः
श्री अरविन्द आश्रम, पाण्डिचेरी–605002

(5) दूर्वा (पाक्षिकपत्रम्)
संस्कृतभवनम् बाणगंगा, भोपालनगरम् मध्यप्रदेशः 461002

(6) वाक् (पाक्षिकं समाचारपत्रम्)
11, नालापानी मार्गः, चुघवसतिः
देहरादूनम्, उत्तरांचलप्रदेशः 24001

मासिकम्

(7) भारतधर्ममहामण्डलम्
जगत्गंजम्, लहुरावीरः वाराणसी, उ. प्रदेशः

टिप्पणी

(8) पारिजातम्

105/94, प्रेमनगरम्

कर्णपुरम् (कानपुरम्), उ.प्र.

पत्रिकाः

(1) भारतोदयः

गुरुकुलमहाविद्यालयः

ज्वालापुरम्, हरिद्वारम्, उ.प्र. 249405

(2) चन्दामामा 'मासिकी'

डाल्टन एजेंसी, वाडापलानी

चेन्नई–60026 (तमिलनाडु)

(3) आर्षज्योतिः

श्रीमद्दयानन्दवेदविद्यालयः,

119 गौतमनगरम्, नव दिल्ली, 110049

(4) ब्रजगन्धा (त्रैमासिकपत्रिका)

रामाश्रय, कृष्णपुरी, मथुरा, उ.प्र. 281001

(5) अर्वाचीनसंस्कृतम्

देववाणीपरिषद्, आर.6, वाणी विहारः,नव दिल्ली, 110059

(6) संस्कृतमञ्जरी

दिल्लीसंस्कृत–अकादमी, दिल्ली सर्वकारः,

प्लाट सं.5, झण्डेवालनम्, करोलबाग, नव देहली–110005

(7) भास्वती (षाण्मासिकपत्रिका)

संस्कृतविभागः, काशीविद्यापीठम्, वाराणसी।

(8) संस्कृतप्रतिभा (वार्षिकी)

साहित्यवनम्, रवीन्द्रमार्ग, नव दिल्ली, 110001

(9) शोधप्रभा (वार्षिकी)

श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ, कटवारियासरायम्,

नव दिल्ली–110016

अन्य विशिष्टाःपत्रिकाः

(10) संस्कृत विमर्शः

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानम्

56–57 इन्स्टीट्यूशनल एरिया, पंखा रोड़, जनकपुरी, नव दिल्ली–110058

(11) सम्भाषण सन्देशः

'अक्षरम्' 8तमः क्रोस–, फेज–2, गिरिनगरम्, बंगलौर, 560085

(11) 'शिक्षा सुधा' (त्रैमासिकी) शिखासुधासंपादन समिति, पुरी, उड़ीसा

28.4 पत्रिकासु विषयाः

भवन्तः पूर्वमेव पठिवन्तः यत् पत्रिकाः विविधाः भवन्ति अवधिदृष्ट्या यथा दैनिकम् त्रैमासिकी वार्षिकी आदयः। विषयदृष्ट्याऽपि विविधाः भवन्ति यथा – संस्कृतप्रचारात्मिका, साहित्यविषययुक्ता, बालानां मोदिनी, शोधपत्रिका। परम् अधिकतमाः सामान्यपत्रिकाः भवन्ति यासु विविधविषयाः भवन्ति। यथा 1. आलेखाः, 2. सुभाषितम्, 3 पद्यानि, 4 कथाः, 5. वार्ताः, 6. संवादः 7. प्रहेलिकाः 8. हास्यम् (चुटुकुल्यः) 9. व्यङ्ग्यचित्रम् (कार्टूनम्) 10. विचारपरकलेखाः 11. शोधपरकलेखाः, 12. भारतीयसंस्कृतेः प्रेरणास्रोतांसि, 13. प्राच्यज्ञान–विज्ञानम्, 14. सम्पादकीयम्, 15. सांस्कृतिकसमाचाराः, 16. राष्ट्रीय–चिन्तनम्, 17. नाटकम्, 18. दर्शनम्, 19. समसामयिकविषयाः, 20. बालरचनाः, 21. व्याकरणानुशीलनम्, 22. पर्यावरणचिन्तनम्, 23 वैदिकं गणितम्, 24. आयुर्वेदः, 25. योगः, 26. विज्ञापनम्, 27. उद्घोषणा 28. सूचनाः 29. विषयसूची, 30. व्यक्तित्व–परिचयः।

काश्चन पत्रिकाः विशिष्टविषयाः भवन्ति। काश्चन शोधपत्रिकाः विदुषां कृते, शोधछात्राणां कृते उपयोगिन्यः। यथाहि सरस्वती सुषमा (वाराणसी), शोधप्रभा (श्री ला.ब.शा.रा.स. विद्यापीठम्, दिल्ली), संस्कृतविमर्शः (रा.सं. संस्थानम्) आदयः।

काश्चन पत्रिकाः किशोरणाम् कृते, स्नातकानां कृते उपयोगितमाः भवन्ति। यासु सांस्कृतिक–राजनैतिक–धार्मिक–स्वास्थ्य–योग–खेलजगत्,–मनोरंजन–कथा– नाट्यादीनां प्रस्तुतिः क्रियते। यथा 'संदेशः', (कानपुरम्) गाण्डीवम् (वाराणसी) सर्वगन्धा (लखनऊ), ब्रजगन्धा (मथुरा), रसिक–प्रिया, (चेन्नई) लोकसंस्कृतम् (पाण्डिचेरी) आदयः। संस्कृत–सम्भाषणाय तु 'संस्कृत–सम्भाषण–संदेशः' (बेंगलूरम्) पत्रिका उत्तमा।

पाठगतप्रश्नाः 28.2

1. अत्र इदं दैनिकपत्रम् अस्ति इदं च साप्ताहिकम् –

   (क) लोकसंस्कृतम् (ख) नवप्रभातम्

   (ग) गाण्डीवम् (घ) पारिजातम्

2. इयं शोधपत्रिका अस्ति –
   (क) सम्भाषण संदेशः (बंगलौर) (ख) अर्वाचीनसंस्कृतम्
   (ग) शोधप्रभा (घ) सुरभारती
3. इयमेव पत्रिका त्रैमासिकी अस्ति –
   (क) दिशा भारती (ख) भारती
   (ग) हितसाधिका (घ) संस्कृतमञ्जरी
4. संस्कृत–सम्भाषण–शिक्षणार्थं पत्रिकाऽस्ति –
   (क) लोकसंस्कृतम् (ख) संदेशः (बेंगलूरम्)
   (ग) संस्कृतम् प्रचारकम् (घ) सूर्योदयः

28.5 विविध विषयाणां संयोजनम्

भवद्भिः पठितमेव यत् पत्र–पत्रिकासु विविधाः विषयाः भवन्ति अथवा विविधविषयकाः पत्रिकाः अपि भवन्ति। अतः प्रश्नोऽयं यत् पत्रेषु/पत्रिकासु विविधविषयाणां संयोजनं कथं करणीयम्? भवताम् उत्तरं तु निश्चितम् इदं भविष्यति यत्–प्राथमिकताधारेण एव विषयस्य संयोजनक्रमः भवेत्–। सत्यम् एवमेव। यथा अद्यत्वे समाचारस्य मुख्यविषयाः सन्ति 'बिहारे जलौघ विभीषिका', अपरः अस्ति पश्चिमबंगाले 'संगूर' विवादः ('नैनो' कृतेऽधिगृहीतभूमिसम्बन्धे) अन्योऽस्ति 'भारतस्य एटमी डील'–स्वीकृतिसम्बन्धे। ततः महाराष्ट्रे 'गणपति–महोत्सव' सम्बन्धे। अतः प्राथमिकताधारेण एव पत्र–पत्रिकासु उक्तविषयाणां संयोजनक्रमः दृश्यते। एवमेव व्यक्ति–वैशिष्ट्यम् अपेक्षते यथा महात्मागान्धिनः जन्मदिवसे तस्य विराटव्यक्तित्वस्य उल्लेखः एव प्राथमिकतायाः आधारः। अन्यः कोऽपि विशिष्टः समाचारः अपि प्रथमः भवितुं शक्यते। यथा – विश्व–ओलम्पिक क्रीडा चीनदेशे प्रारब्धा। तत्र चेत्–भारतीयः क्रीडकः स्वर्णपदकं लभेत तर्हि अयं समाचारः मुख्यः भवति। एवमेव यदि राज्ये/देशे राजनैतिक–सत्तापरिवर्तनं भवति, तदा एषः समाचारोऽपि विशिष्टः भवति।

अन्यच्च पत्र–पत्रिकासु यद्यपि खेलसमाचाराः अन्ते भवन्ति, परम् अन्ताराष्ट्रिय–क्रिकेटस्पर्धायां साफल्यमेव प्रमुखः समाचारः भवति। अतः अस्य प्राथम्यं भवति। ततः आलेखाः, सम्पादकीयम्, बालकथाः विज्ञानम् खेलजगत्– आदयो बहवः विषयाः भवन्ति।

28.6 चित्राणां संयोजनम्

भवन्तः पत्र–पत्रिकाः दृष्ट्वा स्वयमेव ज्ञास्यन्ति यत्–सम्पादकैः चित्राणां संयोजनस्य उचितः निर्वाहः कृतः न वा इति। वस्तुतः चित्राणामपि प्रासङ्गिकता भवति। प्रसङ्गानुसारमेव सुन्दरचित्रस्य व्यवस्था भवति।

28.7 पंजीयनम्

एवमेव प्रत्येकं राज्ये पत्र–पत्रिकाणां पंजीयनम् अनिवार्यं परमावश्यकम् च अस्ति। पत्रिकायां कीदृशाः विषयाः भविष्यन्ति, इत्यपि तत्र पंजीयनकार्यालये लिखित्वा पूर्वमेव देयम्। अतः पत्र–पत्रिकाणां प्रकाशनाय राजकीयविशिष्टाः नियमाः सन्ति। तेषाम् अनुपालनम् प्रकाशकैः/सम्पादकैः सर्वथा कर्तव्यम्।

पाठगतप्रश्नाः 28.3

1. पत्र–पत्रिकासु विषयाणां संयोजनं क्रियते –
   (क) राजनैतिकविषयम् आधृत्य (ख) धार्मिकविषयम् आधृत्य
   (ग) प्राथमिकताधारेण (घ) बालकथाम् आधृत्य
2. चित्राणाम् संयोजनम् उचितं भवति यदि चित्राणाम् भवेत् –
   (क) प्रासङ्गिकता (ख) विविधवर्णता
   (ग) लघुरूपता (घ) बहुमूल्यता
3. पत्र–पत्रिकाणां प्रकाशनाय सर्वप्रथमम् आवश्यकम्–
   (क) समाचाराणां–एकत्रीकरणम् (ख) संवाददातासम्मेलनम्
   (ग) सर्वकारकार्यालये पंजीयनम् (घ) मुद्रितपत्रिकाणां संकलनम्

28.8 किम् अधिगतम्

- संस्कृत–पत्रकारितायाः स्वरूपम् विविध–ज्ञान–विज्ञान–मनोरञ्जनात्मकं भवति।
- प्रसारणम्, सम्पादनम्, मुद्रणम्, विज्ञापनम्, अनुवाद–शोधादयः संस्कृतपत्रकारितायाः क्षेत्रविशेषाः सन्ति।
- संस्कृतपत्रिकाः आपि आवधिकरूपेण प्रकाश्यन्ते।
- पत्र–पत्रिकासु विषयसंयोजनक्रमः, विषयस्य प्राथमिकताधारेण निश्चितः भवति।
- चित्राणां संयोजनाय प्रासङ्गिकता तार्किकता च अपेक्ष्यते।
- पत्र–पत्रिकाणां प्रकाशनाय सर्वकारकार्यालये पंजीयनम् अनिवार्यं भवति।

28.9 परियोजना कार्यम्

1. सम्प्रति शताधिक–संस्कृत–पत्र–पत्रिकाः देशे प्रकाशिताः भवन्ति। पाठे प्रदत्तपत्रातिरिक्त–पत्रिकाणां नामानि ज्ञात्वा सूची निर्मातव्या।
2. कमपि संस्कृत–पत्र–पत्रिका प्रकाशनकार्यलयं गत्वा तत्र प्रकाशनविधिः ज्ञायताम्

28.10 पाठान्तप्रश्नाः

1. संस्कृत–पत्रकारितायाः स्वरूपं वर्णयत।
2. संस्कृत पत्रकारितायाः विविधानि क्षेत्राणि कानि? स्पष्टयत।
3. आवधिकक्रमेण प×च पत्र–पत्रिकाणाम् नामानि लिखत।
4. पत्रिकासु विषयाणां संयोजनक्रमः कथं क्रियते? स्पष्टयत।
5. चित्राणां पत्रिकासु संयोजनस्य महत्त्वं स्पष्टयत।
6. संस्कृत पत्र–पत्रिकाणां पंजीयनं अनिवार्यम् इति विषये स्पष्टयत।
7. संस्कृतपत्रकारिता अपि एकः उत्तमः व्यवसाय इति विषये प×च वाक्यानि लिखत।

28.11 उत्तराणि

पाठगतप्रश्नाः उत्तराणि

28.1

1. (ग) 2. (घ) 3. (ख)

28.2

1. दैनिक पत्रम् (ख) साप्ताहिकं पत्रम् (ग)
2. (ग) 3. (घ) 4. (ख)

28.3

1. (ग) 2.(क) 3. (ग)

पाठान्तप्रश्नाः

एषाम् उत्तराणि स्वेच्छया लिखत।

29

पत्रिकायाः प्रारूपम्

भवद्भिः पूर्वं पठितम् एव यत् संस्कृतभषायामपि अनेकाः पत्र–पत्रिकाः प्रकाश्यन्ते। तेषु कानिचित् दैनिकसमाचारपत्राणि सन्ति, कानि च साप्ताहिकानि। काश्चन पत्रिकाः पाक्षिकाः मासिकाः, द्वैमासिकाः, त्रैमासिकाः अपि सन्ति। अतः संस्कृतस्य पत्रकारिताक्षेत्रम् अतिविशालम्। दुर्लभाः एव संस्कृतभाषायां कार्यकर्तारः। अतः संस्कृतपत्रकारिताम् अधिकृत्य यदि अपेक्षितम् आधारभूतं ज्ञानं प्राप्यते तर्हि जीवने व्यवसायस्य अनेके स्वर्णावसराः उपलब्धाः भविष्यन्ति। अस्मिन् पाठे तदेव आधारभूतं ज्ञानं, लेखानां कथानां संकलनं, सम्पादनम्, व्यक्तिवस्तूनां परिचयः, विज्ञापनानां, व्यंग्यचित्राणां सूक्तीनाम् च उपयोगिता अत्र विस्तरेण वर्णिता।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- पत्रिकायाः मूलभूतसिद्धान्तानां महत्त्वं वर्णयिष्यति;
- पत्रिकायाः कृते अपेक्षितसामग्रीणां चयनं करिष्यति;
- विज्ञापनानाम् आवश्यकतां वैशिष्ट्यं च वर्णयिष्यति;
- व्यक्तीनां वस्तूनां च परिचयं लेखिष्यति;
- व्यंग्यचित्राणां भूमिकां विशदीकरिष्यति;
- लेखैः सह समुचितसूक्तीनां संयोजनं करिष्यति;
- वार्ताः अधिकृत्य आकर्षकाणि शीर्षकाणि लेखिष्यति।

टिप्पणी

क्रियाकलापः

चित्रैः सह मञ्जूषाप्रदत्तशीर्षकाणि मेलयत

(क) _____

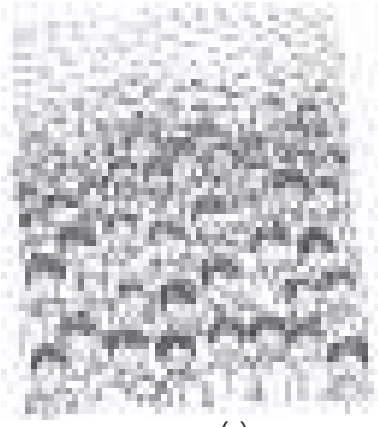

(ख) _____

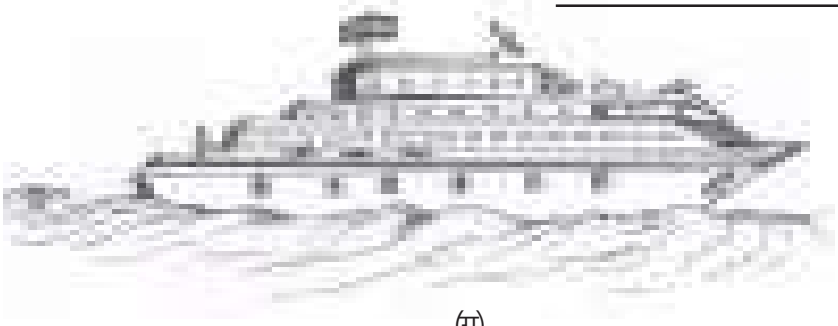

(ग) _____

(घ) _____

(ङ) _____

(1) गणतन्त्रदिवसः, (2) विश्वजनसंख्यादिवसः, (3) नौसेना प्रवेशः, (4) वृक्षारोपणम् प्रदूषणनिवारकम् (5) अहर्निशं सेवामहे।

प्रक्रियाप्रारूपम्

सुस्पष्टमेव यत् पत्रिकायाः पत्रस्य वा आकर्षणं चित्रैरेव वर्धते। चित्राणि यदि समुचित–शीर्षकैः युक्तानि भवन्ति तर्हि तानि झटिति पाठकस्य मनः आकर्षन्ति। अवधारणानां सम्यग् बोधः भवति। अस्मिन् पाठे पत्रिकायै किं किम् अपेक्षितम् इति अत्र पठामः। तदनन्तरम् भवान् अपि स्वपत्रिकां प्रकाशयितुं नूनं समर्थः भविष्यति।

(1) सम्पादकमण्डलस्य निर्माणम्

पत्रिकायाः कृते अनेकाः व्यवस्थाः अपेक्षिताः। अनेकानि कार्याणि भवन्ति। नीति–निर्धारणम् उद्देश्यनिर्धारणम् अपि कारणीयं भवति। अतः एकः प्रमुखः सम्पादकः भवति। केचन विषयपरामर्शकाः भवन्ति। कश्चन प्रबंधकः धनव्यवस्थादिकं कार्यं करोति। अतः सर्वप्रथमं सम्पादकमण्डलस्य निर्माणं करणीयम्।

(2) पत्रिकायाः नामाङ्कनम्

पत्रिकायाः नाम्नः पुलिस–आयुक्तस्य आलेखे पंजीकरणम् आवश्यकम्। यदि नाम्नः पंजीकरणं न भविष्यति तर्हि कि भविष्यति? एकस्य एव नाम्नः विविधाः पत्रिकाः भविष्यन्ति। वैधानिकरूपेण दण्डनीयः च अपराधः भवति।

(3) पत्रिकायाः अवधिनिर्धारणम्

दिनपत्रिका अस्ति वा मासिकी, द्वैमासिकी, त्रैमासिकी वा, तदर्थं पूर्वमेव निश्चयः करणीयः। सुनिश्चितं करोतु भवतः पत्रिकायाः अवधिः कः?

(4) पत्रिकायाः आकारनिर्धारणम्

पत्रिकायाः आकारः कीदृशः भविष्यति? दैनिक समाचारपत्रस्य आकारः भिन्नः भवति, साप्ताहिक–पत्रिकायाः आकारः भिन्नः भवति, द्वैमासिक–त्रैमासिकपत्रिकायाः आकारेषु अपि वैभिन्न्यं वर्तते। परन्तु एकस्याः पत्रिकायाः आकारः प्रायः सुनिश्चितः एव भवति येन तस्याः अभिज्ञानं सारल्येन भवेत्।

गतिविधिः

विभिन्नपत्रपत्रिकाणाम् नामानि तासाम् आकारं च मापयित्वा लिखत।

(5) पत्रिकायाः उद्देश्यनिर्धारणम्, पाठकवर्ग–निर्धारण×च

क. प्रत्येकं पत्रिकायाः यत् उद्देश्यम् भवति, तदनुरूपमेव पाठ्यसामग्रीणां संकलनं भवति। स्वास्थ्यरक्षाविषयकपत्रिकायां प्रायः स्वास्थ्यविषयकाः एव लेखाः, कथाः

इत्यादयः भवन्ति। किशोराणां कृते प्रकाशितायां पत्रिकायां किशोराणां समस्याः एव प्रमुखाः भविष्यन्ति।

ख. कासाञ्चित् पत्रिकाणां प्रति–अङ्कम् अपि निर्धारितं लक्ष्यं भवति यथा दीपावलि विशेषाङ्कः, ग्राहकाधिकारविशेषाङ्कः, महिला–विशेषाङ्कः, तीर्थविशेषाङ्कः इत्यादयः। विश्वदिवसानाम् अपि तत्र संयोजनम् भवेत् यथा विश्वसाक्षरतादिवसः विश्वएड्सदिवसः। आलेखार्थं पत्रिकायाः वर्षसंख्या, अङ्कसंख्या अपि लिख्यते येन क्रमानुसारं काश्चन प्रतयः आलेखार्थं सुरक्षिताः क्रियन्ते।

(6) पत्रिकायाः कृते लेखचयनार्थम् कः पाठकवर्गः इत्यपि चिन्तनीयः। भाषास्तरः अपि तथैव निर्धारितः भवति। यदि पत्रिका बालकानां कृते वर्तते तर्हि अधिकचित्रमयी सरला भाषा प्रयुज्यते।

(7) किशोराणां पत्रिकायां सामग्री चिन्तनप्रेरिका भवेत्। मुखपृष्ठम् अपि आकर्षकं लक्ष्याधारितं च भवेत्। एकस्याः पत्रिकायाः मुखपृष्ठे एकस्य नृपस्य चित्रम् आसीत्। सः भूमौ उपविष्टः। पृष्ठस्य उपरि लिखितम् आसीत् ग्राहकः सिंहासनरहितः नृपः। एवमेव प्रति–अङ्कं मुखपृष्ठं तस्य केन्द्रबिन्दुम् अधिकृत्य आकर्षकं भवेत्।

(8) व्ययानुसारं कर्गदपत्रस्य चयनं, मुद्रणे वर्णानां प्रयोगः क्रियते। यदि केवलं श्याममसीप्रयोगः भवति तर्हि व्ययः अल्पः भवति, यदि चतुर्णां वर्णानां प्रयोगः भवति, तर्हि व्ययः अधिकः भवति।

पाठगतप्रश्ना 29.1

(1) अधोलिखितकथानानां समक्षं शुद्धम् (√) अथवा अशुद्धं वा (×) इति चिह्नेन विशदयत।

यथा	(√) शु.	अ. (×)
(i) पत्रिकाः मासिकाः एव भवन्ति।	–––	–––
(ii) बालकानां पत्रिकायै भाषा अतीव सरला चित्रैः अलंकृता भवेत्	–––	–––
(iii) व्ययानुरूपं मुद्रणव्यवस्था भवेत्।	–––	–––
(iv) पत्रिकायाः उद्देश्यं मनोरंजनम् एव भवति।	–––	–––
(v) पत्रिकायाः मुखपृष्ठं केवलं चित्ताकर्षकं भवेत्।	–––	–––
(vi) पत्रिकायाः आकारे वैविध्यं भवेत्।	–––	–––
(vii) कस्याश्चित् पत्रिकायाः आकारः प्रति–अंकम् विविधः भवति।	–––	–––
(viii) पत्रिकायाः भाषा साहित्यिकम् न भवेत्।	–––	–––

(ix) पत्रिकायाः नामाङ्कनं पुलिस–आयुक्तस्य कार्यालये कारणीयम्।

द्वितीयः अंशः

29.2 अपेक्षितसामग्रीणां चयनम्

(1) **वैविध्यम्** पत्रिकायाः सामग्र्यां वैविध्यम् अपेक्षते। मनोरंजकाः लेखाः, कथाः, चटुकुल्याः व्यंग्यचित्राणि, भविष्यफलम् विज्ञापनानि, इत्यादीनि पाठकवर्गस्य अनुसारं भवेयुः।

(2) **यात्रावर्णनानि** कस्यचित् पर्वतीयप्रदेशस्य अथवा तीर्थस्थानस्य, अथवा द्वीपसमूहस्य भौगोलिकम् ऐतिहासिकं, प्राकृतिकं महत्त्वं सचित्रं यदि प्रकाश्यते तर्हि तेन पत्रिकायाः महत्त्वं वर्धते।

(3) **महापुरुषाणां जीवनपरिचयः** अस्माकं देशे बहव–महापुरुषाः अभवन् यान् वयम् तेषाम् आध्यात्मिक–उपलब्धीनां कृते पूजयामः। तेषां जीवन–चरित्रमपि यदि प्रकाश्यते तर्हि जनसाधारणस्य मार्गदर्शनं भवति। छात्राणां मनसि स्वदेशं प्रति स्वसंस्कृतिं प्रति च आस्था जागृता भवति।

(4) **संस्थानां परिचयः** पत्रिकायाः यत् उद्देश्यं भवति तेन सम्बद्धानां संस्थानां परिचयः यदि प्रकाश्यते तर्हि पाठकानाम् ज्ञानवर्धनम् भवति। यथा किशोराणां कृते कुत्र कुत्र व्यवसायक्षेत्राणि सन्ति। विशेषमहोत्सवाः, स्वास्थ्यविषयकयोजना, एड्स आदि संक्रामकरोगेभ्यः सुरक्षा इति विषयाः अपेक्षिताः स्युः।

(5) **सम्बद्धप्रशासनिकनियमानां ज्ञानम्**–पाठकवर्गस्य हिताय ये प्रशासनिकनियमाः भवन्ति, अथवा नवीन पुस्तकानां विमोचनम्, अथवा नवीनपाठ्यक्रमाणाम् अध्ययन–अध्यापनसुविधाः अधिकृत्य अपि सामग्र्याः प्रकाशनेन पत्रिकायाः महत्त्वं वर्धते।

(6) **मनोर×जकः सामग्री** पत्रिकायाः पठनेन पाठकस्य मनोर×जनं भवेत् तदर्थं पाठकवर्गानुसारं चटुकुल्यानां लघुहास्यनाटिकादीनां, कवितानां संकलनम् अपि पूर्वमेव करणीयं येन यथासमयम् तेषाम् उपयोगः भवेत्।

(7) **स्वास्थ्यविषयकाः** अपि लेखाः भवेयुः। कस्मिन् ऋतौ किं किं भक्षणीयम् किं न भक्षणीयम्, कस्मिन् रोगे कथम् आहारः स्वीकरणीयः इत्यादयः।

(8) **समये प्रकाशनं वितरणं च** पत्रिका यथा–अवधि समये प्रकाशिता भवेत्। तस्याः वितरणमपि (डाक द्वारा) अथवा व्यवस्थायाः अनुसारं समयेन एव भवेत्। मध्ये यदि अधिकः अन्तरालः भवति तर्हि पाठकवर्गेण सह सम्बन्धे शैथिल्यं प्रजायते रुचिः अपि च समाप्तप्राया भवति।

(9) **धनव्यवस्था**–पत्रिकायाः मुद्रणाय धनव्यवस्था अपि पूर्वमेव करणीया। ये लेखनादि–सामग्रीं प्रदास्यन्ति तेषां कृते अपि धनं दातव्यम् भवति। पत्रिकायाः मूल्यं तदनुसारम् एव निर्धारणीयम्। आकारसहितं पृष्ठसंख्या स्तम्भवर्गीकरणम् अपि पूर्वमेव चिन्तनीयम्।

(10) **पाठकानां पत्राणि तेषाम् उत्तराणि च** एषा प्रतिक्रिया पत्रिकायाः उत्तरोत्तरं संशोधने संवर्धने व सहायिका भवति।

पाठगतप्रश्नाः 29.2

उपर्युक्तबिन्दुषु अधः केचन बिन्दवः न समायोजिताः तान् परिज्ञाय लिखत–

(1) वैविध्यम्

(2) प्रशासनिक नियमाः

(3) धनव्यवस्थाः

(4) संस्थापरिचयः

(5) मनोरञ्जकसामग्री

(6) यथासमयं प्रकाशनं वितरणं च।

(7) .....

(8) .....

(9) .....

तृतीयः अंशः

29.3 विज्ञापनानाम् आवश्यकता महत्त्वं च

(1) भवन्तः जानन्ति एव पत्र–पत्रिकाणां कृते धनस्य आवश्यकता भवति। विज्ञापनैः पत्रिकायाः–कृते आर्थिकी सहायता प्राप्यते। अतः विज्ञापनानां महत्त्वम् अत्यधिकं भवति। इदमपि ध्यातव्यं यत् विज्ञापनेषु अश्लीलता, देशद्रोहिता, धर्मान्धता आदयः च न प्रदर्शिताः भवेयुः।

(2) **विज्ञापनानां वैविध्यम्**

- वस्तूनां विक्रयार्थं विज्ञापनानि
- नियुक्तिकृते विज्ञापनानि
- विद्यालयेषु शैक्षिकसंस्थासु प्रवेशार्थं विज्ञापनम्
- विविधकार्यक्रमाणां सूचनार्थम्
- मृतपुरुषान् प्रति श्रद्धा×जलिः
- विवाहार्थम् उचितवरवधूचयनार्थम्
- रिक्तभवनानाम् अल्पकालिकभाटकार्थम्
- अन्यानि बहूनि अपि।

गतिविधिः

समाचारपत्रात् विज्ञापनानां वैविध्यम् अधिकृत्य एकैकम् उदाहरणम् प्रतिविषयं चयनीयम्।

विज्ञापनानि

विशिष्ट रेखाचित्र–निर्मात्री संस्थायाः विज्ञापनम्

पश्यत अस्मिन् विज्ञापने किं वैशिष्ट्यम् ? ननु कर्णयोः अतिविशालता। ध्वनिमुद्रिकाणां निर्मात्री संस्था संदिशति–ध्वनिमुद्रिकां श्रोतुं कर्णौ अतिविस्तीर्णौ कुरुत।

चतुर्थः अंशः

29.4 व्यक्तीनां वस्तूनां परिचयः

कस्यापि व्यक्तेः वस्तुनः वा परिचयलेखनात् पूर्वं रूपरेखायाः निर्माणं करणीयम्। वर्णनं मनोरंजकं भवेत् अतः तस्य प्रारम्भः केनापि प्रसंगेण भवेत् यथा शंकराचार्यस्य परिचये तस्य बाल्यकाले मकरेण तस्य पादः नद्यां गृहीतः, संन्यासकृते मातुः अनुमतेः अनन्तरमेव मुक्तिः जाता इति प्रसंगं पूर्वं लिखित्वा तदनु जन्मविषये, भ्रमणविषये, शास्त्रार्थविषये, वेदान्तप्रचारविषये लेखनेन वर्णने मनोरंजकता भवति।

परिचयः नातिलघुः, न चातिदीर्घः भवेत्। प्रायः पत्रिकासु एकस्य लेखस्य आकारः द्वित्रिपृष्ठात्मकः एव भवेत्। भाषा सरला भवेत्। मध्ये मध्ये संवादानाम् योजनेन अपि मनोरंजकता वर्धते। वाक्यानि नातिदीर्घानि भवेयुः। यथास्थिति चित्राणामपि संयोजनं भवेत्।

29.5 व्यङ्ग्यचित्राणां भूमिका

पत्रपत्रिकासु व्यंग्यचित्राणां योजनेन पत्रिकायाः मनोरंजकता मस्तिष्क–उद्बोधनक्षमता, विषये ध्यानस्य केन्द्रीकरणं च जायते। यस्य विषये व्यंग्यचित्रं प्रकाश्यते तत् तथ्यं अधिकं ध्यानम् आकर्षति। तेषां वैशिष्ट्यं भवति कथनस्य संक्षिप्ता, सारगर्भिता च। व्यंग्यचित्रकाराः प्रायः दुर्लभाः, अतीवसशक्तव्यंग्यचित्राणि तु दुर्लभानि भवन्ति।

अधोलिखितानि व्यंग्यचित्राणि दृष्ट्वा तेषाम् अभिप्रायं ज्ञातुं प्रयत्नं कुरुत

1. संगीतकारः महाभारतयुद्धं प्रविशति।

2. अर्थात् संगीतकारः महाभारतयुद्धस्य वर्णनं स्वगीतानां माध्यमेन करिष्यति।

ग्राहकस्य अधिकारहन्तारः

ग्राहकाणाम् अवस्थां शोचनीया भवति यदा ते वस्तुविक्रेतुः समीपे वस्तुदोषनिवारणार्थं गच्छन्ति। व्यंग्यचित्रं ग्राहकस्य शोचनीयाम् अवस्थां प्रकटयति।

29.6 सूक्तीनां संयोजनम्

महापुरुषैः प्रकटितानि सुभाषितानि अथवा काव्येषु महाकाव्येषु प्रयुक्ताः सूक्तयः लेखानां समापने अथवा यत्र–तत्र उपलब्धस्थानस्य ज्ञानवर्धकाय उपयोगाय सूक्तीनां प्रयोगः क्रियते। पत्रिकाप्रकाशने पृष्ठस्य पृष्ठांशस्य रिक्तता तु अपराधवत् गण्यते। अतः पत्रिकाभिः सम्बद्धैः जनैः विविधविषयसूक्तीनां संग्रहः अवश्यमेव करणीयः येन आवश्यकतानुसारं तासां प्रयोगं सरलतया कर्तुं शक्येत।

सूक्तीनां संकलनं विविधविषयानुसारमेव करणीयम् यथा स्वास्थ्यविषयकसूक्तयः–

(क) विना श्रमं भोजनस्वीकारः पापाय।

(ख) शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।

(ग) हितभुक् मितभुक् ऋतुभुक् भव।

(घ) स्वास्थ्यं रत्नाद् अपि मूल्यवत्।

29.7 आकर्षकशीर्षकाणि

लेखानां प्रकाशितसामग्र्याः वार्तादीनां च शीर्षकाणां महत्त्वं तु अवर्णनीयमेव। आकर्षक–शीर्षकाणि पाठकस्य मनः झटिति एव आकृष्य तं लेखं/वार्तां/कथां वा पठितुं बाध्यं कुर्वन्ति।

शीर्षकाणां वैशिष्ट्यम्

1. शीर्षकं सरलं सुबोध्यं च भवेत्।
2. शीर्षकं प्रायः शिक्षाप्रदं भवेत्।
3. शीर्षक सम्बद्धलेखस्य केन्द्रीयभावेन सम्बद्धं भवेत्।
4. शीर्षकं प्रायः लेखात् एव उद्धृतप्रायं भवेत्।
5. कानिचित् आकर्षकशीर्षकाणि
   1. अक्षयो भारतद्रुमः।
   2. सर्वेभ्यः दानेभ्यः अभयदानं विशिष्यते।
   3. धर्मार्थकामाः सममेव सेव्याः।
   4. भवतां प्रश्नाः अस्माकम् उत्तराणि।
   5. 'मोबाइल' दूरभाषयन्त्रस्य दुष्प्रभावः।

गतिविधिः
समाचारपत्रेभ्यः पत्रिकाभ्यश्च कानिचित् दश शीर्षकाणि चित्वा लिखत।

29.8 किम् अधिगतम्

- पत्रिकाप्रकाशनम् अतीव महत्त्वपूर्णं कार्यम् अस्ति। अनेन जनकल्याणं भवति, संस्कृतस्य सेवा, प्रचारः प्रसारःच भवति।
- व्यवसायस्य कृते अनेके अवसराः लभ्यन्ते।

- पत्रिकायाः कृते अपेक्षितबिन्दूनां ज्ञानम् आवश्यकम् यथा यन्त्रीकरणम्, सामग्रीसंकलनम्, पत्रिकायाः आकारः, विशेष–अंकानां प्रकाशनम् धनव्यवस्था, मुद्रणव्यवस्था, त्रुटिसंशोधनम्, लेखानां संपादनम् इत्यादयः।
- विज्ञापनैः आर्थिकव्यवस्थायां सहायता प्राप्यते।
- व्यक्तीनां, वस्तूनां परिचयलेखनं मनोर×जकं ज्ञानवर्धकं च भवेत्।
- व्यंग्यचित्राणाम् आवश्यकता भवति।
- विभिन्नविषयकसूक्तीनां संग्रहःकरणीयः येन यत्र तत्र यदि पंक्तिद्वयस्य स्थानं भवति तत्र सूक्तीणां प्रयोगः कर्तुं शक्यते।
- शीर्षकाणि आकर्षकाणि एव भवेयुः।

29.9 पाठान्तप्रश्नाः

1. संस्कृते एकस्याः मासिकपत्रिकायाः नाम लिखत।
2. निम्नलिखितपट्टिकां दृष्ट्वा वदत – (क) "एषा पत्रिका कतिभ्यः वर्षेभ्यः प्रकाश्यते?
   (ख) किम् एषा पत्रिका मासिकी, द्वैमासिकी, त्रैमासिकी वा?
   (ग) कस्य मासस्य पत्रिका एषा?
   पट्टिका | वर्षम् 25 अंकः 10, आषाढ़ श्रावणविक्रमसंवत् 2065 जुलाई 2008 |
3. अधोलिखितं चित्रं पश्यत

क ख

साभारम्–सम्भाषणसन्देशः

क. कस्य नु खलु एतत् विज्ञापनम्?

ख. 'क' 'ख' चित्रयोः मध्ये कः भेदः?

ग. अति स्थूलाक्षरैः लिखितानि वाक्यानि पुनः लिखत।

4. अधोलिखितम् अनुच्छेदम् अधिकृत्य शीर्षकं लिखत

(क) गोविन्दराजस्वामिनः वार्ताः श्रुत्वा श्रीनिवासः अवदत्–भ्रातः तव हस्ते धनस्य रेखाः सन्ति। अतः तव समीपे कदापि धनस्य अभावः न भविष्यति। इदानीं त्वं श्रान्तः असि। पर्वतस्य समीपे गत्वा तत्रैव विश्रामं कुरु। श्रीनिवासस्य कथनानुसारं गोविन्दराजस्वामी पर्वतस्य अधः शिलारूपेण विराजमानः अभवत्। अस्य नगरस्य नाम गोविन्दराज–स्वामिनगरम् एव विख्यातम् अभवत्। कालक्रमेण तदैव नगरं तिरुपति (श्रीपतिः) इति नाम्ना प्रसिद्धिं गतम्।

(ख) एकदा भृगुः विष्णोः धैर्यस्य परीक्षणार्थं वैकुण्ठम् अगच्छत्। सः अतीव क्रुद्धः इव विष्णोः वक्षसि पादेन प्रहारम् अकरोत्। विष्णुः स्वशय्यातः उत्थाय भृगोः चरणम् अधारयत् अपृच्छत् च – "भगवन्! मम शरीरम् तु अतीव कठोरम्। भवतां पादारविन्दम् तु अतीव कोमलम्।" इति उक्त्वा भृगोः चरणं धृत्वा स्वहस्ताभ्याम् सेवां प्रारब्धवान्। भृगुः महर्षिः, लज्जितः भूत्वा विष्णोः पादयोः अपतत् अवदत् च – "भगवन्! कृपया क्षमस्व। भगवन् एव नूनं धैर्यवान् सर्वदेवेषु श्रेष्ठः इति।'

29.10 उत्तराणि

क्रियाकलापः

(क) अहर्निशं सेवामहे

(ख) विश्वजनसंख्यादिवसः

(ग) नौसेनाप्रवेशः

(घ) वृक्षारोपणं प्रदूषणनिराकरणम्

(ङ) गणतन्त्रदिवसः

पाठगतप्रश्नाः

29.1 (i) (×) (ii) (√) (iii) (√) (iv) (×) (v) (×) (vi) (×) (vii) (×) (viii) (√) (ix) (√)

29.2 (i) यात्रावर्णनानि (ii) संतानां जीवनपरिचयः

(iii) स्वास्थ्यविषयकाः लेखाः (iv) पाठकप्रतिक्रिया

29.3 समाचारपत्रात् विज्ञापनानां चयनं कृत्वा विषयेषु विभाजनं करणीयम्।

29.4 समाचारपत्रेभ्यः दशशीर्षकाणि चित्वा लेखनीयानि।

29.9 पाठान्तप्रश्नाः

1. स्वयं लिखत

2 (क) 25 वर्षेभ्यः (ख) मासिकी (ग) जुलाईमासस्य

3. (क) पुस्तकत्रयस्य विज्ञापनम्

(ख) त्रीणि पुस्तकानि ग्रन्थरूपे, 'ख' चित्रे पुस्तकं सान्द्रमुद्रिका रूपेण (CD)

(ग) शीर्षकम् – 'सद्यः लोकाय अर्पितानि'

प्रथमचित्रे

(क) साइंस इन संस्कृत

(ख) भगतसिंहः

(ग) व्यूहभेदः अन्याः कथाश्च

द्वितीयचित्रे बालरञ्जिनी

4. क. प्रथमः अनुच्छेदः शीर्षकाणि– तिरुपतिनाम्नः रहस्यम्

ख. द्वितीयः अनुच्छेदः धैर्यपरीक्षा, कः सर्वेदेवेषु श्रेष्ठः

30

मुद्रणत्रुटिशोधनम्

भवतः समक्षं पुस्तकाकारे सम्यक् व्यवस्थिता ज्ञानविज्ञानपूरिता पाठ्यसामग्री विराजते। किं जानाति भवान् यत् एतस्य पुस्तकस्य वर्तमानरूपसम्पादनात् पूर्वं किं किं कृतम्? नूनं पाठ्यक्रमनिर्माणं, पाठानां लेखनं, तेषां क्रमानुसारम् आयोजनं, ततः सम्पादनं मुद्रणसमये त्रुटीनां संशोधनं, पुनः मुद्रणे त्रुटीनां निराकरणं, चित्रसंयोजनम् इत्यादयः। त्रुटिसंशोधननार्थं कानिचित् सुनिश्चित्चिह्नानि एव प्रयोज्यन्ते।

अस्मिन् पाठे वयं एतत् अधिकृत्य एव किञ्चित् ज्ञानं प्राप्नुमः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- मुद्रणत्रुटिशोधनस्य स्वरूपं स्पष्टं करिष्यति;
- मुद्रणत्रुटिशोधनस्य महत्तां प्रतिपादयिष्यति;
- मुद्रणत्रुटिशोधकस्य विशेषताः वर्णयिष्यति;
- मुद्रणसाधनानां विवरणं लेखिष्यति;
- विविधानाम् आकाराणाम् (Fonts) विवरणं लेखितुं प्रभविष्यति;
- मुद्रणत्रुटिशोधनस्य नियमान् उल्लेखिष्यति;
- मुद्रणत्रुटिशोधनस्य सङ्केतचिह्नानां विरामचिह्नानां च शुद्धं प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

अधोलिखिते गद्यांशे रेखाङ्कितेषु शब्देषु वर्तनीगताः अशुद्धयः वर्तन्ते। भवान् पठित्वा एतान् शब्दान् शुद्धरूपेण पुनः लिखतु

कस्यचित् अपि देशस्य साहित्ये तस्य चिन्तनं सुरक्षितं तिष्ठति। कालीदासस्य काव्येषु तथा नाटकेषु भारतस्य सांस्कृतिकदृष्टिः यत्र तत्र परिलक्ष्यते। रघुवंशे राज्ञः दिलीपस्य गोसेवा तथा च गोरक्षायै प्राणोत्सर्गस्य भावना इति उभयं गोरक्षायाः एकं विशिष्टम् उदाहरणम् अस्ति। अभिज्ञानशकुन्तले कण्वस्य आश्रमे प्रविष्टस्य राज्ञः मृगवधात् अवरोधनम् – "राजन! आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः" इति अहिंसाभावनायाः उत्कृष्टं निदर्शनं संदृश्यते। शकुन्तलायाः पतिग्रहगमनसमये आश्रमस्य पादपलताः प्रति संवेदना प्राकृतिकपरिवेशम् उद्दिश्य जागरुकतायाः उत्कृष्टम् उदाहरणं वर्तते।

शुद्धशब्दाः

1.....

2.....

3.....

4.....

5.....

30.1 अधुना अवगच्छामः

मुद्रणत्रुटिशोधनम्

पाठस्य प्रारम्भे प्रश्नः कृतः यत् एतस्य पुस्तकस्य वर्तमानरूपसम्पादनात् पूर्वं किं किं कृतम्। सम्प्रति वयम् अस्य विवेचनं कुर्मः। सर्वप्रथमं विद्वद्भिः लिखिताः विविधाः पाठाः सङ्कलिताः। तदनन्तरं विशेषज्ञैः परिमार्जिताः चित्रकारेण सम्बद्धैः चित्रैः सुसज्जिताः एते पाठाः प्रकाशिताः। प्रकाशनप्रक्रियायां मुद्रणकाले मुद्रण–त्रुटिशोधनस्य कार्यं सावधानतया सम्पादितम्। यदि एतत् कार्यं सम्यक्तया सम्पाद्यते तर्हि रचना अशुद्धिविरहिता भवति। अन्यथा उत्कृष्टा अपि रचना त्रुटिपूर्णा जायते। एवमेव प्रत्येकं समाचारपत्रं, सर्वाः पत्रिकाः सर्वाणि पुस्तकानि च महत्याः प्रक्रियायाः अनन्तरम् एव प्रकाश्यन्ते। प्रकाशनप्रक्रियायां मुद्रणत्रुटिशोधनम् एकम् अत्यधिकं दुष्करं महत्त्वपूर्णं कर्म।

टिप्पणी

30.2 मुद्रणत्रुटिशोधनस्य स्वरूपं महत्त्वं च

कस्याः अपि सामग्र्याः अन्तिमरूपेण मुद्रणात् प्राक् अशुद्धिसंशोधनार्थं निश्चितैः सङ्केतचिह्नैः चिह्नीकरणमेव मुद्रणत्रुटिशोधनं कथ्यते। कदाचित् मुद्रणस्थाने (press) केषाञ्चित् शब्दानां अशुद्धरूपे मुद्रणं भवति। कदाचित् समरूपशब्दान् पठित्वा भ्रमवशात् पाण्डुलिप्याः काश्चित् पंक्त्यः अमुद्रिताः एव तिष्ठन्ति। कदाचित् च अन्या काचित् त्रुटिः भवति। एतासाम् अशुद्धीनां निराकरणाय चिह्नीकरणम् अथवा प्रकाशनप्रक्रियायां मुद्रितसामग्र्याः मूलरूपानुरूपकरणमेव त्रुटिशोधनम्। अन्तिमरूपेण मुद्रणानन्तरं काऽपि अशुद्धिः अवशिष्टा न भवेत् इत्येव अस्य कार्यस्य प्रमुखं प्रयोजनम्। 'प्रूफ' इति नाम्ना प्रथितां मुद्रितसामग्रीं मुद्रणत्रुटिशोधकः अनेकशः पठति। सर्वप्रथमं यदा शब्दव्यवस्थापकेन (Compositor) प्रथमवारं पाण्डुलिपितः शब्दाः व्यवस्थाप्यन्ते तर्हि सा मुद्रितसामग्री "गैली–प्रूफ" इति उच्यते। "गैली–प्रूफ" इत्येतस्मात् अशुद्धीनां निराकरणानन्तरं शब्दव्यवस्थापकः सामग्र्यानुरूपं पृष्ठाकारानुरूपं च परिष्कारं विधाय पुनः मुद्रणं करोति। एषा मुद्रितसामग्री 'मेक–अपप्रूफ' इति नाम्ना ज्ञायते। त्रुटिशोधकेन 'मेक–अपप्रूफतः' अशुद्धीनां निरस्तीकरणानन्तरं तस्याः पुनः मुद्रणं क्रियते। एषा मुद्रितसामग्री 'अन्तिमप्रूफ' इति उच्यते। एषा सामग्री अपि त्रुटिशोधकेन पुनः पठ्यते। अन्ततः मुद्रणयन्त्रेण मुद्रणं क्रियते। 'अन्तिमप्रूफ' इत्यस्मिन् अपि यदि काचित् अशुद्धिः अवशिष्यते तर्हियन्त्रारूढपृष्ठेषु तां निराकृत्य एव मुद्रणं क्रियते।

मुद्रणत्रुटिशोधनम् अत्यधिकं महत्त्वपूर्णं कार्यम्। यदि लेखकस्य त्रुटिशोधकस्य वा अज्ञानतया असावधानतया क्षिप्रकारितया वा मुद्रितसामग्र्यां काश्चित् त्रुटयः अवशिष्टाः तर्हि उत्कृष्टा अपि रचना त्रुटिपूर्णा जायते। एतादृशी रचना विद्वत्समाजे न आद्रियते। त्रुटिरहितमुद्रणार्थं त्रुटिशोधनस्य कार्यं सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णम् परन्तु एतत् सुकरं न वर्तते। सम्यक् त्रुटिशोधनं त्रुटि–शोधकस्य योग्यतायाम् अनुभवे च आश्रितम्। एतस्मिन् कार्ये अनवरताभ्यासेन एव नैपुण्यम् प्राप्यते।

मुद्रणत्रुटिशोधकस्य विशेषताः

- मुद्रणत्रुटि–संशोधकस्य कृते प्रूफसंशोधनस्य मानकचिह्नानां पूर्णज्ञानं तेषां प्रयोगे दक्षता च अनिवार्ये।
- अशुद्धिनिराकरणे त्रुटिशोधकस्य दृष्टिः गृध–दृष्टिवत् भवेत् यतः काऽपि अशुद्धिः नावशिष्येत। प्रत्येकं वाक्यं, वाक्यांशः, शब्दः अक्षरं च अतिसूक्ष्मतया निरीक्ष्य शुद्धीकरणीयानि।
- त्रुटिशोधकस्य कृते मुद्रणकलायाः शब्दव्यवस्थायाः (composing) तकनीकस्य (technique) यथेष्टं ज्ञानम् अपेक्ष्यते। तेन मुद्रणे प्रयुज्यमानैः सर्वविधैः आकारैः आयामैश्च परिचितेन भवितव्यम्।
- त्रुटिशोधकस्य कृते उत्कृष्टं सामान्यज्ञानम् अत्यधिकम् आवश्यकम्।

- त्रुटिशोधकस्य विशालः शब्दभाण्डागारः अत्यधिकं सहायकः भवति। अनेन सः लेखकस्य असावधानतया अज्ञानतया वा कृतं शाब्दिकं प्रमादमपि आत्मविश्वासेन दूरीकर्तुं समर्थः भवति।
- वर्तन्याः अशुद्धीनां निरस्तीकरणाय त्रुटिशोधकेन कोशसाहाय्यग्रहणे कदापि आलस्यं न करणीयम्।
- त्रुटिशोधकेन अस्पष्टलेखनस्य पठने दक्षेण भवितव्यम्।
- त्रुटिशोधकस्य साहित्ये महती अभिरुचिः, इतिहास–पुराण–अर्थशास्त्र–राजनीति–कला–विज्ञानादि विषयाणां प्रगाढज्ञानं च अत्यधिकं सहायके भवतः।
- यदि कश्चित् त्रुटिशोधकः समाचारपत्रेषु त्रुटिशोधनस्य कार्यं करोति तर्हि तस्य कृते समसामयिक–घटनानां ज्ञानमपि अपरिहार्यम्।
- मुद्रितसामग्रीं तीव्रगत्या सम्यक् अधीत्य अशुद्धीः अवचित्य तासां संशोधनस्य सामर्थ्यम् एव त्रुटिशोधकस्य सर्वोत्कृष्टं वैशिष्ट्यम्।
- त्रुटिशोधकेन शब्दविभाजनप्रक्रियया सम्यक्तया परिचितेन भाव्यम्। उदाहरणतया यदि पंक्त्याः अन्ते 'गौरवशाली' इति पूर्णः शब्दः मुद्रयितुं न शक्यते तर्हि 'गौरव' 'शाली' च इति द्वयोः भागयोः विभज्य–इति चिह्नेन पृथक्कृत्य 'गौरव' इति शब्दः पंक्त्याः अन्ते, 'शाली इति शब्दश्च द्वितीयपंक्त्याः प्रारम्भे लेखनीयः।

उदाहरणम् भारतं महान् देशः। अस्य उदात्ता संस्कृतिः गौरव–शालिनी विज्ञानपरम्परा च सर्वत्र आद्रियेते।

पाठगतप्रश्नाः 30.1

1. उपयुक्तैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत
   (क) अन्तिमरूपेण मुद्रणात् प्राक् ———————— निश्चितैः ——————— चिह्नीकरणमेव मुद्रणत्रुटिशोधनम्।
   (ख) मुद्रणानन्तरं काऽपि ———————— अवशिष्टा न भवेत् इत्येव अस्य कार्यस्य प्रमुखं———————।
   (ग) शब्दव्यवस्थापकेन यदा प्रथमवारं ——————— शब्दाः व्यवस्थाप्यन्ते तर्हि सा मुद्रितसामग्री——————— इति उच्यते।
   (घ) यदा अशुद्धीनां निराकरणानन्तरं शब्दव्यवस्थापकः —————— पृष्ठाकारानुरूपं च ———————— विधाय पुनः मुद्रणं करोति तदा एषा मुद्रितसामग्री ——————— इति उच्यते।
2. मुद्रणत्रुटिशोधकस्य पञ्चविशेषताः संक्षेपेण लिखत। यथा – मुद्रणत्रुटिशोधनचिह्नानां प्रयोगे दक्षता।
   (क).....
   (ख).....

(ग).....
(घ).....
(ङ).....

30.2 मुद्रणसाधनानिं

भवन्तः सर्वे जानन्ति यत् प्राचीनकाले मुद्रणसुविधा न आसीत्। ग्रंथाः पुस्तकानि च पाण्डुलिप्यामेव भवन्ति स्म। शतद्वयं वर्षपूर्वम् एव मुद्रणं सम्भवं जातम्। प्रारम्भे एतत् अतीव कष्टसाध्यं दुष्करं च आसीत्। शब्दव्यवस्थापकः पाण्डुलिप्याः व्यवस्थापनं करोति स्म। सः काष्ठखण्डेषु (stick) पृष्ठस्य आकारानुरूपं रचनायाः स्वरूपानुरूपं च अक्षराणां व्यवस्थापनं कृत्वा व्यवस्थापितां सामग्रीं 'गैली' इत्यस्मिन् लौहपात्रसदृशे उपकरणे स्थापयति स्म। पृथक्–पृथक् कार्याणां कृते पृथक्–पृथक् 'गैलीनां' प्रयोगः क्रियते स्म। शब्दव्यवस्थापकः 'गैलीं' परितः सूत्रेण बद्ध्वा प्रूफवाहकाय ददाति स्म। सः 'रोलर' इत्यनेन मसीप्रयोगं कृत्वा सामग्रीं 'प्रूफप्रेस' इत्यस्मिन् स्थापयति स्म। एवं कस्याश्चित् सामग्र्याः मुद्रणं भवति स्म।

साम्प्रतं तु सङ्गणक–युगं (Computer Age) वर्तते। प्रत्येकं क्षेत्रे सङ्गणकेन कार्यं क्रियते। प्रकाशनक्षेत्रे अपि सङ्गणकस्य अप्रतिमं महत्त्वम्। सङ्गणकयन्त्रं मानवस्य निर्देशानुसारं कार्यं करोति। 'डिस्क ऑपरेटिव सिस्टम' इत्यनेन यंत्रांशेन प्रयोक्तुः सङ्गणकस्य च मध्ये सरलतया सम्बन्धः स्थाप्यते। सङ्गणकेन अविलम्बेन निर्देशानुरूपं सर्वम् अभीष्टं कर्म सम्पद्यते। उदाहरणार्थं यदि कञ्चित् मुद्रितम् अंशं निरस्तीकृत्य कुत्रचित् अन्यत्र संयोजनम् इष्यते तर्हि तत् सङ्गणकेन तत्क्षणमेव निष्पद्यते। प्रकाशनक्षेत्रे डीटीपी 'डेस्कटॉप पब्लिशिंग' इति सॉफ्टवेयर–कार्यक्रमः (program) सर्वविधं भवतः साहाय्यं कर्त्तुं सन्नद्धः। अस्मिन् पृष्ठानां यथेष्टं विशिष्टं रूपनिर्माणं कर्तुं शक्यते। महत्त्वपूर्णानां तथ्यानां मञ्जूषायां स्थापनं, तालिकानिर्माणं, सूचनानां विविधप्रकारेण उल्लेखनं सर्वम् अनायासं कुडुप–(button) संपीडनमात्रेण (press) सम्भवम्। मुद्रणसामग्र्याः विविधेषु आकारेषु (fonts) विविधेषु आयामेषु, विविधासु च शैलीषु प्रसाधनं सम्भवम्। भवताम् एतत् पुस्तकमपि 'डीटीपी' इत्यस्य 'पेजमेकर सॉफ्टवेयर' इत्यनेन सज्जीकृतम्। अत्र विशेषतया अवलोकनीयं यत् सङ्गणकस्य उपयोगेन त्रुटिशोधनस्य शब्दव्यवस्थापनस्य च कार्ये सुकरे जाते। सम्प्रति एकस्याः अशुद्ध्याः संशोधनार्थं सम्पूर्णायाः पंक्त्याः पुनर्व्यवस्थापनं न करणीयम्। इदानीं सामग्र्यां शब्दस्य वाक्यांशस्य वा योजनार्थं सम्पूर्णस्य अनुच्छेदस्य पुनः संयोजनं न कर्तव्यम्।

पाठगतप्रश्नाः 30.2

1. उपयुक्तेन शब्देन रिक्तस्थानं पूरयत –

   (क) प्रारम्भे मुद्रणम् अतीव..... आसीत्।

(ख) सङ्गणकयन्त्रं मानवस्य..... कार्यं करोति।

(ग) प्रकाशनक्षेत्रे ..... सॉफ्टवेयरकार्यक्रमः साहाय्यं करोति।

(घ) सङ्गणकस्य उपयोगेन त्रुटिशोधनं..... जातम्।

(ङ) सम्प्रति शब्दस्य वाक्यांशस्य वा योजनार्थं सम्पूर्णस्य अनुच्छेदस्य ..... न कर्त्तव्यम्।

30.3 त्रुटिशोधनस्य प्रमुखाः नियमाः

- त्रुटिशोधकेन मुद्रितसामग्र्याम् अशुद्धिस्थाने केवलं निरस्तीकरणचिह्नं (/) प्रयोज्यम्।
- प्रत्येकं पंक्तिं भागद्वये विभज्य प्रथमार्द्धपंक्त्याः अशुद्धीनां संशोधनं वामोपान्ते शेषार्द्धपंक्त्याः च अशुद्धीनां संशोधनं दक्षिणोपान्ते सङ्केतचिह्नाङ्कनेन करणीयम्। यदि अन्यस्मिन् स्थाने संशोधनं क्रियते तर्हि तत् (संशोधनं) शब्दव्यवस्थापकेन प्रायः उपेक्ष्यते। परिणामतः अशुद्धिः यथावत् तिष्ठति। यदि कदाचित् उपान्तयोः स्थानाभावः वर्तते अशुद्धीनां च संख्या अधिका विद्यते तर्हि मुद्रितपृष्ठस्य उपरि अधः वा सम्बद्धस्थानात् रेखया प्रदर्श्य संशोधनं कर्तव्यम्।
- सदैव स्पष्टानां सुपाठ्यानाम् एव संकेतचिह्नानां प्रयोगः करणीयः अन्यथा शब्दव्यवस्थापकेन नूतनानाम् अशुद्धीनां सम्भावना जायते।
- सदैव पाण्डुलिपि–अनुरूपमेव संशोधनं करणीयम्। पाण्डुलिप्यां परिवर्तनं कदापि न करणीयम्। यदि कुत्रचित् काचित् अशुद्धिः प्रतीयते तर्हि प्रश्नवाचकचिह्नाङ्कनानन्तरं मुद्रितप्रतिः लेखकस्य समीपं प्रेषणीया।
- केषाञ्चित् शब्दानाम् एकाधिकाः वर्तन्यः प्रचलिताः भवन्ति। एतादृश्यां परिस्थित्यां लेखकेन स्वीकृता वर्तनी एव स्वीकरणीया। स्वेच्छानुसारं परिवर्तनं परिहार्यम्।
- अन्तिमरूपेण मुद्रणाय त्रुटिशोधकेन पृष्ठसंख्या, शीर्षकम् अध्यायानां शीर्षकानि, आरेखाः, चित्रादीनि च सावधानतया निरीक्षणीयानि। यदि काचित् त्रुटिः दृश्यते तर्हि अन्तिमरूपेण मुद्रणात् पूर्वमेव संशोधनं कारयेत्। पूर्णरूपेण संतुष्ट्यनन्तरमेव मुद्रणादेशः प्रदेयः। तत्र दिनाङ्कसहितं स्वहस्ताक्षराणि अवश्यमेव करणीयानि।

30.4 त्रुटिशोधनस्य चिह्नानि

मुद्रितप्रत्याम् (Proof) अशुद्धीः चिह्नीकर्तुं येषां सङ्केतानां प्रयोगः क्रियते तानि एव मुद्रणशोधनस्य चिह्नानि कथ्यन्ते। त्रुटिशोधनार्थं कानिचित् निर्धारितानि चिह्नानि सन्ति येषां प्रयोगेन शब्दव्यवस्थापकः त्रुटिशोधकस्य तात्पर्यम् अवगत्य अशुद्धीः दूरीकरोति। स्थूलरूपेण एतानि चिह्नानि द्विधा विभज्यन्ते–

(क) सामान्य–चिह्नानि

(ख) विरामचिह्नानि

(क) सामान्य–चिह्नानि

		अशुद्धरूपम्	शुद्धरूपम्
(i)	L	भाLरतं वि ालं राष्ट्रम्	भारतं वि ालं राष्ट्रम्
(ii)	De	भाासनसस्य निर्वहणे क्ले ाःसन्ति	भाासनस्य निर्वहणे क्ले ाःसन्ति
(iii)	#	यथाराजा तथा प्रजा	यथा राजा तथा प्रजा
(iv)	‿	भारतस्य कीर्तिः अ‿ द्य	भारतस्य कीर्तिः अद्य वि वे प्रसृता।
(v)	(It)	भगवद्गीता कि×pn+ v/hrk	Hkxnhrk fo×pn/hrk
(vi)	Bold	**lR;eso**t;rs	**lR;eso**t;rsA
(vii)	Ls ↑	lR;aon	lR;aon
(viii)	Ls ↓	lR;aon	lR;aon
(ix)	▭	/ucyeso ekua ;ksX;rk;k%	/ucyHksn ;ksX;rk;k%ekue~
(x)	L	fo|kfookn; /ua enk;L ाक्ति_	विद्याविवादाय धनं मदाय भाक्ति.....
(xi)	//	तेशा विशये न जानीमः। स्वार्थ सम्पादं प्राणिनां सहजः स्वभावः। सर्वं स्वार्थ समीहतं रतिमाघः वदति	तेशां विशये न जानीयः। स्वार्थसम्पादनं प्राणिनां सहजः स्वभावः। सर्वः स्वार्थ समीहते इति माधः वदति
(xii)	L, L;L,	उपकारः साक्तादेव भवेत् Lन परम्परायै भीघ्रमेव भवेत् L न कालक्रमेण हन्ति	उपकारः साक्तादेव भवेत्, न परम्परायै; भीघ्रमेव भवेत्, न कालक्रमेण इति।
(xiii)	←	यः सर्वेशां हिताय सः सर्वार्थः ←सर्वार्थे अपि स्वार्थः अस्ति।	यः सर्वेशां हिताय सः सर्वार्थः सर्वार्थे अपि स्वार्थः भवति।
(xiv)	Set Margen	यः सर्वेशा हिताय सः सर्वार्थः सर्वार्थे अपि स्वार्थः अस्ति।	यः सर्वेशा हिताय सः सर्वार्थः सर्वार्थे अपि स्वार्थः अस्ति।
(xv)	※ Para Missing	विदे ोशु भारतीयानांप्रगतिः (यथावत्) हर्शप्रकर्शं जनयति।	विदे ोशु भारतीयानां प्रगतिः हर्शप्रकर्श जनयति।

पाठगतप्रश्नाः 30.3

1. अधोलिखितानां चिह्नानां व्याख्यां कुरुत –

चिह्नम्	व्याख्या
(क) D/L	----------
(ख) #	----------
(ग) ~~~	----------
(घ) ‿	----------
(ङ) N/L	----------

2. निम्नलिखिते गद्यांशे त्रुटिशोधनं कुरुत।

   विश्व–सा हित्ये न तादृशः कोऽपि ककविः विद्यते येन स्वकाव्ये प्रकृतेः चित्रणं न कृतम्। कश्चित् तस्याः हास्यमयं रूपम् अथवा शोकाकुलं रूपम् पश्यत्। अन्यः वा तस्याः संगीतम् अशृणोत् अपरश्च तस्याः गर्जनं तर्जनं वा। कश्चित तस्याः मुग्धरूपं दृष्टवान् हृदयकम्पोत्पादकं भयावहं रूपम् अवलोकितवान्। अन्यैः च तस्याः उभयविधं स्वरूपं साक्षात्कृतम्।

3. चिह्नानाम् अधोलिखितां व्याख्यां पठित्वा चिह्ननिर्माणं कुरुत – यथा – तिर्यक्अक्षरेषु परिवर्तनीयम् –

व्याख्या	चिह्नम्
(क) यथानिर्दिष्टं योजनीयम्।	----------
(ख) समानम् अन्तरं करणीयम्।	----------
(ग) बृहद्–अक्षरेषु करणीयम्।	----------
(घ) आकारः वर्धनीयः।	----------
(ङ) नवीनः अनुच्छेदः।	----------
(च) मध्ये योजनीयम्।	----------

(ख) विरामचिह्नानि

मुद्रणत्रुटिशोधनस्य कार्यार्थं विरामचिह्नानां सम्यक् ज्ञानम् अनिवार्यम्। लेखनकार्ये शब्दानां वाक्यानाम् उपवाक्यानां च परस्परं सम्बन्धद्योतनार्थं, विषयविशेषस्य विभिन्नेषु भागेषु विभजनार्थं, पठने विरामार्थं च येषां चिह्नानां प्रयोगः क्रियते तानि विरामचिह्नानि कथ्यन्ते। स्थूलरूपेण 'विराम' इत्यस्य अर्थः विरमणम्। परन्तु यत्र–तत्र विरामचिह्नानां प्रयोगः अर्थस्य स्पष्टतायै च अथवा भावस्य सुबोधतायै अपि क्रियते। उपयुक्तस्य विरामचिह्नस्य अभावे अर्थः अस्पष्टः जायते अथवा अन्यथा गृह्यते। अतः त्रुटिशोधकेन विरामचिह्नानाम् अशुद्धिः सावधानतया दूरीकरणीया।

संस्कृतभाषायां निम्नलिखितानि विरामचिह्नानि प्रमुखतया प्रयुज्यन्ते –

चिह्नस्यनाम	चिह्नम्	उदाहरणम्
पूर्णविरामः	।	अस्माकं प्राचीनविज्ञानपरम्परा समृद्धा अस्ति।
अल्पविरामः	,	योगशास्त्रे तत्रः बन्धाः ख्याताः मूलबन्धः, उड्डियानबन्धः, जालन्धरबन्धश्चेति।
अर्द्धविरामः	;	राधा, सीता, सरला च गताः; मोहनः, सोमनाथः, रामश्च तत्र एव स्थिता; परन्तु सभाध्यक्षाः न आगताः।
प्रश्नवाचकचिह्नम्	?	किं तत् असम्भवम्?
विस्मयादिबोधकचिह्नम्	!	अहो! कुलाचारे कीदृशी श्रद्धा!
निर्देशचिह्नम्	–	व्याकरणम् – तत् शास्त्रं यस्मिन् शब्दानां शुद्धरूपं प्रयोगश्च निरूप्यते।
कोष्ठकचिह्नम्	( )	व्यवहारार्थं कालगणना द्विधा कृता (क) नित्यः (सैद्धान्तिकः वा)(ख) अनित्यः (गणनात्मकः वा)
उद्धरणचिह्नम्	" "	न्यायमूर्तिः रङ्गनाथमिश्रः अकथयत् – "वयं सर्वे संस्कृतभाषाद्वारा देशस्य धार्मिकीं सांस्कृतिकीम् आध्यात्मिकीं च उन्नतिं साधयाम।"
विवरणचिह्नम् (आंग्लभाषायाम् एतत् 'कोलन' कथ्यते। विवरणचिह्नं विसर्गश्च सदृशौ वर्तेते परन्तु लेखने अन्तरः भवति। 'विसर्गः' सदैव पूर्वाक्षरेण सह समीपमेव लिख्यते विवरणचिह्नं किञ्चित् स्थानानन्तरम् एव लिख्यते।)	:	भाषाविज्ञानस्य पञ्चांगानि भवन्तिः ध्वनि–विज्ञानम्, रूप–विज्ञानम्, शब्द–विज्ञानम्, वाक्य–विज्ञानम्, अर्थविज्ञानम् च।
योजकचिह्नम्	—	माता-पितरौ, दिने-दिने, शान्ति-निकेतनम्
संक्षेपचिह्नम्	0	श्री भा. भू. अग्रवालः (भारतभूषण अग्रवाल) पं. (पण्डित) मदनमोहनमालवीयः।

पाठगतप्रश्नाः 30.4

निम्नलिखितेषु वाक्येषु विरामचिह्नानां प्रयोगं कुरुत

(1) ईश्वरेच्छां विना किमपि न भवति

(2) भवत्याः नाम किम्

(3) ईश्वरः अजरः अमरः शुद्धः व्यापकः सर्वज्ञश्च वर्तते

(4) मनुना समुपदिष्टम् आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्

(5) अधिष्ठानभेदेन रोगाः द्विधाः भवन्ति शारीरिकरोगाः मानसिकरोगाश्च

An error occurred while printing this page.
Error: **rangecheck** Offending Command: **image**
Suggestions:
Value in PostScript file is out of range. Restart your printer and send document again. Try proof print or moving some elements off the page.